

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TDK

JOHN LYONS

KURAMSAL DİLBİLİME GİRİŞ

Türkçesi : Ahmet KOCAMAN

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI

OLGAÇ BASIMEVİ — ANKARA 1983

KURAMSAL DİLBİLİME GİRİŞ

JOHN LYONS

Edinburgh Üniversitesi Genel Dilbilim Profesörü

Türkçesi :

AHMET KOCAMAN

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 512

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sayfa

1. Dilbilim : dilin bilimsel incelenmesi

1.1 Giriş	11
1.2 Geleneksel dilbilgisi	13
1.3 Karşılaştırmalı filoloji	28
1.4 Çağdaş dilbilim	43

2. Dilin Yapısı

2.1 Giriş	56
2.2 Töz ve biçim	57
2.3 Dizisel ve dizimsel ilişkiler	70
2.4 Sayısal yapı	80

3. Dilin Sesleri

3.1 Giriş	96
3.2 Sesbilgisi	98
3.3 Sesbilim	107

4. Dilbilgisi : Genel ilkeler

4.1 Giriş	126
4.2 Biçimsel dilbilgisi	130
4.3 Dilbilgisi ve sözlükçe	147

5. Dilbilgisel Birimler

5.1 Giriş	158
5.2 Tümce	160
5.3 Biçimbirim	167
5.4 Sözcük	178
5.5 'Düzey' kavramı	188

6. Dilbilgisel Yapı

6.1 Birincil kurucular	191
6.2 Öbek - yapısı dilbilgileri	196
6.3 Ulamsal dilbilgisi	206

	Sayfa
6.4 Dışmerkezli ve içmerkezli kuruluşlar	210
6.5 Bağlam - duyarlı dilbilgisi	213
6.6 Dönüşümlü dilbilgisi	223
7. Dilbilgisi Ulamları	
7.1 Giriş	244
7.2 Gösterici ulamlar	248
7.3 Sayı ve cins	253
7.4 Durum	260
7.5 Zaman, kip ve görünüş	273
7.6 Söz bölükleri	285
8. Dilbilgisel İşlevler	
8.1 Özne, yüklem ve belirticimsi	300
8.2 Geçişlilik ve eşişlevsellik	313
8.3 Çatı	333
8.4 Varoluş, yerlik ve iyelik yapıları	347
9. Anlambilim : Genel İlkeler	
9.1 Giriş	358
9.2 Geleneksel anlambilim	361
9.3 'Anlamlılık'	369
9.4 Gönderim ve işlem	379
9.5 'Sözcüksel' ve 'dilbilgisel' anlam	388
10. Anlam Yapısı	
10.1 Giriş	395
10.2 Eşanlamlılık	398
10.3 Altanlamlılık ve bağdaşmazlık	404
10.4 Zıtanlamlılık, bütünleyicilik ve karşıtsallık	411
10.5 Bileşen çözümlemesi ve evrensel anlambilim	419
Notlar	430
Kaynakça	437

Not : Açıklayıcı notlar, kaynakça bilgileri ve 1 ile 10. bölümler için okuma önerileri notlarda belirtilmiştir.

Ö N D E Y İ Ş

Elimizdeki kayıtlar dil çalışmalarının Batı ve Hint geleneğinde 25 yüzyıldan daha eskilere uzandığını göstermektedir. Özellikle 19 ve 20. yüzyıllarda yoğunluğu artan bu çalışmaların geç de olsa ülkemizde de önemsenmesinde Türk Dil Kurumunun payı büyüktür. Özellikle Türkçeye dönük incelemeler yanında dilbilimin temel yapıtlarının Türkçeye kazandırılması yönündeki çalışmaların önemli bir yeri olduğu açıktır. Ferdinand de Saussure'ün *Genel Dilbilim Dersleri* çevirisinden sonra Batı Üniversitelerinde 1970'lerden bu yana vazgeçilmez bir ders kitabı niteliği taşıyan John Lyons'un *Introduction to Theoretical Linguistics* adlı yapıtının da dille ilgilenen bilim adamları, dilsever ve öğrenciler için yararlı bir kaynak olacağını düşünmekteyiz.

Kitap kimi teknik ayrıntılar dışında genel okuru da yakından ilgilendirmektedir. Kitapta dil denilen 'büyülü varlık' bütün yönleriyle ele alınmakta, hemen tüm kavramların kökenleri ve dayanakları açıklanmakta, son yıllarda önemi artan anlambilim üzerinde özellikle durulmaktadır. Geleneksel dil çalışmalarıyla çağdaş dilbilimin yetkin bir karşılaştırılmasının yapılması, bu arada Türkçeden örnekler verilmesi kitabın değerini daha da arttırmaktadır. John Lyons'ın bu kitabının ülkemizde son yıllarda bilim dışı ölçütlerle yapılan dil tartışmalarının dayanaktan yoksun olduklarını, dil konularının en başta dilbilimsel ölçütlerle irdelenmesi gerektiğini göstermek, dille ilgili önyargıları ortadan kaldırmak bakımından da önemli katkıları olacağını düşünmekteyiz.

Dilbilim konularındaki çeviri çalışmalarının ülkemizde çok kısa bir geçmişi vardır; bu nedenle yapıtın çevirisinde kimi güçlükler eksik olmamıştır. Bu güçlükleri meslekdaşlarımızın ve özellikle değerli bilim adamı hocamız Prof. Dr. Doğan Aksan'ın katkılarıyla aşmaya çalıştık. Geriye kalan eksikler elbette tümüyle bizimdir.

Bu bağlamda Türk Dil Kurumu'nun başkanı Prof. Dr. Şerafettin Turan'a, yapıtın Türkçeye kazandırılmasına karar veren değerli üyeler; bu çetin işi başarmada beni her zaman yüreklendiren Prof. Dr. Doğan Aksan'a, kitabın basılması konusunda yakın ilgilerini esirgemeyen Genel Yazmanlar sayın Cahit Külebi ve Kemal Demiray'a, Dilbilim ve

Dilbilgisi Kolu başkanı Prof. Dr. Semih Tezcan'a, Yayın kolunun başkanı ve bütün üyelerine, sayın Güneş Müftüoğlu'na ve düzeltilerde değerli yardımlarını gördüğüm arkadaşım Dr. Zeynel Kıran ile baskı işini özenle gerçekleştiren Olgaç Basımevinin bütün çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim.

Ankara, 1983

Ahmet KOCAMAN

Ö N S Ö Z

Bu kitabı yazmaktaki amacım, çağdaş dilbilim kuramındaki en önemli eğilimlere, görece bütüncül bir giriş sağlamaktır. Kitap öncelikle dilbilim öğrencisi için yazılmışsa da, ruhbilim, insanbilim, toplum-bilim, biyoloji, bilgisayar bilimleri ve çeşitli yollarla insan dilinin çözüm-lenmesiyle ilgilenen birçok başka bilim öğrencilerine ve dilbilimin (ya da filolojinin) daha uzun dönemli ilişkileri bulunan yazın ve ‘insan bilimleri’ öğrencilerine de yararlı olacağını umuyorum. Kitabın, çağ-daş dilbilime ilişkin birşeyler öğrenmek isteyen genel okura da yararlı olacağını düşünmek istiyorum.

Bu kitap konuya ilişkin bir ön eğitimi varsaymaması açısından bir giriş kitabıdır. Ancak okurun —özellikle benim gibi, eğitimdeki geçmiş matematik ya da ‘bilimden’ çok ‘insan bilimlerinde olan okurun— simge ve formüllerin kullanımıyla ilgili belli bir zihinsel çaba göstereceği varsayılmıştır. Çok az konu, bugün de birçok okul ve Üniversite izlen-celerinde sürdürülen, ‘bilim’ ve ‘insan bilimleri’ ayrımından dilbilim kadar zarar görmüştür. Çünkü çağdaş dilbilim aynı zamanda, aşağı yukarı eşit ölçüde, hem ‘insan bilimlerine’ özgü daha geleneksel dil yaklaşımından, hem de son yıllarda biçimsel mantık, bilgisayar bilim-leri ve özdevimlilik kuramıyla ilgili olarak gelişen daha ‘bilimsel’ yak-laşımdan yararlanır. ‘Sayısaldan’ çok ‘yazın’ yönelimli olanlar, kita-bın kimi bölümlerindeki gizemli simge ve formüllerin çokluğu karşı-sında şaşkına dönebilirler. Bunlar dilin küçük ayrımlarına ilişkin sez-gisel beğenileri yönünden ve tarih ile felsefe geçmişleri yönünden ‘sa-yısalcı’ kardeşlerine göre daha üstün durumda bulundukları düşün-cesinden güç alabilirler. İnanıyorum ki iki okur kümesi de arasına öte-kinin alanına girmekten yarar sağlayacaktır.

Her metin kitabı seçmeci olmak durumundadır. Bu nedenle bu kitabın kapsam ve ağırlıklı noktalarına ilişkin birşeyler söylemeliyim. Kapsamını, herkesin uygun görebileceği, dilbilim kuramının en temel konularıyla sınırladım —Sesbilgisi, sesbilim, dilbilgisi ve anlambilim: Biçembilgisine hiç değinmedim, çocukların dil kazanımı, toplumda di-lin yeri, ve dillerin tarihsel gelişimlerine ilişkin çok az şey söyledim. Dilbilimin (dil öğretiminde, konuşma sağaltımında, dil planlamasın-da, makineli çeviride ve bilgi erişim vb. de uygulanmasına ilişkin) ger-çekte ya da olası uygulanmasına ilişkin de birşey söylemedim. Öteki

dilbilim kitaplarına göre bilerek sesbilgisi ve sesbilime daha az, anlambilime daha çok yer ayırdım ve geleneksel dilbilgisine birçok dilbilimciden daha çok yakınlık duydum.

Sözdiziminde üretimsel, özellikle dönüşümlü bir görüş açısını benimsedim. Günümüzde en çok bilinen ve en iyi gelişmiş dizge olduğundan Chomsky'nin dönüşümlü dilbilgisi dizgesini epeyce ayrıntılı biçimde ele aldım ve daha sonraki bölümlerde (okuru uyararak) kitabın şurasında burasında kimi geçici önerilerde bulundum. Kitabın şurasında burasında kimi kişisel görüşlerimden de söz etmiş olabilirim; ama bunu isteyerek yapmadım.

Şimdi bu kitabın yazılmasında bana doğrudan yardımcı olanlara şükranlarımı sunmam gerekiyor. Dilbilime ilk kez ilgi duyduğumda, esin kaynağı dört öğreticinin kişisel gözetiminde bulunmak gibi büyük bir talihim oldu: W. Sidney Allen, C.E. Bazell, F.W. Householder ve R.H. Robins. Kuşkusuz şimdiki görüşlerimden birçoğu ile aynı görüşte olmasalar da, bu kitapta ilk kez onlardan öğrendiğim çok şey var. Dilbilimdeki görüşlerimi etkileyen öteki arkadaş ve meslekdaşlarım burada sözü edilemeyecek ölçüde çok; umarım, onlar da kitapta ilginç birşeyler bulacaklar ve kitabın eksiklerini hoşgörü ile karşılayacaklardır. Cambridge University Press'ten Michael Black kitabın çoğunun daktilosunu okudu ve birçok düzenleme önerilerinde bulundu. Kitabın çoğu Sandra Morton ve Margaret Ramsey tarafından daktilo edildi.

Meslekdaşlarım E.K. Brown ve E.C. Fudge ve eşim provaların düzeltilmesinde yardımcı oldular. Tümüne de bu değerli katkıları için teşekkür ediyor, son olarak bu kitap yazılırken gösterdikleri sabır ve anlayış için eşime ve kızlarıma şükranlarımı sunuyorum.

Edinburgh 1 Ocak 1968

John Lyons

DİLBİLİM: DİLİN BİLİMSEL İNCELENMESİ

1.1 Giriş

1.1.1. *Dilbilimin tanımı*

Dilbilim, dilin bilimsel incelenmesi olarak tanımlanabilir. Bu tanım okura, konunun temel ilkelerine ilişkin, olumlu bir ipucu vermekten uzaktır. 'Bilimsel' nitelemesindeki sezdirimler üzerinde biraz daha ayrıntılı biçimde durularak tanım biraz daha açıklığa kavuşturulabilir. Şimdilik bilimsel dil incelemesiyle, dilin denetimli, deneysel yünden doğrulanabilir gözlemler yoluyla ve genel bir dil yapısı kuramı açısından araştırılması anlatılmak istenmektedir.

1.1.2 *Dilbilim terimleri*

Arasıra çağdaş dilbilimin terimbilgisi ya da 'jargon'unun gereksiz biçimde karmaşık olduğu öne sürülür. Bu bizi açıkça oyalamaması gereken bir eleştiridir; her bilimin kendine özgü sözvarlığı vardır. Ancak uzman olmayan kimse yerleşik bilimlere, özellikle 'doğal' bilimlere güven duyduğundan, bunların özel bir sözvarlığı ile donanmalarına göz yumar. Dilbilimciler tarafından kullanılan teknik terimler çalışmalar sırasında ortaya çıkar ve konuya iyi niyetle, önyargısız yaklaşanlarca bunlar kolaylıkla anlaşılabilir. Dilbilimci olmayanların dil üzerinde konuşurken kullandıkları terimlerin çoğunun (sözcük, seslem, harf, söz öbeği, tümce, ad, eylem vb.) geleneksel dilbilgisinin teknik terimleri olarak ortaya çıktıklarını ve dilbilimcilerin son yaptıklarından daha az 'soyut' olmadıklarını unutmamak gerekir. Çağdaş dilbilimci, uzman olmayan kişinin bildikleri yerine, ya da onlara ek olarak değişik terimlere gereksinme duyuyorsa, bu bir ölçüde geleneksel dilbilgisinin birçok terimlerinin teknik biçimde kullanılma nedeniyle bilimsel amaç için yeterince kesin olmamaları ve bir ölçüde de çağdaş dilbilimin, kimi bakımlardan dil yapısına ilişkin genel bir kuram kurma çabasında geleneksel dilbilgisinin çok ötesinde olmasıyla açıklanabilir. Bu kitapta kullanılan teknik terimler yavaş yavaş, tümüyle açıklanarak ve olabildiğince yaygın ola-

rak kullanılan geleneksel terimlerle ilişkili bir biçimde sunulacaktır. Göreceğimiz gibi, özel bir sözvarlığının kullanılması yaygın bir belirsizliği ve dilin tartışılmasındaki olası yanlış anlamaları önleyecektir.

1.1.3 *Dile nesnel yaklaşım*

Dilbilim çalışmasına giren kimsenin karşılaştığı temel güçlük, dile nesnel biçimde bakmaya hazır olmaktır. Çünkü dil, olduğu gibi kabul ettiğimiz birşeydir; çocukluktan başlayarak pratik bir biçimde, üzerinde çokça düşünmeden bildiğimiz birşeydir. Bu yönden, çoğu zaman belirtildiği gibi, bilinen şeylere yeni bir biçimde bakmak büyük çaba gerektirir. Dilin nesnel biçimde incelenmesine engel olan yalnızca dili sezgisel, pratik bir biçimde tanımamız da değildir. Dille ilgili birçok toplumsal ve ulusal önyargılar, okullarda sık sık okutulan geleneksel dilbilgisinin bozuk biçiminden ileri gelen birçok yaygın yanlış anlamalar da vardır. Bir kimsenin bu önyargılardan ve yanlış anlamalardan kendini kurtarması oldukça güçtür; ama bu, atılması hem gerekli, hem de yararlı bir adımdır.

1.1.4 *Dilbilim tarihi*

Dilin bilimiyle ilk kez karşılaşan, uzman olmayan bir kimse ya da öğrenci için, konunun tarihçesine ilişkin biraz bilgi edinmekten daha yararlı birşey olamaz. Dilbilimcinin, tümüyle bir yana bırakmasa da, kuşku ile karşılayacağı düşüncelerin birçoğu, bunların tarihsel kaynağı bilinirse daha az olup bitmiş olarak kabul edilecektir. Bu yalnızca okullarda resmi olarak öğretilen birçok şey için değil, görünüşte sağduyunun ta kendisi gibi görünen birçok şey için de doğrudur; çünkü dilsel konularla uğraşmanın sağduyusal yolu, Bloomfield'in söylediği gibi, "sağduyusal gibi görünen birçok şey gibi, aslında çok karmaşıktır, eskiçağ ve ortaçağ felsefecilerinin kurgulamalarından yola çıkar." Bloomfield'in eskiçağ ve ortaçağ felsefecilerinin kurgulamalarından kaynaklandığını söylediği, dile sağduyusal yaklaşımın bir örneği olarak, bu inancın öne sürdüğü ve anlattığı biçimde, tüm dillerde, aynı söz bölükleri bulunduğuyla ilişkin yaygın inançtan söz edilebilir. Geleneksel 'söz bölükleri' kuramı ve klasik dilbilgisinin yerleşik tanımları, yeri gelince göreceğimiz gibi, eskiçağ ve ortaçağın dilbilgisi, mantık ve doğaötesi ulamlarını bir araya sıkıştırma çabalarını yansıtır. Dile ilişkin olarak yaygın biçimde benimsenen daha başka görüşler ise felsefe kurgulamalarından çok, dilbilgisinin yazılı metinleri yorumlama çabalarına, özellikle klasik yazarlarca Yunan'ca ve Latin'ce yazılan yapıtları yorumlama çabasına göre, ikincil önemde görülmesinden ileri gelir.

Ancak dilbilim tarihi, salt yaygın olarak benimsenen yanlış düşüncelerimizin tutsaklığından bizi kurtardığı için ilgimizi çekmez bugün. Herhangi bir bilim gibi, dilbilim de geçmişe dayanır ve bunu yalnızca geleneksel öğretilere karşı çıkarak, onları çürüterek değil, aynı zamanda onları geliştirerek, yeniden biçimlendirerek yapar. Bu bakımdan çağdaş dilbilimi yöneten ilke ve varsayımları anlamada bir araç olarak, konunun tarihçesini bilmenin, olumsuz olduğu gibi, olumlu bir katkısı da vardır. Bu nokta kitap boyunca birçok örnekle açıklanacaktır. Burada bu konu üzerinde duruyoruz; çünkü dilbilimde son zamanlarda yayınlanan birçok kitap, son birkaç onyılı dilin bilimsel araştırılmasındaki büyük ilerlemeleri betimlerken, eski zamanlardan günümüze Batı dilbilim kuramının sürekliliği üzerinde durmayı gözardı etmişlerdir.

Genel olarak, “geleneksel dilbilgisi” diye anılan (bu terimi kullanmayı sürdüreceğiz) dilbilgisi, birçok çağdaş dilbilim kitabında söz edilenden daha zengin ve daha çeşitlidir. Bunun başlıca nedeni, özgün kaynakların birçoğunun ortada bulunmamasıdır: Geriye kalanlardan (Platon ve Sofist’lerden ortaçağ Skolastiklerine değin süren bir gelişim çizgisi izlenebilse bile) bu dönemde özgün düşünceli birçok dilbilgisi uzmanı bulunduğu açığa çıkmıştır. Kesin, kapsamlı bir geleneksel dilbilgisi tarihi henüz yazılmamıştır. Hernekadar, zorunlu olarak kısa tutulan, aşağıdaki dilbilim tarihçesi temelde konunun bugünkü durumuna bir giriş amacı taşıyorsa da, olabildiğince, dilbilim kuramında geçmişteki gelişmeleri o dönemdeki toplumsal koşullara ve felsefedeki düşüncelere bağlamaya çalışacağız.

1.2 Geleneksel Dilbilgisi

1.2.1 Geleneksel dilbilgisinin felsefedeki kaynakları

Geleneksel dilbilgisi, daha başka birçok akademik gelenek gibi, İ.Ö. 5. yüzyıl Yunanistan’ına değin uzatılabilir. Yunanlılar için ‘dilbilgisi’ baştanberi ‘felsefenin’ bir bölümüydü. Başka bir anlatımla, çevrelerindeki dünyanın ve kendi toplumsal kuramlarının niteliğini anlama yönündeki arayışlarının bir bölümüydü.

1.2.2 ‘Doğa’ ve ‘uzlaşma’

Yunan felsefecileri dili yönetenin ‘doğa’ mı yoksa ‘uzlaşma’ mı olduğunu tartışırlar. Bu ‘doğa’ ve ‘uzlaşma’ karşıtlığı, Yunan felsefe tartışmalarında olağan bir konuydu. Belli bir kurumun ‘doğal’ olduğunu söylemek, kaynağının insanın kendisinin dışında, sonsuz ve

değişmez ilkelerde bulunduğu (bu nedenle dokunulmaz olduğu) anlamına geliyordu.

Uzlaşımсал olduğunu söylemek, salt alışkanlık ve geleneğin bir sonucu olduğunu söylemekti (Örtülü bir anlaşmanın ya da topluluk üyeleri arasındaki bir 'toplumsal sözleşmenin' sonucu olduğunu söylemekti, insanlarca yapıldığı için yine insanların bozabileceği bir sözleşmeydi bu).

Dil tartışmasında 'doğa' ve 'uzlaşma' ayrımı en başta, bir sözcüğün anlamı ile biçimi arasında zorunlu bir bağ bulunup bulunmadığı sorunu üzerinde odaklanmıştı. Kratylos gibi 'doğalcı' okulun aşırı yandaşları (Platon aynı adı taşıyan diyalogunda bunların görüşlerini anlatır), gerçekte bütün sözcüklerin, belirledikleri şeye doğal olarak uygun düştüklerini öne sürüyorlardı. Bu uzman olmayan kimse için her zaman apaçık olmasa da, diyorlardı, nesnelerin görünümünün ardındaki 'gerçeği' kavrayabilen felsefeci bunu gösterebilirdi. Bilinçli, kararlı kökenbilgisi uygulamaları böyle doğmuştu. Terimin kendisi (Yunanca 'doğru' ya da 'gerçek' anlamına gelen *etymogövdesinden* türemiştir), felsefedeki kaynağını ele vermektedir. Bir sözcüğün kaynağını ve böylece 'asıl' anlamını açığa çıkarmak, 'doğanın' gerçeklerinden birini ortaya çıkarmaktı.

Bir sözcüğün biçiminin anlamına 'doğal olarak' uygun düşmesinin çeşitli yolları kabul ediliyordu. Birincisi gönderimde bulunduğu seslerin şu ya da bu biçimde 'öykünmesi' olan *tın, vın, çın, pat, çat** gibi görece küçük bir sözcük kümesi vardı. Değişik ama bununla ilgili bir küme, belli bir sesi 'öykünen', ama sesin kendisinden çok kaynağını anlatan sözcükleri içeriyordu (*guguk, vak vak* vb.) Herbir durumda da, sözcüğün fiziksel biçimiyle belirlediği şey arasında, açık 'doğal' bir bağ vardır. Bu kümeden sözcükler için, bugün de bu anlamda kullanılan teknik terim 'yansıma'ydı. Bu 'adların yaratılması' anlamına gelen Yunanca bir sözcüktü. Terimin dilbilgisi uzmanlarınca anlattıkları seslere 'öykünen' sözcüklerle sınırlanmış olması, Yunan 'doğacılarının' (özellikle Stoa felsefecilerinin) bu sözcüklerin dilin çıktığı temel 'adlar' kümesini oluşturduğuna ilişkin olarak öne sürdükleri görüşü yansıtır. Bir sözcükle anlamı arasındaki temel ilişki 'adlandırma' ilişkisiydi; ve sözcükler en başta, adlandırdıkları nesnelerin 'öykünmeleri'di. Yansıma sözcükler sözvarlığının çekirdeğini oluşturuyorlardı.

Ne var ki, çok az sözcük yansımalıdır. Öteki sözcüklerin 'doğal' kökenli oldukları bunları oluşturan seslerden birine ya da daha çoğuna gönderimde bulunarak gösteriliyordu.

Kimi seslerin belli fiziksel nitelik ya da etkinlikleri 'andırdıkları', onlara 'öykündükleri' düşünülüyor, bunlar 'düzgün', 'kaba', 'sıvı', 'eril' vb. olarak sınıflandırılıyorlardı. Örneğin 'doğalcı' inanışla 'l' sesinin akıcı bir ses olduğu ve bu nedenle *liquid* (sıvı) *flow* (akmak) vb. sözcüklerin anlamlarına uygun bir ses içerdikleri ileri sürülebilir. Sözcüklerin ses bileşenleriyle anlamları arasında, dilin bir özelliği olduğu söylendiği sürece, bulunan bu tür ilişki için günümüzde *ses-simgesimliliği* terimi kullanılmaktadır.

Yansıma ve ses simgesimliliğini tümüyle göz önüne aldıktan sonra, Yunan kökenbilgisi uzmanlarının açıklayacakları daha birçok sözcük vardı. Bu konuda sözcüklerin türetilebileceği ya da birbirlerine bağlanabileceği çeşitli ilkelere başvurdular; bunlar zamanla kökenbilgisinin geleneksel ilkeleri olarak düzenlendi. Burada bu ilkelere değinmeyeceğiz; yalnızca iki türe ayrıldıklarını söyleyeceğiz. Birincisi, sözcüğün anlamı, ilk ve ikincil uygulama arasında bir 'doğal' bağa dayanarak genişletilebilir: karış. *akarsuyun ağzı*, *dağın eteği* vb. (Bunlar *eğretileme* örnekleridir; *eğretileme* Yunanlılar tarafından sunulan, geleneksel dilbilgisi ve biçim konusundaki yapıtlara geçen birçok terimden biridir.) İkinci olarak, bir sözcüğün biçimi, başka bir sözcüğünkünden, ses eklenmesi, silinmesi, yerleştirilmesi ve yer değiştirmesi yoluyla, (iki sözcüğün anlamlarında 'doğal' bir bağ olduğunu kabul ediyoruz) elde edilebilir. 'Doğalcılar' ancak ikinci ilkelere dizisinin bir sözcüğün biçimi üzerinde çok serbest ve denetimsiz bir biçimde kullanılmasıyla, 'doğal' kaynaklı bir küme sözcükten bütün sözcükleri türetebileceklerini öne sürerek, yerlerini koruyabilirlerdi.

1.2.3 Örneksemeciler ve aykırılıkçılar

'Doğalcılar' ve 'uzlaşmacılar' arasındaki tartışma, dilin kaynağına ve sözcüklerle anlamları arasındaki ilişkilere ilişkin bütün kurgulamaları kuşatarak yüzyıllarca sürecekti. Bunun dilbilgisi kuramının gelişimi açısından önemi, sözcükler arasındaki ilişkileri sınıflandırmada bilginlerin ilgisini uyandıran ve bu ilgiyi sürdüren 'kökenbilgisi' araştırmalarına yol açmış olmasıdır. İyi ya da kötü, dilbilgisi incelemesini genel felsefe araştırmaları çerçevesine yerleştirmiştir.

Burada tartışmaya gerek olmayan nedenlerle 'doğalcılar' ve 'uzlaşmacılar' arasındaki tartışma daha sonraları (aşağı yukarı İ.S. 2. yüzyıldan başlayarak) dilin ne ölçüde düzenli olduğu tartışmasına dönüşmüştür. Yunanca'da, İngilizce'de olduğu gibi, dilde açık birçok 'düzenli' örüntüler bulunsaydı, birçok 'da' kurallısı sözcük vardır.

Türkçenin 'düzenli' bir örüntü örneği olarak *el: eller, çocuk: çocuklar* vb. sözcükleri düşünelim. Bu, geleneksel dilbilgisinin kurucuları tarafından tartışılan, dilde 'kurallılık' türüne bir örnektir. Aşağıda öteki türlerden de örnek verilecektir. Terimlerin bu anlamında, kurallılık ve kuraldışılık için kullanılan Yunanca sözcükler 'örnekseme' ve 'aykırılık'tır; dilin temelde dizgesel ve düzenli olduğunu öne sürenlere genellikle 'örneksemeciler', karşı görüşü savunanlara ise 'aykırılıkçılar' denilmektedir.

'Örnekseme' teriminin burada daha özel, matematiksel oran anlamında kullanıldığına dikkat edilmelidir; buna göre sözgelimi, 6:3 oranının, 4:2, 2:1 vb. oranlara eşdeğerli olduğunu söyleriz. ('Oran' terimi Yunanca *analogia* sözcüğünün Latince çevirisinden gelir.) 'Örneksemeli' akıl yürütme Platon, Aristo ve onları izleyenlerce bilimlerin incelemesinde yaygın olarak kullanılmıştır. *Çocuk: çocuklar* oranına dayanarak 'örneksemeli' bir biçimde daha başka binlercesini oluşturabiliriz: *inek: inekler, kız: kızlar* vb; *inek* ya da *inekler* sözcükleri verildiğinde *çocuk: çocuklar* = *inek: X* ya da *çocuk: çocuklar* = *X: inekler* eşitliğini çözebiliriz.

Örneksemeciler güçlerini dilin düzenli sözcüklerinin sınıflandırılabilceği çeşitli örnekçelerin kurulmasına harcamışlardır. (Geleneksel 'örnekleme' terimi Yunanca 'örnekçe' ya da 'örnek' sözcüğünden başka birşey değildir).

Aykırılıkçılar dilde sözcüklerin yapılışında kurallar bulunduğunu yadsııyorlardı ama yapımlarında örneksemeli akıl yürütmenin bir işe yaramayacağı bir yığın düzensiz sözcüğü (*child: children* vb.) ve aynı kümedeki sözcükler için kabul edilmesi gereken değişik 'örneksemelerin' çokluğunu belirtiyorlardı. 'Bu İngilizce'den çok Yunanca ve Latince'de daha belirgindir.' Aynı zamanda bir sözcüğün biçimi ile anlamı arasındaki ilişkinin çoğu zaman 'aykırı' bir ilişki olduğu konusuna da dikkati çektiler. Örn. *Thebes* ve *Athens* kentlerinin adları Yunanca'da çoğul adlardır, oysa tekil kentleri anlatırlar; Yunanca'da 'çocuk' anlamındaki adlardan biri (*paidion*) cins yönünden yansızdır oysa çocuklar ya eril ya da dişi olmak durumundadır.

(Yansız olan Almanca *Kind* sözcüğü ile karşılaştırınız: Bu tür 'aykırılık' örnekleri birçok dilden verilebilir). Başka bir 'aykırılık' örneği eşanlamlılık (aynı anlamda iki ya da daha çok sözcüğün bulunması) ve eşadlılığın (iki ya da daha çok anlamlı tek biçim) varlığından kaynaklanıyordu. Dil, gerçekten insan 'uzlaşımının' bir ürünü olsa, bu denli çok düzensizlik bulunmazdı; varsa düzeltilmeleri gerekirdi. 'Aykırıcılar' 'doğanın' bir ürünü olan dilin örneksemeli yapım örüntüleriyle ancak bir ölçüde betimlenebileceğini ve belli bir 'kulla-

nılış' olgusu ne denli 'düzensiz' olsa da, 'kullanılışa' gerekli dikkatin gösterilmesi gerektiğini öne sürüyorlardı.

'Örneksemeci' ve 'aykırılıkçılar' arasındaki tartışmanın Yunanlılar tarafından tümüyle çözümlenmediğine şaşmamak gerekir. Bir kez *betimsel* ve *kuralcı* dilbilgisi ayrımı açıkça belirlenmemiştir. (Başka bir anlatımla insanların gerçekte nasıl konuşup yazdıklarını betimlemekle, nasıl konuşup yazmaları gerektiğini buyurmak arasındaki ayrım: bu ayrımı ayrıntılı olarak tartışacağız: bkz. 1.4.3). Bunun sonucu 'örneksemeci', dilin niteliğine ilişkin görüşlerini değiştirmek yerine, karşılaşılabileceği görünürdeki aykırılıkları 'düzeltmek, eğilimindedir. İkinci olarak, daha önemlisi, 'düzensizlikler' yalnızca ayrıldıkları 'düzenlilikler' açısından belirlenebileceklerinden, bir yünden 'düzensiz' olan başka bir yünden 'düzenli' olarak düşünülebilir. Dilin 'düzenli' olup olmadığına ilişkin herhangi bir tartışma şu soruyu da içerir: Gerçekte düzenli örüntü nedir? Bu bakımdan 'örneksemeci' ve 'aykırılıkçılar' arasındaki tartışma kimi zaman düşünüldüğü gibi, dilde hem 'örnekseme' hem de 'aykırılık' olduğu yolundaki açık gerçeğin, her iki yan tarafından ters bir biçimde reddedilmesinden ileri gelen anlamsız bir tartışma değildi. Hiç değilse dilde 'düzenlilik' oluşturanın ne olduğuna ve görünürdeki 'düzensizliğin', daha ileri düzeyde çözümlemeyle, daha başka örüntüler çerçevesinde ne ölçüde betimlenebileceğinin gösterilmesine ilişkin bir tartışmaydı.

'Örneksemeciler' ve 'aykırılıkçılar' arasındaki çekişmenin tarihi açık olmaktan uzaktır. İlk gelişmeler salt kitaplardan kalan parçalardan, alıntılardan ve daha sonraki yazarların yapıtlarındaki yorumlardan biliniyor; daha sonraki yazarlar (özellikle İ.Ö. 1. yüzyılda Romalı dilbilgisi uzmanı Varro) iki küme arasındaki ayrımları abartmış olabilirler. Kuramsal açıklamaları ne olursa olsun hem 'örneksemeci' hem de 'aykırılıkçılar' dilde kimi düzenlilikler olduğunu kabul ediyorlardı ve ikisi de dilbilgisinin dizgeleşmesine katkıda bulundular. Gerçekten, 'kökenbilgisel' çalışmalarıyla ilgili olarak geleneksel dilbilgisinin temelini atan, genellikle aykırılıkçı denilen Stoa'lılardı. İskenderiyeli örneksemeciler bunlara dayandılar. Stoa'lılarla İskenderiyeli dilciler arasında gördüğümüz ayrımlar genellikle amaçlarındaki ayrılık yönünden açıklanabilir.

Stoa'lılar en başta dilin kökenine ilişkin felsefe sorunuyla, mantık ve sözbilimle ilgilendiler; İskenderiyeli dilcilerse yazın eleştirisiyle. Üstelik, göreceğimiz gibi, İskenderiyeli bilginler geçmişteki yazın metinleri üzerinde çalışıyorlardı; başvurabilecekleri bir 'kullanım' ölçütü bulunmadığında, bunu karşılamak üzere 'örnekseme' ilkesini yardıma çağırıyorlardı. Geleneksel dilbilgisinin düzenlenmesinden sorumlu olan daha sonraki dilbilgisi uzmanları, hem 'örnekseme' hem

de 'kullanımı' ('aykırılığı') kuramsal ilke olarak kabul ettiler. Ancak bu sorunu çözmedi; çünkü bir yandan, dilde düzenlilikler arandığında sözcük ve tümceler bağınıtılanmanın değişik yollarıyla sık sık karşılaşılır; öte yandan kimin 'kullanımının' doğru kabul edileceği yine de bir sorun olarak kalır. Göreceğimiz gibi çağdaş dilbilim bu sorunların çözümünde biraz ilerleme kaydettiğini öne sürebilir ama, bunları kesinlikle çözemediğini öne süremez. 'Örneksemeci' ve 'aykırılıkçılar' arasındaki çekişme bugün de yanibaşımızdadır.

1.2.4 İskenderiye dönemi

Yunan sömürgesi İskenderiye'de, İ.Ö. 3. yüzyılın başlarında büyük bir kitaplığın kurulmasıyla, bu kent yoğun bir yazın ve dil araştırması merkezi haline geldi. Geçmişteki yazarların elyazmaları, özellikle Homer'in şiirlerini içeren metinler oldukça bozulmuştu. İ.Ö. 3 ve 2. yüzyılın İskenderiyeli bilginleri, aynı yapıtların değişik elyazmalarını inceleyerek ilk metni kurmaya ve gerçek ve düzmece yapıtları birbirinden ayırmaya çalıştılar. Klasik metinlerin dili birçok yönlerden çağdaş İskenderiye Yunancasından ayrıldığından, metinler ve dilbilgisi kitapçıkları üzerinde yorumlar yayınlayarak, eski Yunan ozanlarını okuyan okuru rahatsız edecek birçok güçlüğü ortadan kaldırmak bir alışkanlık haline geldi. Geçmişin büyük yazın yapıtlarına duyulan hayranlık, bunların yazıldığı dilin öзде, o günkü İskenderiye ve öteki Helen merkezlerinin gündelik dilinden daha 'arınmış' ve 'doğru' olduğuna ilişkin inancı destekledi. Bu bakımdan Helen bilginlerinin yarattığı dilbilgilerinin iki amacı vardı: Klasik yazarların dilini kurma ve açıklama amacını, Yunanca'yı bilisiz ve eğitimsizlerin yozlaştırmalarından koruma dileğiyle birleştirdi. İskenderiye klasisizminin geliştiği bu dil inceleme yaklaşımı iki büyük yanılgıyı içeriyordu. Birincisi yazılı ve sözlü dil arasındaki bağınıtıyla ilgilidir; ikincisi ise dilin gelişme biçimini ilgilendirir. Her ikisinden de dil incelemelerinde 'klasik yanılgı' diye söz edilebilir.

Başlangıçtan beri Yunan dil araştırmaları, öncelikle yazılı dille ilgilenmişti (Yunanlıların dil incelemelerinde kullandıkları 'dilbilgisi' terimi bunun tanığıdır; 'yazma sanatı' anlamına gelen sözcükten türemiştir), seslerle bunları simgelemekte kullanılan harfler arasında tutarlı bir ayırım çizilmemiştir. Sözlü ve yazılı dil arasında bir ayırım çizildiğinde (eğer çizilirse) eğilim, her zaman birinciye ikinciye dayanan, ikinciden türemiş gibi düşünmek yönündeydi. İskenderiyeli bilginlerin yazınla ilgileri bu eğilimi yalnızca pekiştirmektedir.

Dilin incelenmesinde İskenderiye yaklaşımının özünde bulunan ikinci yanılgı, 5. yüzyıl Atika'lı yazarların dilinin, kendi dönemleri-

nin gündelik dilinden daha 'doğru' olduğuna ve genel olarak bir dilin 'arılığının' eğitim görmüşlerin kullanımıyla sürdürüldüğüne ve okur yazar olmayanlarca, 'bozulduğuna' ilişkin varsayımdı. Bu önyargı iki bin yıldan uzun süre rakipsiz egemenliğini sürdürdü. Varsayımların genellikle anlatıldığı terimler '-arılık' ve 'doğruluk'-belit olarak alındıklarından ortadan kaldırılmaları daha da güçtür. Ne var ki, bu terimlerin seçilmiş bir ölçütle bağıntıları dışında bir anlamları yoktur. Platon'un dilinin, sözelimi İskenderiyeli, okur yazar olmayan bir sanatçının diline göre daha 'arı' bir Yunanca olduğu önermesinin, bu bakımdan, anlamsız ve eşsöz olmanın ötesinde bir yanlışı yoktur. Bu noktaya ve yazılı ve sözlü dil arasındaki bağıntının daha ayrıntılı bir tartışmasına bu bölümün sonuna doğru yeniden döneceğiz. (bkz. 1.4.2)

1.2.5 Yunanca Dilbilgisi

Şimdi de Yunanlıların kendi dillerinin dilbilgisel çözümlemesine ilişkin olarak yürüttükleri çalışmaların kimi önemli özelliklerine eğilebiliriz. Yunanca'nın geleneksel betimlenmesinde kullanılan çeşitli dilbilgisi ulamlarını okul günlerindenberi bilenlere, başkalarının değil bu ulamların, dil çözümlemesine girişenlere, kendini hemen kabul ettireceği kaçınılmaz görünebilir. Yunanca dilbilgisi araştırmalarına ilişkin çok yüzeysel bir bilgi bile bunun doğru olmadığını gösterecektir. Yunanca'nın yaygın okul dilbilgisi kitaplarına yansıyan belirli çözümlemesi açık seçik olmaktan o denli uzaktı ki geliştirilmesi 6 yüzyıl sürmüştür. (İ.Ö. 4. yüzyıldan, İ. S. 2. yüzyıla değin.) Üstelik olası tek çözümleme de değildir, belki en iyisi de değildir. Ne olursa olsun kimi Yunan dilbilgisi uzmanlarınca yeğlenen bu dilin biraz değişik betimlemelerinin, sonunda ölçüt yapıp gelecek kuşaklara asıl Yunanca dilbilgisi diye bırakılardan daha zayıf olduğunu söylemek için bir neden yoktur.

Geleneksel dilbilgisi çerçevesinin tarihsel gelişimine ilişkin aşağıdaki kısa tarihçede, Yunanlılar ve onların ardından gelenlerin kabul ettiği çeşitli ulamlar ayrıntılı olarak tartışılmayacaktır. Bu tartışma, ilerdeki bölümlerde, bu konu için yer hazırlanıncaya değin ertelenecektir.

Yunancada üç *cinsi* ayırdetmenin onuru, 5. yüzyıl Sofistlerinin en eski ve etkinlerinden olan Protagoras'ındır. Bildiğimiz kadar *ad* ve *eylemleri* açıkça birbirinden ilk kez ayıran Platon'dur (aşağı yukarı, İ.Ö. 429 - 347). Ancak Platon tarafından 'ad ve 'eylem' olarak tanımlanan iki söz bölümünün, okul dilbilgilerimizin dayandığı daha sonraki çözümleme dizgelerinde bu ad verilen söz bölükleriyle aynı

kapsamda olmadığına dikkat edilmelidir. Platon'un tanımladığı biçimiyle 'adlar' tümcede yüklem öznesi olarak işgörebilen terimlerdi, 'eylemlerse' yüklemelenen eylem ya da niteliği anlatan terimlerdi. (Kabaca söylenirse, bir yüklem öznesi, kendisine ilişkin birşey söylenen varlığı adlandırır; yüklem ise, tümcenin öznenin adlandırdığı varlığa ilişkin bir şey söyleyen bölümüdür, bkz. 8.1.2).

İki şey gözlenebilir: Birincisi, ana dilbilgisi bölüklerinin 'ad' ve 'eylem'- tanımı, mantıksal temele dayanılarak, önermenin bileşenleri açısından yapıliyordu. İkincisi, şimdi eylem ve sıfat dediğimiz şeyler aynı söz bölüğüne konulmuştu. Daha sonraki Yunan dilbilgisi uzmanları, Platon'un koyduğu sınıflamayı bir yana bıraktıklarında bile, bunun yerine, bildiğimiz ad, eylem, sıfat üçlü dizgesini koymadılar, ad ve eylemi bir araya getiren üçlü bir dizge yerleştirdiler. Başlangıçta ana söz öbeğinden olmayan sözcüklere çok az önem veriliyordu.

Sözcüklerin ad, eylem, sıfat olarak sınıflandırılmaları ortaçağdan önce gerçekleşmedi. Aristo (İ.Ö. 384 - 332) Platon'un 'ad', 'eylem' ayrımını korudu ama, buna ayrı bir söz öbeği ekledi. Bunlar bağlaçlardır; Aristo bu terimle ana söz bölüklerinin -ad, eylem- üyesi olmayan bütün sözcükleri anlatmak istiyordu. Kendisinden önce gelenlerden üçlü cins ayrımını da devraldı. Ancak Yunancada birçok 'şeyin' (bu terim Protagoras tarafından 3. cinsi adlandırmak için kullanılmıştı) adının dilbilgisel yönden ya 'eril' ya da 'dişil' olduğunu gözledi ve 3. cinsi anlatmak için 'ara' terimini kullandı. (Daha sonra ne 'eril' ne 'dişil' olana yalnızca 'hiçbiri' denildi; geleneksel 'yansız' (neutre) terimini bize sağlayan bu sözcüğün Latince çevirisidir). Aristo'nun sunduğu önemli bir gelişme Yunanca eylemde *zaman* ulamını ortaya çıkarmasıydı; başka bir deyişle, eylemlerin biçimlerindeki kimi dizgesel değişimler, 'şimdiki', 'geçmiş' gibi zaman kavramlarına bağlanabilirdi. Ne var ki, bu konudaki görüşleri (Platon'unkinden daha açık olmakla birlikte) açık olmaktan uzaktı.

Yunan felsefesinin çeşitli okulları arasında dille en çok ilgilenen Stoa'cılardı. Bunun nedeni, doğru davranışın 'doğa' ile uyum içinde yaşama sonucu olduğuna ve bilginin 'doğa'daki gerçek nesnelerle bu nesnelerin bir simgesi olan ya da olması gereken düşüncelerimizin uyumundan oluştuğuna ilişkin inançlarıydı. Bu bakımdan dil, Stoa'cı felsefenin, özellikle mantık dedikleri ama dilbilgisi ile bilgi kuramı ve sözbilim diyeceğimiz alanı da içeren bölümü için temeldi: Çizdikleri ilk ve en temel ayırım, biçimle anlam arasındaki, 'gösterenle', 'gösterilen' arasındaki ayırımdı. Ancak Stoa'cılar dili 'doğanın' dolaysız bir yansıması olarak düşünmüyorlardı. Büyük ölçüde 'aykırılıkçıydılar', sözcükler ve nesneler arasındaki bağıntısızlık ve dildeki mantık

dışlıklar üzerinde duruyorlardı. 'Okulun' ilk üyeleri dört söz bölümü ayırdetmişlerdi (ad, eylem, bağlaç, tanımlık); daha sonraki üyeleri beş bölük ayırdılar (cins ve özel adları ayırdılar.). Sıfat adla birlikte sınıflandırıldı. Şimdi *bükün* dediğimiz konunun sınıflandırılması büyük ölçüde Stoa'cılar tarafından geliştirildi. Adın (şimdilerde yalın durumu dediğimiz) gerçek düzgün durumuyla, düzgün biçimden sapma olarak düşündükleri 'eğik' durumunu birbirinden ayırarak *durum* terimine o günden bu yana dilbilgisi kullanımındaki yerleşik anlamını veren de Stoa'cılardı. Yunanca eylemlerin biçimlerinin belirlenmesinde *zamana* ek olarak başka bir etmenin de işe karıştığını anladılar; bu, söz konusu biçimin anlattığı eylemin tamamlanmış olması ya da olmamasıydı. *Etken* ve *edilgeni*, *geçişli* ve *geçişsiz* eylemi de birbirinden ayırdılar.

İskenderiyeli bilginler Stoa'cı bilginlerin çalışmalarını daha da ileri götürdüler. Bugün Yunanca'nın geleneksel dilbilgisi dediğimiz dilbilgisine aşağı yukarı kesin biçimi İskenderiye'de verildi. Stoa'cıların birçoğunun tersine, İskenderiyeli dilbilgisi uzmanları 'örnekse-meci' idiler; ve dilde 'düzen' arayışları onları bükün 'yasası' ya da örüntüleri kurmaya götürdü. Dionysios Thrax'ın (İ.Ö. 2. yüzyılın sonları) dilbilgisi, bildiğimiz kadar, Batı dünyasında yayınlanan ilk kapsamlı ve dizgesel dilbilgisi betimlemesiydi. Stoa'cıların dört söz bölümüne ek olarak Dionysios zarf, ortaç (hem ad hem eylem özelliği olduğu için böyle deniliyordu) adıl ve ilgeci belirlemişti. Yunanca'daki bütün eylemler *durum*, *cins*, *sayı*, *zaman*, *çatı*, *kip* vb. (bkz. bölüm 7) açısından sınıflandırılmıştı. Dionysios, sözcüklerin tümce-lerde birleşmesinin ilkeleri demek olan sözdizimiyle açıkça uğraşmadı. Yunanca dilbilgisi betimlemesinin bu yanı, üç yüzyıl sonra, ancak daha az dizgesel bir biçimde, Apollonius Dyskolos (İ.S. 2. yüzyıl) tarafından ele alındı.

1.2.6 Roma dönemi

Yunanlılar arasında dilbilgisinin gelişimini kısaca ele aldık. Latin dilbilgisi uzmanlarına ilişkin söylenebilecek daha az şey var. Bilindiği gibi, Roma bilim yaşamının, sanat ve yazınının her alanında Yunan etkisi üst düzeydeydi. İ.Ö. 2. yüzyıldan başlayarak, kimi durumlarda daha önceleri, Roma aristokrasisi Yunan kültürünü ve Yunan eğitim yöntemlerini coşkuyla benimsemişti. Çocukları Latince yanında Yunanca konuşma, okuma ve yazmayı öğrenerek yetiştiriliyor ve sık sık, eğitimlerini tamamlamak için, büyük Hellenist felsefe ve sözbilim merkezlerine gidiyorlardı. Bu bakımdan Latin dilbilgisi uzmanlarının hemen tümüyle Yunanca örneklere bağımlı olmalarına şaşmamak gerekir. Hem İskeenderiye'lilerin, hem Stoa'cıların etkileri Varro'nun

Latin dili üzerindeki çalışmasında görülebilir (İ.Ö. 1. yüzyıl) Roma'da da Yunanlılarda olduğu gibi, dilbilgisi çalışmaları felsefe, yazın eleştirisi ve sözbilimin hizmetinde kaldı. 'Örneksemeci' ve 'aykırılıkçılar' arasındaki tartışma canlılığını sürdürdü ve öteki dilbilgisi konularıyla birlikte, birçok özentili tartışmanın konusu oldu. Sezar'ın kendisi bile, Gal'deki askeri sefer sırasında (Cicero'ya adadığı) *Örnekseme üzerine* adlı bir dilbilgisi kitapçığı yazdı.

Romalı dilbilgisi uzmanları, yalnızca dile ilişkin genel varsayımlarda değil, ayrıntılarda da Yunan örnekçelerini izlediler. Dionysios Thrax dilbilgisi örneğinde, üç bölüm halinde Latince bir dilbilgisi düzenlendi. Birinci bölüm düzgün konuşma ve ozanları anlama sanatı olarak dilbilgisinin kapsamını belirleyecek, aynı zamanda harf ve seslemlerle uğraşacaktı. İkinci bölüm 'söz bölükleriyle' uğraşacak ve ayrıntılı ya da ayrıntısız biçimde, bunların *zaman, cins, sayı durum* vb. yönden geçirdikleri değişimleri sunacaktı. Son olarak iyi ve kötü biçime ilişkin bir tartışma, yaygın 'yanlışlara' ve 'kabalıklara' karşı uyarılar ve salık verilen 'söz sanatı' örnekleri bulunacaktı.

'Söz bölükleriyle' uğraşırken Latin dilbilgisi uzmanları yalnızca Yunanca ve Latince arasındaki ayrımlarda dikkatlerini çeken birtakım küçük değişiklikler yaptılar. İki dilin genel yapı yönünden çok benzer olması, Yunanlı bilginlerin geliştirdiği çeşitli dilbilgisi ulamlarının -söz bölükleri, durum, sayı zaman vb.- dilin evrensel ve zorunlu ulamları olduğu yolundaki görüşü kuşkusuz destekledi. Bu görüş, ortaçağ dilbilgisi uzmanlarınca açıkça öne sürüldü.

Latince dilbilgisi çalışmalarının daha sonraki dönemi, Donatus (aşağı yukarı İ.S. 400) ve Priscianus (a.y. İ.S. 500) dönemi, İskenderiye dönemi gibi, klasisizm çağıydı. Dilbilgisi öğretimini amaçlayan ve ortaçağda ve 17. yüzyıla değin bu amaçla kullanılan Donatus ve Priscianus'ın dilbilgisi kitapları, kendi zamanlarının değil, 'en iyi' yazarların, özellikle Cicero ve Virgilius'un dilini betimlemeye giriştiler ve böylece dil betimlenmesinde 'klasik' yanlıgı dediğimiz yanlışlı sürdürdüler.

1.2.7 Ortaçağ dönemi

Avrupada ortaçağ döneminin en belirgin özelliği Latince'nin eğitim dizgesindeki önemli yeri idi. Laik ya da dinsel tüm kişisel gelişme sağlam bir Latince bilgisine dayanıyordu. Çünkü Latince yalnız duaların ve kutsal kitabın dili değildi; evrensel diplomasi, araştırma ve kültür diliydi. Hem önemli pratik, hem de kültürel amaçlarla okulda öğrenilmesi gereken yabancı bir dil olduğundan, öğrencinin öğrenmesine yardımcı olmak üzere birçok el kitabı yazılmıştı. Bunların çoğu Priscian ve Donatus'un dilbilgilerine dayanıyordu; ve Latince

yalnızca bir yabancı dil değildi; en başta, yazılı bir dildi. Konuşulduğu sürece her ülke kendi söyleyiş biçimini geliştirdi ve bu olgu yazılı dilin temel olduğu yolundaki geleneksel görüşü pekiştirmekten başka bir işe yaramadı. Ortaçağ bilginlerince Latince'nin dilbilgisel çözümlenmesinde epeyce ilerleme sağlanmıştı ve bunlar geleneksel dilbilgisi dediğimiz dilbilgisinin bir bölümü olmuşlardır. Ancak ortaçağ bilginleri tarafından yapılan Latince dilbilgisi çözümlemesinin ayrıntılarından daha çok önemli olan, bunların dil incelenmesine getirdikleri felsefe önsayıtlarıdır.

13. yüzyıl bilimsel araştırmaların her alanda gelişip serpildiğini gördü; bu dönem Aristo ve öteki Yunan felsefecilerinin yeni ulaşılan yapıtlarının etkisiyle, dilbilgisi de içinde bütün bilimleri, doğruluğu sonuç olarak ilk ilkelerden çıkarılarak gösterilebilecek bir dizi önermeye indirgemeye çalışan büyük Skolastiklerin dönemiydi. Skolastik felsefeciler, Stoa'cılar gibi, dile, gerçeğin yapısını çözümlemeye bir araç olması yönünden ilgi duyuyorlardı. Bu bakımdan, çok önem verdikleri şey anlama ya da 'belirlemeydi.' Gerçekten 'Belirleme kipleri' başlığıyla o denli çok yapıt yazılmıştı ki, bu dönemin dilbilgisi uzmanları toplu olarak 'Kipçiler' (Modistea) diye anılmaktadır. Bilimin evrensel ve değişmeyen nedenleri arama biçimindeki skolastik ereklere yola çıkarak dilbilgisi ulamlarını mantık, bilgi kuramı ve doğaötesi ulamlarından çıkarmaya çalıştılar; daha doğrusu, dört bilimin ulamlarını aynı genel ilkelerden çıkarmaya çalıştılar. Ama, dikkat ediniz, bunu yaparken Donatus ve Priscian'ın yapıtlarında bulunan dilbilgisi ulamlarının genel olarak doğru olduğunu baştan kabul ettiler. Donatus ve Priscian'a karşı çıktıkları nokta (ve bu karşı çıkış açıkça ortaya konulmuştu) Romalı dilbilgisi uzmanlarının Latince olguları doğru betimlemedikleri değildi; bu olguları bilimsel olarak açıklamamışlardı, başka bir deyişle, nedenlerinden yola çıkarak açıklamamışlardı.

Sözcüğün bir 'gösterge, olarak, bir yandan insan anlığı, öte yandan simgelediği ya da 'gösterdiği' şeyle bağıntısını sağlayan ilkeleri ortaya çıkarmak bilimsel ya da 'düşünsel' dilbilgisinin göreviydi. Bu ilkelerin değişmez, evrensel oldukları kabul ediliyordu. Yoksa dil nasıl olup da gerçek bilginin aracı olabilirdi? Düşünsel dilbilgisi uzmanlarına göre sözcük, belirlediği nesnenin niteliğini doğrudan doğruya simgelemiyordu; sözcüğü belli bir biçimde ya da 'kipte' -bir töz, eylem, nitelik vb.- olarak simgeliyordu ve bunu uygun söz bölümü biçimine girerek yapıyordu. Öyleyse dilbilgisi söz bölüklerine ve bunların belirleme kiplerinin özelliklerine ilişkin bir felsefe kuramıydı, ('Düşünsel' teriminin üzerinde durmaya değer. Terim bugünkü anlamda anlaşılmamalı; dilin, fiziksel dünyanın olgularının temelinde

bulunan 'gerçeğin' bir 'yansımasını' sağlayan bir 'aynaya' benzediğine ilişkin -Latince *speculum*- biçimindeki görüşten çıkan daha özel bir anlamda anlaşılmalıdır. Stoa'cılar da aynı eğretilmeyi kullanmışlardı). Skolastik dilbilgisi uzmanlarının kullandıkları tanımlama yöntemlerinin sarmal olduğunu ve dilbilgisi üzerindeki görüşlerinin açıkça yanlış olduğunu söylemek kolaydır. Kuşkusuz belirleme kiplerinin 'olma' ve 'anlama' kipleriyle zorunlu olarak örtüştüklerini kabul etmeye bizden daha çok hazırdılar. Ancak dilsel kurgulamalarını üzerinde durmaya değmez diyerek bir yana bırakmadan önce (genel eğilim budur) kabul edilmez ya da anlaşılmaz bulduğumuz şeyin yalnızca o dönemin terimbilgisi olup olmadığını düşünmeliyiz. Aşağıdaki türden yazılar sanki tümüyle saçmaymış ve daha çok tartışması gereksizmiş gibi ele alınır: 'Bükün yönünden değişik olsa da, dilbilgisi bütün dillerde temelde aynıdır.' "Bir dildeki dilbilgisini bilen herhangi bir kimse, özü söz konusu olduğunda, başka bir dilin dilbilgisini de bilebilir. Eğer başka bir dili konuşmıyor ya da konuşanları anlayamıyorsa, bunun nedeni, dilbigisinde bükün olarak bulunan, sözcüklerde ve yapılarındaki ayrım yüzündendir."

Birinci alıntı Roger Bacon'dan (1214 - 94), ikincisi aynı dönemin adı bilinmeyen bir bilginindendir. Yabancı dil deneyimlerimize dayanarak bu yanılgılara karşı çıkabiliriz. Elbette, deriz, Fransızca ve İngilizce ya da Rumca ve İngilizce arasındaki dilbilgisi ayrımları salt 'bükünsel' ve önemsiz değildir; ve dilbilgisinin evrenselliğine ilişkin skolastik görüşü, Latince'nin ortaçağlar boyunca koruduğu eşsiz durumuna ve çoğu, her nasılsa, Latince'den çıkan ya da onun tarafından etkilenen anadillerin zayıf konumlarına bağlama eğiliminde olabiliriz. Latincenin ayrıcalıklı durumu kuşkusuz, evrensel dilbilgisinin gelişmesinde önemli bir etmendi. Ancak Skolastik dil görüşü, Rönesansta anadillere ve bunların yazında kullanılmalarına duyulan yeni ilgiyle, bir yana bırakılmamıştı. 'Töz' ve 'bükün' gibi doğaötesi anlatımlardan 'arıtıldığında' alıntı yaptığım skolastik yargıların anlamı şudur: Her dilde aynı kavramlar için sözcük vardır ve her dil aynı söz bölüklerini ve dilbilgisi ulamlarını sergiler. Bu görüş doğru ya da yanlış olabilir; yeri gelince bu konuya yeniden döneceğiz (bkz. 7 ve 8. bölüm). Ancak, açıklandığı biçimiyle, skolastiğin bağlamdan kurtuluşunu avaz avaz bağırarak birçok kimse tarafından da kabul edilecek bir görüştür bu.

1.2.8 Rönesans ve ötesi

Rönesans bilginleri kuşkusuz skolastik gelenekten köktenci bir biçimde ayrıldıklarını düşünüyorlardı. Petrarch ve onu izleyenler Skolastiklerin 'barbar' dilleriyle alay ediyor ve Cicerö'nün kullanımı-

nı, güzel Latince biçimin bir örneği olarak alıyorlardı. 'Hümanizma' ideallerini de Cicero'dan almışlardı, bu terim (Cicero'nun *humanitas*'ı) 'uygarlıkla' eşanlamlı ve 'barbarlığın' karşıtıydı. İlkçağ klasik yazının tüm 'uygar' değerlerin kaynağı olduğuna inanarak, bütün güçlerini klasik yazarların metnlerinin toplanma ve yayınlanmasına harcadılar; özellikle 15. yüzyılın son döneminde, doğru metinlerin geniş ve hızlı dağılımını olanaklı hale getiren basımevinin bulunmasından sonra, dilbilgisi yine yazının anlaşılmasında ve 'iyi' Latince yazılmasında bir araç haline geldi. Erasmus'un kendisi de (1513'te) Donatus'a dayanarak Latince bir sözdizimi yayınladı. Yunanca ve daha sonra İbranice yoğun inceleme konusu oldu. Bu bakımdan, 'hümanistler' daha sonra gelen bilgin kuşaklara üç kültürün dil ve yazınını kalıt olarak bıraktılar.

Avrupa'nın yerli dilleri Rönesanstan önce de bilginlerin dikkatini çekmeye başlamıştı: Elimizde 7. yüzyıldan bir İrlanda dili dilbilgisi, 12. yüzyıldan İzlanda dili dilbilgisi ve Aelfric'in Latin ve Anglo-Sakson karşılaştırmalarını (10. yüzyıl) bir yana bıraksak bile, 13. yüzyıldan Provençal dilbilgisi ve 10. yüzyıla değin uzanan Bask diline ilişkin bir dizi gözlem var. Gezgin İngilizler için 14 ve 15. yüzyılda birkaç Fransızca dilbilgisi hazırlanmıştı. Rönesansla birlikte, Dante'nin *De vulgari eloquentia*'sının öncülük ettiği, anadillere ilgi geniş ölçüde arttı ve çok sayıda dilbilgisi yazıldı. Gerçekten klasik anlayışın tümü çağcıl Avrupa dillerine uzandı. Dil yine yazın dili demekti; yazınsa, okullarımızda ve Üniversitelerimizde akademik inceleme konusu olduğunda, bilinen türlerde yazan 'en iyi yazarların' çalışması demekti -Virgilius destanında Dante, daha Homeroscu bir türde Milton, Sophocles çizgisinde Racine vb. Günümüzde yazın konusunda daha yeterli akademik bir yaklaşım geliştirildiği ve yazarların artık İskenderiye ve Rönesans'ın kuralcı yasalarıyla sınıflandırılmadıkları doğrudur. Ne var ki, okul ve Üniversitelerimizdeki dil bölümlerinde dilbilgisi incelemesi bugün de temelde klasik eğilimlidir.

Düşünsel dilbilgisinin idealleri 17. yüzyılda Fransa'da Port Royal öğretmenlerince yeniden canlandırıldı. 1660'ta, amacı dilin yapısının usun ürünü olduğunu ve insanların çeşitli dillerinin daha genel bir mantık ve us dizgesinin değişimlerinden başka birşey olmadığını göstermek olan *Grammaire générale et raisonnée*'yi yayınladılar. Port Royal dilbilgisinin hem Fransa'da hem de dışarda büyük etkisi oldu ve 'Aydınlanma Çağı' bu tür yapıtların yayınlanmasına tanık olacaktı. Bütün bu 'ussal' dilbilgileri klasik geleneğin sınırları içinde işgördüler ve hiçbir yeni dilbilim kuramı ortaya koymadılar. Klasik geleneğin dil incelemelerinde sürmesine ilişkin en çarpıcı kanıt, Richelieu tarafından (1637'de) kurulmasından bu yana Fransızca'

nın sözvarlığı ve dilbilgisini kuralcı bir biçimde kurma görevi yüklenen Fransız Akademisinin, sözlük ve dilbilgisinin son baskılarındaki (1932) tanımlarında bulunabilir. Dilbilgisi, 'doğru olarak konuşma ve yazma sanatıdır; amacı ister 'doğal', ister 'uzlaşım sal' olsun, dil öğeleri arasındaki ilişkileri bulgulamaktır; dilbilgisi uzmanının görevi 'güzel' kullanımı, başka bir deyişle 'arı' Fransızca ile yazan, eğitim görmüş kimse ve yazarların dilini betimlemek ve bu 'güzel kullanımı', yabancı sözcüklerin, teknik terimlerin, argonun salgınından ve tecim, endüstri, spor, tanıtım ve benzeri alanların belirsiz gereksinimlerini karşılamak için sürekli üretilen kaba anlatım gibi tüm yozlaşmalardan korumaktır; dilbilgisi kurallarına gelince, bunlar nedsiz değildir, 'insan anlığının doğal eğilimlerinden kaynaklanırlar.'

İşlevi buyurgan biçimde İngilizce kullanımını belirlemek olan resmi bir organ yoktur. Yine de, kaynağı Yunanistan ve İskenderiye'ye değin uzatılabilen, yukarda alıntılıdığımız Fransız Akademisinin tanımlarında somutlaşan yazın ve felsefeye ilişkin önyargılar, İngilizce konuşan ülkelerde Fransa'dan daha az değildir.

Klasik ve skolastik dilbilgisinin asıl izleyicileri, klasik dilbilgisi çerçevesinin tümünün, olduğu gibi korunmasına çalışanlar değil, günümüzdeki bilimsel düşünce bağlamında ve şimdi elimizde bulunan dil ve kültürlere ilişkin daha kapsamlı bilgilerin katkısıyla, dilin rolüne ve niteliğine dönük serbest, eleştirisel bir bakış yöneltenerlerdir. Bu kitap boyunca görüleceği gibi, dilin yapısına ilişkin olarak klasik dilbilgisi uzmanlarının sağladığı içgörülerden birçoğu değerli ve anlamlıydı; ancak daha genel, daha deneysel bir biçimde yeniden düzenlenmeleri gerekir.

1.2.9 Yunan - Roma geleneğinin yaygın etkisi

Bu bölüm boyunca 'geleneksel dilbilgisi' terimi, alışık olduğumuz biçimde, Yunanistan'da doğan, Roma'da ve ortaçağ Avrupa'sında daha çok geliştirilen, Rönesans'ta ve daha sonraları anadillerin incelenmesine değin uzatılan dil çözümlemesi ve dil kuramı geleneğini anlatmak için kullanılmıştır. Bu Yunan - Roma dil çözümlemesi geleneği (uygun düştüğü için böyle denebilir) Rönesans'tan önce bile kimi Avrupa dışı dillerin betimlenmesini etkilemişti. D. Thrax'ın dilbilgisi İ.S. 5. yüzyılda Ermenice'ye ve daha sonra Suriye diline çevrilmişti. Bundan sonra Arap dilbilgisi uzmanları Suriyelilerden yararlandılar ve onlar da İspanya'da Yunan - Roma geleneğiyle doğrudan ilişkiye geçtiler. İbrani dilbilgisi uzmanları da Araplardan etkilendiler. Öyle ki, Ermenice, Suriye dili, Arapça ve İbranice'nin yerli dilbilgisel betimlemeleri, bu diller Rönesans'ta Avrupalı bilginlerin ilgisi-

ni çekmeden önce de, Yunan - Roma geleneğinden geniş ölçüde etkilendiği.

1.2.10 Hint geleneği

Dikkatimizi bundan sonraki bölümde 'karşılaştırmalı filoloji'ye çevirmeden önce, çağdaş dilbilimin gelişimi üzerinde oldukça etkili olan bir başka dilbilgisel çözümleme geleneğine kısaca bakmalıyız: Bu Hint ya da Hindu geleneğidir.

Hint geleneği Yunan - Roma geleneğinden yalnızca bağımsız değil, ondan daha eski, görünümlerinde daha çeşitli ve başardıklarında, kimi yönlerden daha üstündür. Hint dilbilgisi uzmanlarının en büyüğü olarak kabul edilen Pânini (İ.Ö. 4. yüzyıl?) kendinden önce gelen birçok kimseden söz eder; bu bakımdan kendisinden birkaç yüzyıl önce başlayan bir gelenek içinde çalıştığı kabul edilebilir. Hint dilbilim çalışmalarının çeşitliliğine ve kapsamına gelince: Hint geleneğinde 12 değişik dilbilgisi kuramı okulu kabul edilmiştir (tümü değilse de çoğu Panini'ye dayanır) ve korunan aşağı yukarı 1000 dilbilgisi yapıtı vardır.

Yunan - Roma dilbilgisi ile Hint dilbilgisi, bildiğimiz kadar, hem kaynak hem gelişim açısından birbirinden bağımsız olmakla birlikte, kimi noktalarda benzerlikler vardır. Yunanistan'da olduğu gibi Hindistan'da da dilin 'doğal' ya da 'uzlaşımsal' konumuna ilişkin bir çekişme vardı ve çağdaş Hellenistik Yunanca'da artık bulunmayan sözcük ve yapıları açıklamak için, geçmişin klasik metinleriyle uğraşırken İskenderiyeli bilginlerin sözlükçe ve yorum düzenlemeleri gibi, Hintli dilbilgisi uzmanları da en eskileri (Veda ilahileri) birkaç yüzyıl önce düzenlenen Hint kutsal metinlerine ilişkin sözlükçe ve yorumlar hazırlamışlardı ve Sanskritçe'de ad ve eylem diyebileceğimiz sözcükler arasındaki ayrım Platon'un Yunanca'da çizdiğine benzer biçimde, 'özne' ve 'yüklem' ayrımı biçiminde çizilmişti. (Sanskrit dilbilgisi uzmanları da, 'ilgeç' ve 'parçacık' diye çevirebileceğimiz daha başka iki söz bölümü kabul etmişlerdi).

Hint dilbilim çalışmalarının Batı geleneksel dilbilgisine üstün tutulabileceği iki yönü vardır: Birincisi sesbilgisi, ikincisi sözcüklerin iç yapılarının incelenmesi. Hint dilbilgisi çalışmalarının ilk amacı, Hint dinsel törenlerinde etkili olmalarında titizlikle, doğru okunmaları temel olan Veda ilahilerinin, yalnız metinlerini değil, söylenişlerini de bozulmadan korumaktı. Konuşma seslerinin Hintlilerce sınıflandırılmaları, daha ayrıntılı, daha doğru ve (bildiğimiz kadar) 19. yüzyıldan önce Avrupa'dakilerden daha sağlıklı gözlem ve deneye dayanıyordu; bu dönemde Avrupa'da sesbilim gerçekte Hint dilbilim

kitapçıklarının Avrupalı dilbilimcilerce bulgulanmalarından ve çevirilerinden çok yararlanmıştı. Sözcük çözümlemelerinde Hint dilbilgisi uzmanları ilk amaçları olan kutsal metinlerin dilini korumak için gerekli olanın çok ötesine geçtiler. Panini'nin dilbilgisi gerçekte özellikle Veda ilkelerinin diline değil, kendi döneminin dilinin incelenmesine ayrılmıştır.

Panini'nin Sanskritçe dilbilgisi, kapsayıcılığı (kendine ayırdığı sınırlar içinde: Örn. öncelikle sözcüklerin yapıları açısından) iç tutarlılığı ve anlatım kısalığı yönünden, bugüne değin herhangi bir dil üzerine yazılan bütün dilbilgisi yapıtlarının çok üstünde bir yapıt olarak nitelendirilmiştir. Epeyce teknik bir yapıt olan ve ancak kendisinden sonra gelenlerin notlarının katkısıyla anlaşılabilen bu dilbilgisinin ana bölümü, aşağı yukarı 4000 kuraldan (bunların kimileri çok kısadır) ve kurallarda sözü edilen temel biçim dizelgelerinden ('köklerden') oluşur. Kurallar bir dizi oluştururlar, öyle ki, belli bir kuralın kapsamı ondan önce gelen kural tarafından tanımlanır ya da sınırlanır.

Bundan sonraki bölümde göreceğimiz gibi, Sanskritçe'nin batılı bilginlerce bulunması, 19. yüzyılda karşılaştırmalı filolojinin geliştirilmesinde temel etkenlerden biriydi. Bu yalnızca Sanskrit diliyle ilişkiye geçme sorunu değildi; aynı zamanda Hint dilbilgisi geleneğiyle tanışmaktı. 19. yüzyıl dilbiliminin, açıkça Hint dilbilgisi uzmanlarının uygulama ya da kuramlarından gelen birçok yanı vardır. Ancak Panini'nin ilkelerinin (kapsayıcılık, tutarlılık, kısalık) etkisi, dilbilimdeki en son yapıtların kimilerinde daha açıkça görülecektir.

1.3 Karşılaştırmalı Filoloji

1.3.1 'Dil aileleri'

Değişik dillerin değişik ölçülerde birbirlerine benzedikleri çok iyi bilinir. Genel olarak söylemek gerekirse, diller arasındaki benzerlikler iki türdendir: Sözvarlığı benzerlikleri, dilbilgisel yapı benzerlikleri. Sözgelimi İngilizce ve Almanca'yı karşılaştırırsak, iki dildeki gündelik sözvarlığının her bölümünde, biçim ve anlam yönünden benzer birçok sözcük buluruz. İngilizce ve Rusça arasında daha az sözvarlığı benzerliği vardır; İngilizce - Türkçe ya da İngilizce - Çince arasında bu benzerlik (uluslararası bilimsel terimleri bir yana bırakırsak) daha da azdır.

Ayrıca sözünü ettiğim dillerde, sözvarlığındaki benzerlik dilbilgisel benzerlik derecesiyle de desteklenir. Almanca ve İngilizce dilbilgi yapısı bakımından Rusça ve İngilizce'den daha çok birbirine

benzerler; Türkçe - İngilizce ya da Çince - İngilizce'den daha çok birbirlerine benzerler. Bu olgular söz konusu dilleri öğrenmeye girişen ya da bunları inceleyen biri tarafından hemen ayırdına varılan bir deneyim ve gözlem konusudur. Bunları İngilizce ve Almanca'nın yakından ilişkili olduklarını, İngilizce ve Rusçanın daha uzaktan ilişkili olduklarını ve İngilizce - Türkçe ya da İngilizce ve Çincenin (bilebildiğimiz kadar) tümüyle ilişkisiz olduklarını söyleyerek açıklayabiliriz. 'İlişki' terimini bu bağlamda, dilbilimde alışık olduğumuz gibi, tarihsel ya da 'kalıtsal' ilişkiyi anlatmak için kullanıyoruz. İki dilin *ilişkili* olduğunu söylemek, eski tek bir dilden gelişmiş olduklarını söylemek demektir. Bunun bir başka anlatım biçimi de aynı *aile*-den olduklarını söylemektir. Avrupa dillerinin çoğu ve Asya dillerinin birçoğu Hint - Avrupa dil ailesinden gelirler. Ancak bu geniş aile içinde birçok değişik dal ya da alt - aileler vardır: Germen dilleri, Almanca, İngilizce, Hollanda dili, İsveç dili vb. kapsar; Romen dilleri (Latince'den türeyen diller için kullanılan bir terimdir) Fransızca, İtalyanca, İspanyolca vb. kapsar; Yunanca, Hint - İran dilleri, Sanskritçe (ortaçağ ve çağdaş uzantıları ile birlikte) Farsça vb. kapsar; Kelt dilleri, Gal (İzlanda ve İskoç dili) Welsh, Breton vb. kapsar. Bu ayrı dalların eksiksiz bir dizelgesi değildir; tek tek dillerin hiç değildir ama okura Hint - Avrupa dil ailesinin kapsamına ilişkin bir fikir verebilir. Öteki büyük dil aileleri (birkaçından söz edersek) Semitik (İbranice, Arapça vb) Fin - Ugor (Fince, Macarca vb.) Bantu (Swahili, Kikuyu, Zulu vb.) Altay (Türkçe vb.) Sino - Tibetan (Çince, Tibetçe vb. ve Algonquian'dır (birkaç Amerikan Kızılderili dilini de içine alır). Bunları ve öteki dil ailelerini belirlemede ilke ve yöntemleri oluşturmak, daha da önemlisi, genel bir dil değişimi ve dil ilişkisi kuramı geliştirmiş olmak, 19. yüzyıl dilbilim araştırmacılığının en önemli başarısıydı. Bu dönem dilbilimini ve bu dilbilimin özgül araç' ve yöntemlerini anlatmak için kullanacağım 'karşılaştırmalı filoloji' terimi, 19. yüzyılda daha eski ve daha az yeterli 'karşılaştırmalı dilbilgisi' teriminin yerini aldı ve bugünlerde dilbilimcilerce daha az kullanılsa bile ('karşılaştırmalı tarihsel dilbilim' terimi yeğleniyor) dile ilişkin genel nitelikli kitaplarda arasına terime rastlanıyor ve uygun olmayan birçok terim gibi, Üniversite kürsü ve bölümlerinin başlıklarında ve okutulan derslerin adlarında da yerini koruyor.

Dikkat edilmesi gereken önemli nokta 'filolojinin' bu bağlamda metin eleştirisi ve yazın araştırmacılığı ile bağlantısının bulunmamasıdır; İngiltere ve Amerika'da, Avrupa'dakinden daha seyrek olmakla birlikte, 'filoloji' terimi çok ayrı inceleme alanları için kullanılmaktadır.

1.3.2 'Bilimsel' dilbilim

Sık sık 19. yüzyılın Batı dünyasında bilimsel dil incelemesinin doğuşuna tanıklık ettiği söylenir. 'Bilimsel' terimine genel olarak bugün taşıdığı anlamı verirsek bu yargı doğrudur; dil olguları 19. yüzyılda dikkatli ve nesnel olarak araştırılmaya, daha sonra da tümevarımsal varsayımlar açısından açıklanmaya başlamıştır. Ancak bu bilim kavramının oldukça yeni bir gelişme olduğu unutulmamalıdır. Skolasitiklerin düşünsel dilbilgisi ve onların felsefede ardılı olanların Port Royal dilbilgisi de, kendi kesin bilgi anlayışları açısından bilimseldi. Dillerin niçin böyle olduklarına ilişkin açıklamaları, evrensel olarak geçerliği düşünülen ilkelere dayanıyordu. Dil sorunlarına bu tür bakış açısıyla, oldukça verimli, karşılaştırmalı filoloji dönemiyle sonuçlanan bakış açısı arasındaki ayırım, bu ikinci yolun 'olgulara' daha çok saygı duymasından, gözlemlerinde ve verilerin toplanmasında (bu neden olmaktan çok sonuçtur) daha dikkatli olmasından çok, 18. yüzyılın sonlarında *önsel* ve 'mantıksal' denilen açıklamalara karşı genel bir hoşnutsuzluk duyulmasından ve tarihsel akıl yürütmenin yeğlenmesindendir.

1.3.3 Evrimsel bakış açısı

Tarihsel bakış açısının benimsenmesine yol açan tutum değişikliği geneldi, yalnızca dil incelemeleriyle sınırlı değildi. Önsel akıl yürütme önce 'doğal' bilim denilen bilimlerde bir yana bırakılmıştı. Daha sonra bu tutum insan kurumlarının incelenmesine de uzatıldı. Bütün insan kurumlarının -yasalar, alışkanlıklar, dinsel uygulamalar, ekonomik ve toplumsal gruplar ve diller- sürekli olarak değiştikleri gözleniyordu ve durumlarını belli bir zamanda soyut ilkeler açısından açıklamak yeterli görülüyordu; daha önceki değişik bir durumdan değişen dış koşullara uyulanmadaki gelişmeler açısından açıklanmaları gerekliydi. Genel Hristiyan geleneğinin 'tanrısal' tarih kuramı sarsılmıştı, bunun yerini evrimsel, laik insan kuramları almıştı.

1.3.4 Daha geniş bir dil dizisi

Gördüğümüz gibi Rönesans Yunanca, Latince ve İbranca'nın daha yoğun biçimde incelenmesini özendirmek yanında, Avrupa'nın çağdaş dillerine ilgiyi de daha geniş ölçüde arttırmıştı. 16. yüzyıldan başlayarak, kimi Ortadoğu, Uzakdoğu ve Amerikan dilleri de içinde olmak üzere giderek daha çok dili örnekleyen sözlükler ve örnek metin seçkileri yayınlanmaya başlandı. Dilleri aileler biçiminde kümelemek için çeşitli girişimlerde bulunuldu; ancak bu çabaların çoğu,

İbranca *Eski Aht*'in dili olduğundan, bütün dillerin çıkması gereken kaynak budur varsayımı nedeniyle yıprandılar.

1.3.5 *Romantizm*

Dil incelemelerinde, 18. yüzyılın sonunda, özellikle Almanya'da klasisizme ve daha önceki yüzyılın açıkça dile getirilen usculuğuna bir tepki olarak gelişen romantizmin yeni ruhunun özel bir önemi vardır. Romantik akımın önderleri, yazınsal etkinlik yasalarının tüm zamanlar için klasik gelenek tarafından belirlenmiş olduğu görüşüne karşı çıktılar. Eski Alman yapıtlarına duydukları ilgi eski Alman dillerinin (Gotik, eski Yüksek Almanca, eski Norse) metin ve sözlükçelerinin incelenip yayınlanmasına yol açtı. Herder (1744 - 1803), dille ulusal karakter arasında yakın bir bağ olduğunu öne sürdü. Onun ardından devlet adamı ve çok yönlü birisi olan W. von Humboldt (1767 - 1835) her dilin, o dili kullanan insanların düşünce ve anlatım biçimlerini yansıtan ve koşullandıran, kendine özgü bir yapısı olduğunu söyleyerek bu teze daha kesin bir biçim verdi. Almanya'da kökleşen ulusal dil ve ulusal karakter arasındaki bağa ilişkin bu görüş daha sonra 'dil' ve 'ırk' kavramlarının (özellikle 'Aryan' terimiyle ilgili olarak) ayrılmaz biçimde birbirine karıştırıldığı bir yığın aşırı, zararlı kurgulamaya yol açtı. Tartıştığımız dönemde, yalnızca Alman dilinin ilk devrelerine ilgi uyandırmakla kalmadı, dil değişkesinin kendisine genel bir duyarlılık yarattı; kendi çerçeveleri içinde ne ölçüde 'barbar' olsalar da, tüm dilleri göz önüne almada hazır olmaya yol açtı. Alman bilim adamlarının karşılaştırmalı filolojinin kurucuları arasında en önde olmaları bir raslantı değildir.

1.3.6 *Sanskritçe'nin bulunması*

18. yüzyıl sonlarında, Hindistan'ın eski, kutsal dili Sanskritçe'nin Latince, Yunanca ve öteki Avrupa dilleriyle ilişkili olduğu ortaya çıkarıldı. Bu buluş birkaç bilgin tarafından ayrı ayrı gerçekleştirilmişti. Bunların en ünlüsü İngiliz doğabilimcisi Sir William Jones (1786), Sanskritçe'nin Yunanca ve Latince ile ilişkisini o günden bu yana ün kazanan şu sözlerle belirtiyordu: "hem eylem köklerinde hem de dilbilgisi biçimlerinde rastlantının ortaya çıkaramayacağı çok yakın bir benzerlik var: O denli yakın ki, bu dilleri, belki artık bulunmayan ortak bir kaynaktan çıktıklarına inanmadan hiçbir filolog inceleyemez." Bu buluşun klasik eğitim görmüş bilginlerin anlığında yarattığı toşku ve şaşkınlığı anlamak zor olmasa gerek, Yunanca ve Latince arasında var olan benzerlikleri çoktandır biliyorlardı. Ancak

Yunanistan ve Roma'yı birbirine bağlayan güçlü, kalıcı, kültürel ve siyasal bağları da biliyorlardı ve bu anlaşıldığı kadar iki dil arasındaki benzerlikleri açıklayabilirdi. 18. yüzyıl sonunda bilginlerin Avrupa'nın klasik dilleriyle Sanskritçe arasında gözlenen benzerliklerin bir açıklama gerektirdiğini gösterecek ölçüde çarpıcı olduğunu hemen anlamaları için değişik dillerin yapılarına ilişkin yeterli bilgileri vardı.

1.3.7 *Hint - Avrupa dillerinin önemi*

Bilginlerin imgelemleri Hint - Avrupa dillerindeki buluşlarla devinime geçirildikten ve sürekli sağlam karşılaştırma ilkelerinin gelişimiyle güvence altına alındıktan sonra dikkatlerini, kimilerini yukarıda andığım öteki dil ailelerinin belirlenmesine çevirmeleri doğaldı. Ancak Hint - Avrupa dil ailesinin tarihsel karşılaştırmalı dil incelemelerinde övünülecek bir yeri vardır ve belki her zaman da olacaktır. Bu, Hint - Avrupa dillerinin özgül niteliklerinden ileri gelen bir durum değildir. Neden yalnızca Hint - Avrupa dillerinden birçoğunun, yüzlerce belki de binlerce yıl geriye uzanan çok eski yazılı kayıtları bulunmasıdır. Akıllara diller çoğunlukla daha eski tek bir dilin değişik biçimleri olduklarından, geriye doğru gittikçe, karşılaştırılan diller arasında daha az ayırım buluruz. Hint - Avrupa dil ailesi içindeki ilişkilerden kimileri için çağdaş konuşma dilinden kanıtlar gösterilebilirse de, bu ilişkilerin ayrıntıları kuşkusuz eski metinlerin yardımı olmaksızın anlaşılamazdı.

1.3.8 *'Ödünç sözcükler'*

Buraya değin, sözvarlığı ve dilbilgisinde bir ölçüde benzerlikten -rastlantıya bağlanabilecek olandan daha büyük ölçüde benzerlikten- dil akrabalığı için sanki yeterli kanıtım gibi söz ettim. Bu aşırı bir yalınlaştırmadır; çünkü teknik, belki biraz yanlış biçimde, *ödünçleme* denilen olguyu göz önüne almaz. Coğrafya ya da kültür yönünden ilişkide bulunan dillerin birbirinden kolayca sözcük 'ödünçledikleri' iyi bilinir; çünkü sözcükler gönderimde bulundukları nesne ya da gelenekle birlikte coğrafya ve dil sınırlarının ötesine geçmek eğilimindedirler. Bu bakımdan, değişik dillerin sözvarlıkları arasındaki benzerliklerin çoğu ya birbirlerinden ya da üçüncü bir dilden sözcük ödünç alınmasından ileri gelebilir. Bu konunun ağırlığını anlamak için çağdaş Avrupa dillerinin sözvarlıklarında bulunan çok sayıda Yunanca ve Latince kökenli sözcüğü düşünmemiz yeter ('Ödünçleme' terimini burada yalnızca klasik dillerden doğrudan alınan söz-

cükler için değil, son zamanlarda Yunanca ve Latince sözcüklerin parçalarının birleştirilmesiyle yaratılan sözcükler için de kullanırsak telefon, televizyon, otomobil, sinema vb. çağdaş buluş adlarıyla, çoğu çağdaş terimlerin Yunanca ve Latince'den dolayı olarak ödünç alındıklarını söylememiz gerekir). Klasik dillerden ödünçleme çeşitli çağdaş Avrupa dillerinin sözcüklerindeki belli benzerliklerin birçoğunu açıklar. Bunun yanında, bu dillerin hepsi birbirlerinden değişik ölçülerde ve değişik dönemlerde ödünç almışlardır ve almayı sürdüreceklere. Söz konusu dillere ve Avrupa kültürünün genel gelişimine ilişkin bilgilerimizle, çağdaş Avrupa dillerinin sözvarlıklarındaki *ödünç sözcüklerin* çoğunu tanımakta pek az güçlük çekeriz. Ancak ödünç sözcükleri tanımasak ve bu nedenle hesaplarımızdan bunları çıkarırsak, söz konusu diller arasındaki geçerli ilişkinin ölçüsünü herhalde abartmış olurduk. Karşılaştırmalı filolojinin kurucuları, sözcüklerin bil dilden ötekine kolaylıkla geçtiğini biliyorlardı ama, ödünç sözcükleri sözvarlığının geri kalan bölümünden ayırmada güvenilir bir yöntemleri yoktu. Bu nedenle dil akrabalığının kanıtı olarak özellikle dilbilgisel benzerliklere dayanmak ve ilgili dillerin temel sözvarlığında bulunanlar dışında -en önce öğrenilen, sürekli kullanılan en temel sözcükler- sözcükler arasındaki benzerliklerden de yararlanmada dikkatli olmak eğilimindeydiler. Biz bugün bir dilin dilbilgisinin de, akraba bulunduğu bir dilin dilbilgisince etkilenebileceğini biliyoruz; kültürel denilen sözcüklerin ödünçlemeye ötekilerden daha yatkın oldukları yadsınamazsa da bir dilde ödünçleme ile yeri alınamayacak ölçüde temel herhangi bir özel sözcük kümesi bulunduğu da kuşkuludur. Ne var ki, bu sorun görüldüğünden daha az önemlidir. Çünkü karşılaştırmalı açıdan en başarılı biçimde incelenen dillerle ilgili olarak, bulanık benzerlik kavramı bırakılmış, bunun yerine daha kesinlikle tanımlanabilen *dizgesel bağlaşım* kavramı konulmuştur.

1.3.9 'Grimm yasası'

En eski karşılaştırmalı filologlarca, değişik dillerde eşdeğer sözcüklerin sesleri arasında bir ölçüde dizgesel bağlaşım örneklerine dikkat çekilmişti. 1822'de Jacob Grimm, Danimarkalı bilgin Rask'ı izleyerek, örn. Germen dillerinde sık sık şu olgular bulunduğunu belirtti: (i) öteki Avrupa dillerinde (örn. Latince ve Yunanca *p* olan yerde *f*); (ii) öteki dillerde bulunan *b* yerine *p*; (iii) öteki dillerdeki *t* yerine '*th*-sesi'; (iv) öteki dillerdeki *d* yerine *t*; aşağıdaki çizelgede (biraz parçasal, yalınlaştırılmış biçimde) Gotik (elimizde önemli belgeler bulunan en eski Germen dili), Latince, Yunanca ve Sanskritçede bu durum görülüyor:

Çizelge I

Gotik	f	b	b	ə	t	d	h	k	g
Latince	p	b	f	t	d	t	c	g	h
Yunanca	p	b	ph	t	d	th	k	g	kh
Sanskritçe	p	b	bh	t	d	dh	ş	j	h

(Gotik dilinin çevriyazısındaki O'nın, bağlaştığı olan ötümlü, sür-tünmeli, örn. *then, there* vb. seslerden ayrı olarak, *thick, thin* vb. İngilizce sözcüklerde bulunan ötümsüz sürtünmeli 'th-sesini' anlattığına dikkat ediniz; Yunanca ve Sanskritçe'nin çevriyazısında kullanılan *th, ph, kh, dh, bh* soluklu kapantılı sesleri anlatır: Sürtünmeli ve soluklu kapantılı sesler arasındaki ayrım için 3.2.6'ya bkz.) Bu bağlaşımların kimilerini açıklayan sözcük örnekleri şunlardır: Go. *fotus*, L. *pedis*, Gk. *podós*, Skt. *padas* ('ayak'); Go. *taihun*, L. *decem* (Latince c'-k-sesini' simgeler) Gk. *déka*, Skt. *dasa* ('on').

Grimm Germen dilinin tarih öncesi döneminde bir 'ses-kayması' varsayarak bu bağlaşımları açıklıyordu; böylece ilk Hint-Avrupa 'soluklu' ünsüzleri (*bh, dh* ve *gh*) soluksuzlaşmıştı (*b, d, g*); ilk ötümlü ünsüzler (*b, d*, ve *g*) ötümsüzleşmişlerdi (*p, t, k*) ve ilk ötümsüz ünsüzler (*p, t*, ve *k*) 'soluklu' olmuşlardı (*f, ə* ve *h*).

Burada verilen bağlaşım düzenlemelerinin Grimm'in Germen 'ses-kaymasına' ilişkin olarak söylediklerinin tam bir yeniden anlatımı olmadığına dikkat edilmelidir. Grimm'in kullandığı klasik dil bilgisinin geleneksel terimleri yerine 'ötümlü' ve 'ötümsüz' gibi (bkz. 3.2.6) çağdaş terimler konulmuştur ve daha önemlisi sesbilgisel yön-den ilk Hint - Avrupa ve daha sonraki Germen 'soluklu' seslerini birbirinden ayırmaktadır; üstelik Grimm'in yüzyıllar boyunca aynı genel sürecin bir bölümü olarak düşündüğü daha sonraki 'Yüksek Almanca ses kaymasını' da gözardı ediyor. Düzenlememiz Gotik ve öteki diller arasındaki bağlaşımların yalnızca bir bölümünü sağladığı için de eksik. Ne var ki, daha sonra 'Grimm yasası' -karşılaştırmalı filologların belirlediği 'ses yasalarının' en önemlisi- diye bilinen olgunun özünü anlatıyor ve şimdiki amacımız yönünden de yeterli.

Grimm ve çağdaşları yukarda sunulan bağlaşım çizelgesinde özetlediğimiz türden genellemelerin dışında kalan birçok olgunun ayırdına vardılar. Örneğin ünsüz gelişimi açısından 'brother' (erkek kardeş) sözcüğü tümüyle 'düzenli' olduğu halde (karş. Go. *broðar*; L. *frater*; b=f, ə=t) 'father' (baba) sözcüğü bir ölçüde düzenliydi. (Go. *fadar*, L. *pater*; f=p ama d=t) Bu tür kuraldışılıklardan çokça rahatsız olmadılar çünkü ses değişiminin 'düzenli' olduğuna inanmaları için bir neden yoktu. Grimm kendisi şöyle diyordu: "Ses kayması çoğu

durumda başarıya ulaşıyor ama her bir durumda tümüyle işlemiyor; kimi sözcükler eski dönemdeki biçimlerini koruyorlar; yenilenme akımı onları bir yana bırakmış.”

1.3.10 ‘Genç dilbilgisi uzmanları’

50 yıl kadar sonra kendilerini devrimci olarak gören bir küme bilgin, oldukça değişik bir ilke ortaya attılar; karşıtları bunlar için aşağılayıcı bir ad kullandılar: ‘Jungrammatiker’ (Genç dilbilgisi uzmanları). Wilhelm Scherer’in (1875) anlattığı biçimiyle ilke şöyle: “Belgeleri bulunan dil tarihinde gözleyebileceğimiz ses değişimleri belirli yasalara göre işler; bu yasalar, öteki yasalara göre değişimleri dışında bir bozukluğa uğramazlar.”

Bütün ses değişimlerinin kuraldışlıklar olmaksızın işgören yasalarla açıklanabilecekleri savı çok tartışmalıydı ama şimdi Grimm’in döneminde olduğundan usa daha uygun görünüyordu. 1820 - 1870 arasında Hint - Avrupa dillerinin değişik dallarında çok sayıda araştırma ses değişimlerinin incelenmesine ayrılmış; ve bu dönemin sonunda eski bilginlerin dikkatini çeken, görünüşte düzensiz birçok bağlaşımlı açıklamayla sonuçlanan çeşitli parlak buluşlar elde edilmişti.

1.3.11 Verner Yasası ve öteki ses yasaları

1875’te Danimarkalı bilgin Karl Verner özellikle etkili bir yazı yayınladı; bu yazıda Gotik *d*=Latince *t* türünden bağlaşımların (örn. Go. *fadar* = L. *pater*), ‘Grimm-yasası’ açısından ayrıksı olmakla birlikte, ‘yasa’ bunların karşılığı olan Sanskritçe sözcüklerde (aşağıdaki çizelgede (1) ile gösterilmiştir) vurgunun yerini göz önüne alacak biçimde değiştirilirse, tümüyle düzenli olduğunu gösterdi:

Çizelge 2

Sanskritçe	bhrátar-	pitár-
Gotik	brōtar	fadar
Latince	frāter	pater

Vernek Sanskritçe’nin ilk Hint - Avrupa sözcük vurgusunu koruduğunu ve ‘Germen ses kaymasının’, Germence’nin tarih öncesi bir döneminde vurgu sözcük başına kaymadan önce oluştuğunu varsayıyordu. Bu varsayıma göre *d*’nin bulunuşu (ünlüler arasında ötümlü bir sürtünmeli ses olmuş olabilirdi; örn. İngilizce *father* sözcüğünün *th* sesi gibi söylenirdi) şu yasaya göre açıklanabilirdi: Bir önce-

ki seslemde vurgu varsa (örn. Go. *brōðar* vb.) 'Grimm yasası'ndan ileri gelen ötümlü 'soluklular' (*f, th, h*) korunuyordu, yoksa ötümlüleşiyorlardı (sırasıyla *b, d, g*; örn. Go. *fadar* vb.). İngilizce *father* ve *brother* sözcüklerinde ortadaki ünsüzlerin belirlenmesinin İngilizceye özgü gelişmelerden ileri geldiğini eklemeliyiz; eski İngilizcede birbirlerinden ayrılıyorlardı; her ne kadar oldukça yeni, Almanca'ya özgü 'Yüksek Almanca ses-kaymasının' sonucu, sesbilgisel yönden değişmişlerse de, çağdaş Almanca'da da ayrılıyorlar (karş. *Vater: Bruder*).

'Verner-yasası'na ek olarak aşağı yukarı aynı zamanlarda, çeşitli Hint - Avrupa dilleri arasında geçerli genel bakışımın dışında kalan, daha çok sorun yaratan, kimi kuraldışlıkları başarıyla açıklayan birkaç önemli ses-yasası daha belirlenmişti. Bu ses-yasalarının genel sonucu, Hint - Avrupa dilinin değişik dalları içindeki gelişmelerin görece zamanına ilişkin olarak bilginlere daha açık bir görüş sağlamak ve ses değişimindeki düzenlilik ilkesine güvenlerini arttırmaktır. Bu ilke 'genç dilbilgisi uzmanları' tarafından ilk kez ortaya atıldığında, sert ve geniş bir direnme ile karşılaştıysa da, 19. yüzyılın sonlarına doğru karşılaştırmalı filologların çoğunca kabul edildi.

Ses değişiminde düzenlilik ilkesinin yöntemsel önemi çok büyüktü. İlgilerini kurdukları yasaların dışında kalan olgular üzerinde yoğunlaştırarak, bu ilke, bilginleri ya yasaları daha titizlikle düzenlemeye ('Grimm yasasının', 'Verner yasasıyla' daha kesin hale getirilmesi gibi) ya da koşullarını yerine getirir göründükleri yasalara göre gelişmemiş olan sözcükler için uygun bir açıklama getirmeye zorladı.

1.3.12 'Ödünçleme' ile açıklanan kuraldışlıklar

'Ses yasalarının' dışında kalan birçok kuraldışı sözcük, çığner göründükleri yasanın işleyişinden sonra, akraba bir komşu dilden ya da lehçeden ödünç alınan, ödünç sözcükler olarak açıklanabilir. Bunun bir örneği Latince 'kırmızı' anlamına gelen sözcüklerden biridir *-rufus-*, öteki Hint - Avrupa dilleriyle ve Latince'yle düzenlenen ilgili 'ses-yasalarıyla' karşılaştırıldığında *b* beklediğimiz yerde *f* buluyoruz. Latince'de 'kırmızı' anlamına gelen bir başka sözcükte *-ruber-* beklenen *b* sesini buluyoruz (Değişik bir sonu var ama konu burada bizi ilgilendirmiyor). 'Çiftçik'lerin varlığı ve aralarındaki ayrım, Latince'nin *rufus*'u, elimizdeki başka kanıtlara göre *f*'nin düzenli bir gelişme gösterdiği, yakından akraba komşu bir lehçeden ödünçlediği varsayımına dayanarak açıklanabilir/ranthey.org

1.3.13 Örneksemenin rolü

'Genç dilbilgisi uzmanlarının' ses yasalarındaki kuraldışılıkları açıklamak için yararlandıkları ikinci temel etmen *örnekseme* dedikleri şeydi. Dil gelişiminin sık sık, dildeki daha yaygın ya da daha düzenli biçimlenme örüntülerini 'örnekseyerek' yeni biçimler yaratma eğiliminden etkilendiği uzun zamandır biliniyordu. Sözgelimi İngilizce konuşan bir çocuğun (*flew, went* ve *teeth*) yerine *flied, goed, tooths* gibi biçimleri üretme eğiliminde olduğu gibi. Bu eğilim, dille 'yanlış' biçimler getirme gibi bir etkisi olacağı düşünüldüğünden, yozlaşmış, okuma yazmasız bir dönemde dilin 'bozulmasından' sorumlu etmenlerden biri olarak düşünülüyordu. Anne babaların çocuğun örneksemeyle yanlış yapımlarını düzeltmesi gerekeceği nasıl düşünülmüyorsa, dilbilgisi uzmanlarının da, yetişkinlerin yaygınlaşma tehlikesi bulunan 'yanlış örneksemeleri' düzeltmeleri gerekecekti. 19. yüzyıl boyunca Avrupa'nın klasik ve anadillerinin tarihsel ve tarih öncesi gelişimlerine artan bir ilgi gösterilmesiyle, 'örnekseme'nin dillerin gelişiminde ana etmenlerden biri olduğu ve salt çöküş ve bozulma dönemlerine bağlanamayacağı anlaşılmaya başlanmıştı.

Örneksemenin etkisi ve 'ses yasalarındaki' kuraldışılıkları açıklama gücü, Latince'deki belli bir küme ada başvurularak açıklanabilir. Örn. Yunanca *génos*, Latince *genus* ve Sanskritçe *janas* (İngilizce, *akraba* sözcüğüyle bağlantılı olan ve 'aile', 'ırk', 'tür' vb. olarak çevrilebilecek olan sözcükler) sözcüğünün yalın ve tamlayan tekil durumunu ele alalım: Yunanca *génos, génous*, L. *genus, generis*, Snk. *janes, janases*. Bu sözcüklerde (ve birçok başka sözcükte) örneklenen bakışımına dayanarak, yeni kurum, özgün Hint - Avrupa *s'inin gelişimi için aşağıdaki ses-yasaları konulabilir:

- (i) Sanskritçe'de özgün *s korunur. (Şimdiki örnekle ilgili bütün durumlarda);
- (ii) Yunanca'da özgün *s
 - a) Ünsüzlerden önce ve sonra ve sözcük sonunda korunur,
 - b) Sözcük başında *h* olur (karş. Y. *heptá*, L. *septem*, Skt. *sapta*, İng. *seven*) ve
 - c) Ünlüler arasında kaybolur (örn. **genesos* → *généos* → *genous*);
- (iii) Latince'de özgün *s
 - a) Ünsüzlerden önce ve sonra, sözcük başında ve sonunda korunur ve
 - b) Ünlüler arasında *r* olur (örn. *genesis* → *generis*).

Bu bakımdan Yunanca *génos* ve Latince *genus* gelişimlerinde 'düzenlidirler. * imi, karşılaştırmalı filologların yaygın uygulamaları uyarınca, 'yeni-kurum' ses ya da biçimleri, kayıtlı metinlerde kanıt-

lanmış ses ya da biçimlerden ayırmada kullanılır. Burada yalnızca Hint - Avrupa *s'sinin gelişimiyle ilgiliyse de örnekler Hint - Avrupa dilinde, ünlüler gibi, ünsüzler için konulan 'ses yasaları' açısından da 'düzenlidir'. Ancak hem Yunanca hem de Latince 'ses yasaları'nın' kuraldışılıkları vardır. Latince bir örneği alırsak; klasik yazarlarda 'onur' sözcüğünün yalın tekili için kullanılan biçiminde bir ayrım görürüz -genel olarak eski yazarlar *honos*, daha sonrakiler *honor* kullanırlar- oysa öteki 'durumların' biçimlerinde anlaşılır: *honoris*, *honorem* vb. *Honoris*, *honorem* vb. biçimler yukardaki 'yasa' yönünden düzenlidir (**honoris*, **honosem* vb. den gelir.); *honos*'ta düzenlidir (sözcük sonunda *s korunmuştur.) Latince'de r'si, Hint - Avrupa r'sinden düzenli olarak gelişen birçok ad vardır: *cultor*, *cultoris*, *cultorem* vb. Bu bakımdan *honor* biçimi *honor*: *honoris* ve benzerlerini *cultor*: *cultoris* düzlemine getiren, *honos*'un örneksemeyle yerini alan bir biçim olarak açıklanabilir. Gerçekten *honor* sözcüğü aynı türden büyük Latince adlar kümesinden yalnızca bir örnektir (karş. *amor* 'sevi', *labor* 'iş', *timor* 'korku' vb.); bunlarla karşılaştırılabilir olan, içinde 'düzenli' s'si klasik Latince biçimlerin yalın tekilinde korunan *flos*: *floris* (çiçek), *mos*: *moris* (gelenek) vb. tek seslemli sözcüklerdir (Latince bilen okurlar için bu sözcüklerin gelişim öyküsünün, sonda bulnan o ünlüsünün uzunluğundan söz edilmemesi yönünden biraz yalınlaştırıldığı belirtilebilir; 'örnekseme' burada da geçerlidir).

'Genç dilbilim uzmanları' ve onları izleyenlerin koyduğu kimi 'yasalar' son derece sınırlı kapsamda yasalardı; birçok inanılmaz 'örnekseme' öne sürdüler ve biçimlerin ödünç alındıkları lehçe belirtilmeden, ödünç alındıkları varsayılıyordu. Son 80 yılda tarihsel - karşılaştırmalı dilbilim alanında yürütülen araştırmaların ışığında, 'genç dilbilgisi uzmanları'nca, 'ses yasaları', 'ödünçleme' ve 'örnekseme' arasına çizilen ayrımın çok katı bir biçimde çizildiğini anlayabiliyoruz: Kimi ses değişimlerinin kaynağı komşu bir lehçeden 'ödünçlenen' bir ya da bir dizi sözcükte bulunabilir ve bu daha sonra 'örnekseme' yoluyla daha geniş bir sözcük kümesine geçebilir. Bu olduktan sonra değişim (büyüteç altında) genel bir 'yasayla' betimlenebilir. Ancak bu, değişikliğin dil üzerine dışardan etki yapan bir 'yasanın' sonucu olduğu anlamına gelmez.

1.3.14 19. yüzyıl dilbiliminin olgucu bakış açısı

'Evrin' kavramı yeni bir kavram olmasa da 19. yüzyıl düşüncesine egemen olan düşüncelerden biriydi. Romantik akımın klasik geleceğe tepkisinde coşkuyla sarıldığı bir düşünceydi.

Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı yapıtının yayınlanmasıyla ve amaç ya da tasarım kavramı yerine doğal seçim ilkesinin konulmasıyla, evrimsel bitkibilime yalnızca 'doğal' bilimlerin yaygın mekanizması ya da olgucu bakış açısı getirilmiş olmuyordu, 'evrim' düşüncesinin tümünün daha sağlam 'bilimsel' bir temele oturtulduğu düşünülmüyordu. 19. yüzyıl dilbilim düşüncesinin burada ele almamız gerekemeyen, evrimsel bitkibilimin etkisine bağlanabilecek birçok belirli özelliği vardır. Üzerinde durulması gereken nokta, bitkibilimde olgucu bakış açısının görünürdeki başarısının, bütün toplum bilimlerinde evrim 'yasaları' arayışını hızlandırmış olmasıdır. Kesinlemeli bilimlerin sağlam olgucu ilkeleri diye düşünülen ilkelere dayanarak bir değişim kuramı kurma çabalarında 'genç dilbilgisi uzmanları', zamanlarının toplum bilimcileriyle aynı çizgiye gelmiş oluyorlardı. Çağdaş dilbilim artık olgucu bilim kavramına bağlı değildir, göreceğimiz gibi, dillerin 'evrimiyle' önemli ölçüde ilgilenmez.

1.3.15 Karşılaştırmalı filoloji ve genel dilbilim

Karşılaştırmalı dilbilim (genel dilbilimin bir dalı olarak) açıklayıcı bir bilimdir. Dillerin değiştiğine ve değişik dillerin değişik ölçülerde birbirleriyle ilişkili olduklarına ilişkin açık gerçeği açıklamaya çalışır. Dillerin geçirdikleri değişiklikler ve diller arasındaki değişik ölçülerdeki ilişkiler, yeni kanıtların bulunması ve kanıtlara bakmada ya da onları dizgeleştirmede yeni bir yöntemin benimsenmesi sonucu yeniden ele alınması gereken öteki bilimsel varsayımlar gibi, varsayımlar açısından açıklanabilir. Hint - Avrupa varsayımları bu iki nedenle sürekli değiştirilmiştir. 'Evrim' terimini bugün 19. yüzyıl bilginlerinden oldukça değişik bir biçimde yorumluyoruz; 'ses yasası', 'yeni-kurum' ve 'örnekseme' gibi terimleri biraz değişik bir biçimde anlayabiliyoruz; bizden öncekilerden daha açık bir biçimde, dil değişiminin salt zamanın bir fonksiyonu olmadığını, toplum ve coğrafya koşullarının da bir fonksiyonu olduğunu algılayabiliyoruz; ve dillerin kimi koşullarda, zaman içinde 'ayrıldıkları' gibi 'birleştiklerini' kabul ediyoruz. Ancak bu değişikliklerin hiç birisi karşılaştırmalı dilbilimcilerin yöntemlerini ya da önceki sonuçlarını tümüyle geçersiz kılmaya yeterli değildir.

Bu kitapta dilbilim tarihiyle tarih olarak ilgilenmediğimiz için, 19. ve 20. yüzyılda karşılaştırıldığı biçimiyle, karşılaştırmalı yöntemin ilkelerine değinmeyeceğiz.

Bu bölümü karşılaştırmalı filolojinin, çağdaş kuramsal dilbilimin özelliği olan tutum ve varsayımların biçimlenmesindeki katkılarının temel yöntemlerini açığa çıkararak bitireceğiz.

19. yüzyılın dillerin 'evrimiyle' ilgilenmesinin ilk ve en önemli sonuçlarından birisi, geçmişin yazılı metinlerinde ve yazıtlarındaki sözcük ve söz öbeklerinin biçimlerindeki gelişmenin, bunun karşılığı olan konuşma dilinde ('ses yasaları' açısından) kanıtlanmış ya da kanıtlanmamış değişikliklere dayanarak açıklanabileceğinin anlaşılmasıydı. İlk karşılaştırmalı filologlar yazılı dilin konuşma dilinden bir anlamda önce geldiği biçimindeki klasik görüşü devralmışlardı ve ses değişimini, sözcüğün bileşeni olan harflerdeki değişiklikler açısından betimlemeyi sürdürdüler. Ancak çok geçmeden, ses değişiminin dizgesel biçimde herhangi bir açıklamasının (abecesel yazı dizgesindeki), harflerin konuşma dilindeki seslerin salt simgeleri oldukları ilkesini kuramsal ve pratik yönden kabul etmesi gerektiği anlaşıldı. Bundan sonraki bölümde göreceğimiz gibi, yazı değil sesin dilde birincil araç olduğu, çağdaş dilbilimin temel varsayımlarından birisidir. Karşılaştırmalı filoloji sesbilgisinin gelişiminde büyük bir itici güç oldu (Sesbilgisi Hint dilbilgisi uzmanlarının kuramlarından da etkilenmişti, bkz. 1.2.10); sesbilgisi de kendi payına, daha genel ve daha yeterli 'ses yasalarının' düzenlenmesine katkıda bulundu.

19. yüzyılın ortasından başlayarak 'diller' ve 'lehçeler' arasındaki ilişkinin daha doğru anlaşılmasında giderek gelişme olması da daha az önemli bir olgu değildi. Klasik ve çağdaş Avrupa dilleri tarihinin yoğun bir biçimde incelenmesi, çeşitli bölgesel 'lehçe'lerin, ölçünlü yazı dilinin (düşünüldüğü gibi) eksik, bozuk bir biçimi olmaktan çok aşağı yukarı bağımsız gelişen biçimleri olduklarını açıkça gösterdi -dilbilgisel yapı, söyleyiş ve sözvarlığı yönünden kendine özgü düzenleri vardı -ve kullandıkları bağlamlarda iletişim aracı olarak daha az yararlı değillerdi.

Gerçekten 'dillerle' yakından bağıntılı 'lehçeler' arasındaki ayrımların, çoğunlukla dilsel olmaktan çok siyasal ve kültürel oldukları açığa çıktı. Tümüyle dilbilimsel yönden 'dil' kabul edilen varlıklar (ölçünlü Latince, İngilizce, Fransızca vb.) aslında tarihsel 'raslantı'yla siyasal ya da kültürel yönden önem kazanan 'lehçelerdir.' Bu açıdan, örn. Roma ve çevresindeki 'lehçenin' Roma imparatorluğunun büyümesiyle genişlemesi ve Latince denilen 'dil' olması dilbilimsel yönden bir 'raslantıydı': Latince'nin kendi yapısında bu gelişimi açıklayacak birşey yoktur. Kuşkusuz, belli bir 'lehçenin' yazın, yönetim, felsefe ve daha bir dizi başka amaç ve etkinlikler için kullanılması, bu 'lehçenin' bu ortamda işgörmesi için gerekli bütün ayrımları içine alacak biçimde, buna uygun bir sözvarlığı geliştirmesiyle sonuçlanabilir. Bu ayrı bir konudur; ve belli bir topluluğun konuşma dilinin kazandığı önemin nedeni değil sonucudur. Genel olarak, çeşitli ülkelerin ölçünlü dilleri, bu ülkelerin toplumsal ağırlıklı

ya da yönetici sınıflarının konuştukları 'lehçelerden' kaynaklanmış-
tır. Bölgesel 'lehçelerin' araştırılması sonucu, lehçebilim ya da lehçe
coğrafyası denilen dilbilim dalında, ortaya çıkan bir başka nokta da
aynı ya da komşu dillerin 'lehçeleri' arasında keskin bir sınır çizme-
nin olanaksızlığıdır. Dünyanın siyasal sınırlarında sık sık değişiklik
olan bölgelerinde, ya da başlıca tecim ve iletişim yolları siyasal sı-
nırları kesiyorsa, bir dilin lehçesi diye düşünülen şey, başka bir dilin
lehçesine nerdeyse ayrılmaz biçimde kaymıştır. Örneğin Hollanda -
Almanya sınırının iki yanında hem ölçünlü Hollanda diline hem de
Almanca'ya aynı ölçüde yakın (ya da uzak) konuşulan lehçeler var-
dır. Bunların dillerden birinin ya da ötekini lehçeleri olduğunu dü-
şünürsek, 'dil' ve 'lehçe' arasındaki bağıntıyla ilgili geleneksel görü-
şün tutsağı olmuş oluruz. Bu tür sorunlar üzerindeki yargıların sık
sık siyasal ya da ulusal önyargıyla etkilendiğini eklemeliyiz.

Bütün dillerin aynı dilbilgisel yapıda oldukları artık dilbilimci-
lerce genel olarak kabul edilmemektedir (karş. 1.2.7). Bunun bir ya-
na bırakılmasının bir nedeni, 19. yüzyıl karşılaştırmalı filologlarının
bütün dillerin sürekli değişmek durumunda olduklarını göstermiş ol-
malarıdır; özellikle dilbilim açısından klasik Yunanca ve Latince'nin
sürekli değişim sürecinde yalnızca belli aşamalar oldukları ve dilbil-
gisel yapılarının, daha önceki dilbilgisel ayrımlar dizgesindeki kısalt-
ma ya da genişletmeler açısından açıklanabilir olmasıydı. Değişik
dillerin ve aynı dilin değişik zamansal evrelerinin, dilbilgisel yapı
yönünden epeyce değişebileceği anlaşılmıştı; bu bakımdan, gelenek-
sel dilbilgisi ulamları çerçevesinin insan dilinin işleyişinde temel ol-
duğunu söylemek artık olanaklı değildi. Bu sonuç, geleneksel dilbil-
gisi kuramının evrensel gerçekliğini öne süren eski bilginlerin ulaş-
abileceklerinden daha çok dilin incelenmesiyle güçlenmişti. Göreceği-
miz gibi, günümüzdeki dilbilim kuramı geleneksel dilbilgisindekiler-
den daha genel varsayımlara dayanır.

1.3.16 'Örnekseme' ve 'yapı'

Geleneksel dilbilgisi uzmanı, 'örnekseme'yi dilde düzenliliğin ilkesi
sayarken, 19. yüzyılın karşılaştırmalı filologunun buna dilin 'düzen-
li' gelişimini engelleyen ana etmenlerden biri olarak bakma eğilimin-
de olması okurun dikkatinden kaçmış olamaz (bkz. 1.2.3). Bu yanılt-
maç şimdi çözülebilir. Öncelikle bir dil değişim kuramının kurulma-
sıyla ilgiliyse, 19. yüzyıl bilginlerinin çoğu gibi, birbirini izleyen ku-
şakların konuşma dilinde yalnız ayrımların değil, benzerliklerin de
açıklanması gerektiği olgusunu görmezlikten gelebiliriz.

İngilizce öğrenen çocuk *came* yerine *comed*, *teeth* yerine *tooths*
kullanılırsa, belki de bunun nedeni, İngilizce'de çoğu eylemin di'li

geçmiş ile çoğu adın çoğulunun yapılışına ilişkin ilkeyi anlamış olmasındandır. Dilin kimi düzenlerini ya da kurallarını öğrenmiştir. Çocuk bu düzenli yapılış ilkelerini anlayamamış olsa, daha önce çevresinde duyduğu dil sözcelerini, papağan gibi, yinelemekten başka birşey yapamazdı. Olağan diye bilien yeni sözceler kuruncaya değin ve dili kullanan başka konuşucularca anlaşılmadıkça dili 'bildiğini' söylemeyiz. Önemli olan dilin birkaç değişik düzeyde örüntülenmiş ya da *yapılanmış* (bu terime bundan sonraki bölümde yeniden döneceğiz) olmasıdır. Her dilde seslerin birbirleriyle birleşip sözcükleri oluşturdukları düzenli ilkeler ve seslerin sözcük ya da tümcenin değişik yerlerinde biraz değişik biçimde söylenmelerini yönlendiren düzenli ilkeler vardır. Aynı zamanda dilbilgisel işlevleri açısından sözcük ve tümcelerin yapımında kurallar vardır. Salt söyleniş açısından düşünüldüğünde *came* biçiminde bir aykırılık yoktur: *karş. lame, maim, game, same* vb. *came*'deki düzensizlik *love: loved, jump: jumped* vb. karşıt olarak, *come* ile olan ilişkisidir. *came* gibi biçimler düzenli dilbilgisel yapılış örüntülerinin dışında olduklarından, dil bir kuşaktan ötekine aktarıldıkça düzenlenme eğilimindedirler. Bunu 'genç dilbilim uzmanları' da biliyordu. Ancak dilin görüldüğü *fiziksel* ortamla (dilin sesleri) dilbilgisel yapının 'ruhbilimsel' yanı arasına kesin bir çizgi çizdiler; yalnızca 'fiziksel' yanın düzenli 'gelişim yasalarına' bağlı olduğunu düşündüler. Biz bugün seslerin birbirleriyle sözcük ya da tümce oluşturmak için birleşme yollarının yalnız başına, ya da öncelikle, bu seslerin 'fiziksel' niteliğiyle açıklanamayacaklarını biliyoruz. Örnekseme ilkesi, belli dillerde düzenli ses kümeleri yapılışında dilbilgisel 'örneklemlerin' yapılışından daha az önemli değildir (bkz. 1.2.3). Çocuk birini olduğu ölçüde ötekini de öğrenmelidir.

Dilde değişim süreci, bir 'örnekseme' ve 'aykırılık' dizgesi yerine ötekinin konulması olarak düşünülebilir. Değişiklikler 'ödüncleme' gibi dış nedenlerle ya da 'yapısal baskı' gibi 'iç' etmenlerle ortaya çıkabilir. Yapısal baskı deyimiyle, 'aykırılıkları' genel dil örüntülerine göre düzene koyma eğilimi anlatılmak istenmektedir. Değişiklikler dil dizgesinin değişik düzeylerinde aynı anda ortaya çıkabileceklerinden, sonuç düzenliliğin zorunlu olarak yavaş yavaş ortadan kaldırılması değildir. Örneğin, tarih öncesi Latince'de ünlüler arasında s'nin r'ye değişimi düzenli bir gelişmeydi (bkz. 1.3.13). Bu iki sözcükte başlamış, sonra 'örnekseme'yle yayılmış olabilir; değişiklik ister bütün sözcüklerde aynı anda gerçekleşmiş olsun, isterse olmasın, sonuçta olası ses birleşimleri düzeyinde bir ölçüde değişik bir dizge oluşmuştu (s-ünlüler arasında görünmüyordu). Ancak, gördüğümüz gibi, ses düzeyindeki bu yeni düzenlilik *cultor: coltoris*'e kar-

şılık *honos*: *honoris* gibi dilbilgisel 'aykırılıklar' yarattı ve bu aykırılıklar dilbilgisel düzeyde yapısal baskıyla daha sonra düzenlileştirilmişti. Dizgenin değişik düzeylerdeki değişiklik her zaman işlemediğinden, birbirleriyle çatışan örnekseme ilkeleri aynı anda işlediğinden ve özellikle sık kullanılan biçimler (örn. *come*, *went*) düzenlileştirilmeye dirençli olduklarından diller hiçbir zaman aykırılıktan arınmış bir dengeye kavuşamazlar. Bu konuların tümü burada açıklanamamıştır. Ancak dilde düzensizliklerin bile, ne ölçüde aykırı görünürse görünsün, bir zamanlar düzenli olan biçimlerden çıkabileceğini açıklamak için; aynı zamanda örnekseme, örüntü ya da yapının egemen ilke olduğuna, bunlar olmadan dillerin öğrenilemeyeceğine ya da daha önce söylenmeyen şeyleri söylemekte kullanılamayacağına ilişkin yeterli şey söylenmiş olsa gerektir. Dilde değişik yapı ya da örüntü düzeylerinin anlaşılması bizi dilbilim tarihindeki zamandizinsel dönemlerin üçüncüsüne, 20. yüzyıl yapısal dilbilim dönemine götürür.

1.4 Çağdaş Dilbilim

1.4.1 *Ferdinand de Saussure*

Çağdaş dilbilimin kurucusu denilebilecek biri varsa, bu kimse konuşmaları (ölümünden sonra öğrencilerinin notlarından derlenerek) 1915'te *Cours de linguistique générale* (Genel Dilbilim Dersleri) adıyla yayınlanan Ferdinand de Saussure'dür. Günümüzde birbirinden ayrılabilen çok çeşitli dilbilim okulları vardır; ancak bunların tümü dolaylı ya da dolaysız bir biçimde (değişik ölçülerde) Saussure'ün *Ders*'lerinden etkilenmişlerdir. Bu kitabın daha sonraki bölümlerinde bu değişik okullar'ın kimilerine değinme olanağımız olacaksa da bunların son elli yılda konunun gelişimine katkılarını değerlendirmeye girişmeyeceğiz. Aslında bu bölümde zamandizinsel sıralanış ilkesini tümüyle bir yana bırakacağız. Bunun yerine, çağdaş dilbilimi bir bütün olarak daha önceki dönemlerin dilbiliminden ayıran en önemli özellikleri sıralayacağız.

1.4.2 *Konuşma dilinin önceliği*

Daha önce gördüğümüz gibi, (bkz. 1.2.4 ve 1.2.8) geleneksel dilbilgisi uzmanları, konuşma dilinin, ölçünlü yazı dilinden daha düşük değerde, bir anlamda ona bağımlı olduğunu düşünme eğilimindeydiler. Bu görüşe bilincele karşı çıkarak çağdaş dilbilimci, (biraz sonra sunacağımız kimi önemli nitelermelerle de olsa), konuşma dilinin asıl

olduğunu, yazının temelde, konuşmayı bir başka ortamda simgelemenin bir aracı olmaktan ötede birşey olmadığını öne sürer.

Konuşma dilinin yazılı dile önceliği ilkesi, en başta, konuşmanın yazmadan daha eski ve daha yaygın olduğu anlamına gelir. Kimi zaman konuşmanın yazmadan daha eski olduğunun 'kanıtlanamayacağı' söylenir, ama bu yalnızca 'kanıt' terimine, tarihsel olgularda istediğimizden daha büyük bir yük yüklenirse doğru olabilir.

Altı ya da yedi bin yıldan daha eski tarihi olan hiçbir yazı dizgesi bilmiyoruz. Öte yandan konuşma yeteneği olmadan yaşayan ya da yaşamış olan bir insan topluluğu yoktur; yüzlerce dil günümüzde de misyonerlerce ya da dilbilimcilerce yazıya bağlanmadan önce bir yazı dizgesiyle ilişkili değillerdi. Bu bakımdan konuşmanın insan toplumunun kökenine uzandığını düşünmek insana uygun görünebilir.

Ancak konuşma ve yazmanın görece eskiliği ikincil önemdedir. Konuşma ile yazma arasındaki ilişkiyi anlamada daha da önemli olan bütün yazma dizgelerinin açıkça konuşma dilinin birimlerine dayanmasıdır (Kimi durumlarda belli bir dilin ilk biçimine, ya da yazı dizgesinin ödünç alındığı bir başka dile değin uzanmak gerekir; ama bu, ilkeyi geçersiz kılmaz). Konuşma dilinin betimlenmesinde, dilbilimci genellikle üç değişik türden birimi tanıması gerektiğini anlar (elbette daha başkalarını da): 'Sesler', 'seslemler' ve sözcükler. Şimdi, yaygın olarak kullanılan bütün yazı dizgeleri bu birimlerden birini ya da ötekini temel olarak alır; *abece* dizgeleri seslere dayanır; *seslem* dizgeleri 'seslemlere', söz-yazılı olanlar 'sözcüklere' dayanır. Konuşma dilinde üç 'düzlemin' de önceden varolduğu düşünülürse, üç ana yazı dizgesinden her birinin, konuşma dilinin değişik bir 'düzleminden' çıktığını açıklamak kolay olur. Belli bir abece ya da belli bir seslem dizgesi kimi dillere ötekilerden daha uygun düşse de, değişik konuşma dillerinin genel yapılarıyla bunları simgelemekte kullanılan yazı dizgesinin türü arasında bir bağlaşım yoktur. Türkçe konuşma dili 1926'da Arap yazısının yerini Latin yazısının alması sonucu değişmemiştir; ve şimdiki yönetimin, geleneksel sözyazısal dizge yerine abecesel yazıyı getirme önerisiyle konuşma dili Çince'de bir değişiklik olacağı anlatılmak istenmemektedir.

Tarihsel nedenlerle (çoğu zaman ses değişimi sonucu ya da değişik yazımsal gelenekleri olan öteki dillerden ödünçleme sonucu) kimi sözcükler yazılı biçimlerinde birbirinden ayrılabilir, ama sözlü biçimleri ayrılamaz: (Geleneksel olarak eşsesli denilen) bu sözcük örnekleri İngilizce'de *great* ve *grate*, *meat* ve *meet*, *scene* ve *seen*'dir. Bunun tersine, aynı biçimde yazılan sözcükler değişik biçimde söylenebilir. Bu biçimlerin İngilizce örnekleri (bunlara eşyazımlı diyebi-

liriz) *lead* ve *read* biçiminde yazılan (*bleed* ve *bled*'le uyaklı) sözcüklerdir. Dilin yazı dönemi ne ölçüde uzun olursa (yazın ve yönetimde kullanılırsa) yazım ve söyleyiş arasındaki ayırım (kuşkusuz bu ayırım zaman zaman yazım düzeltimleri yoluyla düzeltilmedikçe) o ölçüde büyük olacaktır. Tarih boyunca yazı gelenekleri tutucu olmuştur: Bu tutuculuk bir ölçüde dil değişiminin 'yozlaşma' olduğu yolundaki 'klasik' görüşün egemenliğiyle açıklanabilir (karş. 1.2.4) ve günümüzde yazının baskı için ölçünlü hale getirilmesi de bu durumu pekiştirmiştir.

Konuşma ve yazı dili arasında, eşseslilik ve eşyazımlılık gelişiminin ortaya çıkardığından daha önemli ayrımlar vardır. Hiçbir yazı dizgesi konuşma sözcesinde bulunan önemli ses yüksekliği ve vurgu değişimlerini simgeleyemez; değişik tür tümceleri birbirinden ayırmada kullanılan noktalama kuralları (örn. nokta yerine ünlem ya da soru imi kullanmak) ve vurgulamak için sözcüklerin altını çizme uygulaması, olsa olsa, bu eksikliği gidermenin yetersiz bir yoludur. Ayrıca yazılı dilin kullanıldığı tipik durumlarda, yazarla okurun doğrudan, yüz yüze ilişkisi yoktur; bu nedenle konuşmaya eşlik eden devinimler, yüz anlatımları sözel olarak iletilmek durumundadır. Konuşma ile yazma arasında kaçınılmaz olarak bu tür ayrımların bulunması, yazı dilinin, konuşma dilinin *yalnızca* yeni bir ortama aktarılması olarak düşünülemeyeceği anlamına gelir.

Belli diller söz konusu olduğunda, konuşmanın yazıya üstünlüğünün daha da sınırlanması gerekir. Okur-yazar bir toplumda, özellikle belli bir bilgi için, geçmişteki yazılı yapıtlara değer verme yönünde eğitim görmüş bir toplumda, yazı ve konuşma dili değişik oranda gelişebilir ve sözvarlığı ile dilbilgisi yönünden birbirinden epeyce ayrılabilir. Çağdaş Fransızca bunun çarpıcı bir örneğidir. Yalnızca dilbilgisel yönden ilişkili olmayan biçimler arasında eşseslilik yoktur (karş. *cou* 'boyun', *coup* 'vuruş' vb., *coût* 'eder' -hepsi de aynı biçimde söylenir); dilbilgisel yönden bağıntılı biçimlerin çoğu da (örn. aynı ad ya da eylemin tekili ve çoğulu), yazımları ayrı olsa bile, konuşma dilinde kesinlikle birbirinden ayrılmazlar. (*il pense* ve *ils pensent*- 'o düşünür' ve 'onlar düşünür'). Bunun sonucu, yazılı biçimlerinde tümüyle açık seçik oldukları halde, konuşmada (bağlamdan çıkarıldıklarında) anlamı belirsiz birçok Fransızca tümce vardır (karş. *il vient toujours à sept heures: il vient toujours à cette heure* 'o hep saat yedide gelir', 'o hep bu saatte gelir.'). Eşseslilikten daha önemlisi, kimi eylem biçimleri, özellikle 'geçmiş zaman' biçimleri (örn. *donna* 'verdi', *repondit* 'yanıtladı' vb.) ve geçmiş isteme kipi (*qu'il donnât*: vermesi gerektiği vb.), Fransızca konuşma dilinde ortadan kalkmıştır ve Fransız çocuklarınca okula gittiklerinde, daha

sonra salt yazıda kullanılmak üzere, öğrenilir. Dilbilgisel yapıdaki bu ayrımlara ek olarak, birçok sözvarlığı ayrımları da vardır: İngilizce'de olduğu gibi, konuşmada kullanıldıklarında 'kitabî' sayılacak birçok sözcük ve deyim vardır ve yazılı Fransızca'da (kuşkusuz bir roman ya da oyunda, konuşmanın yazılı örnekleri dışında) kullanılmayan daha birçok örnek vardır. Başka bir anlatımla, yazılı ve sözlü Fransızca (İngilizce yazılı ve sözlü dilden daha geniş ölçüde) eğitim görmüş Fransızlarca bir ölçüde, bağımsız diller olarak öğrenilir ve kullanılırlar.

Yazılı ve sözlü Çince birbirinden daha da bağımsızdır, çünkü geleneksel olarak Çince'nin değişik 'lehçeleri' denilen bölümleri (Mandarin, Kantonca vb.) temelde aynı biçimde yazılır. Bu bakımdan, eğitim görmüş Mandarin ve Kantonca konuşucuları, konuşmada anlaşamazlarsa da, yazıda birbirleriyle iletişimde bulunabilirler.

Bu tür olgular bizi konuşma dilinin önceliği ilkesini değiştirmeye götürürse de tümüyle bir yana bırakmaya zorlamaz. Çünkü, ancak çok olağanüstü durumlarda, yazı dili başlangıçta türediği konuşma dilinden tümüyle bağımsız olabilir. Bu, yüzyıllarca Avrupa'da din, yönetim ve bilimsel araştırma dili olan (bugün de Katolik kilisesince bu yolda kullanılan) Latince'nin durumunda açıkça olmuş bir şeydir. Ortaçağ ve Rönesans Avrupasında bilginlerin, papazların ve diplomatların dili olan Latince 'ölü' bir dildi; çocuklukta 'doğal' olarak öğrenilen, gündelik söylemin olağan bir aracı değildi, sınırlı amaçlarla öğrenilip kullanılan bir dildi. Üstelik temelde değişmeyen bir yazılı dildi (Yüzyıllarca öncesinin 'yaşayan' konuşma Latince'sine dayanıyordu) ve konuşulduğunda sürekli olarak, bilinçle geçmişin yazılı metinlerine dayandırılıyordu. Gördüğümüz gibi, ortaçağ ve Rönesans Avrupasında Latince'nin özel durumu o dönemin bilginlerinin yazılı dilin önceliğine ilişkin klasik ilkeyi kabullenmelerini destekleyen bir olguydu (bkz. 1.2.7). Din ve bilimsel araştırma için kullanılan öteki tanınmış 'ölü dil' örnekleri Sanskritçe, Bizans Yunancası ve eski kilise Slav dilidir.

Yazı dili ve konuşma dili arasındaki ilişkinin tartışılmasında (bunun yalın bir ilişki olmadığını ve değişik dillerde ayrılıklar gösterdiğini görmüştük) hem konuşma hem yazı dilinde ayrılması gereken değişik 'biçemlere' ilişkin hiçbirşey söylemedik. Geleneksel dilbilgisi uzmanı, yazı dilinin önceliğini tartıştığında (kuşkusuz en başta, sözelimi telgraf, gazete başlığı ya da kamu duyurularından çok) yazın dilini düşünüyordu ve yazın dilinin en 'soylu' ya da en 'doğru' dil biçimi olduğunu söyleme eğilimindeydi. Şimdi bu konunun tartışılmasına girişebiliriz. Konuşma dilinin önceliği ilkesine bundan sonraki bölümde yeniden döneceğiz (bkz. 2.2.6).

1.4.3 Dilbilim kuralcı değil, betimlemeli bir bilimdir.

Geleneksel dilbilgisi uzmanı, yalnızca yazı dilinin konuşma dilinden daha temel olduğunu değil, aynı zamanda yazı dilinin belli bir biçiminin, yazın dilinin, sözlü ve yazılı öteki dil biçimlerinden özde daha 'katışıksız' ve daha 'doğru' olduğunu da düşünme eğilimindeydi ve dilbilgisi uzmanı olarak dilin bu biçimini 'bozulmaktan korumak' onun göreviydi. Burada değişik birkaç nokta var ama bunların tümü kuralcı ve betimlemeli dilbilgisi arasındaki ayrım çerçevesinde uygun biçimde ele alınabilir.

Tartışılması gereken birinci sorun 'katışıksızlık' ya da 'doğruluk'tur'. Dilde 'katışıksızlık' ya da 'doğruluk' için kesin ölçütler bulunmadığı ve bu terimlerin ancak daha önce seçilen bir ölçüte göre yorumlanabileceği açıktır. Anadil konuşucusunun söylemeyeceği birşeyi söylediği için, bir yabancıнын yanlış yaptığını söyleyebiliriz. İstersek bölgesel İngilizce lehçesi konuşan birinin 'yanlış' ya da 'dilbilgisine aykırı' bir biçim ürettiğini de söyleyebiliriz; çünkü bu biçim ölçünlü İngilizce'nin örüntüleriyle uyumlu değildir. Ama bu özel durumda ölçüt dil İngilizce'yi konuşması gerektiğini varsaymış oluyoruz. Herhangi bir dilsel biçimin, açık ya da örtülü ölçüt olarak alınan başka bir biçimden *değişik* olduğu için 'doğru' ya da 'yanlış' olduğunu söylemek bu bakımdan bir eşsözdür.

Toplumsal ya da bölgesel yönden ayrımlaşmış dil biçimlerinin her birinin içinde kendine özgü 'katışıksızlık' ve 'doğruluk' ölçütü vardır. Bu bir kez anlaşılıp kabul edilince, dillerin daha yeterli bir betimlemesi için yol açık demektir. Bir bölgenin ya da bir toplumsal kümenin konuşmasının daha geniş kullanımlı bir ölçüt olarak, örn. yazın dilinin bir temeli olarak, alınıp alınmayacağı değişik türden bir sorundur. Dilbilimcinin birinci görevi, insanların dillerinin gerçekteki konuşma (ve yazma) biçimini *betimlemektir*; nasıl konuşma ya da yazmaları gerektiğini *buyurmak* değil. Başka bir anlatımla, dilbilim (hiç değilse en önce) betimlemelidir; kuralcı (ya da buyurgan) değil.

Ele alınması gereken ikinci nokta, dilsel değişimin zorunlu olarak 'bozulmayı' içerdiği kavramıyla ilgilidir. Bütün diller sürekli değişime boyun eğer. Bu, geçen bölümde gördüğümüz gibi, içlerinden kimileri günümüzde az çok anlaşılan bir dizi etmenle açıklanabilen deneysel bir olgudur. Dillerin çeşitli biçimlerde değişimleri de hiç yazıklanacak birşey değildir. Bütün yaşayan dillerin, bunları konuşan toplulukların değişik, çok yanlı toplumsal gereksinmelerine yarayan, doğası gereği etkili ve canlı iletişim dizgeleri olduğu düşünülebilir. Bu gereksinimler değiştikçe, bu yeni koşulları karşılamak için diller değişme eğiliminde olacaklardır. Yeni terimler gerekiyorsa, baş-

ka dillerden 'ödünçlenecek' ya da sözvarlığında bulunan öğelerden dilin üretken kaynakları yoluyla yapılacak, bunlar sözvarlığına alınacaklardır; yeni ayrımlar çizilebilir, eskiler yitebilir; aynı ayrımlar başka yollarla anlatılabilir. Dildeki tüm değişimin daha kötüye doğru olduğunu yadsıyarak, bunun daha iyiye doğru olması gerektiğini anlatmak istemiyoruz. Söylemek istediğimiz, yalnızca, dil değişimine uygulanan değerlendirme ölçütünün, o dili kullanan toplumda, dilin gerçekleştirilmesini beklediğimiz çeşitli işlevlerin kabul edilmesine dayanmasının gerektiğidir.

Betimleme ile kural koymayı birbirinden ayırırken, dilbilimcinin kuralcı dil incelemelerinin hiç yeri olmadığını söylemediğini vurgulamalıyız. Başkalarının zararına, belli bir dil ya da lehçenin yaygın biçimde kabulünü özendirilmenin geçerli kültürel, toplumsal, siyasal nedenleri olabileceği yadsınmamalıdır. Özellikle görece tekleşmiş bir yazın ölçütünün bulunmasının açık yönetsel ve eğitimsel yararları vardır. Ancak iki noktayı anlamak önemlidir: Önce, yazın ölçütünün kendisi değişime boyun eğer; ikincisi, kaynak açısından yazınsal ölçüt genellikle toplumsal ya da bölgesel yönden belirlenmiş bir insan topluluğunun konuşmasına dayanır ve böylece başka bir katman ya da bölgenin konuşmasından (dilbilimcinin bu terimlere verebileceği hiçbir anlamda) daha 'doğru' ya da 'katışıksız' değildir. Yazınsal ölçütün daha zengin bir sözvarlığı varsa (başka bir deyişle, çok okuyan ve yazanların daha geniş bir sözvarlığı varsa) bunun nedeni, yazın yoluyla, geçmişte içinde, birçok toplumun yaşamına onlar adına girip, çeşitli deneyimlerini paylaşabilmemizdir.

Dilbilimci, geleneksel dilbilgisinin yazın yandaşlığını kınarken, yalnızca, dilin birçok amaç için kullanıldığını ve bu işlevler açısından kullanımının, salt ya da öncelikle, yazın diline uygulanan ölçütlerle değerlendirilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Dilbilimci okullarımızda ve üniversitelerde dilin yazınsal amaçlı kullanımının bir yeri olduğunu yadsımamaktadır. Yazın eleştirisi alanına girmek savında ise hiç değildir. Bu konu dilbilimi eleştirenlerce sık sık yanlış anlaşılmaktadır.

1.4.4 Dilbilimci bütün dillerle ilgilenir.

Bu ilke bir önceki ilkenin yalnızca bir genellemesidir. Bugün bile uzman olmayan kişilerin 'ilkel' dillerden söz ettiklerini, üstelik dillerinde devinimle desteklenen birkaç yüz sözcük bulunan kimi insan topluluklarının bulunduğu söylencesini yinelediklerini oldukça sık duyarız. Gerçek şu ki, bugüne değin incelenen dillerin tümünün, araştırmalar sonucu, o dili konuşan kimseler ne ölçüde 'geri' ve 'uygar-

İksiz' olursa olsunlar, karmaşık ve oldukça gelişmiş iletişim dizgeleri oldukları kanıtlanmıştır. Ayrıca, toplumların 'geçirdikleri' değişik kültürel değişim aşamalarıyla, bu kültürel değişim aşamalarında konuşulan dil 'tipleri' arasında kesinlikle bir bağlaşım yoktur. Eğer dillerin yapısal karmaşıklıktan yalınlığa ya da yalınlıktan karmaşıklığa gelişimlerine ilişkin olarak, 19. yüzyıl kurgulamalarında bir gerçek payı varsa, bu, bugün yeryüzünde konuşulan binlerce dilin hiçbirisinin incelemesinden elde edilebilecek bir olgu değildir. Çoğu dilbilimci bugünlerde genel olarak dilin kaynağına ve gelişimine ilişkin kurgulamalardan kaçınırlar. Bütün dillerin eşit biçimde incelemesinin yararına inanmışlardır. Bu tür incelemelerin sonuçları şimdiye değin insanlığın uzak geçmişindeki dilin genel olarak kaynağına ve gelişimine ışık tutmaktadır.

Belli bir konuyu çalışmak ya da o konuda yeterince konuşabilmek için başka bir dili, en azından özel bir sözvarlığını öğrenmek gerekebilir. Örneğin bir kimse, Yunan felsefesini ya da skolastik felsefeyi anlamak istiyorsa, Yunanca ya da ortaçağ Latince'sini öğrenmek zorundadır (Hiç değilse, notları ve açıklamaları titizce, bilgince inceleyerek anahtar -terimlerin önemini anlamaya çalışmalıdır- bu da dolaylı bir biçimde, dillerin belli, küçük bir bölümünü öğrenmektir).

O zaman Yunanlı ve Skolastik felsefecileri uğraştıran sorunları, terimbilgisi kullanmadan, yeterli bir biçimde tartışmanın olanaksızlığını anlayabilir. Bu durumda, kendi dilinin, sözgelişi çağdaş İngilizce'nin bu özgül alanda gerekli ayrımları sağlayamadığı için, Yunanca ya da Latince'den daha yoksul olduğu söylenebilir. Bu olgu bütün dillerin işgördükleri topluluğun gereksinimlerini karşılayan, etkili canlı iletişim dizgeleri oldukları yolundaki varsayıma aykırı düşebilir. Ama çelişki açıktır. 'Evrenin' özelliklerini sınıflandırmada kişinin çezeceği ayrımlar sınırsızdır. Yalnızca belli bir topluluğun yaşamında önemli olanlara o topluluğun sözvarlığında yer verilebilir. Olağan gündelik İngilizce'de, eski felsefe kavramlarının kimilerini anlatmak için terimler bulunmaması, yalnızca, çoğumuzun eski felsefe sorunlarını tartışmamamızın bir sonucudur: Tartışsak, gerekli terimler yaratılırdı. Değişik alt kümeler tarafından, değişik özel amaçlarla (nükleer fizik ya da armacılığın tartışılmasında) kullanılan genişletilmiş özel sözvarlıklarının İngilizce'nin bir bölümü olup olmadıklarını söylemek 'İngilizce'yi' tanımlamamıza bağlıdır (Bu konu üzerinde ilerde yine duracağız). Sorun şu: Hiçbir dilin, özde, ötekinden daha varsıl olduğu söylenemez: Her dil kendi kullanıcılarının özel gereksinimlerine göre uyarlanmıştır.

Dilbilimcinin (ilke olarak) bütün dillerle ilgilenmesi konusunun açıklanan amacından kaynaklanır: İnsan dilinin yapısına ilişkin bi-

limsel bir kuram oluşturmak. Dilin kaydedilen ve gözlenen bütün örnekleri, dizgeleştirilecek ve genel kuram tarafından 'açıklanacak' veri olarak işe yarar.

1.4.5 Eşzamanlı betimlemenin önceliği

Saussure'ün dilbilime getirdiği birçok kavramsal ve terimbilgisel ayırımların en önemlilerinden birisi, *eşzamanlı* ve *artzamanlı* dil incelemesi arasındaki ayırmıdır.

(Bu ayrım kimi zaman 'tarihsel', 'betimlemeli' karşıtlığı olarak çizilmektedir). Bu betimlemeli teriminin 'kuralcı' terimine karşı kullanımından ayrı bir anlamdadır. Karş. 1.4.3. Bu bakımdan, Saussure'ün yaptığı teknik terimleri kullanmak yeğlenebilir). Belli bir dilin artzamanlı incelemesiyle tarihsel gelişiminin (zaman içinde) betimlenmesi anlatılmak istenmektedir; örn. İngilizce'nin artzamanlı bir incelemesi, en eski kayıtlardan günümüze değin gelişimini ele alır ya da daha sınırlı bir süreyi kapsar. Dilin eşzamanlı incelemesiyle o dilin belli bir 'urumunun', ('herhangi bir noktadaki') betimlenmesi anlatılmak istenmektedir. Eşzamanlı betimlemenin ilke olarak, çağdaş konuşma dilinin çözümlemesiyle sınırlı olmadığını anlamak önem taşımaktadır. Günümüze değin ulaşan kayıtlarda, korunan yeterli kanıt varsa, 'ölü' bir dilin de eşzamanlı çözümlemesi yapılabilir. Ölü bir dilin betimlemesi, dile ilişkin kimi yargıların geçerliği, daha ileri kanıt kaynağı olarak anadil konuşucularına başvurulup sınanması olanağı bulunmadığından, ister istemez daha az eksiksiz olacaktır. Ama kapsamlı eşzamanlı betimleme yapabilmek için yeterince gereç bulunan birçok 'ölü' dil vardır.

Gördüğümüz gibi, 19. yüzyıl dilbilimi (karşılaştırmalı filoloji) en başta artzamanlı çalışmayla ilgiliydi (bkz. 1.3.1). 20. yüzyıl dilbilim kuramının en önemli özelliği olan eşzamanlı betimlemenin önceliği ilkesi, dillerin belli geçici 'durumlarının' incelenmesinde tarihsel düşüncelerin yeri olmadığı anlamına gelir. Bu ilkenin uygulanması, Saussure'ün kullandığı ünlü bir örnekseme ile açıklanabilir. Saussure (birçok değişik kuramsal noktayı açıklamak için başvurduğu) bu örneksemede dilleri satranç oyunuyla karşılaştırmıştır.

Santranç oyunu süresince tahtanın durumu sürekli değişmektedir, ancak herhangi bir zamanda taşların bulundukları yerlere bakarak oyunun 'durumu' tümüyle betimlenebilir.

Oyuncuların hangi yolla (devinimlerin sayısı, niteliği ya da sırası) oyunun belli bir durumuna ulaştıkları önemli değildir: Bu durum eşzamanlı olarak daha önceki devinimlere başvurmadan betimlenebilir. Dil de böyledir, der Saussure. Bütün diller sürekli değiş-

mektedir; nasıl satranç tahtasının belli bir andaki durumu, oyunu bu duruma getiren belli devinimlere başvurmadan betimlenebilirse, dilin birbirini izleyen, ya da toplumsal yönden, coğrafya yönünden sınırlanan durumları birbirinden bağımsız olarak betimlenebilir. Bir örnek konuyu açıklamaya yardımcı olabilir. Klasik dönem Latince'sinde sözcük sonu ayrımları yoluyla adın altı 'durumu' birbirinden ayrılabilirdi. Değişik durumlar bir tümcede sözcükler arasında geçerli değişik türden bağıntıları belirliyordu. Latince'de daha sonra giderek, ilgeçlerin kullanımının artması ve sözcük sonu ayrımların sayısını azaltan kimi 'ses değişiklikleri' sonucu, ikiden çok ad durumunun birbirinden ayrılmadığı bir dizge gelişti: Bir 'yalın' bir de 'yalın olmayan' (oblique) durum; birincisi tümcenin öznesi için, ötekisi geçişli eylemin ya da bir ilgecin nesnesi için kullanılıyordu. Eski Fransızca'daki durum budur. Ancak bu iki durum arasındaki ayrım bütün adlarda (ve sıfatlarda) belirtilmemişti. Fransızca'nın en eski dönemi için şu üç ana ad kümesi oluşturulabilir:

	I	II	III
Tekil Yalın	<i>murs</i>	<i>porte</i>	<i>chantre</i>
Yalın ol.	<i>mur</i>	<i>porte</i>	<i>chanteur</i>
Çoğul Yalın	<i>mur</i>	<i>portes</i>	<i>chanteurs</i>
Yalın ol.	<i>murs</i>	<i>portes</i>	<i>chanteurs</i>

(3. kümedeki sözcüklerin yalın tekil biçimlerinde bir gövde ayrımının gelişmesinin nedeni Latince'nin vurgulu ve vurgusuz ünlülerinin tarihsel gelişimlerdeki ayrımdır: *chantre*, Latince *cantor*'dan, *chanteur*, *cantorem*'den gelir).

Değişik kümeleri karşılaştırsak, birinci kümedeki sözcüklerde *s* bulunmasının ya da bulunmamasının, kendi başına, durumlardan birini ya da sayıyı belirtmediğini anlarız. Ancak öteki sözcüklerle birlikte *murs*'ü ya tekil (ve yalın) ya da çoğul (ve yalın dışı) bir durum olarak tanıyabiliriz. Buna karşılık kümenin sözcüklerinin iç yapılarında durum göstergesi bulunmadığından II. küme sözcüklerdeki *s*, *portes*'te olduğu gibi, çoğul olarak düşünülebilir. 11 ve 14. yüzyıllar arasında bütün Fransızca ad (ve sıfat) dizgesi II. küme sözcükler örneğine göre düzenleştirilmişti; bunun sonucu yalın ve yalın dışı durum arasındaki ayrım ortadan kalktı ve sondaki *s* çoğul göstergesi oldu (İki durum arasında tekildeki ayrım III. küme sözcüklerde biraz daha sürdü: *chantre*: *chanteur*, *maire*: *majeur*, *pastre* (*pâtre*): *pasteur* vb., ancak bu, iki biçimin kimi örnekleri çağdaş Fransızca'da ikili olarak her birinin kendine özgü tekil ve çoğul biçimleri olan değişik sözcükler olarak korunsalar da, dilbilgisel bir özellik olarak da ortadan kalkmıştır). *Fils* (oğul), *Georges*, *Louis* vb. adlar, tarihsel açıdan, eski yalın tekil durumunun *s*'sini koruduklarında *s* bulun-

mayan karşıtsal biçimi yitirmişlerdir (Eski Fransızca'da *fiis*: *fil* arasında bir karşıtlık vardır). İki dönem arasında ortaya çıkan değişikliğin sonucu, bugün de geleneksel Fransızca yazıma yansıyan dizgenin gelişimi olmuştur; buna göre sayı, ad'da (ya da sıfat'ta) *s* bulunması ya da bulunmaması ile belirtilmektedir; 'durumun' bir rolü yoktur.

Bu örneği şimdi Saussure'ün örneksemesi ışığında yorumlayabiliriz. Söz konusu dilde iki durum vardır. Daha sonraki dizgenin tarihsel gelişimi daha öncekine gönderimde bulunmadan anlaşılamaz, ama tarihsel gelişimle ilgili olgular, daha sonraki dizgenin nasıl işlediğinin anlaşılmasında açıkça önemli değildir.

Sözgelimi *portes*'in *porte* ile daha sonraki dönemde ilişkisinin, *murs* ile *mur* arasındaki ilişkiden değişik olduğunu söylemek gülünç olacaktır. Dilin her bir durumu, geliştiği ya da gelişeceği duruma bakılmaksızın, kendi içinde tanımlanabilir ve tanımlanmalıdır. Dilin iki değişik durumundaki sözcükler biçimde özdeş olsalar da (açıklamayı kolaylaştırmak için böyle kabul edebiliriz) aralarındaki dilbilgisel ilişki çok ayrıdır. Deyim yerindeyse, taşlar aynı ama, tahtada aldıkları yer değişmiştir (Çağdaş Fransızca'da tahtanın durumu yine aynıdır: Adın tekil ve çoğulu arasındaki ayrım, eğer yapılırsa, sözcüğün kendi biçiminde değil, birlikte bulunan belirli tanımlığın biçiminde, eylemin uyumunda, ünlü ile başlayan bir sözcüğün önünde 'kaynaşma' vb. olguları da içine alan birçok değişik biçimde yapılır. Çağdaş sözlü ve yazılı Fransızca'nın yapısı arasında oldukça ayrım olduğunu daha önce görmüştük (bkz. 1.4.2).

Çok az dil konuşucusu, dilin tarihsel gelişimine ilişkin çokça birşeyler bilir; yine de çocuklukta 'doğal olarak' dili öğrendiklerinden, çevrelerinde duydukları sözcüklerde 'içkin' olarak bulunan kimi dizgesel ilke ya da 'kurallara' göre konuşmaya başlarlar. Bir dilde belli bir zamanda işgören bu dizgesel 'kuralları' düzenlemek, eşzamanlı dilbilim betimlemesinin görevidir (Kuralların betimleme dizgesiyle bütünleşme yollarının dilin gelişimindeki belirli tarihsel süreçleri yansıtması olasıdır. Öyleyse bu dilin yapısıyla ilgili önemli bir olgudur. Ancak eşzamanlı betimlemenin önceliğine ilişkin genel ilkeyi etkilemez, çünkü bir dili anadili olarak konuşanlar, tarihsel bilgiye dayanmadan dillerinin 'kurallarını' öğrenir ve uygularlar). Dilin geçmiş durumu ile ilgili biraz bilgisi olan, dilsel topluluğun azınlıkta kalan üyelerine gelince, şu düşünceler geçerli olabilir.

Uzmanlık bilgileri dili konuşma biçimlerini ya etkiler ya da etkilemez. Dil kullanımlarını, konuşmaları bir ölçüde topluluğun öteki üyelerinden değişik olacak ölçüde etkilerse, o dil bu ölçüde değişik bir dildir; bu bakımdan, dilsel topluluğun daha tipik dil kulla-

nımıyla ilgili betimleme kapsamına girmez. Olağan konuşmalar üzerinde gözle görülür bir etkisi yoksa, eşzamanlı betimleme açısından daha da önemsizdir. Bu bakımdan, her iki durumda da, eşzamanlı çözümleme dilsel toplulukta bulunabilecek olan, dil tarihine ilişkin bilgiden bağımsızdır. Eşzamanlı betimlemenin önceliği ilkesi genel olarak, artzamanlı betimlemenin, dillerin tarihsel gelişimlerinde, içinden geçtikleri çeşitli 'durumların' daha önceki eşzamanlı çözümlemesini varsaydığı anlamına da gelir. Tarihsel, karşılaştırmalı dilbilimle temelde ilgilenmediğimizden, burada bu soruna daha çok değinmeyeceğiz. Ancak belirtmemiz gereken önemli bir nokta daha var.

Eşzamanlı ve artzamanlı betimleme arasındaki uygun terimsel ayrım, dil değişiminde zamanın en belirleyici etmen olduğu anlamına gelmemelidir. Daha açık söylemek gerekirse, dilde değişiklik hiçbir zaman, bu anlamda 'zamanın bir fonksiyonu' değildir. Dilin içinde ve dışında, dilin bir eşzamanlı durumdan ötekisine gelişimini belirleyen çok çeşitli etmenler vardır; zamanın geçmesi bu etmenlerin yalnızca karmaşık etkileşimine olanak tanır. Ayrıca eşzamanlı gelişim kavramının (dil değişimi) en yararlı olarak *büyük ölçekli* bir biçimde -başka bir deyişle birbirinden zaman bakımından görece uzak dil 'durumlarının' karşılaştırılmasında- uygulanabildiğini unutmamak gerekir. Bir kimse belli bir dilsel topluluğun dilinin belli bir zamanda tümüyle tekörnek olduğunu ve dilde değişikliğin türdeş bir iletişim dizgesinin kesin bir zaman 'kesitinde' yerini aldığını düşünürse çok yanılacaktır.

'Dilsel topluluk' her zaman çok çeşitli kümelerden oluşmuştur ve bu küme üyelerinin konuşmaları değişik biçimlerde (söyleyiş, dilbilgisi, sözvarlığı) yaş, doğum yeri ya da uzun süre oturulan yer, meslek ilgisi, eğitim özgeçmişi vb. ile ilgili ayrımları yansıtır. Dilsel topluluğun herhangi bir üyesi, kuşkusuz aynı anda bu dilsel kümelerden birçoğunun da üyesidir. Toplulukta çeşitli toplumsal kümeler bulunmasından kaynaklanan dilsel ayrımlara ek olarak, dilin değişik işlevleriyle ilgili ve dilin kullanıldığı değişik toplumsal durumlarla ilgili önemli 'biçim' ayrımları da vardır: 'resmi' ya da 'gündelik' kullanım denilen belirlemelerde görülen ayrımlar. Dil betimlemesini belli bir 'biçim' kullanan belli bir küme ile sınırlayarak, ya da dili (en azından amaçta) bütün 'değişkeleri' kapsayacak bir genellemede ele alarak, dildeki eşzamanlı ayrımdan soyutlamalar yapmak (özellikle bu konuya ayrılmış yapıtlar dışında) alışkanlık halindedir. Bu işlemlerin her ikisinde de, bir ölçüde 'arıtma' söz konusudur ve dilbilim kuramının şimdiki aşamasında bu gerekli olabilir. Ancak 'dil'in artzamanlı olarak belirlenen' iki durumu arasındaki ayrımların çoğunun aynı anda varolan iki dil 'değişkesinde de' bulunabileceği düşünül-

melidir. Büyük ölçekliden ayrı olarak küçük ölçekli bakış açısından artzamanlı 'değişiklikle', eşzamanlı 'değişim' arasına bir ayrım çizmek olanaksızdır.

1.4.6 Yapısal yaklaşım

Çağdaş dilbilimin en belirgin özelliği -birtakım öteki bilimlerle paylaştığı özellik- (çoğu zaman kötü anlamda kullanılan adı kullanırsak) yapısalcılıktır. Kısaca söylemek gerekirse, bu, her bir dilin öğelerinin (ses, sözcük, vb.) aralarında bulunan eşdeğerlik ve karşıtlık ilişkilerinden ayrı bir geçerliği olmayan, bir ilişkiler dizgesi (daha doğrusu içiçe geçmiş ilişkiler dizgesi) olarak düşünüldüğü anlamına gelir (Okur 'dizge' ve 'ilişki' anahtar terimlerinin, Saussure'ün eşzamanlı, artzamanlı ayrımının tartışılmasında kullanıldığını gözlemiş olmalıdır. Gerçekte Saussure her dilin belli bir zamanda bütünleşmiş bir ilişkiler dizgesi olduğu yolundaki inancının bir sonucu olarak bu ayrımı çizmişti).

Yapısalcılığın daha özel sezdirimleri bundan sonraki bölüme bırakılabilir. Burada, dil incelemesinde çağdaş 'yapısal' dilbilimin bir özelliği olan olağanüstü soyut yaklaşımla, daha pratik yaklaşımlar arasında bir çatışma olmadığını belirtmemiz yeter. Çağdaş dilbilim kuramı ne ölçüde soyut ya da 'biçimsel' olursa olsun, insanların gerçekte dili nasıl kullandıklarını açıklamak için geliştirilmiştir. DeneySEL kanıtlardan kaynaklanır; bunlarla doğrulanır ya da çürütülür. Bu açıdan dilbilim öteki bilimlerden ayrı değildir; kimi dilbilimciler, günümüzdeki gelişmelere yakınlık duymaları sonucu, dil incelemesinde 'biçimcilik' ve 'gerçekçilik' denilen olgular arasında zorunlu bir karşıtlık görmemiş olsalar konu üzerinde durmak gerekmezdi.

1.4.7 Dil ve söz

Bu noktada ilerde başvurmak üzere, Saussure'ün *dil* ve *söz* ayrımını sunmak iyi olacak (Arasıra İngilizce karşılıklar önerilmiştir ama, birçok bilgin Saussure'ün kullandığı Fransızca terimleri kullanmayı sürdürmüşlerdir. Chomsky yakınlarda aşağı yukarı aynı ayrımı diller açısından, dilsel 'edinç' ve 'edim' yönünden çizmiştir).

Bu ayrım 'dil' sözcüğünün kullanımındaki belirsizliği ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. 'İngilizce'nin geçici bir tanımı olarak şunu önerdiğimizizi düşünelim: İngiliz dili, İngilizce konuşurlarken İngiliz konuşucular tarafından üretilen bir dizi sözce olarak tanımlanabilir. Belirsizliği hemen anlayabiliriz. Birinin 'İngilizce konuştuğunu' ya da 'bir İngilizce konuşucusu' olduğunu söylediğimizde, ger-

çekte herhangi bir durumda 'İngilizce konuştuğunu' anlatmak istemiyoruz. Bir papağan için de, uygun durumlarda, 'İngilizce konuşmakta olduğunu' söylemek olanaklıdır, ama 'İngilizce konuşur' diyemeyiz. Saussure'ü izleyelim ve tüm 'İngilizce konuşanların' (ya da 'İngilizce konuşucularının') belli bir dile (langue) *ortak olduklarını* ve İngilizce konuşurken ürettikleri sözce kümelerinin söz örnekleri oluşturduğunu söyleyelim.

Şimdi birkaç soru çıkıyor ortaya. *Dil* ve *söz* arasındaki ilişki nedir? Dilbilimci 'İngilizce'nin (ya da başka bir dilin) dilbilgisini yazarken bunlardan hangisini betimleme savundadır? Saussure'ün bu iki soruya kendi yanıtı, büyük ölçüde Durkheim'in ruhbilim ve toplumbilim kuramlarına bağlılığıyla belirlenmişti; bu ayrıntılara girmemize gerek yok. Şimdilik sorunu ortaya koymak ve Saussure'ün terimlerini sunmak yeter.

Dil ve *söz* arasındaki ayrım çok karmaşıktır ve biraz çelişkilidir. Şimdilik belli bir dilsel topluluğun bütün üyelerinin (bir dili, örn. İngilizce konuşan herkesin) o dili konuşurken, bireysel değişikliklerine karşın belli bir kural ve ilişkiler dizgesi açısından betimlenebilecek sözceler ürettiğini söylemekle yetinelim: Bir anlamda, bunların yapısal özellikleri aynıdır. Sözceler, dilbilimcinin temeldeki ortak yapıyı -dili- kurmada kanıt olarak aldığı söz örnekleridir. Bu bakımdan dilbilimcinin betimlediği *dildir*, dil dizgesidir. Daha sonra 'tümce ve 'sözce' arasında bir ayrım yapılması gerektiğini ve bir 'dili' betimlemenin, ilke olarak, iki aşamalı bir işlem olduğunu göreceğiz. Belli bir dilin 'sözceleri' (dili 'konuştuklarını' söylediğimizde, konuşucuların gerçekte ürettikleri) ancak dolaylı olarak ve şimdilerde ancak çok yetersiz bir biçimde, 'dilin' tümcelerinin daha önceki betimlemelerine dayanarak betimlenebilir.

Sözce ve tümceler arasındaki bu ayrım birçok çağdaş dilbilim kuramında temeldir. Ancak buna başvurmada kimi başlangıç kavramlarını geliştirebiliriz. Bundan sonraki üç bölümde 'tümce' ve 'sözce' terimlerini aşağı yukarı eşanlamlı biçimde kullanacaksak da, okur anlattığımız ilişkilerin, daha sonra sözce diyeceğimiz (söz örnekleri) birimler içinde değil, tümce (dil birimleri) diye kurulacak birimler içinde geçerli olduklarını anımsamalıdır.

2

DİLİN YAPISI

2.1 Giriş

2.1.1 ‘Sesler’ ve ‘sözcükler’

Dilbilimci olmayan birine sözcelerin kurulduğu dilin sonuncul birimlerinin, deyim yerindeyse yapı taşlarının, ne olduğunu sorsak bunların, ses ve sözcükler olduğunu söyleyecektir. Sözcüklerin ses dizilerinden oluştuğunu, ideal olarak herbir sesin de abecenin belli bir harfi ile (genelde abecesel yazım dizgesiyle simgelenen dillerde) simgelendiğini sözlerine ekleyebilir; öte yandan sözcüklerinin anlamı olduğu halde, seslerin anlamı olmadığını (tek işlevlerinin sözcükleri oluşturmak olduğunu) söyleyebilir. Çoğu dilbilgisi ve sözlüğe yansıyan, geleneksel dil görüşünün temelinde bulunan birkaç önermedir bunlar: Dilbilgisi sözcüklerden tümce yapısındaki kuralları verir, sözlük de tek tek sözcüklerin ne anlama geldiklerini belirler. Aşağıdaki bölümlerde dile ilişkin bu genel yargılarda geçen ‘ses’, ‘sözcük’, ‘anlam’ ve ‘tümce’ terimlerini eleştirisel olarak inceleme olanağımız olacak. Ancak dil yapısının bu ilk tartışmasında bu terimleri tanımlamadan bırakabiliriz. Bu bölümde kimi ayrımlar gösterilecek ve bunlar daha sonra açıklığa kavuşturulacaktır.

2.1.2 *Sesbilim, dilbilgisi, anlambilim*

Geleneksel dil görüşü *birleşim* (karmaşık bir birim daha yalın ya da daha küçük birimlerin birleşiminden oluşur: Sözcük seslerin, söz öbeği sözcüklerin, tümcecik söz öbeklerinin, tümce tümceciklerin birleşiminden oluşur vb.) ve *bağlaşımı* içerir (Herbir sözcük bir ya da daha çok anlamla bağlaşıktır). Birincisi için ‘düzey’, ikincisi için de ‘düzlem’ terimini kullanırsak, geçici olarak benimsediğimiz dil yapısı örnekçesine göre her dil iki düzlemde betimlenebilir: ‘biçim’ ve ‘anlam’ ya da daha iyisi (çünkü geleneksel terimlerin dilbilimde çeşitli, çelişkili yorumları vardır) *anlatım* ve *içerik*. Dilin anlatım düzlemi (en azından) iki *düzey* yönünden betimlenebilir: Ses ve sözcük düzeyi. Şimdi genel olarak dilbilimcilerin kullandıkları terimleri su-

nacak olursak; belli bir dilin sesleri *sesbilim* tarafından; sözcüklerin biçimi ve bunların söz öbeği, tümcecik ve tümcelerde birleşim biçimi *dilbilgisi* tarafından; sözcüklerin (ve oluşturdıkları birimlerin) anlam ya da içeriği *anlambilim* tarafından betimlenir.

2.1.3 Dilin 'çift eklemliliği'

Dilbilimciler arasına dilin 'çift eklemliliğinden' (ya da 'çift yapısından') söz ederler; bu deyim çoğu zaman yanlış olarak iki düzleme, anlatım ve içerik düzlemine gönderimde bulunur biçimde anlaşılmaktadır. Anlatılmak istenen şudur: Sesbilimin 'alt' düzeyindeki birimlerin (bir dilin seslerinin) birleşip daha 'üstteki' dilbilgisi birimlerini (sözcükleri) oluşturmaktan başka işlevleri yoktur. Diller anlatım düzleminin çift yapısı yardımıyla binlerce değişik sözcüğü ekonomik biçimde simgeleyebilir. Sonsuz büyüklükteki doğal sayı dizilerinin herbiri nasıl olağan onlu düzende on temel sayının değişik birleşimleriyle birbirinden ayrılıyorsa, her sözcük de görece az sayıdaki ses dizilerinin değişik birleşimleriyle simgelenir.

2.1.4 'Düzey' ve 'düzlem', 'anlatım' ve 'içerik'

Anlatım ve içeriğin iki düzlemini, sesbilim ve dilbilgisinin iki düzeyini tanıdıktan sonra, kuşkusuz geleneksel dil yapısı görüşünün ötesine geçebilmiş değiliz. Şimdi genel olarak 'yapısal dilbilim' diye adlandırılan çağdaş dil yaklaşımını belirleyen şeyin ne olduğunu araştırmalıyız.

2.2 Töz ve Biçim

2.2.1. Sözvarlığının yapısı

Bugünlerde çok az kimse belli bir sözcükle belli bir anlam arasındaki bağıntının saymaca olmadığını öne sürecektir. 'Doğalcılar' ve 'uzlaşmacılar' arasındaki uzun tartışma kapanmış kabul edilebilir (karş. 1.2.2). Ancak 'biçim' ile 'anlam' (*anlatım* ile *içerik*) arasındaki ilişkinin saymaca olduğunu gösterme yolunun kendisi, yani değişik dillerde aynı şeye gönderimde bulunan ya da aynı anlamı içeren çok değişik sözcüklerden söz etmek (örn. İngilizcede *tree*, Almancada *baum*, Fransızcada *arbre*), herhangi bir dilin sözvarlığının, aslında bağımsız olarak bulunan nesne ya da anlamlarla anlaşma yoluyla bağıntılanan bir adlar dizelgesi olduğu görüşünü destekler görünüyor.

Yine de bir kimse yabancı dil öğrenirken bir dilde belirlenen, ama öteki dilde belirlenmeyen anlam ayrımları olduğunu hemen anlar; açıkçası, başka bir dilin sözvarlığını öğrenmek yalnızca bilinen an-

lamlara bağlamak üzere yeni ad dizelgesi edinmek değildir. Bir örnek vermek gerekirse, İngilizce *brother-in-law* (kayınbirader) sözcüğü Rusçaya *zjatj*, *shurin*, *svojak* ya da *deverj* olarak çevrilebilir ve bu dört sözcükten birisi, *zjatj*, kimi zaman *son-in-law* (torun) olarak çevrilmek durumundadır.

Ancak bundan *zjatj*'in iki anlamı olduğu ve anlamlarının birinde öteki üçüne eşdeğer olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Rusçadaki dört sözcüğün tümünün de anlamı değişiktir. Öyle anlaşıyor ki, Rusça (*zjatj* sözcüğünde) hem kızkardeşin kocasını hem de kız çocuğun kocasını birleştirmekte, ama hanımın erkek kardeşini (*sharin*), hanımın kardeşinin kocasını (*svojak*) ve kocanın erkek kardeşini (*deverj*) birbirinden ayırmaktadır. Bu bakımdan, İngilizcede nasıl 'zjatj' anlamına gelen bir sözcük yoksa, Rusçada 'brother-in-law' anlamına gelen bir sözcük aslında yoktur.

Her dilin kendine özgü bir anlam *yapısı* vardır. Bir dildeki anlamlar öteki dildeki anlamlarla bire bir eşleştirilebildiği ölçüde iki dilin *anlam yönünden eşbiçimli* (aynı anlam yapısında) olduğu söylenebilir. Değişik diller arasındaki anlam eşbiçimliliği geniş ölçüde değişir. Genel olarak (bu nokta anlambilim üzerindeki bölümde daha ayrıntılı olarak tartışılacak ve örneklendirilecektir (karş. 9.4.6.) belli bir dilin sözvarlığının yapısı, o dilin iş gördüğü toplumun kültüründe önemli olan ayırım ve eşdeğerlikleri yansıtacaktır. Bu yönden herhangi bir dil arasındaki anlam eşbiçimliliğinin derecesi, geniş ölçüde, o dilleri kullanan iki toplumun kültürlerindeki örtüşme oranına bağlıdır. Sözvarlıkları birbiriyle hiç eşbiçimli olmayan iki dilin bulunup bulunmadığı ya da bulunup bulunamayacağı bizi ilgilendirmeyen bir sorundur. En azından belli bir dilde bilinen anlamların o dile özgü olması ve o dilin dışında bir gerçekliği ya da geçerliği olmaması olasılığı kabul edilebilir.

2.2.2 Töz ve biçim

De Saussure ve onu izleyenler değişik dillerin anlam yapılarındaki ayrımları, *töz* ve *biçim* arasındaki ayırım yönünden açıklarlar. Sözvarlığının *biçimiyle* (ya da içerik-düzleminin biçimiyle: karş. 2.1.4) aynı temel *töz* üzerine belli bir dilin yerleştirdiği soyut ilişkiler yapısı anlatılmak istenmektedir. Çocukların belli bir kil parçası nasıl değişik biçim ve büyüklükte nesnelere dönüştürülebilirse, içinde ayırım ve eşdeğerliklerin belirlendiği *töz* de (ya da ortam) değişik dillerde değişik biçimlerde düzenlenebilir. De Saussure, kendisi, anlam *tözünü* (içerik düzleminin *tözünü*), konuştukları dilden bağımsız olarak bütün insanlar için ortak, bütün duygu ve düşüncelerin bir kütlesi olarak düşünmüştü -belli dillerde belirli sesler toplamıyla kav-

ramsal ortamın belirli bir bölümünün, geleneksel bir biçimde çağrış-tırılması yoluyla anlamları oluşturan bir tür bulutsu, ayrılaşmamış kavramsal ortam.

(Okur, 'töz' ve 'biçim' terimlerinin bu bölümde, Saussure'un dil-bilimde ilk kullandığı anlamda kullanıldıklarına dikkat etmelidir. karş. 4.1.3).

2.2.3 Anlam yapısının renk terimleriyle örneklendirilmesi

Saussure'un anlam yapısına ilişkin açıklamalarında, modası geçmiş ruhbilim kuramlarına bağlanabilecek ve yadsınabilecek çok şey var. Dil ve kültürden bağımsız bir kavramsal töz kavramının geçerliği bütünüyle kuşku. Gerçekten bugün, felsefe ve ruhbilimcilerin birçoğu, anlamların zihindeki düşünce ya da kavramlar olarak yeterince betimlenebileceğini kabul etmekte isteksiz davranacaklardır. Ancak töz kavramı, hiç değilse, kimi sözcükler için, temelde bir kavramsal ortam varsayılmadan açıklanabilir. Belli dillerdeki renk terimlerinin her zaman birbirlerine bire bir karşılık olamayacakları herkesin benimsediği bir olgudur: Örneğin İngilizce *brown* (kahverengi) sözcüğünün Fransızcada eşdeğeri yoktur (niteliği adın belli anlamına ve türüne göre *brun*, *maron* hatta *jaune* sözcükleriyle çevrilebilir); Hintçe *pila* sözcüğü İngilizceye *yellow*, *orange* ve belki de *brown* olarak çevrilebilir ('kahverenginin' öteki biçimleri için değişik sözcükler olsa bile); Rusçada *blue* (mavi) sözcüğünün karşılığı yoktur -*goluboj* ve *sinij* sözcükleri (sırasıyla 'açık mavi' ve 'koyu mavi' diye çevrilir); İngilizceye çevirilerinin gösterdiği gibi aynı rengin değişik ayrımlarını değil, Rusçada ayrı renkleri anlatırlar. Sorunu olabildiğince genelleştirmek için İngilizce sözvarlığının bir bölümünü, varsayım dayanan üç dilin -A,-B,-C- sözvarlığının bir bölümüyle karşılaştıralım. Yalın olması için dikkatimizi beş terimden oluşan renk dizelgesi alanıyla sınırlayacağız: Red (kırmızı) orange (turuncu) brown (kahverengi), green (yeşil) ve blue (mavi). Aynı alanın A'da beş sözcükle, -a, b, c, d, ve e-, B'de beş sözcükle f, g, h, i, ve j-, C'de ise dört sözcükle -p, q, r, ve s- kapsandığını varsayacağız (Çizit 1'e bkz).

İngilizce	red		orange		yellow		green		blue		
A	a		b		c		d		e		
B	f		g		h		i		j		
C	p			q			r			s	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	

Çizelge I.

Çizitten anlaşılacağı gibi A dili İngilizce ile anlam yönünden (sözvarlığının bu bölümünde) eşbiçimlidir: Aynı sayıda renk terimi vardır ve herbirinin kapladığı yayılım alanları arasındaki sınırlar İngilizce sözcüklerin sınırlarına denk düşmektedir. Ama ne B ne de C İngilizce ile eşbiçimli değildir. B'de İngilizce ile aynı sayıda terim olmakla birlikte sınırlar yayılımda değişik yerlerde bulunmaktadır; C'nin ise terim sayısı değişiktir (sınırlar da değişik yerlerde). Bunun pratik anlamlarını kavramak için, herbiri ışığı değişik dalga uzunluğunda yansıtan on nesnemiz olduğunu düşünelim (Çizit 1'de 1'den 10'a kadar numaralanmıştır.) ve bunları renklerine göre kümelendirmek isteyelim. İngilizce 1. nesne 'red', 2. nesne 'orange' olarak betimlenecektir - renk yönünden ayrılacaklardır; A dilinde de renk yönünden ayrılacaklardır, sırasıyla a ve b olarak betimleneceklerdir. Ama B ve C'de aynı renk terimiyle -f ya da p- betimleneceklerdir. Öte yandan 2. ve 3. nesneler B tarafından birbirlerinden ayrılacaklar (ve g olarak) ama İngilizce A ve C tarafından bir araya getirileceklerdir. Çizitten bu türden birçok eşitsizlikler olduğu anlaşılacaktır. Elbette B dilini konuşanların 1. ve 2. nesnenin renklerinde bir ayırım görmedikleri anlatılmak istenmiyor. Herhalde onlar da İngilizce konuşanların 2 ve 3. nesneleri ayırdıkları biçimde *reddish orange* (kırmızımsı turuncu), ve *yellow - orange* (sarımsı turuncu) diyerek onları birbirinden ayıracaklardır. Sorun birincil sınıflamanın ayrı olmasıdır; ikincil sınıflama da birincil olana dayanır ve onu varsayar (sözgelimi İngilizce anlam yapısı açısından crimson ve scarlet aynı red (kırmızı) renginin değişik ayrımlarını belirtirken, yukarda gördüğümüz gibi, *goluboj* ve *sinij* Rusçada birincil sınıflamada değişik renkleri anlatırlar). Bu bakımdan renk sözvarlığına ilişkin töz, dillerin aynı ya da değişik sayıda, aynı ya da değişik yerlerde sınırlar çizdikleri fiziksel süreklilik gibi düşünülebilir.

Evrenin algısal yönden ayrı, dilin dışında ve ondan bağımsız nesne ve özelliklerinin bulunmadığını, dil tarafından biçimlendirilmedikçe herşeyin biçimsiz olduğunu ileri sürmek uygun düşmeyecektir. Aynı zamanda nesnelerin, bitki ve hayvanlar dünyasının ve benzerlerinin belli sözcükler biçiminde kümeleneceğinin dilden dile değiştiği de açıktır: Latince *mus* hem 'fareleri', hem 'iri fareleri' (hem de kimi kemirgenleri) anlatmakta kullanılır; Fransızca *singe* hem 'iri maymunları' hem de 'maymunları' anlatır vb.

Bu tür olguları anlam yapısının Saussure'cü açıklaması kapsamına almak için daha soyut bir töz kavramı gereklidir. Açıkçası, ak-rabalığa ilişkin sözvarlığını, temeldeki fiziksel tözün üzerine biçimin yerleştirilmesi açısından açıklama olasılığı yoktur. Fiziksel bir süreklilik çerçevesinde, bitişik alanlara gönderimleri açısından yalnız-

ca sınırlı sayıda sözcük betimlenebilir. Daha sonra göreceğimiz gibi, içerik düzlemine ilişkin töz üzerine biçimi yerleştirmekle anlatılmak istenen olgunun en açık örneği olarak sık sık anılan renk sözvarlığı bile düşünüldüğünden çok daha karmaşıktır (karş. 9.4.5). Daha başka karmaşıklıklar bu bölümde ileri sürülen görüşleri etkilemez. Sözvarlığının hiç değilse kimi bölümleri için, temelde bir içerik tözü ön-görme yeterlidir.

Ancak anlam yapısı kavramı töz varsayımından bağımsızdır. Anlam yapısıyla anlatılmak istenen genel bir yargı olarak - fiziksel dünyadaki nesne ve özelliklere gönderimde bulunsunlar bulunmasınlar, bütün sözcüklere uygulanan bir yargı olarak - şu düzenlemeyi benimseyebiliriz: Sözvarlığındaki herhangi bir sözcük dizgesinin anlam yapısı, söz konusu dizgedeki sözcükler arasında geçerli olan anlam ilişkileri ağıdır. Bu ilişkilerin niteliğini anlambilim bölümüne bırakmalıyız. Biraz önce verilen anlam yapısı tanımında dikkat edilmesi gereken nokta, *dizge* ve *ilişki* anahtar sözcüklerinden yararlanmasıdır. Renk sözcükleri (akrabalık sözcükleri ve dillerin sözvarlığındaki öteki birçok sözcük dizileri gibi) birbirlerine belli biçimde bağıntılı, düzenlenmiş bir sözcükler dizgesinden oluşur. Bu dizgeler, aynı sayıda terim bulunduğunda ve terimler aynı biçimde birbirleriyle bağıntılı olduklarında, eşbiçimlidirler.

2.2.4 'Dil biçimdir, töz değil'

Dilin anlatım düzlemi açısından töz ve biçim ayrımını tartışmadan önce (aşlında burada gerçekliği daha geneldir) Saussure'un satranç oyunu örneğine kısaca dönmek yararlı olabilir. Öncelikle, satranç taşlarının yapıldığı asıl gerecin oyunun işleyişinde önemi olmadığı belirtilmelidir. Gerecin fiziksel niteliği, oyunun olağan olarak oynandığı koşullarda taşlar arasında anlamlı biçimsel ayrımları koruduğu sürece, taşlar herhangi bir maddeden (tahta, fildişi, plastik vb.) yapılabilir. (Bu son nokta, gerecin fiziksel dayanıklılığı, gerçekte önemlidir; Saussure bunu vurgulamamış ama önceden kabul etmişti. Oyun sıcak bir odada oynansa buzdan yapılan taşlar işe yaramaz). Yalnızca taşların gereci önemsiz değildir; özel biçimleri de önemsizdir.

Gerekli olan tek şey, her bir taşın oyunun kurallarına göre belli bir biçimde devinime geçirilen bir taş olarak tanınabilir olmasıdır. Taşlardan biri yiter ya da kırılırsa, yerine başka bir nesne (örn. madeni para yada tebeşir parçası) koyabilir ve bu yerine konulan taşın, oyun amacıyla simgelediği taş gibi işlem göreceği kuralını yerleştirebiliriz. Bir taşın biçimiyle oyundaki işlevi arasındaki ilişki nedensiz bir uzlaşmaya dayanır. Oyuna katılanlar yorumsal kuralları kabul ettikleri sürece, oyun herhangi bir biçimdeki taşlarla oynanabilir.

Bu örneğin dilin anlatım düzlemi açısından sezdirimlerini ortaya koyarsak, çağdaş dilbilimin temel ilkelerinden birini anlamaya yaklaşmış oluruz: Saussure'ün kendi sözleriyle söylersek, *dil bir biçimdir, töz değil*.

2.2.5 Tözde 'gerçekleşme'

Önceki bölümde gördüğümüz gibi, konuşma dili yazılı dilden önce gelir. (karş. 1.4.2). Başka bir anlatımla, dilin anlatım düzleminin birincil tözü sestir; (özellikle insanın konuşma organları tarafından üretilen ses uzanımı); yazı, aslında, bir dilin sözcük ve tümcelerini, olağan biçimde, *gerçekleştirildikleri* tözden biçim tözüne (kâğıt ya da taş vb. üzerinde görünen belirtkelere) dönüştürmenin bir yoludur. Örneğin iletilerin bir uzyazaçla iletilmesinde olduğu gibi, ikincil tözden üçüncül töze aktarım da olanaklıdır. Bu tür aktarımın olanaklı olması (insanın buna *'transubstantion' diyresi geliyor) dilin anlatım düzleminin yapısının, geniş ölçüde gerçekleştirildiği tözden bağımsız olduğu anlamına geliyor.

Yalın olması için önce, abecesel yazım dizgesi kullanan dillerin durumunu ele alalım. Dilin seslerinin bunları simgeleyen abecenin harfleriyle bire bir örtüşme içinde olduklarını varsayacağız (Başka bir anlatımla, her bir ses ayrı bir harfle simgelenmekte ve her bir harf her zaman aynı sesi simgelemektedir). Bu koşul yerine getirilirse ne eşyazımlılık ne de eşseslilik olacaktır. Yazı dilinin sözcükleriyle konuşma dilinin sözcükleri arasında bire bir örtüşme olacaktır; (yalın bir varsayımla, tümcelerin sözcüklerden başka birşeyden oluşmadıkları düşünüldüğünde) yazı ve konuşma dilinin bütün tümceleri de bire bir örtüşme içinde olacaklardır. Böylece yazı dili ve konuşma dili eşbiçimli olacaktır (Yazı ve konuşma dilinin, gördüğümüz gibi, asla eşbiçimli olamayacakları, bu noktada, tartışma yönünden önemsizdir. Eşbiçimli olmadıkları ölçüde ayrı dillerdir. Dilin bir töz değil biçim olduğu ilkesinin anlamlarından biri budur).

Karışıklığı önlemek için, sesleri harflerden ayırmada köşeli ayraç kullanacağız (Bu yerleşik bir yazma geleneğidir: karş. 3.1.3). Böylece [t], [e] ve benzeri sesleri, *t*, *e* vb. harfleri anlatacaktır. Şimdi *biçimsel* birimlerle bunların *tözel gerçekleştirmeleri* arasına, ses ve harf olarak, bir ayırım çizebiliriz. [t]'nin *t* ile ve [e]'nin *e* ile örtüştüğünü ve belli bir sesin belli bir harfle örtüştüğünü ya da *tersini* söylediğimizde, bunu ne seslerin ne de harflerin birincil olmadıkları, ama her ikisinin de, kendileri oldukça soyut ve gerçekleştirdikleri tözden bağımsız aynı biçimsel birimlerin değişik gerçekleştirmeleri oldukları biçiminde anla-

* Hristiyan inancında et ve şarabın İsa'nın et ve kanına dönüşmesi (ç.n.)

yabiliriz. Bu bölümde bu biçimsel birimlere yalnızca 'anlatım-öğeleri' demekle yetinelim. Bunları numara ile anlatıp numaraları eğik çizgiler arasına koyarsak /1/'in *sesçil tözde* [t] sesiyle, *yazımsal tözde* t harfiyle gerçekleşen belli bir anlatım ögesini anlattığını; /2/'nin [e] ve e ile gerçekleşen başka bir anlatım ögesini belirlediğini vb. söyleyebiliriz.

Şimdi, satranç taşları nasıl değişik gereçlerden yapılabiliyorsa, aynı anlatım öğeleri dizisi de, yalnızca ses ve biçim olarak değil, daha başka birçok türden tözle gerçekleşebilir. Gerçekten, her bir anlatım ögesinin içinde değişik türden bir tözle gerçekleştiği bir iletişim dizgesi kurmak olanaklıdır - örneğin/1/ bir sesle (herhangi bir çeşit),/2/ (herhangi bir renkte) bir ışıkla, /3/ bir el devinimiyle vb. gerçekleşebilir. Ancak bu olasılığı bir yana bırakabilir ve anlatım öğelerinin, türdeş bir tözde ayrımlar yoluyla gerçekleşmeleri üzerinde durabiliriz. Bu insan diline daha çok benzer. Konuşma dilinin çeşitli geleneksel devinim ve yüz anlatımlarıyla ilgisi kurulabilirse de, bu devinim ve anlatımlar, bunlara eşlik eden sözcükleri oluşturan seslerde gerçekleştiği gibi, aynı düzeyden biçimsel birimleri gerçekleştiremez: Başka bir deyişle, belli bir devinim, iki ya da daha çok sesin birleşip bir sözcük oluşturmaları gibi, bir sözcük oluşturmak için seslerle birleşmez.

Aşağıdaki koşullar yerine getirildiği sürece, dilin anlatım öğeleri, ilke olarak, herhangi bir türden tözde gerçekleşebilir. a) 'İletiyi' yollayan, tözde anlamlı ayrımların (ses, biçim vb. ayrımların) üretimi için gerekli düzeneğe sahip olmalıdır; iletiyi alanın da bu ayrımları algılamak için gerekli düzeneği bulunmalıdır: Başka bir anlatımla, gönderenin (konuşan, yazan) gerekli 'dügümleme' düzeneği, alıcının da (duyan, okuyan vb.) uygun 'dügüm çözme' düzeneği bulunmalıdır. b) İçinde ayrımların belirlendiği tözün kendisi, olağan iletişim koşullarında, gönderen ile alıcı arasındaki iletilerin iletilmesini olanaklı kılacak zamanı sağlamak için, anlatım öğelerinin gerçekleşmeleri arasındaki ayrımları sürdürecektir ölçüde duruk olmalıdır.

2.2.6 Konuşma ve yazı dilinin tözü

Bu koşulları daha çok yorumlamaya gerek yok. Yine de konuşma ve yazının (daha doğrusu sesçil ve yazımsal tözün) a) Elde edilebilirlik ve uygunluk, b) Fiziksel durallık ve dayanıklılık açısından kısaca karşılaştırılmaları yararlı olabilir.

İnsan dilinin kökenine ilişkin kurgulamalarında birçok dilbilimci, dilin gelişimi için sesin, eldeki öteki seçeneklerden daha uygun

bir ortam oluşturduğunu öne sürmüşlerdir. Ayrımların görme duyusuyla, (insanlarda çok gelişmiş bir duyu) algılandığı öteki devinim ya da tözlere karşılık ses, ışık kaynağının bulunmasına dayanmaz ve yolu üzerindeki nesnelerle de sık sık engellenmez: Bu bakımdan hem gece, hem de gündüz, iletişim için uygundur. Aralarındaki ayrımın üretilmesi ve algılanması için dokunmaya dayanan çeşitli türden töze karşılık, ses, gönderici ve alıcının çok yakın olmalarını gerektirmez; üstelik başka işler için eller boşta kalır. İnsan konuşmasının gelişimini başka hangi etmenler etkilemiş olursa olsun, sesçil tözün (insanın konuşma organlarınca çıkarılabilen ve olağan insan işitiminin uzanımında bulunan) elde edilebilirlik ve uygunluk koşullarını epeyce iyi bir biçimde yerine getirdiği açıktır. Çok az insan, ses ayrımlarını fiziksel yönden üretme ya da algılama gücünden yoksundur. Sesçil töz ilkel toplumlarda iletişimin en olağan ve en gerekli biçimi olan biçimsel durallık koşulunu da yerine getirir.

Yazımsal töz uygunluk ve elde edilebilirlik yönünden sesçil tözden biraz ayrılır: Şu ya da bu aracın kullanımını gerektirebilir ve çeşitli ortak işlerin yapılması için elleri boşta bırakmaz.

Ancak iki töz arasındaki asıl önemli ayrım dayanıklılık yönündendir. Son zamanlara değin (telefon ve ses kayıt aracının bulunmasıyla) gönderen ve alıcı aynı yerde bulunmadıkça, güvenilir bir iletişim ortamı oluşturmaması sesçil tözün bir özelliği idi (Sözlü gelenek ve üçüncü bir kişinin haberci olarak kullanılması belleğe dayanıyordu). Ses dizileri, deyim yerindeyse, kendi kendilerine dağılıyor ve zamanında çözülmezlerse, tümüyle yitip gidiyorlardı. Ancak yazının bulunmasıyla, dili 'dügümlemek' için başka, daha kalıcı bir ortam elde ediliyordu. Yazı, daha geçici türden iletişim için daha az uygun olmakla birlikte (bu yüzden de kullanılmıyordu) iletilerin uzaklara iletilmesini ve gelecekte başvuru için kullanımını olanaklı kılıyordu. Konuşma ve yazının tipik olarak geçmişte kullanıldığı -ve şimdi de kullanılmakta olduğu- koşullar arasındaki bu ayrımlar -birinin çok hazırlık yapılmadan yüzyüze iletişimde, ötekinin yakın çevredeki ipuçlarının yardımı olmaksızın daha dikkatle düzenlenmiş metinlerde kullanılması- en başta hem yazının kökenini, hem de yazılı ve sözlü diller arasındaki daha sonra çıkan ayrımları açıklamakta epeyce işe yarar. Daha önce gördüğümüz gibi, bu ayrımlar öyledir ki, geçmişinde uzun bir okur-yazarlık geleneği bulunan dillerde yazının, *salt* konuşmanın başka bir töze aktarımı olarak düşünülmesi doğru olmaz (karş. 1.4.2). Sesçil ve yazımsal tözün fiziksel durallığı arasındaki ayrımları ve bunların yazı ve konuşma dilinin tarihsel gelişimindeki önemlerini önceden kabul ediyoruz; ancak iki tür tözün de konuşma ve yazının geleneksel olarak kullanıldığı durumlar-

da anlatım öğelerini gerçekleştiren ses ve biçim ayrımları arasında, algısal ayrımları koruyacak ölçüde durak oldukları bir gerçektir.

2.2.7 Tözel gerçekleşmenin nedensiz olması

Şimdi de Saussure'ün dilin gerçekleştiği töze ilişkin olarak ileri sürdüğü görüşlerin ikincisine dönebiliriz: Satranç taşlarının biçimi oyunun işleyişinde nasıl önemsizse, dilin anlatım öğelerinin saptandığı belirli biçim ya da ses ayrımları da önemsizdir. Başka bir anlatımla, belirli bir ses ya da harfin belli bir anlatım ögesiyle bağıntılanması nedensiz bir anlaşmanın sonucudur. Konu İngilizce'den örneklenilebilir. 3. çizelge (i) sütununda, 1'den 6'ya değin nedensiz olarak numaralanan İngilizcenin altı anlatım ögesini vermektedir; (ii) sütunu olağan yazımsal gerçekleştirmelerini, (iii) sütunu ise ses olarak gerçekleştirmelerini sunmaktadır.

Çizelge 3
Anlatım öğeleri

(i)	(ii)	(iii)	(iv)	(v)	(vi)
/1/	<i>t</i>	[t]	<i>p</i>	[p]	<i>e</i>
/2/	<i>e</i>	[e]	<i>i</i>	[i]	<i>b</i>
/3/	<i>b</i>	[b]	<i>d</i>	[d]	<i>d</i>
/4/	<i>d</i>	[d]	<i>b</i>	[b]	<i>p</i>
/5/	<i>i</i>	[i]	<i>e</i>	[e]	<i>t</i>
/6/	<i>p</i>	[p]	<i>t</i>	[t]	<i>i</i>

Sözcükler

(vii)	(viii)	(ix)	(x)	(xi)
A	'bet'	<i>dip</i>	[dip]	<i>dbe</i>
B	'pet'	<i>tip</i>	[tip]	<i>ibe</i>
C	'bit'	<i>dep</i>	[dep]	<i>dte</i>
D	'pit'	<i>tep</i>	[tep]	<i>ite</i>
E	'bid'	<i>deb</i>	[deb]	<i>dtp</i>
F	'bed'	<i>dib</i>	[dib]	<i>dbp</i>

(Yalınlaştırmak için [t], [e] vb. seslerin daha fazla çözümlenemediklerini ve bu biçimleriyle örneğin, *bet*, *pet*, *bit* vb. sözcüklerde bulunan dilin en küçük anlatım öğelerini gerçekleştirdiklerini varsayacağız. Bu varsayım bundan sonraki bölümde tartışılacaksa da, konu, ilerde yapmayı zorunlu göreceğimiz değişikliklerden etkilenmeyecektir). Şimdi de /1/'nin yazımsal *p* ile, /2/'nin *i* ile vb. gerçekleştiği de-

gişik bir nedensiz anlaşmaya varalım; karş. sütun (iv). Sonuç olarak, ('bet' anlamına gelen ve önceden *bet* diye yazılan) A sözcüğü şimdi *dip* olarak, B sözcüğü *tip* olarak vb. yazılacaktır. Karş. (vii), (viii) ve (ix) sütunlar. Açıkça olağan yazım geleneğine göre birbirinden ayrılan İngilizce yazılı dildeki her bir sözcük ve tümce, yeni uzlaşmaya göre de birbirinden ayrılır. Dil, tözel gerçekleşmesindeki değişmeden hiç etkilenmemiştir. Aynı görüş konuşma dili açısından da uygulanabilir (ama şimdi sunacağımız kimi sınırlamalarla). /1/'in anlatım ögesi-ni sesçil tözde [p], /2/'nin [i] olarak vb. gerçekleştirdiğini düşünelim: karş. sütun (v). O durumda şimdi *bet* olarak yazılan sözcük (yine de *bet* olarak yazılabilir, çünkü harf ve sesler arasında açıkça özde bir bağ yoktur) şimdi *dip* olarak yazılan sözcük gibi söylenecektir (yine de 'bet' anlamına gelecektir); bütün öteki sözcükler için de durum budur: karş. sütun (x). Yinelemek gerekirse, dilin kendisi tözel gerçekleşmesindeki bu değişiklikten etkilenmemiştir.

2.2.8 Sesçil tözün önceliği

Ancak dilin yazım ve ses yönünden gerçekleşmesi arasında önemli bir ayrım vardır; bizi anlatım öğelerinin gerçekleştirildikleri tözden tümüyle bağımsız oldukları yolundaki Saussure'cü ilkeyi değiştirmeye zorlayan da budur. d, b, c vb. harflerin biçimlerinde, birbirleriyle istediğimiz gibi birleşmelerini engelleyen birşey olmamasına karşın, kimi ses birleşimleri söylenemez. Örneğin yazı dili için tablonun (vi). sütununda dizelgesi verilen gerçekleşim dizisini benimseyebiliriz; böylece A sözcüğü *dbe*, B sözcüğü *ibe* vb. biçimde yazılabilir. karş. sütun (xi). (xi). sütunun harf dizileri, (ix)'un dizilerinden hiç de daha kolay yazılıp basılmaz. Buna karşılık *bid* sözcüğünde (E sözcüğü) [d]'nin [b], [t]'nin [i] ve [p]'nin [d] yerine konulması sonucu ortaya çıkan ses bütünleri söylenemezler. Kimi ses küme ya da bütünleri üzerinde söylenebilirlik (ve işitilebilirlik) açısından sınırlamalar olması, dilin anlatım öğelerinin, daha doğrusu birleşimlerinin, bir ölçüde birincil tözlerinin niteliği ile konuşma ve duyma 'düzenleri' tarafından belirlendiği anlamına gelir. Söylenebilirlik (ve duyulabilirlik) koşulunun getirdiği sınırların dışında kalan olasılıklar çerçevesinde, her dilin, söz konusu dilin sesbilimsel yapısı denilebilecek, kendine özgü birleşim sınırlamaları vardır. Henüz sesbilgisi ve sesbilim arasında bir ayrım çizmediğimizden (bkz. bölüm 3) burada söz konusu soruna ilişkin eksik bir yargı ile yetinmek zorundayız.

Seslerin ünsüz ve ünlü olarak sınıflandırıldıklarını önceden varsayacağız; bu sınıflamanın hem genel sesbilim kuramında, hem de belli diller için (İngilizce de içlerinde) bileşim olasılıklarını betim-

lemeye geçerli olduğunu kabul edeceğiz. [p] yerine [t]'nin, [e] yerine [i]'nin vb. konulması (karş. sütun iv) dilin söyleyişini etkilemeyecektir. Çünkü (birçok şeyler yanında) 'bu işlem, seslerin ünsüz ve ünlü oluşu ile ilgili niteliğine dokunmamaktadır. Bu yalnız ortaya çıkan sözcüklerin söylenebilirliğini olanaklı kılmakla kalmamakta, aynı zamanda ünsüzlerin ünlülere oranı ve bu iki küme sesin birbiriyle birleşimi açısından bunların (İngilizcenin sözcükleri olarak) sesbilimsel yapılarına saygı göstermektedir. Ancak söylenebilirliği korumakla birlikte, ünsüz ve ünlülerin dengesini ve bunların sözcüklerde birleşim örüntülerini değiştiren daha başka yerine koyma işlemleri yapılabileceği de açıktır. Yine de, İngiliz konuşma dilinin bütün sözcükleri yeni dizgede anlatım öğelerini ayırmak için birbirlerinden ayrı tutuldukları sürece, dilin dilbilgisel yapısı değişmeyecektir. Bu bakımdan iki (ya da daha çok) dilin, sesbilimsel yönden olmasa da, dilbilgisi yönünden eşbiçimli olmaları, ilke olarak, olanaklıdır. Diller ancak ve ancak, birindeki sesler ötekisindeki seslerle bir örtüşme içindeyse ve karşılıklı sesler (örn. ünlü ve ünsüzler) aynı birleşim ilkelerine uyuyorsa, sesbilimsel yönden eşbiçimli olabilir. Sesler arasında bire bir örtüşme, özdeşlik demek değildir. Öte yandan, gördüğümüz gibi, birleşim ilkeleri seslerin fiziksel niteliklerinden bütünüyle bağımsız değildir.

Bundan önceki iki paragraftaki tartışmadan çıkarılabilecek sonuç, genel dilbilim kuramında sözlü dile yazılı dilin üstünde bir öncelik verilmesi ilkesini desteklemektedir. (karş. 1.4.2). Harflerin yazılı dilde uydukları birleşim örüntüleri, harflerin biçimi açısından bütünüyle açıklanamaz durumdadır; oysa bunun karşılığı olan konuşma dilinde seslerin fiziksel niteliği açısından hiç değilse bir ölçüde açıklanabilir. Örneğin *u* ve *n* biçim yönünden tıpkı *d* ve *p* gibi birbirleriyle bağıntılıdırlar. Ancak bu, İngilizcenin yazılı sözcüklerinde bu harflerin birbirleriyle birleşmeleri açısından tümüyle ilgisiz bir konudur. Daha önemli olan konu, söz konusu harflerin sözlü dilin sesleriyle bir ölçüde örtüşme içinde olmalarıdır. Bu bakımdan ses tözünün incelenmesi, dilbilimci için, yazımsal tözün ve yazı dizgelerinin incelenmesinden daha önemlidir.

2.2.9 Birleşme ve karşılıklık

Tözel gerçekleştirmelerinden ayrı olarak düşünüldüğünde, anlatım öğelerinin özellikleri yalnızca şunlardır:

(i) *Birleşimsel işlevleri*, birbirleriyle, sözcük ve tümceleri belirlemeye ve ayırmaya yarayan küme ya da bütünler biçiminde birleşebilme yetenekleri (biraz önce de gördüğümüz gibi dilin anlatım öğe-

lerinin birleşimsel özellikleri, bir ölçüde birincil tözlerinin niteliğiyle belirlenir) ve (ii) *karşıtsal* işlevleri -birbirlerinden ayrımları. Sausure anlatım öğelerinin (ve daha genel olarak bütün dil birimlerinin) aslında, doğalarında olumsuz olduklarını söylediğinde anlatmak istediği bu özelliklerin ikincisiydi: *karşıtsallık* ilkesi çağdaş dilbilim kuramında temeldir. Konu çizelge 3'e başvurularak açıklanabilir. Anlatım öğelerinden herbiri (çizelgede 1'den 6'ya değin numaralanan) bir ögenin yerine ötekinin konulmasının (daha doğrusu bir ögenin tözel gerçekleşmesi yerine öteki ögenin tözel gerçekleşmesinin konulmasının) bir sözcüğü öteki sözcüğe dönüştürmesi anlamında, İngilizce sözcüklerde aynı yerde bulunabilecek olan her bir öteki öğeyle karşıtsal ya da *karşıt* durumdadır. Örneğin A sözcüğü (*bet*) B'den (*pet*) başlangıcında 6 yerine 3 bulunması yönünden ayrılır; A, C'den (*bit*) ortasında 5 yerine 2 bulunması yönünden ve A, F'den (*bed*) sonunda 4 yerine 1 bulunması yönünden ayrılır. Bu altı sözcüğe dayanarak, /1/'in /4/'le, /2/'nin /5/'le, /3/'ün /6/ ile karşıtsal durumda olduğunu söyleyebiliriz (Karşılaştırma için başka sözcükler ortaya atarak, başka karşıtsallıklar ve başka anlatım öğeleri oluşturabiliriz.) Biçimsel bir birim olarak ve ele aldığımız dil örneğinin sınırları içinde /1/, /4/ olmayan, ya /2/ ya da /5/ ve ya /3/ ya da /6/ ile birleşen bir öğe olarak tanımlanabilir; genel olarak herhangi bir biçimsel birim, (i) kendisiyle karşıt durumda bulunan öteki öğelerden ayrı ve (ii) belli birleşimsel özellikleri olan bir birim olarak tanımlanabilir.

2.2.10 Anlatım öğelerinin ayrıklığı

Şimdi biçim ve töz arasındaki ayrıma dayanılarak kimi önemli ilkelere ortaya konulabilir. Örnek olarak konuşma dilinde [b] ve [p] arasındaki ayrım olarak korunan /3/ ile /6/ arasındaki karşıtlığı ele alalım. Gördüğümüz gibi, seste başka bir ayrım değil de bu ayrımın olması İngilizcenin yapısı açısından önemsizdir. Ayrıca [b] ile [p] arasındaki ayrımın mutlak değil görece olduğuna dikkat ediniz. Başka bir anlatımla, [b] sesi, ya da [p] sesi dediğimiz şey ses uzanımlarıdır; gerçekte [b] uzanımının başladığı ve [p] uzanımının bittiği (ya da tersi) belirli bir nokta yoktur. Sesbilgisi açısından [b] ile [p] arasındaki ayrım sürekli bir değişim sorunudur. Ancak /3/ ve /6/ anlatım öğeleri arasındaki ayrım -aşağıdaki anlamda- mutlaklıdır. A ile B sözcükleri (*bet* ve *pet*) ve /3/ ya da /6/'nın bulunmasıyla birbirinden ayrılan bütün İngilizce sözcükler, [b]'nin konuşma dilinde giderek [p]'ye dönüşmesi gibi, birbirlerine dönüşmezler. A'nın mı yoksa B'nin mi amaçlandığını söylemenin olanaksız olduğu bir nok-

ta bulunabilir, ama dilbilgisel işlev ya da anlamı açısından ortada, ikisi arasında bulunan ve [b] ile [p] arasında bir sesle belirlenen İngilizce bir sözcük yoktur. Bu, dilin anlatım düzleminin ayrı birimlerden kurulduğu anlamına gelir. Ancak bu ayrı birimler, fiziksel tözde, içinde geniş ölçüde değişim olasılığı bulunan ses uzanımlarıyla gerçekleşir. Anlatım birimlerinin ses olarak tözel gerçekleştirmelerinde birbirleriyle karıştırılmamaları gerektiğinden, bir sesle ötekini gerçekleştiren seslerin uzanımı arasında bir 'güvenlik bölgesi' bulunmalıdır. Zamanla kimi karşıtlıklar yitebilir ya da bir dilin bütün konuşucuları tarafından, bütün sözcüklerde bu karşıtlıklar sürdürülmeyebilir. Bu olgu söz konusu karşıtlıkların, dilde birbirinden ayırdıkları sözcelerin sayısının, önem yönünden 'eşiğin' altında kaldıkları biçiminde açıklanabilir. Bu kimi anlatım öge çiftleri arasındaki ayrımın mutlak değil, görece olduğu anlamına gelmez.

2.2.11 *Dilbilgisel ve sesbilimsel sözcükler*

Şimdi geçen bölümde kullanılan 'birleşim' terimindeki bir belirsizliği ortadan kaldırmak durumundayız. Sözcüklerin seslerden (ya da harflerden), tümce, tümcecik ve öbeklerin sözcüklerden oluştuğu söylenmişti. bkz. 2.1.1). Burada 'sözcük' teriminin belirsiz olduğu açığa çıkacaktır. Gerçekten terim birkaç değişik anlamda kullanılmakta; biz burada yalnızca ikisini birbirinden ayırmak durumundayız. Biçimsel dilbilgisel birimler olarak sözcükler tümüyle soyut varlıklardır; tek özellikleri belli bir karşıtsal ve birleşimsel işlevleri (dilbilgisi birimlerinin karşıtsal ve birleşimsel ilkelerinin ne olduğunu ilerde tartışacağız) olmasıdır. Ancak bu *dilbilgisel* sözcükler, herbiri (konuşma dilinde) belli bir sesle gerçekleşen, anlatım ögesi küme ya da bütünceleriyle gerçekleşir. Anlatım öğelerinin bütüncesine *sesbilimsel* sözcükler diyebiliriz. Böyle bir ayrımın gerekliliği şu bakımlardan açıktır (buna daha sonra yine döneceğiz kar. 5.4.3). Önce sesbilimsel bir sözcüğün iç yapısı, genel olarak, belli bir dilbilgisel sözcüğü gerçekleştirmeye ilgili değildir. Örneğin A dilbilgisel sözcüğü ('bet' anlamına geliyor: karş. 64. sayfa tablo), /321/ anlatım öğeleri bütüncesiyle gerçekleşmekte; ama zorunlu olarak üç tane olmayan daha değişik bir anlatım öğeleri bütüncesiyle de gerçekleşebilir.

(Bu noktanın daha önce anlatım öğelerinin gerçekleşmesine ilişkin görüşün aynısı olmadığına dikkat ediniz. Sesbilimsel bir sözcük seslerden değil, anlatım öğelerinden oluşur). Üstelik bir dilin sesbilimsel ve dilbilgisel sözcükleri zorunlu olarak bire bir örtüşme içinde değildirler. Sözgelimi olağan yazımsal simgelemede *down* diye tanıyabileceğimiz bir sözcük, en azından iki dilbilgisel sözcüğü gerçekle-

tirir (karş, *down the hill* -tepeden aşağı ve *the soft down on his cheek*-yanağındaki ince tüyler): Değişik dilbilgisel sözcüklerdir bunlar. Çünkü tümcelerdeki karşıtsal ve birleşimsel işlevleri ayrıdır. Bu olgunun tersine ilişkin bir örnek, *dreamed* ve *dreamt* biçiminde yazılabilen (belli bir eylemin geçmiş zamanı) tek ve aynı dilbilgisel sözcüğün değişik gerçekleştirmelerinin oluşturduğu örnektir. Bu arada örneklen-dirilen iki olgunun, eşsallılık ve eşanlamlılık olarak işgördükleri belirtilebilir (bkz. 1.2.3). Yukarda sunulan tartışmada sözcüklerin anlamına başvurmamak; yalnızca, dilbilgisel işlevlerine ve sesbilimsel gerçekleştirmelerine başvurduk. İleri sürülen görüşleri özetlersek: Dilbilgisel sözcükler sesbilimsel sözcükler tarafından gerçekleştirilir (ve bire bir örtüşme diye bir önsayıltı yoktur); sesbilimsel sözcükler anlatım öğelerinden oluşur. 'Sözcük' teriminin, İngilizce *cap* ile Fransızca *cap* sözcüklerinin özdeş olmaları açısından bir üçüncü anlamı da belirlenebilir: (yazımsal) töz yönünden özdeşler. Ama dilbilimde genellikle sözcüklerin tözel özdeşlikleriyle ilgilenmeyiz. Dilbilgisel sözcükle, bunun seste ya da biçimde tözel gerçekleşmesi arasındaki ilişki, sesbilim ara düzeyinde ele alınması yönünden, dolaylı bir ilişkidir.

2.2.12 Dilbilim kuramının 'soyutluğu'

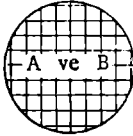
Bu bölümdeki görüşlerin pratik sorunlardan uzak oldukları düşünülebilir. Oysa öyle değildir. Tam tersine, bizim dillerin tarihsel gelişimini 19. yüzyıldan daha iyi anlamamıza ve son zamanlarda insan dilinin yapısına, kazanılmasına ve kullanımına ilişkin daha kapsamlı kuramlar oluşturmamıza yol açan, töz ve biçim arasındaki ayrımın olanaklı kıldığı, insan dilinin incelemesine ilişkin soyut yaklaşımdır. Bu tür kuramlar, dil öğretiminde daha etkin yolların geliştirilmesinde, daha yetkin uziletişim dizgelerinin kurulmasında, giz yazıda, bilgisayarla dillerin çözümülenmesi için dizgelerin tasarımlarında oldukça pratik amaçlarla kullanılmıştır. Başka alanlarda olduğu gibi dilbilimde de soyut kuram ve pratik uygulama el ele gider; ancak kuram uygulamadan önce gelir ve uğraştığı konuyu daha iyi anlamamıza katkıda bulunduğundan başlı başına ilgiye değer.

2.3 Dizisel ve dizimsel ilişkiler

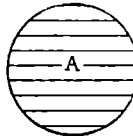
2.3.1 Dağılım kavramı

Her dil birimi (tümce dışında: karş, 5.2.1.) bulunabileceği bağlamlar açısından az ya da çok sınırlanmıştır. Bu, her dil biriminin (tümce düzeyinin altında) belirli bir *dağılımı* bulunduğu söylenerek anlatılır. İki (ya da daha çok) birim aynı bağlam uzanımında kullanılabiliyorsa *dağılımsal yönden eşdeğerli* (dağılımlarının aynı olduğu)

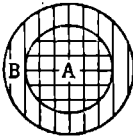
oldukları söylenir; ortak bir bağlamları yoksa *bütünleyici dağılım*dadırlar. Tam eşdeğerlik ve bütünleyici dağılım arasında, iki uç arasında, bilmemiz gereken iki tür bölümsel eşdeğerlik vardır: (a) Bir birimin dağılımı ötekisini (onunla tümüyle eşdeğerli olmaksızın) *içine alabilir*: x, y'nin bulunduğu bütün bağlamlarda bulunuyorsa, ama y'nin bulunduğu, x'in bulunmadığı kimi bağlamlar varsa, bu durumda y'nin dağılımı, x'in dağılımını içine alır. (b) İki (ya da daha çok) birimin dağılımı örtüşebilir (ya da kesişebilir): hem x, hem de y'nin bulunduğu kimi bağlamlar varsa, ama ne x, ne de y ötekisinin bulunduğu bütün bağlamlarda bulunamıyorlarsa, x ile y'nin örtüşen dağılımları olduğu söylenir.

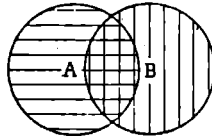
(i)
Dağılımsal
eşdeğerlik

(ii)
Bütünleyici dağılım

(iii)
Dağılımsal içermek

(iv)
Örtüşen
dağılım

Çizit 2. Dağılım İlişkileri

(Biçimsel mantık ve matematiğin kimi basit kavramlarını bilen okurlar için, dil birimleri arasında geçerli olan çeşitli türden dağılımsal ilişkilerin, öbek mantığı ve küme kuramı kapsamına alınabilecekleri açıktır. Böyle olması dilbilim kuramının mantıksal temellerinin incelenmesi yönünden çok önemlidir. Geniş bir biçimde 'matematiksel' dilbilim denilebilecek olan alan, şimdi konunun önemli bir parçası olmuştur. Dilbilim kuramının giriş niteliğindeki bu incelenmesinde 'matematiksel dilbilimin' çeşitli dallarına ilişkin ayrıntıya giremesek de, konuyla ilgili önemli noktalara sırası geldikçe değineceğiz).

'Dağılım' teriminin, bağlamların uzanımı, söz konusu birimin kullanılışını belirleyen sınırlamalar *dizgesel* bir önerme kapsamına alınabildiği ölçüde, bir dil biriminin kullanıldığı bağlam uzanımları-

na uygulandığı vurgulanmalıdır. Burada 'dizgesel' ile ne anlatılmak istendiği bir örnekle açıklanabilir. İngilizce /l/ ve /r/ öğeleri dağılım yönünden hiç değilse bir ölçüde eşdeğerlidir (eğik çizgilerin kullanımı için bkz. 2.2.5): her ikisi de öteki öğeleri *sesbilimsel yönden* özdeş olan sözcüklerde kullanılabilir (karş. *light: right, lamb: ram, blaize: braise, climb: crime* vb.). Ancak öğelerden birinin bulunduğu sözcüklerin birçoğu, ötekinin bulunduğu kimi yönlerden sesbilimsel olarak özdeş sözcüklerle eşleştirilemez: *slip*'e karşılık *srip*, *trip*'e karşılık *tlip*, *blend*'e karşılık *brend*, *brick*'e karşılık *blick* vb. yoktur. Ama bir yandan *slip* ve *tlip* gibi sözcüklerin bulunmaması ile öte yandan *blend* ve *brick* gibi sözcüklerin bulunmaması arasında önemli bir ayrım vardır. İlk çift (ve ona benzeyen ötekiler) İngilizce sözcüklerin sesbilimsel yapısını yönlendiren birtakım genel ilkeler yüzünden dışarda bırakılırlar: /tl/ ya da /sr/ ile başlayan sözcük yoktur (bu önerme daha genel çerçevede de yapılabilir; ama yukardaki düzenleme şu andaki amacımız için yeterlidir). Buna karşılık *blick* ve *brend* gibi sözcüklerin bulunmayışını açıklayan /l/ ve /r/'nin dağılımı için bu tür dizgesel bir önerme ileri sürülemez. Her ikisi de başka yerde /b-i.../ ve /b-e.../ bağlamında bulunurlar: bkz. *blink: brink, blessed: breast* vb. Sesbilimsel yapıları açısından *brend* ve *blick* (*tlip* ve *strip*'in tersine) kabul edilebilir İngilizce sözcüklerdir. Dilde bunlara dilbilgisel bir işlev ve anlam verilmemesi ve kullanılmamaları sanki bir 'raslantıdır'.

Biraz önce sesbilimsel örneklerle açıklanan konu dilbilgisel düzey için de geçerlidir. Sözcüklerin bütün birleşimleri kabul edilemez. Kabul edilemez durumdaki birleşimlerin kimileri, dilin sözcüklerinin genel dağılımsal sınıflaması açısından açıklanacaktır; ötekiler ise belirli sözcüklerin anlamlarına gönderimde bulunularak ya da tek tek sözcüklere özgü bir olguya gönderimde bulunularak açıklanmalıdır. Bu soruna daha ilerdeki bir bölümde döneceğiz. (bkz. 4.2.9). Şu andaki tartışma açısından, bütün ya da bölümsel dağılımsal eşdeğerliğin, söz konusu birimlerin bulunduğu bağlamların uzanımında mutlak bir özdeşlik anlamına gelmediğini belirtmeliyiz: Özdeşlik dilin sesbilimsel ve dilbilgisel düzenlilikleri, bağlamı belirlediği ölçüde söz konusudur.

2.3.2 Bağımsız değişim

Bundan önceki bölümde gördüğümüz gibi, her dil biriminin hem karşıtsal, hem de birleşimsel işlevi vardır. İki birimin dağılımda, hiç değilse bir ölçüde eşdeğerli olmadıkça, karşıtsal durumda olamayacağı açıktır (Bütünleyici dağılım durumundaki birimler için karşıtsallık sorunu yoktur). Belli bir bağlamda bulunan, ama karşıtsal olmayan

birimler *bağımsız değişimdedir*. Örneğin *leap* ve *get* sözcüklerinin ünlüleri her ikisinin bulunduğu birçok bağlamda karşıtsaldır (karş. *bet: beat* vb.) ama *economics* sözcüğünün değişik söylenişlerinde bağımsız değişimdedir. Hem sesbilimde hem anlambilimde, bağımsız değişim, (bağlamda, işlevsel eşdeğerlik) ile dağılımsal eşdeğerliği (aynı bağlam uzanımında bulunma) karıştırmamaya dikkat etmelidir. Bağımsız değişim ve karşıtsallıkla anlatılmak istenen şey terimlerin uygulandığı birimlerin niteliğine ve bakış açısına dayanır. Gördüğümüz gibi, aynı bağlamda birinin yerine ötekinin konulması değişik bir sözcük ya da tümce ortaya çıkarıyorsa iki anlatım ögesi karşıtsal durumda demektir; yoksa bu birimler bağımsız değişim durumundadır. Ancak sözcüklere (ve öteki dilbilgisi birimlerine) iki değişik açıdan bakılabilir. Yalnızca sözcüklerin dilbilgisel işlevleriyle (kabaca söylenirse ad, eylem, ya da sıfat vb. olup olmadıklarıyla) ilgilenildiği zaman, karşıtsallık ve bağımsız değişim dağılımsal eşdeğerlik açısından yorumlanır; çünkü dilbilgisel işlevle dağılım arasında, doğrudan ilişki vardır (4.2.6). Bir sözcüğün anlamı ile dağılımı arasında da bir ilişki olmakla birlikte, hiçbir ötekini tümüyle belirlemez; bu bakımdan bu iki kavram kuramsal yönden ayrıdır. Anlambilimde bağımsız değişim ve karşıtsallık 'anlam benzerliği ve ayrılığı' olarak yorumlanmalıdır (Ancak anlambilimde 'bağımsız değişim' yerine 'eşanlamlılık' teriminin kullanılması daha yaygındır).

2.3.3 'Dizisel' ve 'dizimsel'

Bir dil birimi belli bir bağlamda bulunabilme gizilgücü nedeniyle iki tür ilişkiye girer. Aynı bağlamda bulunabilecek bütün öteki birimlerle *dizisel* ilişkiye girer (bu birimler söz konusu birimle ister karşıtsal durumda, isterse bağımsız değişim durumunda bulunsunlar); birlikte bulunduğu ve bağlamını oluşturan aynı düzeyden öteki birimlerle *dizimsel* ilişkiye girer. Bundan önceki bölümde kullanılan örneklere dönersek: /-et/ bağlamında bulunabilme gizilgücü nedeniyle /b/ anlatım ögesi /p/, /s/ vb. ile dizisel ilişki içindedir; /e/ ve /t/ ile de dizimsel ilişkidir. /t/ ise /d/ ve /n/ vb. ile dizisel, /b/ ve /e/ ile dizimsel yönden ilişkilidir.

Dizisel ve dizimsel ilişkiler sözcük düzeyinde ve dilbilimsel betimlemenin her düzeyinde geçerlidir. Örneğin, *bir ... süt* türünden bağlamlarda bulunabilme gizilgücü nedeniyle, *bardak* sözcüğü, *tas*, *şişe*, *tencere* vb. sözcüklerle dizisel bir ilişki; *bir* ve *süt* sözcükleriyle de dizimsel ilişki kurar. Gerçekten, sözcükler (ve öteki dilbilgisi birimleri) çeşitli türden dizisel ve dizimsel ilişkilere girerler. 'Bulunma gizilgücü' ortaya çıkan söz öbeği ya da tümcenin anlamlı olup olmaması sorunu gözönüne alınarak ya da alınmadan; gerçekteki sözce-

lerin üretildiği durumlar gözönüne alınarak ya da alınmadan; birbirine bağlı söylemde tümceler arasındaki birbirine bağımlılıklar gözönüne alınarak ya da alınmaksızın yorumlanabilir. Daha ilerde 'bulunma gizilgücü' teriminin yorumlanışına yüklenebilecek değişik koşullara ilişkin daha çok şey söyleyeceğiz ('kabul edilirlilik' kavramı için bkz. 4.2.1). Burada dil birimlerinin aynı düzeydeki öteki birimlerle (anlatım öğeleri anlatım öğeleriyle, sözcükler sözcüklerle vb.) dizisel ve dizimsel ilişki kurduklarını, bir dil biriminin *bağlamının* dizimsel ilişkileri çerçevesinde belirlenebileceğini; birimin bulunduğu söylenen bağlamlar uzanımının ve dizisel yönden ilişkide olduğu söylenen birim öbekleri kapsamının açık ya da örtülü olarak, 'bulunma gizilgücünün' (ya da 'kabul edilirlilik') yorumuna bağlı olacağını vurgulamalıyız.

Bu son noktanın gereksiz olarak, dolambaçlı bir biçimde düzenlendiği söylenebilir. Bu düzenlemenin üstünlüklerinden biri daha sonra açığa çıkacaktır ; şöyle ki dilbilgisel tümcelerle anlamlı tümceler arasındaki ayrımı, bir yandan dilbilgisel birimlerin, öte yandan anlam birimlerinin ('anamların') birleşimi açısından değil de, aynı birimlerin değişik biçimde birleştirilmeleri sonucu korunan 'kabul edilirliliğin' derecesi ya da türü bakımından çizmemeze olanak sağlar.

2.3.4 Dizisel ve dizimsel ilişkilerin birbirine bağımlılığı

Dizisel ve dizimsel ilişkilere ilişkin olarak iki önemli noktayı belirtmek gerekir. Bunların birincisi (töz ve biçim arasındaki ayrımla birlikte çağdaş yapısal dilbilimin belirleyici özelliği olarak düşünülebilir) şudur: Öteki birimlerle dizisel ve dizimsel ilişkilerinden ayrı olarak dil birimlerinin gerçekliği yoktur. Bu, her dil biriminin ilişkiler dizgesinde belli bir yeri olduğu [bkz. 1.4.6] yolundaki genel, yapısal ilkenin daha özgül bir düzenlemesidir. Anlatım öğeleri düzeyinden örnek vermek gerekirse, daha önce İngilizce *bet*, *pet* vb. sözcükleri tartıştığımızda, bütün bu sözcüklerin üç anlatım dizisi olarak gerçekleştirikleri varsayılmıştı (dilin yazım kurallarına göre üç harf dizisi olarak yazılmalarında olduğu gibi). Şimdi bu varsayımı doğrulayabiliriz.

Gerçeğin tersine, ses yönünden gerçekleştirmeleri *put*, *pit*, *cat*, *pup*, *tip*, *cap*, *puck* ve *tick*'le aynı olan sözcükler bulunduğunu ama *but*, *put*, *pit*, *bit*, *cut*, *kit*, *duck*, *cab*, *cad*, *kid*, *cud* vb. biçimde gerçekleşen ('söylenen') sözcükler bulunmadığını düşünelim. Varsayılan şey, (kesin olmayan sesbilgisel terimlerle söylersek) üç ses bütüncesi olarak gerçekleşen bütün sesbilimsel sözcüklerin, tözel gerçekleşme açısından (örn. sesbilgisel sözcükler olarak) ünsüz+ünlü+ünsüz dizisi olarak (burada ünsüzler [p], [t], ya da [k], ünlüler [u], [i] ve [a]'

dır- kolaylık olsun diye başka ünsüz ya da ünlüyü gözönüne almadık) betimlenebilecekleri, ancak dizinin başında ve ikinci sırasındaki olası tek ünsüz, ünlü birleşiminin *pn*, *ti* ve *ta* olmasıdır. Bu durum gözönüne alınırsa, [u], [i] ve [a] dizisel ilişkide olmamaları (ve sonuç olarak karşıtısal durumda bulunmamaları) nedeniyle dilin üç ayrı anlatım ögesini gerçekleştiremezler. Böyle bir durumda kaç anlatım ögesi bulunabileceği (bu, dilde bulunmayan bir durum da değildir) daha sonra tartışacağımız, daha belirli birtakım sesbilim ilkelere dayanır. Her bir sözcükte, birincisinin üç ünsüz-ünlü bütüncesinden biriyle, ikincisinin de üç ünsüzden biriyle 'doldurulduğu' iki karşıtısal yer bulunduğunu söyleyebiliriz: Böylece altı anlatım ögesi ortaya konulabilir: (/1: [ka], /2/: [pu], /3/: [t], /4/: [p], /5/: [t], ve /6/: [k]). Buna karşılık üçünün başta ve sonda bulunan [p], [t], [k], ünsüzleriyle; dördüncüsünün de ortada bulunan, sesçil niteliği kendinden önce gelen ünsüzle belirlenen bir ünlüyle gerçekleştirdiği dört anlatım ögesi belirleyebiliriz. Bu bakımdan önce ögeler belirlenip ardından olası birleşimleri ortaya konulamaz. Ögeler dizisel ve dizimsel ilişkileri aynı zamanda gözönüne alınarak belirlenir. İngilizce *bet*, *pet*, *bit*, *pit*, *bid*, *tip*, *tap* vb. sözcüklerde üç karşıtısal yer belirlememizin nedeni, dizisel ve dizimsel ilişkilerin üç noktada kurulabilmesidir. Dizisel ve dizimsel *boyutlardaki* karşılıklı bağımlılığın, dil yapısının bütün düzeylerinde geçerli bir ilke olduğunu göreceğiz.

2.3.5 'Dizimsel' ard arda gelen anlamına gelmez.

İkinci önemli nokta şudur: Dizimsel ilişkiler, bir ögenin tözel gerçekleşmesinin zaman bakımından ötekinin tözel gerçekleşmesinden önce gelmesi anlamında, birimlerin çizgisel bir dizide düzenlenmelerini önceden varsaymayabilir. Sözelimi Çince iki sözcüğü, *hào* (gündüz) ve *hǎo* (iyi) sözcüklerini karşılaştıralım; bunlar birbirinden sesbilimsel yönden birinci sözcüğün 'dördüncü ton' denilen /˥/, (hecenin yüksekte alçağa doğru ses tonunda düşme olarak gerçekleşen) özelliğinin, ikincisininse 'üçüncü ton' denilen özelliğinin (/˨˨˩/, hecenin ses tonunda ortadan aşağı ve arttan ortaya biçiminde gerçekleşen) bulunmasıyla ayrılır.

İki öge, /˥/ ve /˨˨˩/, /hao/ bağlamında dizisel karşılık içindedir; başka bir deyişle bu bağlamda (ve daha başka birçok bağlamda) bu ögeler dizimsel ilişkiye girerler. Bir sözcüğün /hao/+˥/ olarak ötekinin /hao/+˨˨˩/ olarak çözümlenmesi gerektiğini söylersek, bununla hiç de tonun tözel gerçekleşmesinin, sözcüğün geri kalan bölümünün tözel gerçekleşmesini izlediği anlatılmak istenmiyor. Dildeki sözcükler zaman sürecinde konuşulur ve bu bakımdan birbirini izleyen bir dizi ses ya da ses bütüncelerine ayrılabilir. Görece birbirini

izleme, gerçekleşen ya da gerçekleşmeyen, sesçil tözün gizilgüçlerinden biridir (soldan sağa, sağdan sola ya da yukardan aşağı yazım geleneğine göre yazımsal tözün türevsel gizilgüçlerinden de biridir). Bu ilkenin uygulanışı dilbilgisi düzeyinde uygun biçimde örneklen-dirilebilir. İngilizce 'değişmez sözcük düzeni' olduğu söylenen bir dildir, Latince ise 'serbest sözcük düzeni' olan bir dildir. (Gerçekte İngilizcenin sözcük düzeni tümüyle 'değişmez' değildir, Latinceninkiyse tümüyle 'serbest' değildir, ama iki dil arasındaki ayrım şimdiki örneklendirme için yeterince açıktır). Özellikle bir özne, bir eylem ve bir nesneden oluşan (örn. *Brutus killed Caesar*-Brutus Sezar'ı öldürdü) bir İngilizce tümce, söz konusu üç birimin özne+eylem+nesne biçiminde birbiri ardına dizilmeleriyle tözel gerçekleşmesi sonucu söylenecek (ya da yazılacak) ve iki ad ya da ad öbeğinin yer değiştirmesi tümceyi ya dilbilgisine aykırı biçime sokacak ya da başka bir tümceye dönüştürecektir: *Brutus killed Caesar* ve *Caesar killed Brutus* değişik tümcelerdir; *the chimpanzee ate some bananas* (Şempanze birkaç muz yedi) bir tümce olduğu halde, **Some bananas ate the chimpanzee* bir tümce değildir. Buna karşılık *Brutus necavit Caesarem* ve *Caesarem necavit Brutus* aynı tümcenin değişik tözel gerçekleştirmeleridir, tıpkı *Caesar necavit Brutum* ve *Brutum necavit Caesar* (Sezar Brutus'u öldürdü) gibi. Bu bakımdan sözcükler şu ya da bu düzende konuşulmak durumunda olsalar da, Latince tümcede sözcüklerin kullanılışlarındaki görece sıralanma önemsizdir.

2.3.6 *Ardışık olan ve olmayan dizimsel ilişkiler*

Şimdi sorunu daha genel bir biçimde ele alalım. Yalın olması için, her bir kümenin üyelerinin birbiriyle dizisel ilişkide olduğu, iki birim kümesiyle (ya da geçici olarak belirlenmiş birimlerle) uğraştığımızı düşünelim. Kümeler üyeleri a ve b olan X ile, üyeleri p ve o olan Y'dir. Küme üyeliğini yerleşik bir yazı düzeniyle anlatırsak:

$$X = \{ a, b \}, Y = \{ p, q \}.$$

(Bu eşitlikler şöyle okunabilir: 'X' üyeleri a ve b olan bir kümedir; Y, üyeleri p ve q olan bir kümedir'). Her birimin tözel gerçekleşmesi karşılığı olan eğik harfle gösterilir (a, a'yı vb. gerçekleştirir, x ile y ise birimlerin gerçekleştirmelerini simgeleyen değişkenlerdir); bu tözel gerçekleştirmelerin aynı anda bulunamayacaklarını (ünsüz, ünlü ya da sözcük olabilirler) ama birbirine göre birbiri ardından sıralandıklarını varsayacağız. Konuya ilişkin üç olasılık var: (i) X'in her zaman Y'den önce gelmesi anlamında, dizi değişmez bir sırada olabilir (örn. *ap, aq, bp, bq* bulunabilir ama *pa, qa, pb, bq* bulunamaz); (ii) dizi XY ve YX'in kullanılması anlamında 'serbest' olabilir, ama

$XY = YX$ 'tir. (Burada '=' 'eşdeğerlidir' anlamındadır-eşdeğerlilik belli bir betimleme düzeyine göre betimlenir); (iii) dizi ' XY ve YX 'in bulunabileceği ama $XY \neq YX$ olmadığı (' $\neq$ ' 'eşdeğerli değildir' anlamında) değişik bir anlamda 'değişmez' (ya da 'serbest') olabilir. Bu arada sözcük sırası gibi sorunları tartışırken üç olasılığın her zaman birbirinden ayrıldığına dikkat edilmelidir. Üç olasılıktan en sonuncusu, kuramsal açıdan ele alınması en kolay olanıdır. (ii) durumunda, XY ve YX karşıtsal durumda olmadıklarından *ap* ya da *pa* gibi dizilerde gerçekleştiklerinden a, m, p, ve q birimleri *ardışık olmayan dizimsel ilişkidedir*. (Serbest sözcük düzeni olan dillerdeki durum budur) (iii)'te ise, XY ile YX karşıtsal durumda olduklarından birimler *ardışık dizimsel ilişkidedir*. (Fransızcada kimi sıfatlar yönünden, sıfat ile adların durumu budur). Çok sık bulunan (i) durumunda karışıklık olasıdır. YX bulunmadığından Y ile X kümelerinin üyeleri o düzeyde ardışık olarak birbirlerini izleyemezler. Öte yandan dil betimlemesinin belli bir noktasında, tözde gerçekleştiklerine ilişkin zorunlu sırayı belirlememiz gerekir; böylece (iii) örnekleri ile (ii) örnekleri birbiriyle kaynaşmışsa bir düzeyin ötekisi ile bütünleştirilmesi açısından tutumluluk sağlayabilir. Daha önce *pet*, *bet* vb. sözcüklerin ünsüz+ünlü+ünsüz biçiminde sesbilimsel yapıları olduğunu söylediğimizde bu ilkeye üstü örtük başvurulmuştu. ('ünsüz' ile 'ünlü' terimlerini anlatım öğeleri kümesi için kullanarak). İngilizcede anlatım öğeleri arasındaki dizimsel ilişkinin bir bölümünün ardışık olduğu *pat*, *apt*, *cat*, *act* vb. sözcüklerin karşılaştırılmalarından bellidir.* CCV dizisi (ünsüz+ünsüz+ünlü: Söz konusu ünsüzler [p], [t], [k], [b], [d], [g]'dir) kullanılmaz ama hem CVC hem de gördüğümüz gibi VCC'nin kimi örnekleri kullanılır. Aynı zamanda VCC'de ünsüzlerin bir arada bulunmalarında dizgesel sınırlamalar vardır: Örn. *atp* ya da *atk* olarak gerçekleşen bir sözcük dizgesel olarak dışarda bırakılır; *akk*, *app*, *att* da öyle. Bu bakımdan İngilizce, ele aldığımız sözcüklerin sesbilimsel yapısında hem (i) hem de (iii)'yi örneklendirebilir. Bunları aynı ardışık sıra düzeninde kaynaştırarak tözel gerçekleştiklerindeki önermeyi yalınlaştırırız. Ama bunun İngilizce sözvarlığında *git* ya da *ped* gibi 'raslantısal' boşluklarla, *pti* ya da *atp* gibi dizgesel olarak dışarda bırakılan sözcükler arasındaki ayrımı ortaya çıkarmamız gerektiği anlamına gelmediğini vurgulamalıyız. (karş. 2.3.1). Bu noktada birbirini izleme sorununun daha çok tartışılması gereksizdir.

Daha sonraki bölümlerde buna değineceğiz. Ancak açıklamayı sürdürmeden önce, şu andaki tartışmanın tümünün, dizimsel ilişki-

* C=ünsüz, V=ünlü (c.n)

deki bütün birimlerin eşit değerlerle bir arada bulundukları ve bu birimlerin bütüncelerinde kümelenme olmadığı varsayımıyla bilerek sınırlandırıldığını vurgulamak gerekir. Ayrıca tartışma, birimlerin herbirinin zorunlu olarak sesçil tözün yalnızca ayrılabilen tek bir öge ya da özelliğiyle gerçekleştiği varsayımına da dayandığı izlenimini verebilir. Daha sonra görüleceği gibi durum böyle değildir. İleri sürülen iki nokta şunlardır:

- 1) Dizisel ve dizimsel boyutlar birbirine bağlıdır ve
- 2) Dizimsel boyut zorunlu olarak zaman-düzeninde değildir.

2.3.7 'Belirtili', 'belirtisiz'

Buraya değin dizisel ilişkideki birimler için iki olasılık kabul ettik: Ya karşıtsal durumda ya da bağımsız değişim durumunda bulunabilirler. Karşıtsal durumda bulunan iki birimden (kolaylık olsun diye iki terimli karşıtsallıklarla sınırlandırabiliriz kendimizi) birisi olumlu, ya da *belirtili*, öteki yansız ya da *belirtisiz*dir. Bu terimlerle ne demek istendiği bir örnekle açıklanabilir. Çoğu İngilizce adın birbiriyile bağıntılı bir çoğul, bir tekil biçimi vardır: *boys: boy, days: day, birds: bird* vb. Çoğul sondaki s ile olumlu olarak belirtilmiştir, tekil ise belirtisizdir. Söylediğimizi bir başka türlü şöyle de söyleyebiliriz: Belli bir bağlamda belli bir birimin varlığı yokluğu ile karşıtsal durumdadır. Bu durum geçerli olduğunda, çoğu zaman belirtisiz durum daha geneldir ya da belirtili biçimden daha geniş bir dağılımı vardır. 'Belirtili' ve 'belirtisiz' terimlerini karşıtsal bir çiftin belirtili ve belirtisiz üyeleri, belli açık bir birimin bulunması ve bulunmaması ile zorunlu olarak ayrılmayacak biçimde, daha soyut bir anlamda kullanmak alışkanlık olmuştur. Örneğin anlam açısından *dog* (köpek) ve *bitch* (dişi köpek) sözcükleri, cinsellik karşıtlığı yönünden belirtisiz ve belirtili durumdadır. *Dog* sözcüğü anlam yönünden belirtisizdir (ya da yansızdır) çünkü erillere de dişilere de uygulanabilir. (That's a lovely dog you've got there: is it a he or she? Güzel bir köpeğiniz var, erkek mi, dişi mi?), ama *bitch* belirtilidir -ya da olumludur- çünkü dişiller için ayrılmıştır ve ötekisinin anlamını yansız olarak değil de olumsuz olarak belirlemek için belirtisiz terimle karşıtsal olarak kullanılır (Is it a dog or a bitch?).

Başka bir anlatımla belirtisiz terimin daha genel bir anlamı vardır, belli bir karşıtsallık açısından yansızdır; daha özgül olumsuz anlamı, olumlu (yansız olmayan) terimle bağlamsal bir karşıtlığın sonucu olduğundan, belli bir karşıtsallığa karşı yansızdır. *Dog* ve *bitch* sözcükleri arasında geçerli olan özel ilişkiden, *female dog* (dişi köpek) ve *male dog* (erkek köpek) tam anlamıyla kabul edilebilir ol-

duğu halde, hem *female bitch* hem de *male bitch*'in, birinin eşsöz, ötekini de çelişkili olması yönünden, anlam bakımından aykırı oldukları sonucu çıkar. Bu, dizisel karşıtlıkta 'belirleme' kavramı, dil yapısının bütün düzeylerinde son derece önemlidir.

2.3.8 Dizimsel uzunluk

Dizimsel ve dizisel boyut arasındaki ilişki açısından burada son bir genel düşünce ileri sürülebilir. Daha 'alt düzeydeki' öğelerden oluşturulmaları yönünden belirlenecek belli bir birimler kümesi varsa, o zaman (gelecek bölümde tartışacağımız birtakım sayısal düşüncelerden bağımsız olarak), kendini belirleyen bütüncede dizimsel yönden ilişkili öğelerin sayıları açısından ölçülen her 'üst düzey' biriminin 'uzunluğu', bütüncü içinde dizisel yönden karşıtsal durumda bulunan öğelerin sayısı ile ters orantılı olacaktır. Sözelimi bir dizgede (0 ve 1 diye sözünü edeceğimiz) yalnızca iki anlatım ögesinin bulunduğunu, başka bir dizgede de (0'dan 7'ye numaralayacağımız) sekiz anlatım ögesi bulunduğunu varsayalım; ve yalın olması için, bu varsayım genel ilkeyi etkilemeyeceğinden, anlatım öğelerinin bütün birleşimlerine iki dizgeyi yöneten 'sesbilimsel' kurallarla olanak verildiğini düşünelim. İlk (ikili) dizgede birbirinden ayrılması gereken sekiz 'sesbilimsel' sözcük varsa, sözcüklerin herbiri en az üç öğe uzunluklu olacaktır (000, 001, 010, 011, 100, 101, 110, 111), oysa sekiz sözcükten herbiri, ikinci sekizli dizgenin değişik bir ögesinin tek bir kullanımıyla ayırdedilebilir. (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7). Birbirlerinden ayrılması gereken 64 sözcük varsa, ikili dizge için en azından altı öğe uzunluklu bütünceler gerekecektir, sekizli dizge için ise en azından iki öğe uzunluklu bütüncelere gerek olacaktır. Genel olarak, bütüncelerde dizimsel olarak bağıntılı bir dizi 'alt düzey' ögesince birbirinden ayrılabilir üst düzey birimlerinin en küçük sayısı şu formülle belirlenir: $N = p_1 \times p_2 \times p_3 \dots p_m$ (burada N üst düzey birimlerinin sayısıdır; m 'alt düzey' öğeleri için dizisel karşıtlık yerlerinin sayısıdır; p_1 birinci yerde dizisel karşıtlıkta bulunan öğelerin sayısını, p_2 , ikinci yerde dizisel karşıtlıkta bulunan öğelerin sayısını ve ötekiler m. yere kadar aynı durumu gösterir.) Bu formül aynı öğelerin her yerde bulunabileceğini ya da her yerdeki dizisel karşıtlıkların sayısının aynı olduğunu önceden varsaymaz.

Yukarda (içinde bütün öğelerin her yerde bulunabildiği ve bütün dizimsel birleşimlerin olanaklı olduğu) ikili ve sekizli dizge için verilen yalın örnek, bu bakımdan, daha genel bir formül kapsamına giren özel bir durumdur yalnızca:

$$2 \times 2 \times 2 = 8, \quad 2 \times 2 \times 2 \times 2 = 16 \text{ vb.}$$

ve

$$8 = 8, \quad 8 \times 8 = 64, \quad 8 \times 8 \times 8 = 512 \text{ vb.}$$

İki ögeli ikili bir dizgeyle, (sekiz ögeli) sekizli bir dizgeyi karşılaştırmamızın nedeni, 8'in 2'nin tam sayılı bir üssü olmasıdır. 3.5 ya da 4.27 vb. değil 2 üssü 3'tür. Bu da dizisel karşıtlıkla dizimsel 'uzunluk' arasındaki bağıntıyı açığa çıkarır. Öteki değişkenler eşit olduğunda, ikili sözcüklerimizin en az uzunluğu, sekizli sözcüklerimizin üç katı olacaktır. Bu özgül sayısal ilişkiyi bundan sonraki bölümde kullanacağız. Ayrımların dizimsel ya da dizisel yönden yapılabileceklerine ilişkin genel ilkeye de daha sonraki bölümlerde, özellikle anlambilimle ilgili bölümde başvuracağız.

Biraz önce tartışılan 'uzunluk' kavramının, dizimsel bir bütüncü içindeki dizisel karşıtlık yerlerinin sayıları yönünden tanımlandığına dikkat edilmelidir. Zorunlu olarak zaman sırasına bağlı değildir. Bu nokta (daha önce bu bölümde söylediğimizden çıkmaktadır: 2.3.6) daha sonraki, sesbilim, dilbilgisi ve anlambilim yapılarının tartışılmasında çok önem kazanacaktır.

2.4 Sayısal Yapı

2.4.1 İşlevsel ağırlık

Dilin işleyişinde bütün dizisel karşıtlıklar eşit değerde değildir. *İşlevsel ağırlıkları* yönünden oldukça değişiklik gösterebilirler. Bu terimle anlatmak istediğimizi örneklendirmek için İngilizce sesbilim dizgesindeki kimi karşıtlıkları gözönüne alabiliriz.

İngilizce konuşma dilinde, tözel gerçekleştirmelerinde, aynı bağlamda [b] yerine [p] bulunmasıyla birbirinden ayrılan birçok sözcük vardır (karş. *pet: bet, pin: bin, pack: back, cap: cab* vb.); bu karşıtsallığa dayanarak, şimdilik dilin en küçük iki anlatım ögesi diyebileceğimiz ('en küçük' birim sözüyle daha çok çözümlenemeyen birimleri anlatıyoruz.) /p/ ile /b/ arasında bir karşıtlık belirleyebiliriz. /p/ ile /b/'nin karşıtlığı yoluyla birbirinden ayrılan birçok sözcük bulunduğundan, bu iki öge arasındaki karşıtsallığın büyük bir işlevsel ağırlığı vardır. Örneğin tözel gerçekleştirmelerinde *wreath* ve *wreathe* sözcüklerinin sonunda bulunan iki ünsüzden (bunlar uluslararası sesbilgisi abecesinde (IPA) sırasıyla /θ/ ve /ð/ ile simge-lenmektedir) birinin ya da ötekinin bulunmasıyla birbirinden ayrılan oldukça az sözcük vardır; öte yandan *measure* ya da *leisure* sözcüklerinin ikinci ünsüzü yerine *ship* sözcüğünün birinci sesinin kullanımıyla, eğer varsa, ayrılabilen sözcük sayısı çok azdır (bu iki ses

IPA'da sırasıyla /ʃ/ ve /ʒ/ olarak simgelenmektedir). Bu bakımdan /θ/ ile /ð/ ve /ʃ/ ile /ʒ/ arasındaki karşıtlıkların işlevsel ağırlığı /p:/b/ arasındakinden daha düşüktür.

İşlevsel ağırlığın önemi açıktır. Bir dili konuşanlar anlam yönünden değişik sözceleri birbirinden ayırmaya yarayan bu karşıtlıkları tutarlı biçimde sürdürmezlerse yanlış anlamlar ortaya çıkabilir. Öteki olgular eşit olduğunda (bu koşula biraz sonra değineceğiz), işlevsel ağırlık ne ölçüde büyükse, konuşucuların belirli karşıtlığı 'konuşma alışkanlıklarının' bir parçası olarak öğrenmeleri ve daha sonra dili kullanırken bunu sürdürmeleri o ölçüde önemlidir. Bu bakımdan çocukların çevrelerinde işittikleri dilde öncelikle işlevsel ağırlıkları yüksek olan karşıtlıkları öğrenmeleri beklenebilir; bu olgunun bir sonucu olarak, büyük işlevsel ağırlığı bulunan karşıtlıklar bir dilin bir kuşaktan ötekine aktarılmasında ortadan kaldırılmaya o ölçüde direnç göstereceklerdir. Çocukların ana dillerindeki karşıtlıkları öğrenme kolaylığının araştırılması ve belli dillerin tarihsel gelişmelerinin incelenmesi bu beklentileri bir ölçüde destekleyen deneysel kanıtlar ortaya koyabilir. Ne var ki, her bir durumda işlevsel ağırlık ilkesinin işleyişiyle etkileşimde bulunan ve ondan ayrılması güç olan başka etmenler de vardır. Bu etmenlere burada değinmeyeceğiz.

Yukardaki 'öteki şeyler eşit olduğunda' nitelemesiyle dışarda bırakılan görüşler nedeniyle işlevsel ağırlığın kesin nicellemesi tümüyle olanaksız olmasa da karmaşıktır. Birinci olarak anlatım öğeleri arasındaki belli bir karşıtlığın işlevsel ağırlığı bunların sözcükte bulundukları *yapısal yere* göre değişecektir. Örneğin iki öge sık sık bir sözcüğün başında karşıtsal durumda bulunabilirler; ama sözcüğün sonunda seyrek olarak bulunabilirler. Bütün karşıtsallık yerlerinin ortalamasını mı almak durumundayız? Bu sorunun yanıtı açık değildir.

İkinci olarak, anlatım öğeleri arasındaki belli bir karşıtlığın önemi birbirinden ayırdıkları sözcüklerin yalnızca bir fonksiyonu değildir. Aynı zamanda sözcüklerin kendilerinin aynı bağlamda bulunup karşıtsal olup olmayacaklarına da bağlıdır. Sınırlı bir örnek verirsek: A ile B bütünleyici dağılımda bulunan iki sözcük kümesi ise ve A'nın her bir üyesi tözeli gerçekleşmesi yönünden B'nin her bir öğesinden /b/ yerine /a/ öğesinin bulunmasıyla ayrılıyorsa, /a/ ile /b/ arasındaki karşıtlığın işlevsel ağırlığı sıfırdır. Bu bakımdan belli bir karşıtlığın işlevsel ağırlığı, dağılım yönünden özdeş ya da örtüşen sözcükler yönünden hesaplanmalıdır. Aynı zamanda, belli bir karşıtlığın 'gerçekçi' bir ölçümü, yalnızca sözcüklerin dilbilgisi kurallarına göre belirlenen dağılımlarını değil, karşıtlık sürdürülmezse sözcüklerin karıştırılabileceği gerçek sözceleri de gözönüne almalıdır.

Sözgelimi konuşucu *cap* ve *cab* sözcüklerinin sonundaki ünsüzleri ayıramazsa *You'd better get a cab* ile *You'd better get a cap* gibi bir sözce ne ölçüde ya da hangi durumlarda birbirine karıştırılabilir? Hiç kuşkusuz bu sorunun yanıtı söz konusu karşıtsallığın işlevsel ağırlığının kesinlikle nicellemesine bağlıdır.

Son olarak belli bir karşıtlığın önemi (birbirinden ayırdığı sözcüklerin sayısıyla zorunlu olarak belirlenmeyen) *bulunuş sıklığına* bağlı görünmekte. Üç anlatım ögesi, /x/, /y/, /z/'nin, aynı dağılım kümesinden sözcüklerin aynı yapısal konumunda bulunduğunu düşünelim. Ayrıca /x/ ile /y/'nin bulunduğu sözcükler dilde yaygın biçimde karşıtsal durumdayken (sıklığı yüksek sözcüklerdir) içinde /z/ bulunan sözcüklerin bulunuş sıklığının (sözvarlığında eşit derecede çok olmalarına karşın) düşük olduğunu varsayalım. Bu dili konuşan biri /x/ ile /z/ arasındaki karşıtlığı öğrenmemişse, bu kimse iletişim yönünden /x/ ile /y/ arasındaki karşıtlıkta başarısız olma durumundan daha az engellenecektir. Sonuncu karşıtlığın işlevsel ağırlığı öncekinden (kuramsal olarak) daha yüksektir.

Bundan önceki paragraflardaki görüşler, işlevsel ağırlığın kesin bir ölçümüne ulaşmanın güçlüğüne göstermektedir. Şimdiye değin dilbilimcilerce önerilen çeşitli ölçümler, onların matematiksel yetkinliklerini gösterecek kesinlikte olmamıştır. Yine de hem eşzamanlı hem de artzamanlı dil yapısı kuramımızda, işlevsel ağırlık kavramının şaşmaz önemine bir yer ayırmalıyız. Çünkü bugün de, ne ölçüde olduğunu söylemesek de, kimi karşıtlıkların büyük bir ağırlığı olduğu söylenebilir.

2.4.2 Bilgi içeriği ve bulunma olasılığı

Bir başka sayısal kavram da bir dil biriminin belli bir bağlamda taşıdığı bilgi yüküdür; bu da birimin o bağlamda bulunuş sıklığı ile belirlenir (ya da genellikle belirlendiği öne sürülür). 'Bilgi' terimi burada, şimdi açıklayacağımız iletişim kuramında kazandığı özel bir anlamda kullanılmaktadır. Belli bir birimin bilgi içeriği, *olasılığının* fonksiyonu olarak tanımlanmaktadır. Önce en yalın durumu ele alırsak, iki ya da daha çok birim belli bir bağlamda eşit ölçüde olası iseler, o bağlamda her birinin bilgi içeriği aynıdır. Olasılık sıklıkla şöyle bağıntılıdır: Eğer yalnız ve yalnız aynı ölçüde olası birim, x ile y bulunabilirse, herbiri (ortalama olarak) söz konusu bağlamın örneklerinin yarısında bulunacaklardır. Herbirinin *önsel olarak* $1/2$ olasılığı vardır. Belli bir x biriminin olasılığı p_x ile gösterilir. Böylece şimdiki durumda $p_x = 1/2$ ve $p_y = 1/2$ dir. Daha genel olarak söylersek eşit ölçüde olası herbir n biriminin ($x_1, x_2, x_3... x_n$) $1/n$

olasılığı vardır (Kümedeki bütün olasılık toplamının 1 olduğuna dikkat edilmelidir. Bu daha özel eşit olasılık varsayımından ayrı olarak geçerlidir. Olasılığın özel bir durumu 'kesinliktir'. Belli bir bağlamda bulunmak durumunda olan birimlerin bulunma olasılığı 1'dir). Birimler eşit ölçüde olası iseler her biri eşit ölçüde bilgi taşırlar.

Dil için daha tipik olduklarından, daha ilginç olanlar eşitsiz olasılıklardır. Sözelimi yalnız ve yalnız iki birimin x ile y 'nin bulunduğunu düşünelim ve x , ortalama olarak y 'nin iki katı sıklıkta bulunsun; o durumda $p_x = 2/3$ ve $p_y = 1/3$ olur. x 'in bilgi içeriği y 'nin yarısıdır. Başka bir anlatımla bilgi içeriği olasılıkla *ters* orantılıdır ve göreceğimiz gibi logaritmik olarak bağıntılıdır. Bilgi iletim kuramının temel ilkesi budur.

Bu ilke ilk bakışta şaşırtıcı görünebilir; ama önce tüm kestirimi sınırlayan durumu düşünelim. Yazılı İngilizcede *u* harfi *q*'dan sonra geldiğinde hemen tümüyle kestirilebilir duruma yaklaşır; kimi alıntı sözcükleri ya da özel adları bir yana bırakırsak tümüyle kestirilebilir olduğunu söyleyebiliriz (olasılığı 1'dir). Bunun gibi *to* sözcüğünün *I want... go home, I asked him... help me* tümcelerindeki olasılığı 1'dir (söz konusu bağlamlarda yalnızca tek bir sözcüğe izin verildiğini düşünüyoruz). Söz konusu bağlamlarda *u* (*queen, queer, inquest* vb.) ya da *to* kullanılmayacak olursa hiçbir bilgi yitimi olmaz (burada 'bilgi' sözcüğünün genel ve daha özel anlamı arasındaki ayrımı görüyoruz. *u* ile *to* aynı bağlamda bulunabilecek olan, aynı düzeyden birimlerin hiçbirleriyle dizisel karşıtlık içinde olmadığından, olasılıkları 1'dir ve bilgi içerikleri 0'dır. *Tümüyle artıktırlar*. Şimdi de $p_x = 2/3$ ve $p_y = 1/3$ olduğu iki terimli karşıtlığı düşünelim. Hiçbiri tümüyle *artık* değildir. Ama x 'in kaldırılması y 'nin kaldırılmasından daha az önemlidir. x , y 'ye göre iki kat olası olduğundan (önsel olarak olasılıkları bilen) bir iletinin alıcısının, x kaldırıldığında, y 'nin kaldırılmasına göre, ortalama iki kez daha çok kestirimde bulunma şansı olacaktır. Bu yönden artıklık bir derece sorundur. x 'in artıklığı y 'den iki kez büyüktür. Genel olarak bir birim ne denli olası ise, artıklık derecesi o ölçüde büyüktür (ve bilgi içeriği o ölçüde azdır).

2.4.3 İkili dizgeler

Bilgi içeriği çoğu zaman ikili basamakla ölçülür. $1/2$ olasılığı bulunan her bir birim ikil bir bilgi taşır; $1/4$ olasılığı bulunan herhangi bir birim 2 ikillik bilgi taşır vb. Bir birimler kümesinin (önce eşit derecede olası olarak düşüneceğiz) ikili basamaklar kümesi olarak 'düğümlenmesine' ilişkin pratik sorunu düşünürsek, bu bilgi içeriği

ölçümünün uygunluğu açığa çıkacaktır. Daha önceki bölümde sekiz birimli her bir kümenin üç tane ayrı ikili basamak kümesi olarak gerçekleşebileceğini gördük. (bkz. 2.3.8). Bu olgu iki rakamıyla (ikili hesaplama dizgesinin tabanı) 8 arasındaki ilişkiye dayanır: $8=2^3$. Daha genel olarak söylersek, ayrılması gereken birimlerin sayısı N ve bunları birbirinden ayırmada ikili basamak kümelerindeki karşılık yerleri sayısı m ise, $N = 2^m$ olur. Bu bakımdan 'üst' düzeydeki (N) dizisel karşılıkların sayısı ile, 'alt' düzey kümelerine ilişkin öğelerin dizimsel uzunlukları arasındaki ilişki logaritmiktir: $m = \log_2 N$. (Bir sayının logaritması, söz konusu sayıya ulaşmak için, sayısal dizgenin tabanının yükseltilmesi gereken güçtür. $N = x^m$ ise, $m = \log_x N$ 'dir. ' N , x 'in m gücüne eşitse, m , N 'nin x tabanındaki logaritmasına eşittir. Onlu aritmetikte, 10'un logaritması 1, 100'ün 2, 1000'in 3 vb. dir; yani $\log_{10} 10 = 1$, $\log_{10} 100 = 2$, $\log_{10} 1000 = 3$ vb. Bilgi iletim kuramı ikili yerine onlu ölçüm dizgesine bağlı olsaydı, bilgi birimini $1/10$ olasılığına göre tanımlamak daha uygun olacaktı). Burada verilen $N = x^m$ eşitliğinin, 2.3.8'de sunulan $N = p_1 x, p_2 x, p_3 \dots p_m$ eşitliğinin özel bir durumu olduğu okur tarafından anlaşılmış olmalıdır. $N = x^m$ eşitliği, dizimsel kümede yerlerin her birinde dizisel karşılıklıta bulunan eşit sayıda (x) öğesi bulunduğunda geçerlidir.

Bilgi içeriğinin genellikle ikillerle ölçülmesinin nedeni, bilgi iletim ve biriktirimi için kullanılan birçok fiziksel dizgenin ikili ilkeye göre işlemedir: *İki durumlu dizgelerdir*. Örneğin bilgi, miknatıslanmış ya da miknatıslanmamış yerlerin (ya da yer kümelerinin) bir dizisi olarak (sayısal bilgisayarla işlenmesi için) miknatıslı bir teyp üzerine dizgelenebilir: Yerlerin herbiri iki olası durumdan birindedir ve bunun sonucu bir ikil bilgi taşır. Bunun gibi bilgi (Morse dizgesinde olduğu gibi) her biri iki değerden birini alabilen 'dürtüler' dizisi olarak aktarılabilir; uzun ya da kısa süreli, elektrik yükü yönünden olumlu ya da olumsuz. İkidenden çok öğeden oluşan bir abecedden yararlanan herhangi bir dizge aktarımın kaynağında ikili bir dizgeye göre düğümlenebilir. İletiler uzyazım (teleprint) yoluyla aktarıldığında yapılan budur. Bilgi içeriğinin başka bir sayısal taban yerine iki tabanına göre logaritmik olarak ölçülmesi gereği, iletişim mühendislerinin genellikle iki durumlu dizgelerle iş görmelerinin sonucudur. İkili düğümleme ilkesinin dillerin olağan koşullarda konuşucu ve dinleyen yönünden incelenmesiyle doğrudan ilişkili olup olmadığı dilbilimciler arasında yaygın bir tartışma konusudur. Daha ilerdeki bölümlerde göreceğimiz gibi, dilde son derece önemli birçok sesbilim, anlambilim ve dilbilgisi ayrımının ikili düzende olduğu açıktır; daha önce gördüğümüz gibi (2.3.7) ikili karşılığın iki teri-

minden birisi olumlu ya da belirtili, öteki yansız ya da belirtisiz olarak düşünülebilir. Burada bütün dil birimlerinin aşamalı olarak iki 'seçenekli' bütüncelere indirgenip indirgenemeyeceğini tartışmaya-
cağız. Dil yapısının bütün düzeylerinde birçok birimin böyle indirge-
nebilir olması, dilbilimcinin ikili dizgeler çerçevesinde düşünmeye
alışması gerektiği anlamına gelmektedir. Aynı zamanda bilgi iletim
kuramının temel kavramlarının ikiciliğin özel varsayımlarından ba-
ğımsız olduğu da anlaşılmalıdır.

2.4.4 Eşit olmayan olasılıklar

Her ikili basamak bir ikilden çok bilgi taşımayacağından, bir küme
ikili m basamağı en çok m ikilini taşıyabilir. Buraya değin birbirin-
den ayrılması gereken üst düzey birimlerinin eşit derecede olası ol-
duklarını kabul ettik. Şimdi de daha ilginç ve tipik durumu, olasılık-
ların eşit olmadığı durumu düşünelim. Kolaylık olsun diye aşağıda-
ki olasılıklarla üç birimli $-a, b, c-$ bir diziyi ele alalım: $p_a = 1/2$,
 $p_b = 1/4$, $p_c = 1/4$. a birimi bir basamak, b ile c 2 basamak bilgi ta-
şımakta. İkili bir gerçekleşme dizgesinde $a = 00$, $b = 01$, ve $c = 10$
olarak düğümlenebilir. Ancak basamaklar birbiri ardından bir ileti-
şim oluğu boyunca iletilse ve herbir basamağa gönderilmesi ve
alınması için aynı süreye gerek olsa, bu benimsenmesi uygun olma-
yan bir düğümlleme düzeni olacaktır. Çünkü onların taşıdığı bilgi-
nin yarısını taşıdığı halde a da olukta b ile c kadar yer tutacaktır.
 a 'yı bir basamak olarak, sözgelimi b olarak düğümllemek ve b ile c 'yi
 a 'dan karşıtısal basamakla, 0 'la, düğümlyerek ayırmak daha tutum-
lu bir davranış olacaktır. Böylece b ile c birbirinden ikinci karşıtısal-
lık noktasında ayrılacaktır. (Kuşkusuz burası a için boştur). Böyle-
ce $a = 1$, $b = 00$, $c = 01$ olur. Bu ikinci düzen, oluğun oylumunun
en tutumlu biçimde kullanımına yol açar çünkü bir ya da daha çok
basamaklı herbir kümenin taşıdığı bilgi miktarını en son aşamasına
çıkartır; b ile c 'nin iki katı sıklıkta bulunan a , bunların yarı zama-
nında iletilindiğinden, en kısa zamanda en çok ileti ulaştırabilir (ileti-
lerin ortalama bulunma sıklığını yansıtacak ölçüde uzun ya da çok
olduğuna varsayıyoruz). Gerçekten bu yalın dizge, kuramsal yönden
ülküseli simgeler: Üç birimden herbiri (a, b , ve c) tam sayılı bir bil-
gi basamağı taşır ve tözde o sayıda ayrımla gerçekleşir.

2.4.5 Artıklık ve gürültü

Uygulamada kuramsal ideale asla ulaşamaz. Önce birimlerin olası-
lığı dizideki terimlere ($1, 1/2, 1/4, 1/8, 1/16, 1/2m$) karşılık olacağı
yerde, genellikle bunların arasında bulunur. Örneğin belli bir biri-
min olasılığı $1/5$ olabilir. Bu bakımdan $\log_2 5$ ortalama 2.3 basamak

bilgi taşıyacaktır. Ancak tözde bir ayrımın 0.3'ü gibi bir şey yoktur. Tözdeki ayrımlar yukarda açıklanan anlamda mutlaklıdır (karş. 2.2.10). 1/5 olasılığı bulunan bir birimi tanımak için 3 basamak kullanırsak, tözel gerçekleşmeye artıklık getiriyoruz demektir. (Dizgenin ortalama artıklığı istenen noktaya değin azaltılabilir; matematiksel iletişim kuramı öncelikle bu sorunla ilgilidir. Ancak burada daha teknik ayrıntılara girmemize gerek yok). Önemli olan nokta her iletişim dizgesinde bir ölçüde artıklığın istenen birşey olmasıdır.

Bunun nedeni, bilgi iletmek için hangi ortam kullanılırsa kullanılsın, iletinin bir bölümünü ortadan kaldırıp bozacak ve böylece bilgi yitimine yol açacak çeşitli fiziksel karışıklıklar bulunabilmesidir. Dizgede artıklık bulunmazsa, bilgi yitimi ödünlenemeyecektir. Ortamda ya da iletişim oluğundaki raslantısal karışıklıklar için iletişim mühendislerinin kullandığı terim *gürültüdür*. Belli bir oluk için en uygun dizge, alıcıya gürültü sonucu yiten bilgiyi yerine koymaya yetecek ölçüde artıklık sağlayan dizgedir. 'Oluk' ve 'gürültü' terimlerinin en genel anlamda yorumlanmaları gerektiğine dikkat edilmelidir. Akustiğe dayalı dizgelerle sınırlanamazlar (telefon, televizyon, uzyazım vb.), mühendislerin kurduğu dizgelerle hiç sınırlı değildirler. Giden bir trende bir kimsenin el yazısındaki bozukluklar 'gürültüye' bağlanabilir; baştaki soğuk algınlığının, içkinin, bellekteki dağınıklık, yanılma vb. konuşma üzerindeki bozucu etkileri de öyle. (Baskı yanlışları yazılı dilin 'düşümlenmesindeki' gürültünün sonuçlarından birisidir. Bunlar çoğu zaman okurun dikkatini çekmez çünkü yazılı tümcelerden birçoğundaki artıklık, raslantısal yanlışların bozucu etkisini ortadan kaldıracak ölçüde yüksektir. Baskı yanlışları, *önsel* olarak herhangi bir birleşimi olası olan rakam dizlerinde daha önemlidir. Bu olgu ana defterde, değişik sütunlardaki toplamaların aynı olması gereğini getirerek, artıklığı bile bile işin içine karıştıran hesap uzmanlarının uygulamalarında da kabul edilmiştir. Çeklerin ödenecek toplamı hem yazı hem de rakamla belirlmesine ilişkin gelenek, bankalara şu ya da bu tür gürültüden ileri gelen yanlışları, düzeltme olmasa da, ortaya çıkarma olanağı verir). Sözlü dile gelince, ister konuşucu ve dinleyenin başarısız edimine, isterse sözcelerin üretildiği fiziksel çevre koşullarının akustiğine bağlansın 'gürültü' terimi, her türlü bozukluk ya da yanlış anlamayı içine alır.

2.4.6 Bilgi iletim kuramının genel ilkelerinin özeti

1950'lerin başlarından beri iletişim kuramının (ya da bilgi iletim kuramının), dilbilim de için de olmak üzere, birçok değişik bilim üzerinde önemli etkileri olmuştur. Temel ilkeleri şöyle özetlenebilir:

(i) İletişimin bütünü, *seçme* olasılığına ya da bir dizi seçenekten seçmeye dayanır. Anlambilim üzerindeki bölümde göreceğimiz gibi, bu ilke 'anamlı' terimini (anamlarından birini) yorumlamamızı sağlar. Dilsel bir birim, hangi düzeyden olursa olsun, belli bir bağlamda tümüyle kestirilebilir durumdaysa o bağlamda anlamı yoktur.

(ii) Bilgi içeriği olasılıkla ters orantılı olarak değişir. Bir birim ne ölçüde kestirilebilirse anlamı o ölçüde azdır. Bu ilke biçim üzerine yazanların, basmakalıp anlatımların (ya da 'aşınmış anlatımların' ve 'ölü eğretilmelerin') 'özgün' deyiş kıvraklıklarından daha az etkili olduğuna ilişkin yaygın görüşleriyle uyum içindedir.

(iii) Bir dil biriminin tözel gerçekleşmesindeki artıklık ('düşüm-lenmesi') tözde o birimi ve bilgi içeriğini tanımak için gerekli olan ayrımların sayısı arasındaki ayrılıktır. Gürültünün etkisini azaltmak için belli bir ölçüde artıklık zorunludur. Dilin gerçekleştiği tözün duraganlığına ve karşıtsal öğelerin gerçekleşmeleri arasında bir 'güvenlik sınırı' bulunması gerektiğine ilişkin daha önceki tartışmamız da daha genel artıklık ilkesi kapsamına alınabilir. (karş. 2.2.10).

(iv) Birimlerin dizimsel uzunluğu olasılıklarıyla ters yönden bağıntılı ise dil (bilgi iletim kuramı açısından) daha etkilil olacaktır. Böyle bir ilkenin dilde gerçekten işlediği, en sık biçimde kullanılan sözcük ve anlatımların daha kısa olmaları eğiliminden de bellidir. Bu, kuramsal ilkelerin sınanabilir bir sonucu olarak çıkarımlanmaktan çok, ilk kez deneysel bir biçimde gözlenmiş ve 'Zipf yasası' diye (bulan kimsenin adına dayanarak) bilinen belli bir formülle uzunlukla sıklık arasındaki bağıntıyı anlatmak için kullanılmıştı. (Burada 'Zipf yasasını' vermeyeceğiz; matematiksel ve dilbilimsel temellerini tartışmayacağız; aslında, daha sonraki çalışmalarda değişikliğe uğramıştır). Aynı zamanda bir sözcüğün harf ya da ses yönünden uzunluğunun ('ses' terimini şimdiye değin kullandığımız anlamda) zorunlu olarak dizimsel uzunluğunun bir ölçümü olmadığı bilinmelidir. Bu noktaya daha sonra döneceğiz. Bu nokta çok önemlidir ve dilin sayıbilimsel açıdan incelenmesinde her zaman üzerinde durulmamıştır.

2.4.7 Artzamanlı sezdirimler

Kendilerini iletişim amacıyla kullanan toplumların değişen gereksinimlerini karşılamak için, zamanla gelişen ve 'evrime' uğrayan diller homeostatik (ya da 'kendi kendini düzenleyen') dizgeler olarak düşünülebilir; bir dilin belli bir zamandaki durumu iki karşıt ilkeye göre 'ayarlanır'. Bunların birincisi (buna kimi zaman 'en az çaba'

ilkesi denir) dizgenin etkinliğini en üst düzeye çıkarma eğilimidir (etkinliğin yukarda açıklanan anlamında): Bunun sonucu, sözcük ve sözcelerin dizimsel uzunluğunu kuramsal ideale yaklaştırmaktır. Öteki ilke 'anlaşılma isteğidir': Bu, çeşitli düzeylerde artıklığı işin içine katarak 'en az çaba' ilkesinin kısaltıcı etkisini engeller.

Sonuç olarak iletişimin değişik koşullarının bu iki eğilimi denge- de tutmaya çalışmaları beklenebilir. Gürültü ölçüsünün ortalaması değişik diller için ve aynı dilin değişik evreleri için değişmez durum- daysa, dilde artıklık oranının değişmez olduğu sonucu çıkar. Ne ya- zık ki, hiç değilse şimdilik, dillerin bu iki karşıtsal ilkeyi 'homeosta- tik bir dengede' tuttuklarını doğrulamak olanaksızdır. Bunun neden- leri yakında bizi uğraştıracaktır. Yine de varsayım ilginçtir. Genel olarak uygunluğu Zipf yasasınca ve (bilgi iletim kuramı dönemin- den çok önce işaret edildiği gibi) sık sık kullanılmaları (bilgi içeriğini azaltarak) 'güçlerini' alıp götürdüğünde, sözcüklerin yerine, özellikle gündelik kullanımda bulunan daha uzun (ve daha renkli) eşanlamlı sözcükler kullanılması eğilimiyle de desteklenmektedir; 'argo' deyim- lerin yerini başka sözcüklerin almasındaki hız bu çerçevede açıkla- nabilir.

'Eşadlılık çatışması' olgusuyla bunun artzamanlı sonucu da böy- le açıklanabilir. (Bu konu Gilliéron ve onu izleyenlerce geniş ölçüde örneklendirilmiştir). 'Eşadlılık çatışması', en az çaba ilkesinin işleyişi iki sözcüğün tözel gerçekleştirmelerindeki 'güvenlik bölgesini' azaltma- da ya da ortadan kaldırmada, böylece de eşadlılığın ortaya çıkmasın- da ses değişimini belirlemede öteki öğelerle aynı zamanda bir araya geldiğinde ortaya çıkabilmektedir. ('Eşadlılık' terimi, 'homonymy' bugünlerde hem eşsesliliği hem de eşyazımlılığı anlatmakta kullanıl- maktadır. karş. 1.4.2. Burada kuşkusuz eşseslilik anlamındadır). Eş- adlılar birçok bağlamda aşağı yukarı eşit ölçüde olanaklı iseler 'ça- tışma', sözcüklerden birinin yerine başka birinin konmasıyla gideri- lebilir (ya da engellenebilir). Ünlü bir örnek, yazımsal yönden daha önceki dönemde *ea* ve *ee* biçiminde gerçekleşen ayırımın yitmesiyle *queen* (kraliçe) sözcüğüyle çatışmaya giren (en başta 'kadın' daha sonra 'sürtük' ya da 'orospu' anlamına gelen) *quean* sözcüğünün öl- çüt çağdaş İngilizcede ortadan kalkmasıdır. Dilbilim yazınında 'eş- adlılık çatışmasının 'en ünlü örneği ise güney-batı Fransız lehçele- rinde 'cat' (kedi) ve rooster (horoz) anlamına gelen sözcüklerin du- rumudur. Latince *cattus* ve *gallus* diye bilinen sözcükler, ikisi de, ses değişimi sonucu *gat* biçimine dönüşmüşlerdi. Çatışma *gat* = 'ho- roz' sözcüğünün yerine çeşitli sözcüklerin bu arada yerel *faisan* (sü- lün) ya da *vicaire* (papaz) sözcüklerinin konulmasıyla çözümlenmiş- ti. Bu ikincinin konuluşu, belki de, daha eskiden 'argoda' 'horoz' ile

'papaz' sözcüklerinin kullanımı arasındaki bağlantıya dayanıyordu. Eşadlılar konusunda oldukça geniş bir yazın vardır. (kaynaklar notlarda verilmiştir).

2.4.8 Koşullu bulunma olasılıkları

Gördüğümüz gibi belli bir birimin (ses ya da harf, anlatım birimi, sözcük vb.) kullanılışı tümüyle ya da bir ölçüde birimin bağlamı tarafından belirlenir. Bu bağlamsal belirlemeyi (ya da koşullanmayı) şimdi ortaya çıkarmalı ve bunun dilbilim kuramı yönünden sezdirimlerini açıklamalıyız. Kolaylık olsun diye, dikkatimizi, önce bağlamsal belirlemenin, dil yapısının aynı düzeyinde, dizimsel yönden bağımlı birim bütünceleri çerçevesinde işleyişinin ele alınması üzerinde toplayacağız; başka bir anlatımla, şimdilik alt düzey birim bütüncelerinin, kendilerinin de bağlam yönünden belirlenmiş olasılıkları bulunan üst düzey birimlerini gerçekleştirdiğine ilişkin çok önemli noktayı bir yana bırakacağız.

Her biri belli bir birim ya da dizimsel yönden bağıntılı birim kümeleri yerine geçen x ile y simgelerini değişken olarak kullanacağız ve x ile y 'nin kendilerinin de dizimsel ilişki içinde olduklarını kabul edeceğiz (Örneğin anlatım birimleri düzeyinde x , /b/ ya da /b/+ /i/ yerine, y ise /t/ ya da /i/+ /t/ yerine geçebilir; sözcük düzeyinde x , *men* (adamlar) ya da *old men* (yaşlı adamlar) yerine, y ise *sing* ya da *sing+beautifully* yerine geçebilir). Hem x hem de y 'nin ortalama, önsel bir bulunma olasılığı vardır. Sırasıyla px ve py . pxy diye simgeleyeceğimiz $x+y$ 'nin birleşiminin de bir olasılığı bulunacaktır.

x ile y arasındaki sayısal bağımsızlığın sınırlayıcı durumunda, $x+y$ birleşiminin olasılığı, x ile y 'nin olasılıklarının sonucuna eşit olacaktır. $pxy = px \times py$. Olasılık kuralının bu temel ilkesi yalın, sayısal bir örnekle gösterilebilir. 10'dan 39'a kadar olan sayıları (10 ile 39 da içinde) ele alacağız ve x ile y 'nin onlu simgelemede birinci ve ikinci sırada 2 ile 7 yerine kullandıklarını düşüneceğiz. Ele aldığımız sayıların uzanımında (30 sayının her birinin eşit ölçüde olası olduklarını düşünürsek) $px = 1/3$ ve $py = 1/10$ olur. Eğer '10 ile 39' arasında bir sayı düşünsek' ve usumuzdaki sayının kaç olduğunu kestirmesini birinden istesek, doğru kestirimde bulunma olasılığı (başka bilgi olmaksızın) otuzda birdir: $pxy = 1/30$. Ama kendisine sayının 3'ün bir çarpanı olduğunu söylediğimizi düşünelim. Şimdi doğru kestirimde bulunma şansı onda bire çıkacaktır. Bizim bakış açımızdan daha önemli olan şey (çünkü bir basamağın olasılığını başka bir basamağın bağlamında ele alıyoruz) iki basamaktan birinin

seçiminin sayısal yönden ötekinin seçiminden bağımsız olmamasıdır. $x = 2$ olduğunda, y 'nin olasılığı $1/3$ 'tür, çünkü bu uzanımda 3 'ün yalnızca üç katı vardır (21, 24, 27); ve $y = 7$ olduğunda x 'in olasılığı 1 'dir, çünkü bu uzanımda 3 'ün 7 'yle biten bir tek katı vardır. Bu eşitlikleri şöyle gösterebiliriz: $p_y(x) = 1/3$ ve $p_x(y) = 1$. y 'nin x bağlamında bulunuşundaki koşulu olasılık $1/3$ 'tür ve y verildiğinde x 'in koşullu olasılığı 1 'dir. ('Bağlamında' ve 'verildiğinde' anlatımları eşdeğerli olarak düşünülmektedir; sayısal dilbilim üstüne yazılan yapıtlarda ikisi de kullanılmaktadır). Örnekten genelleme yapacak olursak: $p_x(y) = p_x$ ise (yani y bağlamında x 'in olasılığı, önsel koşulsuz olasılığa eşitse) x, y 'den sayısal olarak bağımsızdır; ancak x 'in bulunuşu y 'nin bulunuşu ile az ya da çok olası hale getiriliyorsa ya $p_x(y) > p_x$ ya da $p_x(y) < p_x$ ise- o zaman x, y tarafından 'olumlu' ya da 'olumsuz' olarak koşullandırılmıştır. 'Olumlu' koşullandırmanın en aşırı biçimi kuşkusuz bütünüyle artıklıktır: $p_x(y) = 1$ (y, x 'i öncellemektedir); 'olumsuz' koşullandırmanın en aşırı biçimi ise 'olanaksızlıktır': $p_x(y) = 0$ (y, x 'i dışlar). Bağlamla ilgili koşullandırmanın ya olumlu ya da olumsuz olacağını (bu terimlerin kullanıldığı anlamda) bilmek önemlidir; ayrıca y bağlamında x 'in olasılığı her zaman (gerçekte seyrek olarak), x bağlamında y 'nin olasılığına eşit değildir.

Sayısal çözümlemenin sonuçları dilbilim için bir anlam taşıyacaksa, çeşitli koşullandırma türleri birbirinden ayrılmalıdır. Yukarıda gördüğümüz gibi, dizimsel ilişkiler *ardışık olabilir ya da olmayabilir*; bu bakımdan koşullandırma da *ardışık olabilir ya da olmayabilir*. x ile y ardışık olarak bağıntılı iseler, y, x 'ten önce gelirse $p_x(y)$ *ilerletici*, y, x 'i izlerse *gerileticidir*. Koşullandırmanın ilerletici ya da geriletici olmasından ayrı olarak x ile y bitişik olabilir (ardışık olarak düzenlenen dizimsel bir bütüncede birbirine bitişik olabilir); bu durumda x, y tarafından koşullandırılırsa, $p_x(y)$ *geçişlidir*. Dilin sayısal yapısının teknik olmayan birçok açıklaması, dil yapısının bütün düzeylerinde iş gören koşullu olasılıkların zorunlu olarak ardışık, geçişli ve ilerletici olduğu izlenimini verir. Bu, kesinlikle böyle değildir. Örneğin Latince'de belli bir eylemin özne ya da nesnesi olarak belli bir adın koşullu olasılığı, sözcüklerin zaman dizininde bulunuşlarındaki görece sıradan etkilenmez (karş. 2.3.5); İngilizcede *unchanging* ya da *invariable* gibi sözcüklerde) *un-* ve *in-* öneklerinin bulunuşu geriletici biçimde koşulludur; belli bir anlatım biriminin bir sözcüğün başında bulunması, belli bir anlatım biriminin bir sözcüğün sonunda bulunuşuyla (ya da bunun tersi) 'olumlu' ya da 'olumsuz' olarak koşullanmıştır vb. Elbette ilke olarak herhangi bir birimin herhangi bir bağlamdaki koşullu olasılığını hesaplamak ola-

naklıdır. Önemli olan, dilin bilinen genel dizimsel yapısı ışığında bağlamını ve koşullanma yönünü seçmektir -başka bir deyişle $py(x)$ 'i değil de $px(y)$ 'yi hesaplamak. (Belli bir birim kümesi, örneğin x , dizimsel yönden bağıntılı başka bir kümenin, örn. Y 'nin kendisine göre belli bir durumda bulunuşunu öncelleyebilir ya da buna izin verilebilir; üçüncü bir kümenin, örn. Z 'nin bulunuşunu da dışlayabilir). Bu kabul edilirse, belli bir küme, -örn. Y , öğelerinin koşullu olasılıkları hesaplanabilir. $px(y)$ ya da $py(x)$, px ve py 'den önemli derecede değişikse, sonuçlar sayısal yönden anlamlı olacaktır.

2.4.9 İngilizce ünsüzlerin yer açısından olasılıkları

Olasılıklar belli yapısal yerler yönünden de hesaplanabilir. Örneğin 4. çizelgede konuşma İngilizcesindeki 12 ünsüzün her biri için üç dizi olasılık verilmiştir: (i) Bütün durumlardaki önsel ortalama olasılıkları; (ii) Sözcük başında ünlüler önündeki olasılıklar; ve (iii) Sözcük sonunda ünlü sonrası olasılıkları.

Çizelge 4: Kimi İngilizce ünsüzlerin sözcüğün değişik yerlerindeki olasılıkları

	(i) 'Mutlak'	(ii) Başta	(iii) Sonda
[t]	0.070	0.072	0.105
[n]	0.063	0.042	0.127
[l]	0.052	0.034	0.034
[d]	0.030	0.037	0.039
[h]	0.026	0.065	—
[m]	0.026	0.058	0.036
[k]	0.025	0.046	0.014
[v]	0.019	0.010	0.048
[f]	0.017	0.044	0.010
[b]	0.016	0.061	0.0005
[p]	0.016	0.020	0.008
[g]	0.015	0.027	0.002

Görüleceği gibi belli ünsüzlerin sözcüğün değişik yerlerinde bulunma sıklıkları arasında çarpıcı ayırmalar vardır. Örneğin dizelgeye alınan birimlerden [v] sözcük başında en seyrek durumdadır ama sözcük sonunda sıklık yönünden üçüncü durumdadır; öte yandan [b] sözcük başında sıklık yönünden üçüncü ama sözcük sonunda

(sonda hiç bulunmayan [h] dışında -harflerden değil seslerden sözcüğümüze dikkat ediniz.) en seyrek durumdadır.

Ötekilerin her iki yer için ([t] gibi) olasılıkları yüksektir ya da [g] ve [p] gibi düşüktür. En yüksek ve en düşük olasılık arasındaki değişim oranı sözcük başına göre sözcük sonunda daha yüksektir. Bu tür olgular, İngilizcede sesbilimsel sözcüklerin sayısal yapısının belirlenmesinde yerlerini alırlar.

Daha önce (Zipf yasası ile ilgili olarak, 2.4.6) bir sözcükteki ses ya da harflerin sayısının bu sözcüğün bilgi iletim kuramı yönünden dizimsel uzunluğunun doğrudan bir ölçüsü olmadığı söylenmişti. Bunun nedeni elbette bütün ses ya da harflerin aynı bağlamda eşit derecede olası olmamasıdır. Bir sesbilimsel ve yazımsal sözcüğün olasılığı, kendisini oluşturan anlatım öğelerinin olasılıklarıyla doğrudan bağıntılı olsaydı, sözcükteki her bir yapısal yer için anlatım öğelerinin olasılıklarını çarparak sözcüğün olasılığını bulmak olanaklı olacaktı. Örneğin *x'in* sözcük başında *y'*ye göre iki kez daha olası olduğu, *a'nın* sözcük sonunda *b'*ye göre iki kez daha olası olduğu kabul edilirse, *xpa'nın ypa* ya da *xpb'ye* göre iki kez daha sık bulunacağı, *yph'ye* göre ise dört kez daha sık bulunacağı düşünülebilir. Bu beklentinin belli örneklerde gerçekleşmediği İngilizcede birçok sözcük gözönüne alınırsa açığa çıkabilir. [k] ve [f] anlatım öğeleri sözcük başında aşağı yukarı eşit ölçüde olasıdır ama *call* sözcüğü *fall* sözcüğünden (İngilizce sözcüklere ilişkin olarak yayınlanan sıklık dizelgelerine göre) çok daha sıktır; [t] ile gerçekleşen öge sözcük sonunda [g] ile gerçekleşene göre elli kat daha çok olasılık taşırken, *big* sözcüğü *bit*'ten dört kez daha sıktır vb.

Bu hesaplamalarda kullanılan sözcük başı ve sonuna ilişkin olasılıklar (bkz. çizelge 4) sürekli metnin çözümlenmesine dayanan olasılıklardır. Bu, belli bir ünsüzün, kullanım sıklığı görece yüksek birkaç sözcükte bulunmasının, başka bir ünsüzün sıklığı düşük sözcüklerden birçoğunda bulunmasından daha ağır basacağı anlamına gelir. ('işlevsel yük' kavramı ile ilgili olarak 2.4.1'de öne sürülen görüşlere bkz.) İngilizce *the, then, their, them* vb. sözcüklerin başında bulunan [ð] ünsüzü bu ağırlığı netkisini gösterir. Sözcük başında bütün ünsüzlerden en sık bulunanı budur; olasılığı ([t] için 0.072 ve [k] için 0.046 vb. ile karşılaştırıldığında) 0.10'dur. Ancak çağdaş kullanımda otuzdan az, yalnızca bir avuç değişik sözcükte bulunur. Buna karşılık sürekli metinlerde bulunma olasılığı [ð]'nın yarısından az olduğu halde, [k] yüzlerce değişik sözcüğün başında bulunur. İngilizcede ünsüz+ünlü+ünsüz biçiminde gerçekleşen bütün sözcüklerin karşılaştırılması (İngilizcedeki sesbilimsel sözcüklerde çok yaygın bir yapıdır bu), genel olarak, başta ve sonda kullanım

sıklığı düşük ünsüzler bulunan sözcüklere göre, başta ve sonda kullanımı sıklığı yüksek ünsüzü bulunan daha çok sözcük bulunduğunu ve bu sonuncuların daha sık kullanıldıklarını göstermektedir. Aynı zamanda kimi sözcüklerin kendilerini oluşturan kurucu anlatım öğelerinin olasılıklarından, beklenildiğinden daha çok ya da daha az sık kullanıldıkları vurgulanmalıdır.

2.4.10 Koşullandırma 'katmanları'

Bağlamsal belirlenmeyi, şimdiye değin, aynı düzeydeki birimler arasında geçerli olan koşullu olasılıklar açısından ele almış olsak da, belli bir anlatım ögesinin bulunuşunun, geniş ölçüde, sesbilimsel sözcüğün kendisinin de bir parçasını oluşturduğu bağlamsal olasılık tarafından belirlendiği açıktır. Örneğin *book*, *look* ve *took* diye yazılan üç sözcük de sık kullanılan sözcüklerdir; birbirlerinden yalnızca sesbilimsel (ve yazımsal) yönden, başlangıçta bulunan ünsüz bakımından ayrılırlar. İngilizcenin dilbilgisel yapısı açısından, üç sözcük arasında gerçek sözcüklerde karşıtalsal durumda bulunma olasılığı epeyce azdır (ve bu başlangıçtaki ünsüzlerin olasılıklarıyla tümüyle ilişkisizdir). *Took* sözcüğü öteki ikisinden birkaç yönden ayrılır, bunların en önemlisi de bir eylemin geçmiş zamanını gerçekleştirmesidir. Bu bakımdan *look* ve *book* sözcüklerinden daha çok *yesterday* (dün) ve *last year* (geçen yıl) gibi sözcük ve öbeklerle birlikte bulunur. (burada *took*'a karşılık olan sözcükler *looked* ve *booked*'tur.); *he*, *she* *it* ya da tekil bir adı özne olarak alabilir (*he took* vb. ama **he look* ve **he book* olmaz.) *Book* ile *look* da dilbilgisel yönden birbirlerinden ayrılırlar. Uygun bağlamda her biri bir ad ya da eylem olarak kullanılabilir (Bir sesbilimsel sözcüğün birden çok dilbilgisel sözcüğü gerçekleştirebileceği anımsanmalıdır; karş. 2.2.11); *look* eylem olarak, *book* ise ad olarak daha yaygın iken, bu ayrım sayısal olmayan şu dilbilgisel olgularla karşılaştırıldığında önemsizdir. Eylem olarak *book* (yer ayırtmak vb.) düz tümleç olarak bir ad ya da ad öbeği alabilir ama, *look* alamaz (*I'll book my seat*, *He's going to book my friend for speeding*: burada *look* sözcüğü olanaksızdır); *look* ise olağan olarak bir ilgeç öbeği alır (*I'll look into the matter*, *They never look at me*: Burada *book* olanaksızdır). Öyle anlaşıyor ki, gündelik dil kullanımlarında konuşucuların ürettiği İngilizce sözcelerin çoğunda *book* ile *look* sözcüklerinin karıştırılması dilbilgisel kısıtlamaların biri ya da ötekisi tarafından önlenmektedir. Bu, İngilizcede en az karşıtalsal olan sesbilimsel sözcüklere özgü bir özelliktir.

Şimdi de hem *look* hem de *book* sözcüklerinin dilbilgisel yönden kabul edilebilir durumda olduğu birkaç küçük sözce dizisini ele ala-

lim. İngilizce konuşan birinin sözceleri düzenlemesi ve sırası geldiğinde üretmesi ya da duyması çok kolaydır. Bir örnek *I looked for the theatre: I booked for the theatre olabilir*. Tartışmanın hatırı için, *booking* ya da *looking* sözcüklerinin başındaki ünsüzün dinleyene 'kanalda' önemli bir 'gürültü' bozukluğu olmadan 'aktarıldığını' düşünürsek, dinleyen dildeki ve sözcenin durumundaki artıklıklara dayanarak konuşucu tarafından hangi sözcüğün anlatılmak istendiğini 'kestirme' sorunuyla karşı karşıya gelecektir. (Kolaylık olsun diye, *cooked* vb. bu durumda olanaksız ya da oldukça olanak dışı olduklarını varsayacağız). İngilizceyi simgeleyen örneklerde *looked*, *booked*'tan çok daha sık bulunsa da *theatre* sözcüğünün bulunuşunun *booked*'un olasılığını epeyce arttırdığı açıktır. *For the theatre* için *booked* ya da *looked* sözcüklerinden hangisinin daha olası olduğunu söylemek güçtür. Ama belli herhangi bir durumda biri ötekinden daha çok belirlenmiş olabilir. Bu durum şu iki uzun sözcenin karşılaştırılmasından bellidir:

(i) *I looked for the theatre but I couldn't find it.* (Tiyatroyu aradım ama bulamadım)

(ii) *I booked for the theatre but I have lost the tickets.* (Tiyatro için yer ayırttım ama biletleri kaybettim)

Booked sözcüğü (i)'de, *looked* ise (ii)'de bağlam yönünden dışlanacaktır. Ancak durumun kendisi, daha önceki bir konuşma da içinde olmak üzere, çeşitli önsayıtlar ortaya koyabilir; bunun gücü (i)'deki *but* ve *couldn't* ve (ii)'deki *but* ve *tickets* ölçüsünde güçlü olabilir. Böylece dinleyen, '*I looked for the theatre*' çerçevesinde *booked* yerine *looked*'u 'kestirecek' biçimde bu önsayıtlar tarafından önceden 'koşullandırılmış' olacaktır. Şimdilik, bir sözcüğün ötekisiyle bir arada bulunmasından ve belli bir sözce bağlamındaki 'önsayıtlardan' ileri gelen bu olasılıklara 'anlamsal' diyeceğiz. (Daha sonraki bölümlerde burada anlambilim dediğimiz çerçevede başka kabul edilebilirlik düzeylerini de birbirinden ayıracağız).

Örneğimiz oldukça yalınlaştırılmıştır; yalnızca üç koşullandırma düzeyi kabul ettik (sesbilimsel, dilbilgisel ve anlamsal) ve 'gürültü' yoluyla yalnız bir tek anlatım biriminin yittiğini ya da bozulduğunu varsaydık. Ancak bu yalınlaştırma tartışmanın genel sonucunu etkilemez. Belli sözcelerin tartışılması söz konusu olduğunda, anlam olasılıkları dilbilgisel olasılıklara, dilbilgisel olanlar da sesbilimsel olanlara ağır basar. Belli sözcüklerin bulunduğu dış durumlarda anlam yönünden önemli (bağıntılı) etmenleri belirtmek (hiç değilse dilbilim araştırmalarının bu aşamasında) olanaksız olduğundan, bunların herhangi bir bölümünün olasılığını ve dolayısıyla bilgi içeriğini hesaplamak da olanaksızdır. Daha önce işlevsel ağırlık ve bilgi

İletim kuramına ilişkin tartışmalarımızda vurguladığımız konulardan biri budur. bkz. 2.4.1).

2.4.11 *Bir ikilem ve yöntembilgisi açısından sonucu*

Bu bölümde, görünüşte iki çelişkili ilke öne sürüldü: Birincisi dillerin işleyişini ve gelişimini anlamada sayısal düşüncelerin temel olduğu; ikincisi uygulamada (ve belki ilkede de) dil birimlerinin gerçek sözcelerde taşıdıkları bilgiyi tam olarak hesaplamanın olanaksızlığı. Bu açık çelişki dilbilim kuramının, hiç değilse günümüzde, sözcelerin gerçek durumlardaki üretim ve kullanımlarıyla (doğrudan böyle ele alınabilecek çok küçük bir dil sözcesi kümesi dışında) ilgilenmediği ya da ilgilenemeyeceği, ancak gerçek sözcelerin bulunduğu durumlardan soyutlanmış olarak ele alınan tümcelerin yapılarıyla ilgilendiği kabul edilerek çözümlenmiştir.

3

DİLİN SESLERİ

3.1 Giriş

3.1.1 Sesbilgisi ve sesbilim

Şimdiye değin, tümcelerın sözcüklerden ve sözcüklerin ‘seslerden’ oluştuğuna ilişkin geleneksel dil görüşünü olduğu gibi kabul ettik. (bkz. 2.1.1.) Bundan önceki bölümde töz ve biçimle ilgili tartışmamızda ‘ses’ teriminin temelde belirsiz olduğunu gördük. Şimdi bu belirsizliği ortadan kaldırmalıyız.

Dilbilimciye iki ‘sesin’ aynı mı değişik mi olduğu, ya da belli bir dilde kaç ses bulunduğuşorunla, sorunun tözle mi, biçimle mi ilgili olduğunu bilmek zorundadır; bu ‘seslerin’ hangi dilden oldukları bilinmeden betimlenebilen fiziksel varlıklar olarak mı düşünölmeleri gerektiğini, yoksa dilde işlevsel olan ses ayırımı ve benzerlikleri açısından mı betimlenmeleri gerektiğini bilmek zorundadır. (‘işlevsel’ terimi ‘iletişim amaçlı’ anlamındadır). Birinci durumda duyduğunun ya da araçla çözümlediğinin *sesbilgisel* bir betimlenmesini; ikincisinde *sesbilimsel* bir çözümlemesini sunacaktır.

3.1.2 Konuşma sesleri

Şimdi geçici olarak ‘konuşma sesi’ ve ‘sesbirim’ terimlerini birbirinden ayıralım. *Konuşma sesi* sesbilgisel yönden ayrı bir sesbirimdir; başka bir anlatımla, konuşma organlarınca üretilen, sesbilgisi uzmanınca konuşma organlarının ürettiğı öteki bütün sesbirimlerinden ayrılabilen herhangi bir sesbirimidir. İnsan konuşma organlarının üretebileceğı ve sesbilgisi uzmanının ayırt edebileceğı seslerin sayısında pratik bir sınır bulunmadığından konuşma sesinin nitelik yönünden bir ölçüde belirsiz olduğu ortaya çıkar. Tek tek sesbilgisi uzmanları uzmanlık yönünden birbirinden ayrılır; sesin işitimsel özelliklerini ölçmede elimizde bulunan çeşitli araçlı tekniklerle bile, son çözümlemeye ince ayrımlar ve çelişkiler kalır.

Sorun konuşmada kullanılan ses diliminin bölünebilirliğinde dogal bir sınır bulunmamasıdır. Sesbilgisi uzmanının değişik konuşma

seslerini ayırırken durduğu nokta, ya yeten eğinin ve araçlarının sınırlarıyla ya da (daha çok) çözümlemenin özel amaçlarıyla belirlenir. Kimi amaçlar için ötekilerden daha ince ayrımlar çizmek isteyebilir. Simgelemede erişmek isteyebileceği incelik derecesine göre 'geniş' ya da 'dar' bir çevriyazı kullanabilir (Elbette 'en geniş' ve 'en dar' arasında birçok evre vardır). Birkaç örnek vereyim.

İngilizce'de *p*, *t*, ve *k* sözcüğün kimi yerlerinde biraz solukludur (hafif bir soluk puflamasıyla söylenir); öteki durumlarda, örn. *s*'den sonra, soluksuzdurlar (karş. *top*, *stop*, *pot*, *spot* vb.) Bu bakımdan geniş çevriyazıda sesbilgisi uzmanı iki İngilizce sesi simgelemek için aynı harfi (ya da simgeyi) kullanabilir, sesbilgisi yönünden kolayca ayırdedebilseler bile. Yine İngilizce'de izlenimsel olarak 'açık' ve 'kapalı' denilen iki ana 'l -sesi' vardır: Birincisi ünlülerden önce, ikincisi ünsüzlerden önce ve sözcüklerin sonunda bulunur (karş. *leaf*, *late*, *feel*: *field*) Dar çevriyazı 'açık ve 'kapalı' *l* arasındaki ayrımı belirtir; geniş çevriyazı ise belirtmeyebilir.

3.1.3 Sesbirimler ve sesbirimcikler

Geniş çevriyazı tartışması bizi doğal olarak *sesbirim* kavramına getirir. İngilizce *p*, *t*, *k* örneğine dönersek; geniş çevriyazıda hem soluklu, hem soluksuz ünsüzleri aynı simgeyle gösterebilmemizin nedeni, soluklu ve soluksuz tür arasındaki ayrımın İngilizcede asla sözcükleri birbirinden ayırma işlevinin bulunmamasıdır (Bu, daha sonra, daha eksiksiz bir biçimde ele alınacak bir ilkenin, kabaca, bir ölçüde eksik bir anlatımıdır); *işlevsel* bir ayrım değildir bu; sesbilgisel bir ayrımdır; İngilizcenin sesbilimsel ya da sesbirimsel bir ayrımı değildir (Şimdilik 'sesbilimsel' ve 'sesbirimsel' terimlerini birbirinden ayırmayacağız).

Öteki dillerde (örn. kimi Kuzey Kızılderili dillerinde ve Çince'nin kimi lehçelerinde) soluklu soluksuz ünlüler arasındaki ayrım işlevsel ya da sesbirimseldir. Öte yandan İngilizcede bulunan, konuşma sesi olarak bulunsalar da öteki dillerde işlevi olmayan, sesbirimsel ayrımlar vardır. Örneğin, kimi dillerde (sesbilgisi uzmanının ötümlü - ötümsüz ünsüzler arasındaki ayrım diyeceği) *d-t*, *b-p*, *g-k* vb. konuşma sesleri arasındaki ayrım sesbirimsel bir ayrım değildir, sözgelimi, *p*, *t*, ve *k* sözcüklerin başında ve sonunda; *b*, *d*, ve *g* yalnızca sözcüklerin ortasında bulunabilir. Bu tür durumlarda sesbilgisel yönden ayrılabilen konuşma seslerinin, aynı sesbirimin yerel değişkenleri ya da *sesbirimcikleri* olduklarını söyleriz. Bunlara yerel değişken denmesinin nedeni, belli bir sesbirimin sesbilgisel bileşenlerinden biri yerine

ötekinin kullanılmasının, sesbrimin sözcükteki yerine göre belirlenmiş olmasıdır.

Şimdi 'ses' sözcüğünün neden belirsiz olduğu ve niçin bir yandan sesbilgisel betimleme birimleri (konuşma sesleri), öte yandan sesbilimsel betimleme birimleri (sesbirimler) arasında bir ayırım yapılması gerektiği anlaşılmış olacaktır. Sözcelerin çevriyazısında konuşma seslerini sesbirimlerden ayırmak için, ikincileri simgeleyen simgeleri eğik çizgiler arasında, birincileri de köşeli ayraç arasında yazmak gelenekleşmiştir. Sözelimi yukarda kullanılan örneğe göre, /p/, /t/ ve /k/'nın sözcük başında ve sonunda [p], [t]. ve [k], sözcük sonunda [b], [d], ve [g] sesbirimciklerine sahip olduklarını söyleyebiliriz. Çağdaş dilbilim kuramındaki sesbirim kavramına ilişkin daha eksiksiz bir inceleme biraz sonra sunulacaktır. Önce sesbilgisel çözümlemenin kimi ilkelerini tartışmalıyız.

3.2 Sesbilgisi

3.2.1 *Sesbilgisinin değişik dalları*

Sesbilgisi yalnızca dilbilimci ve yabancı dil öğrencisi için yardımcı bir araç olarak düşünülmemelidir.

Bugün uygulandığı biçimiyle, fizyoloji ve fiziğin kimi bölümlerini de içine alan, ama kendi geçerlik koşulları, kendi araştırma ve deney yöntemleri ve kendi teknik sözvarlığı olan, oldukça gelişmiş bir bilimdir.

Konuşma sesleri çoğu zaman teknik olmayan öznel, oldukça anlamsız bir biçimde 'kaba', 'gırtlaksı' 'yumuşak', 'düz' vb. terimlerle anlatılır. Nesnel olarak üç açıdan betimlenebilirler: 1) İnsan konuşma organlarınca çıkarılma biçimi açısından; 2) Konuşan ve dinleyen arasında yol alan ses dalgalarının işitimsel özellikleri açısından; ve 3) İnsan kulağı ve ilgili düzenek üzerindeki fiziksel etkileri yönünden. Bu, konunun söyleyişsel, işitimsel ve duyumsal biçiminde üçlü bir bölümlenmesini verir.

3.2.2 *Duyumsal sesbilgisi*

Konuşma seslerinin duyumsal sınıflaması henüz çokça ileri götürülememiştir; pratik olarak günümüzde sesbilgisinin iki ana daldan oluştuğu söylenebilir: Söyleyişsel ve işitimsel sesbilgisi. Bu dalların herhangi birini bu sınırlı yerde yeterince ele almak olanaksızdır. Bütün yapabileceğimiz, sınıflama ve kuramın genel ilkelerini kısaca sunmaktır.

3.2.3 Söyleyişsel sesbilgisi

Sesbilgisel betimlemenin en eski, ama yine de en yaygın yöntemi, konuşma seslerinin 'söyleyiş' açısından betimlenmesidir. Sesbilgisi uzmanının, öyle uygun düştüğünden, kendi bakış açısından 'konuşma organları' dediği organlar, gerçekte, en başta fizyolojik bir dizge oluşturmazlar. Konuşma organlarının çoğu (dudaklar, dişler, dil, ses telleri, burun, akciğerler vb.) başka amaca da hizmet ederler; bu amaç, öteki hayvanlarda olduğu gibi insanlarda da biyolojik açıdan birincil olarak düşünülebilir. Ancak konuşma sesleri sesbilgisi uzmanınca haklı olarak bütün, iç içe girişik bir dizge olarak kabul edilirler. Değişik kimselerin konuşma organlarındaki bireysel ayrımların (açık fiziksel kusurlar dışında) üretilen seslerin türü üzerinde önemli bir etkisi yoktur. Bir erkek çocukla bir adamın, bir erkekle bir kadının sesleri arasındaki ayrım, konuşma yönünden genelde önemli değildir. Çoğu zaman öyle söylene de, kimi 'ırkların' konuşma organlarının, kimi seslerden çok ötekilerinin üretilmesine uygun olduğu da doğru değildir. Kimi sesleri çıkarmadaki 'yeteneksizlik' genel olarak çocukluktaki çevre etmenlerinin bir sonucudur, bunun en başında da insanın duyduğu anadilini öğrenmesi gelir.

3.2.4 Ötüm ve ses yüksekliği

Çoğu sesbilgisi uzmanı konuşma seslerini *ünsüz* ve *ünlü* diye ikiye ayırır. Bu sınıflama seslerin daha önce *ötümlü* ve *ötümsüz* olarak ayrılmalara dayanır. *Ötüm* gırtlaktaki (ya da 'Adem elmasındaki') ses tellerinin düzenli titreşimleriyle üretilir. Titreşimin hızı gerilimin ölçüsüne bağlıdır ve bu ortaya çıkan sesin *yüksekliğini* belirler (Ses yüksekliği, çoğu zaman, üretilen seslerin ayrılmaz bir parçası olmakta çok, onlara eşlik eden bir özellik olarak ele alınır). Ünlüler (söyleyişsel terimlerle) biçimlenmelerinde havanın boğazdan ve ağızdan bir engele uğramadan (dil, dudak, diş vb. tarafından) geçtiği, *ötümlü* sesler olarak tanımlanırlar. Ünlüler dışındaki bütün öteki konuşma sesleri *ünsüz* olarak tanımlanır. Bu bakımdan *ünsüzler* oldukça ayrıktır. Gerçekten, kimi sesbilgisi uzmanları, *ünlüler* ve *ünsüzler* arasındaki ayrımın her zaman düşünüldüğü ölçüde temel olduğunu yadsıyacaklardır. 'Ötümsüz ünlü' gibi görünüşte aykırı sesler bulunması yanında, *ötümlülük* tam ya da eksik olabilir ve 'engelleme' terimi ilk bakışta görüldüğünden daha az kesin olabilir. Bir ölçüde engellenmiş seslerin *ünlü* mü *ünsüz* olarak mı sınıflandırılmaları gerektiği konusuyla ilgili değişik türden ek ölçütler getirilmelidir.

Bunlar, üzerinde durmamız gerekmeyen konulardır. Bunlardan burada, insan konuşma organlarınca çıkarılan sesin içinde belki de

multak 'doğal' sınıfların bulunmadığı bir süreklilik olduğu yolunda, bütün bölüm boyunca vurgulayacağımız görüşü desteklemek amacıyla söz edilmektedir.

3.2.5 Ünlüler

Ünlüler genellikle üç ana söyleyiş boyutu açısından sınıflandırılırlar: Ağzın açılma derecesi (kapalı - açık); dilin en üst bölümünün yeri (ön - arka) ve dudakların durumu (yuvarlak - yaygın ya da düz). Böylece belli bir ses kapalı, ön, yuvarlak ünlü olarak (örn. Fransızca *lune* sözcüğündeki ünlü); başka birisi kapalı, ön, düz olarak tanımlanabilir (örn. Fransızca *si* ya da İngilizce *sea* sözcüğündeki ünlü). Kuşkusuz 'kapalı', 'ön' terimleri mutlak olarak kullanılmamaktadır. Üç boyutun herbiri bir sürekliliği simgeler ve ilke olarak sayısız kez bölünebilir. Sözelimi, Fransızca *si* sözcüğünün ünlüsü İngilizce *sea* sözcüğününkünden daha kapalıdır (kimi başka yönlerden de ayrıdır). Sınıflama için yapılan şey 'asal' ünlü denilen bir dizi sesi; başka bir deyişle (bu sınıflama dizgesinin kurucusu olan D. Jones'tan alıntı yaparsak) 'bilinen işitimsel özellikleri, bilinen dil ve dudak durumlarına sahip olan bir dizi ünlü - sesini' belirlemektedir. Jones, asal ünlülerin 'bilinen işitimsel niteliklerinden' söz ediyorsa da, dizge öncelikle ve nesnel olduğu ölçüde, söyleyişsel bir sınıflamadır. İzlenen yöntem önce bir dizi söyleyiş uçlarını ('olası en kapalı ön ünlü', 'en açık ard ünlü' vb.) tanımlamak ve daha sonra, 'işitimsel ayrılma dereceleri aşağı yukarı eşit olacak biçimde' ara noktaları seçmektir. 'İşitimsel ayrılma' aralıklarına ilişkin yargı öznel, (elbette zeki ve oldukça becerikli bir sesbilgisi uzmanının öznel yargısıdır bu). Asal ünlülerden herbirinin değeri belirlendiğine ve D. Jones'un kendi kayıtları araçsal yönden çözümlendiğine göre, bunların işitimsel nitelikleri, kimi sınırlamalarla nesnel olarak bilinmektedir.

Asal ünlü dizgesinin son çözümlemeye nedensiz olması, bu dizgeyi daha az yararlı ya da bilimsel yapmaz: Asal ünlülerin değerleri Uluslararası Sesçil Abece'de (IPA) belirlenmiştir ve ölçüt olarak bunlara başvurarak eğitim görmüş bir sesbilgisi uzmanı, gereksinime uygun olarak az ya da çok kesin bir biçimde, herhangi bir dilin ünlülerini betimleyebilir.

Sesbilgisi uzmanının ünlülerin sınıflandırılmasında temel alacağı üç söyleyiş değişkenine ek olarak, 'olağan' söyleyişin ikincil değişimi olarak ele aldığı birkaç değişken daha vardır. Sözelimi ünlülerin 'olağan olarak' burundan hava geçişi olmadan söylendikleri kabul edilir. Ünlünün söylenmesi sırasında, burun geçişi havanın hem ağızdan hem de burundan geçeceği biçimde açık tutulursa, ünlünün

genizsileştiği söylenir; IPA tarafından, karşılığı olan *genizsileşmemiş* ünlünün bir değişimi olarak düşünülür ve simgelenir (karş. [a]: [ā]).

3.2.6 Ünsüzler

Ünsüzler birkaç ilginç kümeye ayrılır. *Ötümlü* ya da *ötümsüz*, *ağızsız* ya da *genizsi* olabilirler Hava geçişindeki engelleme eksiksiz ise ortaya çıkan sesler *kapantılı* (ya da patlamalı) diye tanımlanır; engelleme bir ölçüdeyse, ama sürtünme varsa, bu seslere *sürtünmeli* (ya da sızmalı) denir. Engellenmenin olduğu yere eklemleme noktası adı verilir: Dudaklar, dişler, diş yuvaları (ya da diş kenarları), damak (örn. öndamak), artdamak (ya da yumuşak damak), küçük dil, boğaz, ses yarığı, IPA'nın kabul ettiği temel eklemleme noktalarıdır. Eklemleme noktasına yakınlaştırılan organa (ya da organın bir bölümüne) eklemleyici denir: Bu, çoğu durumda dilin, bu amaca uygun olarak dört bölümden oluştuğu düşünülen bir bölümdür: Dil ucu, dil palası, dil ortası ve dil arkasıdır. Dil ucu ünsüzleri dil ucunun eklemleyici olarak işgördüğü ünsüzlerdir; dil ardı ünsüzleri eklemleyicinin dilin ardı olduğu ünsüzlerdir.

Sesbilgisi uzmanlarının kullandıkları geleneksel terimlerin çoğu kimi eklemleyicilerin olağan olarak belli eklemleme noktalarıyla ilişkili oldukları biçimindeki örtülü varsayuma göre yorumlanır: Örneğin 'dişsil' terimi dil ucunu (üst) dişlere yaklaştırarak üretilen sesler (örn. [t], [d]) için kullanılır; öte yandan 'artdamaksıl' terimi dilin arkası ile yumuşak damağın bir araya gelmesi ya da sürtünmesiyle çıkarılan sesler için (örn. [k], [g]) kullanılır. Başka durumlarda, kullanılan terim, eklemleyici ile eklemleme noktasını belirleyen birleşik bir addır: Böylece, örneğin 'diş dudak' terimi (üst) dişlerle (alt) dudağın bir araya gelmesi ya da sürtünmesi sonucu çıkarılan sesleri (örn. [f], [v]) anlatır. Gerekirse, aynı örüntüye göre daha başka terimler de serbestçe yapılabilir. Öyleyse ünsüzler, değişik birkaç eklemleme değişkenine göre (bunların yalnızca kimilerinden söz ettik) sınıflandırılabilir. Örneğin IPA'nın kurallarına göre [p] çift-dudaksı, ötümlü, ağızsız, kapantılıdır; [f] dudakdişsel, ötümsüz (ağızsız) sürtünmelidir; [m] çift-dudaksı (ötümlü) genizsi, kapantılıdır; [t] dişsil (ya da dişyuvasıl) ötümsüz, ağızsız, kapantılıdır; [n] dişsil (ya da dişyuvasıl) (ötümlü) genizsi, kapantılıdır vb. 'Olağan' eklemleme noktalarından görünürdeki sapmalar 'ilerletici' ya da 'geriletici' diye tanımlanır. Sözgelimi İngilizce *key* ve *car* sözcüklerinin başındaki sesler sesbilgisel yönden ayrıdır: Genel olarak 'ilerletici' ve 'geriletici' (ya da ön ve arka) [k] türleri oldukları anlamına gelmez; yalnızca ağızın tavanıyla dilin yüzeyinin sesbilgisi uzmanlarınca büyük değil, daha az sayıda bölgelere ayrıldığı anlamına gelir.

3.2.7 Söyleyiş değişkenleri, 'uzun' ve 'kısa' bileşenleri

Şimdiye değin, konuşmadan, sanki fiziksel olarak ayrı biçimlerden oluşmuş gibi söz ettik. Durum böyle değildir.

Konuşma, fiziksel durakların konuşucunun yalnızca soluklanmak için durduğu noktalarda bulunduğu, değişik uzunlukta, sürekli ses patlamalarından oluşur. Sesbilgisi uzmanının konuşma sesi dediği şeyler, sürekli ses akımından açık ya da örtülü bir sınırlama ölçütüne göre soyutlanmıştır. Sorunu biraz yalınlaştırırsak, sürekli bir konuşma uzanımında tanınabilen konuşma sesleri sayısının, konuşma organlarının birbirini izleyen ayrı durumlarının sayısı ile belirlendiğini söyleyebiliriz: Konuşma organlarının durumundaki bir değişiklik, bilinen *söyleyiş değişkenlerinden* hiç değilse birinde algılanabilen bir değişiklik olarak tanımlanabilir. Bu demektir ki, bu değişkenlerden kimileri, konuşma organlarının birbirlerini izleyen birçok konumu boyunca aynı değeri koruyabilir. Geniş çevriyazıda [kats] ve [kadz] olarak yazılabilen İngilizce *cats* ve *cadz* sözcüklerini düşünelim. Burada kullanılan sesçil, yazımın, iki sözcük arasındaki ayrımı, iki ayrı konuşma sesi arasındaki ayrımların bir toplamı olarak simgelediği anlaşılacaktır (örn. [t]: [d] ve [s]: [z]). Gerçekte ayrım, söyleyiş değişkenlerinden birindedir (ünlülerdeki ayrımı bir yana bırakabiliriz): [kats] sözcüğünde ünlüden sonra gelen sözcük bölümü ötümsüzdür; [kadz] ise ötümlüdür (bu bir yalınlaştırmadır ama ileri sürülen görüşü değiştirmez). Bu bakımdan, bir ya da birden çok yeri kaplamasına göre 'kısa' ya da 'uzun' diyebileceğimiz, iki tür sesçil bileşeni birbirinden ayırabiliriz. Aynı söyleyiş bileşeninin değişik sesçil dizilerde uzun ya da kısa olabileceğine dikkat etmek önem taşımaktadır. Sözelimi *under* sözcüğünde ötümlülük bileşeni sözcüğün bütünü, dişil ilişki ise iki durumu (*nd*) kapsar; oysa genizlilik yalnızca bir durumla (*n*) sınırlıdır; *omnipotent* sözcüğünde ise genizlilik uzun bir bileşendir [mn]'de, ve bizi [m] ile [n] konuşma seslerinin kapladığı yerleri birbirinden ayırmaya yönelten dudaksıdan dişsile (daha doğrusu dişyuvası) bir değişimdir.

Kimi söyleyiş bileşenleri, özellikle ötümlülük ve genizlilik, ağızda engelleme olup olmamasından etkilenmediklerinden, ünsüz ve ünlülerin oluşmasında işe karışabilir. Örneğin IPA'da [a] [a] ve [ā] olarak verilen ünlüler arasında geçerli olan ilişkiler [p], [b] ve [m]; [t], [d] ve [n] ve [k], [g] ve [ŋ] ünsüzleri arasında geçerli ilişkilerin aynıdır: Üçlü kümeden her birinin ilk ögesi ne ötümlü, ne genizsidir; ikincisi ötümlüdür, ama genizsi değildir; üçüncü ise hem ötümlü, hem genizsidir. Bu konu, varsayımsal bir örnek ile açıklanabilir: Belli bir dilde sesçil olarak a) [p̥at̥ak] b) [badag] ve c) [manaŋ] olarak yazılabilen üç sözcük bulunduğunu düşünelim. Burada üç söy-

leyiş değişkeni söz konusudur. Üç eklemlenme noktası (i) dudaksıl, (ii) dişsil ve (iii) artdamaksıl dokunma ve hem ünsüz hem de ünlülerin biçimlenmesinde işe karışan iki bileşen; (iv) ötümlülük ve (v) genizliliğin bulunması ya da bulunmaması. Üç sözcük arasındaki sesçil ilişkiler üçüncü çizitte verilen iki boyutlu düzene göre gösterilebilir; burada yatay boyut zamansal sıralanma, dikey boyutsa ilgili beş söyleyiş değişkeninden herbiri için 'olumlu' ya da 'olumsuz' değer belirlemesi için kullanılır: Olumlu değer (ötümsüzden çok ötümlü, ağızsızdan çok genizsi; dudaksıl ya da artdamaksıldan çok dişsil ilişki vb.) yatay kırık bir çizgi ile gösterilmiştir; 'olumsuz' değer işaretlenmemiştir. Bu düzenler daha yaygın abecesel çevriyazıyla eşdeğerlidir: a) [paṭāk], b) [badag], c) [māñāñ].

	a	b	c
Dudaksıl	—	—	—
Dişsil	—	—	—
Artdamaksıl	—	—	—
Genizsi			—
Ötümlü		—	—
	patak	badag	manañ

Çizit 3. 'Dudaksıl', 'dişsil' ve 'artdamaksıl' bu söyleyiş noktalarında engellenmeyi anlattıklarından (ünlülerin söyleyiş bileşenleri verilmemiştir, değer yönünden değişmez olarak kabul edilmişlerdir); ünlü ve ünsüzlerin belirlenmesi ve böylece konuşma organlarının beş durumunun anlaşılması, her bir sözcüğün iki bölümündeki engellenmenin yokluğundan ve üç bölümünde engellenmenin bulunmasından besbellidir.

[paṭāk], [badag] ve [manañ] sözcüklerinin durumunda ötümlülük ve genizliliğin varlığı ya da yokluğu, her bir sözcüğün başından sonuna uzanan uzun bileşenlerdir (Bir ünlünün altına konulan küçük yuvarlağın o sesi ötümsüz olarak belirlediği, bir ünlü üzerine konulan (~) iminin ise onu genizsi olarak belirlediği ve ötümsüz olarak belirlenmemişlerse, ünlülerin olağan olarak ötümlü oldukları anımsanmalıdır); engellenmiş ve engellenmemiş parça dizilerinin ünlü ve ünsüzleri ve bu durumda konuşma sesi sayısını birbirinden ayırdığı açıktır. Bu örneğin ve örnekte örtülü olarak bulunan olgulara ilişkin genellenmenin dikkatle gözönüne alınması, '[p] sesi', '[m] sesi' gibi anlatımların, 'belli bir yerde dudaksılık, kapantılık,

ötümlülük ve genizsilik yoksunluğu ile belirlenen bir ses uzanımı', 'belli bir yerde dudaksılık, kapantılılık, ötümlülük ve genizsilik vb. ile belirlenen bir ses uzanımı' (ilgili söyleyiş değişkenlerinden yalnızca birkaçından söz edersek) demenin uygun, ama aslında yanıltıcı yolu olduğu sonucuna varmalıyız. Sesbilgisi uzmanlarının yaygın biçimde kullandıkları ve burada örnekleri anlatmak için kullanılan abecesel dizge, bu bakımdan, konuşmanın çevriyazıyla yazılmasında yetkin bir dizge olmaktan uzaktır. Daha yeterli bir dizge, herhangi bir konuşma parçasında örtüşen söyleyiş bileşenlerinden herbirini doğrudan simgeleyen ve bileşenlerin görece uzunluklarını açıkça belirleyen bir dizgedir.

Bu bakımdan sesçil çevriyazıyı anlayarak okumak isteyen bir kimse, her bir simge yerine, bu simgenin aynı anda anlattığı söyleyiş bileşenlerini zihinsel olarak yerleştirerek ve daha sonra bu bileşenleri yukarıda açıklanan ilkelere göre birbirleriyle birleştirerek, önce bunları 'abece-dışına' çıkarmalıdır.

Bu sorun uzun uzadıya tartışıldı; çünkü yeterince üzerinde durulmamakta, kimi zaman dille ilgili basit, kamuya seslenen kitaplar da sözü bile edilmemektedir. Sık sık konuşmanın ayrı, bağımsız konuşma sesi dizilerinden oluştuğu ve konuşma seslerinin söyleyişsel sesçil çözümlemenin en son birimleri olduğu izlenimi verilmektedir. Biraz sonra burada kısa ve uzun bileşenler arasında sesbilgisel nedenlerle yaptığımız ayrımın sesbilimsel yönden de yapılabileceğini göreceğiz.

3.2.8 Sesçil abece

Okur şimdi şu noktayı kolayca anlamış olmalıdır. IPA Latin abecesine dayanır. Üstelik harflere verilen sesçil değerler sesbilgisi ve sesbilim ayrımı gereği açıkça kabul edilmeden önce belirlenmişti. IPA kimi söyleyiş özelliklerini simgelemedeki tutarsızlığıyla, 'olağanlık' ve 'olağandışılık'la ilgili varsayımlarıyla kökenini açığa vurmaktadır. Genel olarak, Latin abecesi kullanan bir ya da daha çok ana Avrupa dilinde, harflerin 'simgeledikleri' seslerin değerine sahip oldukları düşünüldü; artık olan kimi harfler için, örn. İngilizce'de kullanıldığı biçimiyle *x* vb. (= [ks]) için değişik bir sesçil yorum kullanıldı; (Yunanca abecedenden ödünçlenen ya da bu amaçla özel olarak düzenlenen) örneğin İngilizce *thick* ve *there* sözcüklerinin başındaki 'sesleri' simgelemek için [θ] ve [ð] simgeleri getirildi. IPA'nın yaratıcıları ve daha sonraki gelişiminden sorumlu olanlar, her ne kadar abece için yeni simge düzenlenmesinde, yazım açıklığı gereklerine övgüye değer biçimde dikkat etme yanında, büyük beceri göstermişlerse de, kuru-

labilecek tümüyle birbirinden ayrı simgelerin sayısı pratik bakımdan açıkça sınırlıydı.

Bu yüzden IPA harflerin yanında baştan beri harfçiklerin (diacritics) kullanımına yer vermiştir. Daha önce gördüğümüz gibi harfçikler, ya yalnız başına harf kullanımından daha 'dar' bir çevriyazı sağlamak, ya da belli bir 'sesin' IPA kurallarına göre 'olağan dışı' bir biçimde söylendiğini göstermek içindir.

IPA dizgesinde harfler ve harfçikler arasında yapılan ayırım ya-nıltıcı olabilir. Hemen kaçınılmaz biçimde, sesler arasında harflerle belirlenen ayırımın, harfçiliklerle belirlenenden daha temel olduğunu usa getirir. Örneğin ötümlü ve ötümsüz ağızsız, kapantılı sesler ayrı harflerle simgelenir: ([d]: [t], [b]: [p], [g]: [k] vb.); ancak gördüğümüz gibi ünlüler ve geniz ünsüzleri, belli bir harfçikle ötümsüz olarak işaretlenmedikçe, ötümlü kabul edilir. Söyleyişsel betimleme açısından yukarda gördüğümüz gibi, [d] ile [t] arasındaki ilişki [a] ve [ḁ] ya da [n] ve [n̥] arasındaki ilişkiyle özdeştir. IPA kuralları [d] ve [t] oldukça ayrı iki sesken, [ḁ] ve [n̥]'nin yalnızca daha 'olağan' ötümlü [a] ve [n] seslerinin yaygın olmayan değişkenleri oldukları kavramını usa getirmek ya da desteklemek eğilimindedir. Birçok tutarsızlık vardır. Yine de IPA sesbilgisi uzmanı için çok yararlı bir araçtır; çünkü kuralları dikkatle tanımlanmış ve çok çeşitli ülkelerin sesbilgisi uzmanlarınca kabul edilmiştir.

IPA yanında başka abecesel sesçil çevriyazı dizgeleri de vardır. Bunların kimilerinin üstünlüğü olağan daktiloya yazılabilmeleridir; bu nedenle, özellikle Amerika'da birçok yazar bunları yeğler. Ancak kullanımı yaygın çeşitli sesçil abeceyi önemli ilkesel bir ayırımın ayırdığı sanılmamalıdır. Yukarda IPA ile ilgili olarak öne sürülen görüşler genelde sesçil abeceler için geçerlidir.

3.2.9 İşitimsel sesbilgisi

İkinci Dünya Savaşındanberi en çarpıcı gelişmeler *işitimsel sesbilgisi* (acoustic phonetics) alanında görüldü. Çeşitli elektronik gereçlerin yardımıyla, bunların en yaygın olanı sesyazardır, şimdi konuşmada üretilen karmaşık ses dalgalarının frekanslarını ve görece yüksekliklerini, bunlar zamanla sürekli değiştikçe, çözümlemek olanaklıdır. Üstelik *konuşma-bireşimi*-insan konuşmasında özellikle önemli görülen frekans kuşağında ses dalgaları üreterek ve bunları uygun biçimde birleştirerek belli dillerde tanınabilir sözceler kurmak- denilen konuda da epeyce ilerleme sağlanmıştır. İşitimsel sesbilgisinin ilkelerine değinmeyeceğiz. Bu nitelikteki bir kitapta gerekli olan, elde edilen sonuçları ve bunların dilbilim için sezdirimlerini kısaca göstermektir.

Öncelikle işitsel çözümleme, konuşmanın bir dizi ayrı 'ses'ten yapılmadığını doğrulamıştır (eğer doğrulama gerekliyse). Konuştuğumuzda üretilen belirlenebilir ses dalgaları bileşenleri çeşitli uzunluktadırlar ve zaman dizini içinde birbirleriyle örtüşürler. Belki de daha şaşırtıcı olanı, işitsel çözümlemenin belirlediği etmenle, söyleyişsel sesbilgisi uzmanının değişik konuşma seslerinin ayrılmasında geleneksel olarak ölçüt saydığı etmenler her zaman doğrudan bağıntılı değildir. Ünlülerin, bileşen *kurucular* (örn. en çok güç yoğunluğu olan iki frekans kuşağı) açısından işitsel olarak çözümlenmesi, bunların ön-ard ve kapalı-açık biçiminde söyleyiş boyutu açısından betimlenmelerine uygun düşer; söyleyişsel yuvarlaklık özelliği de, işitim yönünden belirlenebilir. Ötümlülük, genizlilik, engelleme ve sürtünme de öyle. En büyük güçlük, eklemleme noktasının işitsel olarak belirlenmesindedir. İşitsel açıdan değişik eklemleme noktalarında üretilen ünsüzler arasındaki ayrım, ünsüzlerin kendilerinde bulunan kimi özelliklerden çok, en başta, ses dalgasındaki bağlam ve geçiş özellikleriyle taşınır.

Algı yönünden aynı olan bir sesin, belli durumlarda, değişik 'söyleyiş' birleşimleriyle üretilebileceği uzun zamandır biliniyorsa da, son zamanlara değin söyleyiş ayrımlarının çoğunlukla, çözümleme için dinleyenin duyumsal dizgesiyle iletilen ses dalgalarıyla sürdürüldüğü, birçok sesbilgisi uzmanınca varsayılıyordu. Şimdilerde, konuşma iletiminin çok daha karmaşık olduğu anlaşılmıştır.

Geri iletim için de yer ayrılmalıdır. Konuşma söz konusu olduğunda, 'ileticinin' (konuşucunun) ve 'alıcının' (dinleyicinin) tümüyle ayrı düzenekler oldukları bir ses üretim ve ses-algılama dizgesiyle işgörmüyoruz. Dildeki her olağan konuşucu, hem üretici, hem de alıcıdır. Konuşurken yalnız ses üretmiyor, söylediklerini de ayarlıyor ve konuşmasını düzenliyor; bilincinde olmadan çeşitli söyleyiş devinimlerini duyduklarına bağlıyor ve sürekli uyarlamalar yapıyor (Isı kaynağını, ısıölçer okumalarından elde edilen bir 'geri bildirim' sonucu denetleyen bir termostat gibi). Konuşan, birini dinlerken, yalnızca konuşucunun çıkardığı seslerin edilgen bir alıcısı değildir: İşittiği sesleri (işitim 'göstergesini' yorumlayarak) konuşucu olarak kendi deneyimlerinin ışığında, 'yerleşik' bağlamsal ipuçları ve beklentilerle kaydeder. İşte bu nedenle dilin birincil ortamı (anlatım düzleminin tözü: 2.2.8) belki de haksız olarak tümüyle fiziksel terimler çerçevesinde ('fiziksel'in en dar anlamında) algılanır. Sesçil veriler salt fizikçinin ele aldığı türden sesler değildir; insanlarca dil kullanımlarında 'süzülüp', 'sınıflanan' seslerdir. Başka bir anlatımla, sesçil dil ortamının tümüyle fiziksel yanı gibi, ruhbilimsel bir yanı da vardır. Bu ruhbilimsel yanın, ses niteliklerinin oldukça karma-

şık bir betimlenmesine indirgenebilmesi olasıdır. Ancak bu durum, olduğu gibi kabul edilmemelidir.

'Geri iletim' ilkesinin, dilin görüldüğü töz ya da ortamda, fiziksel ayrımların üretim ve algılanmasıyla sınırlı olmadığı belirtilmelidir. Sesbilim ve dilbilgisi yapısının belirlenmesinde de işgörür bu. Özde belirsiz sözcelerin şöyle değil böyle yorumlanmalarının nedeni, sözcenin söylendiği genel bağlamca ya da bir önceki söylem tarafından birtakım beklentilerin kurulmuş olmasıdır. (artıklık için bkz. 2.4.5).

3.3 Sesbilim

3.3.1 *Sesbirtim*

Bundan önceki bölümde dilin sesbilgisel ve sesbilimsel çözümlemesi arasında bir ayrım yapılmıştı. Sesbilgisel çözümlemenin temelinde bulunan ilkeleri yeterince tartışmış bulunuyoruz; şimdi sesbilimsel betimleme birimi olarak sunulan *sesbirim* kavramına daha yakından bakabiliriz.

3.3.2 *Sesbirimciklerin bütünleyici dağılımı*

Sesbirim kuramının daha ayrıntılı tartışmasına, daha önce sesbirim ve 'konuşma-sesler'ini ayırdığımızda ulaştığımız noktadan başlayabiliriz. (bkz. 3.1.2). Aynı ortamda, değişik sözcükleri birbirinden ayırmaya yarayan, sesçil yönden ayrı iki 'ses' sesbirim olarak kabul edilir. Bu bakımdan, örn. [l] ve [r] Türkçede değişik sesbirimlerdir çünkü birçok sözcük çiftini birbirinden ayırırlar: *öl: ör., el: er, ar: al vb.* Bu sesbirimlere sırayla /l/ ve /r/ deriz. (Dilbilimdeki genel uygulamaya göre, köşeli ayraçların sesçil simgeler için, eğik çizgilerinse sesbirimsel simgeler için kullanıldığı anımsanmalıdır.) [l] ve [r]'nin ya ikisinin de bulunmadığı, ya da değişik sözcükleri ayırmak amacıyla aynı ortamda bulunmadığı birçok sözcük vardır. Bu tür dillerde, örn. Çince ve Japonca'da, [l] ile [r] arasındaki ayrım sesbirimsel değildir. Aynı ortamda asla bulunmayan (ve bu nedenle değişik sözcükleri birbirinden ayıramayan) sesçil birimlerin *bütünleyici dağılımı* oldukları söylenir.

İngilizce'de açık ve kapalı [l] örneği daha önce verilmişti: 'açık' [l] yalnızca ünlülerden önce, 'kapalı' [l] bütün öteki ünsüzlerden önce ve sözcük sonlarında kullanılır. Sesbilgisel yönden ayrı 'açık' ve 'kapalı' [l], bu bakımdan, aynı sesbirimin yerel değişkenleri ya da sesbirimcikleri olarak kabul edilir. [l] ile [r] arasındaki ayrımı, 'açık' ve 'kapalı' [l] arasındaki ayırmadan daha doğal biçimde sesbi-

rimisel olarak düşünmek için bir neden yoktur. Bu İngilizce'de raslantısal bir olgudur. [l] ile [r]'nin bütünleyici dağılımda olduğu ve sesbilim tarafından aynı sesbirimin sesbirimcikleri olarak kabul edildiği diller yoktur yalnızca, 'açık' ve 'kapalı' [l] arasındaki ayrımın sesbirimsel olduğu (örn. Rusça ve kimi Polonya lehçeleri) diller de vardır. Bütünleyici dağılım ilkesi uygulamasının, sesbilgisi eğitimi görmemiş anadil konuşucusunun aynı 'ses' olup olmama konusunda ki yargılarına oldukça uygun düştüğünü de bu arada belirtmeliyiz. Bu anadil konuşucusunun, dilindeki kimi sesçil ayrımları işlevsel kabul edip tepki gösterirken, öteki ayrımları iletişim amacı yönünden önemsiz gördüğünden göz ardı ettiği biçiminde anlaşılabilir.

3.3.3 Sesbirimciklerin sesçil benzerliği

Buraya değin söylediklerimizde, örtülü bir biçimde, değişik konuşma seslerini daha küçük sesbirimler kümesi biçiminde kümelenlendirmek için başka bir koşul daha var. Aynı sesbirimin değişkenleri olarak ayrılımları için konuşma seslerinin bütünleyici dağılımda olmaları açıkça yeterli bir koşul değildir. Daha önceki bir örneğe dönersek, İngilizcede ötümsüz kapantılı ünsüzler değişik konumlarda değişik biçimde söylenir, kimi durumda hafif bir soluklama ile, kimi zaman soluklama olmaksızın. Bu demektir ki, soluklu kapantılı sesler kümesinin her biri (dar çevriyazı ile bunları [ph], [th] ve [kh] olarak yazalım) soluksuz kapantılı sesler kümesinin her biriyle (bunları da [p] [t] [k] olarak yazalım) bütünleyici dağılımdadır. [ph]'yi niçin [p] yerine [t] ya da [k] ile kümelenlendirmeyelim? Sesçil yorumlama kuralları açıklandığı sürece /top/: /spop/ ve /pot/: /stot/'un olağan olarak *top* : *stop* ve *pot* : *spot* biçiminde yazılan sözcükler arasındaki karşıtlıkların, /top/:/stop/ve/pot/:/spot/'tan daha az yeterli bir simgelemesi olmadığına dikkat ediniz. Sözcükleri birinci biçimde çevriyazı ile yazmanın usa getirdiği belirlemeleri yapmaya karar verirken, yapmamız gereken /t/ ve /p/ sesbirimleriyle şu sesçil yorumlama kurallarını bağıntılamaktır: /t/ ve /p/ sesbilgisel olarak, sözcük başında ve sonunda [th] ve [ph] biçiminde, /s/'den sonra kullanılırsa [p] ve [t] olarak gerçekleşirler. Ancak İngilizce'yi betimleyen hiçbir sesbilimci bu özel belirlemeleri yapmaz. Yapmaması için birçok neden de vardır. İlk ve en önemli ek ölçüt (birçok dilbilimci buna bütünleyici dağılım koşuluna verdikleri ağırlığı vereceklerdir) *sesçil benzerlik* ölçütüdür. Konuşma sesleri ile sesbirimler arasındaki ayrımı açıklamak için ileri sürülen birçok örneğin tartışmasında örtülü olarak bulunan ölçüt de budur. [ph] ve [t]'den çok [ph] ve [p] aynı sesbirimin sesbirimcikleri olarak kabul edilmektedirler çünkü bunlar bir-

birlerine [ph] ve [t]'den daha çok benzerler (bunlar da bütünleyici dağılımdadırlar).

Sesçil çözümleme ilkelerine ilişkin tartışmamızdan, konuşma seslerinin benzer olup olmamalarının kolayca yanıtlanamayacak bir soru olduğu açığa çıkmıştır. İnsan konuşmasında kullanılan seslerin çok boyutlu niteliğinden, bunların kimi yönlerden benzer, kimi yönlerden benzemez oldukları anlaşılır.

Bu demektir ki, belli bir dili çözümleyen sesbilim uzmanı, olası seçeneklerle karşılaşabilir. Ötümsüz, soluksuz kapantılı bir ses; ötümlü, soluksuz bir kapantılı sese mi, yoksa ötümsüz soluklu kapantılı bir sese mi daha çok benzer? Bu İngilizceyi çözümleyen dilbilimcinin karşılaştığı bir sorundur çünkü [p], [t] ve [k], yalnızca [ph], [th] ve [kh] ile değil, aynı sözcükte /s/'den sonra hiçbir zaman bulunmayan [b], [d] ve [g] ile de bütünleyici dağılımdadır. Dikkatimizi bu soyutlanmış sorunda sınırladığımız sürece, iki olası çözümünden hiçbirisi ötekinden daha uygun görünmez bize. [ph] ile [p]'nin, bunlar salt IPA'da iki tür [p] sesi olarak simgelendikleri için, sesçil yönden benzer olduklarını varsaymama konusunda dikkatli olmalıyız (Bu konu bundan önceki bölümde vurgulanmıştı). Gerçekte dilbilimci bu tür sorunları hiçbir zaman çözümlemenin geriye kalan bölümünden soyutlamaz. İngilizcenin sesbilimine genel olarak bakarsak, ötümlü ve ötümsüz ünsüzler karşıtlığının dilde soluklu ve soluksuz ünsüz karşıtlığından daha önemli olduğunu görürüz. Kimi konumlarda ötümlülüğün bulunması ya da bulunmaması ile ayrılan yalnızca kapantılı sesler değildir (*bet: pet* vb.) (burada kapantılı sesler solukluluk durumunun bulunması ya da bulunmaması ile birbirinden ayrılır); başka ünsüzler de (sürtünmeli ve yarı kapantılı sesler: *leave: leaf, jeep: cheap* vb.) ötümlülüğün bulunması ya da bulunmamasıyla birbirinden ayrılırlar, burada bir çift sesbirimin soluklu ve soluksuz değişkenleri arasında bir karşıtlık sorunu yoktur. Durum böyle olunca, [p]'nin [ph] karşısında soluksuz olmasını, [b] karşısında ötümsüz olmasından çok, bir sesbirimcik değişimi konusu olarak ele almak kuşkusuz yeğlenebilir. Ancak bu karara yalnızca sesçil benzerliğe dayanarak varılmadığının ve varılamayacağının anlaşılması gerekir.

3.3.4 Sesbilimde bağımsız değişim

Aynı ortamda sesçil yönden değişik iki birim bulunabilir ama, bunlar karşıtlık içinde bulunmayabilirler: Başka bir anlatımla, birinin yerine ötekinin konulması, değişik bir sözcük değil, yalnızca aynı sözcüğün değişik bir 'söyleniş'ini ortaya çıkarabilir. Bu durumda sesçil yön-

den değişik birimlerin *bağımsız değişimde* oldukları söylenir. (karş. 2.3.2). Örneğin 'gırtlak ünsüzü' (ses tellerini önce birleştirerek, sonra da birden hava çıkışı olacak biçimde serbest bırakarak üretilen ses: IPA'da bu ses için kullanılan simge 'ʔ'dır) İngilizcenin Ölçünlü Söylenişinde, bir ünsüzden önce bir seslemin sonundaki /t/'nin bir bağımsız değişkenidir. Bu tür söyleyişi bulunan çoğu konuşucu az çok resmi ve dikkatli biçimde konuşup konuşmamasına göre *fortnight* vb. sözcükler için iki söyleyiş seçeneği bulunduğunun bilincinde olmayabilir; oysa örneğin *city* gibi sözcüklerin 'Cockney' söyleyişinde aynı konuşma sesinin ünlülerden önce /t/ sesinin bir 'ölçüt altı' değişkeni olarak bulunduğunun çok iyi bilincindedir. Bir sözcüğün söyleniş seçeneklerinin dilde genel olarak sesbirimsel olan bir ayrımı içerecek biçimde yaygın olması olasıdır. Örneğin *economics* sözcüğü, kimi zaman *bet* sözcüğündeki ünlüyle, kimi zaman da *beat* sözcüğündeki ünlüyle söylenir; *either* sözcüğü kimi zaman *beat* sözcüğünün ünlüsüyle, kimi zaman da *bite* sözcüğünün ünlüsüyle söylenir. İngilizcede aynı kimsenin konuşmasında sık sık bu türden çok seçenek bulunur. Ancak bu olağan durumda sesbirimsel bağımsız değişken olarak tanımlanmaz. Ünlü ayrımlarının hiç değilse İngilizcede kimi sözcükleri ayırmaya yaraması, bunun her zaman sesbirimsel olarak kabul edildiği anlamına gelir. Bu, 'bir kez sesbirim olan hep sesbirim olur' biçiminde anlatılan ilke nedeniyle böyledir. Üstelik, burada örneklenen türden sesbirimlerin düzensiz 'akışını' bulundukları sözcüklerin bir dizelgesini yapmanın ötesinde anlatmak olanaksızdır. Bu bakımdan *economics*, *either* vb. sözcüklerin, iki söyleniş arasındaki ayrım, deyim yerindeyse 'raslantısaldır': Dilin düzenli sesbilimsel yapısının bir bölümü değildir. Bu açıdan yukarda ([t] ile gırtlak kapantılısı) sözü edilen bağımsız değişimden ayrıdır; orada kısaca, sesbilimsel terimlerle (başka bir deyişle, belli sözcüklere gönderimde bulunmaksızın, bağımsız değişkenlerden önce ve sonra gelen sesbirim üamları çerçevesinde) bu değişimin hangi koşullarda ortaya çıktığını kısaca söylemiştik.

3.3.5 Sesbilimde yansızlaşma

Sesbirimler arasında, sesbilim yönünden tanımlanabilen koşullarda, bağımsız değişimden daha yaygın bir olgu, kimi durumlarda sesbirimler arasındaki ayrımın yansızlaşmasıdır. Bu sıkça kullanılan bir örnekle açıklanabilir. Birçok dilde, Almanca, Rusça ve Türkçe de içinde olmak üzere, sözcüğün çoğu yerinde, ötümlü ve ötümsüz ünlüler arasında sesbirimsel bir ayrım vardır ama sözcük sonunda ötümlü ünsüzler bulunmaz. Bu bakımdan Almanca *Rad* ('tekerlek', 'bisik-

let') ve *Rat* ('kurul', 'öğüt') ikisi de aynı biçimde, [ra:t]) olarak söylenir (Birçok Alman konuşucu bu sözcük çiftini, *Rad ve Rat*, ünlünün uzunluk ya da niteliği açısından birbirinden ayırır. Ancak burada ileri sürülen nokta bundan etkilenmez). Sözcük sonu dışında aynı ünsüzün bulunduğu sözcüklerin biçimlerinde, ötümlü-ötümsüz sözcük çiftleri arasındaki ayrım tutarlı bir biçimde yapılır: karş. *zum Rade* [ra:da] *verdammen* ('tekerlek işkencesiyle cezalandırmak!) ve *meinem Rate* [ra:ta] *folgen* (öğüdümü tutun). Ötümlü, ötümsüz ünsüzler arasındaki ayrımın, örn. /d/ ve /t/, /b/ ve /p/ vb. arasında, sözcük sonunda yansızlaştığı söylenir ve bu dille ilişkin sesbilimsel bir yargıdır.

Ancak bu yansızlaşmayı ele almanın birkaç değişik yolu vardır. Kimi dilbilimciler *Rat* ve *Rad* sözcüklerinin ikisinin de sonunda /t/ sesbirimi bulunduğunu söyler ve *Rade* ile *Rad* arasındaki ilişkide görülen /d/'nin /t/'ye değişimini, dilbilgisi ve sesbilim arasında bir dilsel betimleme bölümünde açıklarlar (Buna sesbiçimbilgisi adı verilir: Birçok ölçünlü Amerikan metin kitabında ve yayınlanan dil çözümlemesinde izlenen yaklaşım budur). Başka bir okul, belli bir dilde kimi sesbilimsel karşıtlıkların 'yansızlaştırılabilirliğinin', ötekilerinin yansızlaştırılmamasının, sesbilimde iki değişik tür sesbilim birimi kabul edilmesini haklı gösterecek ölçüde önemli, temel bir özellik olduğunu söyler. Bu görüşü benimseyen dilbilimciler (özelikle Prag Okulu), her konumda ayrıca işlevlerini koruyan sesbirimlere ek olarak, yalnızca yansızlaşma konumlarıyla, sınırlı, *üstsesbirim* denen bir terim kullanırlar. Üstsesbirimleri simgelemenin yaygın, uygun bir yolu büyük harf kullanmaktır: Örn. /T/, sesbirim olan ve sözcük sonunda bulunmayan /d/ ve /t/'den ayrı olarak, Almancada bir üstsesbirimdir.* *Tod* (ölüm) sözcüğü /toD/ gibi yazılabilir; başka bir anlatımla bu simgeleme sözcük sonunda kullanılan birimin, sözcük başındakinden değişik bir nitelikte olduğunu açıklar. Sesbilgisel olarak anlatmak gerekirse, bu sözcüğün başında ve sonunda bulunan konuşma sesleri (dar çevriyazıda bir yere kadar) aynıdır. Sesbilim yönünden aynı olup olmadıkları ancak belli bir sesbilim kuramına göre yanıtlanabilir. 'Bir kez sesbirim olan hep sesbirim olur' ilkesini benimseyen dilbilimci bunların aynı olduklarını söyleyecektir. Sesbirimlerle üstsesbirimleri birbirinden ayıran dilbilimci ise aynı olmadıklarını söyleyecektir. Bu değişik yanıtların temelinde bulunan kuramsal ayrımlara bu bölümde daha sonra değineceğiz. Burada dilbilimcinin belli bir dilin yapısına ilişkin olarak bulguladığı 'olguların' öncelikle yaklaşımda kullandığı kuramlardan tümüyle bağımsız olmadığı kuşku-

* Aynı kavram Türkçede sözcük sonlarındaki ötümlü kapantılı seslerin (b, d, g) simgelemesinde de kullanılabilir.

sunu okurda yaratmak için (dilbilimde ilerledikçe bu kuşku daha da güçlenecektir) yeterli şey söylenmiştir.

3.3.6 Sesbirimler arasında dizimsel ilişkiler

Sesbilim kuramının tartışılmasında buraya değin yalnızca konuşmanın dizisel boyutuyla ilgilendik (karş. 2.3.3). /p/, /b/ ve benzerlerinin İngilizcede değişik sesbirimler olduklarını söyledik çünkü değişik bağlamlarda dizisel karşıtlık içindedirler (Bu 'karşıtlık' kavramı daha önceki bölümde, daha genel bir açıdan ele alınmıştır: 2.2.9). Örneğin *pet* sözcüğünde /p/ sesbiriminin sözcük başında bulunduğunu, burada /b/, /l/ vb. ile karşıtlık içinde bulunduğunu (karş. *bet*, *let* vb.); /e/ sesbiriminin ikinci konumda bulunduğunu, burada /i/, /o/ vb. ile (karş. *pit*, *pot* vb.) karşıt durumda bulunduğunu; /t/ sesbiriminin sözcük sonunda bulunduğunu, burada /k/, /n/ vb. ile (karş. *peck*, *pen* vb.) karşıt durumda bulunduğunu söyleriz. Bu bakımdan *pet* sözcüğü üç sesbirim dizgesi olarak: /p/+ /e/+ /t/, kısaca /pet/ olarak simgelenir (Sesbirimlerin niçin ardışık düzende oldukları yukarıda tartışıldı: 2.3.6).

Kolaylık olsun diye /-et/ bağlamında yalnız ve yalnız üç sesbirimin, (/p/, /b/ ve /l/ sesbirimlerinin) karşıt durumda bulunduğunu; /p-t/ bağlamında yalnız ve yalnız üç (/e/, /i/, ve /o/) sesbirimin karşıt olduğunu; /pe-/ bağlamında da yalnız ve yalnız üç sesbirimin (/t/, /k/, /n/) karşıt durumda olduğunu düşünelim. Bu varsayımı dayanarak, şu iki boyutlu çizelgeyi oluşturabiliriz (Burada dikey sıralar üç konumun her birinde karşıt durumda bulunan sesbirim kümelerini simgeler):

/p/	/e/	/t/
/b/	/i/	/n/
/l/	/o/	/k/

Yatay boyut dizimsel birleşme olasılıklarını simgeler (2.3.3). Çizelge şöyle yorumlanabilir: Çizelgenin en üst sırasında sunulan /pet/ sözcüğünde, dizisel karşıtlığın herhangi bir konumunda ikinci ya da üçüncü sıradan bir başka sesbirim kullanılabilir ve sonuçta değişik bir İngilizce sözcük elde edilir. Bu bakımdan çizelge bir önceki paragrafta betimlenen olguları özetler. Şu yedi dizimsel sesbirim birleşiminin İngilizce sözcük oluşturduklarını anlatır: /pet/, /bet/, /let/, /pit/, /pot/, /pen/ ve /pek/.

Çizelgenin bu yorumuna göre *pet* sözcüğünü *odak* olarak kabul ettik ve dizisel yerleştirme bağlamı için bileşen sesbirimlerden ikisini değişmez gibi düşündük. Ancak çizelgeyi hiçbir sözcüğün 'odak' olmayacağı bir biçimde de yorumlayabiliriz. İlk sütundan bir sesbirimin, ikinci ve üçüncü sütunlardan sesbirimlerle dizimsel yönden bir-

leşmesine izin verirsek, başka birçok İngilizce sözcük açıklanabilir: *karş. bin, bit, lick, lock* vb. (ölçünlü yazın biçimlerini kullanıyoruz). Bu uzanım İngilizcede bulunmayan sözcük birleşimlerine de izin verir: örn. /bik/ ya da /lon/. Bu noktada, bu tür birleşimlerin, İngilizce sesbirimlerin birleşimlerindeki kimi genel sınırlamalar nedeniyle, dizgesel olarak dışarda bırakılıp bırakılmadıklarına karar vermeliyiz. Böyle sınırlamalar konulmazsa, /bik/ ve /lon/ gibi biçimlerin, deyim yerindeyse, dil tarafından 'gerçekleştirilmeyen' ve belli bir anlam ve dilbilgisel işlev yüklenmeyen, sesbilim yönünden kabul edilebilir İngilizce 'sözcükler' olduklarını söyleyeceğiz. 'Gerçekleşme' bu anlamda, sözcelerin artıklığına katkıda bulunur (bkz. 2.4.5).

Öyleyse, bir dilin sesbilimsel yapısını belirleme şöyle düşünülebilir. Her dilde 'gerçek' sözcüklerden oluşan bir sözvarlığı vardır; bu sözcüklerin her biri en başta, sesbilimsel yönden 'düzenli' (bileşen sesbirimler üzerinde işgören kimi dizgesel birleşim ilkelerine uygun) olarak düşünülebilir. Dilbilimcinin 'görevi' sesbilimsel 'düzenlilik'i açıklamaktır (Açıklamada kolaylık için, sesbilimin, tümcelerdeki bulunuşlarından ayrı olarak yalnızca sözcüklerin biçimlenmesiyle ilgili olduğunu varsayıp sesbilimsel yapı tartışmasını bile bile sınırlandırıyoruz). 'Gerçek' bir sözcükler kümesi verildiğinde, dilbilimci bunların sesbilimsel yapısını sesbirim kümelerinin olası birleşimlerini belirleyen kurallar açısından betimler; kümedeki her üye, ötekisiyle karşıt durumdadır. Örneğin yukarda verilen sesbirim sütunlarından her birinin bir küme oluşturduklarını düşünelim: $X = \{ /p/, /b/, /l/ \}$, $Y = \{ /e/, /i/, /o/ \}$, $Z = \{ /t/, /n/, /k/ \}$. Şimdi X'in herhangi bir üyesinin (sıraya göre) Y ile Z'nin herhangi bir üyesiyle birleşebileceğini gösteren bir kural düzenleyebiliriz. Bu kural, gördüğümüz gibi, yalnızca *pet, bet, lit, lick, peck* vb. 'gerçek' sözcüklerin sesbilimsel düzenliliklerini açıklamakla kalmayacak, bulunmayan birkaç 'sözcüğün' düzenli olduklarını da kabul edecektir.

Şimdi, her biri değişik sesbilimsel yapıda bir küme İngilizce sözcüğün 'düzenliliğini' açıklayan, ama aynı zamanda bulunmayan birçok 'sözcüğü' sesbilimsel yönden düzenli olarak tanımlayan, bu tür kuralların tümünü belirlediğimizi düşünelim. İngilizce 'gerçek' sözcüklere karşıt olarak, aynı sesbilim kurallarıyla düzenli diye tanımlanan, bulunmayan 'sözcüklere', 'olası' sözcükler denilebilir. Bunlara ek olarak, sesbilim kurallarıyla açık ya da örtülü biçimde dışarda bırakılan ve düzensiz diye nitelendirilen birçok sesbirim birleşimi (örn. /pta/ ya da /atp/ vb. bkz. 2.3.6) bulunacaktır.

3.3.7 'Gerçek' ve 'olası' sesbilimsel sözcükler

İdeal sesbilim kuralları dizgesinin, başka sözcükleri değil, yalnızca dili konuşanların gerçekte kullandıkları sözcükleri başarıyla, düzen-

li olarak tanımlayan bir dizge olduğu düşünülebilir. Ancak bu tür kuralları düzenlemenin olanaksızlığı bir yana, 'gerçek' ile 'olası' ayırımını ortadan kaldırmak kuramsal olarak da istenmeyen birşeydir. Üretimsel dilbilgisi ilkeleriyle ilgili olarak bu soruna yeniden döneceğiz. (bkz. 4.2.2.). Burada, sesbilimde 'düzenli' ile 'gerçekte bulunan'ı özdeşleştirme çabasının iki önemli yönden başarısızlığa uğrayacağını belirtmek gereklidir.

Çoğu dillerin sözvarlığında, o dildeki çoğu sözcüğe özgü yapılaş örüntüsüne uymaması yönünden, sesbilimsel bakımdan 'düzensiz olan' birçok sözcük bulunacaktır. Başka dilden ödünçlenmiş, tümüyle 'özümlememiş' olabilirler ya da 'yansımali' olabilirler (bkz. 1.2.2.). Dilbilimci başlangıçta, bir dili konuşanların kullandığı tüm sözcüklerin sesbilim yönünden 'düzenli' olduklarını ilke olarak varsayarsa da, sözvarlığının çoğunluğu için oluşturduğu kurallar kapsamına alamadığı belirli sözcüklerin durumunda bu varsayımı gözden geçirmeye hazır olacaktır. Anadili konuşucuları bu sözcüklerde 'olağan dışı', 'yabancı' birşey bulunduğunu kabul ederlerse bunları kolayca 'düzensiz' olarak niteleyeceklerdir.

Ama 'gerçek' ve 'düzenli' belirlemesi bir başka yönden de başarısızdır. Bulunmayan birçok sesbirim birleşimi, anadilini konuşanlarca ötekilerden daha 'olağan' kabul edileceklerdir; yalnızca söylenişleri kolay değildir; biçimde, dilin öteki sözcüklerine bir bakıma daha çok benzerler. Dilin sesbilimsel betimlemesi bu tür duyguları (onlar tarafından belirlenmeseler de) yansıtmalıdır. Örneğin, daha önce belirtildiği gibi, anlamsız şiir yazarlar (örn. Lewis Carroll ya da Edward Lear gibi) dildeki gerçek sözcüklerin sesbilim yapısına hemen tümüyle 'uyan' sözcükler üretirler; üretilen yeni ürünler için bulunan yeni adlar için de geçerlidir bu. Bu bakımdan, bir dilin ideal sesbilim kuralları dizgesi, yalnızca sözvarlığındaki sözcüklerin çoğunluğunu oluşturan sesbirim birleşimlerini değil, aynı zamanda anadili konuşucularının 'olası' ya da 'gizilgüçlü' sözcük olarak kabul edecekleri başka sözcükleri de düzenli olarak niteleyen bir dizgedir. Bu belirlemenin 'doğruluğuna' ilişkin epeyce tartışma olabileceğini söylemeye gerek yok. Sorun şu: 'düzenlilik' sesbilimsel birimlerin olası birleşimlerini belirleyen kurallar dışında tanımlanamaz ve bu nokta dilbilimsel betimlemenin her düzeyi için geçerlidir. (bkz. 4.2.13).

3.3.8 Ayırıcı özellikler

Şimdiye değin bir dildeki sesbirimlerin daha ileri düzeyde çözümlemeyeceklerini varsaydık; en küçük anlatım öğeleri olduklarını (bundan önceki bölümün terimlerini kullanırsak, bkz. 2.2.5) düşündük. Trubetzkoy, Jakobson ve Prag Okulunun öteki üyelerince 30 yıldan

daha önce karşı çıkılmakla birlikte, bu varsayım günümüzde kullanılan birçok dilbilim kitabında da sürdürülmektedir. Adı geçenlerin sesbilim yaklaşımları, yalnız her zaman yandaşları bulunan Avrupa'da değil, Amerika'da da son zamanlarda önem kazanmıştır.

Trubetzkoy ve onu izleyenlere göre, sesbirim daha ileri düzeyde, *ayırıcı öğelere* ayrılabilir. Sözgelimi İngilizcede şu dokuz sesbirimi ele alalım: /k/, /g/, /ŋ/, /t/, /d/, /n/, /p/, /b/, /m/. Bunların sözcük başında ve sonunda bulunduğu kimi sözcük örnekleri şunlardır:

Çizelge 5

/k/	<i>kill, lack</i>	/p/	<i>pet, cap</i>	/t/	<i>top cat</i>
/g/	<i>gull, peg</i>	/b/	<i>bid, hub</i>	/d/	<i>doll kid</i>
/ŋ/	— <i>song</i>	/m/	<i>man, ham</i>	/n/	<i>net, pan</i>

/ŋ/ sırasındaki boşluk bu sesbirimin sözcük başında bulunmamasıyla açıklanabilir. Yukarda açıklanan sesbirim kuramının yorumuna göre, bu dokuz sesbirimden her biri ötekilerden tümüyle ayrıdır. Sesbilgisel düşünceler, sesbirimcik değişimi yönünden (bütünleyici dağılımdaki konuşma seslerini aynı sesbirimin bağlam yönünden belirleyici değişkenleri olarak kümelenendirme açısından, bkz. 3.3.3) önemlidir. Ancak, bir sesbirimle ötekisi arasında geçerli gerçek ilişkiler yönünden önemsizdir.

Hockett'in sözleriyle: «... bir dildeki sesbirimin, *yalnızca aynı dildeki öteki sesbirimlerden ayrımları yönünden* tanımlandığı sürgit akılda tutulmalıdır.» Prag Okulu sesbilgisi uzmanları, her bir sesbirimi aynı dildeki öteki sesbirimlerle benzerliği ve ayrımları yönünden tanımlayarak bu yargıyı biraz değiştireceklerdi.

Yukarda örneklenen dokuz İngilizce ünsüzle ilgili olarak yedi özellik ya da bileşen ayırabiliriz; bunlar: (sesbirimciklerinin söyleyişsel sesbilgisi açısından parçalı bir tanımından yola çıkarak) artdamaksıl, dudaksıl, dişsil, (ya da dişyuvasıl), ötümlü, ötümsüz, ağızsız ve genizsidir. Bunlardan ötümlü ve ötümsüz arasındaki ayrım, ötümlü özelliğinin bulunması ya da bulunmamasıyla ilgili bir ayrımdır; genizsi ve ağızsız arasındaki ayrım da genizsiliğin bulunması ya da bulunmamasıyla ilgili bir ayrımdır. Artdamaksıl, dudaksıl ve dişsil-dişyuvasıl bileşenlerini, her biri bulunan ya da bulunmayan bağımsız özellikler olarak ele alırsak, dokuz ünsüzü iki-değerli beş değişken olarak çözümleyebiliriz. Değişkenler La (dudaksıl), Ve (artdamaksıl), De (dişsil) (ya da dişyuvasıl), Vo (ötüm), Na (genizsil); iki değer de olumlu (bulunma) ve olumsuzdur (bulunmama). Bu olumlu ve olumsuz değerleri göstermek için ikili basamağı 1 ile 0'ı kullanacağız. (karş. 2.4.3.

Bu yazım gelenekleri elimizde olursa, dokuz sesbirimin her birini, iki boyutlu çizelgede bir değerler sütunu olarak gösterebiliriz (bkz. çizelge 6).

Çizelge 6. İngilizce kapantılı ünsüzlerin söyleyiş özellikleri

	/k/	/g/	/ŋ/	/p/	/b/	/m/	/t/	/d/	/n/
La	0	0	0	1	1	1	0	0	0
Ve	1	1	1	0	0	0	0	0	0
De	0	0	0	0	0	0	1	1	1
Vo	0	1	1	0	1	1	0	1	1
Na	0	0	1	0	0	1	0	0	1

Çizelge 7. İngilizce kapantılı ünsüzlerin ayırıcı özellikleri

	/k/	/g/	/ŋ/	/p/	/b/	/m/	/t/	/d/	/n/
La				+	+	+			
Ve	+	+	+						
De							+	+	+
Vo	—	+		—	+		—	+	
Na	—	—	+	—	—	+	—	—	+

Örneğin /k/ sütunu (yukardan aşağı) 01000, /g/ sütunu 01010 vb. biçiminde okunur. Her bir sesbirimin, en azından beş değişken özelliğinin bir değerince ötekinden ayrıldığına dikkat edilmelidir.

Şimdi de *işlevsel* ve *işlevsel olmayan* değerler arasındaki bir ayrımı kabul etmeliyiz. /k/ ve /g/ arasındaki sesbilimsel karşıtlık Vo değişkeninin olumsuz ya da olumlu değeriyle sürdürülür yalnızca; /p/ ile /b/ ve /t/ ile /d/ arasındaki karşıtlık da öyle. Bu bakımdan ötümsüz ve ötümlü arasındaki karşıtlık, İngilizce ağızsız kapantılı ünsüzler içinde en küçük işlevsel karşıtlıktır: *Ayırıcı bir özelliktir*. Öte yandan /ŋ/ hem /k/ hem de /g/'ye; /m/ hem /p/ hem /b/'ye ve /n/ hem /t/ hem de /d/'ye olumlu Na (genizsi) değeriyle karşıttır; ancak genizsi ünsüzlerin (/ŋ/, /m/, /n/) ötümlü gerçekleştirmeleri İngilizcenin sesbilimsel yapısı açısından önemsizdir. Genizsilik İngilizce sözcüklerin sesbilgisel gerçekleşmesinde ötümlü bulunuşunu varsayar ya da belirler: Dizisel karşıtlığın aynı konumunda, ötümlü genizsi yerine ötümsüz genizsi bulunmasıyla birbirinden ayrılan sözcük yoktur. Bu anlamda, genizsilikle birleştğinde ötümlülük işlevsel değildir. Bunun gibi, hem dudaksıl, hem artdamaksıl, hem dişsil, hem artdamaksıl vb. olan ünsüz yoktur; çizelgenin herhangi bir sütununda La, Ve ya da De'nin olumlu olarak saptanması öteki ikisinin olumsuz değerini belirler. Bu bakımdan '+' nin olumlu, '—' nin

olumsuz ve '+' ya da '-' nin bulunmamasının işlevsel olmayan anlamında kullanıldığı yeni bir çizelge yapabiliriz (bkz. çizelge 7). Tartıştığımız dokuz sesbirimden her biri ötekinden, iki ya da üç ayırıcı özellik açısından ayrılır.

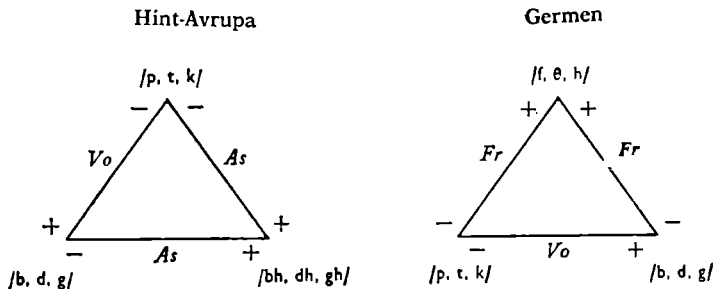
Bu yaklaşımın üstünlüğü, belli sesbirim kümelerinin dağılımı üzerindeki sınırlamaları bize daha dizgesel ve ekonomik bir biçimde anlatma gücü vermesindedir. Örneğin, ilk iki konumda /sp/, /sk/ ya da /st/ olan birçok İngilizce sözcük bulunmakla birlikte (spot, skip, stop vb.), /sb/, /sg/ ya da /sd/ ile başlayan hiçbir sözcük yoktur. Açıkçası bu, bir yandan /p/, /t/ ve /k/'nin, öte yandan /b/, /d/ ve /g/'nin birleşimsel özelliklerindeki 'bükünsel' bir raslantı değildir. Bu noktada betimlenecek altı bağımsız 'olgu' yoktur, yalnızca bir olgu vardı: «/s-/ bağlamında ötümlü ve ötümsüz ünsüzler arasındaki ayrım işlevsel değildir.» Bir dizi sesbirimle ötekisi arasındaki karşıtlığın işlevsel olmadığını söyleyeceğimiz daha başka birçok bağlam vardır.

3.3.9 'Ayrıcı özellikler' açısından 'Grimm yasasının' düzenlenmesi

Ayrıca dillerin artzamanlı betimlemesinde, belli sesbirimler üzerinde bağımsız olarak iş gören 'ses-yasaları' açısından açıklanacak olan sesbilim dizgesindeki gelişmeler, ayırıcı özellikler açısından daha yeterli bir biçimde anlatılabilir. Gerçekte bu tür bir düzenleme, birinci bölümde 'Grimm yasası'na ilişkin anlatımda da örtülü olarak vardı (karş. 1.3.9). Bu, aşağıda 4. çizelgede açıklanmıştır; burada + As 'solukluluk' için (— As, soluksuzluk karşıtı olarak), + Fr sürtünme için (kapantılı ünsüzlerin özelliği olan eksiksiz engelleme karşıtı, sürtünmelilerin özelliği olan bir ölçüde engelleme için bkz. 3.2.6) kullanılmıştır. Bu 'Grimm yasası'nın aşırı yalınlaştırılmış bir simgelenmesidir ve burada tartışmamıza gerek olmayan 'yeni-kurumlu' Hint-Avrupa ünsüz dizgesine ilişkin kimi varsayımları içerir. Ama açıklama için işe yarayacaktır.

Önce aynı konuşma sesi gibi düşünülebilecek olan seslerin (örn. [p], [g]) Hint-Avrupa ve 'Germen' diye adlandırılan iki dizgede değişik ayırıcı özellikler yönünden betimlendiklerine dikkat edilmelidir. Örneğin birinci dizgede [p], [b]'ye ötümsüzlük-ötümlülük yönünden karşıttır, [bh]'ye ise soluksuzluk-solukluluk yönünden karşıttır. 'Germen' dizgesinde [p], [f] ile sürtünmesizlik-sürtünmelilik yönünden, [b] ile ise ötümlülük-ötümsüzlük yönünden karşıttır.

Solukluluğun bulunması ya da bulunmaması Hint-Avrupa dili için (ama Germen için değil) ayırıcı olarak kabul edilmiştir ve sürtünmenin bulunması ya da bulunmaması ise 'Germen' için ayırıcı (ama Hint-Avrupa için değil) olarak kabul edilmiştir.

Çizit 4. Ayırıcı özellikler yönünden 'Grimm yasası'

Dudaksıl, dişil ve artdamaksıl özellikleri gösterilmemiştir; çünkü iki aşama arasında (örn. sesbilimsel açıdan $/f/$ dudaksıl, $/h/$ artdamaksıl olarak kabul edilir) değer yönünden değişmez olarak kalır. Bu çözümleme açısından 'Grimm yasası' ayırıcı özellikler üzerinde iş gören üç kural yoluyla anlatılabilir: (i) $- Vo \rightarrow + Fr$, (ii) $+ Vo \rightarrow - Vo$, (iii) $+ As \rightarrow - As$. Bu, üç bağımsız ve zamandizinsel yönden ayrı gelişme bulunduğu anlamına gelmez. Ancak kolaylık olsun diye, sesbirimlerin gerçekleşmesindeki sesçil değişimleri şu sırada ortaya çıkmış gibi betimleyebiliriz: (i) kimi konumlarda, özellikle sözcük başlarında $/p/$, $/t/$, ve $/k/$; $/ /$ ve $/h/$ (ya da X) olarak gerçekleşmeye başlar. Bu demektir ki, bu sesler şimdi sesbilgisel yönden $/b/$, $/d/$ ve $/g/$ 'den ötümsüz-ötlümlülük, hem de sürtünmeli-sürtünmesiz olma yönünden ayrılır. Dilin bu varsayımsal aşamasında (burada öne sürdüğümüz yalın varsayıma dayanarak) 'ötlümsüz ve sürtünmeli' bir sesbilimsel ayırıcı ögenin değerinin karmaşık sesçil gerçekleşmesi olarak düşünülebilir. (ii) Ancak bunun ardından ya da aynı zamanda $/b/$, $/d/$ ve $/g/$ sesbilgisel yönden ötlümsüz gerçekleşmeye başlar. Bunun sonucu $/p/$, $/b/$ vb. arasındaki karşıtlık sesbilgisel yönden $/f/$ 'ye karşı $/p/$ karşıtlığı olarak gerçekleşir. (iii) Bunun ardından ya da aynı zamanda daha önce $/b/$ 'ye karşı $/bh/$ vb. de ayırıcı olan solukluluk, bu ünsüz çiftleri ötlümlülük karşıtlığıyla birbirinden ayrıldıklarında işlevselliğini yitirir.

Artzamanlı gelişmenin bu özeti, aynı konuşma sesinin değişik dillerde, değişik ayırıcı özellik birleşimleri gerçekleştirdiği yolundaki önemli olguyu da açıklar. Örneğin $/p/$ 'ye Hint-Avrupa'da $- Vo$ ve $- As$ değeri, German'de ise $- Fr$ ve $- Vo$ değeri verilmiştir (Her

bir durumda değerlerden birinin işlevsel olmaması olasıdır. Bu sorunu tartışmayacağız çünkü bu 'Hint-Avrupa' ve 'Germen' sesbilim dizgelerinin oldukça yaygın bir tartışmasını gerektirir ve kanıtların yorumlanması her zaman kolay değildir).

Şimdi bu örnek ile ilgili olarak bir başka nokta üzerinde durulabilir. Okur, önceki paragrafta 'Grimm yasası'nın sesbilgisel bir betimlemesinden sesbilimsel bir betimlemesine nedensiz bir geçişten rahatsız olmuş olabilir. Birinci bölümde gördüğümüz gibi, 'Grimm yasası' aslında ünsüzlerin bulunduğu sesbilim bağlamından bağımsız olarak işleniyordu. Öncelikle Verner'in tanımladığı vurgu koşullarıyla 'engelleniyordu' (bkz. 1.3.11). Bunun sonucu [p] → [f] vb. sesbilgisel değişimden ileri gelen ötümsüz sürtünmelerin birkaçı daha sonra ötümlüleşiyordu (ve ya ötümlü kapantılı ya da ötümlü sürtünmeli ses oluyorlardı— her iki durumda da [bh] → [b] vb. den ileri gelen ünsüzlerle özdeştiler); ve sözcük sonundaki [sp] vb. kümeler [sf] vb. ne dönüşmüyor, sesbilgisel yönden değişmez olarak kalıyorlardı. Bu nedenle *sesbilim* dizgesi değişmiştir, diyoruz. Olduğunu varsaydığımız bu olgular şu çizelgeyle açıklanabilir. Dıştan gelen karışıklıkları işin içine katmadan, söz konusu ilkeleri göstermek için 'sözcükler' bile bile uydurulmuştur:

1. Aşama

2. Aşama

1. [béda]	[peta]
2. [péba]	[feba]
3. [spéda]	[speta]
4. [dépar]	[tefar]
5. [depár]	[tebar]
6. [pébhar]	[febar]

Dikkat edileceği gibi 1. aşama için vurgu yeri gösterilmiştir. Bu Verner yasasını göz önüne almak içindir; buna göre (4)'te /p/, /f/'ye dönüşmekte, (5)'te ise /b/ olmaktadır. Bunun sonucu birinci aşamada (4) ve (5)'in ortada aynı ünsüzleri varken ve bu yönden (6)'dan ayrılırlarken, 2. aşamada (5) ve (6) aynı orta ünsüzü paylaşmakta ve bu yönden birlikte (4)'ten ayrılmaktadırlar.

1. aşamada, (3)'te [s]'den sonra gelen ünsüz (2)'nin başındaki ünsüzle aynı iken, ikinci aşamada (1)'in başındaki ünsüzle aynı olmuştur. Bu bakımdan, her dizgeyi birbirinden bağımsız olarak betimlersek, sesbirimlerin dağılımlarının çok ayrı olduklarını söyleriz. Ancak sesbilgisel değişiklikler, herhangi bir sesbirimin ötekine göre dizimsel ve dizisel ilişkilerini etkilemeden ortaya çıkmış olsaydı, sesbilgisel gerçekleştirmelerine karşın, sesbilim yönünden eşbiçimli olduklarını söyleyecektik.

3.3.10 'Belirli', 'belirsiz' terimleri açısından 'yansızlaşma'

İngilizcede kapantılı ünsüzleri tartışırken + Vo ve — Vo arasındaki ayrımın /s-/ bağlamında işlevsel olmadığını söyledik. (bkz. 3.3.8). Bu 'işlevsel olmama' terimi, daha önce + Vo ve — Vo, + Na ile birleştiğinde işlevsel olmaz (3.3.8) dediğimizden biraz değişiktir. Birisinde ötümlülüğün bulunması ya da bulunmaması, belli bir ayırıcı özelliğin aynı sesbirimin bir bileşeni olarak aynı anda bulunmasıyla işlev dışı bırakılmaktadır; ötekisinde artıklığı, söz konusu sesbirimin bulunduğu bağlam tarafından belirlenmektedir. Bu tür bağlamca belirlenen artıklığa *yansızlaşma* denir: Ötümlülük karşıtlığı /s-/ bağlamında yansızlaşmıştır. Daha önce gördüğümüz gibi, Prag Okulu sesbilim uzmanları (hiç değilse kuramlarının ilk açıklamasında) *spot* sözcüğünde bulunanın /p/ sesbirimi değil, /P/ üstsesbirimi olduğunu söylerlerdi.

Yansızlaşma kavramı (yalnız sesbilimde değil, dilbilgisi ve anlambilimde de) önemlidir; çünkü bir karşıtlığın *belirtili* ve *belirtisiz* ayrımına uygun düşer (2.3.7). Yansızlaşma konumunda genel olarak *belirtisiz* terim kullanılır. Çizelge 7'de olumlu, olumsuz değerleri belirlerken bu olguyu örtülü olarak gözönüne aldık (Hint-Avrupa ve 'Germen' dizgesi tartışmasında değer belirlenmesi daha tartışmalıdır ve ihtiyatla ele alınmalıdır).

Söz konusu özellik için ötümsüzlüğün bulunmasından çok, ötümlülüğün bulunması 'olumlu' değer olarak kabul edilmişti; çünkü yansızlaşma konumunda, örn. /s-/, üstsesbirimleri gerçekleştiren ötümsüz kapantılı ünsüzlerdir.

3.3.11 Ayırıcı özellik kuramında son gelişmeler

Ayırıcı özellik kuramındaki (özellikle Jakobson ve Hall'a bağlanan) son gelişmelerde üç temel eğilim belirlenebilir. Birincisi, bütün dillerin sesbilimsel yapılarının çözümlenmesinde, görece az sayıda bir dizi ayırıcı özellik oluşturma çabasıdır. İkincisi, ayırıcı özelliklerin sesbilgisel bağıntılarını (tözdeki gerçekleştirmelerini, 2.2.5) bizim burada yaptığımız gibi söyleyişsel terimlerle değil, işitime dayalı ulamlarla (belki daha doğrusu hem söyleyişsel hem işitimsel yorumu yapılabilecek ulamlar açısından) yorumlama çabasıdır. Üçüncüsü, bütün karşıtlıkları bir ya da daha çok ikili (iki değerli) özellikler yönünden çözümleme eğilimidir. Sözgelimi bu, yukarda söylediğimiz gibi üç sestem (örn. *p*, *k*, *t*) her birinin öteki ikisinden, yalnızca söz konusu olumlu özelliğin bulunmaması nedeniyle değil, 'dudaksıl', 'dişsil', 'artdamaksıl' gibi terimlerin söyleyişsel sesbilgisi tanımların-

daki yorumlarına göre bulunamayacağı için, bir olumlu özeliğe sahip olmasıyla (La, Ve, ya da De) ayrıldığını söylemek yerine, /p/ ile /k/'nın kendilerini /t/'den ayıran olumlu ya da olumsuz bir değeri paylaştıklarını bilmemizi gerektirir.

Yukardaki paragrafta özetlenen üç eğilim şöyle anlatılabilir: (i) evrenselci, (ii) işitime dayalı, (iii) ikicil. Günümüzde üçü de tartışmalıdır ve böylece bir giriş kitabında bunları anmanın ötesinde bir şey yapmak uygun olmaz. Daha ayrıntılı tartışma için notlarda sözü edilen daha teknik yapıtlara başvurulmalıdır.

3.3.12 *Bürünsel çözümleme*

Şimdi de sesbilimde üçüncü bir yaklaşımdan söz etmeliyiz. Buna genel olarak *bürünsel çözümleme* denilmektedir: 30 yıldan uzun bir süredir Londra'da Firth ve onu izleyenlerce uygulanmaktadır. Öteki sesbilim kuramlarından, ne çözümlemenin en küçük birimi olarak, ne de ayırıcı özelliklerin bir bütünü olarak sesbirime yer vermeme- siyle ayrılır. Göreceğimiz gibi, öteki bakımlardan Prag Okulu sesbilimine biraz benzer. Örneklemeye için Türkçeyi kullanacağız. Bunun üstünlüğü (şu ya da bu biçimde) birçok dilde bulunan *ünlü uyumu* olgusunu da aynı zamanda açıklamamıza olanak sağlamasıdır ve kitabın dilbilgisel bölümlerinde kullanılan Türkçe örneklerin kullanılmasını da kolaylaştıracaktır.

3.3.13 *Türkçede ünlü uyumu*

Ölçünlü yazınsal Türkçenin bugünkü yazımında sekiz ünlünün bulunduğu kabul edilmektedir: *i, ı, ü, u, e, a, ö, o*. Bu sekiz ünlü şu üç söyleyişsel karşıtlık açısından betimlenebilir: Yüksek-alçak, art-ön, yuvarlak-düz (bkz. 3.2.8). Kolaylık olsun diye alt'ı üst'ün 'olumsuzu', ön'ü art'ın 'olumsuzu ve düz'ü yuvarlağın 'olumsuzu' olarak kabul edeceğiz; ancak 'olumlu' ve 'olumsuz' değerlerin verilmesinin, bu terimlerin belirtili ve belirtisiz konumlarıyla ilgili bir değerlendirmeyi içermediğini anımsamalıyız. Sekiz ünlüden her biri tek heceli sözcüklerde öteki ünlülerle tümüyle karşıt durumda bulunduğundan bunlar, 8 numaralı çizelgede gösterildiği gibi, aynı özelliklere ayrılabilen sekiz ayrı sesbirim olarak kabul edilebilir.

Çizelge 8. Türkçenin ünlü-sesbirimleri

	/i/	/ı/	/ü/	/u/	/e/	/a/	/ö/	/o/
Yük.	+	+	+	+	—	—	—	—
Art	—	+	—	+	—	+	—	+
Yuv.	—	—	+	+	—	—	+	+

Ancak Türkçenin bir özelliği 'ünlü uyumu' ilkesinin sözcük boyunca şöyle işleridir: (i) sözcüğün bütün heceleri art özelliği için aynı 'değeri' alır; (ii) yuvarlak özelliği 'olumlu' değeri ancak sözcüğün birinci hecesinde ve yüksek ünlü bulunan eklerde alabilir. Bu genel ilkelerin dışında kalan birkaç durum vardır: a) Ödünçlenmiş sözcükler (örn. *salon*-ikinci hecesinde + Yuv., birincisinde — Yuv. bulunur; *kitap*-birinci hecesinde — Art, ikincisinde + art bulunur.) ve b) 'uyumsuz' ek alan sözcükler (örn. *sev-iyor- -iyor*'un ilk ünlüsü uyumludur *-sev-* deki gibi — *Art* ve — *Yuv* vardır ama ikincisi uyumlu değildir: + Yuv. vardır). Her iki küme sözcük de Türkçenin genel yapısına göre, sesbilim yönünden düzensizdir (bkz. 3.3.7). Genel olarak *Art* ve *Yuv* değerlerinin, daha önceki hecede bulunan değerlerle belirlendikleri söylenir ve Türkçede ses uyumunun 'geriletici' olmaktan çok 'ilerletici' olduğunu söylemek için usa uygun nedenler vardır ('ilerletici' koşullanmanın bu anlamı için bkz. 2.4.8). Buna karşılık ne biri, ne ötekisi olduğunu da söyleyebiliriz. Bunun yerine *Art* ve *Yuv*'u sesbirimlerin ayırıcı özellikleri olarak değil, sözcüğün *bürünleri* olarak tanımlayabiliriz. İşlem alanları boyunca belli bir değere 'kaydırıldıklarını' düşünebiliriz (*Art* ve — *Yuv* durumunda bu sözcüğün tümüdür, + *Yuv* durumunda ise ilk seslemdir: Kural dışı uyumsuz bir ünlünün bulunması, deyim yerindeyse 'kaymayı' yeniden düzenler). Buna karşılık *Yük* bütün hecelerde bağımsız olarak 'olumlu' ya da 'olumsuz' değer alabilir. — *Yük* ve + *Yük*'ü *büründişi birimler* ('sesbirim' değil) olarak birbirinden ayıracağız ve bunları sırasıyla 'I, ve 'A' olarak simgeleyeceğiz.

Bürünler ve büründişi birimler arasındaki bu ayrımın sonucu, Türkçe sözcüğe iki boyutlu bir sesbilimsel yapı verilmesidir. Büründişi birimler dizisi sözcüğün parçalı 'altyapısını', bürünlerse 'üst yapısını' oluşturur. Bu yazıda değişik biçimlerde gösterilebilir.

Bizim, yazım kolaylığı açısından, burada benimseyeceğimiz dizge biraz gelenek dışı bir dizgedir. Büründişi birimleri ayraç içine koyacağız; bürünleriyse ayraç dışına: Örn. + *Art*, — *Yuv*. (*kız-lar-ımız-dan*). Bu sözcüğün olduğu biçimleri göstermek için tire ile ayrılmış, olağan yazım biçimi *kız-lar-ımız-dan* biçimindedir. Sözcüğün her bir seslemindeki ünlünün sesbilgisel gerçekleşmesinin bir ölçüde burada bulunan A ya da I ile, bir ölçüde de bütün sözcüğe uzanan + *Art* ve — *Yuv* ile belirlendiğine dikkat edilmelidir. Türkçenin iki boyutlu sesbilimsel çözümlemesinin en temel üstünlüğü, sözcüğün içinde olası sesbilimsel karşıtlıklarının sayısına ilişkin daha doğru bir izlenim sağlamasıdır.

Sekiz ünlüden her birinin ötekilerin tümüyle karşıt durumda oldukları düşünülürse, *n* seslemlili bir Türkçe sözcükteki olası ünlü di-

zisi sayısının 8^n olduğu anlaşılır. Ama aslında kurallı dizi sayısı 4×2^n - dir; (örn. 2×2 (2^n)). Yukarda verilen ünlü uyumu ilkesinden bu açığa çıkmış olmalıdır ve bu iki boyutlu bürünsel çözümlemeye yansır. Her bir 'bürünsel' değişkenin iki değeriyle belirlenen dört sözcük kümesi vardır: (1) + Art + Yuv; (2) — Art + Yuv; (3) + Art, — Yuv; ve (4) — Art, — Yuv. Bu kümelerden her birinde bir ya da daha çok seslem vardır; bu seslemler yukarda *kız* + Art, — Yuv (*kIz*) sesleminde olduğu gibi, daha başka seslem eklenmesiyle, genişletilebilir. İlke olarak, n 'nin her değeri için, (burada n ortaya çıkan sözcükteki seslem sayısıdır) her hecede ya A ya I olasılığı bulunduğundan büründüşi birimlerin sesbilimsel yönden düzenli dizisi $2n$ 'dir. Bu bakımdan tek seslemli sözcüklerde 4×2^1 ($= 8$) ayrı ünlü dizisi; 4×2^4 ($= 16$) iki-ünlü dizisi; 32 üç-ünlü dizisi vb. vardır. Büründüşi birimler ve bürünler için karşıtlık 'alanlarındaki' ayrımı göz önüne aldığımızda 2×2 ($2n$) formülü, 2.3.8'de verilen daha genel bir formülün $N = p1 \times p2 \times p3.. pm$, bir örneği olarak yorumlanabilir.

Türkçe bilmeyen okurlar için yukarda ünlü uyumuna ilişkin yaptığımız açıklamaların yorumlanmasında aşağıdaki altı sözcük dizelgesi yararlı olabilir:

gözleriniz	— Art + Yuv	(gAz-lAr-In-Iz)
kollarımız	+ Art + Yuv	(kAl-lAr-Im-Iz)
adamların	+ Art — Yuv	(AdAm-lAr-In)
evlerinde	— Art — Yuv	(Av-lAr-In-dA)
kolum	+ Art + Yuv	(kAl-Im)
gözümüz	— Art + Yuv	(gAz-Im-Iz)

Sözcüklerin bürünsel bir simgelenmesi, sözcüklerin daha küçük dilbilgisi birimlerinden birleşme yoluyla oluşmaları da gösterilerek ikinci sütunda verilmiştir (bkz. 5.3.7). Bu küçük dilbilgisi birimlerinin büründüşi yapısının değişmediğine dikkat ediniz (lAr, Im vb.). Bir bürün kümesi yerine öteki bürünsel kümeden sözcüklerde bulunmaları nedeniyle sesbilgisi yönünden değişik biçimde gerçekleşirler: Örn. [ler] karşıtı [lar]; [im] karşıtı [ım], [um] karşıtı [üm] (Birinci sütundaki yazımsal simgeleme 'geniş' sesbilgisel yazımlıdır: bkz. 3.1.2).

3.3.14 Bürünsel çözümlemenin çok boyutluluğu

Öyleyse sesbirimsel çözümlemeyle bürünsel çözümleme arasındaki temel ayrımlardan birisi, birincisinin sözcükleri (ve sözcüklerden oluşan sözceleri) *tek boyutlu* öge dizileri (sesbirimler) olarak, ikincisininse bürünsel ve büründüşi birimlerden oluşan *çok boyutlu* bir

yapı olarak simgelemesidir. Yalnızca iki boyutlu değil, çok boyutludur. Çünkü değişik uzunluktaki alanlar üzerinde (ünsüz çiftleri, seslemeler, sözcükler ve üstelik bütün sözcük kümeleri) iş gören birkaç bürün 'katmanı' bulunabilir: Bu olasılıkların tümünü açıklayacak yerimiz yok.

Büründüğü birimler dizisel ya da ardışık olarak, tek boyutlu sesbirim dizisinde (ve üstsesbirimlerde) ayrı birimler olarak düşünülmesi yönünden, sesbirimlere benzerler.

3.3.15 Çeşitli sesbilim 'okulları' arasındaki ayrımlar

Son yıllarda geliştirilen çeşitli sesbilim yaklaşımları arasında daha başka birçok önemli benzerlik ve ayrımlar vardır. Ancak bunların tümünün aykırılık ya da karşıtlık kavramını önceden kabul ettiklerini, dilin dizisel ve dizimsel 'boyutlarının' birbirine bağlılığını benimsediklerini vurgulamalıyız. Çeşitli sesbilim 'okulları' arasındaki ayrımlar, çoğu zaman tümüyle yöntemsel nedenlerle, kabul ettikleri daha özgül varsayımlar açısından açıklanabilir.

3.3.16 Sesbilim ve dilbilgisi

Bu varsayımların yalnızca birinden burada söz etmeliyiz. Uzun bir süre birçok dilbilimci (Sesbirim bilgisinde geleneksel Amerikan yaklaşımın ilke ve işlemlerini yerleştirmek için çok çaba gösteren Bloch, Harris ve Hockett'da içinde olmak üzere) sesbilim çözümlenmesinin dilbilgisi çözümlenmesinden önce gelmesi ve ondan bağımsız olması düşüncesindeydiler. Bu varsayım ya da yöntemsel ilke (Amerika'da bile) hiçbir zaman genel olarak benimsenmedi. Bugünlerde tümü değilse de çoğu dilbilimci, bunun dil kuramı üzerine gereğinden çok ağır ve istenmeyen bir sınırlama getirdiğini kabul ederler. En azından, öncelik sırasını tersine çevirir; çünkü karşıtlık kavramı ancak aynı bağlamda bulunabilen sözcüklere uygulanabilir (karş. 2.4.10). Sözcüklerin bulunuşu bir ölçüde dilbilgisel işlevleriyle (ad, eylem vb. olarak), bir ölçüde de anlamlarıyla belirlenir. Bundan dilbilgisel işlevi aynı bağlamda kullanılmalarını engelleyen iki sözcüğün sesbilimsel karşıtlıkta bulunamayacağı sonucu çıkar. Sık sık, değişik dilbilgisi kümeleri için, oldukça değişik sesbilim karşıtlıklarının geçerli olması söz konusudur.

Bu Türkçe için de doğrudur. Daha önce söz edildiği gibi, Türkçe'de (Rusça ve Almancada olduğu gibi, 3.3.5) ötümlü-ötümsüz karşıtlığı, sözcük sonundaki kapantılı ünsüzlerde yansızlaşır. Ancak, yukarıda örneklenen 'bitiştirme' işleminde sözcüklere eklenen eklerin çoğunda da bu karşıtlık yansızlaşır. Örneğin 'orada', 'bir yerde' an-

lamına gelen ekte (*evlerinde* sözcüğünün bürünsel simgelenmesinde -da olarak yazılan) ötümlü, dişil bir kapantılı ses değil, ötümlü yö-
nünden yansız, dişil bir kapantılı ses vardır. [d] ya da [t] olarak
gerçekleşmesi ötümlü ya da ötümsüz bir ortamda bulunmasına bağ-
lıdır (bu biraz eksik bir açıklamadır; ama yeterlidir). Sorun, sözcük-
lerin sesbilim yapılarının bir ölçüde, dilbilgisi yapılarınca belirlene-
bilmesidir. Bu bölümde tartışılmadan ya da tümüyle açıklanmadan
öte, konudan yalnızca söz edilmiştir ama bu kitabın geri kalan bölü-
münde konu olduğu gibi kabul edilecektir.

3.3.17 *Sesbilimin sınırlı bir biçimde ele alınması*

Konunun buradaki kısa incelemesinde sesbilimin bütün alanlarına
değinilememiştir. Söz öbekleri ve sözcelerde vurgu ve ezgi için hiçbir
şey söylenmemiştir; tonun değişik dillerdeki çeşitli işlevlerine ve ses-
lemin sesbilim birimi olarak konumuna ilişkin hiç bir şey söylenme-
miştir. Bunların ve öteki konuların incelenmesi için kaynakça not-
larındaki yapıtlara başvurulmalıdır. Önümüzdeki bölümlerde dilbil-
gisi ve anlambilimle ilgileneceğiz.

DİLBİLGİSİ: GENEL İLKELER

4.1 Giriş

4.1.1 'Dilbilgisi'

'Dilbilgisi' terimi (Fransızca ve Latince yoluyla) 'yazma sanatı' diye çevrilebilecek Yunanca bir sözcükten gelir. Ancak çok eskiden, Yunan bilim araştırmaları tarihinde, daha geniş bir anlam kazanmış ve Yunanlılarla onları izleyenlerin ele aldıkları ölçülerde, bütün dil incelemelerini kapsar olmuştur. Yakın zamanlara uzanan Batıdaki dilbilim kuramı tarihi, büyük ölçüde bilim adamlarının değişik zamanlarda 'dilbilgisinin' bu geniş kapsamlı anlamı çerçevesinde düşündükleri bir tarihtir.

4.1.2 Bükün ve sözdizimi

Son zamanlarda 'dilbilgisi' terimi daha dar bir çerçevede yorumlanmaktadır. Günümüzde kullanıldığı biçimiyle terim, dil çözümlemesinin klasik dilbilgisinde bükün ve sözdizimi başlığı altında ele alınan bölümüyle sınırlanmış gibi görünmektedir. Tek sözcüğün dilin temel birimi olarak kabulüne dayanan bükün ve sözdizimi arasındaki geleneksel ayrım şöyle açıklanabilir: Bükün, sözcüklerin iç yapılarını ele alır, sözdizimi ise sözcüklerin tümce oluşturmak için bir araya gelme yollarını açıklar. Şimdilik 'sözcük' ve 'tümce' kavramlarını, oldukları gibi sürdürebiliriz. Dilbilgisi, diyebiliriz, sözcüklerin tümce oluşturmak için bir araya gelme kurallarını verir. Böylece bir yandan sözcük ve tümcelerin sesbilimsel betimlemesini, öte yandan belli sözcük ve tümcelerin taşıdığı anlamın açıklanmasını dışarda bırakır. Dilbilimci olmayan birinin, sözcüklerin şu ya da bu biçimde birleşiminin ya da belli bir sözcüğün biçiminin dilbilgisine uygun ya da dilbilgisine aykırı olduğunu söylediğinde 'dilbilgisine uygun' sözüyle anlatmak istediği anlamın bu olduğu da belirlenebilir.

4.1.3 'Kavramsal dilbilgisi'

'Kavramsal' olan geleneksel dilbilgisine karşı, çağdaş dilbilim kuramının çoğu kez 'biçimsel' olduğu söylenir. Dilbilgisi çözümlemesinde

geleneksel ve çağdaş dilbilgisi yaklaşımları arasında kalan eski bir dilbilgisi okulunun tanınmış temsilcisi Jespersen'e göre, 'dilbilgisi, varolan dillerin az ya da çok raslantısal olgularından bağımsız, dil dışı ulamlar' bulunduğu ve hepsinde açıkça ve yanılmaz biçimde pek az anlatımını bulsa bile 'bu ulamların' bütün dillere uygulandıkları sürece evrensel oldukları varsayımından yola çıkar.

Jespersen ve geleneksel dilbilgisi uzmanlarının anladığı anlamda bütün diller için geçerli evrensel dilbilgisi ulamları (söz bölükleri, zaman, kip vb.) bulunup bulunmadığı sorununu daha sonra tartışacağız (bkz. 7.1 ve ötesi). Şimdilik bunların bulunmadıklarını (ya da en azından bulunamayabileceklerini) varsayacağız ve bu varsayımı öne sürerken dilbilgisi çözümlemesinde 'biçimsel' yaklaşımı kabul etmiş olacağız.

Bunun biçimsel teriminin oldukça özel bir kullanımı olduğuna dikkat edilmelidir; daha önceki bir bölümde (bkz. 2.2.2) yaptığımız biçim ve töz ayrımı ile bir ilişkisi yoktur. Daha genel bilimsel kullanımdan da ayrıdır. Buna göre biçimsel ya da biçimlenmiş bir kuramda önermeler bir dizi temel terimden, belitlerse açık çıkarım kurallarının uygulanmasından türetilir. Daha sonra göreceğimiz gibi, dilbilimdeki son gelişmeler, dilbilgisi kuramını 'biçimsel' teriminin bu geniş anlamında biçimlendirmeye doğru epeyce yol almıştır. Bir an için 'biçimsel' terimi, 'kavramsal' yadsıma anlamında alınabilir: Başka bir anlatımla, biçimsel dilbilgisi 'söz bölükleri' gibi ulamların (geleneksel yaklaşımda tanımlandığı gibi) evrensellikleri konusunda hiçbir varsayım ileri sürmez ve her dilin yapısını kendi terimleri içinde betimlemeye çalışır. 'Kavramsal' karşısında 'biçimsel' terimini kullandıklarında dilbilimcilerin neyi anlatmak istediklerinin daha olumlu bir belirtkeşi bundan sonraki bölümde sunulacaktır.

4.1.4 Dilbilgisinde anlama ile ilgili düşünceler

Çoğu kez dilbilgisi betimlenmesinde kullanılan biçimsel yaklaşımın, hem dilbilgisi çözümlemesindeki birimlerin belirlenmesinde, hem de bunların o dildeki tümcelerde olası birleşimlerinin saptanmasında, anlama ilişkin düşüncelerin yeri olmadığı biçiminde bir görüşü de içerdiği kabul edilir. Dilbilgisi kuram ve uygulamasını anlam sorunlarından bağımsız kılma önerisi, çağdaş dilbilgisi kuramında en ilginç ve en verimli gelişmelerin sorumlusu olmuştur. Ancak yanlış olarak, anlam sorunlarını ele almaya karşı çıkan dilbilimcilerin, anlambilime ilgi duymadıkları için bu tavrı takındıkları sanılmıştır. Bu doğru değildir. Anlam çözümlemesi, sesbilim ve dilbilgisi çözümlemesinden daha öznel olduğu için de değildir bu. Yalnızca bir dilin

dilbilgisel yapısı ile anlam yapısının, tümüyle değilse de büyük ölçüde birbiriyle örtüşmesinden ileri gelmiştir.

Dilbilimci anlambilimle yakından ilgilenmeye başlar başlamaz, anlambilimle dilbilgisini yöntemsel olarak ayırmanın yarardan başka birşey getirmeyeceğini anlamalıdır. Dilbilgisi yapısının her özdeşlik ya da ayrımının, bununla örtüşen bir anlam özdeşliği ya da ayrımı ile (bunun belirlenmesi ne denli güç olsa da) eşleştirilmesi düşüncesi korunduğu sürece, dilbilgisi ya da anlam betimlenmesinin ya da her ikisinin çarpıtılması tehlikesi vardır.

Ayrıca dilbilgisi ve anlambilimin yöntemsel olarak ayrılmasının, dil betimlemesinin sunulmuş biçimiyle ilgili bir sorun olduğu da bu noktada gözden kaçmamalıdır. Bu, dilbilimcinin tümcelerinin dilbilgisel yapısını incelerken, onların anlamına ilişkin bilgisinden bile yararlanmayacağı anlamına gelmez. Belli bir tümcenin belirsiz olmasının (iki ya da daha çok anlamı olmasının) iki ya da daha çok dilbilgisi çözümlemesi gerektiğinin bir belirtkesi olduğunu ilerde göreceğiz (6.1.3). Ancak belirsizliğin kendi başına, dilbilgisi çözümlemesinde bir ayrımın haklılığını göstermekte yetersiz olduğunu da göreceğiz.

4.1.5 'Biçimsel' terimi

'Biçimsel' teriminin (dilbilimcilerin kullandığı bir yığın başka terim gibi) dilbilim yazınında birçok anlamda kullanılması bir talihsizliktir. Ancak dilbilimle ilgilenen herhangi bir kimse 'biçimsel' türünden sözcüklerin yorumlarını, bulundukları bağlama göre uyarlamayı er geç öğrenmek zorundadır. Kişi, konunun tarihsel gelişimini bilirse bu uyarlama daha kolay olur. Bu nedenle biz, bunlarla ilgili kavramların tartışması geldikçe, önemli teknik terimlerin kökenbilgisi ve tarihsel gelişimiyle ilgili kısa bilgileri sık sık vereceğiz. 'Biçimsel' sözcüğüne gelince, genellikle aşağıdaki anlamlarda kullanıldığı anımsanmalıdır:

(i) *Anlam yapısına karşıt olarak*, dilin ses ve dilbilgisi yapısına gönderimde bulunmak için (bir sözcüğün 'biçim' ve 'anlamına' ilişkin geleneksel ayrımına dayanılarak);

(ii) Dilin gerçekleştiği 'ortamda' ya da dilin sözlüksel öğelerince düzenlenen kavramsal, fiziksel dizimden ayrı olarak, dilin ses, dilbilgisi ve anlam yapısına gönderimde bulunmak için (bu anlamda 'tözel'in karşıtıdır: Saussure'un töz, biçim karşıtlığı için bkz. 2.2.2).

(iii) 'Serbest', 'sezgisel' olana karşıt olarak 'biçimlenmiş' ya da 'açık' terimlerinin eşdeğeri olarak;

i) Yukarda Jespersen'den yapılan alıntıda kullanıldığı anlamda, 'kavramsalın' karşıtı olarak. Bu dört anlamdan (i) ve (iv) yazında her zaman ayırılmaz: Dilbilimciler kavramsal dilbilgisinden söz ettiklerinde, dilbilgisi uzmanının ileri sürdüğü her evrensel ulamın zorunlu olarak anlama dayanacağını varsayma eğilimindedirler. (Bunun geçerli bir varsayım olup olmadığını burada tartışmayacağız; yalnızca 'kavramsal' teriminin 'anlama-dayalı' demek olduğunun çoğu kez kabul edildiğini belirtmek istiyoruz). En çok karışıklık yaratma eğiliminde olan (i) anlamla doğrudan çatışmada olan (ii) anlamdır.

Konunun tamamlanması için en son yazında, dilin evrensel niteliklerini tartışırken Chomsky tarafından biraz değişik bir karşıtlığın öne sürüldüğü de belirtilmelidir. Bu, 'biçimsel' ve 'asal' tümeller arasındaki ayrımdır. Kabaca söylenirse bu, dilbilimcinin dillerin betimlenmesinde kullanıldığı kuralların niteliği ile kurallarda gönderimde bulunulan öğeler (dil birimleri ya da birim kümeleri) arasındaki bir ayrıma dayanır. Örneğin bir kımse değişik dillerin sesbilim dizgelerinde, belli bir seçim sonucu çeşitli yollarla birleştirilen değişmez bir dizi ayırıcı özellik olduğunu ileri sürerse, bu ayırıcı özelliklerin sesbilim kuramının asal tümelleri olduğunu söyleyebilir. Buna karşılık sesbilim kurallarının işleyiş biçimi üzerine, ya da kuralların belirlemelerine göre sesbilim birimlerinin birbirleriyle birleşme yolu üzerine eklenen bir koşul sesbilim kuramının *biçimsel* bir *tümeli*dir. (bkz. 3.3.14). Chomsky'nin biçimsel terimini kullanışı önceki paragraftaki 3. anlamla bağıntılıdır. Geleneksel dilbilgisinin evrensel ulamları (özellikle 'söz bölükleri') bu ayrımın en katı uygulamasında da, 'biçimsel' ya da 'asal' olarak tanımlanamaz, çünkü geleneksel dilbilgisi kuralları açıklıkla biçimlendirilmemişlerdi. Ancak Chomsky'ye katılıp, bunların öncelikle 'asal' terimler olarak tanımlandıklarını söylemek herhalde doğru olacaktır. Ne var ki, geleneksel 'söz bölüğü' tanımlamalarının, sık sık, bunların kimi birleştirici niteliklerinin belirlenmesini içerdiğine dikkat edilmelidir. Bu soruna daha ilerde değineceğiz (bkz. 7.6.1 ve ötesi).

Terimbilgisine ilişkin bu görüşler, dilbilim kuramı üzerine daha başka kitaplar okuyan ya da okumayı sürdürecektir olan okura katkıda bulunmak amacını gütmektedir. Bu kitapta 'biçimsel' terimi yalnızca (iv) ve (iii) anlamlarda kullanılacaktır, yani bir yandan kavramsal karşıtı olarak, öte yandan 'serbest' karşıtı olarak: bir anlamdan ötekine geçiş bu bölüm içinde yapılacaktır. 'Biçim' adı teknik bir anlamda kullanıldığında 'anlam' ya da 'töz' ile yan yana getirilerek 'ayırım açığa çıkarılacaktır.

4.2 Biçimsel Dilbilgisi

4.2.1 'Kabul edirlilik'

Şimdi çağdaş dilbilim kuramını, şimdiye değin yaptığımızdan daha somut olarak belirlemeye çalışmamız gerekiyor.

'Kabul edirlilik' terimine başvurarak başlayabiliriz işe. 'Kabul edirlilik' daha sonra yapılacak birkaç değişik ayırım açısından ve geleneksel, 'dilbilgisine uygun' ve 'anamlı' ayırımı açısından, yansız, ilkel, bilim öncesi bir terimdir. 'Dilbilgisine uygun' ve 'anamlı' terimlerinden, bu terimlerin tersine, teknik bir tanıma ya da kuramsal dilbilim kavramlarına dayanmamaları açısından daha ilkeldir. Kabul edilebilir sözce, anadili konuşan biri tarafından uygun bir bağlamda üretilen ve başka konuşmacılar tarafından söz konusu dilin bir sözcesi olarak kabul edilen ya da edilecek olan sözcedir. Betimlediği dilde kabul edilebilir tümceleri olabildiğince yalın biçimde belirlemek ve bunu bir genel dil yapısı kuramı çerçevesinde yapmak, dilbilimcinin görevinin tümü olmasa da, bir parçasıdır. Çağdaş bir konuşma dilinin betimlenmesinde dilbilimcinin elinde çoğu zaman kaydedilmiş bir sözce birikimi olacaktır ('verileri' ya da 'bütüncesi'); ayrıca dili konuşanlara ('deneklerine') danışma olanağı bulunacaktır. Kuşkusuz kendi dilini betimliyorsa kendi kendisinin denegi olabilir; ancak bu durumda, betimleme için yalnız dilin yapısına ilişkin öndüşüncelerini doğrulayacak türden tümceleri üreten bir veri düzeni üretme tehlikesine karşı tetikte olmalıdır. Betimleme ilerledikçe dilbilimci deneklerinden çeşitli türden daha başka sözceler elde edebilir, böylece verilerini genişletebilir ve bunlarla geçici kurallarının genelliğini sınamak için kendi kurduğu tümcelerin kabul edilebilirliğini denetleyebilir. Deneklerinin şu ana değin belirlediği kabul edirlilik kurallarına uygun düşen bir sözceyi doğal ve olağan kabul etmediklerini anlarsa, o zaman olabilirse, söz konusu 'tümceyi' dışarda bırakacak, düzenlediği öteki kabul edilebilir tümcelere olanak tanıyacak biçimde, kuralları gözden geçirmelidir. Latince gibi ölü denilen dillerde ise, kuralların açıkladığı tümcelerin kabul edirliliğini, ana dil konuşmacılarıyla denetleyerek kuralları doğrulamak elbette olanaksızdır. Bu nedenle klasik dillerden birinin betimlenmesi, eninde sonunda kimi yönlerden eksik olacaktır. Ancak betimlemenin yeterliği, dayandığı gereklerin ölçüsü ve çeşitliliği ile orantılı olacaktır.

İlk bakışta, burada kullanıldığı biçimiyle 'kabul edilir' teriminin 'artık' olduğu ve gereksiz kargaşaya yol açtığı düşünülebilir. Belli bir sözcenin kabul edilir olduğunu söylemenin, bu sözcenin bir za-

manlar bir anadili konuşmacısı tarafından üretildiğini söylemekten başka bir şey olmadığı ve ilke olarak, bir dilbilimci ya da bir küme dilbilimcinin bir dilin bütün tümcelerini toplayabilmesinin ve bunları bir verilige koymasının olanaklı olduğu düşünülebilir. Ancak bu görüş tümüyle yanlıştır. 'Kabul edilir' teriminin yalnızca dilbilimcinin 'hammaddesi' ile bunun anadili konuşmacılarının tepkilerindeki son denetim kaynağı arasındaki işlem bağıntısını vurgulama üstünlüğü yoktur; aynı zamanda, dilbilimcinin yalnızca geçmişte, gerçekten kullanılan sözceleri değil, aynı derecede kullanılabilecek olan ya da gelecekte kullanılabilecek daha birçoğunu da açıklaması gerektiği gerçeğinin altını çizer. Bu geleneksel dilbilgisi uzmanlarınca böylece kabul ediliyor ve araya da açıklanıyordu. Daha, yakın zamanlarda birçok dilbilimci, kuralcı dilbilgisinin tuzaklarından kaçınmak istediklerinden, belli bir verilige ilişkin betimlemelerin yalnızca bu verilikte bulunan tümceler için geçerli olduğunu ve söz konusu dilde anadil konuşmacılarının üretecekleri başka tümcelere ilişkin bir sezdirimde bulunmadığını bildirmişlerdir. Ancak, göreceğimiz gibi, bu tutum, ne denli iyi niyetli olursa olsun, kuramsal ve pratik açıdan savunulacak gibi değildir.

4.2.2 Bir dilin tümceleri sayısal olarak sınırsız olabilir

Bir anadili konuşmacısı yalnızca, daha önce duyduğu tümceleri değil, dilin öteki konuşmacılarından daha önce hiç duymadığı sınırsız sayıda yeni tümceyi de üretebilir ve anlayabilir. Gerçekten, sınırlı sayıda bir dizi 'törenselleştirilmiş' sözce dışında (*Nasılınız? Sağolun vb.*) anadili konuşmacılarının ürettikleri tümcelerin çoğunun, bu anlamda 'yeni' olmaları olasıdır ve yeni tümceler yalnızca bellekten üretilebilecek olan 'eski' tümceler gibi, anadilinin öteki konuşmacıları için aynı işlemsel kabul edirlilik sınavından geçeceklerdir. Aynı düzenli davranışı gösterecekler ve aynı kurallarla açıklanabileceklerdir. Başka bir anlatımla, dilin tümceleri olarak belirleyebileceğimiz varolabilecek sözcük kümesidir bu. Ve herhangi bir dilde varolabilecek tümcelerin sayısı sınırsızdır. Herhangi bir sözce toplamı, ne denli büyük olursa olsun, bu sınırsız sayıda varolabilecek sözcüklerin ancak bir örneğidir. Örnek yalnız geniş (kapsamlı) değil, varolabilecek tümcelerin tümünün simgeleyicisi ise, *varsayım olarak*, dilin bütününe özgü, biçimlenme düzenini sergileyecektir (Burada 'örnekle' dilin bütünü arasında yapılan ayrım temelde Saussure'un *langue* ve *parole* arasında çizdiği ayrımdır: bkz. 1.4.7). Bu bakımdan bir dili betimlerken dili oluşturan sınırsız derecede geniş, varolabilecek sözce dizilerini açıklayabilecek kurallar koymak dilbilimcinin görevidir.

Bu türden gerçekteki sözceleri daha geniş, varolabilecek bir sözce kümesinin üyeleri olarak tanımlama yeteneği bulunan her dil betimlemesi, *üretimsel* diye bilinir (terimin daha ileri tartışması için bkz. 4.2.13). Kurallar herhangi bir simgeleyici sözce örneğinin kabul edilirliliğini açıklamak için konulmuşsa, kuralların uygulanması çok sıkı, doğal olmayan bir biçimde sınırlanmadıkça, aynı kurallar asıl verilikte bulunmayan daha geniş bir sözce dizisini de ister istemez açıklayacaktır. Ayrıca, betimlemeye özel nitelikleri olan birtakım kurallar katılmışsa, sınırsız ama belirli bir dizi, kabul edilebilir sözceyi açıklayabilecektir. İşte bu yönden üretimsel betimleme, anadili konuşmacısının, varolabilecek sınırsız sayıda sözce dizisini üretme ve anlama yeteneğini yansıtacaktır; ya da bunları 'açıklar' diye düşünülecektir.

4.2.3 *Kabul edilirlilik düzlemleri*

Şimdi karşınızda olan sorun şudur: Ne ölçüde ya da ne tür kabul edilirlilik, dilbilgisi kapsamına girer, ne ölçüde dil betimlemesinin öteki bölümlerince ya da dilbilim dışındaki bilim dallarınca açıklanmalıdır? Sözcelerin çeşitli yönlerden ve çeşitli derecelerde kabul edilir ya da kabul edilmez olacağı anlaşılmaktadır. Örneğin, bir yabancının İngilizcesinin 'dilbilgisel' yönden kabul edilir (ya da doğru) olduğunu ama 'vurgulamasının' yanlış ve kendisini hemen yabancı bir konuşmacı olarak ele verir biçimde olduğunu söyleyebiliriz. Kimi tümceler için (Russell'in örneğin *Quadruplicity drinks procrastination* tümcesi gibi) 'dilbilgisel' ama 'anlamsız' diyebiliriz; Lewis Carroll'un anlamsız koşuğu için de, daha ayrı nedenlerle, aynı şeyi söyleyebiliriz. Öyleyse bir sözcenin anlamlı olup olmadığı ile ilişkisi olmayan başka türden kabul edilirlilik ya da kabul edilmezlik de vardır. Masallarda ve bilim kurguda, 'gündelik' İngilizcede kabul edilmez olan birçok tümce örneği bulunabilir. Yine kimi sözceler anlamlı olsalar da, kimi kişilerce ya da belli durumlarda 'sövgü' ya da 'ayıp' karşılanabilir: Buna yalın olarak 'toplumsal kabul edilirlilik' diyebiliriz. Aşağıda 'toplumsal kabul edilirliliği' ele almayacağız.

4.2.4 *Verilerin artırılması*

İki kişinin aynı dili konuştuğunu söylediğimizde, zorunlu olarak konuşmalarını her türlü ayırmadan soyutlamış oluyoruz. Yaş, cinsellik, değişik toplumsal grup üyeliği, eğitimsel özgeçmiş, kültürel ilgi vb. ayrımları yansıtan bu ayrımlar önemlidir ve hiç değilse ilke olarak, dilbilimci tarafından açıklanmalıdır.

Ancak 'aynı dili konuşmakta' olduğu söylenen bütün kişilerin konuşmasında 'ortak öz' diye tanımlanabilecek bir bölüm vardır. Kulandıkları sözcüklerde, bunları tümce olarak birleştirme biçimlerinde ve sözcük ve tümcelere verdikleri anlamda dikkate değer bir örtüşme. İletişim olasılığı bu ortak özün varlığına dayanır. Açıklamada yalınlık için, betimlediğimiz dilin tek örnek olduğunu ('tekörnek' terimi, 'lehçe ve biçem' açısından 'ayrısız' anlamındadır: Bu kuşkusuz, verilerin bir tür *arıtılmasıdır* bkz. 1.4.5) ve tüm anadili konuşmacılarının bir sözcenin kabul edilir olup olmadığına anlaşacaklarını varsayıyoruz. Aynı zamanda çocuk öykülerinde ya da bilimkurguda bulunabilecek 'garip' tümcelerin, öncelikle olağan tümce-leri açıklayan betimlemenin bir uzanımı olarak tanımlanabileceğini varsayacağız. Öyleyse bir yandan sesbilimsel ve dilbilgisel yönden kabul edirlilik ile (dilbilgisel) anlamsal kabul edirlilik (anamlı) üzerinde duracağız.

4.2.5 Sesbilimsel ve dilbilgisel kabul edirlilik

Bundan önceki bölümde her dilin, bir dizi birim açısından (dilnin niteliğine ve dilbilimcinin benimsediği çözümleme örneklerine göre değişik türden sesbirimler ve sesçil birimler) ve bunların birleşme olasılıklarının deyimlenmesi açısından betimlenebilecek, kendine özgü bir yapısı olduğunu görmüştük. Bir ölçüde kabul edilmezlik sesbilimsel, üstelik dilbilgisel düzeyde ('şive' denilen şeyi kapsamak üzere) açıklanabilir. Her bir dizisi söz konusu dilin sesbilimsel çözümlemesi sonucu belirlenen bileşim kurallarına göre kurulan kapsamlı bir dizi sesbilimsel birim üretecek olsaydık, bunların ancak çok küçük bir bölümünün anadili konuşmacısının kabul edilir olduğunu görürdük. Bu nokta Türkçe bir örnekle kolayca gösterilebilir. Yalın olması için Türkçe yazımın, dilin sesbilimsel yapısını tam anlamıyla yansıttığını varsayacağız. Bu varsayım, bir ölçüde yanlış olsa da, açıkladığımız noktanın geçerliğini etkilemez.

Şu Türkçe tümceyi örnek olarak alalım : *Tabağın vermedim*. * (Şu an için yalnızca her biri bir sesbirimi simgeleyen bir dizi harften oluşmuş gibi düşündüğümüzü göstermek için tümce aralıksız olarak dizilmiştir; sözcenin olağan konuşma düzeninde de sözcükler arasında durak yoktur). Türkçe harflerin olası sıralarına ilişkin bilgimizi kullanarak örnek tümcenin değişik yerlerine değişik harfler ve harf kümeleri yerleştirebiliriz.

Örneğin tümce başında /k/ kullanılabilir (*kabağı ona vermedim*); ama /ğ/ kullanılamaz (* *ğabağı ona vermedim*) (Bu bölümde ve ilerdeki

* Örnek ve onu izleyen açıklama Türkçeye uyarlanmıştır. (ç. n.)

bölümlerde bir sözcük ya da tümcenin kabul edilmezliğini göstermek için önüne * konulacaktır. Bu şimdilerde dilbilimde yerleşmiş bir uygulamadır. Tarihsel-karşılaştırmalı dilbilimde ise kanıtlanmamış ya da 'yeni kurulmuş' sözcük ya da sesbirim için kullanılmaktadır: bkz. 1.3.13). Öte yandan *tabağa ona sevmedim* ya da *tarağı ondan görmedim* sözceleri de, sesbilimsel yapı yönünden dışlanmazlarsa da kabul edilebilir sözceler değildir. Çok geniş kapsamlı bir metin üzerinde, yalnız olası ikili, üçlü, dördü harf kümelerinin değil, belli harflerin komşuları açısından bulunma olasılıklarını incelemek bile (İngilizce ve kimi öteki diller için bu türden saptamalar yapılmıştır ve sonuçları kodlamada ve yazılı iletilerin ulaştırılmasında, iletişim kurallarının düzenlenmesinde kullanılmıştır), tek tek harflerin ve harf kümelerinin örnek tümcelerde yerine konulması yoluyla Türkçenin öteki kabul edilebilir tümcelerini kurma çabamıza pek katkısı olmaya-caktır. Sorun şu: Dildeki belli harf 'kümeleri' daha 'üst düzeyde' birimler oluştururlar; bunların sınırında bulunan tek tek harflerin birbirine göre bulunabilme olasılıkları, hangi kümelerin birbiriyle birleşip kabul edilebilir sözce oluşturabileceğini belirleme açısından çok az önem taşımaktadır. *T*'nin tümce başında *a*'dan önce ya da sonra bulunmasından daha önemlisi *t*'nin *tabak* kümesinin bir parçası olmasıdır. Bir açıdan bu Türkçede olası bir harf dizisi gibi düşünülebilir; başka bir açıdan ise, yerine başka 'kümelerin' konulmasıyla kabul edilebilir sözceler üretebilecek bir birim olarak düşünülebilir: *Tarağı ona vermedim, yatağı ona vermedim* vb. Harf kümesi dediğimiz nesneleri şimdilik, hiç değilse geçici olarak, dilin sözcükleri olarak düşünebiliriz.

4.2.6 Dilbilgisel betimlemede dağılımsal yaklaşım

Görüleceği gibi tümcelerin harf (ya da sesbilim birimleri) ve sözcük olmak üzere (anlam kavramını yardıma çağırmaksızın) iki düzeyde 'düzenlendikleri' biçimindeki geleneksel görüşe gelmiş bulunuyoruz. Yaptığımız şey sesbilimsel (ya da yazımsal) kabul edilirlilik bileşenini kabul edilirliliğin öteki bölümünden ayırmak ve geri kalan ('kalıntı') kabul edilirliliği 'daha yüksek düzeydeki' bileşenlerin çözülmesine bırakmaktır. Kuşkusuz, *tabağı ona verdim, tarağı ona verdim* vb. sözceler uygun bağlamda kullanıldıklarında anlamlıdırlar. Üstelik anlamları ayırır ve anlamlarındaki ayırım en doğru olarak bileşen sözcüklerin (*tabak, tarak* vb.) anlamlarının bir işlevi gibi tanımlanabilir. Ama şimdiye dek bu olguları gözönüne almadık ve burada sunulan dilbilgisi çerçevesinde de gözönüne almayacağız.

Bunlar anlambilim kuramınca ele alınacaklardır. İlke olarak bütün yaptığımız, değişik sözcükleri aynı 'çerçeve' ya da bağlama koyarak bir dizi kabul edilebilir tümce kurmaktır.

Bir dil biriminin bulunabileceği bağlamların tümü onun *dağılımıdır*. (bkz. 2.3.1). Bu yönden burada geliştirilen de dilbilgisi çözümlemesinde dağılımsal yaklaşımdır.

Buraya değin, sesbilimin, betimlemesi yapılan dilin olası sesbirim birleşimlerini belirleyen kurallar ya da formüllerle yapılabildiği ölçüde, sözcelerin kabul edilebilirliğini ya da edilmezliğini açıklayabileceğini ve dilbilgisinin, deyim yerindeyse, daha yüksek 'düzeyde' görevi alacağını ve olası sözcük birleşimleri çerçevesinde kabul edilebilirliği açıklayabileceğini söyleyecek noktaya geldik.

4.2.7 Sesbilim ve dilbilginin birbirine bağımlılığı

Tartışmanın bu evresinde, yine de, tümcelerin sözcüklerden oluştuğu ve sözcüklerin sesbilimsel birimlerden (ya da yazılı dille uğraşıyorsa, harflerden) oluştuğu varsayımı ile iş gördüğümüzü belirtmeliyiz. Bu varsayımların ikisi de ilerde değiştirilecektir. (Değişiklikleri burada işin içine karıştırsak tartışma biraz karmaşıklaşacaktır ama geçersiz olmayacaktır) Dilbilgisi betimlemesinin zorunlu olarak sesbilim çözümlemesinden sonra (ama bağımsız olarak) geleceğinden söz ettikse de, böyle olmasının gerekmediğini de söylemeliyiz (bkz. 3.3.16). Dilbilgisi ve sesbilgisi dil yapısının kuramsal açıdan ayrı düzeyleri olarak belirlenmişlerdir. Ancak belirli dillerin sesbilimsel ve dilbilgisel yapıları (değişik biçim ve derecelerde) birbirine bağlıdır. Belli bir dili betimlerken bu bağıllığın bulunduğu yerleri açıklamak dilbilimcinin görevidir (Dilbilgisi ve dilin anlam yapısı arasında bulunabilecek karşılıklı bağımlılığı açıklamak da onun görevi olacaktır).

4.2.8 Dağılımsal çözümlemenin yalın bir örneği

Yine de (şimdiye değin) dilbilgisi betimlemesinin doyurucu bir açıklamasına ulaşabilmiş değiliz. Çünkü sözcüklerin kabul edilebilir birleşimlerinin nasıl belirleneceğini henüz söylemiş değiliz. Belli sözcüklerin tüm kabul edilebilir dizilerinin dizelgesini yapmak söz konusu olamaz çünkü, gördüğümüz gibi, hiç bir doğal dil sınırlı bir tümce dizisi olarak düşünülemez. Kapalı bir verilik durumunda ise etbette sesbilimsel (ya da yazımsal) yönden ayrı tümcelerin bir dizelgesini yapmak ve sonra bu dizelgeye gönderimde bulunarak kabul edilirlilik sorununu kararlaştırmak olanaklıdır. Ancak bu anadil konuşmacısının 'yeni' tümce üretme yeteneğini anlamamıza katkısı olmayacağı-

ğı için kapalı olmakla kalmaz; belli bir metnin en ekonomik bir betimlemesi de olmaz üstelik. Konuyu biraz daha irdelersek nedenini anlayacağız.

Bir dilin yeterince geniş ve simgeleyici tümce örneğinde, değişik sözcüklerin dağılımlarında epeyce örtüşme olacaktır. Örneğin *su*, *ayran*, *süt* vb. yalnızca *her gün çay içerim* tümcesinde *çay* yerine kullanılmakla kalmaz, aynı sözcük dizisi *çay* sözcüğünün bulunabileceği öteki birçok çevrimde de bulunabilir. Bunun gibi *her gün* yerine *dün*, *yarın*; *içmek* yerine *almak*, *vermek* vb. sözcükler de örnek tümce dışında öteki birçok çevrimde kullanılabilir. Bu bakımdan, genel olarak birçok değişik tümcede birbiri yerine kullanılabilen sözcükler bu özellikleri nedeniyle 'dağılımsal sınıf' biçiminde kümelenebilirler. Çözümleme için aşağıdaki 17 'tümceyi' içeren bir veriliğimiz olduğunu düşünelim: *ab*, *ar*, *pr*, *qab*, *dpb*, *aca*, *pca*, *pcp*, *qar*, *daca*, *qaca*, *dacp*, *dacqa*, *dacdp*, *qpcda*, *acqp*, *acd p*. Her değişik harf değişik bir sözcüğü simgelemektedir: Genelleme nedeniyle ve ayrıca bu noktada doğrudan anlamla ilgili görüşlere başvurmadığımızı açığa çıkarmak için simgesel bir işaret dizgesi kullanılmıştır. (Kabul edilirliliğin yerine koyma işlemiyle korunduğu varsayıldığına ve 'kabul edilirlilik' 'anamlılığı' içine aldığına göre, burada bir belirsizlikle suçlanabileceğimiz görülüyor. 'Dilbilgisel' ve 'anamlı' ayrımına doğru ilerliyoruz ama henüz varabilmiş değiliz). Görüleceği gibi *a* ve *p*'nin kimi çevreleri ortaktır, (karş. *-r*, *pc-*, *dac*) *b* ve *r* ile (*a-*, *qa-*), *d* ve *q*'nun da öyle (*dac-a*, *-aca*, *ac-p*) ama *c*'nin bulunduğu çevrede başka hiç bir 'sözcük' bulunmaması bakımından (*a-a*, *p-a*, *b-p*, *qa-a*, *da-a*, *da-p*, vb.) özel bir dağılımı vardır. Şimdi *a* ve *p*'yi *X* sınıfına koyalım: *Xb*, *Xr*, (*ar*, *pr*) *qXb*, *dXb*, *XcX*, (*aca*, *pca*, *pcp*), *q×r*, *q×c×*, *d×c×*, (*daca*, *dacp*) *dXcqX*, *dXcdX*, *qXcd×*, *×cq×*, *×cd×*. Şimdi de *b* ve *r*'yi bir *Y* dağılımsal sınıfına ve *d* ile *q*'yu *Z* sınıfına kümelendirelim. *b* ile *r* yerine *Y*, *d* ve *q* yerine *Z* koyarsak: 1) *XY* (*xb*, *Xr*); 2) *ZXY* (*qXb*, *qXr*, *dXb*); 3) *XcX*; 4) *Z×c×* (*×cq×*, *×cd×*) elde ederiz. Böylece veriliğimizdeki tümceleri kabul edilebilir sözcük kümelerinin dizilerini belirleyen altyapısal formülle açıklayabiliriz (*c* bir üyeli bir kümedir). Bu formüller (daha sonra açıklanacak anlamda: bkz. 6.1.1) çizgiseldir.

Şimdilik veriliğimizdeki tümcelerin çizgisel açıdan betimlenmeleri ile yetinebiliriz-açıkçası aşağıdaki formül ya da kurallarla:

- (1) *XY*
- (2) *ZXY*
- (3) *XcX*
- (4) *ZXcX*

(5) **ZXcZX**(6) **XcZX**

Bu kuralların her birinin ayrı bir *tümce tipini* betimledikleri düşünülebilir. (Bu tümce tiplerini kurucu yapı ilkesine başvurarak alt tiplere indirgeme olasılığının bulunması açıklamanın bu evresinde önemli değildir bkz. 6.1.2 ve ötesi).

Bu kural dizgesinin veriliğin 17 kabul edilebilir tümcesini yeterince açıklayabildiği (onları *dilbilgisel* olarak tanımlamakta) görülecektir. Ancak bulunan tümceleri toplam 48 tümcenin üyesi olarak ele almak yoluyla olabilir bu (48 sayısı, 2.3.8'de verilen formülü altı tümce tipinin tümüne uygulayıp toplamı alınarak elde edilmiştir. 1. tümce tipinden $2 \times 2 = 4$, 2. tipten $2 \times 2 \times 2 = 8$, 3. tipten $2 \times 1 \times 2 = 4$, 4.'den 16, 5.'den 8 ve 6.'dan 8 tane vardır: $4 + 8 + 4 + 16 + 8 + 8 = 48$). Öyleyse bu dilbilgisi ile betimlenen dil, tam 48 tümce içermektedir. Kullanılmayan 31 tümce ya kabul edilir olarak bırakılmalı ya da herhangi bir nedenle dışarda bırakılmalarına karar verilmişse, belli sözcüklerin kimi birleşimlerini ysaklayan kurallar eklenerek dışarda bırakılmalıdırlar. Eklenen kurallar kuşkusuz dilbilgisini epeyce karmaşıktıracaaktır. Bu anlamda elimizdeki metni betimlemenin en tutumlu yolu, dili oluşturan toplam 48 dizi tümceden bu metni simgeleyen 17 tümcenin rastgele örneklenmesidir ve metni betimlemek üzere oluşturduğumuz 'dilbilgisi' yukarda açıklanan anlamda üretilimseldir. (bkz. 4.2.2). 'Örnekleme'de bulunan her bir tümceye (örneklemede bulunmayanlara da) belli bir *yapısal betimleme* ayırarak metnin dilini üretir ya da belirler diyeceğiz: *pr*, *Xy* yapısında, *pcda*, *XcZX* yapısında bir tümcedir vb.

Örnekleme amacıyla kullanılan bu sınırlı yapay 'dilde' yalnız yedi ayrı sözcük vardır ve verilikte dilbilgisinin ürettiği toplam 48 tümceden yalnız 17 yalın tümce bulunmaktadır. Doğal bir dilde durum etbette daha karmaşıktır. Ayrı ayrı sözcüklerin sayısı binlerce dir; dağılımsal sınıflandırılmaları o denli düzgün değildir ve kuşkusuz açıklanan biçimde yapılamaz. Üstelik epeyce karmaşık tümceler de içinde olmak üzere, açıklanması gereken birkaç değişik tip tümce bulunacaktır. Ancak bu olgular ilkeyi etkilemez. Doğal dillerin sözcükleri dağılımsal kümeler biçiminde kümelenebilir (ve uygulamada, göreceğimiz gibi, dilbilgisi uzmanlarınca hep böyle kümelennmişlerdir); ve bir tip tümcede belli durumlar için oluşturulan dağılımsal kümeler, daha karmaşık öteki tümce tiplerindeki belli durumlar için de genellikle geçerlidir. Burada anlaşıldığı biçimiyle, dilbilgisi, bir dilin tümcelerinin dağılımsal kümelerin üyeleri olmaları nedeniyle, sözcük birleşmeleri açısından betimlenmesinden başka bir şey değildir; 'değişkenlerin' sözcük kümeleri ve belli tümcelerdeki değişken-

lerce kapsanan 'değişmezlerin' ya da 'değerlerin' tek sözcük olduğu bir tür cebirdir.

Bunun ilke olarak olağan biçimde, 'dilbilgisel' denilebilecek bir betimleme ortaya çıkardığını anlamak için, örneği Türkçeye göre yorumlamamız yetecektir.

Sözgelimi $a = \text{erkekler}$, $p = \text{kadınlar}$, $b = \text{yaşamak}$, $r = \text{ölmek}$, $c = \text{sevmek}$, $d = \text{yaşlı}$, $q = \text{genç}$ olsun. Başka bir anlatımla X kümesi, 'çoğul ad' denilen sözcükleri içerir olsun; Y 'geçişsiz eylemler kümesi' olsun; c , 'geçişli eylemler' ve Z 'sıfat kümesi' olsun. Olası sözcük kümesi birleşimlerine ilişkin yargımız, *Erkekler ölür*, *Yaşlı erkekler genç kadınları sever* vb. tümceler (bunlar geleneksel dilbilgisinde yalın özne yüklem yapısında örneklerdir) dilbilgisel yönden kabul edilebilir olduğunu, oysa * *Öl adamlar*, ya da * *Öl genç adam yaşlı*'nın kabul edilemez olduğunu anlatmaktadır.

4.2.9 Dilbilgisi kümeleri

Geleneksel dilbilgisi kuramında 'söz bölükleri' (adlar, eylemler, sıfatlar vb.) görünüşte 'kavramsal' terimlerle tanımlanırlardı (*ad* 'herhangi bir kişi, yer ya da nesnenin adıdır vb.'). Ama daha ilerdeki bir bölümde göreceğimiz gibi (bkz. 7.6.1 ve ötesi) geleneksel dilbilgisi uzmanları 'söz bölükleri' tartışmasında iki ayrı sorunu karıştırma eğiliminde idiler. Birincisi, burada bizi ilgilendiren konu, bir sözcüğün hangi koşullarda belli bir dilbilgisi kümesinin ögesi olduğunu belirleme sorunuydu: '*erkekler* sözcüğü X kümesinin mi yoksa Y kümesinin mi bir üyesidir? 'Uygulamada bu her zaman sözcüğün dağılımı açısından belirleniyordu (aynı tümcede bulunan öteki sözcüklere göre, bir sözcüğün bulunabilme olasılığı). Bu açıdan çağdaş dilbilim, dilbilgisi kuramı içinde, geleneksel dilbilgisi uzmanlarının uygulamasında her zaman izledikleri dağılımsal ilkeyi, yalnızca saptamış olmaktadır. Bu ilkenin kuramsal yönden kabulü 'biçimsel' ile 'kavramsal' dilbilgisini birbirinden ayırır. İkinci sorun dilbilgisi kümelerinin *adlandırılması* ile ilgilidir (*üyelikleri* 'biçimsel' açıdan belirlendikten sonra): ' X 'e uygun biçimde 'ad kümesi' denilebilir mi? 'Biçimsel' dilbilgisi açısından her adlama ötekisi kadar iyidir; 'ad', 'eylem', 'sıfat' vb. geleneksel terimler, amaç bakımından, başka terimlerden ne daha çok, ne de daha az yeterlidir.

İlerde 'ad' ya da 'eylem' gibi terimleri, hem bunların geleneksel, 'kavramsal' yorumlarına saygı duyarak, hem de değişik dillerin 'biçimsel' çözümlemelerinde uygulanabilecek bir biçimde tanımlamanın olanaklı olduğunu göreceğiz. Ama bu sorunu burada ele almayacağız. Şimdilik 'ad', 'eylem', 'sıfat' vb. öteki geleneksel dilbilgisi terim-

lerini 'kavramsal' (ya da evrensel) uygulamaları bulunmayan ama herhangi bir nedensiz adın verilebileceği, dağılımsal yönden geçerli dilbilgisi kümeleri olarak kabul edeceğiz.

Şimdi bir giriş olarak 'dilbilgisel' ile 'anlamlı' ayrımını tartışacak durumdayız. (Ne varki, bu soruna daha ilerdeki bölümlerde değişik yerlerde yine döneceğiz).

Yalın olması için dikkatimizi bu noktada bir küme (burada çok yalın bir biçimde tanımlanacak) Türkçe tümce üzerinde toplayacağız. Söz konusu tümce kümesi kabul edilebilir olarak düşünülen aşağıdaki örneklerle gösterilebilir: *

- 1) *Köpek adamı ısırır.*
- 2) *Şempanze muzı yer.*
- 3) *Rüzgâr kapıyı açar.*
- 4) *Dilbilimci olguyu bilir.*
- 5) *Anlam yapıyı belirler.*
- 6) *Kadın çocuğu soyar.*
- 7) *Rüzgâr çocuğu korkutur.*
- 8) *Çocuk sütü içer.*
- 9) *Köpek eti görür.*

Türkçenin geleneksel dilbilgisi açısından betimlenmesinde bütün bu tümceler özne yüklem* yapısında yalın tümceler olarak tanımlanır. Ayrıca (şu anda ilgilendiğimiz tümce örneklerinde) özne tek bir sözcüktür ve eylem öbeğinden önce gelir; eylem öbeği ise bir geçişli eylemle, bundan önce gelen, ad öbeğinden (nesne) oluşur; bu ad öbeği bir ad ile bir belirtme ekinden, eylem ise eylem gövdesi ile zaman ve kişi eklerinden oluşur. Tüm bu değişik noktalar, az çok yeterli bir biçimde, çağdaş 'biçimsel' dilbilgisi çerçevesinde (bkz. özellikle 7 ve 8. bölümler) yorumlanabilir. Şimdilik yalnızca örneklerimizdeki iki tür sözcük kümesi ile yetineceğiz; ad ve eylemler. Ad ve eylem kümeleri sırasıyla (A) ve (E) olarak kısaltılabilir ve yukardaki tümceler de içinde olmak üzere her biri binlerce sözcük içerir:

A = {*köpek, şempanze, rüzgâr, dilbilimci, anlam, kadın, muz, olgu, yapı, çocuk, süt, et...*}

E = {*ısırır, yer, açar, bilir, belirler, soyar, korkutur, içer, görür...*}

Türkçenin belli sözcüklerinin bu geçici dağılımsal sınıflaması elimizde olursa (dikkat edileceği gibi, üstü örtülü biçimde, yalnızca 'tekil' adların ve 'geniş zaman eylemlerinin bulunduğu tümcelerle sı-

* Örnekler Türkçeye çevrilmiş, açıklamalar da Türkçe örneklerle yapılmıştır (ç.n.).

* Yüklem nesneyi de içine alan geniş bir terim olarak düşünülmelidir (ç.n.).

nırıyoruz kendimizi) şu dilbilgisi kuralını önerebiliriz (tümüyle çizgisel bir yapıda: bkz. 6.1.1.):

$$\Sigma_1 = A + A\ddot{O} + E$$

' Σ ' (sigma) simgesi tümce yerine kullanılmıştır: Dilbilgisi kuramında tümcelerle tümcelerin kurulduğu birimlerin, sözgelimi sözcüklerin 'durumlarındaki' ayrımı vurgulamak için Latince S (tümce) yerine Yunanca harf kullanılmıştır (günümüz dilbilim yapıtlarında uygulamada bu yönden ayrımlar vardır) Σ simgesine eklenen alt numara kuralın yalnızca bir tümce kümesini açıkladığını göstermektedir. Sayının seçimi tümüyle nedensizdir.

Kural şöyle okunabilir: 'Dilin *sözlük*çesindeki sözcük dizgelerinden, çizgisel $A + A\ddot{O} + E$ formülünde, A , BE , E simgeleri yerine kullanılmak üzere uygun sözcük kümesinden rastgele seçilen sözcüklerin herhangi bir birleşimi 1. tipte bir tümcedir'. Öyleyse, dilbilgisi kuralı yalnız dilin bütün sözcüklerinin A , E vb. biçiminde uygun dilbilgisel kümelenmesinin verildiği bir sözlükçe (ya da sözlük) değil, aynı zamanda sözcük kümesi simgeleri yerine sözcüklerin konulması için *sözcüksel yerleştirme* kuralları da öngörmektedir. Bu tür kuralların varlığını düşünebiliriz bu noktada; bunlar gelecek bölümde tartışılacaktır. Yukarda önerilen kural ve dilbilgisi kümelerinin üyelerini belirleyen ilgili dizgeler elimizde olursa, 'örnekleme', $A + A\ddot{O} + E$ yapısıyla betimlenen bütün tümceler dilbilgisel olarak tanımlanır.

A ve E 'nin birkaç bin üyesi olabileceğini söyledik. Aritmetik hesaplamayı yalınlaştırmak ama yukarda verilen tek bir kuralla üretilebilecek Türkçe tümcelere ilişkin *usa* uygun bir sayı elde etmek için, yukarda her bir kümenin tam bin (10^3) üyesi olduğunu varsayalım. Bu varsayıma göre önerilen kural, her biri aynı yapısal betimlemeli, ne daha az, ne de daha çok, tam $1 \times 10^3 \times 10^3 \times 1 \times 10^3 = 10^9$ (10 milyar) tümce üretir. Bu yalnızca tek bir kuraldır ve yalın, çok kısa tümceleri açıklar.

Bu bakımdan çok kapsamlı bir kuraldır. Bir yığın kabul edilebilir tümce üretmesi açısından kuşkusuz kapsamlı bir kural. Ancak olağan kullanım durumlarında, kabul edilirlilik sınavında başarısız olacak birçok tümceyi ürettiği (ve dilbilgisel olarak tanımladığı) için, belki de aşırı derecede kapsamlı bir kural. (Olağan durum koşulu uygulamada ne denli belirsiz olsa da görmezlikten gelinemez. Örneğin, 'olağan olarak' kabul edilmez türden birçok tümce, dilbilimsel tartışma bağlamına ve benzer 'olağan dışı' duruma bile bile alınır). Önerilen kuralla üretilen tümceler, bu kuralla dilbilgisel olarak tanımlandıklarına göre, ya kuralı kabul edilmez diye düşündüğümüz tümceleri dışarda bırakacak biçimde değiştirmeliyiz, ya da dilin bütününün betimlenmesinde açıklanabilirse, kabul edilmezliklerini belli sözcük alt-

bölümlerinin anlamlarının bağdaşmazlığı açısından (ya da başka bir yolla) açıklamalıyız. Bu iki seçenek gerçekte birbirini dışlayan seçenekler değildir görüleceği gibi. Ama önce birinci seçeneğin sezdirimlerini 'biçimsel' dilbilgisi çerçevesinde gözden geçirelim.

4.2.10 Altbölümleme

Önerilen dilbilgisel çözümlemeyi değiştirmenin apaçık bir yolu *A* ve *E* kümelerini alt bölümlere ayırmak ve bir tek kural değil, birkaç değişik kural düzenlemektir. Öyleyse sözvarlığını yeniden şöyle sınıflayalım:

Aa = {köpek, adam şempanze, dilbilimci, çocuk, rüzgâr...}

Ab = {muz, kapı, süt, et...}

Ac = {olgu, anlam, yapı...}

Ed = {yer, ısıtır, korkutur, soyar, görür...}

Ee = {bilir, belirler, görür, yer...}

Ef = {belirler...}

Daha ileri gitmeden bu altbölümlerle ilgili olarak birkaç nokta-
nın vurgulanması gerekir. Önce buraya eklenen belli çözümlere eriş-
me yolunun ilke olarak önemi yoktur. Burada dilbilim kuramının,
dilbilgisi kurallarında gönderimde bulunulan dağılımsal sınıfların
belirlenmesi ya da 'bulgulanması' için bir dizi işlem üretebileceği ya
da üretmesi gerektiği anlatılmak istenmemektedir. Önemli olan dil-
bilgisinin ürettiği toplam tümceler içinde, olanaklı en çok kabul edi-
lebilir tümceyi ve en az kabul edilmez tümceyi içerecek bir dizi kural
düzenlenmesinde hangi bölümlemenin dilbilgisi uzanımına güç kata-
cağıdır (İlerde 'güçlü' ve 'zayıf' yeterlik ayrımı çerçevesinde tartışa-
cağımız daha başka görüşler de vardır; bkz. 6.5.7. Bunlar bu nokta-
da gözönüne alınmayabilir). Dikkat edilmesi gereken ikinci nokta,
altyazılar kullanılmasına karşın, yeni altbölümlerin birbirinden tüm-
müyle ayrı olduklarının varsayılmasıdır. Başka bir anlatımla, önceki
geçici bir dilbilgisel bölümlemeden, daha sonraki geçici bir dilbilgisel
bölümlemeye geçtiğimiz için *Aa*, *Ab*, *Ac*, *A*'nın yalnızca 'raslantısal'
olarak altbölümleridir. İlke olarak yaptığımız şey, sözvarlığının yeni
bir bölümlemesini ve betimlemekte kullandığımız dilin tümüyle yeni
bir dilbilgisini oluşturmaktır. Bundan sonraki bölümde göreceğimiz
gibi, şu anda işgördüğümüz dağılımsal betimleme kavramını *Aa*, *Ab*
ve *Ac*'nin daha geniş bir *A* bölümünün, *Ed*, *Ee* ve *EF*'nin de *E*'nin bir
altbölümü gibi düşünülebileceği biçimde yeniden ele almak olanak-
lıdır. Son olarak, bir ölçüde çok yanlı üyeliği söz konusu ettiğimiz
gözönüne alınmalıdır: *belirler* hem *Ee*, hem de *Ef*'de, *görür* hem *Ed* ve
hem de *Ee*'de bulunmaktadır.

Bu sözcüklerin çift bölümlenmesine karşı söylenebilecek şeyler dışında, bunun, şimdiki tartışma çerçevesinde, *görür* sözcüğünün, *Çocuk muzı görür* gibi bir tümcede, dilbilgisel görüş açısından, *Çocuk anlamı görür* tümcesindeki *görür*'den oldukça ayrı bir öge olması gibi, istenmeyen bir sonucu da vardır. Bu soruna ilerdeki bölümde yeniden döneceğiz.

İlgilendiğimiz sözcüklerin yeni bölümlenmesi elimizde olduğuna göre, bundan önceki kural için (her biri tümüyle değişik bir tümce tipini tanımlayan) bütün bir dizi kural sunacağız:

a)

Σ_1	: Aa + Aa + BE + Ed	(Köpek adamı ısırır)
Σ_2	: Aa + Ab + BE + Ee	(Şempanze muzı yer)
Σ_3	: Aa + Ac + BE + Ee	(Dilbilimci olguyu bilir)
Σ_4	: Ac + Ac + BE + Ef	(Anlam yapıyı belirler)

Bu dört kural 'örneklem'in dokuz tümcesini (ve daha birçoğunu) üretmek için yeterli ise de, 'örneklemde' kullanılan sözcüklerden oluşan ve kabul edilebilir olmalarını istediğimiz (*Muz dilbilimciyi korkutur* vb.) tümceleri açıklamak için başka kuralların da gerekli olduğu açıktır. Okuru kimi ek kurallar oluşturmaya ve yukarda verilen sözcük dizelgelerini geliştirmeye çağırıyoruz.

Dilbilgisi kurallarının yeniden gözden geçirilmesiyle ilgili olarak ortaya çıkan en önemli nokta şudur: Dilbilgisel ve dilbilgisel olmayan tümceler arasındaki ayrım şimdi yeniden tanımlanmıştır. Türkçe sözceler olarak kabul edilmezliklerini varsayacağımız, **Muz anlamı ısırır*, **Yapı şempanzeyi içer* vb. sözcük birleşimleri şimdi dilbilgisine aykırı olarak tanımlanmaktadır. Öte yandan kuralların dilbilgisel olmalarına olanak verdiği daha başka birçok kabul edilmez sözce vardır. **Şempanze kapıyı içer*, **Köpek rüzgârı soyar* vb.

İlke olarak, sözcük kural dizgelerinin bölümlenmesini, en çok kabul edilir ve en az sayıda kabul edilmez tümce üretecek biçimde, sürekli düzenlemeler yaparak gide gide daha ayrıntılı biçime getirmeyi umabiliriz. Birbirini izleyen her bir değişiklikte (örneğin kuramsal anlamı da budur) dilbilgisellik sınırı betimlenen dil açısından yeniden tanımlanmaktadır. 'Biçimsel' ('kavramsal' karşıtı) görüş açısından dilbilgisellik, belli kural dizilerinin ve dildeki sözcük ve dilbilgisi öğelerinin belli bir bölümlenmesi kapsamına alınabildiği ölçüde, kabul edilirlikten başka birşey değildir (Şimdilik bu noktada işin içine sızan 'sözcüksel' ve 'dilbilgisel öğeler' ayrımı görmezlikten gelinebilir: 'Sözcüksel ve dilbilgisel öğeler', 'sözcükler' olarak yorumlanabilir).

4.2.11 *Dilbilgisinin belirlenmezliği*

Belli bir dili betimlerken dilbilimci dilbilgiselliğin sınırlarını belli bir noktadan çizecektir. Sınırları o noktadan değil bu noktadan çizme kararı, karar, ortaya çıkan çeşitli seçenekler bilinçle tartılarak verilmişse, başlıca iki etmen tarafından belirlenme eğiliminde olacaktır.

Birincisine 'azalan verim' ilkesi denilebilir. Sözcüklerin dağılımsal altbölümlemesinde geleneksel dilbilgisi uzmanları için uygun olandan ya da istenilenden daha çok ileri gitmek olanaklıdır. Ancak, bileşen sözcüklerin dağılımsal altbölümlemesi yoluyla, kesinlikle kabul edilmez olan tümceleri dışarda bırakma çabasında dilbilimci, eninde sonunda, her biri çok az tümceyi kapsayan bir yığın kural koyduğu bir durumla karşı karşıya gelecektir ve o denli çok örtüşen sözcük kümesi oluşturacaktır ki, bütün genellik görünümü yitip gidecektir. 'Azalan verim' ilkesiyle anlatılmak istenen budur: Öyle bir nokta gelir ki, (bu noktanın nerede olduğu da haklı bir tartışma konusudur) kuralların karmaşıklığındaki artış 'ürüne' oranla çok 'pahalıdır', kabul edilebilir ve kabul edilmez tümcelerin kapsamı çok az artar. Ancak ikinci etmen daha az önemli değildir. Dilin betimlenen tümceleri öyle çoktur ki, (ve ilerde göreceğimiz gibi, pratik ve kuramsal nedenlerle sınırsız sayıda olduklarını söylemek isteyebiliriz) dilbilgisinin ürettiği her bir tümce için kesinlikle kabul edilebilir ya da edilemez diye bir karar vermemiz beklenemez. Aslında dilbilgisi uzmanının geçici olarak koyduğu kurallarla üretilen tümcelerin kabul edirliliğine ilişkin, anadili konuşanlar arasında anlaşmazlık bulunmadıkça, bir dilin dilbilgisel betimlemesinde çok ileri gitmek de gerekmez. Bu bakımdan, kabul edirlilik ve kabul edilmezlik açısından gerçek, belki de yokedilmeyecek bir belirlenmezlik sorunu vardır.

Bu düşüncelerden, herhangi bir dilin dilbilgisel yapısının son aşamada belirlenmez olduğu sonucu çıkabilir. Sorun yalnız dilbilimcilerin, kuralların kapsamında ve belli tümce dizilerinin kabul edirliliklerinin değerlendirilmesinde, en uygun genelleme derecesini oluşturan şeyin yorumunda ayrı görüşte olmaları değildir. Ayrıca belli tipte bir dizi tümce üretiminin, başka tip tümce üretimini, birinci dizi için konulan kuramsal çerçevede ele alınmasını oldukça güçleştirmesi sorunu da vardır. Ortaya çıkacak kimi sorunlara ilişkin örnekler daha sonraki bölümde verilecektir. (bkz. 8.3.6 ve ötesi). Belki şimdilerde geliştirilen dilbilgisi kuramındaki ilerlemelerle bu azaltılacaktır; ama şu anda, oldukça çetin görünmektedir. Bu bakımdan bütün dilbilgisi betimlemesini yönlendiren (ve ilerdeki bölümlerde dilbilgisi kurallarının niteliği ve işleyiş biçimiyle ilgili olarak söyle-

necek şeylerden de etkilenmeyecektir) şu olguyu genel bir ilke olarak yeniden söyleyebiliriz: Sözcüklerin belli bir birleşiminin dilbilgisel olup olmadığı ancak onu üreten (ve böylece dilbilgisel olarak tanımlayan) ya da üretemeyen (ve böylece dilbilgisine aykırı olarak tanımlayan) belli bir kural dizgesine başvurularak yanıtlanabilecek bir sorudur.

Dilbilgisi kuramıyla uğraşan çoğu yazar, içlerinde dönüşümsel dilbilgisinin gelişmesine önemli katkılarda bulunanlar da olmak üzere (özellikle Chomsky), bu ilkeyi benimsemeyecektir. Bunlar bir dilin dilbilgisel yapısının belirli olduğunu ve anadil konuşmacılarınca 'sezgisel olarak' (ya da üstü örtülü biçimde) bilindiğini öne sürerler. Bu gereksiz biçimde kuvvetli bir varsayım gibi görünmektedir. Hiç kuşku yok, anadili konuşmacıları belli sözcük dizilerinin bir bakıma birlikte kullanıldıkları, 'benzer' ya da 'değişik' oldukları konusunda görüş birliği içinde olabilirler. Doğrulanabildikleri ölçüde bu 'sezinlemeler' dilbilimcinin verilerinin önemli bir parçasıdır ve dilbilimci tümceler arasında çeşitli kabul edilirlilik (ya da iyi biçimlenmişlik) ve bağlantıları araştırarak bunları açıklamaya çalışacaktır. Ama konuşmacıların 'sezgileri' ile dilbilimcinin yargıları arasında doğrudan herhangi bir örtüşme olacağını varsayması gerekmez.

Bu konuda dilbilimciler arasındaki görüş ayrılığını abartmaya gerek yoktur. Dilin, dilbilgisel yapısının *son aşamada* belirlenemez olduğunu söylemek, dilbilgisel yapının hiçbir bölümünün belirli olmadığını söylemekle aynı şey değildir. Tüm dilbilimcilerin hemen, yalnız kabul edilmez değil dilbilgisine aykırı diye niteleyecekleri birçok sözcük birleşimi vardır (örn. **Onlar o sever*, **köpek adam ısır* vb.). Bu duraksamasız tepkinin ölçüt dil Türkçenin dilbilgisel yapısına ilişkin bir 'sezgi'ye dayandığı söylenebilir; öte yandan söz konusu birleşimlerin, herhangi bir dilbilgisinin zorunlu olarak gözönüne alması gerekli, ölçüt dil Türkçedeki sözcüklerin genelleme ilkesini çiğnediği söylenebilir. İşte bu daha az genel ilkeler yönünden, değişik seçenekteki dilbilgileri, tümceleri dilbilgisel ve dilbilgisine aykırı diye nitelemeleri açısından birbirinden ayrılırlar ve dilbilimcilerle dili konuşanların 'sezgi'leri bu noktada nasıl olsa güvenilmez ve tutarsız olma eğilimindedir.

4.2.12 'Dilbilgisine uygun' ve 'anamlı'

Bu bölümde daha önce gördüğümüz gibi, değişik türden kabul edilirlilikleri birbirinden ayırmak uygundur. 'Dilbilgisine uygun' ve 'anamlı' arasındaki geleneksel ayrım (daha önce sözü edilen başka türden kabul edilirlilikleri bir yana bırakırsak) biraz önce vardığımız

sonuçtan etkilenmez. Dilbilgisinin sınırları sonuçta belirlenemez durumdadır; daha doğrusu, her dilbilgisi kendi sınırlarını tanımlar ve ve bu anlamda onları belirli hale getirir. Belli bir sözcenin dilbilgisi-ne aykırı olduğunu (belli bir dilbilgisi açısından) söylediğimizde, başka nedenlerle de kabul edilmez olmadığını söylemek istemiyoruz. Kabul edilmez kimi sözcük birleşimlerine ilişkin olarak, onların dilbilgisi-ne uygun ama anlamsız olduklarını söyleyeceğiz; hem dilbilgisine uygun hem de anlamlı olan kimileri için de, olağan biçimde kullanılmadıklarını, çünkü 'anlattıkları' durumun pek ortaya çıkmadığını söyleyeceğiz. Kabul edirlilik 'süreğinin' (continuum) bir ucunda, kabul edirlilikleri ya da edilmezlikleri yalnızca dilbilgisince açıklanan kimi sözcük birleşimleri vardır (*Ben veririm, o verir* ile **Ben verir, *O veririm* karşı.). Öteki uçta dilbilgisel betimleme bir işe yaramaz. Ancak kabul edirlilik ve kabul edilmezliklerinin betimlenmesinde, hem dilbilgisel açıklamanın hem de bileşen sözcüklerin anlamları açısından açıklamanın geçerli olduğu birçok sözce de olacaktır. İşte kimi dilbilgisi kümelerinin 'kavramsal' tanımlarına, kimi dillerde önemli ölçüde gerçeklik kazandıran bu olgudur (devinimle ilgili eylemler, 'eril ad', 'yerlik öbek' vb.). Sözcüklerin dilbilgisi ve anlam yönünden bölümlenmesi arasındaki bu bağdaştırım sorununa ilerdeki bölümde yeniden döneceğiz.

4.2.13 'Üretimsel' terimi

Ama önce 'üretmek' ve 'üretimsel' terimleri üzerinde biraz daha duralım, çünkü bunlar, çoğu yanlış anlaşılmaktadırlar. Birincisi, vurgulanması gereken olumsuz bir nokta: Üretimsel dilbilgisi zorunlu olarak dönüşümlü dilbilgisi değildir. (bkz. 6.6.1). 'Üretimsel' ve 'dönüşümlü' terimleri, Chomsky tarafından dilbilimde aynı zamanda kullanıldıklarından sık sık karıştırılmaktadır ('Dönüşüm' terimi Harris tarafından da, aşağı yukarı Chomsky'nin kullanıldığı anlamda kullanılmıştır). Chomsky ve onu izleyenlerce 'üretimsel terimi iki ayrı anlamı birleştirir biçimde anlaşılmaktadır: (1) 'tasarımsal' (ya da önbilisel); ve (2) 'açık' ('biçimsel' karşıtı olarak 'serbest') Terim bu bölümde her iki anlamda da kullanılmıştır.

Önce 'tasarımsal' (ya da önbilisel) anlamda kullanılmıştır: Belli bir verilikteki tümceleri, daha geniş tümce dizileri üstüne 'yerleştirerek,' ya da onların bir 'örnekleme' gibi ele alarak, açık ya da üstü örtülü biçimde, herhangi bir dilbilgisel kural dizisine gönderimde bulunmak amacıyla. Bu tür bir dilbilgisi, yalnızca 'gerçekteki' tümceleri değil, 'olası' tümceleri de dilbilgisel olarak belirlediği için 'önbilisel'dir. Dilbilim tarihi boyunca yazılan dilbilgilerinin çoğunun, te-

rimin bu ilk anlamında üretimsel olduklarını kavramak önemlidir. Önbili ve kuralcılık arasındaki ayrım 'doğru kullanıma' ilişkin kuralcı ölçütlerce her zaman yeterince değerlendirilse bu noktayı vurgulamaya gerek kalmazdı. (bkz. 1.4.3).

Ancak 'üretimsel' terimi bu bölümde sonraları 'açık' sözcüğünün oldukça özel bir anlamında kullanılmıştır. (karş. 'üretmek', 'nitelenmek', 4.2.8).

Bu matematikte 'üretmek' sözcüğünün kullanıldığı anlamlardan birine yakındır ve gerçekte ondan türemiştir. Teknik olmayan bir biçimde şöyle bir tümceyi gözönüne alalım: '2 sayısı 2, 4, 8, 16, 32... 'sayı kümesini ya da dizisini üretir'. Sınırsız olan bu sayı kümesi tümcede görüldüğü gibi, 2 sayı dizisinin tabanı olmak üzere, 2'nin artan güçleri olarak bir dizi biçiminde düzenlenebilir. Tabanın ürettiği her sayı 2^n fonksiyonunu yerine getirir. (Burada 2 taban, n ise doğal sayılara, 1, 2, 3, 4..., göre değişen bir değişkendir). Büyüklüğü ne olursa olsun herhangi bir sayı, tanımlanan anlamda 2 kümesinin ya ögesidir ya da değildir; ögesi olup olmadığı ('2'nin güçleri') *kararlaştırılabilir*. Belli bir sayı için *kararlaştırma işlemi* şöyle olabilir: Söz konusu diziyi, taban tarafından üretilen sayıların her biriyle özdeşliğini sınavarak, ilgili sayıya ya da onun ötesine değin üretiniz. Böylece, örneğin 9 sayısının kümede bulunmadığına karar verebiliriz çünkü 2, 4, 8, ya da 16 (9'dan büyük olan dizideki ilk sayı) ile eşitlenemez. Ayrıca dilbilgisel örneksemeyi vurgulamak için, kümedeki her bir sayının belli bir 'yapısal betimleme' ile üretildiği söylenebilir; örneğin 64 sayısının 'yapısal betimlemesi' 2^n 'dir-burada $n = 6$ 'dır.

Dilbilgisi bir dilin tümcelerini üretir dediğimizde, aşağı yukarı yukardaki anlamda, dilin öğelerinin (bu noktada bunlara 'sözcük' diyelim) herhangi bir birleşimi için, ilke olarak, 'bir kararlaştırma işlemi ortaya koyacak yolda biçimlendirilecek bir kurallar dizgesi oluşturacağını anlatmak istiyoruz. Ayrıca, dilbilgisi, belli bir birleşimin dilbilgisel olup olmadığına 'karar vermez' yalnızca; (söz konusu sözce ile 'özdeşliği sınanabilecek simge birleşimlerini üreterek ya da üretmeyerek); ayrıca her bir dilbilgisel birleşim için hiç değilse bir yapısal betimleme sağlar (Daha ilerde, birden çok yapısal betimlemesi olan tümcelerin dilbilgisi yönünden belirsiz olarak tanımlandıklarını göreceğiz. bkz. 6.1.3).

'Üretmek' terimin bu az çok matematiksel ikinci anlamı, dilbilgisi-ne uygulanabilmek için, dilbilgisi kurallarının niteliğinin ve bunların işleyiş biçiminin kesin ve titiz bir belirlenmesini öngörür: Dilbilgisi kuramının *biçimlendirilmesini* öngörür. Böylece bu bölümün akışında 'biçimsel dilbilgisi' teriminin yorumunda, 'kavramsal' karşıtı 'biçimselden', 'serbest' karşıtı 'biçimsele' geçmiş oluyoruz. Bu geçiş dil-

bilgisi kuramının son on onbeş yıldaki tarihsel gelişimini yansıtmaktadır.

4.2.14 'Dağılım' ve 'bulgulama işlemleri'

Dağılımsal çözümlemenin ilkeleri ('kavramsal' karşısı 'biçimsel' dilbilgisi için belirleyici diye kabul ettiğimiz) özellikle *Methods in Structural Linguistics* adlı yapıtta Harris tarafından en yetkin ve geniş bir biçimde tartışılmıştı. (Bu yapıt, birkaç yıl önce yazılmasına karşın, 1951'de basılmıştı).

Harris ve öteki Amerikan dilbilimcileri o zamanlar bu ilkeleri 'yordamsal' dilbilim çerçevesinde geliştirmişlerdir: Dilbilim kuramının niteliğine ve yöntembilgisine ilişkin, o zamanlar evrensel olarak kabul edilmeyen, şimdilerde ise genel olarak daha az benimsenen bir dizi varsayım. Özellikle 'yapısal dilbilimin' asıl görevinin, bir teknik ya da bir yordam belirlemek olduğu varsayılıyordu. Bu teknik bir verilikte bulunan sözcelere deneğin bunların 'özdeş' ya da 'ayrı' oldukları yolundaki yargıları en az düzeyde kullanılarak uygulanabiliyor ve verilğin kendisinden dilbilgisi kurallarının türetilbileceğine ilişkin güvence veriliyordu. Bu nedenle 'dağılım' ve 'yapısalcı' terimleri, tümüyle tarihsel nedenlerle, kanıtlanmış (attested) sözcelere dayanarak belli dilbilgisi kurallarını koymak için, 'bulgulama işlemleri' düzenlenmesinin olanaklı olduğu görüşüyle birlikte çağrıştırılmaya başlamıştır. Bu kitapta dağılım teriminin bu gelişigüzel anlamlardan hiçbirisiyle bağıntılı olmadığı açıktır. Öte yandan Harris ve meslektaşlarının çalışmalarının, dağılımsal ilkelerin titizlikle biçimlendirilmesine yönelik güçlü eğilimleriyle, Chomsky'nin 1957'deki *Syntactic Structures* adlı yapıtının basımından bu yana, üretimsel dilbilgisinin temelini oluşturdukları da anımsanmalıdır.

4.3 Dilbilgisi ve Sözlükçe

4.3.1 Çözümleme ve bireşim

Önceki bölümde gördüğümüz gibi, her dilbilgisi dilin sözcüklerinin, dilbilgisi kurallarında gönderimde bulunulan, dağılımsal bölümdeki üyeliklerine göre sınıflandırıldığı bir sözlükçe (ya da sözlük) öngörür.

Dilbilgisi ve sözlükçeye, dilbilimcinin verilikteki sözcelerin *çözümlemesi* ('tanınması') ya da dilbilgisel tümcelerin *bireşimi* ile ('üretimi') ilgilenmesine göre iki değişik açıdan bakılabilir. Pratikte uygunluk açısından, sözlükçe ve dilbilgisinin 'tanıma' ya da 'üretim' için kullanılmalarına göre, biraz değişik biçimde düzenlenmeleri ge-

rekebilirse de, kendilerinin bu ayrım yönünden yansız olduklarının bilinmesi önem taşımaktadır. Herhangi bir kanıtlanmış sözce verilirdi, yeterli olarak yalnızca dilbilgisinin ürettiğı tümcelerin bir örneklemi olarak betimlenebilir. (bkz. 4.2.8). Bu yönden üretimsel ve 'betimlemeli' dilbilgisi arasında bir karışıklık yoktur.

Ne var ki, dilbilgisinin ilke olarak, çözümleme ya da bireşim açısından yansız olması, bir görüş yerine ötekinin benimsenmesinin pratik sonuçları olmayacağı anlamına gelmez.

Dilbilgisi bireşim için kullanılacaksa, sözlükçenin belli bir sözcük kümesi simgesi (örn. A, 'Ad') verildiğinde, kişinin söz konusu kümenin üyelerini sözcüksel yerleştirme işlemi için kolayca bulabileceğı bir biçimde düzenlenmesi uygun olur. Bunu yapmanın yollarından biri, sözlükçeyi aşağıdaki biçimde bir dizelge kümesi olarak düzenlemektir:

A = {erkek, çocuk, şempanze,...}

Öte yandan elimizdeki metnin çözümlemesi ile uğraşıyorsak, sözcüklerin çözümlenen tümcelerde bulunan tek tek sözcükleri çabucak tanımamıza ve bunların dilbilgisel niteliklerini anlamamıza yarayacak bir ilkeye göre (örn. abecesel) düzenlendiğı, bir ana dizelge ile işgörmek kolaylık sağlayacaktır. Örn.

acı: sıfat, eylem

güzellik: Ad

ölmek: ad, eylem

Geleneksel sözcükler bu ikinci türdendir. Geleneksel dilbilgisi uzmanları 'düzensiz' biçimler dışında (bunları sözlükte abecesel olarak sıraladıkları gibi, dilbilgisine de koyabilirlerdi), genellikle birinci türden dizelgeler yapmadılar. Belli sözcüklerin anlamları ve 'söz bölüklerinin' tanımına dayanarak 'bireşim' amacıyla sözcük dizelgeleri kurma olasılığını varsaydılar. Son yıllarda kimi üretimsel dilbilgileri ya da dilbilgisi taslakları her bir sözcük kümesi için parça parça dizelgeler vermektedirler. (Bu dizelgelerin niteliğini aşağıda tartışacağız). İki tür sözlükçe arasındaki ayrım ilke sorunu değil, yalnızca bir başvuru kolaylığı sorunudur. Sözü edilen çağdaş üretimsel dilbilgileri, uğraştıkları dillerdeki bütün sözcüklerin eksiksiz biçimde sınıflanmasından çok, dilin betimlenmesinde gerekli olan dilbilgisi bölüklerinin belirlenmesiyle ilgilenmektedirler. Sözlükçede bir dilin bütün sözcükleri uygun biçimde sınıflandırılmazsa, dilbilgisi 'açık' denilen anlamda üretimsel olmayacaktır.

Bireşim yerine çözümleme görüşünü benimsemenin bir sonucundan burada söz edilebilir. Dilbilimci belli bir dil betimlemesinin, yalnızca kanıtlanmış gereçlerin çözümlenmesinde kullanılacağını bilirse (örn. makineli çeviri ya da kitaplık sınıflaması ve bilgi erişim için

yazılı metinlerin özdevimli çözümlemesini amaçlayan tasarıların kimilerinde durum budur) sözlükçenin biraz daha az eksiksiz bir sınıflamasını ve dilin daha az eksiksiz bir dilbilgisel betimlemesini yapabilir.

Örneğin, *-ness* ile biten birçok ad vardır İngilizcede (örn. *goodness*, *correctness* vb.). Bunların çoğu verilen iki örnekte olduğu gibi, sıfatlardan türetilir (örn. *good*, *correct* vb.).

Bu noktada 'türetilmenin' niteliğine girmeden (bkz. 5.4.2) şu formülle bir sözcüğün, bir adın, başka bir sözcükten, bir sıfattan türetililebileceğini söyleyebiliriz: $Ax + ness = Ay$. ('Bu şöyle okunabilir: Ax sözcük sınıfının bir üyesinden ve *-ness*'ten oluşan herhangi bir sözcük Ay sözcük sınıfının bir üyesidir). Bu İngilizcenin çok işlek bir türetim kuralı olduğundan, dilbilgisinin içinde bulunduğunu varsayabiliriz ve yukardaki formülle türetilen bütün sözcükler sözcükçeden çıkarılabilir. Oysa bireşimle ilgileniyorsak hangi sıfatların Ax sınıfından olduklarına karar vermemiz gerekir: Örneğin bu kümenin *trueness* ve *strongness* sözcüklerinin (*truth* ve *strength* yerine ya da bunlara ek olarak) dilbilgisel olarak üretilmeleri ya da dilbilgisine aykırı olarak dışlanmaları amacıyla, *true* ve *strong* sözcüklerini içerip içermediği konusunda. Ama 'tanıma' ile ilgili dilbilgisi bu karar üzerinde durmaz. O durumda daha genel bir kuralla ($A + -ness = Ay$) iş görmek daha yakın gelir. (Bir tümcede Ay 'nin bulunabileceği bir yerde bulunan ve A ve *-ness* diye çözümlenebilen herhangi bir sözcük, tanıma izlenmesine göre kabul edilecektir). Çözümlenen metinlerde *trueness* ve *strongness* sözcükleri görülürse, dilbilgisine uygun kabul edilecek ve çözümleneceklerdir; görülmezlerse sorun konu dışı olacaktır (*truth* ve *strength* sözcükleri sözlükçede dizelgeye alınacak ve öteki kurallar açısından çözümlenecektir. Burada kullanılan örnek, birçok İngilizce türemiş yapıyı başarıyla çözümleyen bir bilgisayar izlenesinden alınmıştır).

Bakış açısı ayrımı ile bağlantılı olan ilkesel bir ayrım yoktur. İster çözümleme, ister bireşim için kullanılsın, $A + -ness = Ay$ formülü aynı kümeden sözcükleri üretir. (aynı sıfat dizelgesine gönderimde bulunduğunu varsayarsak). Ama bir kimse yalnız çözümleme ile ilgiliyse, daha alçak gönüllü bir amaçla yetinebilir. Nasıl olsa bulunmayacaklarını varsayarak, olağan olarak dışlamak isteyeceği tümceleri de içeren bir küme tümceyi bile bile üretebilir. ('Üretmenin' soyut, matematiksel anlamında terimin her zaman yorumlanması gereken anlam da budur. Bir kimsenin bulunmayacağını varsaydığı tümceleri dışlamak 'ederi' bir hayli arttırabilir (4.2.11). 'Eder etkililiği' ilkesi bilgisayarla özdevimli dil çözümlemesinde sık sık uygulanmıştır çünkü 'azalan verimlilik' ilkesinin çok doğrudan, ekonomik

bir yorumu vardır (izlenilemede gerekli ek zaman açısından, bilgi-sayarın ek çalışma zamanı açısından vb.). Ancak çözümleme ve birleşimle ilgili olan bir yanlış anlama önceden belirlenmelidir. Dilbilgisinin ikisi açısından yansız olması çözümlemenin, birleşimin (ya da birleşimin çözümlemenin) tersi olduğu anlamına gelmez.

Sözelimi bir bilgisayar izlencesinin tümcelerinin 'üretiminde' bir dizi kural yoluyla (ve dilbilgisinden sözlükçeye) 'aşağı doğru'; belli bir veriliği 'tanımada' aynı kural dizisiyle (sözlükçeden dilbilgisine) 'yukarı doğru' işgördüğü düşünülmemelidir. Bir dilin konuşucu ve dinleyenlerince ya da bunların dil kullanımındaki 'davranışlarına' öykünmek için tasarlanmış bir bilgisayar izlencesi tarafından ortaya konulan 'üretim' ve 'tanıma', bir işlemten ötekine geri bildirimi içerir görünmekte (bkz. 3.2.9). Bu sorunun ruhbilim açısından incelenmesinde henüz çok az ilerleme olmuştur ve 'üretimselin', 'üretken' anlamına gelmediğini algılamamak yüzünden belli ölçüde psikodilbilimsel araştırma da geçersiz olmuştur. Bu uyarıcı paragraf bu nedenle yazılmıştır.

4.3.2 Sözcüksel yerine koyma kuralları

Şimdi sözlükçenin yapısının tartışılmasına dönebiliriz. Yalın olması için, çok yalın dilbilgisel kural kavramı ile iş görmeyi sürdüreceğiz. İlerdeki bölümlerde bu yeniden gözden geçirilse bile, bu yeni bakış açısı burada ileri sürülen genel noktalar üzerinde etkili olmayacaktır. Öyleyse geçen bölümde kullanılan ilk kurala ve bunun öngördüğü sözcük bölüklerine dönelim:

$$\Sigma_1 = A + A\ddot{O} + E$$

$$A = \{\text{erkek, köpek, şempanze, ...}\}$$

$$E = \{\text{ısıtır, yer açar, ...}\}$$

Sözcük yerleştirme işlemi (dilbilgisi kuralının belirlediği yerlere -bkz. 4.2.9- belli sözcüklerin konulması) şöyle tanımlanabilir: Bir tümcenin yapısal betimlemesindeki her bir dilbilgisel küme simgesi için, sözlükçede dizelgesi verilen bölümden alarak, söz konusu bölümün bir üyesini koyunuz (Yinelenen bu sözcük yerleştirme ilkesinin uygulanmasıyla dilbilgisi kümesi simgeleri yerine sözcükler konulduğunda, üretimsel dizgenin 'çıktısı', belli yapısal betimlemesi olan bir tümcedir). Sözcük yerleştirme işlemi şu kuralla biçimlendirilebilir:

$$X \rightarrow x \mid x \in X$$

'Üretimsel dizgede gönderimde bulunulan tüm dilbilgisi bölümlerine (örn. A , E , vb.) uzanan (onları değer olarak alan) bir değişken olan X 'i, bunun herhangi bir ögesi olan x biçiminde yeniden yazınız'. Bu sözcük yerleştirme kuralının yinelenerek uygulanması, $A + A\ddot{O} + E$ 'yi çizit 5'teki dizim ağacında simgelenen *köpek adamı ısıtır* biçimine dönüştürebilir.

(Dizim ağacında 'çıkmanın' dilbilgisi kuralından gelen bölümü ile sözlükçeden gelen bölümü arasındaki ayrımın, kesiksiz ve kesikli çizgi ayrımıyla belirlendiğine dikkat edilmelidir. Bu, kitap boyunca bağlı kalacağımız yararlı bir yöntemdir).

Sözcük yerleştirme kuralı X 'in aldığı değerden bağımsız olarak, aynı biçimde işlediğinden sözcük dizelgelerine dilbilgisine eklenen kurallar kümesi olarak bakabilir ve böylece genel sözcük yerleştirme kuralını bir yana bırakabiliriz. Bu görüşü benimserken (şimdi yeniden gözden geçireceğiz) Chomsky ve üretimsel dilbilgisi üzerine yazan ilk yazarların uygulamalarını izlemiş olacağız. Öyleyse sözlükçeyi aşağıdaki gibi düzenleyelim:

$A \rightarrow \{\text{adam, köpek, şempanze, ...}\}$

$E \rightarrow \{\text{ısıtır, yer açar, ...}\}$

Ok, okun solunda bulunan öge yerine sağında dizelgesi verilen öğelerden birini koymayı ya da 'yeniden yazmayı' anlatan bir yönerge olarak yorumlanabilir: Örn. ' $y \rightarrow z$ ', y 'yi (kurallar dizgesini yönlendiren koşullara göre) z olarak 'yeniden yazınız' anlamındadır. Her biri böyle düzenlenen her kural dizgesi (bunların işleyişi 6. bölümde ayrıntılarıyla tartışılacaktır) *yeniden-yazım dizgesi* (ya da yeniden yazım kuralları dizgesi) olarak anılacaktır.

Yeniden yazım okunu şimdi dilbilgisel kural için de kullanacağız ve dilbilgisi kuralı ile sözcük yerleştirme kurallarını bir dizgede bütünleştireceğiz:

1) $\Sigma \rightarrow A + A + BE + E$

2) $A \rightarrow \{\text{adam, köpek, şempanze, ...}\}$

3) $E \rightarrow \{\text{ısıtır, yer, açar, ...}\}$

Bu, sözcük kümelerinin bir ölçüde altbölümlemesini içine almak için şimdi genişleteceğimiz yalın, üretimsel bir dilbilgisidir.

Önceki bölümde biçimsel dilbilgisine ilişkin tartışmamızda iş gördüğümüz varsayımlar çerçevesinde, sözlükçede sözcüklerin yeniden herhangi bir sınıflandırılmasının ilk geniş bölümlerin altbölümlerini değil, *tümüyle bağlantısız* yeni bölümleri ortaya çıkardığı belirtilmişti. Dilbilgisi açısından, bu eksiklik, aşağıdaki gibi ek kurallar getirilerek düzeltilebilir:

$A \rightarrow \{Aa, Ab, Ac\}$

$E \rightarrow \{Ed, Ee, Ef\}$

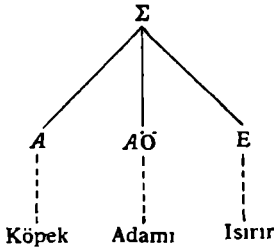
Şimdi (sayılarını arttırarak) sözcük yerleştirme kurallarını değiştirmeliyiz. Böylece yeni 'dilbilgisi ve sözlükçe' şu biçimi alır:

1) $\Sigma \rightarrow A + A\bar{O} + E$

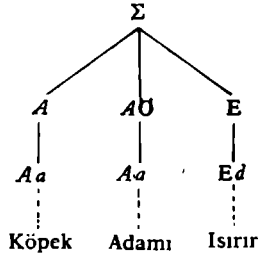
2) $A \rightarrow \{Aa, Ab, Ac\}$

3) $E \rightarrow \{Ed, Ee, Ef\}$

- 4) $Aa \rightarrow \{\text{adam köpek, şempanze, ...}\}$
- 5) $Ab \rightarrow \{\text{muz, kapı, süt, ...}\}$
- 6) $Ac \rightarrow \{\text{olgu, anlam, yapı, ...}\}$
- 7) $Ed \rightarrow \{\text{yer, ısırır, korkutur, ...}\}$
- 8) $Ee \rightarrow \{\text{tanır, ...}\}$
- 9) $Ef \rightarrow \{\text{belirler, ...}\}$

Çizit 5.

Çizit 6.

Bu kural dizgesi, *dilbilgisi içinde*, Aa , Ab ve Ac 'nin A 'nın alt bölümleri (altbölümlerin üyeleri 'ad'dır); Ed , Ee , ve Ef 'nin E 'nin altbölümleri (üyeleri 'eylem'dir) olduğunu belirler. Sonuç olarak, bu olguyu belirlemek amacıyla ek bir dilbilgisel yapı 'katmanı' vardır. (Çizit 6'da ek 'katman' A ve Aa ile E ve Ed 'yi bağlayan ağacın dallarıyla simgelenmektedir). Ancak altbölümleme işleminin yasaklamak için düzenlendiği işlemlerin kendilerini dilbilgisel kabul ederek yapar bunu, (Yukardaki kurallar kümesinde sözgelimi Ab 'nin ikinci durumda, Ed 'nin üçüncü durumda ve Ac 'nin beşinci durumda seçimini önleyen hiç bir sınırlama yoktur).

Burada söz konusu olan, sözcüklerin bir alt bölümü ile öteki arasındaki dizimsel koşullanma ya da bağdaşım ilkesidir: Bu genellikle *sözcük seçimi* diye bilinmektedir. Bu noktada, sözlükçenin yapısı ile ilgiliiyiz, bunun dilbilgisel yanlarına değinmeyeceğiz. 2 ve 3. kuralda anlatılan altbölümleme kavramını korumamıza ve de istenilen altbölüm birleşimlerini üretmemize olanak verecek uygun düzenlemenin ('bağlam-duyarlı' kurallardan yararlanarak, bkz. 6.5.1) elimizde olduğunu düşünebiliriz.

4.3.3 Dilbilgisel özellikler

Şimdi dilin söz varlığının giderek daha ayrıntılı bir altbölümlemesini ('azalan verim' noktasına değin) düşünebiliriz. Örneğin dilbilgisi şu kuralları içine alabilecek biçimde genişletilebilir:

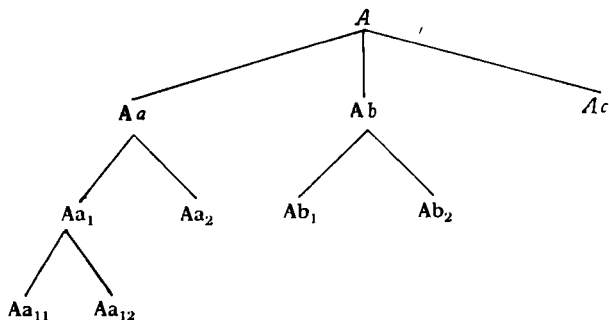
$Aa \rightarrow \{Aa1, Aa2\}$

$Ab \rightarrow \{Ab1, Ab2\}$

$Aa1 \rightarrow \{Aa11, Aa12\}$ vb.

Bu türden birbirini izleyen her altbölümleme, dilbilgisinin sonundaki sözcük yerleştirme kuralları sayısında bir artışı anlatır. Üstelik bu belirlemenin, dillerin dilbilgisel yapısına ilişkin çok özel ve göreceğimiz gibi yanlış, bir varsayıma dayandığı görülecektir. Kurallar sözvarlığını, $Aa11$ ve $Aa12$ 'nin tümüyle $Aa1$ 'in içinde, $Aa1$ 'in Aa 'nın içinde, Aa 'nın ise tümüyle A 'nın içinde vb. bulunduğu *aşamalı düzende* bölümlere ve altbölümlere ayırır. Bu varsayım, biçimlemede yeniden yazım kurallarını benimseyen (dilbilime Chomsky'nin aldığı) ilk üretimsel dilbilgilerinde ortaya altılmıştı.

Bu iki yönden yetersizdir. Birincisi sözlükçede geniş ölçüde çok yönlü üyeliği bulunan, ayrı ayrı birçok sözcük dizelgesine götürür bizi (bkz. 4.2.10). İkincisi ve daha önemlisi, dilbilgisi kurallarının biçimlenmesini, 'olguların, gerektirdiğinden daha çok karmaşıklaştırabilir. Chomsky'nin sözleriyle, 'Güçlük bu altbölümlemenin (ya da söz varlığının altbölümlemesinin) genel olarak tümüyle aşamalı olmayıp karşılıklı bölümlemeyi de içermesidir. Örneğin İngilizcede adlar ya özel (John, Egypt) ya da cins (boy, book), ya da insan (John, boy) ve insan olmayan (Egypt, book) diye ayrılır... Ama altbölümleme yeniden yazım kuralları ile verilirse, bu ayrımlardan biri ya da öteki egemen olmak durumundadır ve öteki doğal bir biçimde anlatılamayacaktır. Örneğin ad bölümü önce özel ad ve cins ad diye ayrılır; sonra da bunların her biri insan ve insan olmayan adlar altbölümüne ayrılırsa, bütün insan adlarına gönderimde bulunmak için bir kural düzenlemenin tek yolu bu kuralın *tümüyle bağıntısız bölümlerden* ikisine de (özel-insan, cins-insan) gönderimde bulunmasını sağlamaktır (çünkü 'sözlükçede insan adlarının bir dizelgesi yoktur). Chomsky belirlemesini sürdürüyor:

Çizit 7.

'Çözümlemenin derinliği arttıkça (birbirini izleyen altbölümlemelerle) bu tür sorunlar bütünüyle yeniden yazım kurallarından oluşan bir dilbilgisinde, ciddi bir yetersizliği gösterdikleri bir noktaya değin yükselirler'.

Bu sorunların çözümü için Chomsky'nin önerdiği *dilbilgisi* kurallarının yeniden gözden geçirilmesi konusunu tartışmayacağız: Bu bölümde çok yalın bir dizge ile iş görüyoruz. Sözlükçe söz konusu olduğunda, 'çapraz sınıflamanın' sonucu açıktır. Bu her bir sözcüğün, (özel ya da cins olduğuna bakmaksızın) örneğin, herhangi bir insan adını ('canlı' ya da 'cansız' olduğuna bakmaksızın) herhangi bir 'somut' adı vb. seçebileceği bir dizin biçiminde düzenlemesi demektir. Bu tür 'sınıflama' ya da 'dizinleme' için kullanılan teknik terim 'özelliktir' (Bir ölçüde koşutluğu olan sesbilimdeki 'özellik' teriminin kullanımına bkz.). Her bir sözcüğün, sözlükçede (dilbilgisinde artık bir yeniden yazım kuralları kümesi olamayacak) aşağıdaki gibi bir küme özellikle birlikte, dizelgeye alınmasını düşünüyoruz:

adam: [cins], [insan], [eril],...

kapı: [cins], [cansız],...

Bundan sonra, sözcük yerleştirme kural ya da kuralları, belirlenen bir ya da daha çok özelliğe göre, belli bir sözcüğü seçme olanağı verecek biçimde düzenlenir. Sözcük yerleştirme kurallarının üretim dizgesinin hangi noktasında uygulanacakları tartışmalı bir konudur. Ancak şimdi sözlükçeyi $Aa \rightarrow \{adam, \dots\}$ biçiminde bir kurallar kümesi olarak simgeleyen görüşü bırakmamız gerekiyorsa da, daha genel kuralımızın yine de geçerli olduğuna dikkat edilmelidir (4.3.2).

$X \rightarrow x \mid x \in X$

(x 'in X sözcük bölümünün üyesi olduğu durumlarda X 'i x olarak yeniden yazınız) Aradaki ayrım şu ki, şimdi X belli özellik koşullarını yerine getiren bir sözcük bölümüdür. Örneğin, dilbilgisinin ürettiği tümce 'cins, insan, eril' bir ad gerektiriyorsa, o zaman X , sözlükçede dilbilgisel özellikleri arasında [cins], [insan], [eril] (örn. *adam*) bulunan sözcüklerin tümünün oluşturduğu bir bölümdür. Ama bu karma bölümün bir dizelgesi yoktur.

4.3.4 Dilbilgisel ve anlamsal sınıflamada uyumun anlamı

Şimdi başka bir konuyu ele alabiliriz. Bugüne değin yayınlanan yazında bulunan biçimde, üretimsel dilbilgisi anlayışıyla pek az ilişkisi olmakla birlikte, konu son zamanlarda anlambilimin biçimlendirilmesiyle ilgili olarak yapılan kimi önerilerle bağlantısı açısından önem kazanmaya başlamıştır. İlerdeki bölümlerde göreceğimiz gibi, dilbilgisi ve anlambilimin bütünleşmesinin 'biçimsel' ve 'kavramsal'

dilbilgisi arasında bir *yaklaşma* sağlayacağına inanmak için inandırıcı nedenler vardır. Bu bakımdan, genel ilkeleri gözden kaçırmamak özellikle önem kazanmaktadır.

Önceki paragrafta sözü edilen özellikler için kullanılan terimler ('özel', 'cins', 'canlı', 'eril' vb) *dilbilgisel* olarak betimlenmişti. Bu terimlerin, dilbilgisi kurallarının gönderimde bulunduğu sözcük kümelerini anlattıklarında, dağılıma dayalı olarak kabul ettiğimiz kümelerin adları oldukları ilkesini bırakmış değiliz. Ancak bu noktada kullanılan terimlerin (çoğu 'kavramsal' dilbilgisinden gelir) kuşkusuz belli anlam yükleri vardır. Dilin dilbilgisi ve anlam yapısı arasında çeşitli derecelerde geçerli olan uyumdan daha önce söz etmiş bulunuyoruz. Bu soruna ilerde yine döneceğiz. Dilbilgisi yönünden 'canlı' olan adların çoğunun insan ve hayvanları, 'çoğu 'eril' adların erkekleri anlattıklarını varsayabiliriz; ama sözcüklerin 'canlı' ya da 'eril' gibi özellikler açısından sınıflandırılması, çoğu zaman sözcüklerin anlamına dayanan bir sınıflama ile çatışır. (bkz. bölüm 7). Bu iyice kabul edilmiştir ve çoğu dilbilimcinin 'kavramsal' dilbilgisinden ayrılmalarının nedeni de budur.

Aynı zamanda, dilin kapsamlı bir betimlenmesinde sözlükçenin dizelgede bulunan her sözcük için hem dilbilgisel hem anlamsal bilgiyi içereceği açıkça bilinmelidir. *Dilbilgisi ve anlam sınıflaması arasında uyum olduğunda*, anlam bilgisinin, sözcüğün anlamıyla ilgili yargısından dilbilgisi kurallarının işleyişi için gerekli olan dilbilgisel bilginin bir bölümünü çıkarmaya olanak verecek biçimde düzenlenmesinde anlaşılmayacak bir yan yoktur. Sözgelimi *adam* sözcüğünün, sözlükçede bir anlam yargısı ile verildiğini (ne biçimde olursa olsun) düşünelim; ayrıca bu bilgidен saptanabilir bir kuralla *adam*'ın (hiç değilse anlamlarının birinde) 'eril, yetişkin, insanı' anlattığını belirlemek olanaklı olsun.

(Önemli not : bu *adam* sözcüğünün anlamının 'eril, yetişkin, insan, olduğu anlamına gelmez: Bu koşul anlambilim üzerine ilerdeki bölümlerde söylenecekler açısından önemlidir).

Bu olgudan yola çıkarak, *adam* sözcüğünün [canlı] vb. anlamında, [eril], [insan] olarak sınıflamasını elde edebiliriz. Bu dilbilgisel bir sınıflamadır; çünkü *who* karşısı *which*; *she*, *her*, *it*, *its* karşısı *he*, *him*, *his* biçimlerinin kullanımı gibi dağılımsal olguları açıklamak için düzenlenmiştir. Örneğin **The man which came...*, ya da **The man washed her own shirt* kabul edilmez olarak dışarda bırakılmak zorundadır ve biz bunları dilbilgisine aykırı olarak kabul edeceğiz.

İlk bakışta bir sözcüğün dilbilgisel sınıflamasını onunla ilgili anlamsal yargıdan çıkarma önerisi daha önceki bölümde tartışılan biçimsel dilbilgisi ilkeleriyle çelişkili gibi görünebilir. Şu önemli ko-

şulu izlediğimiz sürece bu doğru değildir. Sözlükçede verilen bir sözcüğün anlam yargısından, dilbilgisi özelliklerinin türetilmesi (elde edilmesi) için konulan herhangi bir genel kural, sözcüğün *çelişik* bir özellikle açıkça belirlenmesi durumunda işlemez. Örneğin insanları anlatan bütün sözcüklerin dilbilgisi yönünden [insan] olduklarını ve bunun da [canlı] demek olduğunu, ayrıca, erkek cinsini anlattıklarında [eril], kadın cinsini anlattıklarında [dişil] olduklarını düşünelim. Bu, söz konusu sözcükle ilgili sözlükçede *çelişik* bir dilbilgisel sınıflama yoksa uygulanacak, genel bir ilkedir. Şimdi [cansız]'ın [canlı] ile *çelişik* olduğunu (ve bu yargının biçimlendirilmesi için dilbilgisel düzeneğin bulunduğunu) söyleyeceğiz. Sözlükçede *adam* sözcüğü ile ilgili *çelişik* dilbilgisi özelliği bulunmadığı için, anlamla ilgili bilgiyi dilbilgisel bilgiye çevirmeye ilişkin genel kurallar doğru olarak uygulanacaktır.

Ama *çocuk* sözcüğü, *The child ate its dinner* (Çocuk akşam yemeğini yedi) tümcesini olanaklı kılmak için sözlükçeye [cansız] özelliği ile girebilir. Ancak hemen, olguların bu yalın tekniğin çözümlenebileceğinden daha karmaşık olduğu anlaşılır. *The child ate his dinner* ve *The child ate her dinner* tümceleri de kabul edilir tümcelerdir çünkü. Öyleyse [cansız] ve [yansız] arasında da bir ayrım yapmalıyız. Olağan biçimde (ister dilbilgisel bilgide belirlenmiş olsun, isterse belli bir sözcüğün anlamından onun için çıkarılmış olsun) [cansız] [yansız] olmayı anlatır; [canlı], ad biri ya da öteki olarak belirlenmemiş ise seçimi serbest olmak üzere, ya [eril] ya da [dişil] anlatır. Ama *çocuk* sözcüğünü hem [canlı] hem de [yansız] olarak alma olasılığını gözönüne almalıyız. Bu durumda dilbilgisi kurallarını, [canlı]'ya dayanarak *he* ya da *she* olarak seçmenin yansız özelliğinin varlığı ile engellenmeyecek bir biçimde belirlemeliyiz, ya da bunun tersine, [yansız]'a dayanarak *it* seçimi, [canlı] özelliğinin varlığı ile engellenmemelidir.

Gerçekte durum, burada gösterdiğimizden daha karmaşıktır, ancak bu ek karmaşıklık genel ilkeleri etkilemez.

Biraz önce özetlenen öneri (bildiğim kadar) yayınlanmış yazında henüz uygulanmamıştır. Ama salık verilmesi için birçok neden vardır; uygulanması, son zamanlarda 'bileşen' anlambilimindeki gelişmelerde bir sonuç verebilir. (bkz. 10.5.1 ve ötesi). Aynı zamanda önerinin şimdilik yalnızca, epeyce kurgusal olmakla kalmadığını, bunu uygulama çabalarının da Chomsky ve onu izleyenlerce geliştirilen üretimsel dilbilgisi belirlemesinde oldukça kökten bir değişim gerektireceğini vurgulamak gerekiyor. Son yıllarda, başka yazarlarca, baş-

* Burada İngilizce tümcelerde insanlarla ilgili bağlaçla (who), insan dışı nesnelerle ilgili bağlaç (which) ve adılara değinilmektedir. (ç.n.)

ka nedenlerle, bu değişimin gerekli olduğunu sezdiren çeşitli öneriler yapılmıştır; bu kitabın öteki bölümlerine eklenen notlarda bunlara gönderimde bulunulacaktır. Ancak kitabın bütününde (ayrıntıda her zaman olmasa da genel olarak) Chomsky ve onunla çok yakın işbirliği yapanlarca izlenen üretimsel dilbilgisi kuramındaki ana gelişim çizgisini izleyeceğiz.

4.3.5 Özet

Bu bölümde, 'üretimsel dilbilgisi' kavramını sunduk ve daha genel ilkeler üzerinde durmak için dilbilgisi kurallarının işleyişini isteyerek yalınlaştırdık. Aynı zamanda tümceler, sözcüklerin sözlükçeden alınıp (dilbilgisel sınıflanmalarına göre) bir dizide birleştirilmeleri yoluyla kuruldukları görüşünü öne sürdük. Ayrıca, üstü kapalı olarak dilbilgisinin (sesbilim kurallarıyla ve bunların ses düzleminde sesçil yorumla desteklendiklerinde) dildeki olası sözcelerle 'özdeş' tümceler ürettiğini kabul ettiğimizden 'tümce' ve 'sözce' arasında tutarlı bir ayırım da yapmadık. Bütün bu noktalarda bundan sonraki iki bölüm boyunca değişiklikler yapılacaktır. Üretimsel çerçevenin daha ileri gelişimine dönmeden önce, tümceler ve öteki dilbilgisi birimlerinin niteliğini tartışmamız gerekiyor.

DİLBİLGİSİ BİRİMLERİ

5.1 Giriş

5.1.1 Sözcükler, tümceler, biçimbirimler, söz öbekleri ve tümcecikler

Geleneksel dilbilim kuramı, iki temel dilbilgisel betimleme birimi ile işgörür: *sözcük* ve *tümce*. Değişik yazı dizgeleri geleneğinde bu birimlerin her ikisi de pratik olarak bilinmektedir. Örneğin Avrupa dilleri ve evrende daha başka birçok dil için kullanılan çeşitli abece dizgelerinde, tümceler birbirlerinden özel noktalama işaretleriyle (nokta, soru işareti, ünlem işareti) ve her bir tümcedeki ilk sözcüğün ilk harfi büyük yazılarak ayrılırlar; tümce içinde sözcükler aralıklarla birbirinden ayrılırlar. Bu nedenle eğitim görmüş bir kimse 'sözcük' ve 'tümce' terimlerini bilir ve dilden söz ederken bunları serbestçe kullanır.

Buraya değin sözcük ve tümce terimlerini tanım ya da açıklama olmaksızın kullandık. Şimdi günlük kullanımda ve geleneksel dilbilgisi kuramında 'sözcük' ve 'tümcenin' anlamlarını da göz önüne alarak bu terimleri önceki bölümde tartışılan genel ilkeler ışığında incelemeliyiz.

Bu bölümde daha sonra açıklanacak nedenlerle, klasik dilbilgisi uzmanları sözcüklerin daha küçük öğelere ayrılması konusuyla çok az ilgilenmişlerdir. Ancak birçok dilde bu tür öğelerin varlığı açıktır. Örneğin Türkçe *gelebilmek* sözcüğünün, her birinin özel bir dağılımı bulunan, dört küçük birimi vardır: *gel-e-bil-mek*. Ayrıca bunlar Türkçede dağılımsal yönden sınıflandırılabilen başka birimlere ayıramadıklarından en küçük birimlerdir. Sözcüklerin oluşturabileceği bu türden en küçük dilbilgisel çözümleme birimlerine çoğu zaman *biçimbirim* denilmektedir.

Bu bakımdan, bu bölümde gözden geçireceğimiz üç değişik dilbilgisel betimleme birimi vardır: Tümceler, sözcükler ve biçimbirimler. Dilbilgisi uzmanlarınca sözcük ve tümce arasında genel olarak iki birim daha kabul edilmektedir: Söz öbekleri ve tümcecikler. Geleneksel olarak ikisi arasındaki ayrım şöyle belirlenmişti: Dilbilgisel

olarak tek sözcükle eşdeğerli olan, kendi özne ve yüklemi bulunmayan herhangi bir sözcük kümesi *söz öbeğidir*; öte yandan kendi özne ve yüklemi bulunan bir sözcük kümesi, daha büyük bir tümce içindeyse, bir *tümceciktir*. Söz öbekleri ile tümcecikler arasındaki ayrım, belli tümcelerin çözümlenmesinde, her zaman açıkça ve tutarlı bir biçimde belirlenmemiştir. Söz öbekleri ve tümcecikler arasındaki geleneksel ayrım, kuramsal olarak, tümcelerde 'sözcük benzeri' ve 'tümce benzeri' sözcük kümeleri arasındaki ayrım demektir.

Çünkü, göreceğimiz gibi, tümcenin kendisi geleneksel olarak, 'özne' ve 'yüklem' açısından tanımlanıyordu. Bu bakımdan, geleneksel dilbilgisinin söz öbekleri ve tümcecikleri, birincil birimlerle (sözcük ve tümcelere) dilbilgisel eşdeğerlikleri yönünden tanımlanan ikincil birimlerdir. Bu kitapta söz öbekleri ve tümceciklerle ilgili olarak, çağdaş dilbilgisi kuramı açısından çok az şey söyleyeceğiz (bkz. 5.5.1, 6.2.10).

Beş dilbilgisel betimleme birimi arasındaki ilişki (beşinin de bulunduğu dillerde) birleşim (composition) ilişkisidir. Tümceye 'en üst', biçimbirime de 'en alt' birim dersek, üst birim aşamalarının alt birim aşamalarından oluştuğunu söyleyerek beş birimi bir aşama basamağı biçiminde (tümce, tümcecik, söz öbeği, sözcük, biçimbirim,) düzenleyebiliriz. Ya da üst aşama birimlerinin alt aşama birimlerine ayrıştırılabileceğini söyleyebiliriz.

Dil üzerine yazılan eski kitapların bir çoğu dilbilgisi betimlemesinin birincil iki geleneksel biriminden (sözcük ya da tümce) hangisinin 'temel' kabul edilmesi gerektiği konusunun tartışmasına epeyce yer ayırmıştır: Dilbilgisi uzmanı önce sözcükleri belirleyip sonra bu sözcüklerin olası birleşimleri açısından tümcelerin yapısını mı açıklar, yoksa gerecindeki tümceleri tanımakla işe başlayıp sonra bu tümceleri bileşeni olan sözcüklere mi ayrıştırır? Şimdilik, bir dilin dilbilgisinin, 'yukarı' ya da 'aşağı' doğru incelenme sorunu açısından, çözümlene ve birleşim ayrımında olduğu gibi, yansız olduğunu varsayacağız (bkz. 4.3.1).

5.1.2 Sözce

Dilbilimcilerin tümcenin mi, sözcüğün mü temel olduğunu tartışmaktan vazgeçmelerinin nedenlerinden birisi, kendilerinden önce gelenlerden daha açık bir biçimde, ne sözcüklerin ne de tümcelerin, ne de öteki herhangi bir dilbilimsel betimleme biriminin çözümlenmemiş metinde 'verilmiş' olduğunu anlamış olmalarıdır. Dilbilimci bir dilin dilbilgisini kayıtlanmış bir verilige dayanarak betimlemeye giriştiğinde, hem sözcükten hem de tümceden daha ilkel bir kavramla

işe başlar ('İkel' terimiyle kuramda tanımlanmamış, 'kuram-öncesi' olduğu anlatılmak istenmektedir). Bu daha ilkel kavram sözce kavramıdır. 'Kabul edirlilik' dilbilgisellikten ya da 'anlamdan' nasıl daha ilkel bir kavramsa (bkz. 4.2.1), sözce de uygulamasında, dilbiliminin hiçbir teknik tanımına ya da önermesine dayanmaması bakımından, 'sözcük', 'biçimbirim' ve benzerlerinden daha ilkeldir. Harris sözceyi, 'iki yanında o kişi açısından durak bulunan, bir kişiye ilişkin herhangi bir konuşma parçası' diye tanımlamıştır. Burada herhangi bir dilbilimsel birimin temel tanımlarından birisi ile değil, dilbiliminin verilerinin bilim öncesi bir betimlemesi ile uğraştığımız anımsanmalıdır.

Sözceleri belirleyen ve sınırlayan 'durak' gibi terimler gündelik bilim-dışı söyleme genel olarak tanınan hoşgörü çerçevesinde algılanmalıdır. Üstelik sözcelerle tümceler arasında ve gerçekte sözcelerle herhangi bir dilbilgisi birimi arasında zorunlu olarak önemli derecede örtüşme olduğunu varsaymamız gerekmez. Harris'in yinelediği gibi, 'Sözce genel olarak' tümce ile (bu sözcüğün her zaman kullanıldığı anlamda) özdeş değildir, çünkü İngilizcede birçok sözce sözcüklerden, söz öbeklerinden ve 'eksik tümcelerden' vb. oluşur. Sözcelerin birçoğu dilbilimsel açıdan, başka yerlerdeki sözce bütünlerine eşdeğerli olan parçalardan oluşmuştur.

5.2 Tümce

5.2.1 Bloomfield'in tümce tanımı

Bloomfield'in tümce tanımı tartışmamızın başlangıç noktasını oluşturacaktır. Bloomfield'e göre tümce, 'dilbilgisel yapısı yönünden daha büyük herhangi bir dil biçimi içinde bulunmayan, bağımsız dilsel bir biçimdir'.

Tanımını şu sözce ile örneklendirir: *How are you?* (Nasılsınız?) *It's a fine day* (Güzel bir gün). *Are you going to play tennis afternoon?* (Bu öğleden sonra tenis oynayacak mısınız?) ve sözünü şöyle sürdürür: Bu üç biçim arasında hangi pratik bağ bulunursa bulunsun, bunları daha büyük bir biçim içinde birleştiren hiçbir dilbilgisel düzenleme yoktur. Sözce üç tümceyi içermektedir. 'Bloomfield'in tanımındaki görüş daha kısa olarak şöyle söylenebilir: *Tümce, dilbilgisi betimlemesinin en büyük birimidir.* Tümce kurucu bölümleri arasında dağılımsal sınırlama ve bağımlılıkların kurulabildiği, ama kendisi hiçbir dağılımsal sınıfa konmayan bir dilbilgisi birimidir. Bu yerine koyma işlemine dayanan dağılım kavramının tümcelere kesinlikle uygulanamayacağını söylemekle aynı anlama gelir. Bloomfield'in örneğini ele alalım. Daha geniş bir bağlamı gözönüne almadığımız

sürece, sözgelimi *It's a fine day* biçimi yerine başka biçimler koymaktan söz etmek anlamsızdır. Daha geniş bir bağlamı gözönüne alsak bile, Bloomfield'in üç tümce arasında 'pratik bağlar' dediği şey, dağılımsal seçmenin genel kuralları kapsamına alınamaz. *It's a fine day* tümcesinin kurucu öğelerini daha geniş bir bağlamdan kestirebilmek bir yana, soru yerine bir düz tümce bulunması gerektiğini söylemek bile olanaksızdır. Yukardaki tümcelerin hepsi de dağılım yönünden birbirinden bağımsızdır, bu nedenle de üç ayrı tümce olarak kabul edilmektedirler.

5.2.2 'Türemiş' tümceler

Şimdi 'dağılım' terimini kullandığımız anlamda dağılım yönünden bağımsız olmasalar da, geleneksel olarak tümce diye kabul ettiğimiz çeşitli sözce türlerinden ya da sözce parçalarından birkaç örnek verilebilir. Önce 'kişisel' gönderimli adıları içeren (İngilizcede *he, she, it, they*) sözceleri ele alabiliriz. *He'll be here in a moment* (Bir dakika içinde burada olacak) gibi bir sözce, *he* adılının gönderimde bulunduğu bir eril ad ya da ad öbeğinin (örn. *John, sütçü* vb.) daha önce kullanıldığını varsayar. Geleneksel olarak *he (him, his)*'nin eril, tekil adlar, *she (her)*'nin dişil tekil adlar, *it*'in (its) yansız tekil adlar, *they (them, their)*'in çoğul adlar yerine kullanıldığı söylenerek anlatılan 'kişisel' adların kullanımı üzerindeki dağılımsal sınırlamalar çok uzun sözceler (gerçekten birkaç konuşucunun değişik birkaç sözcüsü için bile) için geçerli olabilir. Ancak çoğu zaman olduğu gibi, sözceler 'kişi' adılarını seçme dışında, her bakımdan birbirinden dağılımsal yönden bağımsız parçalara ayrılabilirlerse, bu parçalar içlerinde ikincil dilbilgisi kuralları yoluyla adlar yerine adıların (eril, dişil vb. uygun biçimlerde) kullanıldığı, 'türemiş' tümceler olarak kabul edilebilir. Geleneksel 'adıl' terimiyle anlatılmak istenen budur (açıkça ya da üstü örtülü biçimde, bağlamda daha önce geçen bir adı 'simgeleyen' değişken gönderimli dilbilgisel bir öge). Açıkçası, *He'll be here in a moment* gibi 'türemiş' bir tümceyi anlamak için, dinleyicinin *he* adılının 'yerine geçtiği' ad ya da ad öbeğini yerleştirme yetisi olmalıdır.

Olağan olarak ayrı tümce gibi kabul edilebilecek bir dizi boyunca uzanan bir başka dağılımsal zorunluluk örneği olarak, Latincedeki 'dolaylı' söylem yapısını gözönüne alabiliriz. Bu yapı en yalın biçimde, *Dico te venisse in Marci laecae domum* (Cicero'dan: Marcus Laeca'nın evine geldiğinizi bildiriyorum) gibi bir tümcede görülür; burada *te venisse in... domum*, (tu) *venisti in... domum* 'dolaysız' biçiminin 'dolaylı' biçimidir ('belirtme ve 'eylemlilik' yapısında). La-

tin yazarlarının içinde geleneksel olarak ayrı tümce gibi kabul edilen (ve böyle noktalanın) her bir parçanın, kendinden önceki bir 'söyleme eylemine', 'belirtme ve eylemlilik' (ve başka özellikler) kullanılması yoluyla bağımlı olarak belirlendiği bütün bir konuşmayı, 'dolaylı söyleme' çevirmeleri hiç de az raslanan bir şey değildir. 'Genişletilmiş dolaylı söylem' denilebilecek olan bu olgu, İngilizce ve birçok başka dilde de bulunur. Örneğin şöyle bir parçayı ele alalım: *Başbakan olaydan derin üzüntü duyduğunu söyledi. Olayın yinelenmemesi için elinden gelen her şeyi yapacaktı. Ertesi gün arkadaşlarıyla görüşecekti...*

Yinelemek gerekirse bu tür parçalar en iyi biçimde iki evrede açıklanabilir: Önce bir dizi bağımsız tümceyi 'dolaysız' biçimleriyle betimleyerek (*Derin üzüntü duyuyorum.. Elimden gelen her şeyi yapacağım...; İnanıyorum ki...*), sonra bir 'söyleme eyleminin' ardından bir dizide kullanıldıklarında, bu tümcelerin her birini, karşılığı olan dolaylı biçime çevirecek ikincil dilbilgisi kurallarını belirleyerek.

5.2.3 'Eksik' tümceler

Son olarak geleneksel yaklaşımda 'eksik' ya da 'eksiltmeli' tümce denilen durumu gözden geçirebiliriz. Bu ulam son zamanlarda, bu tür sözceler belli bir bağlamda kullanıldıklarında iyice anlaşılabilir olduklarını ve bu açıdan bunlara hiç de eksik denemeyeceğini belirten dilbilimcilerce epey eleştirilmiştir. Bağlam yönünden tam olmakla, dilbilgisel yönden tam olmak birbirinden ayrılmalıdır.

Olağan, gündelik konuşmada, iç biçimleri yönünden aynı konuşucunun ya da konuştuğu kimsenin daha önceki sözcelerine bağlı birçok sözce vardır. *Sözünde durursa, Mehmet*'le sözcesi örnek olarak alınabilir. Bu sözce geleneksel olarak 'tam' bir tümce olabilmesi için gerekli sözcükleri 'sağlayan' bir sorudan hemen sonra bulunabilir ancak. Örneğin *Kiminle sinemaya gidiyorsunuz?* sorusundan sonra kullanılabilir ama *Ne zaman sinemaya gidiyorsunuz?* sorusundan sonra kullanılamaz. Bu bakımdan, *sözünde durursa Mehmet*'le sözcesi, kendi başına bir tümce olmadığından (dağılımsal olarak bağımsız değildir), dilbilgisel yönden 'eksiktir' ama yine de bağlamda 'verilmiş olan' çeşitli öğeler eklenerek kurulan bir tümceden türetilir.

Sözünde durursa Mehmet'le sinemaya gidiyoruz.

Bundan biraz değişik bir duruma örnek: 'Bugün hava güzel' sözcesidir. İlk bakışta buna eksiltmeli tümce demek için bir neden yok

gibi görünüyor çünkü daha önce kullanılan herhangi bir sözceye gönderimde bulunmaksızın açıklanabilmektedir. Belki de söz konusu sözceyi açıklamanın en yalın yolu, *güzeldir* gibi ad eylemli tümcelerden -dır silinmesine yarayan bir kuralla sözceyi türetmektir. Ancak bu örneklerle önceki paragrafta ele alınan örnek arasındaki ayrım açıktır. Her ikisi de aynı 'eksiltmeli' tümcenin daha uzun anlatımının kısa biçimleri olmakla birlikte, değişik anlamda 'eksiltmeli' sözceleridir. *Sözünde durursa, Mehmet*'le dilbilgisel yönden eksiktir, başka bir anlatımla tümce değildir; bu nedenle doğrudan dilbilgisi ile değil, bağıntılı söylemin sözcelerinin alındığı tümcelerdeki bağlamca belirlenmiş öğelerin silinmesini açıklayan ek kurallarla (böyle kurallar konulabilirse) betimlenmelidir.

Öte yandan 'Bugün hava güzel' bir tümcedir (ve bu anlamda eksiksizdir); aynı tümcenin başka bir biçiminden türetilmesinde gerekli olan eksiltme işlemi tümüyle dilbilgisel bir konudur ve daha geniş bağlamdan bağımsızdır. Bunun gibi İngilizce dilbilgisi kuralları öteki yönlerden özdeş tümcelerde kullanılan *don't* ve *do not*, *can't* ve *cannot* vb. dilbilgisi bakımından eşdeğerli (ve belki de biçimsel yönden ayrı) biçimlerin üretimine olanak vermelidir. Geleneksel dilbilgisi uzmanları çoğu kez dilbilgisel ve bağlamsal bütünlük ayrımını yapamamışlardır.

5.2.4 'Tümce' teriminin iki anlamı

Tümce dilbilgisi çözümlemesinin en büyük birimidir: Açıkçası, betimlediği dilde geçerli olduğu anlaşılan dağılımsal seçme ve dışlama bağıntılarını açıklamak için dilbilimcinin kabul ettiği en büyük birimdir. Yukarda verilen örneklerin (bunlar çoğaltılabilir) tartışmasından dağılımsal bağıntıların, olağan olarak ayrı tümce kabul edilecek sözce parçalarının sınırlarında, bir yandan öte yana, geçerli olduğu açığa çıkmış olmalıdır. Bu bir çelişki gibi görünebilir. Ancak 'tümce' teriminin iki anlamını birbirinden ayırarak çözülebilir bu. Dilbilgisel bir birim olarak tümce, dilbilimcinin sözceler içinde geçerli olan dağılım bağıntılarını açıklamak için kullandığı soyut bir nesnedir. Terimin bu anlamında sözceler hiçbir zaman tümcelerden oluşmaz, dilbilgisinin ürettiği tümcelere karşılık olabilecek bir ya da daha çok konuşma (ya da yazılı metin) parçalarından oluşur. Öte yandan örneğin Bloomfield'in, *How are you? It's a fine day. Are you going to play tennis this afternoon?* 'üç tümceden oluşur' dediğinde olduğu gibi, parçaların kendilerine çoğu zaman tümce denilmektedir. Dağılım yönünden bağımsız olan parçalara gelince (Bloomfield'in sözcesini böldüğü üç parça gibi), dilbilgisinin bunları daha soyut dilbilgi-

sel birimlere başvurmaksızın, doğrudan ürettiğini söylemek daha çekici görünmektedir. Ancak gördüğümüz gibi, tümcelerle bunlara gönderimde bulunan parçalar arasındaki çakışma, çoğunlukla bire bir değildir. Bu bakımdan 'tümce' terimini (geleneksel dilbilgisi uzmanlarının, açıkça ve tutarlı biçimde olmasa da, yaptıkları gibi) burada önerilen daha soyut anlamıyla sınırlamanın yeğlenmesi uygun görünmektedir. Saussure'ün yukarda açıklanan ayırımına başvurmak gerekirse (bkz. 1.41.7), sözceler dili oluşturan öğelerin dizgesi ile kuralların ürettiği tümcelerden anadili konuşmacılarının çıkardığı söz (parole) parçalarıdır. Dilbilimci söz örneklerini *dili* yerli yerine koyarak ve bu örnekleri en yalın biçimde dile bağlayarak betimler. Bu görüşü ileri sürdükten sonra, sözcelerin tümcelerden oluştuğunu söyleyerek dilbilimcilerin olağan uygulamasını izlemeyi sürdüreceğiz. Bu anlatım biçimi burada açıklandığı biçimiyle anlaşılmalıdır.

5.2.5 Hazır sözceler

Bu noktada, dilbilgisinin ürettiği tümcelerle doğrudan örtüşmemesi yönünden 'eksik' tümcelere benzeyen, ama betimlenmeleri daha 'olağan' bir yığın sözceyi açıklamak için konulan kuralların uygulanmasını içermemesi yönünden onlardan ayrılan bir başka sözce kümesinden ya da sözce parçalarından söz etmemiz herhalde uygun olacak. Bunlar Saussure'ün hazır (kalıplaşmış-locution toutes faites) dediği sözcelerdir; çözümlenmez bütünler olarak öğrenilen ve anadil konuşmacılarınca belli durumlarda kullanılan anlatım biçimleri. İngilizce bir örnek olarak (*How do you do?*) verilebilir. Geleneksel olarak soru gibi noktalansa bile olağan durumlarda böyle anlaşılmaz ve *How do you...*, ile başlayan İngilizce dilbilgisinin işlek kurallarıyla yapılan asıl soruların tersine şöyle tümcelerle eşleştirilemez: *I... very well, How does he...? He... beatifully* vb. Türkçeden kalıplaşmış bir anlatım örneği (mezar yazıtı olarak) *Rahat uyu*'dur. *Burada saat sekize değin rahat uyu* örneğinin tersine bu, konuşulan kişi için bir yönerge ya da öneri olarak değil, çağdaş Türkçenin dilbilgisel yapısı açısından çözümlenemeyen (ve çözümleme gereği de olmayan) duruma bağımlı bir anlatım olarak düşünülmelidir. Bir kuşaktan ötekine aktarılan atasözlerinde birçok kalıplaşmış sözce örneği bulunur (örn. *Analı kuzu, kınalı kuzu, Her işin başı sağlık, Yolcu yolunda gerek*). Bu sözceler dağılımsal olarak bağımsız ve böylece yukarda verilen tümce tanımına uygun olsalar da, katı dilbilgisel görüş açısından tümce gibi düşünülmelerinde bir yarar görülmez. Asıl tümcelerin tersine, iç yapıları olası sözcük birleşimlerini belirleyen kurallarla açıklanmaz. Ancak sesbilimsel ve dilbilgisel çözümlemeyi bir araya

getiren dilin bütünsel betimlenmesinde, dilbilgisinin ürettiği tümcelere benzer ezgileme düzenleri olduğu için (dilbilgisi açısından yapılanmamış) tümce olarak sınıflandırılabilirler. Bu olgudan ayrı olarak, sözlükte kullanıldıkları durum ve anlamları gösteren bir dizelge ile açıklanmaları gerekir.

'Tam' sözce görevi yapan, genişletme ya da değişime olanak tanımayan 'kalıplaşmış' anlatımlara ek olarak, yapısız ya da bir ölçüde yapılı olan, ama işlek kurallara göre tümcelerde birleştirilebilen başka sözceler de vardır. Örneğin, *Kahrolsun!.. Canı cehenneme! Vay canına! Allah kahretsin!* Bu öğeler için genel olarak kabul edilen bir terim yoktur. Bunlara *deyimce* (schemata) diyebiliriz. Görüleceği gibi, deyimce değişik aşamalı olabilir. *Kahrolsun! Canı cehenneme!* tümcesel deyimcelerdir (bu nedenle bizi burada ilgilendiren tek dilbilgisel kümeye girerler). Bu deyimcelerdeki boşluğu uygun dilbilgisel bölümden, uygun öğelerle doldurarak bunlardan sınırsız sayıda tümce üretilebilir. Örneğin, *Kahrolsun kral! Kahrolsun diktatörlük! O herifin canı cehenneme!* vb. Öte yandan ... *uğruna* bir öbek deyimcedir; dilbilgisi yalnızca bu boşluğu dolduracak öğeleri açıklamakla kalmamalı (*vatan uğruna, insanlık uğruna* vb.), ortaya çıkacak öbeği de tümcelerdeki dağılım açısından sınıflandırmalıdır (*Vatan uğruna canımı verebilirim* vb.).

5.2.6 Değişik tümce türleri

Geleneksel dilbilgisinde tümceler iki yoldan değişik türlere ayrılır: Önce işlevsel açıdan düz tümceler, soru tümceleri, ünlemler ve buyruk tümceleri olarak; ikinci olarak da yapısal karmaşıklıklarına göre yalın ya da birleşik olarak. Karmaşık tümceler bir dizi yalın tümce-den oluşur (bunlar daha büyük tümcelerin bileşenleri olduklarında, bu özellikleri yüzünden tümcecik diye adlandırılırlar). Örneğin *Dün onu gördüm ve kitabı getirmesini söyledim* bir karmaşık tümcedir. Karmaşık tümceler a) Bileşen tümceciklerin dilbilgisel yönden sıralı oldukları, hiçbirinin birbirine bağlı olmadığı, tümünün sıralayıcı bağlaç denilen bağlaçla ya da bu bağlaç olmaksızın (*ve, ama*, vb.) birbiri ardına eklendikleri tümceler; ve b) Tümceciklerden birinin ('ana tümceciğin') dilbilgisi yönünden kendisine bağlı olduğu ve genellikle ardıllayan bağlaç tarafından (*eğer,... duğu zaman, yine de* vb.) başlatılan bir ya da birden çok ardıl (subordinate) tümceciğin 'niteliği' tümcelerdir. Yan tümcecikler işlevsel yönden ad, sıfat, belirteç vb. olarak; ayrıca zaman, koşul, ilgi vb. olarak altbölümlere ayrılır. Burada bu sınıflandırmanın ayrıntılarına girmeyeceğiz; bu bölümde dilbilgisel bağımlılık kavramı dağılım yönünden yorumlanmıştır;

'işlev' ve 'niteleme' gibi tümcelerin çeşitli tiplere ayrılabilceği öteki kavramlar daha ilerdeki bir bölümde (6.4.1) dağılım açısından ele alınacaktır.

Tümce tipleri 'sorununun geçici olarak bir yana bırakmadan önce söylenmesi gereken bir nokta var. Bu kitapta benimsenen ve günümüzde birçok dilbilimcinin kabul ettiği dilbilgisi betimlemesinde 'biçimsel' yaklaşım, iç yapıları açısından sınıflandırılmalarından önce (parçaları arasında geçerli olan dağılım ilişkileri açısından) tümcelerin 'kavram' yönünden bölümlenme girişimlerine karşı çıkar. Tüm dillerde geleneksel dilbilgisince kabul edilen dört ana tümce tipinin (düz tümce, soru tümcesi, ünlem, buyruk) her biri için biçimsel yönden ayrı tümce yapısı olacağı önceden varsayılmamalıdır. Geçen bölümde üzerinde durduğumuz gibi, yapılacak şey önce her bir dil için, bağımsız olarak, dilbilgisi birimlerini ve o dilde geçerli olan birleştirme düzenlerini ortaya koymaktır; ancak ondan sonra, olabilirse, bunlara anlam ya da bağlam bağlaşımlarına göre 'düz tümce', 'soru tümcesi' vb. adlar verilebilir. Geleneksel dilbilgisi dört ana tümce tipi kabul etmiştir çünkü. Yunanca ve Latince biçimsel yönden düz tümce, soru tümcesi, ünlem ve buyruk tümcesi gibi kabaca dört anlam ulamına ayrılabilcek ayrı tümce yapısı içeriyordu. 'Söz bölüklerinin' dilin evrensel özellikleri olduğu görüşünde olduğu gibi, bu dört tipin, evrensel dilbilgisi ulamı oldukları görüşü, Yunanca ve Latincenin özgül ayrıntılarının ortaçağ 'düşünsel' dilbilgisi uzmanlarının ve onları izleyenlerin varsaydıkları, kuram yönünden zorunlu ve önsel ulam düzlemine toptancı bir aktarımından başka birşey değildi.

5.2.7 Sesbilimsel ölçütler

Dağılımsal bağımsızlık ölçütü, bir sözceyi belirli sayıda tümcelere ayırmada her zaman tek başına yeterli değildir (Sözcelerin ancak bu bölümde daha önce açıklanan sınırlamalarla tümcelerden oluştuğunun söylendiği anımsanmalıdır). Örneğin, *Yerinizde olsam üzerinde durmazdım, yarına değin bir yana bıraktırdım* sözcesini ele alalım: *Yerinizde olsam* parçası hiç değilse genel olarak (kendisinden önce ya da sonra gelen) ...*mazdım* vb. içeren aynı sözcede bir başka parçayı varsaydığından dağılım yönünden bağımsız değildir (ve bu nedenle tümce değildir). *Yerinizde olsam* parçasından sonra gelen parçalar bu dağılımsal önsayıtları yerine getirirler, bu bakımdan sözce iki değişik yoldan iki tümceye ayrılabilir: *Yerinizde olsam üzerinde durmazdım /ve/ Üzerinde durmazdım, yarına değin bir yana bıraktırdım*. Belli bir durumda bu iki olasılık arasında karar verirken öte-

ki görüşlere, olası durak ve ezgi ölçütüne başvurmamız gerekir. Türkçede dağılım yönünden bir sınırlama sorunu ortaya çıkarmayan tümceler kendilerine özgü bir ezgi örüntüleri vardır ve aynı sözcede birbiri ardına kullanıldıklarında az ya da çok duraklama yoluyla birbirinden ayrılabilirler. Bu bakımdan (öncelikle dilbilgisel terimlerle tanımlanan) Türkçenin bütüncül bir betimlenmesinde tümce, 'ezgi' diye özetlenen sesbilimsel özelliklerin bir alanı olarak kabul edilmek durumundadır. Böyle olunca tümüyle dilbilgisel ölçütler tarafından kararlaştırılmamış durumları, yukardaki örnekte olduğu gibi, söz konusu sesbilimsel özelliklerin belirlemesine izin verilirse, dilin daha yalın, bütüncül bir betimlemesi elde edilir. Kuşkusuz, belli bir dilde ezgi alanının (sözelimi belli sayıda hece gibi) değişik bir biçimde kurulması ve dilbilgisi yönünden sınırlı birimlerden hiçbirisine uymaması kuramsal olarak düşünülebilir. Ancak, bütün dillerde, 'düzeylerde en büyük örtüşme' bulunan birim, özellikle sesbilimsel ve dilbilgisel betimleme düzeyleri açısından, tümcedir. Burada sıralı tümceciklerden oluşan, geleneksel olarak karmaşık tümce denilen tümceler tümüyle dilbilgisel ölçütler yönünden bir tümce gibi değil, bir dizi ayrı tümce gibi kabul edilebileceği belirtilebilir. *Dün o geldi ve birlikte okula gittik* sözcüğü dağılımsal bağımsızlık ölçütüne göre (durak genellikle *geldi* ve *ve* arasındadır) iki tümce biçiminde ayrılacaktır. Ne var ki, olası durak ve ezgiye ilişkin ek ölçütler, içlerinde birbirini izleyen iki ya da daha çok tümcenin, tek bir tümcedeki tümcecikler olarak ya da bağımsız tümceler olarak alınmasını gerektirdiği sözcükleri birbirinden ayıracaktır. Yazımsal uygulama bu tür tümcelerdeki ayrımı yansıtabilir.

5.3 Biçimbirim

5.3.1 Sözcük ve biçimbirim

Dilbilgisi çözümlemesindeki öteki iki birincil 'birimi', sözcük ve biçimbirimi tartışırken, hangisini önce ele alırsak alalım, ötekini biraz bildiğimizi varsayma güçlüğü ile karşı karşıyayız. Dilbilgisi kuramının birçok çağdaş incelemesi, biçimbirimini dilbilgisi çözümlemesinin en küçük birimi (geçici olarak biz de bu tanıma benimseyeceğiz) diye tanımlayarak ve dilbilimcilerin genel uygulamasının her zaman bu tanıma uygun düşmediğini, açık ya da kapalı, dilbilgisel bir birim olarak sözcüğe gönderimde bulunmakla koşullandığını görmezlikten gelerek, bu güçlüğü geçiştirmeye çalışmışlardır. Bu ikircikli duygu ya da kuşkunun nedenleri tarihsel olarak açıklanabilir ve tartışma sırasında açığa çıkacaktır. O zaman, tanıma göre böyle olabilseler de (dilbilimcilerce genel olarak kullanıldıkları biçimiyle) ne

sözcük ne de biçimbirimlerin dilin evrensel özellikleri olduklarını göreceğiz. Ancak ikisinden birisini ya da ötekini evrensel yapmak için, şimdiye değin birçok dilbilimcinin yaptığından daha çok, köktenci bir biçimde kendimizi geçmişten koparmamız gerekecek. Bu bölümde yalnız biçimbirimle, bundan sonrakinde sözcükle uğraşacaksak da, iki bölüm arasında ister istemez bir ölçüde örtüşme olacaktır.

5.3.2 Sözcüklerin bölünebilirliği

Biçimbirimleri dilbilgisi çözümlemesinin en küçük birimleri olarak tanımladık-bir üst derecedeki birimlerin, sözcüklerin olduğu 'en alt' dereceden birimler. Örnek yoluyla İngilizce *unacceptable* sözcüğünün, her biri belli bir dağılım ve sesbilimsel (ya da yazımsal) biçimi olan üç biçimbirimden oluştuğunu (un-accept-able) söylemiştik. Şimdi dağılımsal birimler olarak biçimbirimlerin kendileriyle sesbilimsel biçimleri arasına bir ayırım çizmeliyiz.

Bir sözcüğün daha küçük parçalara ayrılıp ayrılmaması bir derece sorundur. *Çocuk-lar, koş-ar, koş-tu* vb. sözcükler, *ek-il-e-bil-ir* gibi, kolaylıkla bileşenlerine ayrılabilir; İngilizce (ve Türkçe) ad, eylem ve sıfatların çoğu da öyle. Bu sözcüklerin *bölümlenme yönünden belirli* olduklarını söyleyeceğiz. Ama İngilizcede ya hiç bölümlenemeyen ya da bölümlenme yönünden bir ölçüde belirli olan birçok da, eylem ve sıfat da vardır (Türkçede alıntı sözcükler için de durum aynıdır. karşı. *talip-talebe*. ç.n.). Örnekler; düzensiz çoğul adlar: *men* (adamlar), *children* (çocuklar) *mice* (fareler), *sheep* koyunlar vb.); kuralsız eylemler *went, took, came, run, cut*; düzensiz üstünlük ve en üstünlük derecesi: *better, best, worse, worst*. Bu sözcüklerin tümü değişik derece ve türden bölümlenme sorunları çıkarırlar ortaya. Örneğin *men* (adamlar) ile *man* (adam) arasında *boy* (erkek çocuk) ile *boys* (erkek çocuklar) arasındakine benzer bir dilbilgisel ilişki vardır (*boys, boy*'un çoğulu olduğu gibi, *men de man*'in çoğuludur). *men* ile *man* arasında belli bir sesbilimsel (ve yazımsal) benzerlik de vardır ve bu *men* sözcüğünü ikiye bölmede temel olabilir. *mice* (fareler) ve *mouse* (fare) için de durum aynıdır (Burada yazımsal ayırımın sesbilimsel ayırmadan daha büyük olduğuna dikkat ediniz). Öte yandan *worse* ile *went*'in *bad* ve *go* ile ilişkisi, *taller* ve *jumped*'in *tall* ve *jump* ile ilişkisine benziyorsa da, *worse* ile *bad* ya da *go* ile *went* arasında hiçbir sesbilimsel benzerlik yoktur. *Worse* ve *went* gibi sözcükler parçalara ayrılamazlar. Dilbilimciler bölümleme yönünden belirsiz olan sözcükler için, üstelik *worse* ve *went* gibi sözcüklerin bölümlenmesi için, şu yerine bu 'çözümü' öne sürerken epeyce beceri kullanmışlardır. Bu yapıtta öne sürdüğümüz varsayımlardan daha

az genel kimi yöntemsel varsayımlardan yola çıktıklarından burada bu 'çözümleri' tartışmayacağız. Burada, hiç değilse kimi dillerde, bölümlenebilen sözcüklerin bulunduğu dilbilgisi kümesine girseler de, isteğe bağlı olmadıkça, bölümlenemeyecek sözcükler bulunduğu olgusuna dikkati çekmekle yetinebiliriz.

5.3.3 Dağılımsal bir birim olarak biçimbirim

Biçimbirimin tanımında bileşenini oluşturduğu sözcüğün belirlenebilir bir bölümü olması diye bir koşul yoktur. *Worse* sözcüğünün iki biçimbirimden oluştuğunu söylemek (bunlardan birini *bad* ve *worst* ile, ötekini *taller*, *nicer*, *bigger* vb. sözcüklerle paylaşıyor.) *worse* sözcüğü *taller*, *bigger* ve *nicer*'dan dilbilgisel işlev yönünden (İngilizce tümcelerdeki dağılım yönünden) *bad* sözcüğünün *tall*, *big*, *nice* sözcüklerinden ayrıldığı gibi ayrılır, demektir. Bu, genellikle dilbilgisi ya da dağılım yönünden bir orantı ile anlatılmaktadır (örnekseme sözcüğünün asıl anlamı ile karşı. 1.2.3)

bad: worse: worst = tall: taller: tallest

Bu orantı sözgelimi *worse* ile *taller* sözcüklerinin, sıfatların üstünlük derecesi olmak yönünden dilbilgisi açısından birbirlerine benzediklerini anlatmakta sözgelimi *John is worse than Michael* (John, Michael'den daha kötüdür), *John is taller than Michael* (John Michael'dan daha uzun boyludur) gibi tümcelerde kullanılabilir. Ancak *worse* ile *taller* aynı tümce dizilerinde bulunamamak açısından birbirlerinden ayrılırlar-sözgelimi geleneksel dilbilgisi uzmanlarının deyişiyle, aynı ad dizilerini 'niteleyemezler'. Belli bir sıfatın niteleyebileceği adlar kümesi dilbilgisi yönünden belirlendiği sürece (burada yakında değineceğimiz bir konuya geliyoruz) bu özellik değişik ad kümelerini 'niteleyen' bir sıfat bileşeni için belli bir biçimbirim, başka bir sıfat bileşeni için başka bir biçimbirim varsayılarak açıklanabilir.

Bu noktayı açıklamak için, kurduğumuz dağılım orantısını, her sözcük yerine bir harf koyarak, simgesel bir biçime koyalım ve herhangi bir cebirsel orantı gibi öğelerine ayıralım:

$$A:B:C = D:E:F$$

Öğelerine ayırırsak (ve saymaca simgeler kullanırsak) şunu elde ederiz:

$$ax:bx:cx = ay:by:cy$$

Başka bir anlatımla, her sözcük iki bileşene ayrılmıştır; eşitliğin sol yanındaki bütün sözcüklerde *x* bileşeni, sağ yanındaki bütün sözcüklerde *y* bileşeni vardır; öteki bileşenleri açısından (*a*, *b*, ya da *c*) sol yandaki ilk sözcük sağdaki ilk sözcükle sol yandaki ikinci sözcük,

sağdaki ikinci sözcükle uyuşmaktadır vb. Sözcüklerin bileşenleri ya da dağılımsal etmenleri biçimbirimlerdir.

Sözcüklerin dağılımını böyle öğelere ayırdığımızda, kendilerini oluşturan biçimbirimlerin dağılımı yönünden tümcelerdeki kullanımlarını açıklayabiliriz: Bir sözcüğün dağılımı, kendisini oluşturan biçimbirimlerin dağılımının bir ürünüdür.

5.3.4 Biçimbirim ve biçimlik

Bu açıdan sözcüklerin parçalara ayrılıp ayrılmayacağının önemsiz bir sorun olduğu açıktır. Biçimbirim asla bir sözcüğün parçası değildir; sözcükte bir yeri yoktur (örneğin *A*'yı bileşen biçimbirimlere ayırırken *ax* yerine *xa* koyabiliriz). Ancak yalnızca 'factorial' bir işlevdir. Sözcük parçalara ayrılabilirdiğinde bu parçalara *biçimlik* denir. Böylece *bigger* sözcüğü yazımsal olarak *big* ve *er* (İngilizcenin yazım gelenekleri 'ek' g'yi açıklayabilir), sesbilimsel yazımda ise /big/ ve /ə/ olarak yazılabilen iki biçimliğe ayrılabilir. Her bir biçimlik belli bir biçimbirimi (ya da onun üssünü) simgeler. Burada biçimlik ve biçimbirim arasına çizdiğimiz ayrım Saussure'ün *töz* ile *biçim* arasındaki ayrımı yoluyla anlatılabilir. (2.2.2) Bütün dilbilgisi birimleri gibi biçimbirim de, dilin sesbilim (ya da yazım) düzeyinde 'tözel' gerçekleşmeyle 'saymaca' (2.2.7) olarak bağıntılı bir biçim ögesidir. Biçimbirimleri anlatmak için söz konusu biçimbirimin simgelediği biçimliklerden birini kullanmak ve kıvrık ayraç içine koymak gelenekleşmiştir. Böylece {*big*} sesbilimsel tözde /big/ ve yazımsal tözde *big* ile simgelenen biçimbirimdir; *went* sözcüğü ise (sesbilim yönünden /went/) biçimliklere ayrılamaz, iki biçimbirimin birleşimini anlatır {*go*} ve {*ed*}. Bu yolu izlemeyeceksek de biçimbirimi anlatmak için kullanılan belli imlerin saymaca bir karara dayandığı bilinmelidir. Biçimbirimlere numara verilebilir ve örneğin 207'nin /big/ ya da *big*) ile simgelendiğini, 1039 + {76}'nın bütüncül /went/ (ya da *went*) ile simgelendiğini söyleyebiliriz.

5.3.5 Biçimbirimcikler

Şimdi biçimbirim ve biçimlikler arasındaki bir başka noktadan söz edilebilir. Sık sık, belli bir biçimbirimin her yerde aynı biçimlikle değil, değişik ortamlarda değişik biçimlerle simgelendiği görülür. Bir biçimbirimin bu değişik simgeleneceklerine *biçimbirimcik* denir. Örneğin {-ler} diyebileceğimiz çoğul biçimbirim Türkçede /ler/ ve /lar/

* Buradaki çoğul örneği Türkçeye uyarlanmış, açıklamalar buna göre yapılmıştır.

biçimbirimcikleri ile simgelenir. Bunlar, herhangi birinin seçimi bir araya geldiği biçimliliğin sesbilimsel biçimine göre belirlendiğinden *sesbilim yönünden koşullanmışlardır*. Kural şöyledir: Ön ünlülerden sonra eklenen çoğul biçimliliği (ö ü, i, e) /ler/ ile simgelenir; art ünlülerden sonra gelen (ı, a, u, o) çoğul biçimliliği /lar/ olarak simgelenir* Türkçe di'li geçmiş biçimbirimi de {-DI} sesbilimsel yönden koşullanmış sekiz biçimbirimcikle düzenli olarak simgelenir: di, ti, dü, tü, dı, tı, du, tu. Kural şöyle konulabilir: (i) ötümsüz ünsüzlerden sonra /t-/ , ötümlü ünsüzlerden ve ünlülerden sonra /d-/ kullanılır; (ii) /i, e/ ile biten biçimbirimlerden sonra /i/, /ü, ö/ ile biten biçimbirimlerden sonra /ü/, /ı, a/ ile biten biçimbirimlerden sonra /ı/ ve /u, o/ ile biten biçimbirimlerden sonra /u/ kullanılır. Kuşkusuz bunun kısaca ünlü uyumuyla düzenlendiği de söylenebilir.*

Biçimbirimcik değişimindeki sınırlama, belli bir biçimbirimciğin sesbilim yapısı ya da başka yönlerden seçiminde genelleme yapılamadığı durumlarda ortaya çıkar. Bu durum için İngilizceden örnek verilebilir. İngilizce çoğul biçimbirimin {s} üç düzenli değişkesine ek olarak *oxen* sözcüğünde bulunan /ən/ biçiminden de söz edilebilir. İngilizcede ad olan biçimbirimleri simgeleyip /ks/ ile biten bütün öteki biçimlikler çoğulda düzenli olarak /iz/ aldıklarından (/boksız/, /foksız/, /ən/ 'nın /oksən/ da kullanılışı sesbilim yönünden koşullanmış değildir. Gerçekten İngilizcenin yapısıyla ilgili genel bir yazı kapsamında ele alınabilecek {ox} biçimbiriminin ya da /oks/ biçimliliğinin bir özelliğiyle belirlenmemiştir. *Children* (çocuklar) ve *brethren* çoğul adlarında da /ən/ ile bittiği doğrudur; ancak *oxen* bölümlenme açısından (çünkü /oks/ ve /ən/ biçimliklerine ayrılabilir) bir sorun çıkarmadığı halde (bunlardan birincisi tekil ox'ı simgeleyen biçimlikle özdeştir, bu bakımdan *oxen* İngilizcedeki düzenli çoğullara benzer) *children* ve *brethren* sözcüklerinde /ən/ kabul edilmesi, hiçbirli bu adların tekil biçimleriyle özdeş olmayan (*brethren*'in çağdaş İngilizcede tekilinin olduğunu kabul etsek bile) ve hiç biri dilde başka yerde kullanılmayan iki biçimlikle karşı karşıya bırakır bizi. (t fildr) ve (breðr). *Oxen* sözcüğünün yapılması, sözcüğün iki biçimliliğe ayrılabilmesine karşın, bu duruma özgü bir kuralla ele alınabilen İngilizcenin kural dışı bir olgusu olduğundan, çağdaş İngilizcenin betimlenmesinde /ən/'ın, {s}'nin bir biçimbirimciği gibi kabul edilmesinin bir yararı yoktur.

Okur bu bölümde biçimbirim, biçimlik, biçimbirimcik arasına çizdiğimiz türden ince ayrımları bir işe yaramayan, boş, akademik bir eğlence gibi düşünme eğiliminde olabilir. Ama genel bir dil yapısı kuramı kurmak istiyorsak bu ayrımlar kaçınılmazdır. Görülece-

* Örnek Türkçeye uyarlanmıştır.

ği gibi kimi dillerde sözcükler genel olarak parçalara ayrılabilir (biçimlik), kimilerinde ayrılamaz. Kimi dillerde biçimliklerin her biri bir tek en küçük dilbilgisi birimini (biçimbirimi) simgeler; kimilerinde simgelemez ve kimi dillerde her bir biçimbirim değişmez bir sesbilimsel parça ile simgelenir, oysa ötekilerde belli ortamdaki seçimleri sesbilim ya da dilbilgisi etmenleri ile koşullanan, değişik biçimliklerle (biçimbirimciklerle) simgelenir.

Sesbilim yönünden koşullanmış biçimbirimcik değişiminin birçoğunun, sesbilim için bürünsel ya da ayırıcı özellik çözümlemesi benimsenerek ortadan kaldırılabileceği doğrudur. Ancak dilbilgisi yönünden koşullanmış biçimbirimcikler bu yolla ortadan kaldırılamazlar, sesbilim yönünden koşullanmış olanlarınsa ancak bir bölümü ortadan kaldırılabilir. Bu yönden biçimbirimcik kavramı yararlıdır. Ancak asıl önemli olan biçimbirim ile biçimlik, dilbilgisel biçim ile 'tözel' simgelenmesi arasındaki ayrımdır. Çünkü *went* ve *killed* ve *worse* ve *bigger* arasındaki hem dilbilgisel hem de biçimsel yönden ayrımı ancak bu ayrımı yaparak açığa çıkarabiliriz. Betimlemenin tümüyle dilbilgisel bölümünde hem 'düzenli' hem 'düzensiz' biçimler benzer yolda ele alınabilir:

{go} + {ed}, {kill + ed}; {bad + er}, {big + er} vb.

'Düzenli' ve 'düzensiz' biçimler arasındaki ayrım betimlemede sözcüklerin, deyim yerindeyse, sesbilimsel (ya da yazımsal) tözde tümüyle dilbilgisel birimler olarak 'somutlanmalarında' görülür. Düzenli biçimlerde (*killed* gibi) biçimlikleri birleştirmek için kurallar kullanılabilir (şimdi dilin bütünü'nün betimlenmesi açısından biçimbirim yerine biçimlik kullanmanın yararı anlaşılıyor). Bu kurallar çok genel olarak uygulanabilecek kurallardır ve birçok durumda, daha resmi bir biçimde, 'özel kurallarla açıklanamayan herhangi bir biçim, şu koşullarda, şu koşullara göre ele alınmalıdır' gibi bir düzenlemeye kapsamları açık bırakabilir. Kuralsız sözcükler, sınırlı durumda tek bir sözcüğe uygulanarak, örn '{go} + {ed}' *went* ile gerçekleşir' sınırlı kapsamda kurallarla ele alınır. Hem 'düzenli' hem 'düzensiz' biçimlerin uygun olarak ele alınmalarını sağlamanın yollarından birisi, kuralları uygulanabildiğinde, dar kapsamlı kural önce, sınırları tümüyle geniş tutulabilecek genel kapsamlı kural daha sonra uygulanabilecek biçimde sıralamaktır.

5.3.6 Yalınlayan, bağlantılı ve bükünlü diller

Biçimbirim, biçimlik ve biçimbirimciği birbirinden ayırdığımıza göre, bundan önceki paragrafta sözünü ettiğimiz diller arasındaki kimi ayrımların örneklendirilmesinde bunlara dayanabiliriz. Diller çoğu

zaman, (19. yüzyıldan kaynaklanan sınıflandırma dizgesi açısından) *yalınlayan*, *bağlantılı* ve *bükünlü* (ya da kaynaşmalı) olarak *yapısal* türlere ayrılır.

Yalınlayan (ya da analitik) bir dil bütün sözcüklerin değişmez olduğu bir dildir (Şimdilik sözcük kavramını olduğu gibi kabul ettiğimizden sözcük ile biçimbirimi ayırmanın gerekli olup olmadığı konusunu bundan sonraki bölüme bırakıyoruz). Çince, sıklıkla yalınlayan dilin en iyi bilinen bir örneği olarak anılır; ama bugünlerde bilim adamları birçok Çince sözcüğün birden çok biçimbirimden oluştuğu konusunda anlaşmış görünüyorlar ve Vietnam dili Çince'den daha 'tipik' bir yalınlayan dil örneği gibi görülüyor. Kuşkusuz bir dilin yalınlayıcı olup olmaması bir derece sorunu. Belli bir dilde sözcük ve biçimbirimlerin varlığı önceden kabul edildiğinde, 'yalınlamanın' ortalaması biçimbirimlerin sözcüklere oranı olarak anlatılır: Oran ne ölçüde düşükse, dil o ölçüde yalınlayan bir dildir (1.00 oranı ideal yalınlayan dilin bir özelliğidir). Bir çok dil için sürekli metinler üzerinde hesaplanan ortalama oranlar, sözgelimi İngilizcenin (1.68 oranıyla) Sanskritçeden (2.59) ya da yüksek derecede bireşimsel Eskimo dilinden (3.72) daha 'analitik' bir dil olduğunu göstermiştir. Bu rakamların, sürekli metinler üzerinde ortalama oranı verdikleri anımsanmalıdır. Bir dil kimi sözcük kümeleri açısından görece yalınlayan, öteki kümeler açısından da görece bireşimsel olabileceğinden ve olduğundan, dildeki her sözcük bir kez sayılarak bütün sözcükler hesaplanırsa oranlar epeyce değişik olabilir.

5.3.7 *Türkçe: bağlantılı bir dil*

Şimdiki amacımız yönünden (ikisi de bireşimsel olan) bağlantılı ve bükünlü diller arasındaki ayrım bizim için daha ilginçtir. Bağlantılı bir dil, sözcüklerin her bir biçimliliğin bir biçimbirimi simgelediği bir dizi biçimlikten oluştuğu dildir. Türkçe 'ideal' bağlantılı dil örneğine çok yaklaşan bir dil olarak ele alınabilir. Türkçede çoğul biçimliliği {ler}'dir, iyelik biçimliliği {i}'dir, çıkma durumu biçimliliği {den}'dir. Türkçede adlara eklenen daha birçok biçimlik vardır; ancak 'bağlantılılığın' niteliğini açıklamaya yukardakiler yetecektir. *Ev* 'yalın' tekil biçimdir; *evler* yalın çoğuldur; *evi* tekil iyeliktir; *evleri* çoğul iyeliktir; *evden* tekil çıkma durumu; *evlerden* çoğul çıkma durumu; *evinden* tekil iyelik çıkma durumu, *evlerinden* çoğul iyelik çıkma durumu gösterir. (*i* ile *den* arasına *n* konması kendiliğinden ve düzenlidir). Dikkati çeken ilk şey, sırasıyla çoğul, iyelik ve çıkma durumunu simgeleyen üç biçimliliğin her birinin, {ler} {i} ve

{den}, sesbilimsel kimliklerini korumaları ve hemen tanınabilmeleridir; deyim yerindeyse, bir sırada ('yapışık') bağlantılıdır. Sonuç olarak Türkçe sözcükler, genel olarak, bileşen biçimliklere kolayca ayrılabilirler: *ev-ler-i(n)-den*.

Türkçenin ikinci, daha az önemli olmayan bir özelliği de belli bir sözcükte her biçimliliğin yalnızca bir biçimbirimi simgelemesidir. Bu iki özellik, (i) biçimliklere ayrılma yönünden belirlilik (5.3.2) ve (ii) biçimlik ile biçimbirim arasında bire bir çakışma, bağlantılı dillerin özelliğidir. Ancak bu iki özelliğin birbirinden bağımsız olduğuna dikkat edilmelidir: Aşağıda göreceğimiz gibi, bir dilde biri olmadan öteki görülebilir. Burada biçimlik ile biçimbirim arasında varlığı öne sürülen bire bir çakışmanın belli bir sözcük içinde geçerli olduğuna dikkat edilmelidir: ({i} de içinde) kimi Türkçe biçimlikler, İngilizcede /s/, /z/ ve /iz/'in eylemlerde geniş zaman tekil biçimbirimi, adlarda çoğul biçimbirimi simgelemeleri gibi, değişik sözcük kümelerinde değişik biçimbirimleri simgeleyebilirler. Dillerin böyle tek biçimliklerle çok biçimbirimi simgeleme derecesi (birçok biçimbirimcikle tek biçimbirimi simgelemenin tersidir) oldukça değişiktir.

5.3.8 Latince: bükümlü bir dil

Şimdi de bükümlü dil örneği olarak Latinceyi ele alalım. Genel olarak söylemek gerekirse Latince sözcükler biçimliklere ayrılamazlar; daha doğrusu ancak saymaca bir tutarsızlık ve biçimbirimcikleri artırma pahasına biçimliklere ayrılabilirler. Örneğin şu sözcükleri ele alalım: *domus* ('ev', yalın tekil), *domi* ('evin, tekil, iyelik), *domum* (tekil belirtme durumu), *domo* ('evden', tekil çıkma durumu), *domi* ('evler', çoğul, yalın durum), *domorum* (çoğul, iyelik) *domos* (çoğul, belirtme durumu) *domis* (çoğul çıkma durumu). Bu sözcükleri bir yanda *dom*, öte yanda *us*, *i*, *um*, *o*, *orum*, *os*, *is* olarak ayırabiliriz; kimi dilbilgisi uzmanlarının yaptığı da budur. Şimdi de karşılaştırma yapmak için yaygın, başka bir dizi sözcüğü ele alalım: *puella* ('kız', yalın durum), *puellae* (tekil, iyelik) *puellam* (tekil, belirtme) *puellā* (tekil, çıkma durumu) *puellae* (çoğul, yalın) *puellarum* (çoğul, iyelik), *puellās* (çoğul, belirtme durumu), *puellis* (çoğul, çıkma durumu). Burada nasıl bir bölümleme ilkesini izleyeceğiz? İki türün 'sonlarını' uyuşturmaya çalışırsak, elbette *puell* ile *a*, *ae*, *am*, *ā*, *arum*, *ās*, *īs* (iki ad türünde ortak olan tek biçimlik *is*'tir) biçiminde ayırabiliriz. Ancak *puelle*, *puellae* vb. böyle ayırırsak, *a* ya da *ā* *puellis* dışında ikinci türün bütün biçimlerinde bulunduğu ve *domus* vb. birinci dizinin hiçbirinde bulunmadığından, belki iki biçimbirimcik kabul etmemiz gerektiği gibi rahatsız edici bir düşünce ile başbaşa

kalırız: *puell* (yalnızca *is* ile birleşir) ve *puella* (tekil, yalın durumda 'sıfır' ile ve *e*, *m*, *a*, *arum*, *as* ile birleşir: uzun *â* sesi şimdi birbirini izleyen iki kısa *a* biçiminde çözümlenmiştir). Bu bir ölçüde çekicidir. Bunun gibi birinci tür için de iki biçimbirimcik kabul edebiliriz; *dom* ve *domo* (ünsüzlerden önce *domo*'nun değişik bir biçimi olarak bulunan *domu* da üçüncü, 'sözde biçimbirimcik' kabul edilebilir); böylece tekil belirtme durumu biçimliği (*m*) ile iki türün belirtme ve çoğul iyelik biçimlerini tanımlayabiliriz (ünlü uzunluğu + *s* ve ünlü uzunluğu + *rum*). Ama yine de iki tür adın bitişlerinde birçok biçimbirimcikle başbaşa kalırız: 'sıfır ve *s* (ya da *us* ve *os*) tekil yalın durumu için vb. Latince bilen herhangi bir kimsenin bilebileceği gibi, geleneksel olarak çekim denilen, birçok düzensiz ad bir yana, ayrıca düzenli üç biçimlemeyi de açıklamak zorundayız. Yalnızca iki tür karşılaştırıldığında *usa* uygun görünen şey, öteki türler için içine karışırsa pek öyle görünmez. Kuşkusuz Latince (ve Yunanca) sözcüklerin biçimliklere kolayca ayırlamamaları yüzündendir ki, bunların yapılışı klasik dilbilgisi uzmanlarınca değişik biçimde ele alınmıştır. Latince (ve Yunancada) sözcük yapımıyla uğraşmada geleneksel yol, bunları türlere ayırmak (ad ve sıfatlar için 'ad çekimi', eylemler için 'çekim') ve her bir tür için, türün bütün üyelerinin bütün biçimlerini veren çizelge ya da 'örneklem' düzenlemektir. Uygun 'örnekleme' gönderimde bulunarak türün öteki üyelerinin biçimlerini oluşturmak dilbilgisini kullanan kişinin kendisine bırakılmıştı (*paradigm* 'örneklem' terimi Yunanca 'örüntü' ya da 'örnek' sözcüğünden gelmektedir). Başka bir anlatımla klasik dilbilgisi uzmanları, kuralları değil, yalnızca biçimlenme 'örüntülerini' oluşturmuşlardır. Son yıllardaki kimi Latin (ve Yunanca) dilbilgisi kitapları bu geleneksel 'örneklemleri' korumuşlar ancak geleneksel 'bükün' yöntemi üzerine, sözcükleri 'gövde' ve 'eklere' ayırma çabasını eklemişlerdir. Bunu yaparken çoğu zaman tarihsel düşüncelerden etkilenmişlerdir. 19. yüzyılın karşılaştırmalı dilcilerinin ve onları izleyenlerin varsayımlarına göre, birçok Latince (ve Yunanca) 'bükün bir zamanlar ayrı olan biçimliklerin kaynaşmasıyla açıklanabilir. Dilin eşzamanlı çözümlenmesinde bu tümüyle konu dışıdır. Latince (ve Yunanca) sözcüklerin biçimliklere ayırlamadıkları olgusundan kurtulamayız.

Latince sözcüklerin açık ve tutarlı bir biçimde biçimliklere ayırılmalarının olanaksızlığı bu dili 'bağlantılı' değil, 'bükünlü' (ya da kaynaşmalı) yapan özelliklerden birini açıklar. Öteki daha önemli özellik, tanıyabildiğimiz sözcük parçaları ile biçimbirimler (biçimbirimin 'en küçük dilbilgisi birimi' olarak tanımına bağlı kalıyoruz) arasında bir çakışmanın bulunmamasıdır. *domus*, *domi* vb. parçaları

dom biçimliğine (ya da *dom*, *domo* biçimbirimciklerine) ve *us* (ya da *s*), *i*, *örum* (ya da ünlü uzunluğu + *rum*) eklerine vb. ayırsak bile, *us*'un bir parçasının (ya da *s*'nin) {tekili}, bir parçasının {yalın durumu}; *i*'nin bir parçasının {tekili}, bir parçasının {iyeliği} simgelediğini söyleyeceğiz. *us* (ya da *s*'nin) aynı zamanda hem {tekil} ve {yalın} ya da {çoğul} ve {yalın'ı} vb. simgelediğini söylememiz gerekir. Bu yönden Latince ve Türkçe arasındaki ayrım çarpıcıdır.

5.3.9 'Katışıksız' tür yoktur

'Analitik' ve 'bireşimsel' karşıtlığı yoluyla (bu da gördüğümüz gibi bir derece sorunudur), sonra da 'bireşimsel' içinde 'bağlantılı' ve 'bükünlü' ayrımı yaparak üç 'tür' dil kabul etmek, herhangi bir dilin 'türlerden' birine kesinlikle uyacağı anlamına gelmez (Kimi 19. yüzyıl dilbilimcilerinin öne sürdüğü gibi). Dillerin bir dilden ötekine, tarihsel gelişimlerini yönlendiren zorunlu bir 'evrim' yasası bulunduğu anlamına hiç gelmez. Sapir'in söylediği gibi, 'Latin türü dillerden... dil gelişmesinin üst basamağı gibi söz etmekte direnen bir dilbilimci, organik dünyada yarış atını ya da Jersey ineğini evrimleştirme ihaneti olarak gören bir hayvanbilimciye benzer. Dillerin 'bükünlü' ya da 'bağlantılı' olarak *tipolojik* sınıflandırılması, dillerin yapılarına göre sınıflandırılma yollarından yalnızca birisidir. Türkçe büyük ölçüde 'bağlantılı' olsa da, bir ölçüde 'bükünlüdür'; Latince de 'bağlantılılık' örnekleri sunar ve iki dil de bir ölçüde analiktir. İngilizce tek biçimbirimden oluşan birçok sözcüğü bulunduğu (örn. *man*, *book*, *go*, *tall*, *good* vb.) epeyce 'analiktir'. İngilizcedeki bireşimsel sözcüklerin bir bölümü 'bağlantılı' (*books*, *taller* vb.); ötekilerse bölümlenme açısından bir ölçüde ya da tümüyle belirsiz olduklarından (karş. *men*, *mice*, *worse* vb.) ya da aynı zamanda birden çok en küçük dilbilgisi birimini simgeleyen parçaları içerdiklerinden 'yarı bağlantılıdır' (ya da 'yarı bükünlüdürler'). Bu 'yarı bağlantılılık' örneği olarak daha önce geniş zaman tekil biçimbirimin 'biçimbirimcikleri' olarak düşündüğümüz /z/, /s/ ve /iz/'i ele alalım. Temelde tek sızıcı bir eke indirgenebilecek olan bu ekler, aynı zamanda hem tekili hem 'üçüncü kişi'yi' simgelerler (karş. *jump-s*, *love-s*, *fish-es* vb.). İngilizcede yukarda sözü edilen iki koşulu yerine getiren tümüyle bükünlü çok az sözcük vardır. Bu örneklerin birisi 'to be' (olmak) eyleminin üçüncü tekil kişisidir. Bu *is*'dir; *i*'ye ({*be*}'nin biçimbirimciliği) ve *s*'ye ayrılabilir ama bu hiç bir yarar sağlamaz çünkü *i* başka hiç bir yerde {*be*}'nin biçimbirimciği olarak bulunmaz.

Bir başka tür 'yarı bağlantılılık'ta vardır. Aynı biçimlik ya ayrı sözcüğün değişik yerlerinde ya da aynı kümenin değişik sözcüklerinde değişik dilbilgisi birimlerini simgeleyebilir. Bu Türkçe ve İngilizce de içinde olmak üzere, birçok dilde az görülür. Örneğin İngilizcede gördüğümüz gibi, aynı biçimlik (ya da /s/, /z/, /iz/ biçimbirincikleri) eylemlerde geniş zaman tekil üçüncü kişiyi, adlarda çoğulu simgeler. *er* biçimliği hem sıfatların üstünlük derecesinde bulunur (*taller vb.*) hem de eylemlerden türetilen 'kılıcı' adlarında (*run(n)-er, read-er vb.*). Yukarda tek biçimlilikle birçok biçimbirimin simgelenmesi olarak tanımlanan şey (böyle denilebilirse) bu tür 'yarı-bağlantılılıktır. 'Çeşitli Avustralya-Endonezya (Sundanese, Tagalog, Malay vb.) dillerinin belirgin bir özelliğidir bu.

5.3.10 Kuram ve uygulama arasındaki tutarsızlık

Biçimbirim ile biçimlik arasındaki ilişkinin tümüyle dilbilgisel bir ilişki olmadığı açığa çıkmış olmalıdır. Latincenin sözcükleri Türkçe sözcükler ölçüsünde kolayca dağılımsal 'etmenlerine' ayrılabilir. Bu bakımdan 'bükünlü' dillerle 'bağlantılı' ('ve çeşitli' yarı bağlantılı') dil arasındaki ayrım dilbilgisi yapısında bir ayrım değildir; en küçük dilbilgisi birimlerinin, sözcüğün sesbilimsel (ya da yazımsal) biçiminde simgelenme yöntemlerinde bir ayrımdır. En küçük dilbilgisi birimlerinin değişik dillerde çeşitli simgelenme yöntemlerine ilişkin tartışmamızdan, biçimbirim ile biçimlilik arasındaki ayrımın en başta, bütün dillerin 'bağlantılı' ya da 'bükünlü' olmadıkları, daha da önemlisi iki türün de 'idealine' uymayan dillerin bulunması (gerçekte belkide tümüyle 'bağlantılı' ya da 'bükünlü' dil hiç yoktur) olgusunun bizi zorladığı bir ayrım olduğu anlaşılmış olmalıdır. Bütün 'bireşimsel' diller tümüyle 'bağlantılı' olsa, biçimbirim değişmez sesbilimsel yapıda en küçük dilbilgisi birimi olurdu ve biçimbirimlerin sözcükler oluşturmak için birleşmelerini doğrudan açıklayabilirdik. Öte yandan, bütün 'bireşimsel' diller tümüyle bükünlü olsalardı, (tanım gereği sözcüğün, biçimbirimi simgeleyen sesbilimsel bir parçası olan) biçimliğe hiç gereksinmemiz olmazdı. Birçok dil bir ölçüde 'bağlantılı', bir ölçüde 'bükünlü' olduklarından biçimbirim ve biçimlik ayrımının yapılması gerekir.

Temelde 'bağlantılı' olan dillerde (dünyanın çoğu dillerinin 'bağlantılı' türe yaklaştıkları söyleniyor) ayrım elbette yararlıdır. Gördüğümüz gibi, dilbilgisi yönünden eşit sözcüklerin dilbilgisinde aynı biçimde dağılımlarını yapabilmemizi sağlar (örn. *çocuklar: çocuk + lar, çiçekler: çiçek + ler vb.*) ve sonra bu sözcüklerin sesbilimsel biçimlerine 'dönüştürülmelerinde' düzenli 'bağlantılı' biçimlerin 'doğrudan

çevriyazısı' için gerekli kuralları ve düzensiz, bağlantılı olmayan biçimlerin dönüştürülmeleri için ('bükünlü' diller için gerekli) özel daha karmaşık kuralları belirlememize yarar.

Ancak temelde 'bükünlü' olan dillerde, bu 'türün' tartışmasında şimdiye değin üstü örtülü kalan bir sorunla şimdi yüzyüze gelmek durumundayız. *Puella*'daki *a* (ya da 'sıfır') ve *domus*'taki *us* (ya da *s*) parçaları (bunlar parça olarak kabul edilirse), {tekil} ya da {yalın} gibi en küçük dilbilgisi birimlerini simgelemezler birleşimi {tekil + yalın} simgelerler. Biçimbirimin en küçük dilbilgisi birimi olarak tanımlanmasında (kavramsal olarak çoğu dilbilimcinin bağlandığı tanım budur) biçimbirim olan, {tekil} ve {yalın} gibi öğelerdir. Yine de Latincenin biçimbirimsel çözümlemesiyle uğraşan çoğu dilbilimci *a* ve *us*'u, 'tekil yalın biçimbiriminin' biçimbirincikleri olarak düşünmüşlerdir. Bu bölümün başında sözünü ettiğimiz kuram ile uygulama arasındaki tutarsızlık budur. Bu tutarsızlığın nedeni kuşkusuz tarihsel bir nedendir; biçimbirim önce, sözcüklerin yapılışı sesbilimsel yünden değişmez parçaların (Sanskrit dilbilgisi uzmanlarının 'kavramı' kullandıkları anlam budur) birleşimleri açısından betimlenebilen diller için oluşturulmuş, daha sonra da 'soyut', dağılımsal bir birim olarak tanımlanmış ve bu biçimbirim ve biçimlik ayırımına yol açmıştır. Latince de biçimbirimin bu iki kavramı arasında bir çatışma var. Biçimbirimi en küçük dilbilgisi birimi olarak tanımlarsak, o zaman Latince de aynı zamanda sözcüklerin biçimlenmesinde işgören bir birim olamaz; öte yandan, sözcüğün biçimleyici bir parçası olarak tanımlarsak o zaman da Latince de en küçük dilbilgisi birimi (ya da dilbilim kuramına ilişkin evrensel bir kavram) olmaz.

5.4 Sözcük

5.4.1 Biçimbilgisi ve sözdizimi

Sözcük geleneksel dilbilgisi kuramının *en gözde* birimidir. Biçimbilgisi ve sözdizimi arasında sık sık çizilen ayırımın dayanağı ve sözlükbilimin ana birimidir.

Biçimbilgisi ve sözdizimi arasındaki ayırma ilişkin yaygın bir görüşe göre *biçimbilgisi* sözcüklerin iç yapılarıyla, *sözdizimi* de bunların tümcelerde bir araya getirilmelerini yöneten kurallarla uğraşır. 'Biçimbilgisi' ve 'sözdizimi' terimlerinin kendileri ve uygulanma biçimleri sözcüğün öncelliğini anlatır. Kökenbilgisel yünden 'biçimbilgisi' yalnızca 'biçimlerin incelenmesi', 'sözdizimi' ise, 'bir araya getirme' kuramıdır. Geleneksel dilbilgisi uzmanları dilbilgisinde ele alınan 'biçimlerin' sözcüklerin biçimleri olduğunu ve tümcede 'bir

açaya getirilen' ya da birleştirilen birimlerin sözcükler olduğunu önceden kabul etmişlerdi. Dil üzerine daha eski kitaplarda, biçimbilgisi ve sözdizimi arasındaki ayrım arasına 'biçim' ile 'işlev' ayrımı biçiminde belirlenir. Bu da yine sözcüğün önemini anlatır: sözcüklerin tümcede ('özne', 'nesne', 'tümleç' vb. kavramlar açısından) sözdizimi kurallarına göre açıklanan 'işleve' göre değişik bir 'biçim' aldıkları varsayılır ve bu değişik biçimler 'biçimbilgisince' ele alınır.

5.4.2 Bükün ve türetme

'Biçimbilgisi' terimi 'geleneksel' denilebilecek ölçüde yerleşmişse de, gerçekte klasik dilbilgisinde kullanılan bir terim değildir. Klasik dilbilgisinde 'sözdizimine' karşıt olan terim 'bükündür'. Yunanca ve Latince'nin standart, başvuru niteliğindeki dilbilgisi kitapları ve çağdaş dillerin klasik ilkelere dayalı dilbilgisi kitapları genellikle iki değil, üç bölüme ayrılmıştır: bükün (ya da *accidence*), türetme (ya da 'sözcük') ve sözdizimi. Ancak bu üç bölüm dilbilgisi uzmanı yönünden eşit önemde düşünülmektedir. Bükün ve sözdizimine yüzlerce sayfa ayrılırken, türetmeye birkaç sayfadan çok yer ayrılmaz. Bu oransız düzenlemenin nedeni klasik dilbilgisinde gerçekte türetmenin yeri olmamasıdır. Bükün dilbilgisi kuramında aşağı yukarı şöyle tanımlanır: Bükün bir sözcüğün biçiminde tümcedeki öteki sözcüklerle ilişkisini anlatmak için yapılan değişikliktir. Belli dillerin dilbilgisi kitaplarında bükün bölümü, (seçilen yapılar örnekçesine ya da 'örnekleme' göre) ad, sıfat ve adılların 'ad çekimini', eylemlerin 'eylem çekimini' betimler. *Türetme* bölümü ise varolan sözcüklerden (ya da köklerden) yeni sözcük yapımında kullanılan değişik süreçlerin bir dizelgesini verir: Addan sıfat (*tuz, tuzlu*) eylemden ad (*yazmak, yazar*) eylemden sıfat (*vurmak, vurucu*) vb. Dilbilgisinin ana bölümündeki kurallar bu bileşenlerin işlevi ve dağılımına ilişkin birşey açıklamazken bile, kimi sözcüklerin bileşenlerine ayrılabilmesi olgusunun bilinmesi karşısında türetmeye hiç yer ayrılmaması çarpık, kuramsal yönden tutarsız bir davranıştır.

'Biçimbilgisi' terimi 19. yüzyılda hem bükün, hem türetmeyi kapsamak için dilbilime alınmıştı (Terimin Goethe tarafından bulunduğu ve ilk kez biyolojide canlı organizmaların 'biçimlerinin' incelenmesinde kullanıldığı anlaşıyor; birinci bölümde gördüğümüz gibi, 19. yüzyılın ortalarından başlayarak dilbilim evrimsel biyolojiden çok etkilenmiştir). Bu dönemde klasik Batı dillerinin dilbilgisi kitaplarına türetme ile ilgili bir bölüm konulmasının nedeni, elde ettikleri Sanskrit dilbilgisi uzmanlarının yazılarından geniş ölçüde etkilenen karşılaştırmalı dilcilerin, tarihsel açıdan sözcüklerin yapı-

lıklarının dizgesel incelenmesine ilgi duymalarıdır. Bükün ve türetim işlemlerinin birçok ortak yanı olduğu da anlaşılmıştır.

Ancak klasik dilbilgisinde bükün ve türetim arasındaki ayrım kesinlikle temeldi. *Yazıyor*, *yazmak* sözcüğünün sözdizimi yönünden belirlenen bir biçimi olduğu halde, *yazar* kendine özgü biçimsel dizisi ya da 'örneklemi' bulunan değişik bir sözcüktür. Yapılışları açısından hem *yazıyor* hem de *yazar*'ın bir kök (ya da 'gövde') *-yaz-* ile bir ekten *-iyor* ya da *-ar* oluştuğunun düşünülebilmesi, klasik dilbilgisi kuramının önsayıltılarının getirdiği değişik işlemler yüzünden gözden kaçmıştır. Klasik dilbilgisinin varsayımlarına dayanan standart İngilizce (ve öteki dillere ilişkin) sözcükler, türetilmiş biçimleri ayrı ayrı sözcükler olarak sıralar ama dilin yerleşik dilbilgisinde 'örneklemelerden' yola çıkılarak kurulabilecek düzenli, bükünsel biçimlere yer vermezler. Daha sonraki bölümlerde, geleneksel olarak türetim diye bilinen birçok şeyin, İngilizcenin üretimsel dilbilgisi çerçevesinde sözdizimi kurallarıyla bütünleşeceği ve bütünleşmesi gerektiği açığa çıkacaktır. Ancak şimdilik türetim konusunu bir yana bırakıp 'sözcük' kavramına daha yakından bakabiliriz.

5.4.3 'Sözcük' teriminin belirsizliği

'Sözcük' terimi bundan önceki paragraflarda üç ayrı anlamda kullanılmıştır. İlk iki anlamı 'gerçekleşme' kavramı açısından kolayca ayrılabilir (bkz. 2.2.21). Biçimbirimin sesbilimsel (ya da yazımsal) simgelenmesi olarak biçimliliği nasıl ayırmamız gerekiyorsa, sesbilimsel (ya da yazımsal) sözcüklerle simgeledikleri dilbilgisel sözcükleri birbirinden ayırmalıyız. Örneğin sesbilimsel /sðeŋ/ sözcüğüyle bunun karşılığı olan yazımsal *sang* (şarkı söyledi) sözcüğü belli bir dilbilgisel sözcüğü simgeler (geleneksel olarak *sing*'in geçmiş zamanı olarak adlandırılır); oysa sesbilimsel /kʌt/ sözcüğü ve karşılığı olan yazımsal *cut* sözcüğü, üç ayrı dilbilgisel sözcüğü simgeler: '*cut* sözcüğünün geniş zamanı', '*cut* sözcüğünün geçmiş zamanı' ve *cut* sözcüğünün bitmişlik anlatan zamanı'. İngilizcede sesbilimsel ve yazımsal sözcüklerin genel olarak, aynı diziden bir (ya da daha çok) dilbilgisel sözcüğü simgelemeleri açısından bire bir çakışma içinde olduklarını daha önce söyledik. (bkz. yukardaki örnek). Ancak a) Bir ile çok, b) Çok ile bir sözcüğün sesbilimsel ve dilbilgisel yönden çakıştığı örnekler de vardır: karşı. a) /poustmðn/: *postman*, *postmen*; /mi:t/: *meat*, *meet*; b) /ri:d/, *read* (*read*'in geniş zamanı ve geçmiş zamanı), İngilizce yanında yazım gelenekleri yalnızca bir ölçüde seçil olduğu söylenen birçok dilde de, sesbilimsel ve yazımsal sözcükler arasında bir ile çok ya da çok ile bir sözcüğün örtüşmeleri görülebilir.

5.4.4 Sözcük ile sözlükbirim

'Sözcük' teriminin üçüncü, daha soyut bir kullanımı vardır. Yukarıda geleneksel dilbilgisinde *yazıyor*, *yazmak* sözcüğünün bir biçimi iken, *yazar* kendi biçimsel dizisi ya da 'örneklemi' ile değişik bir sözcüktür dediğimizde anlatmak istediğimiz buydu; '*sing*'in geçmiş zamanı olarak *sang*'den söz ederken de üstü örtülü olarak söylediğimiz bu 'soyut' anlamdı. Çağdaş dilbilimciler bu daha soyut kullanımı göz ardı etmişler, üstelik kınamışlardır. Örn. Bloomfield *book*, *books* ya da *do*, *does*, *did*, *done* gibi biçimlerden 'aynı sözcüğün değişik biçimleri olarak' söz etmekte okul geleneğinin 'yetersiz' olduğunu söyler. Ancak bu yetersizliğin suçlusu Bloomfield'in kendisidir. Sözcüğü nasıl tanımlayacağımıza karar vermek bizim elimizdedir. Önemli olan bu üç anlamı birbirinden ayırmaktır. Çağdaş dilbilimciler bunu her zaman tutarlı biçimde yapmamışlardır ve bunun sonucu sık sık geleneksel dilbilgisi kuramını yanlış yorumlamışlardır. 'Sözcüğün' klasik dilbilgisinde taşıdığı asıl anlam bu 'soyut' anlamdır. Ne var ki birçok dilbilimci 'sözcük' terimini bir yandan /səen/ ya da *sang* gibi sesbilimsel ya da yazımsal sözcüklere, öte yandan bunların simgelediği dilbilgisi biçimlerine gönderimde bulunmak için kullandıklarından (bu iki anlamı bile çoğu kez birbirinden ayırmazlar), biz, tümcelerinin üretiminde gerekli olan sözdizimi kurallarına göre değişik çekim biçimlerinde bulunan daha soyut birimleri anlatmak için *sözlükbirim* terimini öne süreceğiz. Yazımsal yönden sözlükbirimler büyük harfle yazılarak sözcüklerden ayrılacaktır. Örneğin *cut* yazımsal sözcüğü, CUT sözlükbirimine ilişkin üç değişik çekim biçimini (üç değişik dilbilgisel sözcüğü) simgeler.

Bu kitabın daha sonraki bölümlerinde, 'sözlükbirim' terimini yalnızca 'sözcüğün' hangi anlamının anlatılmak istendiği bağlamda belli değilse kullanacağız. Çağdaş dilbilimin, sözcüğün daha soyut tanımına ilişkin geleneksel uygulamayı izlememiş olması üzücüdür.

5.4.5 Bükün

Geleneksel dilbilgisinde kullanıldığı biçimiyle 'biçim' teriminin sezdirimleri üzerinde biraz durmak iyi olacak. Daha önce Saussure'ün 'töz' ile 'biçim' arasında çizdiği karşıtlığın, bu terimlerin Aristo'cu ve skolastik karşıtlığından ayrılması gerektiğini görmüştük. Terimbilgisinde ince ayrımları bulunan ('töz', 'özdek', 'biçim', 'öz', 'varlık', vb.). Aristo metafiziğinin ayrıntılarına girmeyeceğiz ama klasik dilbilgisinin, az ya da çok Aristocu türden doğaötesi varsayımlara dayandığı bilinmelidir. Özellikle, bu anlayış bir nesnenin 'temel' ve 'bilimsel' özellikleri arasında bir ayrımı varsayar. Sözgelimi akıllı ve

iki ayaklı olmak insan 'özünün' bir parçasıdır; oysa belli kimselerin kızıl saçlı ya da mavi gözlü olmaları 'raslantısaldır'. Bunun gibi, tüm-celerde bulunan sözcüklerin belli 'bükünsel' özellikleri vardır (adlar tekil ya da çoğul, eylemler şimdiki, geçmiş ya da gelecek zamandadır vb.); dilbilgisi uzmanının 'örneklemeleri' (ve kuraldışına ilişkin dizelgeleri) değişik kümeden sözcüklerin 'biçimlerini' betimler. Sözlükbirimler (geleneksel dilbilgisinin sözcükleri) 'bükünsel' özelliklerden ayrı olarak düşünülen temeldeki değişmez birimlerdir. Yukarda Roger Racon'dan yapılan alıntının temelinde bulunan da bu kavramdır. (1.2.7): 'Dilbilgisi bükün yönünden değişiklik gösterse de, bütün dillerde, temelde aynıdır. 'Bizim çekim dediğimiz geleneksel 'bükün' terimini açıklayan kavram da budur: Tam söylemek gerekirse sözcükler 'bükünlerine' göre (Latince *accidenta*: bükünsel özellikler) 'çekilir' (biçimlerini değiştirir). Klasik dilbilgisi uzmanları, evrendeki öteki nesnelerin 'bükün' özellikleri gibi, sözlükbirimlerin 'bükün' özelliklerinin sınırlı bir 'ulamalar' dizisi çerçevesinde sınıflanabileceğini varsaymışlardır (7.1.1). Klasik dilbilgisinin temeline ilişkin, bu kitapta verilebileceğinden daha kapsamlı bir inceleme, dilin incelenmesinde Aristocu dizgenin her zaman tutarlı olarak uygulanamayacağını gösterecektir. Bu kısa açıklama geleneksel 'sözcük' kavramının aydınlatılması için yeterlidir. Göreceğimiz gibi, doğaötesi anlamlarından sıyrıldığında, geleneksel sözcük (ya da sözlükbirim) anlayışı birçok çağdaş dilbilimciden gördüğünden daha yakın bir ilgiye layıktır.

5.4.6 Yazımsal sözcükler

Şimdi sözcük sorununu ve genel dilbilim kuramındaki konumunu ele alabiliriz. İkisini birbirinden ayırmasalar da, çağdaş dilbilimcilerden çoğunun ilgisini sözlükbirimden çok sözcüğün çektiğini gördük. Okullarda öğretilen ve daha sonraki uygulamalarla sürdürülen okuma ve yazma alışkanlıklarıyla, sözcüklerin sözcüklerden oluştuğu dışında birşey düşünmemiz güçtür. Ama sözcükleri sözcüklere ayırmak yalnız eğitim görmüş, okur yazar kimselere özgü birşey değildir. Sapiir, eğitim görmemiş, hiç yazma deneyimi olmayan Kızılderili konuşucuların, kendilerine söylendiğinde kendi dillerindeki metinleri 'sözcük sözcük' yazdırabildiklerini ve sözcükleri sözcüklerden ayırmada ve kendisine birim olarak yinelemede güçlük çekmediklerini anlatır. Dil birimi olarak sözcüğe ilişkin ne söylersek söyleyelim, kimi zaman 'ilkel dillerde' sözcük bulunmadığı biçiminde ileri sürülen görüşü kabul etmemeliyiz. Okur yazarlığa dayanan, özellikle bizim gibi karmaşık ve sanayileşmiş bir toplumda, okuma ve yazma alışkanlığı, ana-

dili konuşmacısının bilincinde dilinin bir ögesi olarak sözcüğü pekiştirecektir (kimi tutarsızlıkları da sürdürecektir); ama sözcükleri sözcelere bölme yeteneğini ilk planda ortaya çıkarmadığı da bir gerçektir.

5.4.7 'Olası durak'

Sözcüğün '*duraklamanın olanaklı olduğu*, birbirini izleyen noktalarla kuşatılan tümcenin herhangi bir parçası' olarak tanımlanması gerektiği öne sürülmüştür. Bu olası durak ölçütünün, sözceleri sözcük diyebileceğimiz parçalara ayırdığını kabul etsek bile, bu kuramsal bir tanım değil, denek ile çalışan dilbilimcilere işlemsel bir katkı olarak düşünülmelidir. Konuşucular olağan olarak sözcükler arasında durmazlar. Olağan olarak durmasa da anadil konuşmacısı istediğinde sözcelerindeki 'olası durakları' yürürlüğe koyabileceğinden, sözcükler onun dili kullandığı olağan durumlarda tanınabilir olsa gerektir. Sözcüğün dilde olağan olarak işleyen bu işlevsel durumudur tanıma almamız gereken; herhalde birçok yazım dizgesinde sözcüğün tanınmasının ardında yatan anadil konuşmacısının işlevsel bir birim olarak sözcüğün bilincinde olmasıdır.

5.4.8 Sözcüğün anlam yönünden tanımı

Sözcüğün iyi bilinen bir tanımı şöyledir: 'Sözcük belli bir anlamın, dilbilgisi yönünden belli bir biçimde kullanılması olanaklı belli sesler bütünüyle birleşimidir'. Anlaşılacağı gibi bu tanım sözcüğün aynı zamanda hem anlam, hem sesbilgisi hem de dilbilgisi biçimi olmasını gerektirir. Belli bir dilin betimlenmesinde sözcük olarak düşünmek isteyebileceğimiz bütün birimlerin bu üç koşulu yerine getirmeleri olanaklıdır. Ancak bu koşulları yerine getiren birimler yalnızca onlar değildir. *Yeni bir kitap* gibi sözöbeklerinin de belli bir anlamları, sesbilgisel biçimleri ve dilbilgisel kullanımları vardır. Daha üst düzeydeki dağılımsal yönden sınırlı parçaların da bu özellikleri vardır. Kimi dilbilimciler sözcüklerin, sözcelerin bu üç koşulu yerine getiren en küçük birimleri oldukları söylenerek tanımın yeterli bir biçime konulabileceğini ileri sürmüşlerdir. Ama bu da yetmez. *Unacceptable* sözcüğündeki *un* ve *able* bu üç koşulu yerine getirir ama genellikle sözcük olarak düşünülmezler; üstelik *unacceptable*, *not acceptable* öbeği ile aşağı yukarı eşanımlıdır; ikisi de üç anlamlı birime ayrılabilir. (Her birinin bir biçimlikle simgelandığı üç biçimbirime: üç dilbilgisi birimine de ayrılabilir). Dilbilgisi birimlerinin tanımlanmasında olduğu gibi, sözcüğün tanımlanmasında anlamsal

düşüncelerin yeri olmadığı sonucuna varabiliriz. Sesbilimsel ölçüte gelince: Daha sonra göreceğimiz gibi, sözcükler sesbilim yönünden birçok dilde çeşitli yollarla sınırlansalar da, bu sesbilimsel özellikler ikincil bağıntılardan öteye geçemezler. Bu bakımdan sözcüğü tanımlamada tümüyle dilbilgisel terimler üzerinde duracağız.

Tartışmayı yalınlaştırmak için, şimdilik birçok dilbilimci gibi bütün dillerde biçimbirimin dilbilgisi çözümlemesinin en küçük birimi olduğunu kabul edeceğiz. Bu bakımdan önümüzdeki soru şudur: Biçimbirim ile tümce arasında, genel olarak yazım geleneğindeki alışkanlıkların desteklediği 'sezgisel' sözcük düşüncemize epeyce uygun düşen bir birimi nasıl tanımlayacağız?

5.4.9 'En küçük bağımsız biçim'

Bu konuda ele alınabilecek ilk yanıt, belki de sözcüğü bütün dillere uygulanabilecek kapsamda tanımlamada çağdaş çabaların en ünlüsü, Bloomfield'in yanıtıdır. Bloomfield'e göre sözcük, 'en küçük bağımsız biçimdir'. Bu tanım daha önce 'bağımsız' ve 'bağımlı' biçimlerin ayırımına dayanır: Bütün sözcükler olarak (olağan bir durumda) hiçbir zaman bulunmayan biçimler *bağımlı* biçimlerdir; sözce olarak tek başına bulunabilen biçimler *bağımsız* biçimlerdir. Hiçbir parçası kendi başına bağımsız bir biçim olmayan bağımsız bir biçim, Bloomfield'in tanımına göre sözcüktür. Okur, uygulanabildiğince, bu tanımın dilbilgisel sözcüklerden çok sesbilimsel sözcükler için geçerli olduğunu anlamış olmalıdır. Bloomfield bu iki kavramı açıkça birbirinden ayırmamıştır.

Bloomfield'in tanımının, sözcük olarak kabul etmek istediğimiz, değişik dillerdeki birçok biçimi kapsayacağına kuşku yok; konuşmanın akışında kullanıldıklarında tanımın kapsadığı biçimler arasındaki 'olası durakları' gerçekleştirmede anadili konuşmacısının yeteneğini yeterince açıklayabilecektir. Ancak Bloomfield'in kendisinin de belirttiği gibi, tanım geleneksel olarak sözcük gibi düşünülen kimi biçimleri kapsamayacaktır: örn. İngilizce *the* ya da tanımlıklar. Dilin olağan durumdaki kullanımında bu biçimlerin bütün sözce olarak bulunma olasılıkları yoktur. (Elbette bulmaca çözen birisi *th* ile başlayan üç harfli bir sözcük sorduğunda *the* sözcüğü bütün sözce olarak bulunabilir. Ya da *a'mı the'mı* dediniz diye sorulduğunda. Bu tür bağlamlarda dilsel birimler 'kullanılmamakta' yalnızca onlardan 'söz edilmektedir' ve 'söz etme bağlamında her derece ve düzeyden dil birimi bütün sözce olarak kullanılabilir). Bloomfield elbette bu güçlüğü ayırdındadır; ama birinci ölçütüne bağlı kalacağı ve geleneksel sınıflandırmalarına karşın *the* ve *a* gibi biçimler gerçekte söz-

cük değildirler, diyeceği yerde, birinci, bağımsız bulunma ölçütü ile sözcük olarak sınıflandırılan biçimlere 'koşut' olan ek bir ölçüt getirmektedir. *The* ile *a* tümcelerinde, *this* ile *that*'in bulunduğu aynı ortamlarda bulunurlar (örn. *the man, a man, this man, that man* vb.); *this* ile *that* en küçük bağımsız biçim olarak bulunabilir ve sözcük olarak sınıflandırılırlar, öyleyse *the* ve *a* da sözcüktürler.

Bloomfield'in sözcüğü bağımsızlık ve bağımlılık açısından tanımlaması birçok tanınmış dilbilimci tarafından benimsenmişse de, yeterli sayılması güçtür. Dilbilgisi betimlemesinin birincil amacını gözden kaçırmamalıyız; betimlenen dilin sözcüklerinin ve olası sözcüklerinin türetilebileceği tümcelerini üretmek. Bütün sınıflandırma sorunları bu amaca katkıda bulunmak içindir. Genel olarak tümcelerinin birçok biçimbirimden oluştuklarını; sözcüğün tümce düzeyinin 'altında' tipik olarak birkaç biçimbirimden oluştuğunu kabul edebiliriz. Ama bir biçimbirimler 'bütününe' 'birim' demek, bunların tümcede sözcük olarak kabul edilmeyen öteki biçimbirim kümelerinden daha 'kaynaşık' durumda olmaları demektir; tümcelerinin (en az) iki ayrı tür bir araya getirme ilkesini, biçimbirimlerin bütüncelerde (bunlara dilbilgisel sözcükler diyeceğiz) birleşmelerini belirleyen ilke ile sözcüklerin tümcelerinde birleşmelerini belirleyen ilkeyi gözönüne aldığımızda daha yeterli bir biçimde türetilebilecekleri anlamına gelir. Şimdi deneysel bir olgu olarak 'en küçük bağımsız biçimler' dizisinin genel olarak bütün dillerde dilbilgisel sözcükleri simgeleyen sesbilim birimleri dizisine denk düştüğü doğru olabilir; ama böyleyse, bu olgu herhalde sözcüğün tümcedeki 'bağdaşıklığına' dayanır ve onu yansıtır ve dilbilgisi uzmanını ancak dolaylı olarak ilgilendirir. 'Olası durak' ölçütü gibi, 'en küçük bağımsız birim olarak bulunma' ölçütü de, denek ile çalışan dilbilimci için yalnızca işlemsel bir katkı sağlar. Öyleyse sözcüğün bir dilbilgisi birimi olarak 'bağdaşıklığı' dediğimiz konuda söz konusu kimi özelliklere daha yakından bakalım.

5.4.10 Sözcüğün iç bağdaşıklığı

Biçimbirimlerin birleşimi olarak düşünülen sözcüğün dilbilgisel 'bağdaşıklığı' iki ölçüt açısından tartışılır: 'yerel devingenlik' ve 'kesintisizlik'. Bunlardan birincisi biçimbirimlere (ya da biçimliklere) ayırdığımız şu örnekle açıklanabilir:

Çocuk-lar ağır ağır tepe-ye tırman-dı-lar

1 2 3 4 5 6 7 8 9

Tümce birbirlerine göre belli bir sırada bulunan dokuz biçimbirimin birleşimi olarak düşünülebilir. Ancak yukardaki biçimbirimlerin tüm-

cede bulunuş sırasından başlayarak çeşitli yer değiştirmeler olanaklıdır: *ağır ağır çocuklar tepeye tırmandılar; tepeye tırmandılar çocuklar ağır ağır*. Bu iki olasılık yerine sayıları koyarsak şunları elde ederiz:

3 4 1 2 5 6 7 8 9
5 6 7 8 9 1 2 3 4

Kabul edilebilir Türkçe tümce ortaya çıkaracak başka yer değiştirmeler de olanaklıdır. Ancak sorun şudur: Bütün yer değiştirmelerde kimi biçimbirim çiftleri yalnız hep bir arada olma yönünden değil, birbirlerine göre aynı sırada olmak bakımından 'kitle' gibi davranırlar: 2 1 3 (*lar çocuk ağır*) ya da 8.7.9 (*dı tırman lar*) gibi diziler olası değildir. Sözcüğün özelliklerinden birisi (bileşen biçimbirimler açısından) iç yönden değişmez ama yer yönünden devingen olmasıdır (tümcedeki öteki sözcüklerle yer değiştirebilmesidir). Kuşkusuz bu özellik 'bağımsız' sözcük düzeni bulunan dillerde daha da çarpıcıdır.

Yerel devingenlik ile iç değişmezliğin birbirinden bağımsız olduklarına dikkat edilmelidir. Sözelimi sözcük sırasının değişmez olduğu ama sözcükler içindeki biçimbirimlerin sırasının yer değiştirebildiği bir dil bulduğumuzu düşünelim (A, B ve C'nin sözcük olduğu düşünülerek) bu şöyle gösterilebilir:

A	B	C
1 2 3	4 5 6	7 8 9 10
2 3 1	6 4 5	10 9 8 7
3 2 1	5 6 4	9 7 8 10
2 1 3	4 5 6	9 10 7 8

Burada ara birimler içindeki sıranın 'bağımsızlığı' ile karşılaştırıldığında 'değişmez' olan ara birimlerin birbirlerine göre sırasıdır. İngilizceden örnek verilirse: Yalnız *The girls have been eating apples değil, Girl the-s have been...* vb. de kabul edilebilir olacaktır. Bildiğim kadar bugüne değin bu özelliği olan bir dil bulunmamıştır. Daha önce gördüğümüz gibi, 'bağımsız' sıra, eğer varsa, ancak üst düzeylerde bulunur (bkz. 2.3.6). Bu, dilin yapısına ilişkin deneysel bir olgudur. Biraz önce düşlediğimiz bunun tersi bir durum yalnızca mantıksal olarak düşünülebilecek birşey değildir; aynı zamanda sözcüğü dilin yapısal bir birimi olarak görece 'bağımsız' sözcük sırası olgusundan daha açık bir biçimde tanımlayabilir.

Ancak yerel devingenlik ve iç değişmezlik ilkelerinin birbirlerinden bağımsız olduklarını söyledik. Yine İngilizceden örnek verebiliriz. Yerel devingenlik ölçütü belirli tanımlık 'the'yı sözcük olarak tanımlayamayacaktır. Nitelediği addan bağımsız olarak tümcede bir yerden başka bir yere götürülemez. Bu yönden İsveççe, Norveççe

Romence, Bulgarca, Makedonya dili ve benzerlerinde bulunan 'son takısal' tanımlıklara benzer. ('sontakısal' önce gelen değil, izleyen anlamındadır, karış. sontakı, öntakı, 7.4.7. Örn. Romence *lup* (kent): *lupul* (bu, o kent), Makedonyaca *grad* (kent): *gradot* (bu, o kent). İngilizce tanımlığı Romence ya da Makedonyaca tanımlıktan daha çok sözcük benzeri yapan 'kesintilenirlik' (ya da 'içe alınırılık') *The-boy* dizisi kesintiye uğratılabilir oysa *grad-ot* ya da *lup-ul* kesintiye uğratılamaz: 'kesintilenirlik' ile az ya da çok serbestçe, 'biçim-birimler' ya da 'biçimbirim kütleleri' arasına başka öğelerin konulabilmesi anlatılmak istenmektedir. Örneğin *the* ile *boy* arasına birçok öğe konulabilir: *the big strong strapping boy* (büyük, güçlü, zinde çocuk). İngilizce tanımlığa ölçütlerden birinin uygulanabilmesi, ötekinin uygulanmaması, sözcük olarak düşünülse bile, bunun bütün ölçütlerin uygulandığı öteki sözcükler ölçüsünde 'tam' bir sözcük olmadığı anlamına gelir. Çeşitli dillerde, konuya ilişkin yazında tartışılan böyle birçok ikincil durum vardır.

5.4.11 Sesbilimsel bağlaşımlar

Sözcük birçok dilde sesbilim açısından belirtilidir. Örneğin birçok dilde sözcük vurgusu vardır: Bu gibi dillerde her sözcük yalnız ve yalnız bir tek hecede 'vurguludur' (bu bir vurgu ve ses yüksekliği sorunu olabilir). Vurgu (İngilizce ve Rusçada olduğu gibi) kullanıldığı hecenin, sözcüğün sesbilimsel yapısı ya da dilbilgisi yönünden sınıflaması tarafından belirlenmemesi yönünden 'serbest' olabilir; ya da 'sınırlı' olabilir (klasik ve çağdaş Yunancada vurgu son üç heceden birisiyle sınırlıdır), sözcüğün başı, sonu açısından ya da başka bir öğe yönünden 'değişmez' de olabilir. Değişmez vurgulu tanınmış diller şunlardır: Latince-vurgunun yeri sondan bir önceki hecenin uzunluğu ile belirlenir; Polonya dili: vurgu genel olarak son heceye bitişik hece üzerindedir; Türkçede (genel olarak) son hecededir; Çekçede sözcüğün ilk hecesi üzerindedir. Sözcüklerin sesbilim yönünden sınırlanabileceği iki başka yol da şunlardır: Türkçe ve Macarçada 'ünlü uyumu' sözcüklerde işler ama onların ötesinde işlemez (bkz. 3.3.13); birçok dilde daha sınırlı birçok sesbilim birimi başka yerden çok, sözcüklerin başında ya da sonunda bulunur. Sözcük vurgusu bulunan dillerde (genel olarak) bir sözcüde vurgu sayısında sözcük olacağı doğrudur; vurguları değişmeyen dillerde ise sözcükler arasındaki sınırlar vurgunun bulunduğu heceye gönderimde bulunularak belirlenebilir. Ancak vurgunun yerini belirleyen genel kuralların ayrallığı bulunduğundan söz edebilmemiz (örn. Rusça sözcükte *ne* (değil) asla vurgulanmaz; Polonya dilinde eylemin dö-

nüşümlü biçimlerinin vurgusu dönüşümsüz biçimlerle aynı yerdedir ve Türkçe *gitmiyordu* ya da *askerken* biçimleri vurgunun yerine ve ses uyumuna aykırı olmalarına karşın sözcüktürler) vurgunun bu dillerde belirleyici birincil özellik olmadığını gösterir. Sözcük sınırları yalnızca vurgunun yerine göre belirlense, Polonya dilinde ya da Türkçede vurguyu sözcüğün başı ya da sonu açısından güçlükle belirleyebiliriz. Bu bakımdan sözcüğün hem dilbilgisel hem sesbilimsel bir birim olmadaki çifte konumu nedeniyle sesbilim ve dilbilgisi düzeylerinin bir ölçüde 'çakışması' dillerin evrensel değil, yaygın bir özelliğidir. Sesbilim ve dilbilgisi yönünden çakışmanın sözcükten üst düzeylerde olduğu diller de vardır (en iyi bilineni Fransızcadır).

5.4.12 Ölçütlerin bağımsızlığı

Sözcüğün dilbilgisel 'bağdaşıklığının' ve çeşitli dillerde sözcüklerin değişik biçimlerde belirlenmelerinin daha kapsamlı açıklaması için bu bölümle ilgili kaynakça notlarına bakılabilir. Bundan önceki paragraflarda dilbilgisel ölçütlerin birbirinden bağımsız olduklarını, sesbilim ölçütlerinin ise yalnız birbirinden bağımsız değil, dilbilgi-sele göre ikincil olduğunu göstermek için yeterince şey söylenmiştir. Bundan bir dilde 'sözcük' dediğimiz birimlerin öteki dillerde sözcüklerden ayrı bir birim olabileceği sonucu çıkar; yine de 'sözcük' teriminin kullanılması tümüyle nedensiz değildir çünkü değişik dillerde sözcüklerin belirlenmesiyle ilgili ölçütler bunların yapısal birimler olarak tanınmalarını destekler görünmektedir.

Sözcüklerin belirlenmesindeki ölçütler yalnızca birbirinden bağımsız olarak uygulanmakla kalmaz, biçimbirimlerin en küçük dilbilgisi birimleri olarak tanımlarına ilişkin ölçütten de bağımsız olduklarından, kimi dillerde aynı birimler aynı zamanda hem biçimbirim hem sözcük olabilir. Örneğin İngilizcede /nais/, /boi/, /want/ biçimlikleri (yazımsal olarak *nice*, *boy* ve *want*) hem 'nice', 'boy', 'want' biçimbirimlerini hem de (bu biçimlerin doğru çözümlemesi olarak kabul edilirse) her biri bir biçimbirimden oluşan dilbilgisel sözcükleri simgeler. Daha önce gördüğümüz gibi (bkz. 5.3.6) biçimbirimlerle sözcükler arasında bire bir oran 'yalınlayan' dillerin belirleyici bir özelliğidir.

5.5 Düzey kavramı

5.5.1 'Düzey' bir yüzey yapı kavramıdır

Bu bölümde dilbilgisi çözümlemesindeki birincil birimlere ve bunlara uygulanan terimlerin çağdaş dilbilimde tanımlanma yollarına

ilişkin kısa bilgi sunduk. Gördüğümüz gibi, tümce ve sözcük (sözlükbirim anlamında, bkz. 5.4.4) geleneksel dilbilgisinin iş gördüğü temel birimlerdi, söz öbeği ve tümcecik, her zaman tutarlı olmasa da, bunlara göre tanımlanıyorlardı. Biçimbirim, en küçük dilbilgisel çözümleme birimi olarak, dilbilim kuramının birçok çağdaş incelemede sözcüğün yerini almıştır; ama uygulamada çok az dilbilimci biçimbirimin kuramsal yönden tutarlı bir tanımına bağlı kalmıştır.

Bu bölümün başında, tümce, tümcecik, sözöbeği, sözcük ve biçimbirimler arasındaki ilişkinin 'üst' düzeyden bir birimin 'alt' düzeyden birimlerden oluştuğunu söylemekle anlatılabileceğini belirttik. Düzey terimi Halliday'den alınmıştır; öteki dilbilimciler aşağı yukarı aynı anlamda 'level' (örn. Pike) ya da 'stratum' (katman, örn. Lamb) kullanırlar. Bir araya getirme kavramına dayanan tutarlı bir dilbilgisel yapı kuramı düzenlemek için (özellikle bundan önceki paragrafta sözü geçen üç yazar tarafından) çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Burada bu kuramları tartışmayacağız, okuru kaynakçaya başvurmaya çağırarak yetiniyoruz.

Bundan sonraki bölümde dilbilgisi betimlemesi için dönüşümlü yaklaşımı benimseyeceğiz. Bunun sonuçlarından birisi 'derin' ve 'yüzey' yapı arasındaki bir ayrıma götürülmemiz olacaktır. O zaman değişik düzeylerdeki birimler arasında (tümcelerin bu çerçevede betimlenebilecek bir yapıları olduğu su götürmez) tutarlı olarak yapılabilecek ayrımların yüzey yapı açısından yapıldığı görülecektir.

5.5.2 Bir örnek

Dilbilgisi kurallarının bir dizi kuralın (sözgelisi) biçimbirimlerden sözcükleri üretecek, öteki bir dizi kuralın bu sözcükleri sözöbekleri biçiminde birleştirecek ve üçüncü bir dizi kuralın sözöbeklerinden tümcecikleri ve son olarak dördüncü dizi kuralların da tümceciklerden tümce üretecek biçimde düzenlendiğine inanmamız ya da bunu kuramsal bir gereklilik yapmamız için hiçbir gereklilik yoktur. Dönüşüm çerçevesinde, geçmişte değişik düzeyde birimlerin tanımına verilen önemin çoğu ortadan kalkmaktadır. Bundan böyle her tümcenin, kalan olmaksızın şu ya da bu düzey birimlerine ayrılabilceğini söylemek yükümlülüğü ile karşı karşıya değiliz.

Bu noktada bir örnek verelim. İngilizce *red-haired* (kızıl saçlı), *blue-eyed* (mavi gözlü), *one-legged* (tek bacaklı) vb. açıkça üç biçimbirim içeren birçok sıfat vardır (örn. {red} + {hair} + {ed}). Her bir durumda biçimbirimlerden ikisi sözcük olarak kabul edilebi-

lır: Örn. *red* ve *hair*. Bunlar bağımsız biçimlerdir ve sözcüğün tanımını için önerilen öteki ölçütleri de yerine getirmektedirler (bkz. 5.4.6 ve ötesi). Bir açıdan *red-haired* bir tek sözcük gibi kabul edilebilir: Özellikle vurgunun dağılımını belirlemede dilbilgisi ve sesbilgisini bütünleştirmek için (Çoğu İngilizce sözcükte bir tek birincil vurgu vardır; tartıştığımız 'karmaşık' sıfatlar da bu ölçütü yerine getirir görülmektedirler). Öte yandan *red-haired* iki sözcük ve bir bağımlı biçimbirim içermektedir. Üstelik bağımlı {ed} biçimbiriminin *red hair*'e eklendiği de söylenebilir: Bir üst düzeyde *red* ile birleşen *hair-red* sözü yoktur. Bu tür sorunlar dilbilim kuramında *red-haired* gibi sıfatların, daha 'üst' düzeyden birimlerin daha 'alt' düzeyden birimlerden oluştuğu ilkesi gibi gerekliliklerle sınırlandırılmadan dilbilgisince bir dizi işlem sonucu üretilebileceğini kabul edersek başımızı ağrıtmaz.

Bu görüşlerle dilbilgisi yapısının daha ileri bir tartışmasına girebiliriz. Konuyu daha önceki bölümde kaldığımız yerden sürdüreceğiz. Ancak bundan böyle, bir dilin sözvarlığının, sözlükçede dizelgesi verilen, doğrudan sözcük kümeleri üzerinde işleyen kurallarla tümcelerde bütünleşen bir sözcükler dizisi olduğu görüşünü savunacağız.

DİLBİLGİSEL YAPI

6.1 Birincil Kurucular

6.1.1. *Ardışıklık ve çizgisellik*

4. bölümde 'biçimsel dilbilgisinin' genel ilkelerini ele aldığımızda, bütün tümcelerın yalın, çizgisel bir yapısı olduğu görüşünü, başka bir anlatımla, dildeki her bir tümcenin dilbilgisi açısından bir *kurucular dizisi* olarak tanımlanabileceğini bile bile benimsedik.

'Dizi' terimiyle ne anlatılmak istendiğini (dizi dilin dilbilgisi yapısının matematiksel olarak ele alınışında kullanılan teknik bir terimdir) soyut bir biçimde göstermek için, şu örneği gözönüne alabiliriz:

$$a + b + c + d$$

Buradaki (+) işareti (yazında daha başka belirtke yöntemleri de vardır) ardışıklık anlatmak için kullanılmıştır. Dizi kurucuların ya da öğelerin belli bir düzende birleşmeleriyle ortaya çıkar. Düzenin anlamı, dizgenin belli olgulara uygulanmasındaki yorumuna bağlıdır. Doğal diller söz konusu olduğunda, kurucuların dizide soldan sağa düzenlenişleri konuşma öğelerindeki zaman sırasını (önceden sonraya doğru) ya da bugün İngilizce ve birçok dünya dillerinde kullanılan soldan sağa yazılı tümce geleneğini yansıtmaktadır, diye düşünülebilir.

Soyut çizgisel düzenleme ilkesinin dilin betimlenmesinde daha başka amaçlar için kullanılabileceğini de unutmamak gerekir. Gerçekten, çizgisel düzenin dilbilgisinin değişik bölümlerinde değişik biçimlerde yorumlanmaması için bir neden yoktur. 4. bölümde bir dilbilgisi kuralının uygulanması sonucu sözcüklerin birleştirilmelerinin bir dizi oluşturduğunu, sözcüklerin birbiri ardından sıralanmalarının o dilde sözcüklerin kullanıldığı düzence belirlendiğini, üstü örtülü, kabul etmiştik.

2. bölümde, (2.3.5) dizimsel ilişki kavramının, ilişkili öğeler arasında zorunlu olarak bir sıralamayı varsaymadığını belirtmiştik. Orada hem birbirini izleyen, hem de izlemeyen öge birleşmeleri için ör-

nekler verilmişti. Anımsamakta yarar var: Ardeşıklık nasıl birleştirmenin belli bir türü ise, dizi de *dizimin* (syntagm) özel bir türüdür. Veriler öyle gerektiriyorsa, dilbilgisi yapısı kuramını öge dizileri değil de (üyeleri arasında dizimsel önceleme, bağımlılık gibi kimi ilişkiler bulunan) sırasız diziler üreten, birbirini zincirleme izlemeyen kural dizgesi biçiminde belirleyebiliriz. Örneğin (bkz. 4.3.2):

$$X \rightarrow a + b + c + d$$

biçimindeki bir *yeniden yazma kuralı* (burada + işareti zincirleme bağlantı göstermiyor artık) X'in yalnızca *a*, *b*, *c*, *d* öğelerinin sırasız birleşmelerinden oluşan bir *dizim* olduğu biçiminde yorumlanabilir.

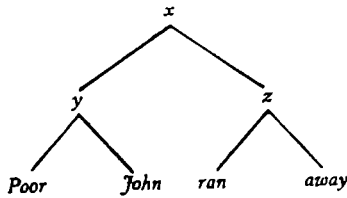
Bu bölümdeki tartışmanın çoğunda ardışık dizgelerdeki yeniden yazım sınırlaması baştan gözönüne alınacaktır; ancak konu, yine de akılda tutulmalıdır. Daha sonraki bir bölümde ileri sürülen kuralların kimisi zincirleme-dışı olacaktır. Ancak biçimsel tartışmayı daha çok sürdürmeden, tarihsel temele ilişkin birşeyler söylemeliyiz.

6.1.2 Birincil kurucular

Çağdaş dilbilimde birçok metin kitabı *birincil kurucu çözümlemesi* konusuna büyük önem verir. 'Birincil kurucu' terimi Bloomfield (1933) tarafından şöyle sunulmuştu: 'Konuyla ilgili İngilizce konuşan herhangi bir kimse *Poor John ran away* tümcesinin birincil kurucularının *poor John* ve *ran away* olduğunu, öte yandan bunların her birinin karmaşık bir biçim olduklarını *ran away*'in birincil kurucularının *ran* ve *away*, *poor John*'un kurucularının *poor* ve *John* olduğunu hiç kuşkusuz söyleyecektir'.

Birincil kurucu çözümlemesi ile geleneksel, tümceleri 'özne', 'yüklem' ve bunların her birini de, uygun düşerse, çeşitli türde, sözcük, öbek ve tümceciklere 'ayırma' işlemi arasında açık bir koşutluk vardır. Bloomfield'in tümcesi, öznesini bir ad (*John*) ile bunu niteleyen bir sıfatın (*poor*) oluşturduğu ad öbeğinin ve yüklemine bir eylem (*ran*) ile bunu niteleyen bir belirteci (*away*) içeren bir eylem öbeğinin oluşturduğu, yalın bir tümce olarak tanımlanabilir. Her iki dilbilgisi çözümlemesi de tümcelerin salt çizgisel bir öge sıralanması olmadığı, her bir alt düzeyin bir üst düzeyin parçası olduğu *birincil kurucu* tabakalardan oluştuğu görüşüne yaslanmaktadır. Bir tümcenin birkaç kurucu tabakaya ayrılması çeşitli yollarla gösterilebilir. Ayrıca kullanabiliriz (*Poor John*) (*ran away*); ya da bir dizim ağacı çizebiliriz:

Bu iki simgeleme biçimi de eşdeğerlidir. (Burada *x*, *y*, *z* simgeleri salt çizime gönderim kolaylığı sağlamak için kullanılmışlardır). Yukardaki dizim ağacı şöyle yorumlanmalıdır: Tümcenin sonuncul bileşen-

Çizit 8. Bloomfield'in birincil kurucuları

leri (tümceyi oluşturan öğeler) *poor*, *John*, *ran* ve *away*'dir. *poor* ve *John* sözcükleri *poor John* kuruluşunun birincil kurucularıdır; bu nedenle bunlara giden yollar doğrudan bir 'budaktan' (node) çıkar (y); *ran* ile *away* sözcükleri başka bir kuruluşun birincil kurucularıdır, ikisi için de ortak olan bir üstteki (z) budağında birleşirler; ve bu iki kuruluş *poor John* ve *ran away* en üst kuruluşun, tümcenin, birincil kurucularıdır, bu nedenle ikisi de doğrudan doğruya *x* budağından çıkarlar. Görüleceği gibi, tümcenin kurucu yapısını ne ayrıçlarla simgelerken ne de eşdeğeri olan dizim ağacı ile gösterirken, *poor* sözcüğünün bir sıfat olduğu, *poor John*'un bir ad öbeği vb. olduğu biçimindeki bilgileri işin içine kattık. Ne de '*poor John*'un özne, '*ran away*'in 'yüklem' olduğunu ya da niteleme kavramını gözönüne aldık. Bu bakımdan tümceyi kurucularına ayırma işlemimiz, geleneksel dilbilgisi ulamları yönünden yapılacak bir çözümlemeden hem değişik hem de bu biçimiyle 'daha zayıftır'.

Kurucu yapı kuramının gelişiminde üç dönem belirlenebilir. Bloomfield kendisi kavramı öne sürmenin ve bunu örneklerle açıklamamanın dışında çokça birşey yapmamıştır. Bir tümceyi kurucularına uygun biçimde ayırmaktan 'anlamı gözönüne alan bir çözümleme' olarak söz etmiştir. Onu izleyenler, özellikle Wells ve Harris kurucu çözümlemesinin ilkelerini daha ayrıntılı biçimde belirlemişler ve Bloomfield'in 'anlamı gözönüne alma' biçimindeki belirsiz anlatımı yerine açık seçik dağılımsal ölçütler koymuşlardır. Sonuçta, son birkaç yılda, kurucu yapı kuramı belirlenmiş ve (uygun kurucu yapısı olan tümceleri üretmekte gerekli kuralların niteliğine özel bir önem veren) Chomsky ve öteki bilim adamlarınca matematiksel bir inceleme konusu yapılmıştır.

6.1.3 Dilbilgisel belirsizlik

Tümcelerin ve tümce parçalarının çizgisel olmayan bir kurucu yapıları olduğunu kabul etmenin inandırıcı nedenlerinden birisi, bunun dilbilgisel betimleme düzeyinde bir yığın belirsizliği ele almamıza olanak vermesidir. Aşağıdaki üç örneği karşılaştırsak, belirsizliğin

öğelerin dağılımsal bir sınıflamasından, kurucu yapıdan ya da her ikisinden birden ileri geldiğini görebiliriz:*

- 1) *(Onlar) çürüktürler*
- 2) *Güzel kız giysisi*
- 3) *Biraz daha inandırıcı kanıt.*

İlk örnekte belirsizlik *çürük* ile *türler* arasında bir durak bulunup bulunmaması ve yüzey yapıda görünmeyen (*dır*) biçimliğinin açığa çıkarılması ile açıklanabilir. Türkçe tümcedeki eylem öbeği bir eylemden oluşabileceği için *Onlar çürüktürler* tümcesi bir tek biçimde çözümlenebilir ve ayraçlaması da bir türdür; bu nedenle derin yapı kavramı ele alınmadan belirsizliği açıklanamaz. Buna karşılık *Güzel kız giysisi*'nin belirsizliği öğelerin dağılımsal sınıflamasına göre değil, (*güzel, kız, giysisi*) kurucu yapının ayrımı açısından açıklanmak durumundadır; bir yoruma göre 'kızın güzel olan elbisesi' *güzel* ile *kız giysisi* bir kurucu yapı oluşturur; öteki yoruma göre 'güzel olan kızın giysisi' *güzel kız* ile *giysi* sözcükleri bir kurucu yapı oluşturmak için bir arada ayrıca alınırlar. Üçüncü örnek iki etmeni de birleştirir: (i) *İnandırıcı olan biraz daha çok kanıt* ve (ii) *Çok daha inandırıcı olan biraz kanıt*. Başka bir anlatımla kurucularına ya (i) *biraz (daha inandırıcı kanıt)* ya da (ii) *(biraz daha) (inandırıcı kanıt)* biçiminde ayrılabilir. Burada sorun *daha* sözcüğünün iki ayrı dağılımsal sınıftan olmasından kaynaklanabilir. Bir yandan *biraz* ile birleşerek bir ad öbeği oluşturur, öte yandan *inandırıcı kanıt* ad-öbeğinin bir niteleyicisi, pekiştirici sınıftan bir sözcük gibi işgörür.

Öyleyse belirsizlik kurucu yapının ya da sonuncul bileşenlerin dağılımsal sınıflamasının bir işlevi olabilir ve yalnız İngilizce için değil, daha başka birçok dil için de durum budur. Bu nedenle tümcelerin çözümlenmesinde her iki etkeni de gözönüne almalıyız. Bu, dizim ağacının ayraçlanmış yapılarını ya da 'budaklarını' etiketleme yoluyla kolayca yapılabilir:

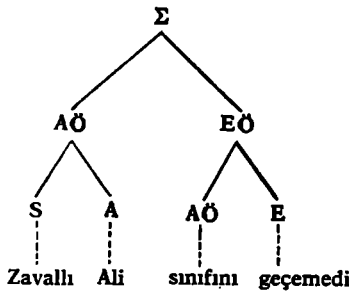
$\Sigma \{A\ddot{O} (s) [zavallı] A + [Ali] + E\ddot{O} (A\ddot{O}) [sınıfını] + E [geçemedi]\}$

Burada kullanılan değişik türden ayraçların ayrımı yoktur. Sadece görsel olarak, bir dizi ayracın sağ ve soldaki üyelerini yerleştirmemizi kolaylaştırmaktadırlar. Buna eşdeğer olan dizim ağacı 9. çizimde verilmiştir.

Şimdi *Zavallı Ali sınıfını geçemedi* gibi tümcelerin dilbilgisi yapısının simgelenmesine *zavallı Ali*'nin bir sıfat (*zavallı*) ile bir addan (*Ali*) oluşan bir ad öbeği (AÖ), *sınıfını geçemedi*'nin de bir ad ile (*sınıfını*) bir eylemden (*geçemedi*) oluşan bir eylem öbeği (EÖ) oldu-

* Örnekler Türkçeye uyarlanmıştır (ç. n.)

ğu gerçeğini getirmiş bulunuyoruz. Bundan böyle bu bilginin kurucu yapı açısından tümce çözümlemelerinin ayrılmaz bir parçası olduğunu kabul edeceğiz. Şimdiye değin geleneksel 'özne' ve 'yüklem' terimlerini kullanmadık. 'Niteleme' konusunda da henüz birşey söylemedik. Geleneksel dilbilgisi kuramında *zavallı Ali* öbeği, tümcelerde bir ad 'işlevi ya da görevi yaptığı için' ad öbeği olarak sınıflandırılır. Bu sıfat + ad öbeklerinin adlarla benzer dağılımda oldukları biçiminde yorumlanabilir; açıkçası *zavallı Ali*, *yeni araba* vb. belli bir tümcede *Ali*, *araba* vb. yerine kullanılabilir ve sonuçta dilbilgisi yönünden kabul edilebilir bir tümce oluştururlar. Bu olgu bizim *zavallı Ali sınıfını geçemedi* gibi tümceleri çözümlememizde sıfat ve adın bağlandığı 'budağı' ad öbeği' biçiminde etiketlememiz yoluyla açıklanabilir.

Çizit 9.

'Kurucu-yapı' kavramını üretimsel görüş açısından daha ileriye götürmeden önce, yukarda kullanılan anlamda 'dilbilgisel belirsizlik' terimiyle ne anlatılmak istendiğini açıklamamız gerekir. Türkçede $S+A_1+A_2$ (S = sıfat, A = ad) biçimindeki ad öbeklerini ele alalım. Bunların birçoğu belirsizdir ve belirsizlikleri kurucu yapılarını $S+(A_1+A_2)$ ya da $(S+A_1)+A_2$ biçiminde belirleyerek giderilebilir. Şimdi bu öbeklerin birçoğu tümcelerde kullanıldıklarında yanlış yoruma elverişli değildirler; çünkü ya tümcenin geri kalan bölümü ya da dilin iş gördüğü genel bağlam şundan çok bu yorumun doğru, hiç değilse daha olanaklı, olduğunu belirler. Örneğin *taze meyve pazarı* öbeğinin ayracın gösterdiği *taze (meyve pazarı)* biçiminde anlaşılması neredeyse olanaksızdır; öte yandan *yeni meyve pazarı* öbeğinin *(yeni meyve) pazarı* anlamında kullanılması olasılığı yoktur. Bir an için ne *taze meyve pazarı* ne de *yeni meyve pazarı* öbeklerinin birden çok yorumu olmadığını kabul edelim: Anlam açısından bunların belirsiz olmadıklarını söylemiş olacağız böylece. Dilbilgisi yönünden belirsiz midirler? Bir yandan *taze (meyve pazarı)* öte yandan *(yeni*

meyve) pazarı dilbilgisi açısından kabul edilebilirler mi? Bu soruları yanıtlamak için Türkçenin açık seçik bir dilbilgisine başvurmak zorundayız. Belli ki genelde $S + (A_1 + A_2)$ *ayraçlaması*, birinci ad ikinci ile (*meyve pazarı*) ve sıfat ikinci ad ile birleşebilirse (*yeni pazar*) kabul edilebilir; birinci ad ikinci ad ile birleşebilirse ve sıfat birinci ad ile birleşebilirse (*taze meyve, yeni meyve?*) $(S + A_1) + A_2$ *ayraçlaması* da kabul edilebilir. Bu yönden yukarda dilbilgisinin sınırları ile ilişkisi açısından tartışıldığı gibi, sorun temelde aynıdır: İki sınırlayıcı etmenin, belirlenemezlik ve 'azalan verim' bakımından altkümelenme sorunu. Dilbilgisi ve gönderimde bulunduğumuz sözlükçe söz konusu sıfatın adlardan biri ya da ötekisi ile birleşmesini açıkça önlemediği sürece, $S + A_1 + A_2$ biçimindeki herhangi bir öbeğin dilbilgisi açısından iki çözümlemesi olacaktır.

Kurucu yapı kavramı salt tartıştığımız türden belirsizlikleri ele alma yeteneğine dayanmaz. Tümcelerin kurucu 'tabakalardan' oluştuğunu düşünmemizin asıl nedeni şudur: Bu yolla daha ekonomik ve sezgisel açıdan daha doyurucu bir betimleme elde edebiliriz. Bundan sonraki tartışmada bu açığa çıkacaktır. Burada, şu anda gözönüne aldığımızdan, temelde değişik türde bir dilbilgisi yapısı ile açıklanabilecek daha başka tür belirsizlikler bulunduğuna değinelim. Bunların kimileri bu bölümde daha ilerde tartışılacaktır. (bkz. 6.6.2).

6.2 Öbek yapısı dilbilgileri

6.2.1 'Öbek yapısı'

Belli bir tümcede ayraçların nereye konulacağını bilmek bir sorundur. Öte yandan tümcelere açık seçik doğru kurucu yapı belirleyecek türden üretimsel kurallar dizgesi oluşturmak ise daha değişik bir konudur. Ürettikleri tümceler için kurucu yapı saptayacak birçok değişik dilbilgisi kural dizgesi düzenlenebilirse de, biz başlangıçta Chomsky'nin tanıttığı türden, zincirleme yeniden yazma düşünce-siyle sınırlayacağız kendimizi. Bu tür dizgelere *öbek yapısı* dilbilgileri diyeceğiz. Bunu sezdiren 'kurucu yapı dilbilgisi' daha geniş bir terim olacak.

6.2.2 Yeniden yazım dizgeleri

Aşağıdaki biçimde bir dizi yeniden yazım kuralı (zincirleme oldukları düşünülebilir, bkz. 6.6.1) ortaya koyarak işe başlayabiliriz*.

$$(1) \quad \Sigma \rightarrow A\ddot{O} + E\ddot{O}$$

$$(2) \quad E\ddot{O} \rightarrow E + Z$$

$$(3) \quad A\ddot{O} \rightarrow S + A$$

Bu kurallar (birisi dışında) her biri daha önceki kuralların 'çıkışında', kuralın solundaki simgelerle oktan sonra 'ayraçlanmış biçimde' bulunan simgelerin yerine geçmek ya da bunları 'yeniden yazmak' için birbiri ardından uygulanırsa 1. kural ile şu çıktıyla elde ederiz:

$$\Sigma \{A\ddot{O} + E\ddot{O}\}$$

buna 2. kural uygulanarak

$$\{A\ddot{O} + E\ddot{O} (E + Z)\}$$

ve son olarak 3. kuralla

$$\{A\ddot{O}(S + A) + E\ddot{O}(E + Z)\}$$

elde edilir. Başka bir anlatımla, her bir kural tanımladığı yapıyı oluşturan kurucuları aynı ayrıca alır ve yapıyı adlandırır; yapısal düzlemler kuralların uygulanış sırası ile belirlenir. Şimdiki durumda 3. kural 2. den önce uygulanırsa sonuç yine aynıdır. Ancak (2) ve (3)'te gerekli öğelerin üretilmesi için 1. kural önce uygulanmalıdır. Birinci kuralın solundaki terim, dilbilgisinin türettiği tüm öteki yapıların kurucularını oluşturduğu en üst düzey yapıyı belirler. Bu terime *başlangıç simgesi* diyeceğiz. Belli bir tümce türünün üretilmesi ile ilgili tüm kurallar uygulandıktan sonra, dilbilgisi, her biri sözlükçede bir küme öğeyi belirleyen ayraçlanmış bir simgeler dizisi (sıfat, ad, eylem vb.) üretecektir. Sözcük kümelerini anlatan simgelere *sonuç simgeleri* ve bunların ayraçlanmış dizilerine *sonuç dizileri* diyeceğiz. Bu sonuç dizisindeki sonuç simgelerinin her biri için, belirlendiği sözcük bölümünden bir öğe koyarsak kurucu yapı sonuç dizisini üreten kuralların belirlediği bir tümce elde etmiş oluruz. Diyelim bir sözlükçede aşağıdaki bilgiler varsa (karş. 4.3.1 ve ötesi)

A = {John vb.}

E = {ran vb.}

S = {poor vb.}

Z = {away vb.}

yukarda sözü edilen üç kurallı *Poor John ran away* (zavallı John kaçtı) gibi tümceleri doğru kurucu yapı ile üretebilecektir. Buna karşılık bu tümce verilirse ve çözüm için uygun biçimde düzenlenmiş bir sözlükçe kullanılırsa, örneğin şöyle:

away: belirteç

John: ad

poor: sıfat

ran: eylem

tümcenin her bir sözcüğü yerine küme simgesini koyabilir ve daha sonra 1. kuraldaki başlangıç simgesine başarıyla varıncaya dek dil-

* İngilizce simgeler yerine Türkçe simgeler kullanılmış, İngilizce örnek bu simgelere göre ayrıştırmıştır. (AÖ = ad öbeği, EÖ = eylem öbeği, E = eylem, Z = belirteç) S = sıfat, T = tanımlık, G = geçişli, GZ = geçişsiz)

bilgisi kurallarını sağdan sola, yukarı doğru işletebilirsek tümcenin dilbilgisi yönünden kabul edilebilir bir kurucu yapısı olduğunu belirleyebiliriz. Bu dilbilgisindeki kuralların her iki yönde de kullanılabilme nedeninin, kimi genel koşullara uygun düşmesi olduğunu vurgulamak durumundayız (burada bunu tartışmayacağız. bkz. 6.2.11). Bu özel nitelik dışında çözümleme ve birleşim yönünden yansızdır bu dilbilgisi (bkz. 4.3.1) ve 'adlanmış ayrıçlama' kavramını düzenler (bkz. 6.1.3).

6.2.3 Seçenekli kurallar

Şimdi dilbilgisini genişletelim ve *poor John ran away* gibi tümcelere ek olarak *Old men love young women* (Yaşlı erkekler genç kadınları sever) gibi tümcelerin 'üretilmesini' ve kabul edilmesini olanaklı kılalım. EÖ (eylem öbeği) ögesinin 'yeniden yazılışı' için seçenekler sağlayan kurallar ortaya koyarak bunu yapabiliriz. Şöyle:

$$(1) \quad \Sigma \rightarrow A\ddot{O} + E\ddot{O}$$

$$(2a) \quad E\ddot{O} \rightarrow E_{GZ} + Z$$

$$(2b) \quad E\ddot{O} \rightarrow E_G + A\ddot{O}$$

$$(3) \quad A\ddot{O} \rightarrow S + A$$

(2a) ya da (2b) gibi bir alt kuralın uygulanacağı biçiminde anlaşılmalıdır bu kural; ancak aralarındaki seçim serbestir. (2a) ile (2b) arasında bir seçim olanağı ortaya koyunca sözlükçedeki sözcüklerin sınıflandırılmasını da değiştirmek zorundayız:

$$E_{GZ} = \{\text{ran vb.}\}$$

$$E_G = \{\text{love, kill vb.}\}$$

Dilbilgimiz yine de birçok bakımdan yetersizdir. Önce görüleceği gibi, başladığımız tümceleri doğru olarak üretse de, *Poor John kill old women* gibi kabul edilemeyecek 'tümceler de' üretir. Bir noktada İngilizcede 'özne' ile 'eylem' arasında geçerli (eylem geniş zamanda ise) 'uyumu' da gözönüne almamız gerekir. Şimdilik bu sorunu bir yana bırakacağız (bkz. 6.5.4). Dilbilgisinin ikinci bir eksiği, kuralların her biri uygulanabildiği yerde uygulanabilirse, şimdiye değin düşündüğümüz gibi, dilbilgisi ya *Old men love young women* gibi beş sözcüklü tümceleri ya da *Poor John ran away* gibi dört sözcüklü tümceleri üretecektir. *John ran away*, *Men love young women*, *Old men love men vb.* türetmeyecektir. Örneğin *Old men love young women passionately* tümcesini türetmeyecektir.

6.2.4 Seçmeli ve zorunlu kurallar

Şimdi 3. kuralı iki kurala ayırdığımızı düşünelim:

$$3. \quad A\ddot{O} \rightarrow A$$

$$4. \quad A \rightarrow S + A$$

3. kuralın zorunlu, 4. kuralın seçmeli olduğunu belirleyelim. Dilbilgisi şimdi *John ran away, Men love women, Men love young women* vb. üretecektir.

Şimdi buraya değin düzenlenen kurallarla üretilen tümceleri simgeleyen (çizit 10) dizim ayrıçalarını gözönüne alalım; örnek tümceler şunlardır:

(i) *John ran away*, (ii) *Poor John ran away*, (iii) *Men love women* (iv) *Old men love women*, (v) *Men love young women*.

Bu dizim ağaçlarına ya da kuruldukları kurallara gönderimde bulunarak, söz konusu bütün tümcelerin, $\Sigma (A\ddot{O} + E\ddot{O})$ tümce türünün alt türleri olduklarını görebiliriz. Başka bir anlatımla, çözümlemenin belli bir düzeyinde bunlar yapısal açıdan özdeştir. Bir alt düzeyde (i) ile (ii) birbiriyle özdeştir ama (iii) ile (iv) ten yapısal yönden ayrıdır. Bu bakımdan seçimli ve seçenekli kuralların getirilmesi dilbilgisinin gücünü arttırır ve kuruluş dizilerini ortak bir alt tür biçiminde kümelendirir.

6.2.5 Kuralların sıralanması

Şimdiye değin söylenen her şeyde, dilbilgisi kurallarının (uygulandıklarında) numaralandıkları sıraya göre uygulandıklarını varsaydık. Bu soruna daha yakından bakmalıyız, çünkü kuralları şu yerine bu sıraya koymak dilbilgisinin çıktısında bir ayrıma yol açar. (4). bir kural eklenmesi dışında, daha önce verilen kurallarla aynı olan şu kurallar dizgesini gözönüne alalım: (4 ve 5. kural seçimlidir)

$$(1) \quad \Sigma \rightarrow A\ddot{O} + E\ddot{O}$$

$$(2a) \quad E\ddot{O} \rightarrow E_g + Z$$

$$(2b) \quad E\ddot{O} \rightarrow E_g + A\ddot{O}$$

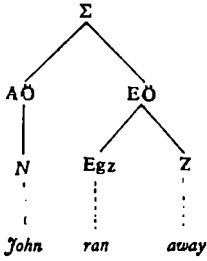
$$(3) \quad A\ddot{O} \rightarrow A$$

$$(4) \quad A \rightarrow T + A$$

$$(5) \quad A \rightarrow S + A$$

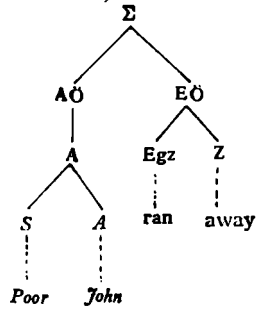
$T = \{the\}$ bilgisinin ilgili sözlükçede verildiği düşünülmekte. (4) ve (5). kurallar seçimli olduklarından dilbilgisi *men, the men, good men* ve *the good men*'i üretecektir. Ama (5). kural (4). kuraldan önce uygulanırsa, **good the men* gibi kabul edilmeyecek dizilere dilbilgisine uygun olanları gibi izin verilmiş olacaktır. (3). kuralın yerinin daha önemli olduğuna dikkat ediniz. (2b) den önce konulsa, $E\ddot{O} \rightarrow E_g + A\ddot{O}$ 'den ileri gelen $A\ddot{O}$ 'nün genişletilmesi için (2b)'den sonra yinelenmesi gerekecektir.

'Yeniden yazımlı' kurucu yapılı dilbilgisinde kuralların sırasının iki nedenle önemli olabileceğini gördük: Kabul edilmeyecek öge dizilerinin üretimine engel olmak ve gerekli kuralların sayısında bir in-

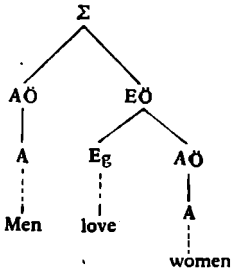
(John kaçtı)

(i)

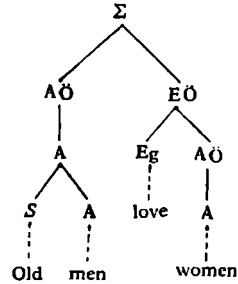
(Zavallı John kaçtı)

(ii)

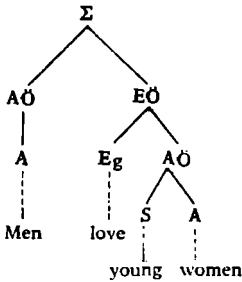
(Erkekler kadınları sever)

(iii)

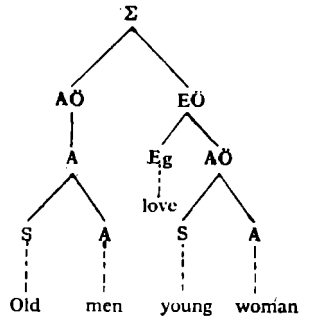
(Yaşlı erkekler kadınları sever)

(iv)

(Erkekler genç kadınları sever)

(v)

(Yaşlı erkekler genç kadınları sever)

(vi)

dirim sağlamak. Kimi durumlarda yukarda sözü edilen türden dilbilgisel belirsizliği açıklamak için, belli bir kural kümesinin çeşitli sıralarla uygulanmasına izin verilmesi istenebilir. Sözelimi adların birleştirilmesi için şöyle seçimli bir kuralı ele alalım:

$$(6) \quad A \rightarrow A + ve + A$$

Bu kurallar dizisinde (5). kuraldan önce uygulanırsa, (*old men and women* [yaşlı erkek ve kadınlar]) ve *men (and old women)* [erkekler ve (yaşlı kadınlar)] gibi sözöbekleri üretecektir. (5). kuraldan sonra uygulanırsa, sonuç, *old (men and women)* [yaşlı (erkek ve kadınlar)] gibi sözöbekleri olacaktır. [Yaşlı adam ve kadınlar] dizisinin belirsizliği, başka bir deyişle [(*yaşlı erkekler*) ve *kadınlar*] ya da [*yaşlı (erkek ve kadınlar)*] olabilmesi, bu bakımdan (5) ve (6). kuralların birbirine göre uygulanma sıralarındaki ayrım yönünden açıklanabilir. Ancak 6. kuralın 5. kuraldan sonra uygulanması sonucu üretilen ayrılanmış söz öbeği *yaşlı (erkek ve kadınlar)* anlam yönünden 5. kuralın 6. nın çıktısına iki kez uygulanması sonucu üretilebilecek olan (*yaşlı erkekler*) ve (*yaşlı kadınlar*) ile eşdeğerlidir.

6.2.6 Yinelemeli kurallar

Adların eşgüdümü için gerekli olan kural bir kez değil, birçok kez, gerçekte sayısız kez uygulanabilmesini isteyebileceğimiz bir kuraldır; çünkü *ve* ile bağlanan sonsuz sayıda adın oluşturduğu söz öbeği olanaklıdır. Bunu ele almanın en kolay yolu dilbilgisine bir dizi seçenekli kural getirmektir:

$$(6a) \quad A \rightarrow A + ve + A$$

$$(6b) \quad A \rightarrow A + ve + A + ve + A$$

$$(6c) \quad A \rightarrow A + ve + A + ve + A + ve + A \text{ vb.}$$

Ancak İngilizcede böyle birleştirilecek adlar için üst sınır olmadığından bu açıkça yetersizdir. Belli bir metinde ya da üretilen toplam sözce dizisinde başka ad öbeklerinden daha çok birleştirilmiş ad içeren bir ad öbeği (ya da birkaç ad öbeği) bulunacağı doğrudur. Bir anadili konuşucusunun ürettiği, bu sayıdan daha çok sayıda ad içeren ad öbeği bulunma olasılığının çok zayıf olduğu da doğrudur. En üst sınır olarak hangi sayıyı belirlersek belirleyelim, bileşen sayısı varsayılan 'üst sınırı' aşan birleştirilmiş adların oluşturduğu bir ad öbeği üretmek her zaman olanaklıdır. Bu bakımdan, ilke olarak sonsuz sayıda seçenekli kurallar dizisi dizelgesi yapma olanağı bulunmadığından, 6. kuralın sonsuz olarak birçok kez uygulanabileceğini belirleyebiliriz. Sonsuz kez uygulanabilecek kurallara *yinelemeli* kurallar denilir. Birçok dilde üretilmesi yinelemeli kuralları gerektiren birçok kuruluş bulunması olasıdır. İngilizceden bu konuda verilebilecek örnekler tümceciklerin tümcelerle birleştirilmesi (örn. *He came in and sat*

down - İçeri girdi ve oturdu...) ve adların sıfatlarla nitelenmesidir (örn. *great big black dog* - büyük iri siyah... köpek).

Dilbilgimizi tümcelerın üretimi için daha gerçekçi bir örnekçe yapmak istersek ve onu üç bileşenli yinelemeli yapıdan çok iki, dört bileşenli yinelemeli yapıdan çok üç, vb. örneği daha çok üretecek biçimde kurmak istersek, bunu söz konusu kuralların uygulanma sayısının her birine bir olasılık vererek yapabiliriz. (Olasılıklar sınırı sıfır olan sonsuz bir dizi olarak üretilir). Olasılıklar seçenekli kurallar dizisinin her bir üyesi ve dilbilgisindeki her bir seçimli kural için aynı biçimde belirlenir. Ancak bulunma olasılığı ile dilbilgisine uygunluğu karıştırmamalıyız. Anadili konuşucuları düşük sıklıktaki kimi kuruluşların kabul edilirliliği konusunda duraksama gösterebilirler de, her zaman kullanılışı yüksek olasılıklı kuruluşları, kullanılışı düşük olasılıklı olan kuruluşlardan daha çok kabul edilir diye düşünmezler.

6.2.7 Yinelemeli sıralı yapılar

Sıralamanın yinelemeli bir kuralla ele alınması bizi bir başka sorunla karşı karşıya getirir. Bu bölümde tartıştığımız türden kimi kurallar, ürettikleri kuruluşlara ayrıcalık bir yapı ayırır; gördüğümüz gibi çeşitli 'yapısal' katmanlar, 'yeniden yazma' kurallarının uygulanma sırasıyla belirlenir. Sözgelimi *Ahmet, Mehmet ve Ali* gibi bir söz öbeğini düşünelim. Bu sözcük düzeni yukardaki 6. kuralın iki kez uygulanmasıyla üretilecektir. Ama yine de dilbilgisi yönünden belirsiz olacaktır: Ya (*Ahmet ve Mehmet*) ve *Ali* ya da *Ahmet ve (Mehmet ve Ali)*. (Üçten çok sıralı ad içeren adöbekleri birçok yoldan üretilebilir ve bu bakımdan dilbilgisince çok yönlü belirsiz yapılar olarak üretileceklerdir). Ayraçlama (*Ahmet ve Mehmet*) ve *Ali* ya da *Ahmet ve (Mehmet ve Ali)* kimi durumlarda yeterli olsa da, üç ya da daha çok sıralı addan oluşan ad öbeklerini içsel yönden ayraçlanmamış olarak düşünmek isteriz. Bu bakımdan bileşen yapılı dilbilgisi sıralı yapıların incelenmesinde bizi bir ikilemle karşı karşıya getirir. Yinelemeli kurallar sezgisel yönden doğru yapısal betimleme ortaya koyamazlar. Öte yandan, bu kuruluşların sonsuzluğunu üretmek için yinelemeli kurallar gereklidir. Burada bu ikilemi yalnızca göstermekle yetiniyoruz (Konu dönüşümlü dilbilgisi ile uğraşan yapıtlarda çok tartışılmıştır).

6.2.8 Süreksiz bileşenler

Şimdiye değin söylediğimiz her şeyde, üstü örtülü biçimde, bir kuruluşun bileşenlerinin tümcelerde her zaman birbiri ardından kul-

lanılacağını varsaydık. *John called Bill up* (John Bill'e telefon etti) tümcesini ele alırsak bunun böyle olmadığını görürüz; bu tümcede *called... up*, aynı kuruluştaki bulunduğu *Bill* bileşenini çevreleyen süreksiz bir bileşendir. Üretimsel dilbilgisinde nasıl ele alınabileceklerini görmek için aşağıdaki üç tümceyi karşılaştıralım.*

- (a) *John called up Bill*
- (b) *John called Bill up*
- (c) *John called him up.*

Önemli olan nokta nesne ad olduğunda *called up*'ın seçimli olarak süreksiz olması; nesne adıl olduğunda ise zorunlu olarak süreksiz olmasıdır (**John called up him* olağan vurgu ve ezgi ile kabul edilmez bir tümcedir). *Called up*'ın yalnızca üç tümcenin de bileşeni olduğunu söylemekle kalmayacağız; bir anlamda ya da daha soyut bir düzlemde üç tümcenin de aynı bileşen yapısında olduğunu söyleyeceğiz; ve (bileşen yapısı kuralından ayrı) (a) ile (b)'nin temelindeki sonuç dizisine seçimli olarak, (c)'nin temelindeki diziye ise zorunlu olarak uygulanan ek bir kural getireceğiz; bunun sonucu *called up* eyleminin iki bölümü arasına nesne yerleştirilmesi olacaktır. Böylece (kuralın uygulandığı durumları, hangi küme eylemlerle kullanıldığı, nesnenin nasıl bilindiği vb. belirleyebilirsek) 'süreksiz bileşenler' sorununu yeterli biçimde ele alabiliriz.

Böyle bir işlemin 'serbest sözcük düzeni' bulunan dillerin durumunda geniş ölçüde geçerli olduğu düşünülebilir. Latince bir örnek konuyu açıklığa kavuşturacaktır. *Catullus Clodia'yı sevdi* tümcesi Latinceye şu altı sözcük dizisinden biriyle çevrilebilir: (i) *Catullus Clodiam amabat*, (ii) *Catullus amabat Clodiam*, (iii) *Clodiam Catullus amabat*, (iv) *Clodiam amabat Catullus*, (v) *Amabat Clodiam Catullus*, (vi) *Amabat Catullus Clodiam* (Altı tümcenin her biri ile ilgili vurgu ayrımları ve bağlamla ilgili önsayıtlılar vardır ama altısı da kabul edilebilir tümcelerdir). *Catullus* sözcüğünün biçimi (*Catullum*, *Catulli* vb. yerine) yalın durumda özne olarak belirlemektedir sözcüğü ve *Clodiam* sözcüğünün biçimi (*Clodia*, *Clodiae* vb. değil) 'belirtme' durumunda nesne olduğunu gösterir. Tümcenin altı biçimini üretmenin en kolay yolu, sonuncul dizi üzerinde işgören bir dizi ek yer değiştirme kuralı koymaktır. Latince bütünü sözcük sırası tümüyle 'serbest' olsaydı, ek kurallar oldukça yalın olurdu. Latince tümcelerde kimi sözcüklerin sıraları üzerinde sınırlamalar bulunması sorunu karmaşılaştırır ama açıklanan ilkeyi etkilemez.

* Üçünün de, biçimsel özellikleri dışında, anlamları aynıdır (ç.n.)

6.2.9 Ek kurallar

Süreksiz bileşene ve 'serbest' sözcük sırasına ilişkin bu kısa tartışma bizi bir dilin dilbilgisinin iki tür kural içerebileceği görüşüne getirdi: bir yandan söz öbeği yapısı kuralları, öte yandan işlevi bileşen yapısı kurallarınca üretilen sonuç dizisini asıl tümcelere (ya da tümcelere doğrudan bağlanabilecek öge dizilerine) 'dönüştürecek' olan 'ek' kuralları. Bu daha 'soyut' bileşen yapısı görüşüne ilerdeki bir bölümde yeniden döneceğiz (bkz. 6.6.).

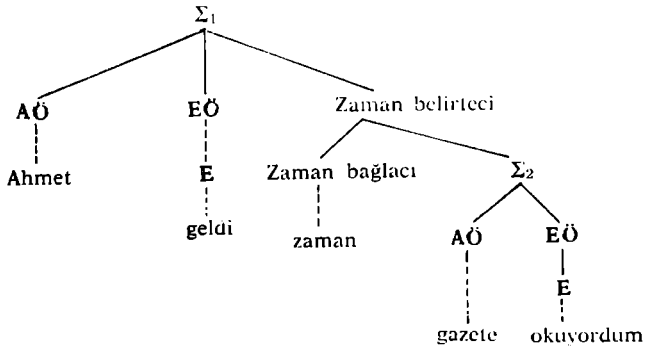
6.2.10 Karmaşık tümceler

Bileşen yapısı dilbilgisi, kimi sınırlamalarla, yalın tümceler gibi karmaşık tümceleri de ele alabilir (geleneksel yalın-karmaşık tümce ayırımı için bkz. 5.2.6). Örneğin, *Ahmet geldiğinde (zaman) gazete okuyordum* gibi bir tümce, aşağıdaki kuralı da içeren 'yeniden yazım' kurallarıyla üretilebilir (şimdilik bir yana bırakacağımız daha başka kurallarla da):

(a) $\Sigma \rightarrow A\ddot{O} + E\ddot{O}$ (zaman belirteci)

(b) Zaman belirteci $\rightarrow \{Dik - (zaman belirteci)\}$
 $\{zaman belirteci + \Sigma\}$

Görüldüğü gibi zaman belirteci (a) kuralı ile tümcenin seçimli bir bileşeni olarak sunulmuştur: Ayraçlar seçimli olduğunu gösteriyor. (b) kuralının seçimli olduğunu varsayacağız; böylece (b) kuralı bir yana bırakılırsa 'zaman belirteci' sonuç dizisinde görünecek ve tümcelerde *dün* vb. sözcükler bunun yerini alacaktır. Öte yandan (b) kuralı uygulanırsa ve *Dik-zaman belirteci* seçimli olarak uygulanırsa-*diği zaman, diği gün* vb. üretilecektir. Ancak bizi burada ilgilendiren *zaman bağlacı* + Σ seçeneğidir. Bileşen tümcenin uygun gelişimiyle birlikte bu seçeneğin seçilmesi *Ahmet geldiğinde* tümcecini açıklayacaktır. (Onu, *dün*, *Pazartesi* günü gibi zaman belirteci olarak sınıflandıracaktır. *Ahmet geldiğinde gazete okuyordum* tümcesinin bileşen yapısı çizit 11'de gösterildiği gibi olacaktır. 'Yeniden yazım' kuralının sağ yanında başlangıç simgesine izin vermenin sonucu, dilbilgisine 'yeni döngü' olanağı vermektir. Tümcelerin (tümcecik ya da bileşenleri olarak) öteki tümcelerin içine yerleşmesini açıklamak için bu özellik gereklidir. Aynı zamanda burada örneklenen türden içe tümce yerleştirme kuralları geleneksel olarak karmaşık tümcelerin bileşen tümceciklerinde 'zamanların uyumu' denilen olguyu açıklayamaz. İlerdeki bölümlerde bu konuya ve ilgili sorunlara ilişkin söyleyeceğimiz başka şeyler olacak. Şimdilik 'yeniden yazımlı', bileşen yapıları bir dilbilgisinin geleneksel olarak yalın ve karmaşık tümceler arasında çizilen ayrımı nasıl ele aldığını göstermek yeterlidir: Hiç

Çizit 11.

değilse birisi, sağ yanda başlangıç simgesini içeren kuralların ürettiği her tümce *karmaşık* tümcedir; bütün öteki tümceler *yalın* tümce-
dir.

6.2.11 Bağlam bağıntısız öbek yapısı dilbilgisinin düzenlenmesi

Bu bölümde buraya değin verilen bileşen yapısı kuralları genelde $A \rightarrow B$ (tümcelerin bireşiminde A'yı B olarak yazın) biçiminde kural-
lardır. Dizgenin ilk kuralının başlangıç simgesi Σ' 'yi (tümce) (sol
yanda) A olarak içermesi ve dilbilgisinin ürettiği dizilerde bulunan
(A, E_s , E_{gz} , S vb.) sonuç simgelerinin söz bölüklerini. anlatması,
 $A = \{\text{erkek, kız ...}\}$, $E_s = \{\text{öldürmek, yemek...}\}$ $E_{gz} = \{\text{ölmek, gitmek...}\}$,
 $S = \{\text{iyi, yaşlı...}\}$ vb. 'dışında A ile B'nin değerleri' konusunda bir şey
söylenmemiştir. A'yı B bağlamına gönderimde bulunmaksızın B ola-
rak yeniden yazan $A \rightarrow B$ türünden kurallara bağlam-bağıntısız ku-
rallar denir (Bu soruna yeniden döneceğiz, bkz. 6.5.1).

Bağlam bağıntısız bileşen yapısı dilbilgilerinin biçimsel özellik-
leri son birkaç yılda yoğun biçimde incelenmiştir. Chomsky ve baş-
ka dilbilimciler dizgedeki kuralların sıraya konulmasının, hem se-
çimli hem zorunlu kurallara izin verilmesinin, dizgede başka alt ku-
rallar ve yinelemeli kurallar bulunmasının sonuçlarını tartışmışlar-
dır. Ayrıca bu tür kuralları içeren bir dilbilgisi, ürettiği tümceye bel-
li bir yapı sağlayacaksa $A \rightarrow B$ türünden kuralların A ve B'nin değ-
leri üzerine iki önemli sınırlama getirmek zorunda olduğunu belirt-
mişlerdir: (i) A ile B özdeş olmamalıdır (A kendisi olarak yazılma-
lıdır); ve (ii) B birden çok simge içeren bir dizi olabilse bile A tek
bir simge olmalıdır. Kimi bilginler B üzerinde daha özel sınırlamalar
getiren (özellikle yalnızca iki ögesi olmasını isteyen -örn. $AÖ + EÖ$ ya

da $E_g + A$) bileşen yapısı dilbilgileriyle uğraşmışlardır. Bu sınırlamaların anlamına ilişkin daha ayrıntılı bir açıklama için okur, notlardaki kaynaklara başvurmalıdır.

6.2.12 Zayıf ve güçlü eşdeğerlik

Dilbilgisinin bu kuramsal incelenmesinin en önemli sonucu (bu biçimci mantık ve matematik dizgelerine ilişkin araştırmalara dayanır), değişik biçimsel özellikleri bulunan bileşen yapısı dilbilgilerinin aynı tümce dizilerini üretebileceklerini göstermek olmuştur. Aynı tümce dizilerini üreten dilbilgilerinin zayıf eşdeğerli oldukları söylenir; hem aynı tümceleri üreten, hem de aynı yapısal betimlemeyi sunan dilbilgilerine *güçlü eşdeğerli* dilbilgileri denilir. Zayıf ve güçlü eşdeğerlik arasındaki ayrımı göstermek için, yukarda tartışılan 'yeneden yazım' dizgelerinden ayrı türde bir bileşen yapısı dilbilgisini '-ulamsal dilbilgisini'- kısaca ele alacağız.

6.3 Ulamsal dilbilgisi

6.3.1 Temel ve türetilmiş ulamlar

Ulamsal dilbilgileri Polonyalı mantıkçı Ajdukiewicz'in (Lesniewski'nin ardından) yapıtından kaynaklanır; daha sonra Bar-Hillel, Lambek ve öteki çağdaş mantıkçı ve dilbilimciler tarafından geliştirilmişlerdir (Bu bağlamda 'ulamsal' teriminin seçimi, burada değinmeyeceğimiz mantık ve felsefe tarihindeki gelişmelerle açıklanır).

Ulamsal bir dizgede yalnızca iki *temel* dilbilgisel ulam vardır: Tümce ve ad; bunları sırasıyla Σ ve η ile simgeleyeceğiz. Ad dışındaki bütün sözcük öğelerinin, birbiriyle ya da tümcelerin bileşen yapısındaki temel ulamlarla birleşme olasılıklarına göre *türetilmiş* ulamsal sınıflanması vardır. Türetilmiş ulamlar karmaşıktır, çünkü aynı zamanda (i) bir tümce bileşeni oluşturmak için söz konusu öğenin başka hangi ulamla birleşebileceğini ve (ii) bu işlem sonucu elde edilen bileşenin ulamsal sınıflandırılmasını belirler. Yalın bir örnek alırsak: *koşmak* ya da *varolmak* (geçişsiz eylem) gibi bir öge bir tümce oluşturmak için ('özne' olarak) bir adla birleşebilir (zaman ve 'uyum' özellikleri sorununu bir yana bırakmayı sürdürüyoruz).

6.3.2 Sadeleştirme

Bar-Hillel'in 'yarı-aritmetiksel' belirtke dizgesinde *koşmak* gibi öğelerin ulamsal sınıflandırılması, paydası *koşmak* vb. eylemlerin başka hangi ulamlarla birleşebileceğini anlatan, payı da ortaya çıkan

kuruluşun ulamını anlatan bir 'kesirdir'. Böylece koşmak vb. nin Σ olarak sözcüksel yönden sınıflandırılması, bu öğelerin tümce n kurmak için adlarla birleştiğini gösterir. *Koşmak* eyleminin bu sınıflandırılması elinizde olursa ve *Ahmet* bir ad ise *Ahmet koştu* dilbilgisi yönünden düzgün kuruluşlu bir tümcedir. Bu olguyu aritmetiksel sadeleştirme kurallarına benzer biçimde kendiliğinden yalın bir 'sadeleştirme' kuralı ile belirleyebiliriz:

$$\frac{yx}{y} = x, \text{ buradan } n. \frac{\Sigma}{n} = \Sigma$$

(örneğin pay ile payda aynı olduklarında birbirini götürürler, geriye anlatımın bir tümce olduğunu gösteren Σ kalır: nokta çizgisel ardışıklığı göstermek için kullanılmıştır). Ancak dizge (*ran John*) gibi dizileri dilbilgisine aykırı olarak dışlayabilmelidir. Bu bakımdan bir öğenin, sağa ya da sola, hangi yöne birleştiğini de belirlemeliyiz. Bu Σ

nu yatay 'kesir' çizgisine bir ok ekleyerek gösterebiliriz: böylece $\leftarrow$

tümce kurmak için solundaki bir adla birleşen bir öğeyi anlatır; oy- n

sa, örneğin $\rightarrow$ bir ad öbeği oluşturmak için sağındaki bir adla birle- n

şen bir öğeyi (örn. *yoksul*, *yaşlı* vb. sıfatları) anlatır.

6.3.3 Daha karmaşık ulamlar

Türetilmiş ulamlar pay ya da payda olarak yalnız temel ulamlar değil, türetilmiş ulamlar da içerebilir. Örneğin bir belirteç, bir eylem (ya da eylem öbeği) oluşturmak için solundaki bir eylemle birleşir; başka bir anlatımla, solunda, tümce kurmak için solundaki adla birleşen bir adla birleşir (yalınlık amacıyla yalnızca 'geçişsiz eylemleri' ele alacağız ve 'belirteçlerin' başka ulamsal sınıflamaları olabileceği olgusunu bir yana bırakacağız). Bu şöyle bir kesirle gösterilir:

$$\left(\begin{array}{c} \Sigma \\ \leftarrow \\ n \end{array} \right)$$

$$\left(\begin{array}{c} \Sigma \\ \leftarrow \\ n \end{array} \right)$$

6.3.4 Genişletme olasılıkları

Biraz önce betimlediğimiz ulamsal dizge yalın bir dizgedir ama bizim için yeterlidir. Hem sağ hem solla birleşme olanağı verdiği için *iki yönlüdür*: Çeşitli biçimlerde genişletilebilir (türetilmiş bir ulamın paydasında iki ya da daha çok zincirleme ulamın bulunmasına olanak sağlayarak; bir ögenin aynı zamanda hem sağ hem solla birleşmesini sağlayarak vb. -bu genişletmelerin sonuçlarına değinmeyeceğiz). Yalnızca belirlenen bir yönde birleşme olanağı verilerek sınırlandırılabilir (tek yönlü yapılabilir). Bu ulamsal dizgenin, yukarda tartışılan 'yeniden yazım' dizgesi gibi, süreksiz bileşenleri inceleyemediğine dikkat edilmelidir (bkz. 6.2.8).

6.3.5 Yazım yöntemi

Bu noktada dizgenin biçimsel yetisi üzerinde etkisi olmayan yer kazandırıcı bir yazım yöntemi sunacağız. Bu yöntem 'kesirleri' pay önce, payda sonra gelecek biçimde ve payda üzerinde yön gösteren bir okla, ayrıçlanmış sıralı bir dizi simge olarak yazmaktır. Bu yöntemeye göre *koşmak* ($\overleftarrow{\Sigma n}$) olarak, *yoksul* $\overrightarrow{n n}$ olarak ve *dışarı* gibi bir belirteç de $\{(n) (\overleftarrow{\Sigma n})\}$ olarak sınıflanacaktır.

6.3.6 Bileşen yapısının 'ulamsal' çözümlemesi

Şimdi bu yalın iki yönlü ulamsal dilbilgisinin işleyişini Bloomfield'in *Poor John ran away* tümcesi açısından gösterebiliriz. Bütün sözcüksel öğelerin ulamsal sınıflandırılması daha önceki paragraflarda verilmişti. Bunları tümcedeki sözcüklerin altına yazacağız:

Poor	John	$\overleftarrow{\text{ran}}$	$\overleftarrow{\text{away}}$
(nn).	n	$\overleftarrow{(\Sigma n)}$	$\overleftarrow{\{(\Sigma n) \{(\Sigma n)\}}$

Şimdi sadeleştirmeye geelim. Birinci basamakta üç olasılık var: (a) *poor* ile *John*'un sadeleştirilmesi; (1b) *John* ile *ran*'in, (1c) *ran* ile *away*'in. (1b)'yi seçersek sonuç (1b) $\overrightarrow{(nn)}$. $\Sigma. \{\overleftarrow{(\Sigma n)} \overleftarrow{(\Sigma n)}\}$ olur; bu *John ran*'i bir tümce olarak belirler, *poor* ile *away*'i tümce dışında bırakır. (1a) seçilirse:

(1a) $n. \overleftarrow{(\Sigma n)}. \{\overleftarrow{(\Sigma n)} \overleftarrow{(\Sigma n)}\}$ ————— elde edilir.

Şimdi iki olasılık var: Açıktır ki, kalan olmaması için *ran* ile *away*'i sadeleştiririz ve şunu elde ederiz: (2) $n. \overleftarrow{(\Sigma n)}$; ve son olarak, (3) Σ . Buna karşılık, önce *ran* ile *away*'i (1c) ve sonra *poor* ile *John*'u birleştirebilirdik; başka bir anlatımla, aynı öğeleri değişik bir sırayla sadeleştirebilirdik.

6.3.7 Öbek yapısı ile ulamsal çözümlemenin karşılaştırılması

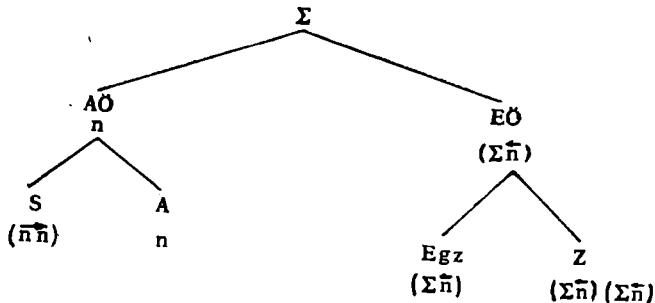
'Sadeleştirmenin' işleyişi bu bölümde ilgilendiğimiz ayraçlama kavramını yansıtır; görüleceği gibi, biraz önce verilen *Poor John ran away* tümcesinin çözümlemesi, Bloomfield'in bu tümcenin yapısına ilişkin söylediklerine uyar: iki birincil bileşenden (*poor John* ve *ran away*) oluşmuştur ve bunların her biri bir yandan *poor* ile *John*, öte yandan *ran* ve *away* olmak üzere iki birincil bileşene ayrılır. Şimdi ulamsal çözümlemeyi şu 'yeniden yazım' kuralına göre yapılan çözümlemeyle (bkz. 6.2.2.) karşılaştıralım:

$$(1) \quad \Sigma \rightarrow A\ddot{O} + E\ddot{O}$$

$$(2) \quad E\ddot{O} \rightarrow E_{gz} + Z$$

$$(3) \quad A\ddot{O} \rightarrow S + A$$

Çizit 12'de verilen dizim ağacından iki dilbilgisinin de yalnız zayıfça eşdeğerli değil (aynı tümce dizilerini üretmeleri açısından ulamsal dizgeyi bir 'tanıma' dilbilgisi, 'yeniden yazım' dizgesini ise bir 'üretim' dilbilgisi biçimine koymamızın bu konuyla ilgisi yoktur, karşı. 4.3.1); *Poor John ran away* gibi tümcelere ayırdıkları ayraçlama açısından da eşdeğerli oldukları açıktır. Ama her yönden eşdeğerli olmaktan uzaktırlar. Önce sözcük sınıflarını gösteren dört sonuç simgesine ek olarak (A, E_{gz} , S, Z) 'yeniden yazım' dizgesinin iki yardımcı simgesi olduğuna dikkat edilmelidir; öyle ki, ulamsal çözümleme *poor John*'un *John* ile aynı ulamdan, *ran away*'in *ran* ile aynı ulamdan olduğunu belirlediği halde, 'yeniden yazım' çözümlemesi bunu belirlemez. Ancak yeniden yazım kurallarında $A\ddot{O}$ yerine A ve $E\ddot{O}$ yerine E_{gz} koyarak iki dizgeyi özellik yönünden kolayca eşdeğerli yapabiliriz. İki dizge arasındaki temel ayrım, ulamsal dilbilgisinin 'yeniden yazım' dilbilgisinin tersine, her bir kuruluştaki bir bileşeni ötekine *bağımlı* olarak düşünmesidir: ulamsal yazım bağımlı bileşenin hangisi olduğunu belirtir (daha karmaşık sınıflamalı olan) ve bu sadeleştirme işlemi için temeldir.

Çizit 12.

'Yeniden yazım' dizgesi bağımlılık kavramını ancak bir ölçüde ve dolaylı olarak simgeler: $A \rightarrow S+A$ biçimindeki bir kuraldan S'nin A'ya bağımlı olduğu çıkarılabilir ancak $\Sigma \rightarrow A+E_{\Sigma}$ (ya da $\Sigma \rightarrow A\bar{O}+E\bar{O}$) gibi bir kuralda iki bileşen arasında geçerli bağımlılık ilişkilerine ilişkin bir sonuç çıkarılamaz. Bu ulamsal dizgenin 'yeniden yazım' dizgesinden mutlaka daha iyi olduğu anlamına gelmez ama iki dizgenin güçlü olarak eşdeğerli olmadığını gösterir. Bir çözümlemeyi ötekine yeğlemek için nedenler bulunabilir, böyle ise yeğlenen çözümlemeyi belirleyen dilbilgisinin belirlemeyenden daha güçlü biçimde yeterli olduğunu söyleyeceğiz. Bu daha sonra döneceğimiz ayrı bir sorundur. (bkz. 6.5.7).

6.4. Dışmerkezli ve içmerkezli kuruluşlar

6.4.1 Dağılımsal yorumlama

Şimdi birincil bileşen çözümlemesinin dağılımsal temeline biraz daha yakından bakabiliriz. Kuruluşlar, kendilerinin ve bileşenlerinin dağılımlarına göre (Bloomfield'in önerdiği terimlerle) içmerkezli ve dışmerkezli kuruluşlar olarak sınıflandırılabilir. İçmerkezli kuruluş, dağılımı, bileşenlerinden birisi ya da daha çoğu ile özdeş olan kuruluştur; içmerkezli olmayan herhangi bir kuruluş dışmerkezlidir (Başka bir anlatımla, dışmerkezlilik, içmerkezliliğin önceden yapılan bir tanımına göre olumsuz biçimde tanımlanır ve bütün kuruluşlar bu kümeden birine ya da ötekine girerler). Örneğin, şimdi iyi bildiğimiz *poor John* içmerkezlidir çünkü dağılımı bileşeni *John* gibidir; *John*'un bulunduğu herhangi bir İngilizce tümce aynı durumda *Poor John*'un bulunduğu başka bir tümce ile genel olarak eşleştirilebilir; *John* bir ad olduğundan *poor John* bir ad öbeği olarak tanımlanır. Öte yandan *Ankara üzerinde* dışmerkezlidir çünkü dağılımı hem *Ankara* hem de *üzerinde* sözcüğünden değişiktir. *Ankara üzerinde* söz öbeği Türkçe tümcelerde dağılım yönünden *orada* ve öteki yer belirteçleriyle aynıdır; bu bakımdan yer bildiren belirteç öbeği olarak sınıflanır. Bu örnekler gösteriyor ki, içmerkezli ve dışmerkezli kuruluş ayrımı, geleneksel dilbilgisinde yapılmayan türden bir ayrım olsa da, geleneksel 'işlev' kavramı (bu kavrama göre *poor John* bir ad olarak, *Ankara üzerinde* ise bir belirteç olarak 'iş görmektedir') söz konusu öğelerin dağılımı açısından doğal olarak yorumlanabilir. Sık sık hiç bir kuruluşun bileşenlerinin herhangi biriyle, tümüyle özdeş bir dağılımı olmadığı, bileşenlerinin biri yerine kuruluşun konulmasının birçok kabul edilmez sözce ortaya çıkaracağı söylenir. Bu elbette doğrudur. Ancak daha önceki bir bölümde gördüğümüz gibi, bir öge-

nin dağılımıyla, ögenin bulunduğu kabul edilebilir sözcelerin tümünü anlatmak istemiyoruz; kabul edilebilirliği dilin dilbilgisel betimlemesine göre açıklanan sözceler kümesini anlatmak istiyoruz yalnızca; bunun genişletilebileceği sınırlar 'azalan verim yasası' dediğimiz yasaya göre belirlenir (bkz. 4.2.11). Öyleyse bu anlamda herhangi iki ögenin benzer dağılımı vardır ya da yoktur ve kuruluşlar ya içmerkezli ya da dışmerkezlidir. Herhangi bir İngilizce dilbilgisi birçok, çeşitli (ve örtüşen) ad, eylem, sıfat vb. söz öbeklerinin altbölümlemesini kabul eder. Örneğin (I like wine -şarap severim- tümcesinin kabul edilirliliğini (yamyamlık dışında) *I like boy vb. tümcelerinin kabul edilmezliğini açıklamak için) sayılabilen ya da sayılmayan (ya da kitle) adlar arasına; başka şeyler yanında (*who, which* ilgi adılarını ele alabilmek için. karş. *the boy who...*, *the book which...*) insan adlarıyla; 'insan' olmayan adlar arasına; (uyum konusunu ele alabilmek için, karş. *the boy is...*, *the boys are...*) tekil ve çoğul adlar arasına; (*he, she, it* sözcüklerinin 'gönderimini' ele alabilmek için) eril, dişil ve yansız adlar vb. arasına bir ayırım çizilecektir. İki adın dağılımları aynıdır dediğimizde, dilbilgisinin eriştiği 'en alt' düzeydeki dağılımsal altbölümlemede sınıflanmalarının aynı olduğunu anlatmak istiyoruz. Ancak iki ögenin belirli, çeşitli 'derinliklerde' dağılımının aynı olduğunu söyleyebiliriz. Böylece, bütün adların (ve bütün ad öbek ve tümceciklerin), başka bir nitelendirme olmadan 'ad' teriminin kullanıldığı görece yüksek sınıflandırma düzeyinde dağılımları aynıdır. Daha alt düzeyde iki adın dağılımı değişik olabilir; biri 'canlı' biri 'cansız' vb. olabilir. Bu bakımdan içmerkezlilik ya da dışmerkezlilik kavramları altbölümlemenin belirli bir 'derinliği' açısından kullanılmalıdır.

6.4.2 İçmerkezli kuruluşların 'örgülenmesi'

İçmerkezli kuruluşlar iki çeşittir: Sıralı ve ardıl kuruluşlar. Sıralı kuruluşların dağılımı, her bir bileşenin ayrı ayrı dağılımı ile aynıdır. Bu bakımdan *ekmek ve peynir* ve *kahve ya da çay* sıralı ad öbekleridir. Ancak iki öbek değişik alt kümedendirler, birincisi çoğul bir eylem, ikincisi ise tekil bir eylem alır. Ardıl kuruluşların dağılımı bileşenlerin birisinininkiyle aynıdır. Örnekleri Türkçeleştirirsek: S+A (*zavallı John*); Z+S (*son derece becerikli*); A (ya da AÖ) +Z (ya da belirteç öbeği) (*yukarıdaki kız, otobüsteki adam*). Dağılımı ortaya çıkan kuruluşun dağılımıyla aynı olan bileşene *nitelenen* (head), öteki bileşene *niteleyen* denilir. Yanal kuruluşlarda bir niteleyen başka birisi içinde yeniden 'örgülenmiş' olabilir. Örneğin, *otobüsün üstündeki adam*'da iki bileşen vardır: *adam* (nitelenen) ve *otobüsün üstündeki* (niteleyen); *otobüsün üstünde*, *otobüs* ile *üstünde* sontakısın-

dan oluşan dışmerkezli bir belirteç öbeğidir; burada örneklenen türden ad öbekleri nerdeyse sonsuza değin uzatılabilir: *karş. ovanın ortasındaki tepenin üstünde bulunan kasabanın ortasındaki parkta, arabanın üstündeki... adam.*

Biraz önce sunulan değişik kuruluş türlerinin sınıflandırılması Bloomfield ve onu izleyenlerin çalışmalarına dayanır; oysa bu bölümün önemli bir parçasını kapsayan bileşen yapısının üretimsel 'yeniden yazım' kuralları açısından açıklanması, büyük ölçüde Chomsky'nin son yıllardaki çalışmalarından kaynaklanmaktadır. Bloomfield her zaman kuruluşların sınıflandırılmasından söz ettiği halde, Chomsky'nin kuruluşların *üretilmesinden* söz ettiğine dikkat edilmelidir. Daha önce gördüğümüz gibi (4.2.8) bir dilin kuruluşlarının çözümsel bir sınıflaması (açıkça olmasa da, örtülü bir biçimde) aynı zamanda bireşimsel olmalıdır. Ne var ki, üretimsel yaklaşımın bilinçle ve bilerek benimsenmesi biçiminde simgelenen bakış açısındaki değişimin, sınıflandırma işini dilbilgisinin asıl amacına, tümcelerin üretilmesine göre ikinci dereceye indirme gibi pratik bir etkisi olmuştur: üretimsel yaklaşım sınıflandırma üstüne sınırlamalar getirir. Örn. Bloomfield İngilizce *longlegs* ve *butterfingers* sözcüklerini dışmerkezli olarak niteler çünkü hem tekil hem çoğul olarak bulunurlar. Ancak bu olgu söz konusu biçimlerin asla kuruluş olmadıklarını göstermeye yeter; sözlükçeye çözümlenemez bütünler olarak, uygun dağılımsal kümenin öğeleri olarak girmeleri gerekir, dilbilgisince üretilmemeleri gerekir. *Longlegs* sözcüğünün dağılımı, *long legs* sözcüklerinin dağılımının tersine (örn. *He has long legs*) çağdaş İngilizcenin üretken yapım kurallarıyla açıklanamaz.

6.4.3 Öbek yapısı dilbilgisinde içmerkezlilik

'Yeniden yazıma' dayalı bileşen yapısı dilbilgisinin kurallarına ilişkin dağılımsal temel yeterince açıktır. $A \rightarrow B+C$ biçimindeki her kural, A ile B+C'nin dağılımsal özdeşliğine dayanır; daha doğrusu B+C'nin dağılımının A'nın dağılımında içerilmesine dayanır (Özdeşlik içerilmenin özel bir durumudur). Özdeşlik ve içerilme arasındaki ayrım (ya da mantık terimleriyle söylenirse, 'uygun olmayan' ve 'uygun' içerilme arasındaki ayrım) A'yı her durumda B+C olarak 'yeniden yazan' kurallarla bir dizi alt kural seçeneğinden oluşan kurallar arasındaki ayrımda ortaya çıkar Örn. $A \rightarrow S+A$ türünden bir kural *Ahmet* ile *zavallı Ahmet*'in, *adam* ile *yaşlı adamın* dağılımsal özdeşliğine dayanır. Öte yandan:

$$E\ddot{O} \rightarrow \begin{cases} A\ddot{O} + E_g \\ \{E_g\} \end{cases}$$

türünden bir kural bir yandan *et yemek*, öte yandan *ölmek* gibi sözcüklerin eylem öbeği kümesinin dağılımında içerildiklerini anlatır. Bir yandan içmerkezli ve dışmerkezli kuruluşlar arasındaki, öte yandan içmerkezli kuruluşların iki ana alt türü (sıralı ve ardıl) arasındaki ayrım, bu kuruluşların yapılaşlarını açıklayan 'yeniden yazım' kurallarının biçiminde açıkça görülür. Ancak içmerkezlilik, yantümceleme vb. kavramların, yukarda açıklanan türden bir 'yeniden yazım' dilbilgisinde dizgesel bir anlamı olmadığına dikkat edilmelidir: Başka bir anlatımla, bu kavramlar dilbilgisinde bu biçimleriyle yer alamazlar. Üstelik zorunlu bir kuralın (ya da bir altkurallar kümesinin) sonucu A'yı bütün durumlarda B+C olarak yazmak olduğundan, A'nın adı önemli değildir: Kuralın işleyişinden sonra, daha yüksek bir 'budağın' adı olmak dışında, A ortadan kalkar. Örneğin dilbilgisinin ilk kuralında: $\Sigma \rightarrow A\ddot{O} + E\ddot{O}$, adöbeği (A $\ddot{O}$) ve eylem öbeği (E $\ddot{O}$) terimlerinin seçimi, 'yeniden yazıma' dayalı bir bileşen yapısı dilbilgisinde tümüyle nedensiz bir seçimdir, çünkü hem A $\ddot{O}$, hem de E $\ddot{O}$, zorunlu olarak, başka çeşitli öge ya da kuruluşlar biçiminde 'yeniden yazılır' (Bunlara Y ve Z de denilebilir). Altkümeden çeşitli ad öbekleri, ad ve adılar arasındaki ilişki, 'sınıflandırıcı' incelemelerde olduğu gibi, bunlara uygulanan kurallarla anlatılmaz, bunların ortak bir budaktan çıkmalarıyla anlatılır. Ulamsal dilbilgisi, içmerkezlilik ve dışmerkezlilik ile ardıllama ve sıralama kavramları açısından Bloomfield tarafından anahatları çizilen ve kendisinden sonra gelenlerce geliştirilen ilkelerin, çeşitli dillerden alınan birçok örnekle, daha doğru bir biçimlenmesi olarak düşünülebilir. Gördüğümüz gibi, ulamsal dilbilgisi (genellikle ardıllama ile eşdeğerli olarak ele alınan) 'bağımlılık' kavramını temel olarak alır; içmerkezli ve dışmerkezli kuruluşlar arasındaki ayrım bir 'sadeleştirmedeki' bağımlı ulamın yapısından bellidir-pay ile payda özdeşse kuruluş içmerkezlidir, değilse dışmerkezlidir (bkz. 6.3.2).

6.5 Bağlam - duyarlı dilbilgisi

6.5.1 'Bağlam-duyarlı' terimi

Şimdi de bağlam-duyarlı ve bağlamdan bağımsız kurallar arasına bir ayrım çizmeliyiz (Konuyla ilgili yazında 'bağlamla sınırlı' ve 'bağlam-bağımlı' terimleri eşanlamlı olarak kullanılmaktadır).

Şimdiye değin verilen bütün kurallar bağlamdan bağımsızdır, şu anlamda: Yeniden yazım okunun solunda bulunan simge yerine kuralın 'çıkışında', kuralın anlatımında okun sağında görünen simge ya da simgeler dizisi konulmuştur. Bir örnek verilirse, şu kural (6.2.6)

$$A \rightarrow A + \text{ve} + A$$

kuralın uygulandığı herhangi bir simge dizisinde A'yı A+ ve +A olarak 'yeniden yazmak' için (seçimli ya da zorunlu) bir yönerge olarak yorumlanabiliyordu. Başka bir deyişle, kuralın iyi işleminin tek koşulu, kuralın girdisinde 'A girdisinin' bulunmasıydı. Sözcüğü, şunlar 'girdi' dizisi seçeneği olarak verildiğinde:

$$(i) \quad X + A + Y$$

$$(ii) \quad W + A + Z$$

söz konusu kuralın işleminin sonra 'çıktı', birisinde,

$$X + A + \text{ve} + A + Y$$

ötekisinde

$$W + A + \text{ve} + A + Z \quad \text{olacaktır.}$$

Sorun kuralın işleyişi üzerinde hiçbir bağlam sınırlaması bulunmamasıdır. Ancak kuralı aşağıdaki gibi düzenlediğimizi düşünelim:

$$A \rightarrow A + \text{ve} + A/X + \dots + Y \quad \text{bağlamında}$$

Bu A'nın ancak (seçimli ya da zorunlu olarak) tam solunda X ve tam sağında Y bulunan bir 'girdide' bulunduğu zaman 'yeniden yazılması' biçiminde tanımlanabilir. Bu durumda kural (i)'ye uygulanacak, (ii)'ye uygulanmayacaktır. Yukardaki kuralda eğik çizginin sağında bağlam koşulunun belirlenmesi, kuralı *bağlama duyarlı bir kural* haline getirir.

6.5.2 Bağlam-duyarlı çeşitli dilbilgisi türleri

Değişik türden ve alt türden birçok bağlam-duyarlı kural düzenlenebilir. Biz dikkatimizi yalnızca öbek yapısı dilbilgisi kapsamına girenler üzerinde toplayacağız (Bir dizi sıralanmış ya da sıralanmamış, seçimli ya da zorunlu, yinelenen ya da yinelenmeyen ardışık kural üzerinde). Bir yada daha çok bağlam duyarlı kural içeren bu tür bir dilbilgisi, *bağlam duyarlı öbek-yapısı dilbilgisi* diye tanımlanır.

Bu dilbilgisi kümesi içinde, X ile Y'nin örnekleme yoluyla biraz önce verilen türden bir kuralda, her biri salt bir simge kapsayacak biçimde sınırlananlarla, X ile Y'den her birinin ya da her ikisinin, birden çok simge dizisine gönderimde bulunduğu dilbilgileri birbirinden ayrılabilir.

Biz örtülü bir biçimde, burada uğraştığımız bağlam-duyarlı dilbilgileri kümesinin aşağıdaki türden bir kuralda:

$$A \rightarrow B/X + \dots + Y \quad \text{bağlamında}$$

X ile Y'nin, her birinin ayrı ayrı, herhangi sayıda sınırlı ardışık simgelere gönderimde bulunabileceği, ama A'nın tek bir simge olmak zorunda olduğu koşuluna göre tanımlandığını varsayıyoruz. Üstelik

B, A ile özdeş olamaz ve 'sıfır' olamaz (6.2.11). Bu koşullar aşağıdaki kuralların dizgede 'düzgün biçimlenmelerine' olanak sağlar:

- (a) $P \rightarrow Q/E + F + \dots + G$ bağlamında
- (b) $P \rightarrow Q + R/E + \dots + G + H + K + L$ bağlamında
- (c) $P \rightarrow R + S + T/G + \dots + H$ bağlamında
- vb.

Dilbilgisine şu tür kuralların girmesini ise engeller:

- (d) $P \rightarrow P/E + \dots + F$ bağlamında
- (e) $P \rightarrow \emptyset/E + \dots + F$ bağlamında

(d) kuralı kötü konulmuştur çünkü P'yi kendisi olarak 'yeniden yazmaktadır' (A ile B'nin özdeş olmaması koşulunu çiğnemektedir). (e) kuralı okun hemen sağında ($\emptyset$) simgesini bulundurmaktadır: Bu (e) kuralını bir silinti (deletion) kuralı olarak tanımlar. ('P'yi sıfır olarak yazınız' demek, 'P'yi siliniz' demektir: dizgede olanak verilse (e) kuralının çıktısı, $E + P + F$ 'girdisinden kural yoluyla türetilen $E + F$ olacaktır).

Yukardaki kurallarda kimi simgelerin eğik dizildiğine, kimilerinin böyle olmadığına dikkat ediniz. Eğik dizilen simgeler *değişmezler*, ötekilerse *değişkenler*dir. Değişmez ve değişken ayrımına ilerde değineceğiz (bkz. 6.6.6).

Bu bölüm için ayırım şöyle belirlenebilir: Bir simge bir kuralın herhangi bir bölümünde *değişmez* olarak bulunursa, bu, ilgili kural o belirli simgenin kullanılışları için geçerlidir demektir; simge bir *değişken* olarak bulunursa, bu, ilgili kuralın *değişkenle* gönderimde bulunulan kümenin içinde bulunduğu ileri sürülen herhangi bir *değişmez* için geçerli olması demektir.

Bu bölümde ayırım, yalnızca (hiç bir *değişken* bulunmadığını düşüneceğimiz) dilbilgisinin gerçek kurallarını, kuralların soyut bir belirlenme biçiminden ayırdığı ölçüde önemlidir. Başka bir deyişle,

$$A \rightarrow B/X + \dots + Y \text{ bağlamında}$$

bir kural değildir, A, B, X ve Y *değişkenlerinin* olanak verdiği 'değerlere' göre bütün kurallar kümesini özetler.

6.5.3 *Bağlam duyarlı dilbilgisi bağlamdan-bağımsız dilbilgisini içerir.*

Bir koşul daha eklersek, bağlamdan-bağımsız öbek yapısı dilbilgilerini bağlam-duyarlı dilbilgilerinin bir alt kümesi olarak tanımlayabiliriz. Bu koşul X ile Y'nin 'değerinin' aşağıdaki türden kurallarda sınırlanmadan bırakılabileceği koşuludur:

$$A \rightarrow B/X + \dots + Y \text{ bağlamında.}$$

Salt terimbilgisel kolaylık olması için boş değer ($\emptyset$) ile olumlu değeri ($\emptyset$ dışında *değişkene* ayrılan olanaklı herhangi bir değeri) bir-

birinden ayıracağız. Belli bir kuralde X ile Y bağlam değişkenlerinin 'değer' yönünden *sınırlanmamış* olduğu (her biri 'değer' yönünden ya olumlu ya da boş olabilir) saptanırsa, söz konusu kural bağlamdan-bağımsızdır. X ya da Y 'den birinin 'değeri' sınırlanmışsa, boş ya da olumlu olduğu saptanmışsa, o zaman kural bağlam duyarlıdır. Birkaç örnek vermek gerekirse, aşağıdaki kurallar bağlam-duyarlıdır:

(f) $P \rightarrow Q/\emptyset + \dots + \emptyset$ bağlamında

(g) $P \rightarrow Q/\emptyset + \dots + R - S$ bağlamında

(h) $P \rightarrow Q/T + \dots + \emptyset$ bağlamında

(f) kuralı, 'girdi' dizisinde ancak sağında ve solunda başka bir simge olmadığı zaman P 'nin Q olarak 'yeniden yazılması' gerektiğini söylemektedir (Olağan olarak bu bağlam koşulunu yerine getirecek tek simge Σ 'dir; ama bir kimsenin elinde başlangıç simgesinin P olarak 'yeniden yazıldığı' bir kurallar dizgesi bulunabilir). (g) kuralı, 'girdi' dizisinin ancak $P + R + S$ olduğu durumlarda P 'nin Q olarak 'yeniden yazılması' gerektiğini söylemekte; (h) kuralı ise söz konusu girdi dizisinin $-T + P-$ ancak sonunda bulunduğu zaman P 'nin 'yeniden yazılması' gerektiğini anlatmaktadır.

Bu kurallar başka bir biçime de konulabilir (sık sık da dilbilgilerinde böyle yayınlanmaktadır).

(f') $\emptyset + P + \emptyset \rightarrow \emptyset + Q + \emptyset$

(g') $\emptyset + P + R + S \rightarrow \emptyset + R + S$

(h') $T + P + \emptyset \rightarrow T + Q + \emptyset$

Bu düzenden genelleme yaparak (A , B , X ve Y 'yi değişken olarak kullanıp) bağlam-duyarlı dilbilgisinin bütün kurallarının:

$X + A + Y \rightarrow X + B + Y$

biçiminde olduğunu söyleyebiliriz.

$A \rightarrow B$

biçimindeki bağlamdan bağımsız bir kural ise, X ile Y 'değerlerinin' sınırlanmadığı, bağlam duyarlı kuralın özel bir durumu olarak ele alınabilir.

Öbek yapısı dilbilgileri kuramı, hem bağlamdan-bağımsız hem de bağlam-duyarlı kuralları aynı biçimsel çerçeveye almak için bu çizgilerde geliştirilmiştir. Şimdi dilde bağlam-duyarlılığı konusunun anlamını daha az soyut bir biçimde tartışmaya girebiliriz.

6.5.4 Uyum ve yönetme

Dilde 'bağlam duyarlılığı' kapsamına giren en açık olgulardan birisi *uyumdur* (ya da 'uyuşumdur'). Önce bu konudaki ilkelerin oldukça geleneksel bir açıklamasını sunacağız.

Birçok dilde belli bir sözdizimsel kuruluşun bileşenlerinin 'cins', 'sayı', 'durum', 'kişi' vb. yönden 'uyum' içinde oldukları söylenir (Cins, sayı vb. terimlerle, 'özne', 'nesne' terimleri 7 ve 8. bölümlerde kuramsal açıdan tümüyle tartışılacaktır). Örneğin Fransızca ad öbeklerinde, tanımlık ve sıfat sayı yönünden (tekil, çoğul) ve cins yönünden (eril, dişi) adla uyum içinde olmalıdır: karş. *un livre intéressant* (ilginç bir kitap) *une pièce intéressante* (ilginç bir oyun); *des livres intéressants* (ilginç kitaplar) *des pièces intéressantes* (ilginç oyunlar). Burada *un* ile *intéressant*, *livre* ile uyum içinde 'eril, tekildir'; *une* ile *intéressante*, *pièce* ile uyum içinde 'dişi ve tekildirler'; *livres*'e uygun olarak *intéressants* 'eril, çoğul', *pièces*'e uygun olarak *intéressantes* 'dişi, çoğuldur'; *des* 'çoğuldur' ama 'eril' ve 'dişi' yönünden belirsizdir. (Yahnlık için yazılı Fransızcanın uyum dizgesine başvuru-ruyoruz. Daha önce yazılı ve sözlü Fransızcanın bir ölçüde değişik diller olduklarından söz ettik. bkz. 1.4.2).

Fransızcada olduğu gibi İtalyanca, Almanca, İspanyolca, Rusça, Latince ve dünyanın daha birçok dilinde, yukarda açıklanana benzer kuruluşlarda sıfat adla uyum içinde olmak zorundadır. Yine birçok dilde eylem özneye ya da nesneye ya da her ikisiyle sayı, cins ve kişi yönünden uyum içinde olmak durumundadır. Swahili dilinin görece karmaşık cins-sayı uyumu bundan sonraki bölümde bir ölçüde açıklanacaktır (bkz. 7.3.5) ve Eskimo dilindeki 'eşileşsel' (ergative) uyum dizgelerinden 'geçişlilik' ve 'eşileşlilik' bölümlerinde söz edilecektir (bkz. 8.6.1., 8.2.2).

Bundan önceki paragrafta sözü edilen dillerle karşılaştırıldığında İngilizcenin uyumu görece azdır. Ad öbekleri içinde 'niteledikleri' adla uyum içinde olan yalnızca gösterme adlarıdır: karş. *this book*, *that book*, *these books*, *those books*. Ancak uyum kimi zamanlarda eylem yönünden işler (daha doğrusu yalnızca 'zaman' değildir söz konusu olan, 'kip' ve 'görünüştür', bkz. 7.5.1 ve ötesi). Şu yalın örnekler İngilizceye uygulandığı biçimiyle eylemin özneye uyumlu olduğu ilkesini açıklar:

1. *He goes-I, you, we, they, go* (gider, giderim vb.)
2. *He has gone-I, you, we, they have gone* (gitti, gittim, gittin vb.).
3. *He is going-You, we, they are going, I am going* (gidiyor... vb.).
4. *He/I was going-You, We, they were going* (gidiyordu, gidiyordum vb.).

İlk iki tümcede kişi ve sayı uyumu şöyle işlemekte: Özne 'üçüncü tekil kişi' ise (*he, she, it, someone* vb. ya da niteleneni tekil ad olan bir ad öbeği ise, örn. (*John, the boy*) eylem 'üçüncü tekil kişiye' uy-

gundur; oysa özne 'üçüncü tekil kişi' değilse, eylem 'belirtisiz' dediğimiz biçimdedir. İkisi de geleneksel olarak *to be* (olmak) eylemini (burada yardımcı eylem olarak kullanılmıştır) içeren 3 ve 4. tümcede ise, uyum biraz değişik bir biçimde işler: (3)'te yine 'üçüncü tekil kişi' uyumu vardır; ama 'birinci tekil kişi (I am) uyumu da vardır; (4)'te 'birinci tekil kişi' ve 'üçüncü tekil kişi' birlikte özne-eylem uyumunda bütünleşirler. Eylemin 'di'li geçmiş zamanında' (örn. *went, loved*) özne-eylem uyumu yoktur (karş. I, you, he, she, they went vb).

Yukarda açıklandığı biçimiyle uyum, *yönetmeden* ayrılır (örn. birçok dilde eylemin nesnesini belli bir durumda yönettiği söylenir: örn. Latince (*Ego*) *amo te*, 'sizi seviyorum', (*Ego*) *suadeo tibi*, 'size salık veriyorum) (*te* ile *tibi*, 'belirtme' ve 'yönelme' durumundadırlar, *amo* ile *suadeo* eylemlerince yönetilirler ya da onlara bağlıdırlar). Latince (Rusça, Almanca vb. de) yalnız eylemler değil, öntakılar da belli bir durumda kendilerine bağlı ad, adıl ya da ad öbeğini yönetebilirler: örn. *ad urbem* 'kente' (ad 'belirtme durumu' alır: *urbem*), *ab urbe* 'kentten' (*ad* çıkma durumu alır: *urbe*). 'Çıkma durumu' almak gibi anlatımların ne anlama geldiğinin ayrıntılı bir tartışması için bkz. 7.4.1 ve ötesi.

Yukardaki örneklerden anlaşılabilceği gibi uyum ve yönetme arasındaki ayrım şudur: Uyumda iki ya da daha çok sözcük ya da söz öbeği aynı ulam için (örn. sayı ya da kişi) 'bükünlenir' oysa yönetmede bir sözdizimsel kuruluşun *ana* ve *bağımlı* ögesi, ikisi de, aynı ulamı sergilemezler: bunun yerine bağımlı üye, ana üye tarafından ilgili ulama göre (örn. durum) belirlenir.

Uyum ve yönetme arasındaki ayrımı biraz önce geleneksel bir biçimde anlattık ve bu geleneksel bir ayrımdır. Daha yeni dilbilgisi kuramında bu ayrım, sık sık, içmerkezli ve dışmerkezli ayrımın önceden kabul edilmesi açısından çizilmektedir (bkz. 6.4.1). Sözelimi Hockett yönetmenin 'yalnızca dışmerkezli kuruluşlarda (belli bir alt türünde) bulunduğunu söyler: Latince *ad urbem* dışmerkezlidir-dağılım yönünden *ad* ile *urbem*'den, bileşenlerinden ayrılır. Öte yandan uyum, 'içmerkezli yapılarda ve aşamalı yapıyı (birincil kurucuları) kimi yüklemsel niteleyicileri öznelere bağlamak için, kesecek biçimde bulunur'. Başka bir anlatımla uyum, hem içmerkezli hem de dış merkezli yapılarda bulunur: Fransızca *un livre interessant* (ilginç bir kitap) içmerkezlidir çünkü dağılımı *un livre* ile birdir; (*livre* ile *interessant* arasında uyum gösteren) *le livre est interessant* (kitap ilginçtir) dış merkezlidir; çünkü dağılımı (dağılım tümcelerle ilgili olduğu ölçüde, karş. 5.2.1) bir yandan *le livre*'den, öte yandan *est interessant*'tan ayrılır.

Hockett ve öteki yazarların bu konuda söyledikleri bir ölçüde doğruysa da kuruluşlarda uyum gösteren hem temel, hem de bağımlı bir üye vardır: Sözelimi (kimi dilbilimcilerin ileri sürdüğü gibi) öznenin kişi ve sayısının eylemin kişi ve sayısınca belirlendiğini söylemek doğru olmayacaktır. Ne öznenin ne de eylemin bir değeri belirlediğini, hem öznenin hem de eylemin, üyesi oldukları *kuruluşa* ilişkin bir ulam sergilediklerini söylemek de (bu görüş daha da sık ileri sürülmektedir) o ölçüde yanlıştır. Daha sonra göreceğimiz gibi, sayı ve kişi, belli bir dilde göründüklerinde, eylem öbeğinin 'yüzey yapısında' бүкүн ya da başka bir yolla belirtilen ad ulamlarıdır.

Bu durum olguların geleneksel biçimlenmelerinde üstü örtülü olarak bulunur: 'Eylem, sayı ve kişi yönünden özneye uyur'. Bu görüşün ilerdeki paragraflarda İngilizcenin bağlam-duyarlı kurallarına ilişkin tartışmalarımızda doğru olduğunu kabul edeceğiz (bkz. 6.6.1). Yüzey yapı ve 'derin yapı' arasındaki ayrım daha sonraki bir bölümde açıklanacaktır. Bir kez bu ayrımı belirleyince (özelikle iç-merkezli ve 'dış merkezli' kavramları açısından yapıldığında) uyum ve yönetme arasındaki ayrımın aslında 'bir yüzey yapı' ayrımı olduğu açığa çıkacaktır.

6.5.5 Özne-eylem uyumunun bağlamdan bağımsız bir yorumu

Şimdi özne eylem uyumu gösteren kimi yalın Türkçe tümceleri nasıl üretebileceğimizi düşünelim. Kolaylık olması için dikkatimizi 'geniş zamanda' geçişli tümceler üzerinde toplayacağız:

- (1a) *Köpek adamı ısırır*
- (1b) *Köpek adamları ısırır*
- (1c) *Köpekler adamı ısırır*
- (1d) *Köpekler adamları ısırır*
- (2a) *Şempanze muz yer* vb.

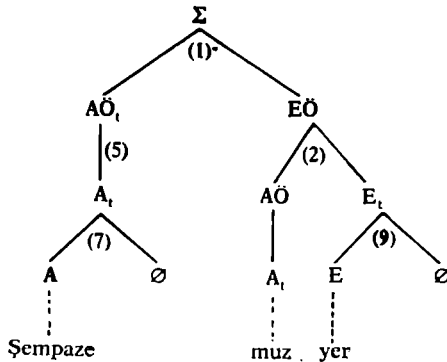
Burada bulunan sözcüklerin sözcüksel bir sınıflamasını varsayacağız: Kolaylık olsun diye, sözlükçe, 4. bölümde verildiği gibi (bkz. 4.3.2) dilbilgisinin sonuç kümesine ilişkin üyelerin bir dizelgesi gibi düşünülebilir. Şimdi şu, bağlamdan bağımsız dilbilgisini ele alalım:

- (1) $\Sigma \rightarrow \{A\ddot{O}_t + E\ddot{O}_t, \{A\ddot{O}_c + E\ddot{O}_t, (c)$
- (2) $E\ddot{O}_t \rightarrow A\ddot{O} + E_t$
- (3) $E\ddot{O}_c \rightarrow A\ddot{O} + E_c, (c)$
- (4) $A\ddot{O} \rightarrow \{A\ddot{O}_t, \{A\ddot{O}_c$
- (5) $A\ddot{O}_t \rightarrow A_t$
- (6) $A\ddot{O}_c \rightarrow A_c$

- (7) $A_t \rightarrow A + \emptyset$
 (8) $A_{\text{ç}} \rightarrow A + \text{ler}$
 (9) $E_t \rightarrow E + \emptyset$
 (10) $E_{\text{ç}} \rightarrow E + (\text{ler})$

Sözkonusu tümceleri bağlamdan bağımsız kurallar yoluyla üretmenin başka yolları da vardır ancak bu kurallar dizisi açıklama için yetecektir. Ayrıca tümcelerde bulunan sözcüklerin sesbilimsel gerçekleşmesi için bu kuralların başka kurallarla destekleneceği de varsayılmıştır:

Örn. *adam* + $\emptyset$ /*adam*/ olarak, *adam*-ler /*adamlar*/ olarak, *ısır* + *Ir* /*ısıtır*/ vb. olarak 'yeniden yazılacaktır'. Burada bu tür sesbilimsel gerçekleşme kurallarının yukarıda yalın, öbek yapısı dilbilgileri üzerine konulan kurallardan birini çığnediğine dikkat edilmelidir-aynı anda birden çok simgeyi yeniden yazmaktadır (bkz. 6.2.11). Kuşkusuz sesbilimsel gerçekleşme kuralları sözcük yerleştirme kurallarından sonra işlemelidir (bkz. 4.3.2). Bu kitapta sözcük yerleştirme kurallarının asıl dilbilgisi dizgesinin dışında olduklarını kabul ettik. Şimdi biraz önce verilen dilbilgisi kurallarını yorumlayalım: Bu dilbilgisine göre yapısal yönden betimlenen bir tümce örneği çizit 13'te verilmiştir. (1). Kuralın sunduğu seçeneğin anlamı, 'tekil tümce' ve 'çoğul tümce' diyebileceğimiz, birbiriyle bağıntısız iki tümce türü olmasıdır. Dilbilgisinin bu yorumuna göre, *Köpek adamları ısıtır* 'tekil tümce', *Çocuklar sütü içerler* 'çoğul bir tümcedir'. Başka bir anlatımla sayı, özne-eylem uyumu yönünden tümceye ilişkin bir ulam olarak tanımlanır. Ancak sayı nesne olan ad öbeğine (4). kural yo-

Çizit 13.

Bağlam bağıntısız dilbilgisinde uyum (dallara eklenen sayılar 6.6.5'teki dilbilgisi kurallarına gönderimde bulunmaktadır.)

luyla da getirilmektedir. Bu bakımdan dilbilgisi nesne durumundaki 'tekil' ve 'çoğul' arasındaki seçimi tümcenin öznesi yönünden 'tekil' ve 'çoğul' arasındaki seçimden oldukça ayrı ve ondan tümüyle ilişkisiz bir biçimde ele alır. Sayının ad öbeğinin (daha doğrusu ad öbeği yerine adın ya da adılın) (bu ayrımı şimdilik görmezlikten gelebiliriz) bir ulamı olduğunu ve 'tekil' ile 'çoğul' arasındaki seçimin 'özne-durumu' ve 'nesne-durumu' için birbirinden bağımsız olarak yapıldığını; öznenin 'tekil' ya da 'çoğul' olarak önceden bilinmesinin daha sonra, yukarda tartışılan uyum ilkelerine göre (bkz. 6.5.4) eylemi 'tekil' ya da çoğul' olarak belirlediğini simgelemede başarısız kalır.

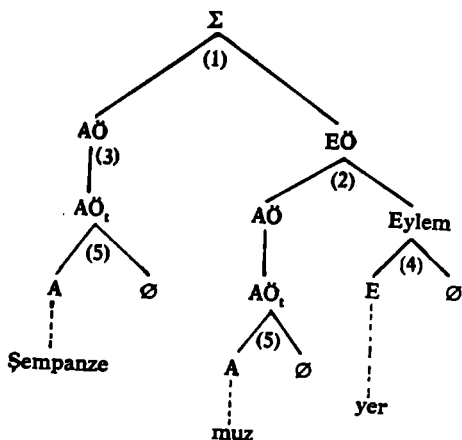
6.5.6 Özne-eylem uyumunun bağlam-duyarlı bir yorumu

Şimdi de öznedeki sayının eylemdeki sayıyı (öbek yapısı dilbilgisi çerçevesinde) belirlemesi olgusunu düzenlemek istediğimizi düşünelim. Bunu yapmanın yollarından biri şudur: (Chomsky'nin *Synactic Structures* adlı yapıtında temelde benimsediği de budur; burada tartışmayacağımız nedenlerle Chomsky (4) kuralın eşdeğerini kendi dilbilgisinde dönüşüm kuralları arasına almaktadır-biz yine de dönüşüm kurallarını işe katmadan işe gireceğiz.)

- (1) $\Sigma \rightarrow A\ddot{O} + E\ddot{O}$
- (2) $E\ddot{O} \rightarrow A\ddot{O} + E$
- (3) $A\ddot{O} \rightarrow \{A\ddot{O}_t$
 $\{A\ddot{O}_ç$
- (4) $E \rightarrow \{E + \emptyset / A\ddot{O}_t \text{ bağlamında}$
 $\{E + (ler) A\ddot{O}_ç \text{ bağlamında}$
- (5) $A\ddot{O}_t \rightarrow A + \emptyset$
- (6) $A\ddot{O}_ç \rightarrow A + ler$

Bu kural dizisi ile 6.5.5'te verilen kural dizisi arasında birkaç ayrım var. On yerine altı kural bulunduğundan, daha kısadır. (5) ve (6). kurallar 'tekil' ve 'çoğul' ad öbeklerini iki kurucuya ayırıştırır; bunların biri ad, ikincisi de sayı ulamının (tekil ya da çoğul) bir üyesidir. Aynı zamanda adın, ad öbeğinin niteleneni olduğuna ilişkin bir düzenleme olmadığına da dikkat edilmelidir. Görüleceği gibi, bu tümcelere bir öbek yapısı dilbilgisi tarafından ayrılan çözümlemenin birçok eksikliği dönüşüm kurallarının getirilmesiyle ortadan kaldırılabilir halde, bu özel türden eksiklik (bunun bir eksiklik olduğunu düşüneceğiz) düzenlemenin daha temelden ele alınmasını gerektirir (bkz. 7.6.8).

Ancak şu anda yalnızca bağlam duyarlılığı sorunu ile ilgiliyiz. Önemli olan nokta (1). kuralın, bu tümcelerin ürettiği bütün tümceleri aynı türden (AÖ+EÖ) tümceler olarak tanımlamasıdır; (3). kural, ad öbeğinin özne ya da nesne olarak bulunmasından bağımsız olarak, sayıyı ad öbeğinin bir ulamı yapar; (4). kural ise eylemdeki sayının (daha doğrusu E'deki; kural dizisinde eylem ile E arasındaki ayrımın nedenlerine değinmeyeceğiz) kendinden önce gelen ad öbeğince belirlendiğini anlatır. (4). kural, $A \rightarrow B/X + \dots + Y$ bağlamında türünden, X'in (burada) olumlu bir 'değer' aldığı, Y'nin ise sınırlanmadan bırakıldığı, bağlam-duyarlı bir kuraldır (bkz. 6.5.3) (Kuralın yalnızca bir ardışık kurallar dizgesi içinde böyle düzenlenebileceğine dikkat edilmelidir: karş. 6.1.1). Uyumu denetleyen ikinci değil -İngilizceye göre aşağıdaki- ad öbeği değil, birinci ad öbeğidir. Birinci ad öbeği (1). kuralın ürettiği (AÖ)'den çıktığından daha sonra göreceğimiz gibi, nesne değil, özne olarak yorumlanabilir. karş. 7.6.2). Bu bakımdan, yukardaki altı kural Türkçedeki uyumu (bu bilerek sınırlanan tümce kümeleri çerçevesinde) olabildiğince düzenler. Örnek tümcenin çözümü çizit 14'te verilmiştir.

Çizit 14. Bağlam-duyarlı dilbilgisinde uyum (dallara eklenen numaralar 6.5.6'daki dilbilgisi kurallarına gönderimde bulunmaktadır.).

Dilbilgisinin ürettiği tümce kümesini 6.5.4'te sözü edilen öteki bütün uyum türlerini de içine alacak biçimde arttırmaya başlar başlamaz, bağlamdan bağımsız bir dilbilgisinde gerekli olan kuralların büyük ölçüde artacağını anlamak için biraz düşünmek yeter. Bağlam duyarlı dilbilgisine eklenen kuralların sayısında az bir değişiklik

olacaktır. Ancak iki dilbilgisini, önerme tutumluluğu yönünden değerlendirmeden, bağlam-duyarlı kuralların uyum olgularını *doğru* olarak düzenlediğini söylemek istiyoruz. Bu bizi 'güçlü' ve 'zayıf' yeterlik konusundaki ayrımın tartışmasına getiriyor.

6.5.7 Güçlü ve zayıf yeterlik

Güçlü ve zayıf eşdeğerlikle ne anlatmak istediğimizi önce açıkladık (bkz. 6.2.12). İki ya da daha çok dilbilgisi aynı tümce kümelerini üretiyorlarsa, zayıf eşdeğerlidirler; aynı tümce kümelerini, her biri için aynı yapısal betimlemeyle üretiyorlarsa güçlü olarak eşdeğerlidirler. Zayıf ve güçlü yeterlik arasındaki ayrım da az çok buna benzer.

Bir dilbilgisi, bir kimsenin üretmek istediği tümceleri üretiyorsa zayıf biçimde yeterlidir; yalnız istenen tümce türlerini üretmekle kalmayıp, her bir tümce için *doğru* yapısal betimleme ayırıyorsa *güçlü biçimde yeterlidir*. 'Doğru' terimi kasıtlı olmasa da tartışmalı bir terimdir. Ancak zayıf ve güçlü yeterlik arasındaki ayrıma ilişkin bu tanımın, 'doğru' teriminin yorumuna ilişkin hiçbir sezdirimde bulunmadığı anımsanmalıdır: Bir 'doğruluk' ölçütü bulunup bulunmadığı konusunda bir önyargı bile öne sürülemez. Ne var ki, hiç değilse kimi durumlarda (herhangi bir betimlemenin kesinlikle 'doğru' olduğunu söylemeyi istemesek bile) aynı tümce betimlemesinden birinin ötekinden daha 'doğru' olduğunu ya da kimi yönlerden 'doğru' olduğunu söylemenin olanaklı olduğunu kabul edeceğiz.

6.5.5 ve 6.5.6'da sunulan iki kural dizisinin güçlü değilse de zayıf yönden eşdeğerli oldukları açıktır. Bağlam-duyarlı dizgenin İngilizcede (ve Türkçede, ç.n.) özne-eylem uyumu ilkelerinin belirlenmesi açısından bağlamdan bağımsız dizgeden daha güçlü biçimde yeterli (daha 'doğru') olduğuna kuşku yoktur. Bu nedenledir ki, 'güçlü' ve 'zayıf' yeterlik kavramlarını bu noktada, bile bile sunduk. İki dilbilgisi, zayıf biçimde eşdeğerli olduklarından, kolaylıkla karşılaştırılabilirler ve ikisi de öbek yapısı dilbilgisince biçimlenmenin getirdiği aynı genel koşullara uyarlar.

6.6 Dönüşümlü dilbilgisi

6.6.1 Derin ve yüzey yapı

Dönüşümlü dilbilgisi tartışmasına Hockett'tan bir alıntı ile başlayabiliriz: '*... Atoms are too small to see by any possible technique* -Atomlar herhangi bir teknikle görülemeyecek ölçüde küçüktür- ile *They are too much in love to see clearly* -Açıkça-etraflarını- göremeyecek

ölçüde birbirlerini seviyorlar- tümcelerini gözönüne alalım. İki tümcenin yüzeysel dilbilgisi epeyce birbirine benzer ama özdeş değildir. Yüzeysel dilbilgisinin ötesine geçen olgu *to see* (görmek) eyleminin derin yapı bağlantılarındaki bir ayrımdır. Birinci tümcede *atoms* ve *see*, *You can't see atoms* (Atomları göremezsiniz)'da bağıntılıdır; ikincide *They* ile *see* *They see you* -sizi görürler- tümcesinde bağıntılıdır. 'Aynı bölümde Hockett, 'konuşma ve anlayışımızla geniş ölçüde ilişkili olmasına' karşın 'dilbilgisi uzmanlarınca dizgesel bir biçimde bugün de ortaya çıkarılmamış olan' *yüzeysel dilbilgisinin* ('çözümleyiciye hemen görünür' bir düzlemin) 'altında' bulunan çeşitli düzlemlerdeki *derin dilbilgilerinden* söz eder.

Hockett'in kitabı çıktığında (1958) Chomsky ve Harris, ikisinin de 'dönüşüm' kuralları dediği yolla tümcelerin hem yüzeysel hem de derin yapılarının dizgesel bir çözümlemesinin önerildiği kitaplarını yayınlamışlardı (1956, 1957). Chomsky ile Harris yakın işbirliği içinde idiler ama (ve kitaplarında her ikisi de birbirlerine karşı gönül borçlarını dile getiriyorlardı) başlangıçta 'dönüşümlü' dilbilgisi kuramını değişik çizgilerde geliştirmişlerdi. Daha yakınlarda, Sovyet dilbilimcisi Shaumjan, 'dönüşüm' kurallarından yararlanan üçüncü bir dilbilgisel çözümleme yolu öneren bir kitap yayımlandı (1965).

Bu kuramlar arasındaki ayrımlara girmeyeceğiz burada. Ancak neyin 'gerçekten' *dönüşümlü* dilbilgisi olduğuna karar vermede önemli terimbilgisel sorunlar olduğu anımsanmalıdır. 'Dönüşümsel'in tanımını Chomsky, Harris ve Shaumjan'ın kuramlarına uygun düşecek bir biçimle yapmaya çalışırsak, belki de yazarlarınca 'dönüşüm' dışı olarak tanımlanan öteki birçok dilbilgisi kuramı için de geçerli olur bu tanım.

Bu sözlerin amacı (polemik yapmak niyetinde değiliz) yalnızca 'dönüşümlü' teriminin Chomsky, Harris ve Shaumjan'ın düzenlemelerinde kesin, ama değişik biçimde tanımlandığına okurun dikkatini çekmektir.

Ne yazık ki, 'dönüşümlü' terimi son zamanlardaki dilbilim yazınında, bir yığın gereksiz tartışma ve karışıklığa yol açmıştır. Terimi, herhangi bir kuramdaki belli bir biçimde tanımlanan özgül anlamı dışında, genel ve oldukça teklifsiz bir biçimde kullanırsak, usa uygun düşecek bir biçimde 'yüzeysel dilbilgisinin ötesine geçen' (yukarıda Hockett'tan verilen alıntıyla karşı) tümceler arasındaki 'daha derin ilişkilerin' *dönüşüm* ilişkileri olduklarını söyleyebiliriz: Bu, *dönüşümlü* teriminin oldukça yerinde bir kullanımıdır. Tümceler arasındaki bu dönüşüm ilişkilerinin bir çoğu geleneksel dilbilgisinde iyice bilinmektedir; ne var ki, ancak son zamanlarda dilbilimciler bunları açıkça üretimsel bir çerçevede açıklama konusunda bir ilerleme sağ-

lamışlardır. Ürettiği her tümceye hem bir derin yapı hem de bir yüzey yapı ayırma savında olan ve bu iki çözümlemeyi dizgesel olarak birbiriyle bağıntılayan herhangi bir dilbilgisi (bu adı ister kullansın, ister kullanmasın) dönüşümlü dilbilgisidir.

Bu geniş, ama usa uygun anlamda, dönüşümlü olan birçok kuramdan en iyi bilineni ve şimdiye değin en çok gelişmiş olanı, Chomsky'nin kuramıdır. Bu nedenle bundan sonraki tartışmalarımızda dikkatimizi Chomsky ve arkadaşlarının geliştirdikleri ve son birkaç yılda birçok dilin dilbilgisi yapılarının bir bölümünün betimlenmesinde kullandıkları üretim dizgesiyle sınırlayacağız. Ötekiler gibi bu dizgenin de bilinen birçok yetersizlikleri vardır ama, şimdiye değin 'dönüşüm' dediğimiz, tümceler arasındaki birçok 'derin ilişkiyi' ele almakta yeterliğini kanıtlamıştır.

6.6.2 Dönüşümsel belirsizlik

Dilbilgisi kuramına 'ayraçlama' (ya da kurucu yapı) kavramını getirmenin nedenlerinden biri, bunun çeşitli türden dilbilgisel belirsizliği dizgesel bir biçimde açıklamamıza olanak vermesidir (bkz. 6.1.3). Ancak değişik dillerde, 'ayraçlama' ayrımı yerine *dönüşümlü* dediğimiz 'daha derin ilişkilere' dayanan birçok belirsiz yapı vardır.

Geleneksel dilbilgisinden çok iyi bilinen bir örneği ele alarak işe başlayalım. Latince *amor Dei*, Türkçe çevirisi gibi (Tanrı sevgisi) bağlam dışında belirsizdir. Geleneksel Latince dilbilgileri *Dei* (Tanrı) sözcüğünün ya öznesel ya da nesnesel bir 'iyelik' olduğunu söylerlerdi. Bu belirsizliğin dönüşümlü bir açıklamasıdır: *amor Dei* söz öbeğinin iki tümceye bağlı olduğunu, bir anlamda iki tümceden türediğini anlatır: (i) *Deus*'un (bu yalın durumu anlatır-karş. 6.2.9) *amare* (sevmek) eyleminin öznesi olduğu tümce; (ii) *Deum*'un (belirtme durumundadır) *amare* eyleminin nesnesi olduğu tümce (Geleneksel 'sözcük' kavramını sözlükbirim olarak ele almaya ilişkin tartışmamızdan -karş. 5.4.4- bu anlatımların *Deus* ve *Amo* sözlükbirimleri açısından yeniden düzenlenmesi gerektiği açıktır). Bunun gibi, *Tanrı sevgisi* eyleminin öznesi olduğu tümce (*Tanrı insanlığı sever*) ve (ii) *Tanrı* sözcüğünün *sevmek* eyleminin nesnesi olduğu tümce (*İnsanlık Tanrıyı sever*). Bu öbek belli tümcelerde yine de belirsiz olabilir: *İnsanlara hemcinsleri için çalışma esini veren Tanrı sevgisidir*.

Chomsky'nin çok ünlü örneklerinden birisi, *flying planes* (uçan uçaklar ya da uçak uçurmak) (*Flying planes can be dangerous* gibi bir tümcede) *Tanrı sevgisi* öbeğinin belirsiz olduğu nedenlerle belirsizdir. Bir yoruma göre *flying planes* öbeği *planes* (uçaklar) sözcüğünün *uçmak* ya da *uçan* eylemlerinin öznesi olduğu bir tümceyle, bir

öteki yoruma göre ise *planes* sözcüğünün *uçmak* eyleminin nesnesi olduğu bir tümceyle bağlantılıdır (karş. *Planes fly* -uçaklar uçar, *John flies planes* - John uçakları uçurur).

Geleneksel dilbilgisinde 'ortaç' ve 'ulaç' arasına çizilen bir ayırım vardır. İngilizceye uygulandığı biçimiyle (açık olmayan durumlar söz konusudur) şöyle anlatılabilir: (a) *Ortaç* eylemden türetilen ve sıfat gibi kullanılan bir sözcüktür. (b) *Ulaç* eylemden türetilen ve ad gibi kullanılan bir sözcüktür. Bu ayırım *Flying planes* gibi belirsiz bir öbeğin çözülmesi için önemlidir. Aşağıdaki iki tümceyi gözönüne alırsak (bu tümcelerde özne-eylem uyumunun ilkeleri söz konusu öbeği 'belirlileştirir'):

1. *Flying planes are dangerous* (Uçan uçaklar tehlikelidir)
2. *Flying planes is dangerous* (Uçakları uçurmak tehlikelidir.)

'ortaç' ve 'ulaç' arasındaki ayırım açıkça ortaya çıkar. (1)'deki eylem (are) çoğuldur, çünkü özne (planes) çoğul, bir addır ve içmerkezli *flying planes* öbeğinin nitelenenidir: Üstelik (1)'deki *flying* dağılım yönünden bir sıfatla (örn. *supersonic* sıfatıyla) eşdeğerlidir. (2)'deki *flying planes*'de niteleyen ve niteleneni ayırdetmek daha zor bir konu: Ne var ki, *flying* bir addır ve bütün öbek bir öznedir (karş. *flying is dangerous*, uçmak tehlikelidir). 'Ortaç' ve 'ulaca' ilişkin geleneksel anlatımlar nitelik yönünden dönüşümlüdür. Bunları belli bir sözcüğün (sözlükbirim anlamında: karş. 5.4.4) bir tümcede 'eylemsi' dönüşüm yönünden bağıntılı bir öbekte 'sıfatımsı', ya da bir tümcede 'eylemsi', dönüşüm yönünden bağıntılı bir öbekte 'ad türünden' diye yorumlayabiliriz. Bu ilişkileri açıklayabilen kuralların niteliğini bir an için bir yana bırakıp şunları söyleyelim: *flying planes* (uçan uçaklar) öbeği, *Planes are flying* (uçaklar uçuyor) gibi bir tümcenin temelinde bulunan yapıyı 'dönüştüren' ve sonuçtaki ad öbeğine sıfat-ad türetilmiş yapısını ayıran bir kuralla türetilmelidir; (2) *flying planes* öbeği, *John flies planes* (John uçakları uçurur) gibi bir tümcenin temelinde bulunan yapıyı 'dönüştüren' ve sonuçtaki ad öbeğine ad+ad (gerekirse birinci adın uyumu sağladığı düşünülür) yapısını ayıran bir kuralla türetilmelidir. Dilbilgisi kurallarının hem *temel* (derin) hem de *türetilmiş* (yüzey) yapısal betimlemesi olan (1) ve (2) gibi tümceler ürettiğini düşünürsek, ilke olarak *flying planes* gibi ad öbeklerinin 'özne' ve 'nesne' yönünden yorumlarını açıklamış oluruz.

Şimdi de *eating apples* (elma yemek/yenilecek elmalar) öbeğini düşünelim: Bu da belirsizdir. Bir yoruma göre yapısal olarak (karş. *to eat apples* ve *to fly planes*) (2)'deki *flying planes* ile karşılaştırılabilir. Ancak şu tümce ile örneklenen yorum:

3. *Eating apples cost more than cooking apples* (yenilecek elmalar yemeklik elmalardan daha pahalıdır)

apples (elmalar), *eating* ile (3)'teki tümcenin derin yapısında 'öznesel' bir ilişkidir diye açıklanamaz. *Eating apples* öbeğinin özne gibi yorumlanması biraz olağan dışı ya da elmaların (geleneksel terimi kullanırsak) kişileştirildiği garip durumlarda olanaklı olabilir. Böyle durumlarda,

4. *Apples eat with a hearty appetite* (elmalar büyük bir iştahla yerler)

yukardaki gibi bir tümce de kabul edilebilir olabilecektir. Ancak (4). tümcenin çarpık olduğunu söylemeliyiz ve bu 'çarpıklığı' nasıl açıklarsak açıklayalım, bu açıklama aynı zamanda *eating apples* öbeğini 'öznesel' olarak açıklamanın 'çarpıklığını' açığa çıkaracaktır.

Çok yanlı belirsiz V+ing+N (eylem+ing+ad) (*eating apples, flying planes, drinking glasses* vb. Türkçede *elma yeme, yazı yazma, kapı açma* vb. yapılarla karşılaştırınız ç.n.) biçiminde birçok söz öbeği vardır: *flying planes, planes for flying* (uçurma uçakları) biçiminin anlattığı anlamda yorumlanabilir. *Flying planes* için bu üçüncü yorumun belki de eşsözlü olduğu söylenebilir. Ne var ki, *eating apples* ve benzerlerinin hiç değilse iki derin yapısı bulunduğunu anlatan herhangi bir dilbilgisi, *flying planes* öbeğine en az üç çözümleme ayırabilir.

Bu söz öbeklerinin yalnız anlam yönünden değil, dilbilgisi yönünden de belirsiz olduklarının söylenmesinin nedeni, 6.1.3'te sunulan nedenin aynıdır. Bu noktayı Chomsky'nin bir başka örneği ile açıklamak istersek (yukarda tartışılan *Tanrı sevgisi* öbeğine çok benzer): *The shooting of hunters* (anlamını 'belirlemeyen' bir bağlamda kullanılırsa) şu nedenlerle belirsizdir: (a) *shoot* (vurmak, tüfek, tabanca vb. ile) hem 'geçişli' hem 'geçişsiz' olarak kullanılabilir (daha doğrusu hem geçişli hem de 'sözde geçişsiz' olarak: karş. 8.2.11). (b) *the hunters* (avcılar) *shoot* eylemi bulunan tümcelerde ya 'geçişsiz' eylemin öznesi (Avcılar vurur) ya da 'geçişli' eylemin nesnesi (John avcılar vurdu) olarak bulunabilir. *The shooting of the hunters* öbeğinin nesnel yorumunun edilgen yapılarla yakından ilişkili olduğuna dikkat edilmelidir: karş. *The hunters were shot* (Avcılar vuruldu). 'Tam geçişli' bir eylem bulunan (açık, belirli bir nesnesi olan eylemle) V+ing+of NP yapısındaki söz öbekleri olağan olarak öznesel bir yorumu kabul etmezler: of+NP *(*the shooting of the hunters of the deer*) öbeği ile genişletilemezler (karş. avcıların geyiğin vurulması ç.n.). Bunun yerine özne durumundaki NP (ad öbeği) iyelik eki, nes-

ne durumundaki NP of (... nin) öntakısı alır. (karş. *the hunters' shooting of the deer*). Daha ilerdeki bir bölümde (bkz. 8.2.3 ve ötesi) bunun İngilizcede birçok dilde olduğu gibi, geçişli eylemin nesnesi ile buna karşılık olan geçişsiz eylemin öznesi arasında belli bir ilişki olduğunu usa getiren olgulardan biri olduğunu göreceğiz. Ancak şimdilik *the shooting of the hunters* gibi öbeklerin belirsizliğini gösteren koşulların yukardaki gibi ayrıntıya girmeyen bir anlatımıyla yetinebiliriz. Şimdi (yazında bu amaçla sık sık kullanılan) dönüşüm-bağıntılı yapılarda karşılığı bulunan sözcük ve öbekleri tanımak için alt sayılar kullanma biçimindeki kendine özgü geleneği sunalım. *John shoots the deer* (John geyikleri vurur) tümcesinin yapısı $NP_1 E_s NP_2$ (NP_1 = John E_s geçişli eylem kümesinin belli bir üyesini -shoot- simgeler ve NP_2 = the hunters); *The hunters shoot*'un yapısı (avcılar vurur) $NP_{\infty} + Vint.$ 'dır. (NP = the hunters, Vint. geçişsiz eylem kümesindeki belli bir üyeyi simgeler). Bu geleneği izleyerek, the V+ing+of NP yapısının yalnız ve ancak

5. NP_1 Vtr NP_2

6. NP Vint

türünden tümceler üretirse ve (a) V+ing of NP'nin V'si (eylemi) (5)'teki Vtr'm bir üyesiyle ve (6)'daki Vint'in bir üyesiyle özdeşse ve (b) the V+ing of NP hem (5)'te NP_2 olarak, hem de (6)'da NP_1 olarak bulunabilirse, dilbilgisi yönünde belirsiz olabileceğini söyleyebiliriz. *The shooting of the hunters* bu koşulları yerine getirir ama *the eating of the apples* da bunları yerine getirir mi acaba? *eat* (yemek) eylemi (yalınlık olması için, birtakım kuramsal sorunlar ortaya çıkarsa da, geçişli, geçişsiz ya da 'sözde geçişsiz' *eat* sözcüklerinin 'aynı' eylemin örnekleri olduğunu kabul edeceğiz) 5 ve 6. yapıdaki tümce-lerde bulunur: karş. *John eats the apples* (John elmaları yer) ve *John is eating* (John yemek yiyor). Bu bakımdan *the eating of the apples* 'nesnesel' olarak yorumlanabilir (the apples, yemek eylemi bulunan geçişli bir tümcede AÖ₂'dir). Sözdizimi açısından 'öznesel' olarak yorumlanıp yorumlanamayacağı *The apples are eating* gibi tümce-ciklerin üretilmesine ya da dışlanması bağlıdır. Sorun şu: *The eating of the apples* öbeği *apples* ve *eat* arasında *The apples are eating* tümcesindeki (ya da tümce dışı yapısında) 'derin' yapının aynısını sergiler. Başka bir anlatımla, *The eating of apples* 'öznesel' öbeği ve *The apples are eating* tümcesi ikisi de ya dilbilgisel olarak üretilmeli (ve 'derin' yapıları açısından birbirlerine dizgesel olarak bağlanmalı) ya da ikisi de dil dışı olarak dışlanmalıdır. Dilbilgisel olması ya da olmaması *apple* ve *eat* sözcüklerinin sözlükçede (dilbilgisi 'özellikleri' yoluyla, karş. 4.3.3) *eat* (yemek) eyleminin bir üyesi olduğu eylem kümesinin bir öznesi olarak belli bir özelliği olan (örn. canlı) bir

adla birleşmesine dilbilgisi kurallarının izin vermesine ya da bunu yasaklamasına dayanır (*Taze meyve pazarı* ve *yeni meyve pazarı*, 6.1.3., ile ilgili kurucu yapı çözümlemesi ile ilgili ilke de aynı ilkeydi).

6.6.3 Sözdiziminde yansızlaşma ve başkalaşma

Daha önceki bir bölümde Latince'de 'dolaylı söylem' kuruluşundan söz edilmişti (5.2.2). Denilmişti ki, (çok geleneksel bir görüştür bu), *Dico te venisse* (ya da Türkçesi, *geldiğinizi söylüyorum*) iki 'aşamada' üretilmelidir: Önce dolaysız bir tümce üretilmeli, (*Tu*) *venisti*, sonra bu, 'bir söyleme' eyleminin ardından (*dico*), dolaylı biçime *te venisse*, dönüştürülmelidir. Bu, ilkeyi çok belirsiz biçimde düzenlemek oluyordu. Daha sonra göreceğimiz gibi, Chomsky'nin dönüşümlü dilbilgisi dizgesinde, *dico*'nun nesnesi olarak 'içe yerleştirilmiş' olan (*tu*) *venisti*'nin temelindeki 'derin' yapıdır, bu tümcenin kendisi değildir ('İçe yerleştirme' terimi için bkz. 6.6.8).

Bu geçişli tümcenin 'dolaylı söylem içine yerleştirilmesinin Latince'de belirsizliğe yol açtığı iyi biliniyordu. Örneğin a) *Clodia amat Catullum* 'Clodia Catullus'u sever' ve b) *Clodiam amat Catullus* 'Catullus Clodia'yı sever' tümceleri 'yalın' ve 'belirtme' durumunun karşılıklıyla birbirinden ayrılır (bkz. 7.4.2). Ancak *Dico Clodiam amare Catullum*, ya (a) ya da (b)'nin *dico*'nun nesnesi olarak içe yerleştirilmesinden ileri gelir ve daha geniş bir bağlamda 'belirlileştirilmedikçe' Türkçeye, ya 'Clodia'nın Catullus'u sevdiğini söylüyorum' ya da 'Catullus'un Clodia'yı sevdiğini söylüyorum' biçiminde çevrilebilir (Latince'de sözcük sırası bu tür belirsizliklerin ortadan kaldırılmasında işe yaramaz). Tümce, içe yerleştirilen tümcenin hem öznesi hem de nesnesi 'belirtme' durumunda olduklarından ve bu durumda iki adım her biri de *amare*'nin özne ya da nesnesi olabileceğinden, belirsizdir. Buna karşılık, *Dico Horatium edere oleas* gibi bir tümce, (Horace'ın zeytin yediğini söylüyorum) herhalde belirsiz değildir; daha doğrusu *Horatium edere oleas*'ın derin yapısı **Horatium edunt oleae*'nin (Zeytinler Horace'ı yiyor) *Horatius edit oleas*'ın (Horace zeytinleri yiyor) derin yapısı ile de bağıntılıysa, belirsizdir.

Şimdi de Yunancada 'dolaylı söylem' kuruluşunu ele alalım. Birkaç değişik kuruluş var; biz bunlardan yalnızca ikisinden söz edeceğiz: Biri Latince kuruluşa çok benzeyen, öteki de İngilizce *that* kuruluşuna benzeyen kuruluşlar. Kimi eylemler birinden çok ötekini 'yeğlerler'. Ancak kimi 'söyleme' eylemleri her ikisiyle de serbsetçe kullanılabilir. Örn.

- aggélei (a) *Kûron poreúesthai*
(b) *hóti Kûros poreúetai*

Bunlar aynı temel yapının iki değişik 'biçimidir'; ikisi de 'Cyrus'un yürüyüşte olduğunu bildiriyor' biçiminde çevrilebilir. (a)'da Kûron 'belirtme durumunda', proeúesthai 'master' durumundadır; (b)'de bir başlatıcı parçacık ya da bağlaştırıcı ve İngilizcedeki *that* (ki o) ile karşılaştırılabilir; Kûros proeúetai biçim yönünden 'dolaysız söylemde' yalın tümceyle özdeştir.

Gördüğümüz gibi, *dico+Clodia amat Catullum* ve *dico+ Clodiam amat Catullus* (+ işareti burada yukarda 'içe yerleştirme' diye tanımlanan olguyu anlatmak için kullanılmıştır) arasındaki ayrım *Dico Clodiam amare Catullum*'un yüzey yapısında yansızlaştırılmıştır ('yansızlaştırma' terimi için bkz. 3.3.5). Yunanca örnek bunun tersini göstermektedir (bu olguyu değişik bir çerçevede tanımlayabilecek olan Lamb'i izleyerek söylersek) buna *başkalaşım* (diversification) diyebiliriz: İki tümce yüzey yapıda ayrı ama derin yapıda özdeş olabilir (İngilizce *They denied the existence of God* -Tanrının varlığını yadsıdılar ve *They denied that God exists* -Tanrının varol-duğuna yadsıdılar, tümceleri de başkalaşma olgusunu açıklar).

Buraya değin dönüşüm ilişkilerini yansızlaşma ve başkalaşma açısından tartışmış olsak da (ve bilerek geleneksel bir görüşü benim-sedik) yüzey ve derin yapı arasındaki ayrımın kendi başına haklı ol-duğu vurgulanmalıdır.

Geleneksel Türkçe dilbilgileri etken ve edilgen tümcelerin (örn. *Ali kapıyı açtı* ve *Kapı Ali tarafından açıldı*) sözdizimi yönünden bağın-tılı olduğunu, birincisinin nesnesinin, ikincisinin öznesi olduğunu söylerler. Bu derin yapı özdeşliği ya da benzerliğini sezdirenen, dönü-şümle ilgili bir yargıdır. Etken ve edilgen tümceler arasındaki ba-ğıntı ,ister başkalaşma konusu olsun, ister olmasın (bu konuda gö-rüşler değişiktir) açıklanmalıdır. Üstelik tartışmanın hatırı için *the shooting of the hunters* (ve bütün V+ing of NP) türünden söz öbek-lerinin belirsiz olmadığını zorunlu olarak 'nesne' ile ilgili olduğunu ve *the hunters shooting* (avcılarının vuruşu) (NP's V+ing türünden bütün söz öbeklerinin) yapısının zorunlu olarak 'öznesel' olduğunu düşünelim. Yine de dilbilgisinde *the shooting of the hunters*'ı NP₁ shoot hunters (AÖ₁ avcıları vurur) geçişli tümcesine ve *the hunters' shooting* (avcılarının vuruluşu) öbeğini geçişsiz *The hunters shoot* (avcılar vurur) tümcesine bağlamasını isteriz.

Dilde yaygın olan sözdizimi yönünden yansızlaşma ve başkalaş-ma olgusu derin ve yüzey yapı arasındaki ayrımı daha çok açığa çıkarır.

6.6.4 ÖY-kuralları ve D-kuralları

Dönüşümlü dilbilgisine ilişkin tartışmamız şimdiye değin çok gelişigüzel bir biçimde yapıldı ve derin ve yüzey yapı arasındaki ilişkileri düzenlemeye çalışan birçok olası kural dizgesi açısından bir ölçüde yansız davranıldı. Bu noktada Chomsky'nin *Syntactic Structures*'da geliştirdiği dilbilgisi yapısı kuramını ele almaya çalışacağız. Bu bölümde daha sonra, son yıllardaki kimi önemli değişikliklerden söz edeceğiz.

Birtakım nedenlerle (bunların tümünden yukarda söz edilmiştir) Chomsky şu kanıya varmıştır: 'öbek yapısı kavramları dilin küçük bir bölümü için oldukça yeterlidir; dilin geri kalan bölümü öbek yapısı dilbilgisinin sağladığı dizilere, oldukça yalın bir dizi dönüşüm uygulanarak üretilebilir. Öbek yapısı dilbilgisini bütün dili doğrudan doğruya kapsayacak biçimde genişletirsek, sınırlı öbek yapısı dilbilgisinin ve dönüşümsel gelişimin yalınlığını yitiririz'.

Bu bakımdan Chomsky'nin önerisi dilin sözdizimi ikiye ayırmaktır: (1) $X+A+Y \rightarrow X+B+Y$ türünden kurallar içeren *öbek yapısı bileşeni* (ya da taban bileşeni) ve (ii) zorunlu olarak öbek yapısı kurallarının biçimiyle sınırlanmayan, 'ek' kurallar içeren *dönüşüm bileşeni*. Dönüşüm kuralları öbek yapısı kurallarından sonra ve onların çıktısı üzerinde işgörmeleri bakımından 'ek' kurallardı. Bu bakımdan, 'ÖY-kuralı' ve D-kuralı' kısaltmalarını sırasıyla taban bileşeni ve dönüşüm bileşeni kuralları için kullanacağız. *Syntactic Structures*'daki ÖY-kuralları şöyledir: *

- (1) $\Sigma \rightarrow NP+VP$
- (2) $VP \rightarrow Verb+NP$
- (3) $NP \rightarrow NP$
- (3) $NP \rightarrow NP_{sing}$
 NP_{pl}
- (4) $NP_{sing} \rightarrow T+N+\emptyset$
- (5) $NP_{pl} \rightarrow T+N+s$
- (6) $Verb \rightarrow aux+V$
- (7) $Aux \rightarrow C(M) (have+en) (be+ing)$

ÖY-kurallarından sözlüksel yerleştirme kurallarını çıkardık (4.3.2). Bunun yerine aşağıdaki örnek sözlükçeyi veriyoruz. (Ayrım, açıklanan noktalar yönünden önemli değildir):

* Bu kurallar belli bir dizgeyi, *Syntactic Structures*'ı açıkladıkları için aynen korunmuştur. Simgeler şöyle Türkçeleştirilebilir: Σ = T, NP = AÖ, VP = EÖ (eylem öbeği), V = Eylem, sing = tekil, pl = çoğul, T = tanımlık, M = kip belirteci, C = ulam, en = eylemin 3. biçimi, ing = yor hali vb.). 7. kuralın öteki özellikleri daha sonra açıklanacaktır.

T = {the}

N = {man, balls,...}

V = {hit, take, walk, read,...}

M = {will, can, may, shall, must}

Bu noktada yorum gerektiren tek kural (7). sidir: Ötekilerin hepsi de daha önceki bölümlerde kullanılan düzeneklere uymaktadır. 7. kural Aux'u ('auxiliary verb' -yardımcı eylem- anıştıran bir bağlantısı var) dört ögeli bir dizi biçiminde geliştirir: bunlardan C zorunludur (ve dönüşüm kuralınca uyumu sağlayan bir öge olarak yorumlanır); (7)'nin sağındaki öteki ögeler seçimlidir ve her biri öteki ikisinden bağımsızdır. Bu bakımdan (7). kuralın çıktısı (6. kuralın çıktısındaki Aux yerine) şu sekiz diziden birini seçecektir:

(i) C

(ii) C+M

(iii) C+have+en

(iv) C+be+ing

(v) C+M+have+en

(vi) C+C+be+ing

(vii) C+have+en—be—ing

(viii) C+M+have+en+be+ing

ÖY kurallarının çıktısı *çekirdek dizidir*. Okur bu terimi *çekirdek tümce* ile karıştırmamaya özen göstermelidir. Çekirdek tümce (*Syntactic Structures*'da önerilen dizgeye göre), herhangi bir seçimli dönüşüm uygulanmadan tek bir çekirdek diziden üretilen herhangi bir tümcedir. Hiç değilse sınırlı birkaç zorunlu D-kuralı uygulanmadan hiçbir tümce üretilmez. Bu nokta önemlidir; çünkü sık sık çekirdek tümcelerin (örn. İngilizce yalın, etken ve bildirme tümcelerinin) yalnızca dönüşümlü dilbilgisinin öbek yapısı kurallarıyla üretilmesi gerektiği düşünülmüştür.

6.6.5 Edilgen dönüşümü

Syntactic Structures'ın D-kurallarının niteliğini önce edilgen tümcelerin üretilmesiyle açıklamaya çalışacağız (Chomsky'nin etken ve edilgen tümceler arasındaki ilişkiyle ilgili görüşünü son zamanlardaki yapıtlarında değiştirmiş olması burada öne sürülen noktalar yönünden önemli değildir). *Syntactic Structures*'da verilen ilgili D-kuralı şöyledir:

Edilgen (seçimli)

Yapısal çözümleme: NP+Aux+V—NP

Yapısal değişim: X1—X2—X3—X4 → X4—X2+be+en—

X3—by+X1

Kuralın daha az teknik ama eşdeğerli seçeneği şöyledir:

$$NP_1 - Aux - V - NP_2 \rightarrow NP_2 - Aux + be + en - V - by + NP_1$$

(Ardışıklık simgeleri olarak tire ve artı işaretlerinin bir anlamı vardır; ama bu soruna girmemize gerek yok).

Dikkat edilecek birinci nokta, yukardaki kuralın iki bölümden oluşmasıdır: 'yapısal çözümleme (YÇ) ve yapısal değişim (YD). Daha önce uygulanan (seçimli ya da zorunlu, yinelemeli ya da yinelemesiz, bağlam sınırlamalı ya da sınırlamasız vb.) kuralın çıktısına uygulanan ÖY-kurallarının tersine, D-kurallarının yalnızca YÇ'lerinde sözü edilen öğeler açısından *çözümmlenebilen* dizilere uygulandığı düşünülür. Şimdiki durumda, dönüşüm (kuralın YD bölümü) NP, Aux, V ve NP olarak *çözümmlenebilen* dizilerle sınırlıdır.

(Türkçe edilgen yapı için Prof. Dr. Doğan Aksan şu düzeni önermektedir: $A\ddot{O}_2 + A\ddot{O}_1 +$ tarafından $E + ee + ZE-KE$ (*Her yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim* 2, s. 145). (ç.n.)

Bu dört öğenin her biri YD'nin sol yanında X simgesine eklenen alt-yazıyla tanınır: X1, YÇ'deki ilk öğeye (NP'ye), gönderimde bulunur; X2, Aux'u anlatır vb. (YD'de tanımlanan) dönüşümün sonuçları şunlardır: (a) birinci ve 4. öğeler yer değiştirir; (b) *by* (tarafından) şimdi dizide sonuncu olan NP (AÖ)'ye eklenir ve (c) *be+en* Aux'la birleştirilir. Başka bir anlatımla, dönüşümün sonucu seçeneği olan, kuralın daha az teknik anlatımında olduğu gibidir:

$$NP-Aux-V-NP_2 \rightarrow NP_2-Aux+be+en-V-by+NP_1$$

Şimdi bir dizinin dört öğe, NP, Aux, V ve NP açısından *çözümmlenebilirliğinin* ne anlama geldiğini anlamaya çalışmalıyız. Önce her bir kuralın bir önceki kuralın çıktısına uygulanmasından çıkan dizilerin dizelgesini yaparak, ÖY kurallarını birbiri ardından inceleyelim: (karş. 6.6.4).

- (1) NP+VP
- (2) NP+Verb+NP
- (3) NPsing+Verb+NPsing
- (4) T+N+Ø+Verb+T+N+Ø
- (6) T+N+Ø+Aux+V+T+N+Ø
- (7) T+N+Ø+C+M+have+en+V+T+N+Ø

Görüldüğü gibi 3. kural iki kez uygulanmıştır. NPsing (2). kuralın çıktısında iki yer için de seçilmiş olduğundan, (4). kural da iki kez uygulanmış ama (5). kural uygulanmamıştır (5. kural çoğul NP ile ilgilidir. ç.n.). 7. kuralda Aux, C+M+have+en olarak (6.6.5'te verilen sekiz seçenektan (v) seçenek kullanılarak) yeniden yazılmıştır. 7. kuralın çıktısı *The man will have read book* (adam kitabı okumuş olacak) ve *The book will have been read by the man* (kitap adam ta-

rafından okunmuş olacak) etken ve edilgen tümcelerinin temelinde bulunan türden bir çekirdek dizidir.

Şimdi kuralın YÇ bölümünde belirlenen koşullarla çözümlenebilmesi koşuluyla, bu diziye edilgen dönüşümü uygulamak istiyoruz. Önce YÇ'de edilgen dönüşüm için sözü edilen öğelerden hiçbirinin çekirdek dizide bulunmadığına dikkat ediniz. Ayrıca ÖY kurallarıyla çekirdek diziyi türetmenin hiç bir aşamasında NP+Aux+V+NP dizisiyle karşılaşmadık. Öyleyse kuralları yeniden gözden geçirelim; ama bu kez söz konusu çekirdek dizinin öbek yapısını üreteceğiz.

- (1) Σ (NP+VP)
- (2) Σ (NP+VP (verb+NP))
- (3) Σ (NP (NPsing) + VP (Verb+NP (NPsing)))
- (4) Σ (NP (NPsing (T+N+Ø)) + VP (Verb+NP (NPsing (T+N+Ø))))
- (6) Σ (NP (NPsing (T+N+Ø)) + VP (Verb (Aux+V) + NP (NPsing (T+N+Ø))))
- (7) Σ (NP (NPsing (T+N+Ø)) + VP (Verb (Aux(C+M+have+en) + V) + NP (NPsing (T+N+Ø))))

The man will have read the book ve *The book will have been read by the man* gibi tümcelerin temelindeki çekirdek yapının öbek yapısı budur.

Bir dizinin etiketlenmiş ayraçlanmasına teknik olarak *öbek belirleyeni* denmektedir. Öbek belirleyenleri etiketlenmiş budakları bulunan dizim ağacı yoluyla da simgelenebilir: karş. çizit 15.

Alt dizi, kendisi bir dizi olan dizinin herhangi bir bölümüdür (bir ya da çok öğeden oluşabilir. Örneğin a+b+c dizisi çeşitli yollarla alt dizilere ayrılabilir: a ve b+c ya da a+b ve c biçiminde ya da a, b, ve c olarak. Şimdi ilgilendiğimiz,

$T_1+N+\emptyset+C_1+M+have+en+V_1+T+N+\emptyset$

dizisi çok çeşitli alt dizilere ayrılabilir. Bilmememiz gereken şey, bu alt dizilerden herhangi birinin edilgen D-kuralı için belirlenen koşulları yerine getirip getirmediğidir. Şimdi de 'yönetme' kavramına gereksinmemiz var.

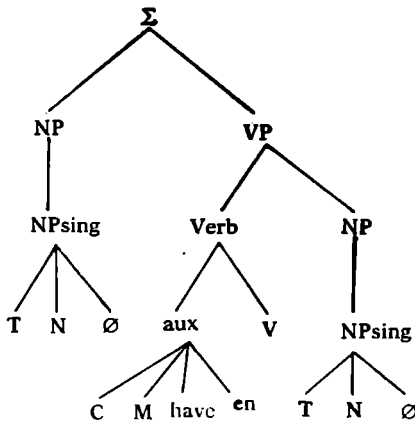
Bir simge, öbek belirleyeninde söz konusu simgeden hemen sonra açılan ayraçların içinde bulunan herşeyi *yönetir*. (ya da bir simgenin, öbek belirleyenine karşılık olan dizim ağacında, söz konusu simgeyle etiketlenen budağa götüren her şeyi yönettiği söylenebilir). Böylece öbek belirleyeninde Σ simgesi en sol ve en sağdaki ayraç arasında bulunan her şeyi yönetir; VP, Verb, (Aux(C+M+have+N)+V) +NP'yi yönetir vb.

Şimdi yapısal çözümlenebilirlik kavramını D-kurallarının uygulanma koşulu olarak tanımlayabiliriz. Bir dizi (çekirdek dizisi olması

gerekmez) (kalan olmadan) alt dizilere ayrılabilirse ve bunların her biri, dizi ile ilgili öbek belirleyenin, D-kuralının YÇ'sinde gönderimde bulunulan bir simgeyle yönetiliyorsa, o zaman bu dizi YÇ'de tanımlanan koşulları yerine getirir. Söz konusu D-kuralı zorunlu ise, uygulanmak zorundadır; seçimli ise *istenirse* uygulanır. Ele aldığımız kuralda edilgen dönüşümü seçimlidir.

Söz konusu çekirdek dizi edilgen dönüşümün uygulanma koşullarını yerine getirir (bu çizit 15'teki öbek belirleyene başvurularak yorumlanabilir): $\{T+N+\emptyset\} + \{C+M+have+en\} + \{V\} + \{T+N+\emptyset\}$
 $NP_1 \quad \quad \quad Aux \quad \quad \quad V \quad \quad \quad NP_2$

YD'de verilen asıl D-kuralının işlemesiyle çıktı (artık çekirdek değildir, bkz. 6.6.4) ilgili öbek belirleyeni ile daha başka D-kuralları için girdi görevi yapacak başka bir dizi olacaktır. Bütün zorunlu D-kuralları uygulanırsa, başka seçimli D-kuralları da uygulanmazsa üretim dizgesinin çıktısı *The book wil have been read by the man* gibi bir edilgen tümce olacaktır.

Çizit 15. Bir çekirdek tümce için öbek belirleyeni.

6.6.6 D-kurallarının ayrışıklığı

Çözümlebilirlik kavramına ilişkin tartışmamızda, biraz ayrıntıya girdik; Chomsky'nin dönüşümlü dilbilgisi düzenlemesini anlamak için bu temeldir. Kuramın birçok betimlemesi (olgusal yönden yanlış ve yanıltıcı olmasalar bile) 'dönüşümlü kural' terimiyle ne anlatılmak istendiğini belirleyememektedirler.

Syntactic Structures'daki D-kurallarının en çarpıcı özelliklerinden birisi ayrışık olmalarıdır. Herhangi bir dil için yalnızca bir parça dönüşümlü dilbilgisi kurulmasının çok karmaşık bir sorun oldu-

ğu bilinmelidir ve dilbilimcinin belli bir özelliği ÖY-kuralı yerine D-kuralı ile ele almaya karar vermesini etkileyen çok değişik etmenler vardır. Göreceğimiz gibi, bütün D-kuralları 'özde' dönüşümlü' değildirler.

Yapısal çözümlenebilirlik tartışmamıza dayanarak bir kuralı 'özde' dönüşümlü olarak tanımlayan iki değişik ölçütü birbirinden ayırabiliriz. Birincisi şöyle özetlenebilir: Öbek yapısı kurallarının getirdiği koşullara uymayan herhangi bir kural, dönüşümlüdür. Bu koşulların kimilerinden daha önceki bir bölümde söz edildi (6.2.11). Dönüşümlü dilbilgisi taban bileşeni üzerine bu nitelikte çeşitli biçimsel sınırlamalar konunca, hiç değilse çekirdek dizilerin, bir dönüşüm kuralının YÇ'sinde belirlenen koşullar açısından alt dizilere *belli bir biçimde çözümlenebilirliği* güvence altına alınabilir.

İkinci ölçüt biraz daha değişiktir: Dönüşümlü bir kural, yenisinden yazım okunun solundaki simge dizilerinde (ya da kuralla ilgili YÇ'de) *değişken* olarak işgören en az bir simge bulunduran, 'değer' olarak, kurala girdi sağlayan diziyle bağıntılı olarak öbek belirleyesinde o simge tarafından yönetilen altdizilerden herhangi birini alan bir kuraldır. Örn. yukarda tartışılan edilgen dönüşümü YÇ'sinde (V dışında) bütün simgeler:

YÇ: NP-Aux-V-NP

bu anlamda değişkendir. Buna karşılık V bir değişmezdir: Kendisinden başka alt diziye yönetmeyen, (bu anlamda 'kendi kendini yöneten' dizgenin biçimsel bir gerekliliğidir.), 6.6.4'te verilen ÖY-kuralları dizgesinin bir sonuç simgesidir. 'Değişmez' ve 'değişkenler' arasındaki bu ayrım (6.5.2'de sunulan daha genel ayrımın özel bir durumu olarak düşünülebilir) Chomsky dizgesinde dönüşümün tanımlanmasında temeldir.

Yalnız belli bir alt diziye değil, alt dizi kümelerine gönderim yetisi nedeniyle dönüşüm kuralları öbek yapısı kurallarından daha *güçlüdür*. 'Güçlü' terimini hiç değilse teknik olmayan bir biçimde tanımlamak oldukça güçtür. Bir kuralın daha çok 'olguyu' açıkladığında ya da olguları daha 'doğru' olarak açıkladığında bir başka kuraldan daha güçlü olduğu yargısı ile yetinelim (Bu yargının ardında zayıf ve güçlü yeterlik konusunda çeşitli görüşler vardır: bkz. 6.5.7). Belli durumlarda güçlü terimi ile ne demek istendiğini anlamak kolaydır. Yalnızca bir örnek verelim.

6.6.4'te verilen ÖY-kuralları dizgesi NP'nin yönettiği yalnızca iki alt dizinin üretimine olanak sağlar: T+N+Ø ve T+N+s (örn. *the boy* (erkek çocuk-tekil) ve *the boys* (erkek çocuklar-çoğul). Ancak açıktır ki, daha eksiksiz bir Türkçe dilbilgisinde edilgen dönüşüm her tür ad öbeğinin yerini değiştirecektir: karşı. *Dün burada olan adam*

geçen yıl bin kitap okudu ile edilgen biçimi olan, *Bin kitap dün burada olan adam tarafından okundu*.

Bütün dilbilgisi kuralları üretim dizgesiyle doğru olarak bütünleşmek koşuluyla, hem *dün burada olan adam*, hem de *bin kitap*, AÖ1, AÖ2 değişkenleri kapsamına giren 'değişmezler' olarak çözümleneceklerdir ve edilgen dönüşümü doğru olarak işleyecektir. Öteki kurallar *geçen yıl* için çeşitli yer seçeneklerini ve edilgen yapıyla ilgili dönüşüm kuralına girdi sağlayan dizinin ilk AÖ'de 'dün burada olan' tümcecini 'içe yerleştirme' olanağını açıklayacaktır. Başka düşünceler bir yana, değişkenleri içeren bir kural (terimin bu anlamında) birçok ayrı (ve ilişkisiz) öbek yapısı kuralı gerektirecek yerde, bütün tümce kümelerini ele alabilir.

Dilbilgisi, öbek yapısı kurallarının çıktısı üzerinde iş gören 'özde' dönüşümlü kuralları içermesi anlamında, dönüşümlü ise, o zaman daha başka birçok önemli etmen işin içine karışır. Burada yalnızca ikisinden söz edilecektir. Sözelimi, dönüşüm bileşenine yinelenme ve bağlam duyarlılığı gibi 'karışıklıkların' aktarılmasına karar verilebilir (bu özellikler, kendi başlarına, çözümlenebilirlik koşulunu çiğnemeseler bile): Burada tartışma gereği olmayan nedenlerle Chomsky *Syntactic Structures*'ta önerilen dizgede bu karara varmıştı. Bir başka düşünce de dilbilgisi kurallarının birbirlerine göre sıralarıyla ilgilidir. Tümüyle 'açık seçik' bir öbek yapısı kuralının 'özde' dönüşümlü bir kuralın çıktısı üzerinde işgörmesi gerekebilir. Dizge D-kuralları, ÖY-kurallarından sonra gelecek biçimde düzenlenmişse (*Syntactic Structures*'ta böyledir), o zaman 'açık seçik' öbek yapısı kuralı, dilbilgisinde kapladığı yer nedeniyle D-kuralı olarak 'yeniden sınıflandırılmalıdır' (Bu her zaman olanaklıdır çünkü bir değişmez yalnız tek değeri olan bir değişken olarak düşünülebilir). Bu tür düşünceler (başkaları da vardır), Chomsky'nin kuramı ilk biçimlemesine göre düzenlenen dilbilgilerindeki dönüşüm kurallarının ayrışık niteliğini açıklar.

Göreceğimiz gibi, Chomsky ve dönüşüm kuramının temelleri üzerinde çalışan başkalarınca son zamanlarda dizgeye birtakım değişiklikler getirilmiştir. Chomsky'nin son zamanlarda önerdiği biraz değişik biçimsel düzenlerle çözümlenirlik güvence altına alınmıştır: Ancak (konuyla ilgili kendi sözlerini yinelersek) 'dönüşümlü dilbilgisinin geliştirilmesinin temel eksen'i olarak konu ortadadır.

6.6.7 Dönüşümlü dilbilgisinde özne-yüklem uyumu

Çoğu dillerin betimlenmesinde özne-yüklem uyumunu açıklamak zorundayız. Bu konudan, bağlam-duyarlılığı kavramıyla ilgili olarak da-

ha önce söz ettik (bkz. 6.5.6). Şimdi *Syntactic Structures*'ta tümce-nin öznesi ile eylemi arasında geçerli olan sayı uyumunu (tekil/çoğul) ele almak için getirilen dönüşüm kuralına kısaca bir göz atalım. Bu yukarda D-kurallarının niteliğiyle ilgili olarak ileri sürülen bir-takım genel noktaları da açıklamaya yarayacaktır.

Kural (bir yönden değiştirilmiş biçimiyle) şöyledir:

Sayı dönüşümü (zorunlu) *

SA (YÇ) X-C-Y

SC (YD) $C \rightarrow \{S/NP + \dots \text{bağlamında}$
 $\{\emptyset / \text{öteki bağlamlarda}\}$

Burada edilgen dönüşümden daha değişik bir YÇ ile karşı karşıyayız. X ile Y, çözümlenebilirliklerine gönderimde bulunmaksızın girdi dizisinin herhangi bir alt dizisini anlatan değişkenlerdir; C ise 6.6.4'te verilen ÖY-kurallarının bir sonuç simgesidir. $C \rightarrow \emptyset$ için gerekli bağ-lam sınırlamasının sonuncul olmayan NP'sing simgesine gönderimde bulunduğu doğrudur, ancak bu 'dönüşüm' kuralını ÖY-kurallarının içine alma olasılığını düşünebiliriz. 6.6.4'teki ÖY-kuralları 1, 2, 3, 6, 7, 4, 5 sırasıyla uygulanırsa ve sayı uyum kuralı 7'den sonra ve 4'ten önce uygulanırsa, sonuç 6.6.4'teki kuralların ürettiği bir sonuç dizi-sine uygulanmayla aynıdır. Okur bu olgunun sağlamasını kendisi yapabilir.

Ancak Chomsky'nin sayı-uyumu kuralını *Syntactic Structures*'ta D-kuralları arasında belli bir yere koymasının çok önemli bir nedeni vardır. Özne-eylem uyumu ilkeleri İngilizcede hem etken, hem edilgen tümcelere uygulanır: karış. *The men see the cows* (Adamlar inekleri görür), *The man sees the cows* (Adam inekleri görür), *The cow is seen by the man* (inek adam tarafından görülür), *The cow is seen by the men* (İnek adamlar tarafından görülür) vb.

Edilgen dönüşüm ('özde' dönüşümlü bir kuraldır) sayı uyumu kura-lından önce gelirse, bu sonuncusu girdi dizisinde C'nin (bu Aux'un ilk ögesidir) solunda bulunan NP'nin sayısı açısından uygulanacak biçim-de düzenlenebilir. Böylece çekirdek dizi,

(1) $T+N+\emptyset+C+M+have+en+V+T+N+s$

(NP1-Aux-V-NP2'nin bir örneğidir) şöyle dönüştürülecektir:

(1a) $T+N+\emptyset+s+M+have+en+V+T+N+s$

ve (2) $T+N+s+C+M+have+en+be+en+V+by+T+N+\emptyset$

(bu seçimli edilgen dönüşümün uygulanmasından ileri gelen NP2-Aux +be+en-V-by+NP1 dizisidir).

*Bu kural Türkçe için şöyle düzenlenebilir:

YÇ: X-C-Y

YD: $U \rightarrow \{\text{ler}/\emptyset\text{ler çoğul A} + \dots \text{bağlamında}$
 $\{\emptyset/\text{öteki durumlarda}\}$

Bu sayı uyumu kuralıyla:

(2a) T+N+s+Ø+M+have+en+be+en+V+by+T+N+Ø

The man will have read the books ve bunun edilgeni olan *The books will have been read by the man* tümcelerinin temelinde olan dizilerdir bunlar. (1a) ve (2a)'ya uygulanması gereken öteki dönüşüm kuralları sontakıları eklemeye ve sözcük sınırlarını belirlemeye yarayan kurallardır. Bu kuralları vermeyeceğiz (Okur *Syntactic Structures* s. 39, 113'e başvurmalıdır; 'yardımcı eylem dönüşümünün' kendine özgü değişkenlerden yararlandığını görecektir). Bu kurallar (1a) ve (2a)'yı şu dizilere dönüştürür:

(1b) ...M+s++have++V+en++...

(2b) ...M+Ø++have++be+en++V+en++...

(Dizinin yalnızca Aux-V bölümünü verdik. Çift artı belirtkisi Chomsky'nin özel sınır simgesi yerine kullanılmıştır).

Şimdi de sözcük yerleştirme kurallarını uygulayalım (bkz. 4.3.2): Burada *Syntactic Structures*'daki dizgeden biraz daha değişik bir durum var. Orada sözcükler Öy-kurallarının sonuç simgeleridir. Sözcük sınırlarını belirtmek için aralık kullanılmıştır:

(1c) the man+Ø will+s have read+en the book+s

(2c) the book+s will+Ø have be+en read+en by the man+Ø

Daha başka kurallar (*Syntactic Structures*'ta 'sesbiçimbilgisi' kuralları denilmektedir) bu dizileri artık doğru sesbilimsel biçime dönüştürebilir: *man+Ø*→/man/, *will+s*→ /wil/, *read+en* red/vb. Buna karşılık 'yazım biçim' kuralları diziyi yazı diline dönüştürecektir:

(1d) *The man will have read the books*

(2d) *The books will have been read by the man*

6.6.8 Genelleştirilmiş dönüşümler

Şimdiye değin Chomsky'nin *Syntactic Structures*'ta sunduğu kural dizgesine ilişkin tartışmamızda yalnızca bir sonuç dizisinin dönüşüm bileşenine girdi sağlayacağını varsaydık. Ancak dizge seçimli genelleştirilmiş (ya da iki tabanlı) dönüşümler yoluyla iki ya da daha çok sonuç dizisinin birleşimini de sağlayabilir. Buna karşılık olarak, yalnızca bir sonuç dizisi (ve onu izleyen dönüşümlere) uygulanan D-kurallarına tekli (singularly) (ya da tek tabanlı) dönüşüm denilmektedir. Gördüğümüz gibi, *Syntactic Structures*'taki tekli dönüşümler seçimli (örn. edilgen dönüşümü) ve zorunlu (örn. sayı uyumu dönüşümü) olarak belirlenmiştir.

Genelleştirilmiş dönüşümler içe yerleştirme ve sıralama olarak iki kümeye ayrılır. Geleneksel dilbilgisinde karmaşık ve birleşik tümceler arasında (çoğu zaman uygulanması güç) kimi zaman çizilen ayrımlarda, tam değilse de kabaca bir örtüşme vardır burada. İçe yer-

leştirme kuralıyla ele alınacak birçok kuruluş arasında çeşitli 'adlaştırmalar' vardır. (Bu bölümün daha az teknik bölümlerinde) *Flying planes are dangerous* gibi tümceleri daha önce tartıştık. *Flying planes*'in bu tümcenin yüzey yapısında bir ad öbeği olduğunu (ve *supersonic planes* gibi sıfat-ad biçiminde bir yüzey yapısı bulunduğunu) ancak dönüşüm yönünden *planes fly* (uçaklar uçar) ve *planes are flying* (uçaklar uçuyor) derin yapısıyla ilişkili olduğunu söyledik. Şimdi dilbilgisinin (NP-be-A biçiminde) bir *ana dizi* ve (NP-Vint biçiminde) bir *bileşen* dizi ürettiğini ve A+N biçiminde bir ad öbeğine dönüştürüldüğünü (adlaştırıldığını) ve sonra NP-be-A ana dizisinin öznesi olarak içe yerleştirildiğini söyleyebiliriz.

İçe yerleştirme dönüşümlerini biçimlendirmenin ayrıntılarına girmeyeceğiz. *Syntactic Structures*'ta biraz değinilmişti; o zamandan bu yana yapılan çalışmalar birçok sorunu açığa çıkarmıştır. Bundan önceki paragrafta ileri sürülen düşünce yalnızca 'içe yerleştirme' terimiyle ne anlatılmak istendiğini göstermeyi amaçlamıştır. Önemli olan nokta şudur: İçe yerleşmiş bir yapı (bu 'ikincil' birimler arasında geleneksel olarak çizilen ayrıma göre, 5.1.1., ister bir öbek, isterse bir tümce olsun) bütün bir tümce için temel bir yapı da olabilen, ama başka bir tümcenin bir bileşeni olarak 'işgören' bir dizinin dönüşümüdür. Bir anlamda tümce içinde bir tümcedir. Bu bakımdan Σ tarafından yönetilen ana tümcenin öbek belirleyeni, bütün yapının bileşen tümcesi tarafından yerine getirilen 'işlev' için uygun simge tarafından yöneltlen bir başka Σ simgesi içerecektir.

Ne var ki, sıralı dönüşümler de (daha doğrusu tümcelerin temelinde bulunan yapılar) 'daha büyük' bir tümce içindeki tümceleri birleştirir. Ayrım şuradadır (ve geleneksel dilbilgisinde karmaşık, içe yerleşmiş tümcelere, 'birleşik' sıralı tümceler arasındaki ayrım da budur): Sıralı dönüşümler bir tümceyi bileşen olarak başka bir parçaya, ana tümceye ardıllamaz. Sıralı tümcelerin ikisi de (yalnızca iki sıralı tümce olduğunu düşünürsek) 'daha büyük' tümce içindeki 'tümcesel' durumlarını korurlar. Bu bakımdan daha büyük tümcede, birbiriyle sıralı, en üstteki bütün öbek belirleyeni yöneten Σ simgesinin altında iki ya da daha çok Σ simgesi bulunacaktır. Sıralı dönüşümün uygulanmasından ileri gelen tümcenin en açık (ve bu yönden en yalın) örneği bir sıralama bağlacı tarafından (örn. *ve*) birleştirilen iki tümceciğinden oluşan bir tümcedir. karşı. *Sezar ilerledi ve Pompei geri çekildi.*

6.6.9 Dönüşümlü dilbilgisinin günümüzdeki durumu

Bu bölüme, tümceleri hem derin yapı hem de yüzey yapı yönünden çözümleme savında olan herhangi bir dilbilgisinin dönüşümlü dilbil-

gisi olduğunu söyleyerek başladık; bu bakımdan geleneksel dilbilgilerinin de dönüşümlü olduklarını gördük. Ayrıca terimin şimdi kullanılan iki anlamı yönünden de üretimseldiler bunlar (ilke olarak 'ta-nımsal' idiler ama 'açık' değildiler, bkz. 4.2.13).

Bu bölümde daha sonra dönüşümlü üretimsel dilbilgisi dizgesinin şimdiye değin en iyi bilinen ve en çok geliştirilen örneği üzerinde durduk. Bu Chomsky'nin *Syntactic Structures*'ta sunulan dizgeydi. (Biçimlenmiş üretimsel dilbilgisi ile ilgilenen dilbilimciler arasında yaygın olarak bilinse bile, daha önceki çalışmaların teknik olmayan, çoğu yaygınlanmamış bir kısaltmasıdır bu) Chomsky dizgesine ilişkin bu kısa ve parçalı açıklamada birçok önemli kuramsal sorundan söz edilmemiştir. Dilbilim kuramına giriş niteliğindeki böyle bir çalışmada, 'yapısal çözümlenirlik', dönüşüm kurallarının niteliği gibi temel kavramlar üzerinde durmak ve bir iki yalın kuralın işleyişini, okurun dizgenin temel ilkelerinin anlamını yeterince anlaması için, ayrıntıyla açıklamak yeğlenmiştir. Bu ilkelerin dönüşümlü dilbilgisinin (*Syntactic Structures*'ta anahatları verilen) önceki dizgesine başvurularak yapılması da uygun bulunmuştur. Bu kararın nedenlerinden birisi, bugüne değin yayınlanan dönüşümlü dilbilgisine ilişkin ayrıntılı açıklamaların çoğunun, genel olarak, Chomsky'nin eski dizgesine uymasındır.

Başka bir önemli neden de Chomsky ve başkaları tarafından son zamanlarda önerilen önemli değişikliklerin, önceki dizgeyi dildeki daha geniş sözdizimi ilişkilerine (bunların kimileri geleneksel dilbilgisinde 'gelişigüzel' bir biçimde bile ele alınmamışlardı) on yıldan daha uzun bir süre daha ciddi bir biçimde uygulama çabalarından kaynaklanmış olmasıdır. Bu değişikliklerin anlamını kavramak için önce daha eski dizgenin anlaşılması gerekir.

Ayrıca *Syntactic Structures* daha sonraki çalışmalarda, bir bakıma, aşılamamıştır. Bu, çağdaş dilbilim tarihinde devrim yaratacak önemde bir kitaptı. Bu kitapta Chomsky birçok dilden bir yığın ayrıntıyı bir araya getirmemiş, iyi bilinen bir dilin (İngilizcenin) yapısına ilişkin ve genel olarak dilin niteliğine ilişkin açık, iyi bilinen bir takım olguları seçmiş ve sonuçta bu olguların günümüz dilbilim kuramı çerçevesinde 'açıklanamayacağını' göstermiştir. Ancak bunu yaparken, dilbilimcilerin bugüne değin alışık olduklarından daha 'titiz' açıklama ölçütleri ortaya koymuştur (Tartışmaların birçoğu yanlış anlamaya dayansa da). Bu ölçütler bugün de, biraz tartışmalıdır. Ne var ki, bu ölçütler, Chomsky'nin geliştirdiği dilbilgisi kuramının biçimlenmesine ilişkin ayrıntıları kabul etmeyen kimseler de içinde olmak üzere, birçok dilbilimci tarafından kabul edilmiştir. *Syntactic Structures*'a devrimci niteliğini veren de bu olgudur.

Syntactic Structures'ta ana çizgileri verilen ve tartışılan dönüşümlü dilbilgisi ilkeleri yeterince açıktır (yine de belirli biçimlendirme dizgelerinin sezdirimlerini anlamak için belli bir çaba göstermek gerekir). Bu ilkelerin, herhangi bir dilin dilbilgisel yapısının, bir bölümünden daha çoğunun betimlenmesinde uygulanması kolay olmaktadır. Yalın öbek yapısı taban bileşeni bulunan üretimsel bir dilbilgisinde D-kurallarının kullanımı, D-kurallarının birbirine göre işleyiş sıralarının belirlenmesi yönünden (özellikle *Syntactic Structures*'taki genelleştirilmiş dönüşümler yönünden) ciddi sorunlara yol açar. Eski dizgenin D-kurallarının çok ayrışık olduklarını gördük. Çekirdek dizilerinin çözümlenebilirlik sorunu taban bileşenindeki ÖY-kurallarının niteliği üzerine birtakım sınırlamalar getirilerek çözümlenmişti. Bir D-kuralı, (yer değiştirme ve silmeyi içeren) daha önceki D-kurallarının uygulanmasından çıkan dizi üzerinde iş görebileceğinden, her bir D-kuralı bir öbek belirleyeni (yalnızca ayrılanmamış bir diziyi değil) başka bir öbek belirleyene dönüştürdüğünden, belli bir tipte D-kurallarıyla türetilmiş öbek belirleyeni ayrılmasını yöneten ilkeleri belirlemek gerekli olmuştur. Chomsky ve başkaları bu sorunla baştanberi uğraşmışlarsa da, *Syntactic Structures*'ta hemen hiç tartışılmamıştır ve hiç bir zaman yeterince çözülmemiştir.

Son birkaç yılda birçok bilim adamı, *Syntactic Structures*'ta önerilen dizgeye göre düzenlenen bir dilbilgisinde, D-kurallarının sıralanmasına ilişkin birçok sorunu ortaya çıkarmışlardır. Son günlerde Chomsky kendisi de, kuramı sorunları tümüyle ortadan kaldırmasa da, azaltacak biçimde değiştirmiştir. Kısaca söylenirse (değişikliklerin yeterli bir özeti değildir bu) Chomsky'nin önerisi, taban bileşenine, yeneden yazım okunun sağına bir Σ simgesi bulunan yinelemeli kurallar getirerek dilbilgisinden genelleşmiş dönüşümleri kaldırmak anlamına gelmektedir. Böylece bütün dönüşümler tekli ve zorunlu olmakta (kimi zaman taban bileşeni kurallarında bulunan seçimli öğelerle devinime getirilmektedirler) ve bileşen 'tümcelere' içe yerleşmeden 'önce' ve ana tümcelere içe yerleşmeden 'sonra' uygulanacak biçimde sıralanmaktadır (İçe yerleşme ve sıralama, taban bileşeni kurallarınca denetlenmektedir).

Kuralların sıralanmasıyla ilgili sorunlar dışında, dizgenin yeneden gözden geçirilmesinin temel nedenlerinden biri, sözdizimini sesbilim ve anlambilimle bütünleştirmektir. Geçici olarak (taban bileşenince üretilen), derin yapı çözümlemesinin sesbilim kurallarının işleyişiyle ve (derin yapı öbek belirleyene tekli dönüşümlerin uygulanmasından ileri gelen) yüzey yapının tümcelerin anlamsal yorumu ile ilgili olmadığı öne sürülmüştür. Bu, elbette çekici bir varsayımdır

ama, deneysel yönden doğrulanması ya da çürütülmesi, daha çok ayrıntıyı gerektirecektir. Bu tür çalışmalar yapıp değerlendirilmekle, varsayımın her iki yanının da bir ölçüde kuşku ile ele alınması gerekir.

Yüzey yapının anlam çözümlemesiyle ilişkisinin kanıtlanması ya da çürütülmesi beklenirken, derin dilbilgisel yapı ve yüzeysel dilbilgisi yapısı arasındaki ayrımı kabul eden birçok dilbilimci (bu ilişkiyi Chomsky'den çok değişik terimlerle yapanlar da içinde olmak üzere) derin sözdizimi ve anlambilim arasında, yakın bir bağ bulunduğunu düşünmektedirler. Bu kitapta aynı varsayıma biz de bağlı kalacağız.

Sonuç olarak şu söylenebilir: Aynı biçimlendirme dizgesine uymayan (ya da biçimlendirilmeyen) dilbilgilerinin değerlendirilmesi, zayıfça eşdeğerli ve biçimsel yönden karşılaştırılabilir olan dilbilgilerinin değerlendirilmesinden değişik nitelikte sorunlar ortaya çıkarmaktadır (bkz. 6.2.12). Dönüşümlü dilbilgileri öylesine karmaşıktır ki, ('dönüşümlü' terimini geniş anlamda kullanıyoruz), değişik tipte dönüşümlü dilbilgisini karşılaştırmak çok güçleşmektedir. Ayrıca, belli bir tip dilbilgisince üretilmesini isteyebileceğimiz birçok tümce dizisi açısından, tartışmalı olan zayıf ve güçlü yeterlik savları arasında bir denge kurmak güçtür. Bu kitabın daha sonraki bir bölümünde, Chomsky'nin sözdizimi yapısı kuramının bugünkü biçiminin ele almadığı (Chomsky'nin de belirttiği gibi) tümceler arasında kimi 'derin ilişkilerden' söz edeceğiz. Ancak bir dilbilimci için (kendisinden öncekilerce dile ilişkin olarak biriktirilen bilgiye dayanılarak) doğru bir biçimde (teknik olmaksızın) 'dönüşüm yönünden bağıntılı' diye betimlenecek tümce dizileri üretmek zor değildir. Sorun bu ilişkilere, başka tümce dizileri için de belirlenen kuramsal çerçeve içinde, dizgesel bir açıklama getirmektir. Bu yapılamazsa, çerçeveyi değiştirmek haklı görülebilir. Ancak değişiklik, daha eski dizgeyle yeterli bir biçimde açıklanan ilişkilerin ele alınmasını olanaksız hale getirecek bir sonuç verebilir. Dilbilgisi kuramının bundan sonraki teknik olmayan tartışmasında bu nokta sürekli olarak akılda tutulmalıdır.

DİLBİLGİSİ ULAMLARI

7.1 Giriş

7.1.1 Geleneksel dilbilgisinde 'ulam' terimi

Buraya değin dilbilgisi çözümlemesinde tümüyle 'biçimsel' bir yaklaşım benimsedik. Bu bölümde, bütün dillerde ortak olmaları bakımından evrensel olan, kimi 'kavramsal' ulamların bulunduğu ilişkin geleneksel varsayımı tartışacağız (bkz. 4.1.3, 4.2.9). Özellikle geleneksel 'söz bölükleri' kuramı ve söz bölükleriyle ilgili kişi, zaman, kip, cins, sayı, durum gibi 'dilbilgisi ulamları' ile ilgileneceğiz. Bu giriş bölümünde, öncelikle 'dilbilgisi ulamı' ve bunun geleneksel sezdirimleriyle ilgili birşeyler söylememiz gerekir.

Dilbilgisi kuramının günümüzdeki incelemelerinde 'ulam' teriminin kullanılışında çok az tutarlılık ya da tekörneklilik var. Terim sık sık 'küme' ya da 'dizi' gibi, belli dillerin betimlenmelerinde kabul edilen herhangi bir öğeler kümesini anlatmak için kullanılıyor. Kimi yazarlar 'söz bölüklerinden' ulam olarak söz ediyorlar; ötekiler daha geleneksel kullanımı izleyerek, terimin kullanımını yukarda sözü edilen klasik dillerdeki 'söz bölükleri' ile ilgili özelliklerle (kişi, zaman, kip vb.) sınırlandırıyorlar. Üstelik terimin kullanıldığı (daha geniş, dar ya da oldukça değişik) teknik anlamlar da var. Burada 'dilbilgisi ulamı' terimine kesin, teknik bir anlam verme çabasına girişilemeyecektir. Terim yalnızca genel sözdizimi kuramındaki son değişikliklerin ışığında, geleneksel dilbilgisinin kimi önemli sorunlarını tartışacağımız bu bölüm için uygun bir başlık olarak kullanılmaktadır.

'Ulam' kavramı kaynağını, şimdilik biraz kabaca, 'Aristocu' diyebileceğimiz belli bir felsefe dizgesine dayanılarak geliştirilen Batı dilbilgisi kuramına borçlu olan, dilbilimcilerin kullandığı birçok terimden yalnızca birisidir. 'Ulam' sözü Yunanca 'yüklemleme' diye çevrilebilecek bir sözcükten gelir. (Mantık ve felsefe yönünden nesnelere 'özellik yükleme' anlamında). Aristocu ya da skolastik felsefede 'ulamlar' nesnelere ilişkin değişik yüklemlemede bulunma biçim ya da yollarıydı ve değişik yüklemleme biçimlerinin nesnel dünyadaki ayrımları, değişik 'oluş' biçimlerini simgelediği kabul ediliyordu. Yük-

lemleme ve 'oluş' biçimlerini sınıflandırmanın temelinde, fiziksel dünyanın kimi özellikleri bulunan, kimi süreçleri başlatan ya da bunları geçiren, birbirleriyle belli bir ilişkisi olan, ya da uzam ve zamanda belli bir kapsam ve yeri olan nesnelerden ('tözlerden') oluştuğu varsayımı bulunuyordu. Aristocu 'ulam' kavramının ayrıntılarına girmeyeceğiz. Ama iki genel noktadan söz edilmesi gerekiyor.

Birincisi, bir yandan 'töz' ulamı, öte yandan 'bükün' ulamı arasına temel bir ayrımın çizilmiş olduğuna dikkat edilmesi gerekiyor: 'Töz' bükün özelliklerinden soyutlanmış bireysel nesnedir. İkincisi, dilin yapısının dünyanın yapısını yansıttığı Aristo ve onu izleyenlerce varsayılmış, ortaçağ 'düşünsel' dilbilgisi uzmanlarınca da açıkça belirtilmişti: Açıkçası sözcükler 'oluş' biçimlerine göre nesneleri 'töz' ya da 'bükün' olarak belirliyorlardı. 'Oluş' biçimleriyle 'belirleme' biçimleri arasındaki bu çakışma yoluyla, dünyaya ilişkin bilgi edinmek olanaklı hale geliyordu. 'Oluş', 'belirleme' ve 'anlama' ulamları birbirleriyle uyum içindeydi; bu üç ulam kümesinin uyumu felsefe, dilbilgisi ve mantık arasındaki ilişkinin yakınlığını ve ayrılmazlığını gösteriyordu.

7.1.2 'Özdek' ve 'biçim': 'töz' ve 'bükün'

Aristo felsefesinin bir başka ayrımı, geleneksel 'söz bölükleri' kuramıyla 'dilbilgisi ulamları' kuramının gelişmesini ilgilendirir: Bu 'özdek' ile 'biçim' arasına çizilen ayrımdır. Her tek nesnenin (her bir 'tözün') 'özdek' üzerine yerleştirilen ve ortaya çıkan nesneye kimliğini ve iç değişmezliğini sağlayan (fiziksel bir gereç olarak düşünülebilecek) 'özdek'ten ve belli bir 'biçimden' ('bireyselleştirici' ilkedden) oluştuğu söyleniyordu. (Aristo'nun özdek ve biçim ayrımı, görüleceği gibi, Saussure'ün 'töz' ve 'biçim' arasına çizdiği ayrıma çok benzer; bkz. 2.2.2. Biraz önce gördüğümüz gibi, geleneksel töz kavramı oldukça değişikti).

Dil hem çözümlenecek bir nesne, hem de felsefe çözümlemesinin yapıldığı bir araç olduğundan 'ulam' kuramının geleneksel dilbilgisi üzerinde iki yanlı bir etkisi vardı. Dil öğeleri yalnızca 'özdek' ve 'biçim' olarak çözümlenip, 'töz' olarak bükün özellikleri açısından sınıflandırılmakla kalmıyor, aynı zamanda gönderimde bulundukları nesneleri 'belirleme biçimleri', özellikleri ve ilişkileri bakımından kümelere ('söz bölüklerine') ayrılıyorlardı.

Daha önce gördüğümüz gibi (bkz. 5.4.1), geleneksel kuramda dilbilgisi çözümlemesinin temel birimi sözcüktü (Latince terimi kullanırsak *dietio* idi). Bir 'gösterge' olarak her bir sözcük birtakım ses (vox) ve anlam (significatio) birleşimlerinden oluşuyordu. Sözcü-

gün fiziksel gerçekleşmesi (vox) onun temel bir yanı değildi; yalnızca belli bir dilde 'raslantısal' olarak, 'uzlaşma' ya da kullanıma göre söylenme biçimiydi. Fiziksel bir varlık olarak *vox* daha başka öğelere, ses ya da harflere ayrılabilirdi. Ancak asıl dilbilgisi çözümlemesi sözcüklerin bir gösterge olarak, gerçeğin betimlenme ve anlaşılmasında bir araç olarak işleyişlerini çözümlemeye başlıyordu; 'söz bölükleri' olarak sınıflandırılmalarıyla, ad çekimi ve eylem çekimi örüntülerinin (örneklemlerin) oluşturulmasıyla başlıyordu.

Bilimsel inceleme kapsamına giren her şey gibi sözcüklerin de geleneksel, kesin Aristo'cu ulamlar açısından betimlenmeleri gerekiyordu. Sözcüğün 'tözü' бүкүнlerinden (sözdizimsel işlevine ve belirleme biçimine göre aldığı değişik biçimlerden) ayrılmalıydı. Kimi 'bükün' ulamları belli 'söz bölükleri' için belirleyici ve kesindi: Adlar *durum* (yalın, belirtme vb.) ve *sayı* (tekil, çoğul) yönünden çekime giriyorlar ve belli bir *cinsten* (eril, dişil, yansız) oluyorlardı; eylemler *zaman*, *kişi*, *sayı* vb. yönlerden çekime giriyorlardı. Bu nedenle geleneksel olarak 'dilbilgisi ulamları' denen ulamlar, dilbilgisi kuramının 'bükünsel' ulamlarıydı ve bu şimdilerde 'çekim değişimi' olarak söz ettiğimiz 'accidence (bükün) terimini açıklar (Latince *accidentia*'dan geliyor).

Zaman gibi (Latince 'zaman' anlamındaki sözcükten gelir) 'bükünle ilgili kimi dilbilgisi ulamları, kolaylıkla Aristo'cu yükleme ulamlarına bağlanabilir. *Durum* gibi öteki terimler ise dile özgü ulamlardı. Bizim için önemli olan Aristo'cu ulamlarla geleneksel dilbilgisi ulamları arasındaki ilişkinin ayrıntılarını kavramak değil, yalnızca bunların arasındaki genel ilişkiyi anlamaktır. Aristo'cu yükleme ulamlarının evrensel olarak kabul edilmesi, dilbilgisi ulamlarının insan dilinin evrensel özellikleri oldukları yolundaki (her dilin zaman, sayı vb. ulamları gösterdiği ve bu ulamların belli söz bölüklerinin özellikleri olduğu yolundaki) varsayımı da pekiştirmiş ya da daha ileri götürmüştür.

7.1.3 'Ana' ve 'yan' söz bölükleri

'Söz bölükleri' de Aristo 'ulamları' yönünden tanımlanıyorlardı (*Durum*, *zaman* vb. 'bükün' ulamlarına göre, çekimlerinden bağımsız olarak tanımlanıyorlardı). Adlar 'belirleme biçimlerine' göre 'tözlere' gönderimde bulunan sözcükler olarak ('substantive' adlık' terimi de buradan gelir); sıfatlar 'nitelikleri' anlatan sözcükler vb. olarak tanımlanıyorlardı. Okur, elbette bu geleneksel, 'kavramsal' terimler açısından açıklanan tanımları bilmektedir. Bu bölümde daha sonra bu tanımların gerçekliğini inceleyeceğiz.

Aristo'nun 'özdek' 'biçim' karşılığına, kimi dilbilgisi uzmanları-
ca *ana* ve *yan* söz bölükleri arasındaki ayrımı belirtmek için de baş-
vurulmuştur. Terimin asıl anlamında yalnızca *ana* 'söz bölükleri' (ad,
eylem, sıfat ve belirteç) anlam taşıyordu: Konuşmanın konusunu oluş-
turan düşünce nesnelerini 'belirliyorlardı'. Öteki söz bölükleri (ilgeç,
bağlaç vb.) kendi başlarına birşeyi belirlemiyor, yalnızca belli bir
biçim ya da düzen getirerek tümcelerin anlam bütünlüğüne katkıda
bulunuyorlardı. Bu ayrım, bir yandan Aristo tarafından asıl sözcük-
lerle 'bağlaçlar' arasında çizilen ayrımı (bkz. 1.2.5), öte yandan Çin
dilbilgisi kuramında 'dolmuş' ve 'boş' sözcükler arasında geleneksel ola-
rak çizilen ayrımı anımsatıyor. Kavram, Port Royal dilbilgisi uzman-
larıncaya yeniden ele alınıp yaygınlaştırılmış (bkz. 1.2.8) ve Leibniz ile
onun etkisinde kalan birçok felsefeci tarafından kullanılmıştır. Gü-
nümüzdeki dilbilgisi kuramı incelemelerinde bu ayrım sık sık 'sözcük-
sel' ve 'dilbilgisel' anlam arasında bir ayrım olarak ele alınmaktadır
(bkz. 9.5.1).

7.1.4. Mantık ve dilbilgisi

Bu bölümü bitirmek için Aristo mantığının geleneksel dilbilgisi ku-
ramı üzerindeki genel etkilerinden söz edilmelidir. Aristo'nun 'ulam-
lar' kuramının özellikle 'töz' ile 'bükün' arasındaki ayrımının, Yu-
nancanın dilbilgisel yapısının yansımasından başka bir şey olma-
dığı ve Aristo'nun dilbilgisi çok değişik olan bir dil konuşmuş olsa,
oldukça değişik bir ulamlar kümesi ve belki de değişik bir mantık
dizgesi oluşturmuş olacağı felsefecilerce sık sık belirtilir. Öte yandan
dilbilgisi uzmanları geleneksel dilbilgisinde çizilen kimi ayrımların
(örn. 'özel adlarla,' 'cins adlar' arasındaki ayrım) tümüyle mantıksal
ayrımlar olduklarını ve Yunanca ile Latinceye uygunluklarının gös-
terilemeyeceğini söyleme eğilimindedirler. Bu iki tutumun bulunma-
sı geleneksel dilbilgisi ile Aristo mantığı arasındaki ilişkinin, düşü-
nülmediğinden daha karmaşık olduğunu gösterir. Bu bölümde daha
sonra göreceğimiz gibi, sözdizimi kuramındaki son gelişmeler (özel-
likle derin ve yüzey yapı ayrımı, bkz. 6.6.1), mantık ve dilbilgisi 'ulam-
larının' ne ölçüde birbirine uyduğunu belirlememize olanak sağlaya-
bilir.

7.1.5 Birincil, ikincil ve işlevsel ulamlar

Terim uygunluğu bakımından bundan sonraki bölümlerde, 'söz bö-
lüklerinden birincil dilbilgisi ulamları; zaman, kip vb. kavramlar-
dan ikincil dilbilgisi ulamları olarak söz edeceğiz. 'Özne', 'yüklem',

'nesne' vb. geleneksel sözdizimi kavramlarından da *işlevsel* ulamlar olarak söz edeceğiz. Biraz sonra açıklık kazanacak nedenlerle, önce dilbilgisi ulamlarını inceleyeceğiz.

İkincil dilbilgisi ulamları dediğimiz ulamların incelenmesi, baş köşeyi, öyle uygun düştüğünden, Latince ve Yunancanın geleneksel olarak kabul edilen bükünsel ulamlarına ayırır: ad için *sayı*, *cins ve durum*; eylem için *kişi*, *zaman*, *kip* ve *çatı*. Söz bölüklerinin geleneksel, bükünsel tanımında *durum*'un ad için, *zaman*'ın da eylem için belirleyici ölçüt olduğu anımsanmalıdır (bkz. 1.2.5). Bu bölümdeki inceleme geleneksel dilbilgisi ulamları üzerinde durarak genel uygulamayı izleyecektir. Bu ulamların oldukça geniş bir uygulaması bulunmakla birlikte, sözdizimini temel alan ve bükünü tümce içindeki sözdizimi ilişkilerini belirlemenin yollarından yalnızca birisi olarak ele alan çağdaş üretimsel dilbilgisi çerçevesinde bunların yeniden düzenlenmeleri gerektiği görülecektir (bkz. 5.4.2).

7.2 Gösterici Ulamlar

7.2.1 Gösterme ve sözcenin durumu

Bu noktada dilbilgisi ulamlarının tartışılmasında sık sık başvuracağımız *gösterme* kavramını sunacağız. Her dil sözcesi belli bir yer ve zamanda üretilir. Belli bir uzam-süremde ortaya çıkar. Belli bir kimse tarafından (konuşucu) üretilir ve çoğu zaman bir başka kişiye (dinleyene) yöneltilir; konuşucu ve dinleyen tipik olarak birbirinden ayrıdır (elbette birden çok dinleyen olabilir); ayrıca sözce tipik biçimde aynı uzam-sürem durumundadır.

(Bu bakımdan tipik olmayan birçok sözce durumu vardır: İnsan kendi kendisiyle konuşabilir ve bir kimse telefonla konuşuyorsa dinleyen aynı uzam-sürem konumunda değildir). Ayrıca bir sözcenin bir nesne ya da kişiye (bu konuşucu ya da dinleyenden ayrı olabilir ya da olmayabilir; karş. *İşinizi bitirdiniz mi? İşini bitirdi mi?*) gönderimde bulunduğunu varsayacağız; şimdilik sözcede, gönderimde bulunulan bu nesne ya da kişiye 'söylemin konusu' diyeceğiz. Bu bakımdan, sözcede nesne ve kişilere gönderimde bulunan ne kadar sözcük varsa o kadar 'söylem konusu' vardır.

Deixis (gösterme) kavramı (Yunanca 'gösterme' ya da 'belirtme' anlamına gelen sözcükten başkası değildir; dilbilgisi kuramında teknik bir terim olmuştur) dilin, sözcede bulunan zaman ve yer ile ilgili 'yönelim' özelliklerini ele almak için sunulmuştur. 'Kişi adıları' (ben, sen, o vb.) dildeki anlamları tipik bir sözce konumunun 'gösterici yerlemleri' açısından anlatılabilecek öğeler kümesinden yalnızca birisidir. Gösterme bileşeni içeren öteki öğeler, *burada*, *orada* ('konu-

şanın yakınında', 'konuşanın uzağında') *şimdi*, *sonra* ('konuşma zamanında': 'konuşma zamanı dışında') gibi yer ve zaman belirteçleridir. Bunlar dilin dilbilgisel yapısının sözcüye ilişkin tipik konumunun, uzam-sürem yerlemlerini yansıtabileceği örneklerden yalnızca en belirgin olanlardır.

Tipik sözcü konumu *ben merkezlidir*; konuşmada konuşucu rolü katılanın birinden ötekine değiştikçe gösterici dizgenin 'odağı' da değişir (Her konuşucu kendinden söz ederken *ben* kullanır; dinleyene gönderimde bulunurken *sen/siz*). Deyim yerindeyse, konuşucu her zaman sözcü konumunun odağındadır. Bir sözcü konumuna katılanların yalnızca konuşucu ve dinleyen (bunlara rol diyeceğiz) rollerini yüklenbildiklerine dikkat edilmelidir. Birbirleriyle dilbilim yönünden önemli olan belli bir *statü* ilişkisinde de olabilirler (ana-baba: çocuk, efendi: uşak, öğretmen: öğrenci vb.). Statü ilişkileri kimi dillerde konuşucu-dinleyen rolleriyle etkileşimdedir, bunların üzerine de çıkabilir.

7.2.2 Kişi

Kişi ulamı 'katılanın rolü' kavramı yönünden açıkça tanımlanabilir: 'birinci' kişi konuşucu tarafından söylem konusu olarak kendinden söz etmek için kullanılır; 'ikinci kişi' dinleyeni anlatmak için kullanılır; 'üçüncü kişi' ise konuşucu ve dinleyen dışında kalan kişi ya da nesnelere gönderimde bulunmak için kullanılır. Buraya değin her şey açık ama kişi ulamının geleneksel incelenmesinde açıklanması gereken birkaç nokta var.

'Üçüncü' kişinin, 'birinci' ve 'ikinci' kişilerden birkaç yönden ayrılması gerekiyor. Konuşucu ve dinleyen belli bir durumda zorunlu olarak bulunurlar; oysa gönderimde bulunulan öteki kişi ve nesnelerin yalnızca o durumda bulunmaları gerekmemekle kalmaz, belirlenmemiş olarak da kalabilirler. Bu demektir ki 'üçüncü' kişi ulamı 'belirli', 'belirsiz' ve 'yakın', 'uzak' gibi öteki ulamlarla birleşebilir (göreceğimiz gibi yakınlık ulamı katılanlara göre belirlenir). İngilizce *he*, *she*, *it* (erkek, kadın ve yansı için *o* anlamında) adıları belirli; *someone*, *somebody* ve *something* (birisi, birşey) adıları ise belirsizdir. Türkçede belirlilik ulamı (bir ekle) birinci ve ikinci kişi (belirtme durumu) adılarında zorunlu olarak belirtilmiştir (adlarda seçimli olarak belirtildiği gibi, örn. *ben-i*, *sen-i*, *kitab-ı*; *kitap*'la karşılaştırmınız). Ama İngilizce'deki birinci ve ikinci kişi adıları da karşılığı olan Türkçe adılardan daha az belirli değildir. Sesbilimsel gerçekleştirmelerinden ayrı olarak, dilbilgisi açısından birinci ve ikinci kişi adıları zorunlu olarak belirtilir (+be); oysa üçüncü kişi adıları söz

konusu dilde bu ayrım gerçekleşirse ya belirli (+be) ya da belirsiz ($\pm$ be) olabilirler. Ayrıca birinci ve ikinci kişi adıları zorunlu olarak insanları anlatır (Hayvan öykülerinde ve masallarda, hayvan ve nesneler 'kişileştirilir' ve cins dizgesi buna olanak veren dillerde, hayvanlar kendilerinden söz ettiklerinde, bu amaçla hemen canlı olarak yeniden 'sınıflandırılıyorlar' demektir). Üçüncü kişi adıları insan, hayvan ve nesnelere gönderimde bulunabilir. Bu, bu tür ayrımların bütün dillerde üçüncü kişi için sözdizimi açısından önemli olduğu anlamına gelmez elbette; yalnızca belli bir dilde bu ayrımlar yapılıyorsa, birinci ve ikinci kişiyle ilgili olarak yansızlaştırılacakları anlamına gelir. Son olarak, birinci ve ikinci kişi, kişi ulamının olumlu öğeleri iken, üçüncü kişinin olumsuz bir kavram olduğunu söylemek uygun olabilir; birinci ve ikinci kişinin tersine, sözce konumuna katılanlara zorunlu olarak gönderimde bulunmaz. Birçok dilde geleneksel olarak üçüncü kişi denilen kişi açıkça bilinmez, yalnızca birinci ve ikinci kişinin biçimsel belirleyenlerinin bulunmamasından anlaşılır.

Geleneksel terimbilgisi kişi ve sayı ulamlarının birleşimini simgeleme yönünden epeyce yanıltıcıdır. Örneğin *biz*'in (birinci çoğul kişi) *ben*'le (birinci tekil kişi) ilişkisi *çocuklar*, *inekler* vb. sözcüklerin *çocuk* ve *inek* vb. sözcüklerle ilişkisiyle aynı değildir. *Biz* adılı 'ben ve bir ya da daha çok başka kimse' anlamındadır; "başka kimseler" dinleyeni içerebilir ya da içermeyebilir. Başka bir deyişle *biz*, *ben*'in çoğulu değildir; *ben*'e gönderimde bulunur ve çoğuldur. 'Birinci çoğul kişinin' dinleyene gönderimde bulunup bulunmamasına göre adılın 'içeren' ve 'içermeyen' kullanımını birbirinden ayırmak alışkanlık olmuştur. Bu ayrım İngilizcede genellikle önemli değildir ama, dizgesel bir biçimde bütün tümce tiplerinde 'içeren' ve 'içermeyen' ayrımının yapıldığı ve sesbilim, yönünden ilişkisiz iki adıl arasında bir ayrım gibi gerçekleştirildiği birçok dil vardır. 'İkinci çoğul kişinin', 'içeren' ve 'içermeyen' biçimde kullanımı arasında ('içeren' ve 'içermeyenin' biraz değişik bir anlamında) bir ayrım yapılabilir. İngilizce *you* (sen/siz) adılı da elbette tekil ya da çoğul olabilir (karş. *wash yourself*, *wash yourselves*). Çoğul olarak 'içeren' olabilir (yalnızca hazır bulunan dinleyenleri anlatabilir; bu durumda *ineklerin*, *inek*'in çoğulu olması gibi, tekil *you*'nun çoğuludur), ya da içermeyen olabilir (dinleyen ya da dinleyenlere ek olarak başka kimse ya da kimseleri anlatabilir). Bu bakımdan birinci ve ikinci kişi adılının kişi ulamında eşit değerde olmadığını ileri sürmek için inandırıcı nedenler vardır: Asıl ayrım 'birinci' (+ben) ile 'birinci olmayan' (—ben) arasındadır; 'ikinci' ile 'üçüncü' ayrımı 'ikincildir'. Bu doğruysa İngilizce'de geleneksel tekil kişi adılarının gösterici bileşen özellikleri açısın-

dan doğru sözdizimsel çözümlemesi şöyle olacaktır: I (ben) = [+ben]; you (sen) (tekil = [-ben, +ben]; he, she, it (o) = [-ben, -sen]. (*He, she it* ayrıca gösterici olmayan cins özellikleriyle birbirinden ayrılır. Bu cins özellikleri, kişi çoğulla birleştğinde İngilizcede yansızlaşır, *they* (onlar) cins açısından yansızdır. Bu tür yansızlaşma oldukça yaygındır: örn. Rusça ve Almancada da bulunur. Buna karşılık kimi diller, Fransızca ve İtalyanca da içinde olmak üzere, çoğul kişi adılarında cins ayrımını korurlar. Örneğin Fransızcada *il* (o-erkek) ve *elle* (o-kadın), çoğulda *ils* (onlar-eril) ve *elles* (onlar-dişil) ile eşleşirler. Ancak buradaki yansızlaşma işlerliği olan bir başka türdendir. *Elles* gönderimde bulunduğu bütün kişi ya da nesnelerin dişil olması anlamında dişildir; *ils* ise gönderimde bulunulan kişi ya da nesnelerin hiç değilse birinin eril olması anlamında erildir. Başka bir anlatımla, 'birinci' nasıl kişi ulamında egemen terimse, eril de burada cins dizgesinde egemen terimdir).

7.2.3 İşaret adıları ve belirteçleri

Bu bağlamda 'işaret adıları (örn. *bu, şu: bunlar, şunlar*) ile' durum bağıntılı yer belirteçlerinden de (örn. *burada, orada*) söz edilmelidir. Bu biçimlerin bir gösterici öğeyi içerdikleri açıktır; ayrıca 'belirsiz' değil, 'belirli'dirler (karş. *birkaç, bir yerde, biraz* vb.) ve 'yakınlık' ulamı bakımından ayrılırlar. O ölçüde açık olmayan şey ise yakınlık ulamının kişi ulamı bakımından belirlenmesidir (Daha açık söylemek gerekirse, hem kişi, hem yakınlık tipik sözce durumundaki öğeler bakımından belirlenir). Hem *bu*, hem *burada*, konuşucu açısından yakın olarak yorumlanmak durumundadır. Ancak İngilizce bu 'yakınlık' ulamında 'ikinci' ve 'üçüncü' kişi arasındaki ayrımı yansızlaştırırken, böyle olmayan diller de vardır. Hem Latince hem de Türkçede üçterimli bir 'işaret' adılı dizgesi vardır: Latince *hic, iste, ille*; Türkçe *bu, şu, o*. Latince *hic* ve Türkçe *bu* İngilizce *this* karşılığıdır: 'birinci kişi işaret adılarıdır' (Konuşucuya yakınlığı gösterirler). Ama Latince *iste* ve *ille*, Türkçe *şu* ve *o* (İngilizce *that* ile çevrilebilirler) sırasıyla 'ikinci' ve 'üçüncü' kişi işaret adılarıdır. *Iste* ve *şu* dinleyene yakınlığı gösterir, *ille* ve *o* ise hem konuşucu, hem de dinleyene uzaklığı anlatır.

Birçok dilde 'işaret adıları' ile 'üçüncü kişi adıları' arasında ayırım yapılamaz. Örn. *He, she* ve *it*'in (adıyla çevrilmesi gerektiği zaman) *o* olarak ve *they*'in aynı işaret adılı (onlar) ile çevrildiği Türkçede durum budur. (Türkçede cins yoktur). Klasik Latince (ve Yunanca) 'üçüncü kişi adılı' yoktu; (konuşan ve dinleyenden ayrı) bir söylem konusuna 'adılısı' gönderimde bulunulduğunda uygun 'işaret' adılı kullanılırdı -*hic, iste* ya da *ille* (bu üçüne ek olarak, kişiye ya-

kınlığı yönünden ayrılan *is* sözcüğü de vardı-bu olağan durumda dil-bilgisel özne olarak kullanılmıyordu ama öteki sözdizimsel konum-larda 'yakınlık' ulamı dışında bulunan 'işaret adıllarının' yansıması idi). Roman dillerinin (Fransızca, İspanyolca, İtalyanca vb.) 'üçüncü kişi adıları' gerçekte 'işaret adıllarından' gelişmişlerdi; İngilizce ve Al-mancanın 'üçüncü kişi adıları' için de doğrudur bu. Üstelik bütün bu dillerde 'belirli tanımlık' (İngilizce *the*, Fransızca *le, la* vb.) da aslında 'işaret adılı' olan bir sözcükten gelişmişti. Bu olgu, bu üç değişik söz bölüğü arasındaki bağıntılara ilişkin ipuçları verir bize. Tümü de 'be-lirli' özelliğini içerirler: Bu açıdan *the man, this man, that man, a man* ile; *he* de *someone* ile karşıt durumdadır. Ancak *the man* (adam) ve *he* (o-erkek) yakınlık yönünden belirlenmediklerinden hem *this man* ('yakın' -bu adam) hem de *that man* (o adam- 'uzak') ile karşıt du-rumdadır. 'Tanımlık', 'kişi adıları' ve 'işaret adıllarının' geleneksel ay-rımı bu ilişkileri karanlıkta bırakır.

7.2.4 Kişi ve sayının 'çekiciliği'

Kişi ulamının bu kısa açıklamasında, belli dillerde bulunan başka il-ginç ayrımları irdeleme olanağımız yok. Ancak 'çekicilik' olgusuna ve kişi adıları dizgesindeki 'saygı boyutuna' da değinilmesi gerekir. Bura-da 'çekicilik' ile ne anlatılmak istendiği Rusça ve Fransızcadan örnek-lerle açıklanabilir. *John and I arrived* (John ile ben geldik) tümcesi Rusçaya *My s Ivanom priechali* (John'la geldik), Fransızcaya *Nous som-mes arrivés avec Jean* (John'la geldik) biçiminde çevrilebilir. Görüldü-ğü gibi, her iki örnekte de 'John ile' söz öbeği, 'biz' adılının gönderi-mi içinde bulunan öteki kişiyi belirler. Bu tür 'çekicilikler' tümcelerin yüzey yapılarında bulunan 'kişi adıllarının' gösterici ve sayı bileşenle-rine de ayrılmaları gerektiğini gösterir.

7.2.5 'Saygı' ile ilgili ayrımlar

'Saygı' boyutu kimi dillerde bulunan kişi adıllarının, sözce konumuna katılanların *rolleri* yönünden değil, birbirlerine göre statü ve *yakınlık-ları* açısından ayrımlarını açıklamak için ortaya atılmıştır. Bu konuy-la ilgili bilinen, apaçık örnekler birçok Avrupa dilinde (örn. Fransızca, Almanca, Rusça, İtalyanca vb.) bulunabilir; bu dillerde 'ikinci tekil kişi adılı' çocuk ve arkadaşlara seslenirken (Çeşitli dillerde 'yakınlık' biçiminin uygulanışını yönlendiren kurallar arasında dikkate değer ayrımlar vardır ve bunların toplumsal katman ve öteki etmenlere göre açıklanması gerekir); 'ikinci çoğul kişi' ya da bir başka adıl biçimi (örn. İspanyolca *usted*) dinleyene daha resmi biçimde gönderimde bu-

lunmak için kullanılır. 'Çoğul' ya da 'üçüncü' kişi biçiminin, dinleyene gönderimde bulunmak için böyle kullanılması 'ikinci kişideki' sayı ayrımını ya da tekilde 'ikinci' ve 'üçüncü' kişi ayrımını geçersiz kılmaz. Bu ayrımların kabul edilmesi, dinleyene 'saygılı' biçimde gönderimde bulunmayı içeren tümcelerın anlam yönünden yorumlanmasında gerekli değildir yalnızca; cins ve sayı uyumu için, sözdizimi kurallarının anlatımında da sık sık gereklidir.

7.2.6 Kişi ve eylem

Geleneksel olarak *kişi*, eylemin bir ulamı olarak kabul edilir ve gerçekten birçok dilde eylem ya da eylem öbeğinin çekimli biçiminde belirtilir. Bu olgu şu Latince sözcüklerle örneklenebilir: *amo* (severim), *amas* (seversin), *amat* (sever). Latince ve başka birçok dilde, öznenin adıl yönünden bir belirlemesi yoktur: *ego amo*, *tu amas* vb., ancak *ego* ve *tu* vurgulandığında ya da açık ya da örtülü bir başka biçimle karşıt durumda olduğunda kullanılır. Bu tür kanıtlara dayanarak sık sık, eğer varsa, adıl seçiminin eylemin biçimiyle yönlendirildiği söylenir: Vurgulama durumunda *amo ego*'yu seçer, *amas tu*'yu seçer vb. Ne var ki, bu görüş yanlıştır; çünkü tümcelerın 'yüzey yapıları' ile 'derin yapıları' arasındaki ayrımı gözönüne almaz. Anlam yönünden yorumlanan tümce yapıları bakımından temelde Latince ve İngilizce arasında çok az ayrım vardır. Her iki durumda da eylemin öznesi olan ve yüzey yapıda eylemin sesbilimsel gerçekleşmesini yönlendiren kuralları denetleyen (kişi ve sayı açısından belirleyen) soyut bir 'adıl' ögesini varsaymamız gerekir. Bu 'adıl' ögesi olağan olarak Latince gerçekleşmez: Latince tümcelerın üretilmesinde, kişi ve sayı özelliklerinin eyleme eklenmesinden sonra silinir; oysa İngilizcede sesbilimsel gerçekleşme kurallarıyla 'kişi adılı' (ben, sen vb.) olarak 'yeniden yazılır'. Gördüğümüz gibi Latince kimi vurgu ve karşıtlık durumlarında da 'adıl' ögesi sesbilim yönünden gerçekleşir. Öteki sesbilim ortamında da sesbilim yönünden gerçekleşebilir: karşı. (dixit) *me amare...*, (dedi) ...'i seviyorum..'. Genel sözdizimi kuramında (sayı gibi) kişi de, eylemin ancak ikincil, yan bir ulamıdır ve ancak kimi dillerde bulunur.

7.3 Sayı ve cins

7.3.1 Sayı ve sayılabilirlik

Sayı ulamının en yaygın görünümü yeryüzünde birçok dilde bulunan *tekil* ve *çoğul* arasındaki ayrımdır (karşı. çocuk: çocuklar vb.). Bu ayrım ('bir' ya da 'birden çok' diye) sayılabilen, tek ya da toplu ola-

rak adlarla gönderimde bulunabilen kişi, hayvan ve nesnelerin bulunduğu sayılısına dayanır. Bu bakımdan, sayı bir ad ulamıdır; özel bir biçimde (sözdizimi yönünden adlarla eşdeğerli olduğu düşünülen) 'kişi adılarını' oluşturmak üzere kişi ulamıyla birleştiğini daha önce görmüştük. 'Bir' ile 'birden çok' arasındaki ayrımın uygulanmasının ilk bakışta yeterince açık olduğu sanılabilir. Ancak hiç değilse cansızlar evreninde neyin 'bir nesne', 'birden çok nesne', 'bir küme nesne' ya da 'bireyselleşmiş' bir 'özdek kütlesi' olarak düşünüleceği, büyük ölçüde belli bir dilin sözcük yapısınca belirlenir. Örneğin İngilizcede *grape* (üzüm) sözcüğü çoğullaştırılabilmesi bakımından (*Will you have some grapes?* 'Biraz üzüm yer misiniz?' *He ate six grapes* -O, altı üzüm yedi) 'sayılabilir' bir addır; oysa Almanca *Traube* ve Rusça *vinograd* (İngilizce fruit meyve- sözcüğü gibi) 'kütle' adlarıdır. Fransızca *raisin* sözcüğü tekil olarak ya bir 'kütle' adı gibi ya da bir 'topluluk' adı gibi (*Prenez un raisin* -olağan olarak 'Bir üzüm yiyin' değil, 'Biraz üzüm yiyin' olarak) çevrilebilir. Buna karşılık Fransızca *fruit* ve Rusça *frukt* 'sayılabilirler' (karş. *Have some fruit/Prenez un fruit*). Burada sözü edilen tüm dillerde kimi sözcükler ya 'kütle' ya da 'sayılabilen' adlar olarak kullanılabilir. Evrenin 'sayılabilir', 'topluluk' ve 'kütle' adları bakımından sözcüksel olarak sınıflandırılmasının (söz konusu dillerin sözdizimi yönünden bu tür ayrı alt kümeleri bulunsa bile) dilden dile oldukça değişiklik gösterdiğini belirlemek için bu tür örnekler sonsuza değin çoğaltılabilir.

7.3.2 'İkincil yeniden sınıflama'

Adların 'sayılabilme', 'kütle' ve 'topluluk' açısından birincil sınıflanmasının ötesinde, 'ikincil' yeniden sınıflama' olasılığı da bulunabilir. Örneğin İngilizcede çoğu 'kütle' adları kimi bağlamlarda 'sayılabilir' olarak yeniden sınıflanabilir (Karş. *They drink three or four different wines at every meal/Her yemekte üç dört değişik şarap içerler*). Bireysel 'aykırılıklar' da bulunabilir: *oats*'un (yulaf) *wheat* (buğday), *barley* (*arpa*) vb.'nin tersine, çoğul, ama yine de 'sayılabilir' bir ad değil, bir 'kütle' adı olduğu daha önce belirtilmişti (Olanaksız olan yalnızca *oats*'u tekilleştirmek değildir -*Two oats* karşılığı *one oats*-dan söz etmek gibi aykırı bir durum da 'ikincil sınıflama' yönünden belli bir gerilim yaratır. *One oats is very like another* tümcesinin olanaklı olup olmadığını merak edebilir insan). *Oats* sözcüğünden ayrı olarak yalnızca tekil durumda *scissors* (makas) *trousers* (pantolon) gibi sözcükler bulunur; *committee* (kurul) *government* (bakanlar kurulu) gibi kimi topluluk adları da vardır (*This government have/has decided* olabilir; **These government have decided* olmaz). Son olarak dilsel topluluktaki değişik kümelerin kullanımları arasında bi-

çem ayrımları bulunabilir. Örneğin avcılar *lion* (aslan), *elephant* (fil) gibi sözcükleri 'yarı kitle' adı gibi kullanma eğilimindedirler (karş. an *elephant* (bir fil) ve *a herd of elephants* (bir fil sürüsü)).

'Sayılabilirlik' kavramı bütün insan dillerinin sözcük yapısının özünde vardır; çünkü (söz bölükleri tartışmasında göreceğimiz gibi, bkz. 7.6.1 ve ötesi) ad'ın dilde belki de evrensel birincil bir ulam olarak kabul edilmesi kişilerin, hayvanların ve hiç değilse birtakım algılanabilir-ayrı nesnelerin 'bireyselleştirilmesini' ve sayılmasını varsayar. Ancak bütün dillerde dilbilgisel bir sayı ulamı yoktur. Çince ve Vietnam dilinde (ve daha birçok dilde), örn. 'Bir mektup yazdım' ile 'Birkaç mektup yazdım' arasındaki ayrım, gerekirse bir sayıyla ya da 'birkaç' anlamına gelen bir sözcükle belirtilebilir, ama aynı ölçüde, belirtilmeden de bırakılabilir. Öteki dillerde (örn. Klasik Yunanca, Sanskritçe ve kimi Slav dillerinde) tekil ve çoğula ek olarak bir de çift vardır (çift iki nesneyi anlatmak için kullanılır (Karş. Yunanca *amphokheire* 'iki el' -ancak Yunancada çift ve çoğulun kullanımında epeyce kaynaşma olmuştur). Fiji ve daha başka birkaç dilde tekil, çift ve çoğul yanında, üç nesneyi anlatmak için, bir üçleme bulunduğu da bildirilmiştir.

7.3.3 *Cins*

Klasik Hint-Avrupa dillerinde bulunan geleneksel üç *cins* ad ('eril', 'dişil', ve 'yansız') geleneksel dilbilgisinin cinsellik ve cins (bkz. 1.2.5) arasında kurduğu bağı açıkça gösterir. Ama 'cins' teriminin kendisi 'küme' ya da 'tür' anlamında oldukça genel bir sözcükten gelir (Latince *genus*): Yunanca ve Latince'nin üç *cins*'i dilbilgisinde kabul edilen üç ana ad kümesiydi. Dilbilgisi yönünden Yunanca ve Latince adlar, iki ayrı olguyu açıklamak için üç ayrı cinse ayrılmışlardı: (i) adıl gönderimi, (ii) sıfat uyumu. Aynı nedenlerle Fransızca, İtalyanca ve İspanyolca adlar iki cinse, Rusça ve Almanca adlar üç cinse, *Swahili* adları en az altı cinse ayrılır vb. Cinsin, birçok öteki dille karşılaştırıldığında İngilizce dilbilgisinde, görece önemsiz bir rolü vardır. İngilizcede cins ayrımı yoktur ve *he* (o-erkek), *she* (o-kadın) ve *it* (o-yansız) adlarının gönderimi, geniş ölçüde 'doğal cins' denilen olguyla belirlenir-İngilizce için kişi ve nesnelerin eril, dişil ve cansız olarak sınıflandırılmalarına dayanır. Cins ulamının *Swahili* dilindeki işleyişi aşağıda gösterilecektir.

7.3.4 *Cinsin doğal dayanağı*

Açıklanması gereken birinci nokta, cinsin bir dilbilgisi ulamı olarak kabul edilmesinin, bir adın cinsiyle bu adın gönderimde bulunduğu

kişi ya da nesnelerin fiziksel ya da öteki özellikleri arasında kurulabilecek herhangi bir anlam bağından tümüyle bağımsız olmasıdır. Öte yandan (adların adıl gönderimi ya da uyumu yönünden sınıflandırılması olarak tanımlanan) cins ulamı bulunan birçok dilde, bu sınıflandırmanın belli 'doğal' bir anlam temeli vardır. Bu mutlaka cinsellik değildir. Biçim, doku, renk, yenilebilirlik olabilir-kısacası herhangi bir doğal özellikler kümesi olabilir. Adların dilbilgisel cins tarafından sınıflandırılmasıyla, bu adların belirlediği kişi ve nesnelerin ilgili 'doğal' özelliğe göre sınıflandırılmaları arasındaki uyum bir dilden ötekine epeyce değişir. Hint-Avrupa dillerinde cansız nesneleri anlatan birçok sözcüğün cins bakımından 'eril' ya da 'dişil' olduğu iyi bilinir; doğal ve dilbilgisel cins bu ölçüde birbirine uymaz.

7.3.5 Swahili dilinde cins

Swahili dilinde (ve öteki Bantu dillerinde) adlar kendilerine eklenen tekil ve çoğul ön eklere göre cinslere ayrılır. Swahili'de en azından altı cins vardır (kimi Bantu dillerinde daha da çoktur). Bunlar şu sözcüklerle açıklanabilir:

- I. *mtu, watu* ('kişi', 'insanlar')
- II. *kisu, visu* ('bıçak', 'bıçaklar')
- III. *mti, miti* ('ağaç', 'ağaçlar')
- IV. *nchi, nchi* ('ülke', 'ülkeler')
- V. *jiwe, mawe* ('taş', 'taşlar')
- VI. *udevu, ndevu* ('tek sakal kılı', 'sakal')

Görüldüğü gibi, yalnızca beş tekil önek, beş de çoğul önek bulunmasına karşın (sırasıyla, *m-*, *ki-*, *n-*, *ji-*, *u-*, ve *wa-*, *vi-*, *m-*, *n-*, *ma-*), birleşme olasılıkları altı ad kümesi ortaya çıkarır (Bir yandan I ve III, öte yandan IV ve VI. kümeleri karşılaştırınız). Cins yalnızca herhangi bir ad için doğru tekil ya da çoğul biçimin seçimi için değil, adla aynı yapıda bulunan eylem, sıfat ve öteki tümleçlerin belirlenmesi için de önemlidir.

mtu amefika watu wamefika ('Adam geldi', 'İnsanlar geldiler')
kisu kimeanguka, visu vimeanguka ('Bıçak düştü', 'Bıçaklar düştü')

mti umekauka, miti imekauka ('Ağaç çürüdü', 'Ağaçlar çürüdü')
mtu mzuri yule, watu wazuri wale ('O güzel insan', 'O güzel insanlar')

miti mzuri ule, miti mizuri ile ('O güzel ağaç', 'O güzel ağaçlar')

Bu örneklerden tümcenin öznesi ile yüklemi arasında (*m-*, *a-*, *wa-*; *ki-*, *ki-*, *vi-vi*; *m-u-*, *mi-i-* önek örüntüsü bulunan ilk üç tümce çiftini karşılaştırınız: I. kümede tekilde, 3. kümede hem tekil hem de çoğulda

eylemin önekinin adın önekinden ayrı olduğuna dikkat ediniz) ve aynı zamanda herhangi bir ad ve sıfat ile aynı söz öbeği içinde bu ada bağlı öteki tümleçler arasında (*m-m-yu*, *wa-wa-wa-*; *m-m-u*, *mi-mi-i* önek örüntüleri bulunan 5. ve 6. çiftleri karşılaştırınız: Bu söz öbeklerinde sözcük düzeni ad-sıfat-gösterme biçimindedir) bir cins uyumu olduğu açığa çıkar.

Tümcede özne olarak bir ad bulunsun ya da bulunmasın, özne öneki Swahili eyleminin zorunlu bir bölümüdür: karşı. *Amefrika Wamefrika* ('O geldi', 'Onlar geldiler'). Bu bakımdan özne önekleri adıl gibi iş görür ve gönderimde bulundukları adların cinslerince belirlenirler. Örneğin II. kümedeki bir sözcüğe gönderimde bulunmak için *kimeanguka*, III. kümedeki bir sözcüğe gönderimde bulunmak içinse *umeanguka* kullanılır. Eylemde bir nesne öneki de bulunur: karşı. *Amevaona*, *Ameviona*, *Amemiona* vb. ('Onları gördü' -burada *wa-*, *vi-*, *mi-*, vb. I. II, ve III. ad kümelerine gönderimde bulunur). Birinci ve ikinci kişi adıları da eylemin özne ya da nesnesini belirtmek için aynı yerlerde bulunur: karşı. *Nimewaona*, *Umeawaona*, *Tumewaona*, vb. (Ben, sen, biz... onları gördük). Bu bakımdan eylemdeki özne ve nesne öneklerinin, tümcede gerçekte var olan eylem ve adlar arasındaki uyumu belirtmek yanında, bir adıl işlevi de vardır.

Swahili dilinde adların sınıflandırılmasında eril ve dişil ayrımı yoksa da, cins dizgesinin doğal bir dayanağı vardır. İnsanları gösteren birçok ad I. kümeye; cansız nesneleri gösteren sözcükler II. kümeye; ağaç, bitki vb. adlar III. kümeye; soyut adlar IV. kümeye vb. girer. Sınıflandırılmaları nedensiz ya da aykırı görünen birçok sözcük vardır ama bu, cinsle, adların sınıflandırılması arasında anlam yönünden büyük ölçüde bir bakışım olduğu gerçeğini değiştirmez.

7.3.6 'Doğal' ve 'dilbilgisel' cins arasındaki çatışma

Ancak canlı ve cansız adlar arasındaki ayrım, Swahili dilinde bunların cins bakımından sınıflandırılmalarıyla kesişir ve kimi durumlarda onunla çatışma halindedir. I. küme dışındaki kümeden insanları anlatan birçok ad vardır. Bunlar 'Canlı' olduklarından (bir ad öbeğinde onlara bağlı olan sıfat ve tümleçlerdeki kendi cins kümesine uygun düşen önekleri seçseler de) I. küme adlar için seçim ilkesine göre eylemle ilgili önekleri belirleme eğilimindedir. Bu, hayvanları anlatan birçok ad için de (bunların çoğunluğu IV. küme sözcüklerden olsa da) doğrudur. Başka bir anlatımla, 'doğal' cins ile dilin sözdizimine yansıyan 'dilbilgisel' cins arasında belli bir çatışma vardır. Çarpık cins sınıflamaları bulunan birçok Avrupa dili için de bunun doğru olduğunu belirtmek yararlı olabilir. Örneğin erkek ve kadına

gönderimde bulunulabildiği halde, Fransızca *professeur* sözcüğü erildir. Anlatılan kişinin eril ya da dişil olduğuna bakılmaksızın adın cinsi ad öbeği içindeki uyumu eril olarak belirler: *le nouveau professeur* ('yeni öğretmen'). Ama *professeur* adı bir kadını anlatırsa ve bununla uyum içinde olması gereken bir sıfat yüklemde bulunursa, adın eril cinsiyile, adın anlattığı kişinin dişil cinselliği arasında bir çatışma olur. Ne sıfatın eril biçimi (örn. *beau*) ne de dişil biçimi (*belle*), dilbilgisel ve doğal cins arasındaki, deyim yerindeyse, 'çatışmay' çözümlemeyen uygun biçimde kullanılabilir. Ne, *Le nouveau professeur est beau* (zorunlu olarak erkeği anlatır), ne de (dilbilgisine aykırı olan) **Le nouveau professeur est belle* olanaklıdır. 'Çatışma' bir tümceyle çözümlenebilir: *elle est belle, le nouveau professeur* (O kadın, yeni öğretmen güzeldir). Görüldüğü gibi, ortaya çıkan yapı, sözdizimi yönünden, Swahili dilindeki (ve daha başka birçok dildeki) olağan örüntüye çok benzer; tümcenin öznesine hem adilla hem adla gönderimde bulunulmuştur. Her iki dilde ad öbeği içinde 'dilbilgisel' cins egemendir; ama adıl gönderiminde ve yüklemle uyumda 'doğal' cins ağır basabilir. Birçok dilde görülen bu olgu, dilbilgisel bağdaşıklıkla ad öbeği içinde, özne ve yüklem arasında olduğundan daha güçlü olduğunu anlatır. Aynı zamanda söz konusu dillerin cins dizgeleri için bir 'doğal' dayanak bulunduğunu da gösterir.

7.3.7 Cinsin artıklığı

Anlam bakımından ad'daki cins ayrımları genellikle artıktır. Örn. *la* ve *ronde* (*le* ve *rond* karşıtı), *la table ronde* (yuvarlak masa) söz öbeğinde uyum içinde bulundukları *table* adının dişil cinsi tarafından belirlenir. Fransızcada cinsleriyle birbirinden ayrılan birkaç eşsesli sözcük bulunduğu da doğrudur: Örn. *le mausse*: *la mausse* ('odaya bakan çocuk', 'yosun'). Her ne kadar *la* yerine *le'nün* kullanılması 'odaya bakan çocuk' ile 'yosun' arasındaki belirsizliği ortadan kaldırmaya yeterse de, iki sözcüğün seyrek olarak aynı bağlamda kullanılabilecekleri de açıktır. Bu bakımdan cinsteki ayrımın işlevsel ağırlığı görmezlikten gelinebilir (bkz. 2.4.1). Bu Fransızcada değişik cinsleri bulunan çoğu eşadlı sözcük çiftleri için de doğrudur. Hint-Avrupa dilleri için de genellikle doğrudur. Ancak cins, geleneksel olarak 'ortak cins' diye tanımlanan sözcüklerin durumunda anlam yönünden önemlidir. Örneğin Fransızca *enfant* (çocuk) sözcüğü cins bakımından özde belirsizdir ama gönderimde bulunulan çocuğun cinselliğine göre, ya eril ya da dişil olarak belirlenir. Cins, sözcük dizilerinde de anlam yönünden önemlidir; örn. Fransızca *le chien*: *la chienne* (köpek: dişi köpek) *le chat*: *la chatte* (kedi: dişi kedi) vb.);

burada biçimsel olarak belirtilen cins ayrımı, belli bir ayırım yapmak için dizgesel bir biçimde kullanılmaktadır. Örneğin, İspanyolca ve İtalyanca 'erkek çocuk' ve 'kız çocuk' için kullanılan sözcükleri karış.: *muchacho*, *muchacha*, *ragazzo*, *ragazza*. Swahili dilinde de, bir önek yerine ötekinin kullanılması, adın anlamını belli bir biçimde belirlemede etkili olabilir. Örneğin I. küme öneklerle (*m-*, *wa-*) *-tu* kullanılırsa 'kişi' anlamına gelir ama II. küme adlarla kullanılırsa, (*ki-*, *vi-*) 'nesne' anlamına gelir: Başka bir anlatımla, *-tu*, kendi başına 'kişi' ve 'nesne' anlamı bakımından yansızdır ama belli bir bağlamda ona 'insan' ya da 'cansız' cinsi anlamı vererek biri ya da öteki olarak belirlenir (İlke olarak, bu İtalyanca sözcük gövdesi *ragazz-*'ın kendisine eklenen belli cins sonetine göre 'erkek' ya da 'kız çocuk' olarak belirlenmesinden değişik değildir). Ama bu tür örnekler tipik değildir. Hem Hint-Avrupa, hem Bantu dilindeki adların birçoğunda cins özde vardır. 'Doğal' ve dilbilgisel cins arasında bir uyum olduğunda, cinsi belirleyen, genellikle adın anlamıdır; bunun tersi doğru değildir. Adlardaki cins ayrımları bu anlamda ('ortak cins' örnekleri ve bu paragrafta örneklenen biçim yönünden bağıntılı sözcük kümeleri dışında) anlam yönünden konu dışıdır. Cinsle belirtilebilecek biçimde anlam yönünden bağıntılı olan yaygın sözcüklerin çoğunun, sesbilimsel biçimlerinin tümüyle değişme eğiliminde olduklarına dikkat edilmelidir: İngilizce *boy*: *girl* ve Fransızca *garçon*: *filles* sözcük çiftlerinde görülen sesbilimsel uyum eksikliği, yaygın sözcüklerin söz varlığındaki düzenlenme biçimini İtalyanca *ragazzo*: *ragazza* koşutluğundan daha tipik bir biçimde gösterir. Cins uyumu, kimi dillerin bir 'yüzey yapı' olgusudur (bkz. 6.6.1). İletişimde asıl önemli olan, cinsin adla ilgili işlevidir.

7.3.8 'Sınıflayıcılar'

Cins ulamına çok benzeyen bir durum da, birçok güneydoğu Asya dillerinde görülen, sayılaştırma ve bireyselleştirme amacıyla ad-sınıflandırma dizgesidir. Örneğin Çince de adın kendisi bir ölçü birimi anlatmadığı sürece (örn. *nian* 'yıl', *tian* 'dün') bir sayı ya da göstericiyle (*zhe*, 'bu') birlikte bulunduğu, kendisinden önce bir 'sınıflayıcı' gelmek durumundadır. Bu sınıflayıcıların kimileri çok geneldir ve anlam yönünden boş kabul edilebilirler. Ötekiler birtakım ad sınıflarına özgüdürler ve kimi durumlarda bunların kendileri ad olarak kullanılabilirler. İngilizce *thing* (şey), *person* (kişi), *animal* (hayvan), *tree* (ağaç), *fruit* (meyva) vb. sözcükleri böyle kullanılır gibi düşüsek, *that policeman* yerine *that person policeman* (o kişi polis) denilmiş olacaktır; ve *three bananas* (üç muz) ile *three bananas trees*

(üç muz ağacı) arasındaki ayrım yalnızca sınıflayıcıda görünecektir: *three fruit banana, three tree banana*.

7.4 Durum

7.4.1 'Durum' terimi

Yunanca ve Latince'de (adıl ve sıfatlar gibi) adlar, geleneksel dilbilgisi uzmanlarınca, durum ve sayı bükün ulamları için, belli ad çekimi örnekleme göre sınıflandırılıyordu. Biraz önce kullanılan terimler-bükün, durum ve ad çekimi- ('paradigm' sözcüğü yalnızca 'örüntü' ya da 'model' demektir, bkz. 1.2.3), geleneksel dilbilgisinin, adların tanım ve sınıflandırılmasında durum ulamına verdikleri önemin tanıklarındır. Latince *casus* (ve bunun Yunanca çevirisi) 'düşme' ya da 'sapma' anlamındadır. Terimin dilbilgisi kuramındaki teknik anlamının kesin eğretilmeli kaynağı ne olursa olsun (bu da tartışmalıdır) bir dilin sözdizimine göre sözlükbirimin biçimlerinde görülen değişim, onun olağan, doğru biçiminden bir sapma olarak görülüyordu (Sözlükbirim için, bkz. 5.4.4). 'Bükün' ve 'ad çekimi' terimleri de aynı eğretilme yoluyla açıklanır. Dilbilgisi ile ilgili terimbilgisinde 'durum' sözcüğüne o günden bu yana taşıdığı anlamı veren Stoa'cılardı (bkz. 1.2.5). Zaman nasıl, eylemin bükünsel ulamıysa, 'durum' da adın en önemli bükün ulamıydı. 'Durum' teriminin (başlangıçta daha sonra 'bükün' denilen terimle az çok eşanlamlıydı) belli bir bükün ulamıyla sınırlı olması dikkate değer bir durumdur. Bunun nedeni, öteki ulamların çoğunun (cins, sayı, zaman, kişi vb.) bir anlam sınıflaması ilkesine bağlanabilir olmalarıdır. Adın her bir durumuna temel, anlamsal işlevlerinden hiç değilse birini usa getiren bir ad veriliyor idiyse de (örn. 'yönelme durumu', verme kavramı ile ilgili bir durumdu; 'çıkma durumu' yerini değiştirme ile ilgili bir durumdu vb.), durum ulamının kendisinin anlam bakımından yeterli, genel bir tanımını vermek olanaksızdı. Aslında Yunanca ve Latince için (ve öteki Hint-Avrupa dilleri için) durum ulamının geleneksel tanımları olsa olsa şu anlama gelir: İki bükünsel ad ulamından biri (anlam bakımından tanımlanabilen ve Aristo'nun nicelik ulamına bağlanabilen) sayı, ötekisi de durumdur. Durum ulamı, deyim yerindeyse, bütün geleneksel bükün ulamları içinde en özgül biçimde dilbilgisel olan ulamdı, çünkü komşu bilimler mantık, bilgi kuramı ve doğa-ötesinde bir karşılığı yoktu.

7.4.2 Latince ve Türkçede 'durum'

Bu noktada en yaygın ad çekimi örüntülerinden kimilerini açıklayan üç Latince örnekleme başvurmak yararlı olacak. Bu örneklemeler

geleneksel bir biçimde 9. çizelgede gösterilmiştir. Yalın durumun en yaygın işlevinin tümcenin öznesini belirlemek olduğunu, 'seslenme' durumunun hitap etmeye yaradığını, 'belirtme durumunun' geçişli bir eylemin nesnesini belirtmek için kullanıldığını, 'tamlayan durumunun' sahiplik gösterdiğini, 'yönelme durumunun' dolaylı nesneyi, 'çıkma durumunun' birşeyin yapıldığı 'aracı' göstermek işlevi de içinde olmak üzere (örn. *Onu kılıçla öldürdüm* tümcesindeki *kılıç* sözcüğü) değişik işlevleri olduğunu söylemek gerekecektir. Şuna da dikkat edilmelidir: Belli eylem kümeleri belirtme durumu dışında nesnelerini belirleyebilirler; değişik ilgeçler belli durumları seçer (en yaygın olarak belirtme ve çıkma durumunu) ve belirtme durumuyla çıkma durumunun (ilgeçli ya da ilgeçsiz) yer ve zaman ayrımları bakımından çeşitli belirteç işlevleri vardır.

Çizelge 9. *Üç Latince ad çekimi*

(PUELLA (kız) sözlükbirimi dişil, LUPUS (kurt) eril, ve BELLUM (savaş) yansızdır).

Tekil			
Yalın	puella	lupus	bellum
Seslenme	puella	lupe	bellum
Belirtme	puellam	lupum	bellum
Tamlayan	puellae	lup ⁱ	bell ⁱ
Yönelme	puellae	lup ^o	bell ^o
Çıkma	puellā	lup ^o	bell ^o
Çoğul			
Yalın	puellae	lup ⁱ	bella
Seslenme	puellae	lup ⁱ	bella
Belirtme	puellās	lup ^o s	bella
Tamlayan	puellārum	lup ^o rum	bell ^o rum
Yönelme	puell ⁱ s	lup ⁱ s	bell ⁱ s
Çıkma	puell ⁱ s	lup ⁱ s	bell ⁱ s

Bütün bu konular genel tartışmada önem taşıyacaktır. Latinceyle başladık; çünkü Latince Hint-Avrupa dillerinde durum ulamının daha genel ve daha özgül birkaç özelliğini örnekler. Göreceğimiz gibi, durumu bir dilbilgisi ulamı olarak tanımlamada temel sorun, tanım da daha kaç tane özgül Hint-Avrupa özelliği tutacağımızı kararlaştırmaktır.

Daha önceki bir bölümde Latincece durum ve sayının 'kaynaşmış' olduğunu belirttik; şu anlamda: Bükün ekleri (gövde ve eke

ayırmada belirlilik olduğu durumlarda) adı aynı zamanda hem belli bir durum, hem de belli bir sayı bakımından belirtir; ayrıca, belli bir durum ve sayının birleşimi değişik ad çekimlerinde oldukça değişik bir ekle belirtilebilir ve aynı ek durum ve sayının değişik birleşimlerini gösterebilir. Kısacası, Latince addaki bükün bakımından 'kaynaşmalı'dır (bkz. 5.3.8). 'Durum' ulamının kendi başına ya da başka bir ad 'ulamıyla' kaynaşmış' biçimiyle, adları çeşitli ad çekimleri alt-kümelerine ayırması gerektiğini bu ulamın belirleyici bir koşulu saymak için hiçbir neden yoktur. Türkçedeki 'durumların' sözdizimsel ilişkileri Latincedeki durumların işlevlerine çok benzer; ama daha önce gördüğümüz gibi, (genel ünlü uyumu ilkeleri çerçevesinde) ayrılabilen ve bütün adlar için değişmez olan bir ekle belirtilirler. Bu bakımdan Türkçede yalnızca bir tek düzenli ad çekimi örüntüsü vardır (bkz. çizelge 10).

Çizelge 10. Türkçede durum ve sayı

	TEKİL	ÇOĞUL
Yalın	ev	evler
Belirtme	evi	evleri
Tamlayan	evin	evlerin
Yönelme	eve	evlere
Kalma	evde	evlerde
Çıkma	evden	evlerden

Latincenin betimlenmesinde geleneksel olarak altı 'durum' benimsenmiştir. Ancak altı durumun tümünün biçimbilgisel yönden ayrıldığı hiçbir Latince ad yoktur. Birçok ad çekiminde hem tekil hem de çoğulda yalın durum ve seslenme durumu özdeştir: Temelde bu genellenmenin dışında kalan bir olgu LUPUS'un çekiminde gösterilmiştir; çok yaygın bir örnektir bu. Kimi ad çekimlerinde tamlama durumuyla yönelme durumu arasında biçimbilgisel bir ayrım yoktur (karş. PUELLA); ötekilerde yönelme ve çıkma durumu birbirinden ayrılmaz (karş. LUPUS, BELLUM); hiçbir Latince ad'da yönelme durumunun çoğulu çıkma durumunun çoğulundan biçimbilgisel yönden ayrı değildir. Geleneksel örneklerin dayandığı ilkenin şu olduğu anlaşılıyor: Altı durum kabul edilmiştir, çünkü hem tekil, hem çoğulda tüm ad çekimleri için geçerli seçme kurallarını anlatabilmek bakımından, sözdizimi yönünden en az bu sayıda ayrım bulunması gerekir. Bütün adlar LUPUS gibi çekilseydi, yönelme ve çıkma durumu arasında bir ayrım gözetmek gereksiz olurdu; bütün adlar BELLUM gibi çekilseydi, yalın, seslenme ve belirtme duru-

munu birbirinden ayırmak gereksizdi vb. Geleneksel sınıflandırma dizgesi çerçevesinde 'sahiplik' durumu tamlayandır (*puellae et lupⁱ* 'kızın ve kurdun'), dolaylı nesne yönelme durumundadır (*puellae et lupō* 'kıza ve kurda'), *a* ilgeci çıkma durumunu seçer (*a puella et lupō* 'kız ve kurt tarafından'). Ancak bu genel ilke çoğu Latince dilbilgisinde tutarlı bir biçimde uygulanmaz. Çünkü adın çekimini tümcenin dizimine bağlayan kurallarda hiç değilse bir başka durum daha vardır. Bu 'yer' anlatan kalma durumudur. Latince'de 'yer' anlatan kalma durumu söz öbekleri, genellikle 'ilgeç+adın çıkma durumundan' oluşur. (örn. *in rīpā* 'akarsu kıyısında'; *in oppido* 'ilçede'). Ancak bir takım ad dizileriyle hiçbir ilgeç kullanılmaz ve PUELLA, LUPUS ve BELLUM (karş. *Romae* 'Romada', *domⁱ* 'evde') gibi çekilen çoğu ad için, adın biçimi tamlama durumunun tekiliyle özdeştir; ancak (örnek verilmeyen) kimi ad çekimleri için çıkma durumuna benzer. Kalma durumunu seçmenin kuralı çoğu zaman biraz önce sunulan biçimde açıklanır. Bunun altı geleneksel durumun belirlenmesinde örtük olarak bulunan ilkeyle çelişkili olduğu açıktır.

Ancak bu çelişki, birçok çelişkiden yalnızca birisidir. Bunun geleneksel dilbilgisi kuramı açısından önemi, sözdizimi yönünden eşdeğerli kuruluşların 'yüzey yapıları' bakımından oldukça değişik biçimde sınıflandırılabilen sözcük ya da söz öbekleriyle gerçekleştirebileceklerini açıkça göstermesidir. Latince'de adın çekimine ya da sayısına göre tamlayan ya da çıkma durumuyla özdeş olabilen bir kalma durumu bulunduğunu söylesek bile, yine de sözdizimi açısından *Romae* (kalma durumu) ve *in oppidō* (ilgeç+çıkma durumu) gibi anlatımları belirlememiz gerekir. Genel, herhangi bir durum kuramı iki olguyu kabul etmek zorundadır: (i) aynı durum birden çok sözdizimsel işlevi gerçekleştirebilir ve (ii) belli bir sözdizimi işlevi aynı dilde çeşitli yollarla gerçekleştirilebilir. Ayrıca Latince'de durumlar ve ilgeç öbekleri arasında, бүкүнün geleneksel çözümlemesinin gösterdiğinden daha 'derin' bir ilişki vardır. Bu iki olgu, Hint-Avrupa dil ailesi içinde ve dışındaki birçok dilin betimlenmesinde de önemlidir.

7.4.3 Hint-Avrupa dillerinde durum ve cinsin birbirine bağımlılığı

Çeşitli бүкүн biçimleri örneklem biçiminde sınıflandırılıp gösterilmeye değin sözdizimi kurallarını belirlemeye girişmeyen geleneksel dilbilgisi betimleme yöntemi, her bir durumun tipik bir sözdizimsel işlevi bulunduğuna ve adın bütün değişik durumlarının, bir dilin dilbilgisi yapısında, deyim yerindeyse, aynı yeri aldığına bizi inandırabilir. Hint-Avrupa dillerinde ve öteki dillerde gördüğümüz durum dizgeleri geleneksel betimlemede göründüklerinden daha az bakışım-

lıdır. Daha önce gördüğümüz gibi, Latince'de bir ad çekiminde yapılan 'durum ayrımları' başka birinde yapılmaz ve geleneksel altı 'durum' dizgesi, herhangi birinde belirlenen ayrımları bütün 'ad çekimleri' için varsaymak gibi bir ilkenin çelişkili bir uygulamasına dayanır. Ama bu ilkenin yalnızca Latince'de değil, genel olarak Hint-Avrupa dillerinde durum ulamının çok önemli bir özelliğini karanlıkta bıraktığı, hiç değilse bir nokta vardır. Hint-Avrupa dillerinin hiç birisinde yalın ve belirtme durumları arasındaki ayrım, yansız adlar için yapılmaz: BELLUM'un çekimi bu yönden ilginçtir. Sözcük yalın belirtme durumu çoğulu dışında (şimdilik seslenme durumunu bir yana bırakabiliriz) eril LUPUS gibi çekilmesi bakımından da ilginçtir. Bu, durum ulamının Hint-Avrupa dillerinde cins ulamıyla birbirine bağlı olduğunu gösterir. Cins, canlılık ve cinselliğe 'doğal' olarak dayandığı ölçüde, iki ayrım söz konusudur: canlı-cansız ve dişil-dişil-dişi. Yalın durumda eril ve yansız cins arasındaki ayrım, canlı nesneleri anlatan adlar bakımından özne ve nesne ayrımının daha önemli olmasının bir sonucu olarak düşünülebilir. Birçok cansız ad eril ya da dişil olduklarından, bu ayrım onlar için az çok artık olarak belirlenir. Önemli olan nokta, görece çok az canlı adın yansız olmasıdır. Durum bükünü olmayan dillerde bile canlılık ile özne durumu arasında güçlü bir bağ vardır: ilke bu bakımdan uygulaması geniş bir ilkedir, daha sonra buna yine döneceğiz (bkz. 8.2.5).

Aynı ilke, eril ve yansız adların temelde Latince'deki gibi bağıntılı olduğu, ama canlı ve cansız ayrımının, eril adlar için 'doğal' canlılık ölçütüne dayanılarak, deyim yerindeyse, yeniden çizildiği Rusçada (ve öteki Slav dillerinde) daha açıkça işler. Eril canlı adlar için özne durumuyla nesne durumu arasındaki ayrım, çoğu zaman yanıltıcı bir biçimde, 'belirtme durumu' yerine 'tamlayan durumu' kullanmak biçiminde betimlenen yolda yapılır (Rusçanın alışlagelen betimlemelerinde, belirtme durumu eril ve yansız adlar için yalın durumla özdeş olarak tanımlanır). Eril adlarda bu canlı ve cansız ayrımının önemi, hem özne, hem de nesnenin cansız olduğu bir dizi özellikle önemli tümcede, bir geçişli eylemin nesnesinin öznesinden bükün yönünden ayrı olduğunu belirlemektir: *Ivan videl Borisa, Borisa videl İvan* ('John Boris'i gördü', -a Borisa'yı nesne olarak belirler). Buna karşılık *Boris videl stol, Stol videl Boris* (Boris bir masa/masayı gördü) tümcelerinde cansız *stol, videl* eyleminin nesnesi olarak bükün yönünden belirlenmemiştir. İki cansız adın aynı geçişli eylemin özne ya da nesnesi olarak eşit derecede olanaklı bulunması pek yaygın bir olgu değildir ve bu durumda ayrım birçok yönden yapılabilir. İki adın birbirine göre sırası, Rusçada (ve Latince ile Yunanca da içinde olmak üzere daha başka birçok dilde) özne ve nesne

arasında sözdizimi yönünden ayırım yapmanın yollarından birisidir. Bu bakımdan durum ulamının herhangi bir genel tartışmasında, ilgeç öbekleriyle durum arasındaki ilişki gibi, sözcük sırası ile durum arasındaki ilişkiyi de gözönüne almalıyız.

7.4.4 *Durum ve belirlilik*

Birçok dilde durum ulamı ile birbirine bağlı olan bir başka ulam da gösterici belirlilik ulamıdır (İngilizcede *the* tanımlılığı ile gösterilir). Türkçe belirtme durumu, 'yalın durumdan' ancak ad belirlilik gösterdiğinde bükün yönünden ayrılabilir (özel adlar, kişi adları gibi, özde belirlidir); karş. ev aldım/evi aldım. Fincede durum tersinedir: belirliyse tekil ad yalın olabilir; belirli değilse bölümleyen ya da tamlayan durumunda olabilir. Bu görüşü ileri sürerken bir kez daha yalnızca adın geleneksel olarak kabul edilen durum bükünlerinin bir tek ya da temel sözdizimsel işlevleri olduğunu belirtmiyoruz, canlılık gibi belirliliğin de, İngilizce gibi durum ayırımı olmayan dillerde bile sözdizimsel özne-nesne ayırımı yönünden birbiriyle bağıntılı olduğunu belirtiyoruz.

7.4.5 *'Dilbilgisel' işlevler*

Çeşitli dillerde bulunan durum bükünlerinin birçok incelemelerinde bunların dilbilgisel ve 'yöresel' işlevleri arasına bir ayırım çizilir. Bu ayırım kimi zaman belli durumların daha 'soyut' (dilbilgisel) ve daha 'somut' (yöresel) işlevleri arasındaki bir karşıtlık açısından belirlenir. Birçok dilin betimlenmesinde kabul edilen dilbilgisi işlevlerinden aşağıdakiler şimdiki tartışmamız açısından özellikle önemlidir:

- (i) öznesel (yalın)
- (ii) nesnesel (belirtme)
- (iii) dolaylı nesnesel (yönelme)
- (iv) adıl 'iyelik' (tamlayan)
- (v) araçlık
- (vi) kılğın
- (vii) birliktelik

Daha sonra bunları daha yakından inceleme olanağımız olacaksa da bu bölümde bu dilbilgisel işlevlerin çoğunun genel gerçekliğini, olduğu gibi kabul edeceğiz. İşlevlerin kendilerinin bütün dillerde zorunlu olarak durum ayrımlarıyla gerçekleşmediklerini anlamak önemlidir. Çizelgedeki ilk dört terimden sonra ayrıca içinde verilen adlar Hint-Avrupa dillerinde (Latince, Yunanca, Sanskritçe, Almanca, Rusça vb.) bu işlevlere sahip olan dört durumun geleneksel adlarını vermektedir. Araçlık, kılğın ve birliktelik işlevlerine ad verilmez olması,

değişik Hint-Avrupa dillerinde bunların değişik biçimde gerçekleşmelerindendir. Aşağıdaki tümceler yukarıda belirlenen yedi işlevin uygulanmasını örneklemektedir:

- (1) *Bill öldü*
- (2) *John Bill'i öldürdü.*
- (3a) *John kitabı Tom'a verdi.*
- (3b) *John Tom'a kitabı verdi.*
- (4) *O Harry'nin kalemidir.*
- (5) *John Bill'i bıçakla öldürdü.*
- (6) *Bill John tarafından bıçakla öldürüldü.*
- (7) *John Mary ile kasabaya gitti.*

(1)'de Bill öznedir, (2) ve (5)'te Bill düz nesnedir; (2), (3), (5) ve (7)'de John öznedir; hem (3a) hem (3b)'de Tom dolaylı nesnedir (canlı ve cansız adlarla, canlı ve cansız adların birbirlerine göre sıralarını belirlemede birçok etmen vardır); (4)'te Harry *kalem* bakımından 'adıl iyelik' ilişkisindedir; (6)'da John kılığındır ve (7)'de Mary'nin birliktelik (ile birlikte) işlevi vardır. Belli tümce çiftleri arasında dönüşüm ilişkileri vardır: Etken tümcenin nesnesi (5), buna karşılık olan edilgen tümcenin öznesi olur ve (5)'in öznesi (6)'da kılıcı olur; ölmek ve öldürmek 'nedensel' bir ilişki olduğu sürece, geçişsiz eylemin öznesi (1), geçişlinin nesnesi (2) olur. (4). tümce aynı zamanda *Kalem Harry'nindir* ve *Harry'nin bir kalemi vardır* tümceleriyle de dönüşüm yönünden ilişkilidir (Bu son iki tümcenin ayrımlarında öteki etmenler yanında belirlilik ve belirsizliğin de söz konusu olduğuna dikkat edilmelidir). Bu birkaç dönüşüm ilişkisine, daha sonra özne-nesne, etken-edilgen, geçişli-geçişsiz ve ettirgen tartışmasına yeniden döneceğiz. Ancak 'adıl' teriminin bu noktada açıklanması gerekiyor.

Dilbilgisi uzmanlarınca 'iyelik' teriminin, anlam bakımından tamlayan durumunun en tipik işlevi için gereğinden çok özgül olduğu uzun süredir kabul edilmiştir. Yalnız Hint-Avrupa dillerinde değil, dünyada kalıtsal yönden bağıntısız birçok dilde, bir yandan a) sıfat ve 'tamlayan durumu', öte yandan b) 'tamlayan durumuyla' eylemin öznesi ve/ya da nesnesi arasında çarpıcı bir koşutluk vardır. 'İyelik' ya da 'tamlayan' durumunun en tipik işlevi, içmerkezli bir yapıda (içmerkezli-dışmerkezli kuruluş için bkz. 6.4.1) bir ad ya da ad öbeğini nitelemektir; bu sıfatın da en tipik işlevidir: karş. *Hasan'ın kalemi, kırmızı kalem*. Geleneksel olarak adıl terimi bu işlev için kullanılır (bunun gibi belirteçlik terimi içmerkezli bir yapıda eylemi nitelemek için kullanılır: ancak belirteç terimi geleneksel dilbilgisinde daha yaygın biçimde kullanılmaktaydı). Ad ve sıfatların 'adıl', 'niteleyici' işlevleri *olmak* eylemiyle yüklemisel ilişkilerine dayanır:

karş. *The pencil is Harry's* (Kalem Harry'nindir): *Harry's pencil* (Harry'nin kalemi); *The pencil is red* (Kalem kırmızıdır): *the red pencil* (kırmızı kalem). İçmerkezli adıl-adlaşma eylem yapısı da dönüşüm bakımından ya özne-yüklem kuruluşu ya da özne ve nesne tamlayan durumu olarak birbirinden ayrılır: karş. *Bill's death* (Bill'in ölümü), *John's killing of Bill* (John Bill'i öldürüşü): *Bill died* (Bill öldü) *John killed Bill* (John Bill'i öldürdü). Burada etken tümcenin nesnesiyle, edilgen tümcenin öznesi arasındaki ilişki gözlenebilir. Latincenin tersine İngilizcede adıl özne ve nesne işlevlerinin (bir ölçüde bağımsız değişimde ve bir ölçüde bütünleyici dağılımda olan) başka gerçekleşme olasılıkları vardır: Tamlayan *Bill's* sözcüğü ve ilgeç öbeği olan *of Bill*. Bunların yalnızca birincisi, durum teriminin geleneksel anlamında, adın bir durumudur. Gerçekte İngilizce tamlayan durumu bile geleneksel durum kavramından bir ölçüde uzaktır; çünkü bükünsel -s eki zorunlu olarak ad öbeğinin tamlananına bağlı değildir: karş. *the queen of Sheba's beauty* (Sheba kraliçesinin güzelliği). Bundan sonraki bölümde adıl işlevi daha genel bir çerçevede, özne ve nesne işlevine bağlamaya çalışacağız.

Tamlayan durumu dışında İngilizce ad'da durumla ilgili bükün yoktur. Özne ve nesne arasındaki ayırım kimi kişi adlarında belirtilmiştir (*I: me, he: him, vb*); ilgeçlerle de nesne durumu kullanılır (*to me, with me vb.*); ama bu ayırım cansız ya da yansız adıl için (*it*) yapılmamıştır. Bunun dışında yukarıda sıralanan 'dilbilgisel' işlevler İngilizcede görece sözcük düzeni ya da ilgeçlerle belirtilir. Latince araç durumu 'çıkma durumu'dur; Yunancada 'yönelme durumu'dur, Rusçada ve Sanskritçede (Rusçada yönelme durumundan ayrı, Sanskritçede yönelme ve çıkma durumundan ayrı olarak) 'araç' adı verilen bir durumdur; Almancada bir ilgeç kullanılır. Latince kılın durumu bir ilgeç öbeğiyle gerçekleşir ($\bar{a}$ +çıkma durumu), Yunancada ve Almancada da öyle; Rusça ve Sanskritçede araç durumu kılıcıyı da belirtir. Latince birliktelik durumu bir ilgeç öbeğiyle gerçekleşir (*cum*+çıkma); Yunanca, Rusça, Almanca ve Sanskritçede de öyle. Hint-Avrupa dillerinde dilbilgisel işlevlerin gerçekleşme işlemlerine ilişkin bu kısa (ve biraz yalınlaştırılmış) açıklama, önce durumlarla ilgeç öbekleri arasında bir işlev benzerliği olduğunu gösterir. (Belli bir ilgeç belli bir durum bükününü seçer); ve bir yandan araç ve kılıcı işlevlerinin gerçekleşmeleri arasında (karş. Rusça ve Sanskritçe: İngilizcede *by the knife*, (bıçakla) söz öbeğinin tümcede kılıcı ya da etken bir özne mi yoksa araç mı olabileceğine dikkat ediniz), öte yandan araç durumu ile birliktelik işlevlerinin gerçekleşmeleri arasında bir örtüşme vardır (*with the knife* -bıçakla, *with Bill* -Bill ile; Latince tipik birliktelik kuruluşu da araç işlevindedir). Bu işlev örtüşmesine iki açık tepki gösterilebilir: Biri, kılıcı ve araç ya

da araç ve birliktelik ayrımının genel dilbilgisi kuramında kesin olarak belirlenemeyeceğini söylemektir; öteki ise belli dillerde görülen 'kaynaşma'nın dilbilgisinin daha yüzeysel bir düzleminde bu ayrımın yansızlaştırılmasına ya da canlılık ve sözdizimii yönünden önemli bir başka kavram açısından 'yeniden sınıflandırılma'sına dayandığını söylemektedir. Bu yeniden sınıflandırma kavramını açıklarsak: *This is the man that killed Bill* (Bill'i öldüren adam budur) ve *This is the knife that killed Bill* (Bill'i öldüren bıçak budur) tümce çiftinde *the man* ve *the knife* söz öbeklerinin sözdizimsel işlevleri aynıdır. Ancak *the knife*'in sözdizimi yönünden bir nesneden çok bir eyleyen olarak yeniden sınıflanan bir araç işlevinde olduğu (geleneksel kişileştirme terimi burada önemlidir) ve bunun özne ya da kılıcı olarak açıkça gönderimde bulunulan bir 'eyleyen' yoksa İngilizcede olanaklı olduğu ileri sürülebilir. Bu tür 'kavramsal' açıklamalar, geçmişte alaya alınmış olsa bile, hemen kınanmamalıdır. Bu örnekte karşılığı olan edilgen tümcelerde *the man* ve *the knife* açıkça *kılıcı* (tarafından) ve araç (ile) olarak ayrıldıklarından çözümlemenin bir dayanağı vardır: *This is the man that Bill was killed by* (Bill'i öldüren adam buydu) *This is the knife that Bill was killed with* (Bill'in öldürüldüğü bıçak buydu).

7.4.6 'Yöresel' işlevler

Şimdi durum ulamının yöresel denen işlevlerine dönebiliriz. 'Yöresel' teriminin hem zaman, hem yerle ilgili ayrımları içerdiği düşünülmelidir; çünkü bunlar değişik dillerle ilgili 'yönelim' dizgelerinde yaygın olarak bir araya getirilir (bkz. 7.2.1); bu nedenle birçok dilbilimci 'yöresel' durum ayrımlarından çok 'somut' ayrımlardan söz etmeyi yeğlerler. Göreceğimiz gibi, durum ulamıyla bağlantısı nedeniyle sözdizimini dilin işgördüğü yer-zaman yönelimli çerçeveye bağlama zorunluğu konusunda direnmek için en güçlü dayanaklardan birini buluruz.

Çizelge 11. *Fincenin 'yöresel' adı verilen durumları*

İç	İçindelik	<i>talossa</i>	'evde'
	Çıkış	<i>talosta</i>	'evden, evin içinden'
	Giriş	<i>taloon</i>	'evin içine'
Dış	Yakınlık	<i>talolla</i>	'evde' (yakınında)
	Çıkma	<i>talolta</i>	'evden' (dışından)
	Yöneliş	<i>talolle</i>	'eve' (doğru)
Genel	Koşul	<i>talona</i>	
	Üleşmeli	<i>taloa</i>	
	Çevirisel	<i>taloksi</i>	

'Yöresel' karşıtlıkların görece kolay bir dizgesi Türkçede bulunur: eve, evde, evden (bkz. çizelge 10, 7.4.2) İngilizcedeki 'to', 'in/at', 'from' arasındaki aynı üçlü karşıtlık Fincede geleneksel olarak 'dış' ve 'iç' denilen terimlerle birleşir (bkz. 11, 'giriş' ve 'yöneliş' durumu dışında dış ve iç durumları arasındaki ayrımın açıkça -l- ve -s- bitişim ekleriyle gösterildiğine dikkat edilmelidir; biraz sonra genel durumlardan söz edeceğiz). Öteki diller ya mutlak ya da göreceli bir başvuru çerçevesi gerektirecek daha karmaşık 'yöresel' durum ayrımı birleşimleri oluşturur. Mutlak bir başvuru çerçevesiyle bir durum ya da yönü ('akarsuyun yukarısı', 'dağdan uzak' vb.) anlatırken gönderimde bulunulan çerçevenin bir özelliği (örn. belli bir akarsu ya da dağ) anlatılmak istenmektedir; bu tür durum ayrımları kimi Avusturalya ve Amerikan Kızılderili dillerinde bulunur. Mutlak başlığı altında 'kuzey, güney, doğu, batı' gibi 'yöresel' ayrımlar da toplanmalıdır: karş. Eskimo dili *anna* 'kuzeydeki', *ganna* 'güneydeki' vb. 'Göreceli' bir başvuru çerçevesiyle, durum ve yönü gösteren tipik sözce konumunun bir bileşeni anlatılmak istenmektedir. Temel 'yöresel' ayrımlar (*to: in, at: from*) gösterici 'işaret' adlarından oluşturulan gövdelere uygun durum ayrımları eklenerek konuşucu ya da dinleyene gönderimde birleştirilebilir (daha eski İngilizcede *hither* (buraya) *here* (burada) ve *hence* (buradan); *thither* (oraya), *there* (orada) ve *thence* (oradan) biçimindeki üçlü karşıtlığı karşılaştırınız): Bu özellik birçok dilde bulunur. 'Sola', 'sağa' ya da 'önünde', 'ardında' gibi kavramlar tipik sözce konumunun odağı olarak örtülü biçimde konuşucuya gönderimde bulunabilir; ya da açıkça, belli bir adın bükünü ile belirtildiklerinde ('evin ardında') daha başka göreceli bir başvuru çerçevesine gönderimde bulunabilir. Bir dizi adla 'yöresel' ayrımları anlatan birçok dilde söz konusu adların öte yandan insan vücudunun bölümlerini anlatan adlar olduklarını belirtmek yararlı olur: 'baş, ayak, sırt, yüz' vb. Ama özdeş ya da benzer 'yöresel' ayrımların durum bükünleriyle yapıldığı (Fince 'dış' ve 'iç' belirlemesine benzeyen) dillerde bile, bu ayrımların uygulanması, tipik bir sözce konumuna katılanlar bakımından, temelde yönelime uygun bir sınıflamanın açık bir başvuru çerçevesine aktarılmasına dayanır.

Durumun 'yöresel' işlevleri içinde kabul edilmesi gereken en genel ayrım 'kalma' ve 'yönle ilgili' (*in, at, from* arasındaki) ayrımdır. Ortaya çıkan durumun yerle mi zamanla mı ilgili bir gönderimi olacağı büyük ölçüde, çekime uğrayan adın alt kümelenmesine dayanır: Birçok dilde tek bükünlü sözcükle çevrilebilecek 'evde', 'evden', 'çocuklukta', 'çocukluktan', söz öbeklerini karşılaştırınız. 'Kalma durumu' ve 'yönle ilgili' terimlerinin kendileri (yöresel gibi) yer ve zaman ayrımları açısından yansız olarak yorumlanmalıdır ve '-e' ile

'-den' arasındaki ayrım 'yönle ilgili' çerçevede ikincil bir ayrımdır. 'Kalma durumu' ve 'yönle ilgili' karşıtlık *durağan* ve *devingen* arasındaki daha genel bir ayrımın belli bir görünümü olarak düşünülebilir. Bu konuya bundan sonraki bölümde *görünüş* ulamını tartışırken yine döneceğiz. Yer devinme için neyse, belli bir durum ya da koşulda bulunmanın o duruma ya da koşula dönüşme ile ilgisi de aynıdır: Başka bir anlatımla, 'Londra'da olmak', 'Salı günü olmak', 'öğretmen olmak' gibi *durağan* anlatımlarla, bunların *devingen* karşılıkları olan 'Londra'ya gelmek/gitmek, 'Salı'ya değin sürmek', 'öğretmen (çıkma)' arasında kavramsal bir koşutluk vardır. Bunun gibi yer devinme için neyse, iyeliğin kazanma (ve yitirme) ile ilgisi de odur: örn. Londra'da olmakla, 'bir kitaba sahip olma'nın ilişkisi, 'Londra'ya gitmekle' (kalmak) 'bir kitap edinmenin' ilişkisi gibidir.

Genel 'durum' terimini yer, nitelik, koşul, iyelik ve benzerlerini anlatmak için kullanırsak, belli kimse ya da nesnelerle sürekli (ya da zorunlu) olarak ilgili görülen durumlarla, geçici (ya da raslantısal) olarak onlarla ilgili görülen durumlar arasına bir ayrım çizebiliriz. *Devingen* biçimin (devinim, durum değişikliği, kazanma ya da yitirme anlatan) kullanılması, söz konusu durumun *zorunlu* olmaktan çok *raslantısal* olduğunu (temel olmadığını) varsayar. Üstelik raslantısal ile zorunlu arasındaki bu ayrım, kimi dillerde yüklemcil ad ve sıfatların durumla ilgili çekimlerinde gösterilmiştir. Örneğin Rusçada 'araç' durumu (şimdiki zaman dışında) raslantısal nitelik ya da koşul durumları için kullanılır: *ja byl/stal soldatım* (asker idim/oldum); oysa 'ad' kalıcı ya da zorunlu durumlar için kullanılır. Fincede koşul, *durağan* biçimde, raslantısal, aralıklı ya da geçici nitelik ya da koşul durumları için kullanılır (öğretmen iken, öğretmen yeteneği taşıırken); çevirisel durum ise bunların *devingen* karşılıklarında kullanılır (öğretmen çıktı, maviye döndü vb. anlatımlarda da bulunur). Raslantısal ve zorunlu arasındaki ayrım 'iyelik' adını verdiğimiz ilişkiler kümesinde de önemli olabilir: 'sahip olunan' şey 'sahip olan'la raslantısal olarak ilgiliyse, kimi dillerde (özellikle Çince ve Siouan dil ailesinde) *vazgeçilebilir* olarak belirtilir; oysa 'sahip olan'la zorunlu olarak ilgiliyse *vazgeçilmez* olarak belirlenir. Vazgeçilebilir ve vazgeçilmez ilişki örnekleri sırasıyla 'John'un kitabı' ve 'John'un babası'dır.

Eski çağdan beri dilbilgisi uzmanları durum ulamının 'yöresel' ve 'dilbilgisel' işlevleri arasındaki ilişkiyi tartışmışlardır (yöresel bu bağlamda 'yer ve zamanla ilgili' demektir). Klasik dillerde (ve birçok öteki dilde) belli bir durumun 'yöresel (ve' dilbilgisel) işlevini ayırmak çoğu zaman zordur; öyle ki, birinin ötekinden çıkarılabileceğini ya da yer-zaman ve sözdizimi bakımından yansız olan daha genel bir il-

keden çıkabileceğini söylemek çekici görünebilir. Bu İngilizcede ilgeçlerin 'yöresel' ve 'dilbilgisel' işlevleri için de geçerlidir (göreceğimiz gibi, 'durum' terimi bükünsel değişimle sınırlanmazsa, bu, onların yönettiği adların durumu olarak düşünülebilir). Bir kimse *from* sözcüğünün *I'm from London* (Londra'nın yerlisiyim) ya da *I came from London* (Londra'dan geldim) tümcelerindeki 'anlamının', eşzamanlı olarak *I got the book from John* (Kitabı John'dan aldım) tümcesindeki *from* ile ilişkisiz olup olmadığını ve *to*'nun *I went to London* (Londra'ya gittim) tümcesindeki yönle ilgili 'anlamının', *I gave the book to John* (Kitabı John'a verdim) tümcesinde dolaylı nesnedeki *to* ile ilişkili olup olmadığını merak edebilir. Hiç bir dil, 'durum' ve 'ilgeçlerin' açıkça 'yöresel' ve 'dilbilgisel' işlevleri arasında, ne ölçüde raslantının belli bir dilde eşzamanlılık bakımından önemli olduğunu söyleyebilmemize olanak verecek ölçüde, yeterince, ayrıntılı bir biçimde üretimsel açıdan incelenmemiştir. Aynı zamanda kalıtsal yönden bağıntısız diller arasında kimi raslantısal noktalar öyle çarpıcıdır ki, bunlar genel sözdizimi kuramında bir açıklama gerektirir. Daha sonra dikkatimizi yönelttiğimiz böyle bir nokta, bir çok dillerde yön ve dolaylı nesne arasındaki benzerliktir (*I went to London* -Londra'ya gittim-, ve *I gave the book to John*/kitabı John'a verdim; *I sent the book to John*/Kitabı John'a yolladım, tümcelerinde *to John* öbeğinin yönle mi ilgili olduğu, yoksa dolaylı nesne mi olduğuna karar vermenin zor olduğuna dikkat edilmelidir).

7.4.7 İlgeçler

Durum ulamı geleneksel olarak bükün değişimiyle sınırlı ise de bundan önceki paragraflarda tartışılan 'dilbilgisel' ve 'yöresel' ilişkilerin belli dillerdeki gerçekleşme biçimlerinden mantıksal olarak bağımsız oldukları açıktır. Ayrıca bu 'dilbilgisel' ve 'yöresel' işlevler aynı dilde bir ölçüde durum bükünleri, bir ölçüde de başka yollarla (en yaygın olarak ilgeç ya da sontakılarla) gerçekleşebilir. Bu, durum ulamının yalnızca biçimbilgisi açısından tartışılmayacağı anlamına gelir.

İlgeç ve sontakı arasındaki ayrım önemsizdir ve birçok dilbilimci bu terimsel ayrımı sürdürmenin salt bilgiçlik olduğunu söylerler. Klasik Avrupa dillerinin betimlenmesi için geliştirilen geleneksel 'söz bölükleri' kuramında 'ilgeç' terimi, dilbilgisel ya da 'yöresel' bir işlevi olan ve Yunanca ile Latince olduğu gibi niteledikleri ad ya da ad öbeğinden önce bulunan sözcükler kümesini -ya da parçacıkları anlatmak için kullanılırdı. Birçok başka dilde (Türkçe, Japonca, Hint dili vb..) Latince, Yunanca ya da İngilizcedeki ilgeçlere dilbilgisel ya da 'yöresel' işlevleri açısından benzer olan par-

çacıklar niteledikleri addan sonra gelir. (karş. Türkçe *Ahmet için*, Japonca, *Tokyo e/Tokyo'ya*, Hintçe *Ram ko/Rama'ya*); bu nedenle genellikle sontakı olarak adlandırılırlar. Bir parçacığın nitelediği addan önce ya da sonra bulunması, genel dilbilgisi kuramında çokça önemi olmayan bir konudur. Bu nedenle, kolaylık olması için bu iki sözcük kümesini anlatmak üzere biz daha iyi bilinen ilgeç terimini kullanacağız.

'Durum' teriminin bükünsel değişimle birlikte ilgeçleri de içine almak üzere, geleneksel uygulamanın ötesine uzatılıp uzatılmaması konusu da çok az önemi olan bir konudur. Bükün ayrımı ile ilgeçlerin kullanımı arasındaki ayrım dillerin yüzey yapılarında bir ayrımdır. Genel dilbilim kuramı açısından önemli olan, geleneksel olarak durum ulamının özünde bulunduğu öne sürülen 'dilbilgisel' ve 'yöresel' işlevlerin, bunu ilgeç yardımıyla gerçekleştiren dillerde, bükün yoluyla gerçekleştiren dillerden daha kesin bir biçimde ayrıştırılamayacağıdır. Bu bölümde özellikle üzerinde durulan konu, dilin sözdizimsel ve yönelimsel çerçevesinin 'iççe' geçmiş olmasıdır.

Durumla ilgili bükünlerle ilgeçlerin 'dilbilgisel' ve 'yöresel' işlevlerinin birçok, belki de çoğu durumda ayrılamaz olması, yine de geleneksel 'dilbilgisel' ve 'yöresel' ayrımının (ya da soyut ve somut ayrımının) geçersizliğini göstermez. Önce, tümcede ortaya çıkacak ilgili değişiklikleri yapmadan bir soyut durum bükünü ya da ilgeç yerine ötekini koymanın genellikle olanaklı olmadığına dikkat edilmelidir. Bir kimse örneğin Latince'de 'yalın durum' yerine 'belirtme' ya da 'tamlayan' durumunu koyamaz; nasıl ki İngilizce bir tümcede de *him* (ona) ya da *his* (onun) yerine *he* (o) koyamazsa. Bu olgu soyut (ya da dilbilgisel) terimiyle bu bağlamda ne demek istendiğini de anlatabilir. Buna karşılık İngilizcede *in* yerine *at*, *into* yerine *to* koymanın olanaklı olması gibi, (*I'll meet you at/in the Church*) Fince'de de birbirine karşılık olan 'iç' durum yerine 'dış' durumun konulması olanaklıdır. Bu bakımdan 'dış' ve 'iç' arasındaki ayrım daha 'somuttur'; tümcedeki öteki sözdizimsel değişkenlerce denetlenmez ve kendi başına bir anlam ayrımı taşıyabilir. Tümüyle soyut ve tümüyle somut arasında, orta yerde bulunan bir yöresel ayrım için 'kalma durumu' ve 'yöresel' arasındaki karşıtlığı gözönüne alabiliriz: bu 'özne' ve 'nesne' ayrımından daha az 'soyut' ama 'dış' ve 'iç' ayrımından daha az 'somuttur'. 'Yönle ilgili' *went* (gitti) yerine kalma durumu anlatan bir eylem (örn. *was* idi) koymadan da *He went to Church* (Kiliseye gitti) tümcesinde *to* yerine *at* konulamaz; bu bakımdan ayrım soyuttur. Aynı zamanda *went* ve *to* ya da *was* ve *at*'in seçiminin daha 'üst' (ya da derin) düzlemde 'kalma durumu' yerine 'yönle ilgili' durumun daha önceden seçilmesiyle belirlendiğini ileri

sürmek uygun olacaktır. Aşağıda benimsenecek çözüm budur (bkz. 8.4.7). Bu doğruysa kalma ve yönle ilgili durum arasındaki seçmenin, derin yapının anlam bakımından önemli ya da 'somut' bir ayrımı olduğu ama *at* yerine *to*, *in* yerine *into* seçiminin dilbilgisel yönden belirlendiği ve kendi başına bir anlam ayrımı yapamayacağı anlaşılır.

Her ne kadar bükünsel değişim ile ilgeç kullanımı, yukarda, dillerin 'yüzey' yapılarında oldukça önemsiz bir ayrım olarak tanımlanmışsa da, bir dilde hem bükün ayrımları hem de ilgeçler varsa, yukarda önerilen ölçüt çerçevesinde birincinin daha 'soyut' ikincininse daha 'somut' bir işlevi olabileceğini önermek için bir ölçüde deneysel nedenler vardır. Bu kuşkusuz Hint-Avrupa dilleri için doğrudur; durum bükünleri olan birçok başka dil için de doğru görünmektedir. Ayrıca sözcük sırası bir tümcede, 'özne' ve 'nesneyi' ya da 'nitelenenle', 'niteleyeni' ayırmada genellikle bir araç olarak kullanılmakla birlikte, ilgeçlere özgü daha somut işlevi ya çok az vardır ya da hiç yoktur. Bu açıdan sözcük sırası bükünden daha tipik bir 'dilbilgisel' düzendir ve bükün ilgeçlerin kullanımından daha 'dilbilgiseldir'.

7.5 Zaman, Kıp ve Görünüş

7.5.1 Zaman

'Zaman' terimi (Fransızca yoluyla) Yunanca 'sürem' (Yunanca *khronos*, Latince *tempus*) anlamına gelen sözcüğün Latince çevirisinden gelir. Geleneksel dilbilgisi uzmanlarınca Yunanca ve Latince'nin çözümlemesinde bu konuda üç karşıtlık benimsenmişti: 'geçmiş', 'şimdi' ve 'gelecek'. Bu üçlü zaman karşıtlığının dilin evrensel bir özelliği olduğu düşünülmüştür. Durum böyle değildir. Gerçekte zaman bütün dillerde bulunmaz ve göreceğimiz gibi, 'geçmiş' 'şimdi' ve 'gelecek' karşıtlığı Yunanca ve Latince'de bile salt bir *zaman* konusu değildir. Zaman ulamının temel özelliği, tümcede gönderimde bulunan iş, olay ya da oluşun süremini sözcenin zamanına (sözce zamanı 'şimdi'dir) bağlamasıdır. Bu bakımdan *zaman* (göstermeye tümüyle ya da bir ölçüde bağlı bütün sözdizimi özellikleri gibi, bkz. 7.2.1) aynı zamanda hem tümce hem de sözcenin özelliği olan *gösterici* bir ulamdır (bkz. 5.2.4). Çeşitli zaman incelemeleri, 'geçmiş', 'şimdi', 'gelecek' biçimindeki doğal zaman bölümlenmesinin, zorunlu olarak bütün dillere yansıdığı varsayımı ile güçsüzleşmiştir. Jespersen bile *The Philosophy of Grammar* adlı yapıtındaki zaman tartışmasında bu varsayımın tutsağı olur.

* Yalnız bu bölümde, Türkçede eylem zamanından ayrı, genel zaman için *sürem* terimi kullanılacaktır. (ç.n.)

önce

sonra

o
şimdi

Çizit 16. Sürem ve zaman.

16. çizitte verilen bu çizime başvurarak önce 'şimdi'yi kuramsal 'sıfır noktasıyla' (sözce zamanının şimdisiyle), 'geçmiş', 'şimdiden-önce', 'geleceği' de 'şimdiden-sonra' ile eşzamanlı hale getirir. Birincil 'geçmiş' ve 'gelecek' ayrımları, daha sonra Jespersen tarafından 'önce' ve 'sonra' kavramları 'ikincil' olarak uygulanıp alt bölümlere ayrılır: 'geçmiş öncesi', 'geçmiş sonrası', 'gelecek öncesi', 'gelecek sonrası' ('Kuramsal sıfır noktası olarak 'şimdi' alt bölüme ayrılmamıştır). Sonuç, çeşitli dillerde bir ölçüde ya da tümüyle gerçekleşen yedi terimli 'kavramsal' bir zaman dizgesidir.

Ancak *zaman* çok değişik biçimlerde sınıflanabilir. Bir kimse (çoğu zaman öne sürüldüğü gibi) zamanın yönünün doğada (çizit 16'da ok ucunun gösterdiği gibi) verildiğini kabul edebilir ama bu belli dillerdeki zaman çözümlemesinde önemli olur ya da olmayabilir. 'Kuramsal sıfır noktası' (sözcenin 'şimdisi') bir yandan 'gelecek' ile 'gelecek-dışı', öte yandan 'geçmiş' ile 'geçmiş-dışı' ikiliği ortaya çıkaracak biçimde 'geçmiş' ya da 'gelecek' içine alınabilir. Değişik bir ikilik (zamanın yönüne gönderimde bulunmadan, 'şimdi' ile 'şimdi-dışı' arasındaki ayrımı dayanarak) 'şimdi' ve 'şimdi-dışı' olabilir. Başka sınıflandırma olasılıkları 'yakınlık' kavramına (yön kavramına gönderimde bulunarak ya da bulunmadan) dayanabilir: örn. (sözce zamanına göre) 'yakın' ya da 'uzak' ikiliği; 'şimdi', 'yakın', 'uzak' üçlemesi. Bu ayrımlar yalnızca Jespersen'in öne sürdüğü düzene göre değil, çeşitli biçimlerde birleştirilebilir.

Burada değişik dillerde bulunan çeşitli zaman dizgelerini tartışmak ve açıklamak için yerimiz yok. Gerçekte yer sınırlamaları dışında da bunu yeterince yapmak güç olurdu, çünkü İngilizcede bile *zamanın* çözümlenmesi çok tartışmalı bir sorundur. Kuşkusuz İngilizcede temel zaman ayrımı, 'geleneksel olarak' 'geçmiş', 'şimdi' karşılığı biçiminde tanımlanan ayrımdır (*They jump/atlarlar*, *They jumped/atladılar*). Ama bu en iyisi 'geçmiş', 'geçmiş-dışı' karşılığı olarak düşünülebilir. Bunun nedeni geçmiş zaman tipik olarak 'şimdi-öncesine' gönderimde bulunurken, geçmiş-dışının sözce zamanı ile eş zamanlı olmamasıdır; 'zamansız' ya da 'sonsuz' anlatımlar için (Güneş doğudan doğar vb.) ve birçok anlatımda geleceğe (şimdi sonrasına) gönderimde bulunmak için kullanır. Başka bir deyişle, *Jumped* (atladı) biçimi olumlu olarak geçmişini belirtir oysa *jump* (ya

da jumps) 'belirtisizdir'. Bu çözümleme geçmiş ve geçmiş-dışı karşıtlığının, eylem öbeğinin ilk ögesine sonek eklenmesi yoluyla dizgesel bir biçimde gerçekleşmesiyle, doğrulanmasa bile, desteklenir: *jump: jumped, has jumped: had jumped; is jumping: was jumping; will have been jumping: would have been jumping* vb. ve bu yalın tümcede tek zorunlu zaman karşıtlığıdır.

İngilizcede 'gelecek' olarak tanımlanan *zaman*, *will* ve *shall* yardımcı eylemleriyle gerçekleşir (Kuralcı dilbilgisi uzmanlarının iki ekeylemin seçimi için koydukları kurallar büyük ölçüde, İngilizce konuşan herhangi bir kimsenin kullanımından çok, bunların arasındaki ayrımın ne olması gerektiğine ilişkin kimi öndüşüncelere dayanır). *Will* ile *shall*'in geleceğe gönderimde bulunan birçok tümcede bulundukları yadsınamazsa da, bunlar geleceği anlatmayan tümcelerde de kullanılır. Gelecek zaman gönderimli tümcelerde zorunlu olarak bulunmayabilirler de. Daha uygun biçimde kipleiyici (*can, may, must* gibi) olarak tanımlanırlar; kip ulamının tartışmasında 'gelecek'liğin zamanla ilgili olduğu ölçüde 'kip'le de ilgili bir konu olduğunu göreceğiz. Latince ve Yunancanın çözümlemesinde bile (bu dillerde 'gelecek', 'şimdi' ve 'geçmiş' gibi bükünle gerçekleşir) gelecek zamanı bir ölçüde kipsel olarak tanımlamak için bir neden bulunabilir.

7.5.2 Kip

Zaman gibi kip de sık sık eylemi çekime uğratarak ya da onu yardımcı eylemlerle 'niteleyerek' gerçekleşir; en iyi biçimde konuşucunun söylediğine ilişkin tavrının nitelenmediği bir dizi belirtisiz tümce açısından tanımlanabilir. Bu tür yalın 'bildirme tümceleri', açıkçası 'kip-dışı' (kip yönünden belirtisiz) tümcelerdir. Ama konuşucunun söylediğinin olgusal durumuna ilişkin yükümlülüğünü (kesin güvenini, güvensizliğini ya da kuşkusunu) belirtmek için tümceleri belli bir dilde üretmede tek ya da daha çok dilbilgisel düzenek varsa, belirtisiz tümcelerin de (belki de incelikle) 'belli bir kipte' olduklarını söylemek alışkanlık olmuştur; bu belirtisiz kip için kullanılan geleneksel terim *haber* (ya da *bildirim*) kipidir.

İki tümce kümesi kipleri nedeniyle ötekilerden ayrılma eğilimindedir. Birinci küme düz anlatım oluşturmayan, buyruk ya da yönerge anlatan *buyrum* tümceleridir (*Gel buraya! Ceketini giy!* vb.). Buyruk ya da yönergeler genellikle doğrudan dinleyene yöneltildiklerinden buyrum tümcelerinin ana kümesi 'ikinci kişi'yle ilgilidir ve eylemi kişi, sayı, zaman vb. yönden çekime uğratan birçok dilde (Hint-Avrupa dilleri de içinde) 'ikinci tekil kişi' buyrum tümcelerinde bulunan eylemin biçimi bütün ulamlarda çekimsizdir (gövde ile

özdeştir). Birçok dilbilimci bu olguyu düz tümce yerine buyruk vermenin dilin daha temel bir işlevi olduğunun kanıtı olarak düşünmüşlerdir. Bu bağlamda temel ile ne anlatılmak istendiği açık olmadığından, bu soruna değinmeyeceğiz. Yine de buyruk vermekle düz tümce yapmak arasındaki ayrım kesinlikle çizilemez. *Buraya gelmenizi istiyorum* olağan olarak bir bildirim tümcesi olarak sınıflanacaktır; ama bunun karşılığı olan sözce, uygun bağlamda *Buraya gel!* buyruğundan hiç de daha az zorlayıcı ya da güçlü bir buyruğu anlatmaz.

Soru tümceleri de kipleri nedeniyle bildirim tümceleriyle karşıt durumdadır. Geleneksel olarak kiple ilgili bulunmazlar; çünkü çoğu dilde (Latince, Yunanca ve İngilizce de içinde olmak üzere) bildirim ve soru tümceleri arasındaki sözdizimsel ayrım, eylem çekimindeki bir ayrımla ya da belli bir yardımcı eylemin seçimiyle ilgili değildir; bildirim kipi ile birlikte çeşitli soru parçacıkları ya da adıl kullanımı, sözcük sırası ayrımı ya da ezgileme ayrımıyla ilgilidir. Dilbilimciler (soruların, kip yönünden 'belirtisiz' tümcelerden, kip yönünden 'belirtili' öteki tümceleri belirleyen benzer türden sözdizimi düzenekleriyle ayrıldığı diller dışında) genellikle soru kipinden söz etmezler. Ancak daha genel bir açıdan soru tümceleri açıkça kiple ilgilidir ve konuşucunun beklentilerini gösteren ek kiplerle de belirlenebilir. Örneğin Latincenin betimlenmesinde genellikle üç tür 'evet/hayır' sorusu kabul edilmiştir; (i) 'açık' sorular (konuşucunun evet ya da hayır yanıtı bakımından yansızdır) *-ne* son ekiyle yapılır; (ii) 'evet' yanıtı beklentili sorular *nonne* parçacığı ile yapılır; ve (iii) 'hayır' yanıtı beklentili sorular *num* ile yapılır. İngilizcede bir yanda *Is he here?* (O burada mı?), öte yanda *He is here, isn't he?* (O burada değil mi?) ya da *He isn't here, is he?* (O burada değil değil mi?) 'açık' sorusu arasında benzer bir karşıtlık vardır ('Evet/hayır' sorusuyla mutlaka evet/hayır yanıtı verilmesi gereken bir soru değil, böyle bir yanıt verilebilecek bir soru anlatılmak istenmektedir). Örn. *Did John come?* (John geldi mi?) evet/hayır türünden bir sorudur ama *Who came?* (Kim geldi?) böyle bir soru değildir.

Şimdi buyrum ve soru dışındaki öteki kiplere dönersek, değişik dillerde konuşucunun tavrının dilbilgisel olarak belirlenmesine ilişkin bir çok yol buluruz. En azından üç kip 'ölçeği' önemli olabilir. Bunun birincisi 'niyet' ya da 'dilek' ölçeğidir. Mezar yazıtlarında görülebilir: *Requiescat in pace* 'Barış içinde uyusun'; Latince isteme kipindeki *Requiescat*, bildirim kipindeki *requiescit* (o dinlenir) ile kip bakımından karşıt durumdadır (Yunanca isteme kipinden ayrı olarak dilek kipi, temel işlevlerinden biri dilekleri anlatmak olarak düşünüldüğünden bu adı almıştır). İkinci ölçek 'zorunluluk' ya da

'yükümlülüktür': *Gelecek hafta Londra'ya gitmek zorundayım* vb. Üçüncüsü 'kesinlik' ve 'olasılık' ölçeğidir: *Burada olabilir, Burada olmalı* vb. Bu değişik kipler için ölçek terimini kullandım çünkü daha çok ya da daha az sayıda alt ayrımlara ayrılabilir (örn. 'kesinlik', 'olanaklılık', 'olasılık', ya da güçlü, zayıf, değişik türden yükümlülük ve zorunluluklar). Ayrıca, belli dillerde bu kip ölçeklerinden herhangi ikisi ya da üçü kaynaşabilir ya da bunlar dilbilgisel yönden hiç benimsenmeyebilir. Ayrıca bir yandan buyrum tümceleriyle 'dilek' ve 'zorunluluk' kipleri arasında, öte yandan soru tümceleriyle 'olasılık' kipi arasında bir benzerlik olduğuna dikkat edilmelidir. Gerçekten *Will you come here?* (Buraya gelecek misiniz?) gibi açık bir soru tümcesi (ezgileme ayrımı) olasılıklarını bir yana bırakıyoruz) *Come here, will you?* (Gel buraya olmaz mı?) (ya da yalnızca *Come here/buraya gel*) buyrum tümcesiyle anlam yönünden eşdeğerli olabilir ve bir ya da öteki kip olarak sınıflanması güçtür.

7.5,3 Zaman ve kipi kesişmesi

Kip ve zaman ulamları çeşitli biçimlerde 'kesişebilir'. Önce belli bir kip ayrımı bir zamanda belirtilebilir ama başka bir zamanda yansız kalabilir. Örneğin, İngilizcede *must* yardımcı eyleminin yükümlülükle ilgili ve 'çıkartımsal' anlamı arasındaki ayrım *He must come regularly* gibi bir tümcede ('Düzenli olarak gelmesi gerekir' ya da 'Düzenli olarak geldiği sonucunu çıkarıyorum' anlamına gelebilir) yansızlaşır ama 'geçmişte' bu ayrım açıkça çizilmiştir: *He had to come regularly* (Düzenli olarak gelmesi gerekti); *He must have come regularly* (Düzenli olarak gelmiş olsa gerek). (Must'ın 'yükümlülükle ilgili' ve 'çıkartımsal' anlamının yansızlaşmasının salt zamana bağlı olmadığı dikkate değer. *He must come regularly* tümcesinin belirsizliği *düzenli* belirtecinin kullanımıyla görünüş yönünden 'alışkanlık' olarak belirlenmesine dayanır; buna karşılık *He must come now* (Şimdi gelmesi gerekir) 'alışkanlık-dışı' olarak belirlenir ve çıkartımsal bir yoruma çok zor elverişlidir. Görünüş ulamı aşağıda tartışılacaktır). İngilizcede yükümlülüğün kabulü ya da yerine getirilmesiyle ilgili 'yükümlülük' içinde bir başka ayrım daha vardır ve bu *must* ile *have to* (geçmiş dışında bunlar arasındaki kimi ayrımlarla birlikte) ve *ought* arasındaki seçimle ilgilidir. *I ought to go New York but I am not going to* (Newyork'a gitsem iyi olur ama gitmeyeceğim), ya da *He ought to have gone to New York but he did not* (Newyork'a gitmesi gerekiyordu ama gitmedi) kabul edilir tümceleriyle **I must go to New York but I'm not going to* ya da **He had to go to New York yesterday but he did not* biçimindeki kabul edilmez tümceleri karşılaştırsak bu ayrım açığa çıkar. Başka bir anlatımla *must/have to* ve

ought kipliklerinin seçiminde, kipsel önsayıtlar yönünden bir ayrım vardır. Bu önsayıtlar zamana bağlı değilse de geçmiş zaman tümcesinden (*He ought to have gone*) konuşucu, doğru olarak, ilgili kimse- nin gitmediğini, *He had to go* tümcesinden ise gittiğini anlar. Yükümlülük içindeki bu ayrım arasına, yanlış bir biçimde, yükümlülüğün gü- cündeki ayrım açısından, ya da görev ve zorunluluktaki ayrım açısın- dan tanımlanır.

Bu bölümde daha önce İngilizcede ve öteki dillerde 'geleceklik' anlatımının zaman konusu olduğu ölçüde kip konusu olduğu ileri sü- rülmüştü. Önce *shall* ve *will* içeren tümcelerin zorunlu olarak gelece- gönderimde bulunmadığına dikkat edilmelidir. *Will*'in kesin kipsel kullanımları arasında 'varsayımsal' (örn. 'çıkırımsal', *He must be quite a big boy now*/O şimdi büyük bir çocuk olsa gerek'den ayrı ola- rak *He will be quite a big boy now*) ve *Oil will float on water* (Yağ su- da yüzer) türünden tümcelerle tümevarımsal olarak kanıtlanabilen (Palmer'in sözleriyle) 'genel, zamandışı gerçekler için kullanılan 'tü- mevarımsal'a dikkat edilmelidir. *Shall*'in katıksız, gelecek anlamına ek olarak daha açık bir kipsel kullanımı da vardır: Burada konuşucu, gönderimde bulunduğu olayın doğruluğu ya da olmasıyla ilgili ola- rak kendini güvence veren biri gibi ortaya koyar. (Örn. *You shall ha- ve your money by the end of the week*/Hafta sonuna değin paranızı alacaksınız) *Shall* ve *will*'le ilgili başka kipler de vardır. Üstelik bu iki eylem tarihsel olarak kesinlikle dilin ilk dönemlerindeki kiplik- lerden gelişmiş olmakla kalmaz; ayrıca, günümüz İngilizce sözdizi- minde *may*, *can* ve *must* gibi öteki kipliklerle dizisel yönden karşıt durumdadır.

Will ile *shall*'in geleceği anlatan tümcelerde yaygın olarak kul- lanıldıkları doğrudur. Ancak bu, gelecekle ilgili tümcelerin, zorunlu olarak, konuşucunun 'olgu' ya ilişkin bilgisinden çok inanç, kestirim ya da niyetlerine dayanmasının doğal bir sonucu olarak düşünülebi- lir. Gelecek zamanın bulunduğu kabul edilen birçok dilde, bu olgula- rın yukarda *will* ile *shall* bulunan İngilizce tümcelerin özellikleri ola- rak sözü edilenlere benzer kipsel sezdirimleri bulunan tümcelerde de kullanılmaları dikkate değer. Yalnızca birkaç örnek vereceğiz. Fransızca *Ça sera le facteur* ('gelecek' sera ile birlikte) tümcesi İn- gilizce *That will be the postman* (Bu postacı olmalı) tümcesinin kul- lanıldığı aynı durumlarda kullanılır. Rusça 'tamamlanmamış gele- cek' (örn. *Ja ne budu rabotatj* 'çalışmayacağım') niyet ya da karar- lılık sezdirimleri ile kullanılabilir. Yunanca ve Latince gelecek za- manlar da birçok kullanımlarında kiple ilgiliydiler ve bunların kip- leri ('şimdi'ye karşıt olarak örneğin 'geçmiş dışı' ve 'geçmiş zaman- lar') gelecek zamanı isteme kipin'e bağlayan iki olguyla doğrulanır: (i) kimi bağlamlarda gelecek isteme kipi yerine geçebilir ve (ii) iki

dilde de 'gelecek isteme kipi' biçimi yoktur. Bu bakımdan, Latince için iki kip, Yunanca için üç kip düzeniyle birlikte geleneksel üç zaman düzeni (her iki örnekte de buyrum kipini dışarda bırakır) tümüyle yeterli değildir: Genel sözdizimi kuramı bakımından, 'gelecek-liğin' kip ve zaman ayrımını kesen bir kavram olduğu kabul edilir.

Bir dilin hem zaman hem de kip ulamlarını kabul etmesi elbette bir deneysel araştırma konusudur. Hockett'e göre, 'Hopi'de üç zaman vardır: birisi genel, zamandışı olgular için kullanılır ('Dağlar yüksektir'); ikincisi, bilinen ya da bilinebilen olguların bildiriminde kullanılır ('Onu dün gördüm, şimdi yolumdayım'); üçüncüsü ise henüz belirsizlik içinde olan olguları, konuşucunun geleceğindeki olguları anlatır ('Yarın geliyor'). Bu üç zamanın sezdirimleriyle ilgili olarak söylenenlerin ışığında, bunların daha uygun biçimde 'kip' olarak tanımlanacakları düşünülebilir. Ancak burada genel olarak söylenen şey, kip ile zamanın herhangi birinin kullanılabileceği bir biçimde kesişebileceğidir.. Aynı konu Hockett'in Mnemoni (Bloomfield'in betimlediği bir Amerikan Kızılderili dili) için söyledikleriyle de açıklanabilir: «Mnemoni'de büyük ölçüde kip türünden, beş yönlü bir karşıtlık vardır (Hockett kip yerine 'biçim'i yeğleyerek Bloomfield'i izliyor); ama anlam yönünden zaman-benzeri anlamları da vardır: /pizw/ 'o gelir, geliyor, geldi'; /pizwen/ 'geldiği söyleniyor, gelmiş'; /piz/ 'geliyor mu?' geldi mi?'; /piasah/ 'eh sonunda geliyor' (karşıtlık beklentimize karşı); /piapah/ 'ama gelecekti' (şimdi anlaşılıyor ki gelmiyor). «Bu arada /piz/ biçiminin 'soru kipi' olarak tanımlandığına dikkat edilmeli (bkz. 7.5.2).

Zaman ile kipin 'kesiştği' bir başka yer de düşünülebilir. İngilizcede *would*, *should*, *could* ve *might* haklı olarak, *will*, *shall*, *can* ve *may*'in (*had to* hem *must*, hem de *have to*'nun geçmiş biçimidir) (geçmiş dışı biçimlerin) geçmiş zamandaki biçimleri olarak tanımlanabilir: karşı. *I am going, I'll go* (gidiyorum, gideceğim): *He said that he was going* (Gittiğini söyledi), *He said that he would go* (Gideceğini söyledi) vb. Ancak geçmiş zamana gönderimde bulunmayan *would*, *should*'lu başka tümceler de vardır: örn. *That would be a good place for picnic* (Orası piknik için iyi bir yer), *You should see a doctor* (Doktora gitseniz iyi olur) vb. Bu tür tümcelerde geçmiş-dışı/geçmiş zaman ayrımı söz konusu kipi alt kümeye ayırır, öyle ki 'geçmiş' daha geçici, uzak ya da ince bir anlamı sunmak için kiple birleşir. Başka bir anlatımla, zaman burada ikinci bir kipe 'dönüştürülür'.

7.5.4 Yan tümcede kip

Kiple ilgili tüm tartışmamız şimdiye değin yalın tümceler arasındaki karşıtlık varsayımına dayandırılmıştır. Şimdi de karmaşık tümcelerde-

ki yan tümcelerinin kipine ilişkin birşeyler söylemeliyiz. Geleneksel 'isteme' kipi terimi bu konuda çok anlamlı: Yunanca 'yan tümceleme' anlamındaki sözcüğün Latince çevirisinden geliyor ve geleneksel dil bilgisi uzmanı için isteme kipinin eşsiz bir örneği olduğunu gösteriyor. Bu nokta Fransızcaya başvurularak açıklanabilir; bu dilde (Yunanca ve Latince'de olduğu gibi) geleneksel olarak 'isteme kipi' denilen kip birçok yapıda zorunludur, bir bölümünde ise bildirimseldir: örn. *je crois qu'il vient -je ne crois pas qu'il vienne* ('Sanırım geliyor', 'Geldiğini sanmıyorum'); *vient* bildirim kipinde, *viene* isteme kipindedir. Gerçekten Fransızcada bildirim ve isteme kipinin yer değiştirebildiği çok az bağlam vardır. İsteme kipi yan tümceler dışında çok seyrek bulunur; burada kullanılışı da geniş ölçüde tümcecğin bir bileşeni olduğu tümce türü tarafından belli bir ana eylemin seçimiyle, olumsuzlamayla ve öteki etmenlerle belirlenir. Başka bir anlatımla, eylemin bildirim ve isteme kipleri nerdeyse bütünleyici dağılımdadır.

Şimdi Fransızca isteme kipinin, kip olarak tanımlanmasının doğru olup olmadığı sorunu çıkıyor ortaya. Daha genel bir biçimde (bu konuda Fransızca tek olmadığından) kip ile yan tümceleme arasındaki bağıntı nedir? Önce eylemin bir biçimi yerine ötekinin (örn. *vient/vienne*) seçiminin, tümcenin öteki sözdizimi özellikleriyle belirlendiği bağlamlarda, bir biçim yerine ötekinin bulunması kendi başına bir kip ayrımı taşıyamaz. Örn. *Je ne crois qu'il vienne* tümcesinde *vient* yerine *viene* kullanılması, isteme kipi ile bildirim kiplinin seçimiyle ilgili herhangi bir anlam ayrımı göstermez: Bu bağlamda konuşucu için bir seçenek yoktur. Öyleyse niçin *viene* eyleminin isteme kipi olduğunu söyleriz? Daha yansız bir terim kullanarak niçin isteme 'biçiminde' demiyoruz?

Bir dizi eylem biçiminin en başta, yan tümcelerde bulunduğu dillerde üç olasılıktan söz edilebilir: (1) A biçim dizileri ile B biçim dizilerinin dağılımı, bir ölçüde bütünleyici, bir ölçüde örtüşmüş olabilir ve karşıt durumda bulundukları bağlamlarda aralarındaki ayrım, bir kip ayrımı olabilir. Bu durum az da olsa, Fransızcada bulunur. Örn. bir kimse *Dieu vous bénit* ((Bildirimsel, 'Tanrı sizi korur') ile *Dieu vous bénisse* (İsteme kipi, 'Tanrı sizi korusun') tümcelerini birbiriyle karşılaştırabilir. Yunanca ve Latince'de isteme kipi ile bildirim kipi arasında daha büyük ölçüde bir karşıtlık vardı; ama Fransızcada olduğu gibi, birinin ya da ötekinin seçimi yan tümcelerinde çoğunda başka etmenlerce belirlenmişti (2). Yan tümcelerde A ya da B'nin bulunması tümcede başka yerde de gösterilen kip ayrımına denk düşer. Örn. *Je ne crois pas qu'il vienne* olumsuz tümcesi, *Je crois qu'il vient* olumlu tümcesinin görece güvencesine karşılık, konuş-

cunun kuşkularını dile getirir (Gerçekte iki tümcenin kipleri arasındaki bu ayrım, kimi bağlamlarda, yalnızca isteme kipi yerine bildirme kipi seçimiyle anlatılabilir. Ama açıklama için bu olgu göz ardı edilebilir). Bu bakımdan *Je ne crois pas qu'il vienne/Je crois qu'il vient* tümcelerinin durumunda, eylemin biçiminin içinde bulunduğu kip bağlamıyla uzlaşabileceğini söyleyebiliriz; aynı biçimde *He came yesterday* (Dün geldi) tümcesindeki eylemin biçimi *yesterday* (dün) zaman gönderimiyle uzlaşır. (3) Bir dizi yerine öteki biçimlerin bulunmasıyla, bunların belirlendiği bağlamın kipi arasında hiçbir bağlaşımla olmayabilir. Bu durumda bir kimse 'isteme kipi' terimini aşağı yukarı yalnızca yan tümcelerle sınırlı biçim kümesini anlatmak için kullansa bile, A ile B arasındaki ayrımı kip ayrımı olarak tanımlamaz. Yunanca ve Latince isteme kipi (Fransızcada olduğu gibi) geleneksel olarak bir kip gibi düşünülür, çünkü yukarıda tanımlanan koşullardan hem birincisini, hem ikincisini yerine getirir ama 'isteme' kendi başına kip sezdirimi taşımaz.

7.5.5 Görünüş

Görünüş terimi (Rusça *vid* sözcüğünün çevirisidir) önceleri Rusça ve öteki Slav dillerinde, eylemin çekiminde 'bitmişlik' ve 'bitmemişlik' ayrımını anlatmak için kullanılıyordu. 'Bitmiş' terimi Stoa dilbilgisi uzmanlarının Yunancada, bir ölçüde benzer bir kavram olan 'tamlanmışlık' teriminin kullanılışını anımsatmaktadır. Gördüğümüz gibi Stoa düşünürleri Yunanca eylem biçimlerinin çözümlemesinde zamanın gösterdiğinden başka türden ve ona ek bir zaman gönderimi olduğunun ayırdına varmışlardı (bkz. 1.2.5). Ama şimdi görünüş dediğimiz bu içgörü İskenderiye'liler ve onları izleyenlerce gözönüne alınmamıştı.

7.5.6 Bitmişlik ve Bitmemişlik

Rusçada bitmişlik ve bitmemişlik arasındaki ayrım iki tümceyle açıklanabilir. (1) *Ja procital roman* ve (ii) *Ja cital roman*. Her ikisi de (Dün akşam ne yaptınız? gibi bir soru karşılığı) 'Roman okudum' biçiminde çevrilebilirse de bunlar Rusçada eşdeğerli değildir. (i)'de (*pro-cital*) 'bitmişlik' kullanılmıştır, ikincide ise (*cial*) bitmemişlik; bir görünüşle ötekisi arasındaki seçimin yalnızca betimlenen durumun 'olgularınca' belirlenmediğini anlamak önem taşımaktadır. Rusça görünüş dizgesinde bitmişlik 'belirtili' terimdir, bitmemişlik ise buna karşılık 'belirtisizdir'. (İki görünüş arasındaki bu bağıntı bu

biçimlerin biçimbilgisel türeyişlerinden bağımsız olarak yürürlükte-
dir: birçok bitmişlik biçimi, karşılığı olan bitmemişlik biçimine önek
getirilerek türetilir: örn. *pro-cital/cital*; başka durumlarda bitmişlik
biçiminden sonek yoluyla türetilen bitmemişlik biçimidir, örn. *za-pis-al*
(bitmişlik): *za-pis-yv-al* (bitmemişlik) 'çizdirmek'. (i)'de bitmişlik
kullanılması okuma ediminin bittiğini (örn. kitabın bittiğini) anlatır.
Ama (ii) edimin tamamlanıp tamamlanmadığını söylemez; yalnızca
konuşucunun roman okumakla biraz zaman geçirdiğini söyleyebilir.

Rusçada olduğu gibi Yunancada da, bitmişlik, bitmemişliğe kar-
şıt olarak 'belirtilidir'. Ama Yunanca görünüş dizgesinde bir üçüncü
terim, geniş zaman (aorist) vardır. Bu kimi durumlarda hem bitmiş-
lik hem de bitmemişliğe karşıt durumdadır; bu üç terimli dizge, Hint-
Avrupa 'ana dilinin' de bir özelliği olabilir. Yunanca bitmişlik biç-
mi üç görünüşün en 'belirtili' olanıdır; bitmemişlik, bitmişlik açısın-
dan 'belirtisiz' olduğu halde 'geniş zaman' bitmemişlik açısından 'be-
lirtisizdir'. Gördüğümüz gibi Yunancada bitmişlik/bitmemişlik kar-
şıtlığı bir 'tamamlanma' karşıtlığıdır. Bu, Platon'un *Crito*'sundan
alınan şu tümceyle açıklanabilir: Şimdi karar veriyor olma zamanı
değil '(bitmemişlik, *bouleuesthai*), karar vermiş olma (bitmişlik, *be-
bouleûsthai*) zamanıdır'. Yunanca bitmişlik bir eylem ya da sürecin
tamamlanmasından ileri gelen bir *durumu* anlatır; bu bakımdan bi-
raz önce alıntıladığımız tümcedeki eylem *bebouleûsthai*, biraz aykırı,
ama şu andaki amaca uygun bir biçimde, 'bir karar verme durumun-
da olmak' gibi çevrilebilir. Bitmemişlik ile geniş zaman arasındaki
karşıtlık, betimlenen eylem ya da sürecin süresiyle ilgilidir. Geniş za-
man *bouleûseasthai* ('karar vermek' kararın bir anlık olup olmadığı
belirtilmeden) biçimine karşılık, bitmemişlik biçimi *bouleuesthai* 'ka-
rar verme sürecinde olmak' anlamına gelir. Bu bakımdan Yunanca-
da bitmişlik/bitmemişlik ve geniş zaman arasındaki üç terimli kar-
şıtlık iki ayrı ikili ayrımın sonucudur: bitmişlik (ya da tamamlan-
mışlık)/bitmemişlik ve sürekli/süreksiz. Görünüşle ilgili 'tamamla-
ma' ve 'süre' kavramları, birlikte ya da tek başına, birçok dilde var-
dır.

Genel olarak görünüş terimi kapsamına alınan başka kavramla-
rı tartışmayacağız (yineleyici, ya da yineleyen, anlık, alışkanlık, baş-
lama vb.). Bu birkaç örneği sıralamak görünüş ulamının birçok tür-
den ayrım olasılığı içerdiğini göstermeye yeter. Zaman ayrımları gi-
bi, bunların tümü süremle ilgilidir; ama (Hockett'in söylediği gibi)
'süremdeki yerinden çok bir eylem olay ya da durumunun süremle
ilgili dağılımı ya da sınırlarıyla' ilgilidir. Zamanın tersine 'görünüş'
gösterici bir ulam değildir; sözcenin zamanına göre düzenlenmez.

7.5.7 İngilizcede görünüş

İngilizcede zaman ve kiple birleşen iki görünüş vardır: 'bitmiş' (*I have/had read the book/Kitabı okudum/okumuştum*) ve 'sürekli' (*I am/was reading the book/Kitabı okuyorum, okuyordum*). Bunlar, yalnızca kabaca karşılaştırılabilen, yukarda tartışılan Yunancadaki iki görünüş ayrımının tersine, birbirleriyle de kolaylıkla birleşirler. (*I have/had been reading the book, Kitabı okumaktaydım, okumakta imişim*) İngilizcede daha sınırlı dağılımda başka birkaç görünüş ayrımı da vardır; 'alışkanlık' (yalnızca geçmiş zamanda bulunur: *I used to read, Okurdum*) ve 'dönüştürücü' de (yalnızca edilgen yapıyla sınırlıdır: *I got killed, Öldürüldüm*) bunun içindedir. Görünüş ulamının (kip ile zamanın da) daha ayrıntılı bir incelemesi için kaynakçada sıralanan son zamanlarda yayınlanan birçok kitaba başvurulabilir. Burada daha genel, kuramsal yönden ilginç bir iki noktadan söz edilebilir.

İngilizcede eylemlerin çoğunun süreklilik biçimini aldığı durumlarda bile, olağan olarak süreklilik görünüşünde bulunmayan kimi eylemler vardır. 'Süreklilik dışı' denilen kimi eylemler arasında *think* (düşünmek), *know* (bilmek), *understand* (anlamak), *hate* (nefret etmek), *love* (sevmek), *see* (görmek), *taste* (tad alma), *feel* (duyumsamak) vb. anılabilir. Bunlarda ortak olan en çarpıcı özellik 'durumcul, olmalarıdır; bir iş, olay ya da süreçten çok bir durumu anlatırlar. Sürekliliğin en yaygın işlevi 'süreyi' anlatmak olduğundan 'durumcul' eylemlerin süreklilikle birleşmelerinin doğal olduğu söylenebilir; sürenin anlamı bu eylemlerin genel anlamı içinde, aslında vardır. Bu İngilizcede birçok eylemcil sıfat için de doğrudur. **The book is being very heavy* tümcesi olanaksız değilse de olağan dışıdır. Ama bir durum ya da niteliği değil bir etkinliği anlattıklarında ('olmak' eyleminin) süreklilik biçimiyle kullanılan kimi sıfatlar da vardır: *John is being very good now* (John bugünlerde iyi görünüyor) Eylem ve sıfatlar arasındaki ayrımla ilgili aşağıdaki genel tartışmamızda, durum ve etkinlikler arasındaki bu ayrıma, yeniden döneceğiz (bkz. 7.6.4). Burada bütün 'süreklilik-dışı' eylemlerin, gerçekte belli durumlarda süreklilik görünüşünü alabileceğine dikkati çekmeliyiz. İngilizcede süreklilik görünüşünü durumcul eylemlerle kullanabileceğimiz durumlardan birisi, bunları belli bir amaçla, bir 'etkinlik eylemi' olarak 'yeniden sınıfladığımız' durumlardır: Olağan dışı bile olsa *I am having a headache* (Başım ağrıyor) gibi bir tümce bile, uygun durumlarda bir etkinlik olarak yorumlanabilir. Ayrıca İngilizcede süreklilik-dışı eylemlerin geçmiş zaman ya da kipliklerden biriyle birleştiklerinde zorunlu olarak durumcul olmadıklarına dikkat edilmelidir: *As soon as I saw him I knew that there was something wrong;*

(Onu görür görmez kötü birşey olduğunu anlamıştım); *You will feel a slight pain when I insert the needle* (İğneyi soktuğumda hafif bir ağrı duyacaksınız). Bu tümcede *know* ve *feel* eylemleri bir olaya gönderimde bulunurlar, durumun kendisine değil de başlangıcına gönderimde bulunurlar.

7.5.8 Zaman ve görünüşün kesişmesi

Daha önce İngilizcede (ve öteki dillerde) zaman ve kip arasındaki ayrımın gelecek süremi açısından kesinlikle belirlenemediğini görmüştük. Görünüş de zaman ve kiple 'kaynaşır'. Örn. bitmişlik *just* (biraz önce) ile çok yakın geçmişi anlatmak için kullanılır (*I have just seen him/Onu biraz önce gördüm*); dolaylı anlatımda 'geçmişte geçmişi' oluşturur. (Nasıl *He said he was reading, I am reading* tümcesine karşılık olursa, *He said he had seen him the day before yesterday, I saw him yesterday* tümcesine karşılık olabilir); ve Palmer'in bu konu ile ilgili düzenlemesini yinelersek, geçmiş ve geçmiş-dışı bitmişlik biçimleri, 'daha önce başlayıp süremde bir noktaya değin süren dönemleri anlatır; bu şimdiki zamanda şimdiki andır, geçmiş zamanda ise geçmiş süremde bir noktadır'. İngilizce bitmişliğin bütün bu özellikleri, bunun hiç değilse kimi durumlarda bir görünüş olmaksızın çok ikincil, göreceli bir zaman olduğu yolundaki geleneksel görüşü destekler. Süreklilik de özellikle görünüşsel değildir ama kiple ilgili anlamları olabilir: özellikle niyeti anlatabilir (örn. *I am going to London tomorrow*, Yarın Londra'ya gidiyorum).

Zaman, kip ve görünüş, İngilizce yanında birçok başka dil de de 'kaynaşır'. Bunun nedeni, bir ölçüde kimi kavramların, gördüğümüz gibi, kip, görünüş ya da sürem yönünden sınıflandırılabilmesidir; bir ölçüde de bu dillerin anlam yönünden çözümlenmesinde açıkça, zaman kip ya da görünüş adıyla dizgesel olarak biçimbilgisel ve sözdizimsel karşıtlıklarla yaptığımız ayrımlardan daha çok ayrım kabul etmemizin gerekli olmasıdır. Bu üç ulamdan hiçbirisi insan dili için temel değildir ve değişik diller sürem, kip ve görünüş kavramlarını kümeleme ya da birbirinden ayırma yönünden epeyce ayrılırlar. Bu kavramlar ancak bükün ya da parçacık kullanımı gibi düzenlerle anlatıldıkları zaman dilbilimciler bunlardan *dilbilgisel* kavramlar olarak sözederler. Sözelimi süremle ilgili gönderimin 'dün', 'yarın', 'şimdi', 'sonra' vb. sözcüklerle seçimli olarak ayrıldığı birçok dil vardır. Bu olağan durumda zaman olarak düşünülemez. Bunun gibi tümcenin çeşitli kip durumları İngilizcede kiplikler yerine ya da onlara ek olarak *certainly* (elbette), *probably* (herhalde), *perhaps* (belki de) gibi belirteçliklerle anlatılabilir.

Bu bölümü bitirmeden önce, burada sunulan zaman, kip ve görünüş açıklamasının oldukça kısa ve yer yer aşırı yalınlaştırılmış olduğu belirtilmelidir. Özellikle, belli bir bağlamda bu dilbilgisi ulamlarının birinin anlamının, bu ulamın tümcede sözdizimi yönünden bağıntılı olduğu belirteç ya da belirteç öbekleriyle daha kesin biçimde saptanabileceği ya da belirlenebileceğine ilişkin önemli olgudan hiç söz edilmemiştir.

7.6 Söz Bölükleri

7.6.1 Geleneksel tanımlamadaki kısır döngü

Geleneksel söz bölümü tanımlarına ilişkin, en yaygın eleştirilerden biri, bu tanımların döngüsel olmalarıdır. Örneğin adlar kümesi 'kavramsal' terimlerle, öğeleri kişi, yer ve nesneleri anlatan sözcük öğeleri kümesi olarak tanımlanırsa (geleneksel dilbilgisinde adın tanımlanma biçimlerinden birisi budur), tanımın Türkçe *doğruluk*, *güzellik*, *elektrik* vb. sözcüklerin durumunu belirlemek için döngüsel olmaksızın uygulanamayacağı belirtilmektedir. Döngüsellik *doğruluk*, *güzellik* ve *elektriğe* 'nesne' dememizin tek nedeninin, Türkçede bunları anlatan sözcüklerin ad olmasından ileri gelmesindendir.

Döngüsel olma eleştirisi, 'biçimsel' ve 'kavramsal' tanım ayrımını, İngilizce ve öteki dillerde söz bölüklerinin 'kavramsal tanımlarının' ana sözdizimi kümelerinin öğelerini değilse de adlarını belirleme olasılığını göz önüne aldığımızda gücünü yitirir. Türkçe için 'biçimsel' nedenlerle X, Y ve Z (ve başka kümeler) sözdizimi kümelerini belirlediğimizi düşünelim. (bkz. 4.2.9) ve bu kümelerden her birinin öğelerinin, dilbilgisiyle ilgili sözlükçe ya da sözlükte sıralandığını düşünelim:

X = {çocuk, kadın, çimen, atom, ağaç, inek, doğruluk, güzellik, elektrik,...}

Y = {gel-, git-, öl-, ye-, sev,...}

Z = {iyi, güzel, kırmızı, zor, yüksek, alçak,...}

Sözlükçeye başvurarak dildeki her bir sözcüğün hangi kümeden olduğuna karar verebiliriz. X kümesinin bütün üyelerinin ('nesne' ayrı, fiziksel bir şey gibi yorumlanırsa,) kişi, yer ve nesneleri anlatmadığı doğrudur. Ancak kişi, yer ve nesnelere gönderimde bulunan sözcüklerin tümünün (ya da büyük çoğunluğunun) X kümesine girdiği yine de doğrudur; durum böyleyse X'e ad kümesi diyebiliriz. Başka bir anlatımla, bir biçimsel X kümesi ve 'kavramsal' A kümesi var; kapsamları aynı değil ama A tümüyle ya da büyük ölçüde X'in içindeyse o zaman X'e A'nın kavramsal tanımının usa getirdiği ad verilir. Bu nedenledir ki, öge olarak yalnızca *çocuk*, *kadın* vb. değil, *doğru-*

luk, *güzellik* vb. sözcükleri içeren sözcük kümesine Türkçede uygun olarak ad kümesi denilir. Adın böyle tanımlanmadığı herhangi bir dilin bulunup bulunmadığı deneysel bir sorundur. Adın insan dilinin evrensel bir ulamı olmadığı yolunda, dilbilimcilerin öne sürdüğü görüşler, üyelik ölçütleri ile kümeleri adlandırma ölçütleri arasındaki ayrıma dikkat etmemek yüzünden başarısızlığa uğrar. Uygulamada dilbilimciler belli bir dilde bir küme yerine ötekinin ad kümesi olduğunu doğru olarak belirlemede çok az güçlük çekerler. Göreceğimiz gibi durum geleneksel dilbilgisinde kabul edilen öteki söz bölükleri açısından biraz değişiktir. Ancak biçimsel ve kavramsal tanım arasındaki ayrım orada da uygulanabilir.

Tanımlarda kullanılan ölçütlerin (en başta oluşturuldukları Yunanca ve Latince içinde) dar bir dil çevresi dışında geçerli olmamaları bakımından açıkça dil-bağımlı olmaları da önemli bir eleştiri konusudur. Bu nokta, D. Thrax'ın sunduğu (ve Batı dilbilgisi geleneğinde ondan sonra gelenlerin çoğunca benimsenen, bkz. 1.2.5) ad, eylem ve ilgeç tanımları yönünden açıklanabilir: '*Ad*, bükünleri olan, bir kişi ya da nesneyi anlatan söz bölümüdür', '*eylem*, durum bükünü bulunmayan, zaman, kişi ve sayı çekimine olanak veren, bir etkinlik ya da edilginliği anlatan söz bölümüdür'; '*ilgeç*, sözcük yapımında ve sözdizimsel kuruluştaki bütün öteki söz bölüklerinden önce kullanılan bir sözcüktür'. Ad ve eylem yalnızca belirledikleri açısından, 'kavramsal' olarak değil, bükün özellikleri yönünden de tanımlanmaktadır; oysa ilgecin tanımı görece durum bakımından oldukça değişik bir niteliği (hem biçimbilgisel, hem de sözdizimsel yapılarda) anlatmaktadır. Örneğin bükün, dilin evrensel bir özelliği olmaktan uzaktır; ikincisi, bükünleri olan diller durum, sayı ve zaman ulamlarını zorunlu olarak bulundurmazlar; ve geleneksel dilbilgisinde durum ve ilgeçler arasına çizilen kesin ayrım genel sözdizimi kuralında sürdürülmez (bkz. 1.2.5, 7.4.1, 7.4.7). D. Thrax'ın tanımlarının yanıtlamak istediği soru şöyle düzenlenebilir: Dildeki tümcelerın sözcüklere ayrıldıkları düşünülürse, her bir sözcük hangi kümeyle ayrılacaktır? Sınıflandırma için dilbilgisel ölçütler, temelde sözcüklerin yüzey yapısıyla ilgili özelliklere dayanıyordu.

Dünya dillerinin dar bir çerçevesi dışında uygulanması istenen herhangi bir genel söz bölükleri kuramının, derin ve yüzey yapıyı açıkça kabul etmesi ve söz bölüklerini yüzey yapıda sözcük kümeleri olarak değil, tümcelerın derin yapısının bileşenleri olarak tanımlaması gerektiği baştan kabul edilebilir (bkz. 6.6.1). Bu bölümün geri kalan kısmında geleneksel söz bölüklerinden herhangi birinin ya da tümünün bu biçimde tanımlanıp tanımlanamayacağı ile ilgileneceğiz.

7.6.2 Ana söz bölüklerinin sözdizimsel işlevleri

Geleneksel dilbilgisinde derin ve yüzey yapı sözdizimi ayrımı açıkça yapılmamıştı. Ama hiç değilse bir ölçüde, bütün karmaşık tümcelerin ve çeşitli bildirim dışı tümce, tümcecik ve söz öbeklerinin yalın, kip yönünden belirtisiz tümcelerden çıktığı varsayımında bu ayrım örtülü olarak bulunuyordu. Ayrıca, ana söz bölükleri, yalın tümcelerde kimi tipik sözdizimsel özelliklerle ilgili görülüyorlardı; bu, kimi dilbilgisi uzmanlarınca söz bölüklerinin belli bir dildeki raslantısal, bükünsel özelliklerinden daha önemli bir nitelik olarak düşünülüyordu (bkz. 7.1.2). Her yalın tümcenin iki bölümden oluştuğu belirtiliyordu: Özne ve yüklem. Özne, zorunlu olarak bir ad'dı (ya da ad yerine geçen bir adıldı). Yüklem ise içinde bulunan söz bölüğü ya da bölüklerine göre üç türden birine ayrılıyordu: (i) geçişsiz eylem, (ii) *nesneli* geçişli eylem, (iii) '*olmak*' eylemi (ya da başka bir koşul) ile *tümleç*. Nesnenin özne gibi bir ad olması gerekir. Tümleç ya sıfat ya da ad olabilir.

'Özne', 'yüklem', 'nesne', ve 'tümleç' kavramları bundan sonraki bölümde tartışılacaktır. Şimdi bunları, oldukları gibi kabul edeceğiz ve bundan önceki paragrafta belli söz bölükleriyle bağlantılı olduklarına ilişkin yargıların hiç değilse, İngilizce için doğru olduklarını varsayacağız. Bunlar şu tümcelerle açıklanabilir:*

- (1) Ayşe koşar.
- (2) Ayşe balık pişirir.
- (3) Ayşe güzeldir.
- (4) Ayşe bir çocuktur.

Zaman, kip, görünüş, sayılabilme ve belirlilik ayrımlarını bir yana bırakarak, bu tümceleri aşağıdaki dilbilgisi kuralları ve ilgili sözlükçe yoluyla uygun yapısal betimleme ile üretebiliriz:

Dilbilgisi

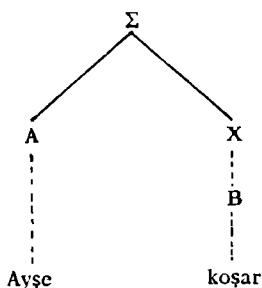
- (i) $\Sigma \rightarrow A + X$
- (ii) $X \rightarrow \begin{cases} \{B \\ \{C + A \\ \{D + Y \end{cases}$
- (iii) $Y \rightarrow \begin{cases} \{E \\ \{A \end{cases}$

Sözlükçe

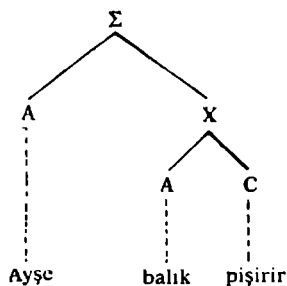
- A = {Ayşe, balık, çocuk,...}
 B = {koş,...}
 C = {pişir,...}
 D = {olmak}
 E = {güzel,...}

* Örnekler Türkçeleştirilmiştir (ç.n.)

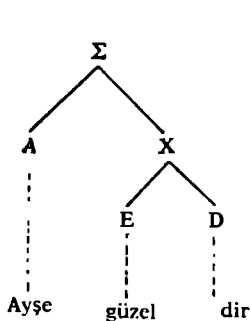
Bu tümcelerin temeldeki bileşen yapılarının çizgisel bir simgelemesi çizit 17'de verilmiştir. Görüleceği gibi X ile Y yardımcı eylem simgeleridir; bunların tek işlevi budağı adlandırmak (bkz. 6.3.1) ve dört tümce üst düzeyde sözdizimsel yönden eşdeğerli iken, yalnız (3a) ve (3b)'nin bileşen yapısının alt düzeyinde eşdeğerli olduklarını göstermektedir:

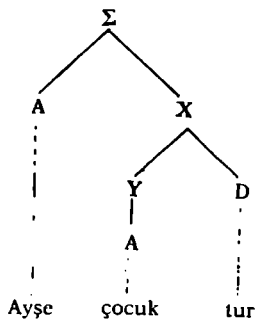
(1)

(2)

(3a)

(3b)

Çizit 17.

Geleneksel söz bölüklerinin adları yerine A, B, C, D, ve E simgelerini nedensiz olarak kullanmamız dışında, biraz önce önerdiğimiz kurallar, çeşitli yalın bildirim tümcelerinin yapılarına ilişkin olarak yukarıda sözü edilen geleneksel düz tümceleri düzenler. Şimdi ortaya çıkan sorun geleneksel söz bölüklerini ya da bunların işlevlerini, yalnızca dört tümce türü arasında geçerli bileşen yapısı ilişkilerine dayanarak belirlemenin olanaklı olup olmadığıdır. Bu sorunun yanıtı açıkça 'olumludur'. A kümesi ad kümesidir çünkü bileşen yapısının üst düzeyinde bütün tümcelerde ortak olan tek bileşen kümesidir bu;

B adlarla doğrudan tümce oluşturmak için (yardımcı eylem budağı altında) birleşen tek tümcedir bu nedenle geçişsiz eylemler kümesidir; C kümesinin üyeleri yüklemli oluşturmak için (X), başka bir kümeyle değil adlarla (A) birleştiklerinden, C geçişli eylemler kümesidir; D ise koşaç kümesidir çünkü hem adlarla hem E ile birleşir ve bu nedenle sıfat kümesidir.

Kuşkusuz bu tartışma, söz bölüklerinin sözdizimsel işlevlerine ilişkin geleneksel görüşün içerdiği belirli varsayımlara dayanır. Daha genel bir söz bölükleri kuramının oluşturulmasında, bu varsayımlardan en azından ikisine karşı çıkılması gerekir: birincisi koşacın ya da 'olmak' eyleminin durumuyla ilgilidir; ikincisi ise eylem ve sıfatlar arasındaki ayrımın evrenselliği ile ilgilidir.

7.6.3 'Olmak' eylemi

Birçok dilde 'Ayşe güzeldir' ve 'Ayşe çocuktur' tümcelerinin 'Ayşe güzel' ve 'Ayşe çocuk' biçimini alacakları, iyi bilinen bir olgudur; başka bir anlatımla, yüklemcil sıfat ya da ad, bir *koşaç* olmadan özne-adla birleşir.* Hint-Avrupa dillerinde bile 'olmak' eyleminin koşaç işlevi ikincil bir gelişme gibi görünür. 'İlk' durum çağdaş Rusçadan örneklerle açıklanabilir: *Marija krasivaja* (Mary güzeldir) ve *Marija rebënok* (Mary bir çocuktur); burada *krasivaja*, sıfatın *Marija* ile uyumlu dişil biçimidir, *rebënok* (yalın durumda) bir addir. Latince ve Yunancada 'olmak' eylemi bu tür tümcelerde seçmeliydi. Ancak bunları geçmiş zaman yaparsak (ya da bildirim kipinden başka bir kip kullanırsak) Rusçada (*byla, budet* vb.), Latince (*erat* vb.) ve Yunancada (*ên* vb.) zorunlu olarak 'olmak eyleminin' uygun biçimini taşıyacaklardır.

Bu olgu 'olmak eyleminin' Rusça, Yunanca ve Latince de koşaçla ilgili temel işlevinin, yüzey yapıda zaman, kip ve görünüşü belirtmek için çıkak görevi yaptığını gösterir. (*Locus* (çıkak) yaygın teknik bir terim değildir. Bir sözdizimi ayrımının açık izini taşıyan yüzey yapı ögesini anlatmak için kullanılmaktadır). Başka bir anlatımla, 'olmak' derin yapının bir bileşeni değildir (genellikle eylemin taşıdığı), kimi ayrımların belirlenmesi için, bu ayrımları taşıyacak başka eylem ögesi bulunmadığında Rusça, Yunanca ve Latince'nin dilbilgisi kurallarınca üretilen anlam yönünden 'boş', 'dışlak' bir eylemdir. 'Zaman, kip ve görünüş yönünden 'belirtisiz' olan tümcelerde (Örn. Ayşe güzeldir) 'dışlak' bir taşıyıcıya gerek yoktur.

Rusça ve Latince de koşacın işlevine ilişkin bu açıklama, kip, zaman ve görünüş yönünden 'belirtili tümleçlerle', bu yönlerden 'belir-

* Türkçede de koşacın seçmeli olduğu açıktır (ç.n.)

tisiz' tümcelerinde 'olmak eylemi' bulunan İngilizce ve öteki diller için de genelleştirilebilir.

İngilizcede *Do they come regularly?* (Düzenli gelirler mi?), *He doesn't eat fish* (O balık yemez) tümcelerindeki dışlak yardımcı eylem (*do*) gibi, koşacı 'olmak eyleminin', salt dilbilgisel 'dışlak' bir biçimi olarak düşünmenin yararlarından birisi, *uzun boylu adam* gibi ad öbeklerinin, koşacı silme gereği olmaksızın *adam uzun boyludur* gibi tümcelerin temelinde bulunan söz öbeği belirleyicilerinden dönüşüm yoluyla türeyebilmesidir (karş. 7.6.2). Tümceler derin yapısına 'olmak' eylemi getiren İngilizce dilbilgileri, bu ögenin yüzey yapıda çeşitli durumlarda silinmesi için, zorunlu olarak birçok dönüşüm kuralları içerecektir.

Daha önemli bir nokta 'olmak eyleminin' *Mary is beautiful* gibi tümcelerde (*Mary cooks fish* tümcesindeki *cook* eyleminin tersine), yalnızca sınırlı bir dizi başka eylemle, özellikle *become* (olmak, oluşmak) ile karşıtlık içinde olmasıdır. *Become* yerine *be* (olmak) kullanılması, başka bir dilbilgisel karşıtlıkta (durumcul-durumcul olmayan görünüş) 'belirtisiz' yerine 'belirtili' teriminin seçimine dayanır. Bu noktaya biraz sonra döneceğiz (8.4.7). Şimdilik 'olmak eylemini' İngilizcenin temeldeki bileşen yapısından kaldırmak için genel bir sav ileri sürmüş olmamız yeter. Koşaç türünde 'olmak eylemi' bulunan öteki diller için de aynı sav ileri sürülebilir. Şimdi genel sözdizimi kuramında eylem ve sıfatlar arasındaki ayrıma dönebiliriz.

7.6.4 Eylem ve sıfat

Daha önce gördüğümüz gibi, sıfatlar Platon ve Aristo tarafından 'eylemlerin' bir alt kümesi olarak, İskenderiyeliler ve onlardan sonra gelenlerce ise 'adların' bir alt kümesi olarak düşünülüyordu; ad, eylem ve sıfat (bağımsız söz bölükleri olarak) üçlü ayrımı ortaçağa değin kurulamamıştı (bkz. 1.2.5). Yunanca ve Latince de sıfata ilişkin bu tutum ayrımı, derin ve yüzey yapı arasındaki ayrım açısından kolaylıkla açıklanabilir: Yunanca ve Latince de sıfat ile adı birlikte kümelemenin temel nedeni, her ikisinin de sayı ve durum bakımından çekime uğramasıdır. Ancak sıfat çekimi açıkça bir yüzey yapı sorunudur: Sayı ve durumu (ve cinsi), nitelediği ad'dan dönüşüm kuralları yoluyla çıkarılır. Bunun dışında Yunanca ve Latince de sıfatın durumu, sıfat ile ad arasında uyum bulunmayan İngilizcedeki sıfatın durumundan çokça değişik değildir. Platon ve Aristo hem sıfat, hem eylemin en tipik işlevinin yükleme olduğunu, oysa adın en belirgin işlevinin yüklem öznesini adlandırmak olduğunu düşünüyordular. Sıfatı eylemle birlikte kümelendirmelerinin nedeni buydu;

mantıkçılar da aynı görüşü benimsemişlerdi. Öte yandan ortaçağdan beri birçok dilbilgisi uzmanı, eylem ve ad arasına olduğu gibi, sıfat ve eylem arasına da kesin bir ayırım çizmişlerdir. Bu bakımdan genel sözdizimi kuramında sıfatı eylemden ayıranın, eğer varsa, ne olduğunu soracağız. Kolay olması için İngilizceden örnek verebiliriz.

İngilizcede geleneksel biçimde sıfat ve eylem olarak gönderimde bulunulan sözcük kümeleri arasında en açık iki ayırımın ikisi de бүкүнүн yüzey yapısıyla ilgilidir: (1) sıfat yüklemcil durumda kullanıldığında, zaman, kip ve görünüş ayrımlarıyla ilgili eylem soneklerini almaz; bunun yerine dilbilgisince (*be, become* vb.) gerekli бүкүн soneklerini taşımak için bir 'dışlak eylem' üretilir. Örn. karşı. *Mary is beautiful* (Mary güzeldir), *Mary would have been beautiful* (Mary güzel olacaktı), *Mary dances* (Mary danseder), *Mary would have danced* (Mary dans edecekti); oysa şu tümceler olanaklı değildir: **Mary beautiful-s*, *Mary would have beautiful-ed*, (2) Ad öbeğinde eylem seyrek olarak niteleyen durumuna getirilir; ama bu sözdizimsel durumda bulunursa, sıfatların tersine *-ing* sonekini taşır: *the beautiful girl* (güzel kız), *the singing girl* (şarkı söyleyen kız); ama *the *beautiful-ing girl* ya da **the sing girl* olmaz.

Söz bölüklerinin 'kavramsal' incelenmesinde sıfatların 'nitelikleri', eylemlerinse 'iş' ya da 'durumları' anlattığı söylenir. Ama bir nitelik ile bir durum arasındaki ayırım (tümüyle düşsel değilse) bir iş ve durum arasındaki ayırmadan daha az çarpıcıdır. Örn. bir kimse *know* (bilmek), *exist* (var olmak), *happy* (mutlu), *young* (genç) vb. sözcüklerin duruma mı, niteliğe mi gönderimde bulunduklarını merak edebilir. Ama bir yandan *know* ile *exist*, öte yandan *happy* ile *young* sözcüklerinin dilbilgisel yönden bir kümeden oldukları kuşkusuzdur. Bu sorun, bundan önceki paragrafta tartışılan ölçütlerle belirlenmiştir bizim için. Ancak Çince gibi bu ölçütlerin gerçek olmadığı birçok dil vardır; dilbilimciler bu tür dillerde sıfat ile eylem arasında bir ayırım olmadığını, durumcul eylemlerle etkinlik eylemleri arasında bir ayırım bulunduğunu söylemek eğilimindedirler.

Durumcul eylemlerle etkinlik eylemleri arasındaki ayırım İngilizcede de geçerlidir. Daha önce gördüğümüz gibi, İngilizcede süreklilik anlatan biçimlerde olağan olarak bulunmayan kimi durumcul eylemler vardır (bkz. 7.5.7), bunlara karşılık süreklilik anlatan durumlarda rahatça kullanılan İngilizce eylemlerin çoğuna 'etkinlik' eylemleri denilebilir. Durum eylemleri ile etkinlik eylemleri arasındaki bu görünüş ayrımı, İngilizce sıfatlarda benzer bir ayrımla eşleştirilebilir. Birçok İngilizce sıfat yüklemcil durumda bulunduklarında süreklilik görünüşünü almamaları bakımından durumcudur (Örn. *Mary is beautiful*, **Mary is being beautiful* değil). Ama uygun

durumlarda süreklilik durumunda rahatça kullanılan birçok sıfat vardır *Mary is being silly now*/Mary şimdi aptallık ediyor). Başka bir anlatımla, durumcul olmak sıfat kümesi için olağan, ama eylemler için olağan dışıdır; süreklilik görünüşüyle rahatça birleşme olasılığı İngilizce sözdiziminin daha başka birçok özelliği ile bağıntılıdır: özellikle *What did she do?* (O ne yaptı?), *What is she doing?* (O ne yapıyor?) gibi bir soruya yanıt olarak bulunma gücüyle ilgilidir...

İngilizcede (sıfatlardan ayrı olarak) 'durumcul eylemlerden' ve (eylemlerden ayrı olarak) durumcul olmayan sıfatlardan söz ederiz, çünkü durumcul/durumcul-dışı görünüşsel karşıtlığı genel olarak, söz bölümünün geleneksel yönden tanımında önemli kabul edilen çekim ayrımlarına uygun düşer ama özel durumlarda bunlarla çatışma halindedir. Ancak eylem ve sıfatın 'etkinlik' ve 'nitelik' yönünden kavramsal tanımlarıyla uyuşan, eğer böyle birşey varsa, görünüş karşıtlığıdır.

7.6.5 Belirteç

Belirtecın tipik geleneksel bir tanımı şöyle yapılabilir: Belirteç bir eylemi, sıfatı ya da başka bir belirteç ya da belirteç öbeğini nitelemeye yarayan bir söz bölümüdür.

Bu tanıtmda dikkat edilmesi gereken birinci nokta, terimbilgisel bir konudur. Latince *ad-* (Yunanca *epi-*) öneki, 'bitişik ve niteleyen' olarak çevrilebilir. Ama sıfatın da anlamı budur (Yunanca *epithetos*). Sıfat geleneksel dilbilgisinin asıl niteleyicisi idi. Ad'a bitişikti ve onu niteliyordu (ve daha önce tartışılan nedenlerle, Aristo-sonrası dönemde bir tür ad olarak düşünölüyordu). Bu nedenle sıfat bir ad niteleyeni (adıl) idi, belirteç ise bir eylem niteleyeni (eylemcil) idi. Ancak, yukardaki tanım, eylemlerin nitelenmesine olduğu ölçüde, sıfatların nitelenmesine de yer vermektedir. Sorun geleneksel belirteç teriminin (bu gerçekte Priscianus ve Thrax'ın tanımıdır) örtülü bir biçimde eylemin daha önceki, geniş anlamına dayanmasıdır. Başka bir anlatımla (daha dar, çağdaş bir anlamda) sıfat ile eylemlerin öteki ana sözdizimi kümelerinin üyeleriyle birleşebilme özelliklerini dile getirmek amacıyla, aynı ana sözdizimi kümesinin üyeleri olarak düşünölmeleri gerektiği önceden varsayılıyordu. Biz sıfat ile eylemlerin birçok ortak yanları bulunduğunu ve (İngilizce de içinde olmak üzere) birçok dilde aynı derin yapı ulamının üyeleri olarak bir araya getirildiklerini daha önce görmüştük.

Yukarda sunduğumuz belirteç tanımında dikkate almamız gereken ikinci nokta şudur: Belirtecın (öteki söz bölüklerinden daha tipik bir biçimde), bir belirtecın ötekini nitelemesi anlamında, yinelemeli

bir ulam olduğunu usa getirir. Örn. *Extraordinarily ve well* (olağanüstü, güzel) sözcükleri, ikisi de, *Mary dances extraordinarily well* (Mary olağanüstü güzel danseder) ve *Mary cooks fish extraordinarily well* (Mary olağanüstü güzel balık pişirir) gibi tümcelerde belirteçtir (sırayla derece ve tarz belirtecidir); *extraordinarily*, içmerkezli *extraordinarily well* söz öbeğinde *well* belirtecini niteler. Yalnız tümcelerdeki bu birleşebilme olasılıkları nedeniyledir ki, Jespersen ve Hjelmslev kendi söz bölükleri kuramını (birbirinden bağımsız olarak ve bu tartışmada göz önüne alınması gerekmeyen kimi ayrımlarla) 30 yıl kadar önce kurmuşlardır. Görüşlerinin kısa bir özetini biraz sonra sunacağız. Şimdi önce, belirteçler üzerinde biraz daha duralım: Geleneksel dilbilgisinde belirteçler çok ayrıksı bir küme oluştururlar ve herhangi bir genel sözdizimi kuramının, aynı sözdizimi kümesinin üyeleri olarak, geleneksel anlamda 'belirteç' diye tanımlanan bütün biçimleri bir araya getireceği kuşkuludur. Bu noktada dikkatimizi 'tarz' belirteçleriyle sınırlayacağız.

İngilizcede ve kimi öteki dillerde çoğu tarz belirteçleri sıfatlardan ayrıdır ve biçimbilgisel olarak onlarla bağıntılıdır (karş. *beautifully, beautiful* vb.). Ayrıca, çeşitli koşut kuruluşlarda ilgili 'sıfatlarla' bağıntılıdır: *Mary is a beautiful dancer* (Mary güzel bir dansçıdır), *Mary dances beautifully* (Mary güzel danseder). Tarz belirteçleriyle, sıfat arasında dizisel bir karşıtlık olasılığı bulunmadığından, bunlar aynı söz bölüğünün bağlam yönünden belirlenmiş değişkenleri olarak kabul edilebilir. *Beautiful* gibi sıfatlara *-ly* belirteç sonekinin eklenmesi (ve *good* sıfatının *well* olarak yeniden yazımı) derin yapı çözümlemesini tümcelerin yüzey yapısına dönüştüren kurallarla düzenlenmelidir. Başka bir deyişle, 'belirteçlik' (terimin geniş anlamıyla) bir eylemin başka bir eylem tarafından nitelenmesini anlatır, burada niteleyen eylem zorunlu olarak değil ama tipik olarak bir sıfattır. Bütün sıfatlar belirteçlik konumunda bulunmazlar: karş. **The light shone greenly* vb. Buna karşılık kimi sıfatlar yalnızca sıfatın bir belirteçlik işlevi bulunduğu yapılardan dönüşüm yoluyla türetilen kuruluşlarda ad niteleyeni olarak bulunurlar: karş. *a rapid movement* (hızlı bir devinim), *move rapidly* (hızlı devinmek). Ancak İngilizcede sıfatların çoğunluğu derin yapıda hem adları hem eylemleri niteler.

7.6.6 Söz bölüklerinin ulam yönünden yorumlanması

Belirteci tartışırken birkaç yıl önce Jespersen ve Hjelmslev tarafından öne sürülen söz bölükleri kuramlarından söz ettik. Bu kuramlar son yıllarda (bir ölçüde kavramsal dilbilgisine ilgi yokluğunun sonucu)

birçok dilbilimci tarafından bir yana bırakılmışlardır. Dönüşümlü sözdiziminde derin ve yüzey yapı arasındaki ayrımı düzenleme olasılığı karşısında, bu kuramlar genel sözdizimi kuramında yeniden önem kazanmışlardır. Bunların kökleri geleneksel dilbilgisindedir ve birçok dilden elde edilen kanıtlara dayandırılmışlardır.

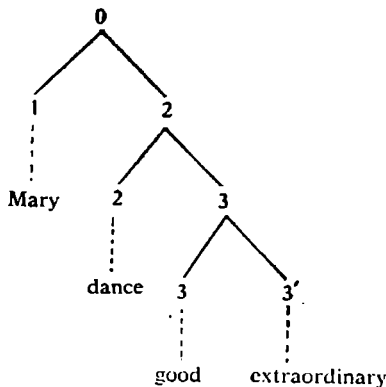
Hjelmslev'den çok Jespersen'in düzenlemesine değineceğiz. (Aslında kimi ayrıntılarda Hjelmslev'inki daha ince bir düzenlemedir), ama Jespersen'in terimlerini kullanmayacağız; çünkü bu terimlere bu kitapta verilen anlamlarla çelişiktir ve karışıklığa yol açabilirler. Jespersen için adlar *birinci dereceden* ulamlardı; eylemler (sıfatlar da içinde olmak üzere) *ikinci dereceden* ulamlardı; belirteçler ise *üçüncü derecedendi*. Burada, derece dediğimiz kavram, söz konusu ulamların birleşme özellikleri açısından tanımlanır. Her bir ulam, en tipik yalın yapılarda, 'daha üst' dereceden bir ulamla nitelenir. Adlar (sıfatları da içine alan) eylemlerle nitelenir; bu bakımdan *adıl* ulamlardır. Eylemler belirteçlerle nitelenir; bu bakımdan *bitişik-adıl* ulamlardır, belirteçler ise başka belirteçlerle nitelenir. Söz bölüklerinin (Jespersen ya da Hjelmslev'in gönderimde bulunduğu herhangi bir dilde) sınıflandırılması için üç dereceden çoğuna gerek yoktur; çünkü işlevi üçüncü dereceden ulamları nitelemek olan bir ana ulam yoktur.

Bu 'derece' kuramının ulamsal dilbilgisi açısından çok açık bir biçimde düzenlenebileceği belirtilmelidir (bkz. 6.3.1); gerçekte bu kavram Lesniewski ve Ajdukiewicz'in ulamsal dilbilgisi kavramlarının ilk gelişimiyle ilgili düzenlemelerinde üstü örtülü olarak vardı. Ad, temel bir ulamdır; bütün öteki söz bölükleri türemiş, karmaşık ulamlardır. İkinci dereceden ulamlar birinci derece ulamlarıyla (Ajdukiewicz'in 'sözdizimsel doğruluk' dediği iyi biçimlenme ilkelerine göre) tümceleri (önergeleri) oluşturmak üzere birleşirler.

Yazım kolaylığı için, bu ulamsal derece kavramını simgelemek üzere yeni bir sayısal yazım dizgesi sunalım (Sayılar ulamsal dilbilgisine daha önce gönderimde bulunurken kullanılan kesirli anlatımlara eşdeğerli olarak tanımlanabilir). 'Tümce' için 0 (sıfır), 'ad' için 1, (sıfat da içinde), 'eylem' için 2, 'belirteç' için 3 kullanacağız ve yineleme için 'üs' (primes) kullanacağız. Örn. 3' (üç üssü), 3'' (çift üs-üç) *Mary dances extraordinarily well* tümcesinin temeldeki bileşen yapısı bu sayısal düzene göre çizit 18'de verilmiştir. Bu eşdeğerli olarak 0 (1+2 (2+3 (3+3')) olarak da simgelenebilir. Okur dizgenin *yöndüşi* olduğuna dikkat etmelidir: Bir çift temel ve türemiş ulamdan oluşan karmaşık bir ulam verildiğinde (X ile Y'nin tümcenin yüzey yapısında birbirine bitişik olmasına ya da olmamasına bakılmaksızın), X ile Y'nin yüzey yapıda birbirine göre sırasından bağımsız ola-

rak, X'in 'kesirsel simgelemedeki' paydasını y ulamıyla sadeleştiririz. Bu sayısal yazıma göre 3' ile 3 sadeleşir 3 olur; 3,2 ile sadeleşir 2 olur ve 2,1 ile sadeleşir 0 olur.

Daha önceki bir bölümde (iki yönlü) ulamsal dilbilgilerinin yalın, bağlam-bağıntısız öbek yapısı dilbilgilerine güçlü değil, ancak zayıf olarak eşdeğerli olabildiklerini belirtmiştik (6.3.7). Ne ulamsal dilbilgileri, ne de yalın öbek yapısı dilbilgileri herhangi doğal bir dilin sözdiziminin tümünü betimleyecek ölçüde güçlü değildir. Bu nokta Chomsky (ve başkaları tarafından) kanıtlanmıştır. Şimdiye değin hiç kimse öbek yapısı taban bileşeni yerine ulamsal bir taban bileşeni olan dönüşümlü bir dilbilgisi geliştirmemiştir. (Shaumjan'ın kuramı bu kavrama en çok yaklaşımdır ama bunun Chomsky'nin dönüşümlü sözdizimi kuramıyla biçimsel olarak karşılaştırılmasını güçleştiren birçok başka özelliği vardır ve henüz ayrıntılarıyla açıklanmamıştır). Ne var ki, 'derece' kavramının geleneksel söz bölükleri kuramında ve bu kuramın yeryüzündeki birçok dilin betimlenmesine uygulanışında epeyce dayanağı vardır.

Mary dances extraordinarily well (Mary olağanüstü güzel danseder)

Cizit 18. Temeldeki bileşen yapının ulamsal bir düzenlemesi.

Chomsky tarafından değilse bile, birçok dilbilimcinin (Lakoff, Rosenbaum, Fillmore ve ötekiler) yayınlanmakta olduğu yapıtların çoğu, İngilizcenin derin yapısında eylem ve sıfatın ulamsal özdeşliğini varsaymaktadır. Daha ilerdeki gelişmelerin, İngilizcenin şimdikinden daha yeterli bir dönüşümlü dilbilgisindeki taban bileşeninin, kuraları ulamsal dilbilgisi açısından daha uygun bir biçimde düzenlenen

bir alt-bileşen içereceğini düşünmek zor değildir. Ancak ulamsal dilbilgisiyle düzenlenemeyecek başka derin yapı özellikleri de vardır. Bu bölümdeki ikincil dilbilgisi ulamları ve söz bölükleri tartışmamıza dayanarak bu konuya biraz sonra döneceğiz. Ama önce ulamsal dilbilgilerinin ileri sürülen yetersizliğinden söz etmeliyiz.

7.6.7 *Ulamsal dilbilgilerinin ileri sürülen yetersizliği*

Öbek yapısı dilbilgileriyle karşılaştırıldıklarında ulamsal dilbilgilerinin önemli bir yetersizliği olduğu öne sürülmüştür. Eleştiri şudur: Ulamsal bir dilbilgisi sıfat ve geçişsiz eylemleri aynı temel ulamın öğeleri olarak (Örn. *Mary is beautiful*/Mary güzeldir ve *Mary dances*/Mary danseder tümcelerindeki *beautiful* ve *dance* gibi) belirler ama geçişli eylemlerle geçişsiz eylemlerin bağlantısını gösteremez. İlk bakışta bu yıkıcı bir eleştiridir. Ama geçişli ve geçişsiz eylemler arasındaki ilişki, günümüzdeki dönüşüm kuramının öne sürdüğü ölçüde açık değildir. Bu sorunu daha sonraki bir bölüme bırakmak zorundayız (bkz. 8.2). Bu noktada Chomsky'nin en son yapıtlarında önerilen çizgide düzenlenen taban bileşeninin aynı ölçüde önemli bir yetersizliğine değineceğiz. Sorun öbek yapısı dilbilgisinin kuramsal yünden yeterli bir çözümünün, ulamsal dilbilgisine değin uzatılabileceğidir; böylece, yukardaki eleştiri kendiliğinden ortadan kaldırılacaktır. Öyleyse, dikkatimizi kısaca öbek yapısı dilbilgisine ve bunun dönüşümlü bir dilbilgisinin temel bileşeninin kurallarını nasıl düzenlediğine çevirelim:

7.6.8 *Öbek yapısı dilbilgilerindeki bir yetersizlik*

Şu kuralları gözönüne alalım:*

$$(1) \Sigma \rightarrow NP + Aux + VP$$

$$(2) VP \rightarrow V + NP$$

$$(3) VP \rightarrow V$$

$$(4) NP \rightarrow T + N$$

Şöyle bir sözlükçe düşündüğümüzde:

N = {man, doctor,...}

V = {examine, leave,...}

T = {the, a,...}

(zaman, kip ve görünüşü ele almak için) *Aux*'un geliştirilmesi, adlara sayı belirlenmesi ve daha sonra özne-eylem uyumunun ele alınmasıyla öbek yapısı kuralları, *The doctor examines the man* (Doktor

* Simgeler Σ = tümce, NP = ad öbeği, Aux = yardımcı eylem, VP = eylem öbeği
V = eylem, N = ad, T = Tanımlık (ç.n.)

adamı muayene eder) (T+N+V+s+T+N) ve *The man leaves* (Adam ayrılır (T+N+V+s) türünden tümceleri üretecektir. Bir öbek yapısı dilbilgisinde 'geçişli' ve 'geçişsiz' eylemler arasındaki ilişkinin düzenlenmesinde çeşitli yollar vardır. Yukardaki kurallar dizisi eylemlerin her ikisini de aynı temel ögenin (V) ögeleri yaparak ve sözlükçede söz konusu eylemi bir ad öbeğinin izleyip izlemediğini gösteren (yukarda gösterilmeyen) bir özellikle belirtmek yapar bu işi; karş. kural 2. Chomsky'nin *Aspects of the Theory of Syntax* adlı yapıtında geliştirilen teknik, temelde buydu (*Syntactic Structures*'da daha önce geliştirilen dizge 'geçişli', 'geçişsiz' eylemler arasındaki ilişkiyi oldukça değişik bir biçimde düzenlemiştir).

Burada söylemek istediğimiz, kısaca şudur: Yukarda verilen kurallar N ile NP ve V ile VP arasında temel, dilden bağımsız bir ilişkiyi düzenlemekte yetersiz kalır. Öbek yapısı dilbilgilerinin düzenlenmesi söz konusu olduğunda, dilbilimcilerin değişik dillerin dilbilgilerini, her zaman NP'yi N içeren simge dizilerini kapsayan kuralları, VP'yi V içeren simge dizilerini kapsayan kuralları içine alacak biçimde düzenlemeleri bir raslantıdır. Başka bir anlatımla, öbek yapısı dilbilgileri, NP ile VP'nin yalnızca belleğe uygun simgeler olmadıklarını, N ile V'yi temel zorunlu bileşen olarak aldıklarından (zorunlu olarak tümcenin bileşenlerini) sırasıyla ad ve eylemi simgelediklerini göstermeye yetmez (Chomsky kendisi de bu belirli yetersizliği kabul etmiştir; olası bir çözüm göstermiştir ama bu henüz ayrıntılı olarak geliştirilmemiştir ve yayınlanan kitaplarda henüz sözü de edilmemiştir).

Gerekli olan ve geleneksel dilbilgisinde varsayılan şey, XP biçimindeki tümce bileşenlerini X'e bağlama yoludur. (Burada X temel bir ulamdır: N, V, vb.). Bir dilbilimcinin İngilizce (ya da herhangi bir dilin temel bileşeni için) örneğin, aşağıdaki türden kurallar önermesi hem ters, hem de kuramsal yönden olanaksızdır:

$$(1a) \Sigma \rightarrow VP + Aux + NP$$

$$(2a) NP \rightarrow V + NP$$

$$(3a) NP \rightarrow V$$

$$(4a) VP \rightarrow T + N$$

Şimdiki düzenleme dizgesi bu tür kuralları dışarda bırakmaz ve yalnızca zayıf değil, belki de güçlü olarak bunlar daha önce verilen dört kuralla eşdeğerlidir. (Bu daha önceki bölümde tartışılan öbek-yapısı dilbilgisinin ilkelerinden çıkar).

Sorun, öbek yapısı dilbilgileri için çözülebilirse, ulamsal dilbilgileri için de çözülebilir. Yalnızca 'geçişli' ve 'geçişsiz' eylemler konusunu 'ele alalım. (Σ_n)/n, ulamsal sınıflamalı herhangi bir sözcük, örneğin 'geçişli' bir eylem, dizgenin genel ilkeleri tarafından, Σ_n

dilbilgisi tarafından çözümlenen bir öbeğin tamlananı olarak tanımlanacaktır. Ulamsal Σ n sınıflaması bulunan 'geçişsiz' eylemler için de durumu aynıdır. Ancak daha önce söylediğimiz gibi, geçişlilik sorunu şimdiye değin belirtilenden daha karmaşıktır. Günümüzdeki hiç bir dönüşümlü dilbilgisi dizgesi bu olguları doğru olarak çözümleyemez. Bu konuya bundan sonraki bölümde döneceğiz.

7.6.9 *Ulamlar ve özellikler*

Ulamsal ve öbek yapısı dilbilgileri ile ilgili yukardaki tartışmanın amacı, yalnızca bir yandan ana söz bölüklerinin derin yapıda birbirleriyle birleşme özellikleri, öte yandan çeşitli bükün ve dönüşüm nitelikleri arasında bulunan oldukça önemli bir ayrıma dikkatli çekmek değildi.

İngilizcede geleneksel olarak eylem ve sıfat diye ayrılan söz bölükleri arasındaki ayrımın görünüş (durum ve edim) ve bükün ayrımlarını da içeren oldukça karmaşık bir ayrım olduğunu daha önce görmüştük. Ama bükün ve görünüş ayrımlarının her zaman işlemediğini de görmüştük. Sıfat ve eylemler derin yapıda ayrıla bileşen dizileri oluşturmak için adlarla birleşme yollarında birbirlerine benzerler ve buna sıfat ve eylemlerin ulamsal işlevleri denebilir. Bu 'ikinci dereceden' ulamın belli alt kümeleriyle ilgili dönüşüm, bükün ve görünüş ayrımları, sözlükçede bu alt kümeleri birbirinden ayıran *özellikler* yoluyla daha yeterli biçimde belirlenebilir. Son günlerde Chomsky tarafından önerilen dizgeye göre düzenlenen günümüzdeki dönüşümlü dilbilgileri bu özelliklerden yararlanır ama en alt bileşen yapısı düzeyinde. Küçük söz bölükleri ve ikincil dilbilgisi ulamlarına ilişkin tartışmamız zaman, kip, görünüş, sayı belirlilik ve benzeri özelliklerin çeşitli düzeylerden bileşenlerle ilgili olduğunu usa getirir.

Bu tür ulamlar (genel sözdizimi kuramı çerçevesinde evrensel terimlerle tanımlanabilseler bile) insan dilinin evrensel ulamları sayılamaz. Diller, genel sözdizimi kuramında kabul edilen ikincil dilbilgisi ulamları bütününden yaptıkları 'seçme'ye göre birbirinden ayrılırlar: Bu ulamlar çerçevesinde, karşıtlıkların yüzey yapıda gerçekleşme yolları da dilden dile, oldukça değişiktir. İnsan dilinde evrensel olabilecek olan şey, temel ulamların birbiriyle birleşebilme özellikleridir (Jespersen ve Hjelmslev'in kuramlarında öne sürüldüğü gibi). Durum böyleyse, bir dönüşümlü dilbilgisinin taban bileşeninin herhangi bir dilde iki 'alt bileşen' içerdiğini düşünebiliriz. Birincisi (yeniden yazım kurallarıyla düzenlensin ya da düzenlenmesin) gerçekten evrensel olacak ve sözcüklerin ulamsal birleşimlerini açıkla-

yacaktır. İkincisi ise, zaman, kip, görünüş, sayı, belirlilik vb. özellikleri, uramsal altbileşen tarafından üretilen bileşen yapısının çeşitli düzeylerinde bağıntılayan kuralları içerir.

7.6.10 *Dilbilgisi bir...*

Biraz önceki öneri, oldukça geçici bir öneri olarak düşünülmelidir: Teknik olarak uygun olmayabilir ve yetersiz deneysel kanıta dayanabilir. Ama bir noktanın vurgulanması gerekir. Birkaç yıl önce dilbilimcilerin çoğu dilbilgisi ulamlarının evrensel bir kuramını oluşturma olasılığını geri çevirirlerdi: Şimdi durum böyle değildir. Chomsky'nin belirttiği gibi, 'Çağdaş çalışmalar... dillerin yüzey yapılarında büyük çeşitlilik göstermiştir; ama evrenselliği öne sürülen derin yapılar, tümcelerin gerçekte görünen yüzey yapılarından oldukça ayrı olabilir'. Bu demektir ki, 'çağdaş dilbilimin bulguları, evrensel dilbilgisinin varsayımlarıyla çelişkili değildir'. Bir kez daha Roger Racon'un evrensel dilbilgisine ilişkin yargısını, dilbilimcilerin onayıyla buraya alıyoruz: 'Bükünlerde değişik olsa bile, dilbilgisi bütün dillerde temelde aynıdır' (bkz. 127). 'Temelde' (*secundum substantiam*) ve 'bükünsel' (*accidentaliter*) klasik terimleri, derin ve yüzey yapı arasındaki ayrımın düzenlenmesi açısından kabul edilebilir bir sözdizimsel yoruma henüz kavuşmamışlardır.

DİLBİLGİSEL İŞLEVLER

8.1 Özne, yüklem ve belirtecimsi

8.1.1 Çekirdek ve çekirdek ötesi bileşenler

Geleneksel dilbilgisinin, aynı zamanda çoğu çağdaş sözdizimi kuramının temel ilkesi, her yalın bildirim tümcesinin iki zorunlu temel bileşen, *özne* ve *yüklem*, içermesidir; buna ek olarak bir ya da daha çok belirtecimsi de içerebilir. Belirtecimsiler (yer, zaman, tarz vb.) (çeşitli belirtecimsilere daha sonra yeniden döneceğiz) tümcenin seçmeli ya da yapısal yönden zorunlu olmayan öğeleridir. Tümcenin geri kalan bölümünü etkilemeden tümceden çıkarılabilirler.

Bu terimlerin uygulanma biçimlerini açıklamak için *Mehmet çocuğu dün okulda görmüş* tümcesine başvurabiliriz. *Mehmet* öznedir; *çocuğu görmüş* yüklem, *okulda* ve *dün* sırasıyla yer ve zaman belirteçliğidir. Bu belirtecimsilerden herhangi biri ya da ikisi tümcenin dilbilgiselliğini zedelemeyen çıkarılabilir: *Mehmet çocuğu görmüş dün*; *Mehmet çocuğu görmüş okulda*; *Mehmet çocuğu görmüş*. Buna karşılık ne *görmüş okulda dün*, ne de *Mehmet dün okulda* dilbilgisi yönünden eksiksiz tümcelerdir (eksik tümceler için bkz. 5.2.3). Böylece özne ile yüklem, birlikte, tümcenin çekirdeği olduklarını söyleriz.

8.1.2 Öznellik ve yüklemlik

Platon'un döneminden beri ad ile eylemin tanımının, özne ve yüklem ayrımı ile yakından ilgili olduğundan daha önce söz edilmişti (bkz. 1.2.5, 7.6.4). Sapir şu sözleriyle yalnızca geleneksel görüşü yineliyordu: 'Üzerinde konuşulacak bir şey olmalı ve bu söylem konusuna ilişkin bir şey söylenmelidir... Söylem konusu addır... Kimi özel durumlarda ayrımın niteliği ele geçirilmesi güç bir şey de olsa, hiç bir dil ad ile eylemi ayırmada tümüyle başarısız değildir'. Bu parçada Sapir üstü örtülü olarak özneyi kendisine ilişkin birşey söyleyen, kişi ya da şey, yüklemi de bu kişi ya da şeye ilişkin yargı olarak tanımlar. Ama bu dilbilgisi uzmanlarının özne ve yüklemi tanımlama

yollarından yalnızca birisidir. Bu tanımların kimilerini de göz önüne alacağımızdan, Sapir'in sözünü ettiğimiz kavramları için Hockett'in şimdilerde kabul edilen terimlerini benimseyeceğiz: Kendisine ilişkin bir şey söylenen kişi ya da şeye *özelik*, bu kişi ya da şeye ilişkin yargıya *yüklemlik* diyeceğiz.

Hockett bu terimleri şöyle sunar: 'Yüklem yapılarının en genel belirlenmesi 'özelik' ve 'yüklemlik' terimleriyle sunulur... Konuşucu bir özneliği dile getirir ve daha sonra buna ilişkin birşeyler söyler. Örneğin *John/ran away* (John kaçtı); *That new book by Thomas Guernsey/I haven't read yet* (Thomas Guernsey'in o yeni kitabını henüz okumadım). (Tümcelerdeki eğik çizgi ana bileşen yapı bölümlerini gösterir). İngilizcede ve Avrupa'nın bilinen dillerinde öznelikler aynı zamanda genellikle öznedir, yüklemlikler de yüklemidir: *John/ran away*'de olduğu gibi. Ama bu belirleme gündelik İngilizcede kimi zaman, resmi İngilizcede kimi özel durumlarda düzenli olarak, ve daha genel olarak Avrupa dışındaki dillerde başarısızlığa uğrar'.

Hockett'ten alınan parçayla ilgili iki görüş ileri sürülebilir. Önce 'özne' ile 'yüklem' (her ne kadar İngilizce ve Avrupa'nın bilinen dillerinde sıkça kullanılan bildirim tümcelerinde 'özelik' ve 'yüklemlik' ile çakıştıkları söylene de) sözdizimi kavramları olarak 'özelik' ve 'yüklemlik'ten ayrılırlar. İkincisi, Hockett, özneliğin zorunlu olarak yüklemlikten önce geldiğini söylemek eğilimindedir, *'That new book by Thomas Guernsey* önce söylenir çünkü konuşucunun sözünü edeceği şeyi belirler: Tümcenin öznesi olmasa da özneliktir. Öznelik aynı zamanda *haven't read* eyleminin *nesnesidir*, eylemin öznesi *I* (ben)'dir, bütün tümcenin yüklemliğinin bir bölümüdür.'

Öznelik-yüklemlik ayrımı sık sık (Hockett tarafından olmasa bile) bağlamın vazgeçilirliliği ya da kestirilebilirliği olarak anlatılır: yüklem ya da 'söylemin konusu' genel durumda ya da konuşucunun yanıtladığı açık bir soruda *verilen* bir öge olarak tanımlanır; yüklemlik ise sözcenin *yeni* birşey ekleyen (ve böylece dinleyene bilgi ileten) bölümüdür. Bu ölçüte göre bağlamca 'verilenin' ne olduğunu bilmedikçe, belli bir sözcede öznelik ve yüklemliğin ne olduğunu söyleyemeyiz. Örneğin *John ran away* (John kaçtı) açık ya da örtülü *'Who ran away'* (Kim kaçtı?) sorusunu yanıtlarsa verilen yeni ölçülere göre *John* yüklemlik, *ran away* ise özneliktir. Açık ya da örtülü soru *'What happened?'* (Ne oldu) sorusundan daha belirli bir soru değilse, yalnızca geçmiş zaman kestirilebilir durumdadır; sözcenin geri kalan bölümü 'yenidir'. Yalnızca *John ran away* düz tümcesi, açık ya da örtülü *'What did John do?'* (John ne yaptı?) sorusuna karşılık verdiği zaman *John* öznelik, *ran away* de yeni ölçüte göre

yüklemlik olur (Daha doğrusu *yeni* olan *ran away*, eksi zaman belirlemesidir). 'Verilen' ve 'yeni' terimleri tümcelerın öznelık ve yüklemlik olarak çözümlenmelerinde içeriilen çeşitli kavramları birbirinden ayıran Halliday'den alınmıştır.

Tipik olarak *John ran away* sözcüsü *John* ya da *ran away*'in *verildiği* açık bir soruya yanıt olarak kullanılamaz, *He ran away* (*What did John do?* John ne yaptı) ya da *John did* (*Who ran away?* Kim kaçtı) kullanılabilir. İngilizcede ve belki de bütün dillerde, *verilen-yeni* ölçütü, temel uygulamasını, *tümcelerin* temel sözdizimi yapılarının belirlenmesinde değil, bağıntılı söylemin 'durumla sınırlı', eksiltmeli *sözcülerinde* silinebilme ve adil yerleştirme koşullarının belirlenmesinde bulur. (Tümce, sözce ayrımı için bkz. 5.1.2).

Birçok dilde şu yerine bu sözcük sırasının kullanılması ya da belli bir parçacığın kullanılmasıyla konuşucu bir 'özneliği dile getirebilir' ve daha sonra 'ona ilişkin bir şey söyler'. Bu İngilizcede bir ölçüde olanaklıdır. Edilgen yapının seçiminde söz konusu olanlardan biri budur (bkz. 8.3.3). Ama *John ran away* biçiminin belirlenmesinde işe yaramaz. *What John did was run away* (John'un yaptığı kaçmaktı), *It was John who ran away* (Kaçan John'du) *The one who ran away was John* (Kaçan kişi John'du) *John ran away* (-Başkası değil John kaçtı/John'un -yaptığı iş- kaçmaktı) vb. seçenekler daha başka bir dizi karmaşık ayrımlar yönünden 'belirtilidir'. Gerçekte *John ran away* yapısal olarak öznelık-yüklemlik ayrımı bakımından 'belirtisizdir'; İngilizce tümcenin en 'yansız' biçiminin bir örneğidir.

Yine de bu tümce, karşılığı olan tözcenin bulunduğu ya da bulunabileceği bağlamdan ayrı olarak bize sunulmuş olsa, kuşkusuz Hockett'le birlikte (ve Platon döneminden bugüne, birçok dilbilimci ve mantıkçıyla birlikte) 'kaçmak' yerine 'John'a ilişkin bir şey söylendiğini' kabul ederdik. Bu tür 'belirtisiz. tümcelerin durumunda seçimimizi yönlendirenin ne olduğu ilginç bir sorudur. Bu bizi gelecekteki dilbilgisi ve mantık kuramında bulunan, özne ve yüklem tanımına ilişkin öteki temel yaklaşıma götürür. Bu ikinci yaklaşımda da göreceğimiz gibi, temelde adın 'bir kişi ya da şeyin adı olduğu' biçimindeki kavramsal tanım vardır ve bu özne ile adı (birbirine bağlı biçimde) evrensel olarak uygulanabilir biçimde tanımlamanın tek yolu olabilir. Bunu söz bölüklerine ilişkin bölümde üstü örtülü anımsatmıştık (bkz. 7.6.7).

8.1.3 Tümel ve tikeller

Bu noktada Aristo'nun yüklemleme 'ulamaları' öğretilisine dönmek zorundayız (bkz. 7.1.2). Töz ulamının geri kalan raslantısal özellikler-

den mantık yönünden daha temel olduğundan söz edilmişti: Tözler (nicelik, nitelik, bağıntı, edim, yer durum ve benzerleriyle ilgili) mantık yönünden iyi kurulmuş önermelerde raslantısal özellikleri belirtebilen kişi ya da nesnelerdi. Bu görüşe göre *John ran away*, *He is in London* (O Londra'da), *My friend is tall* (Arkadaşım uzun boy-ludur) vb. tümceler mantık yönünden iyi kurulmuştur: *John*, *he* ve *my friend* tözleri (burada kişileri) anlatır; *ran away*, *is in London* ve *is tall* ise bu töze ilişkin belirlemelerde bulunur ('bir şey söylerler') -sırasıyla edim, yer, nitelik belirlerler.

Özel adlar, belli bir kişi ya da nesneyi (bundan önceki paragrafta bulunan *John*, *he* ve *my friend* gibi) belirleyen adıl ve söz öbekleri, bir dildeki anlatımların en 'asal' olanıdır, en gerçek addır (Bu nedenle geleneksel 'asal' terimi ad yerine kullanılıyordu). Bunlar tikel ya da tekil terimlerdir, belli, tek bir tözü anlatırlar. Eylem, sıfat ve belirteçlerle belirsiz 'cins' adlarını (adam, kitap vb.) ve 'soyut' adları (iyilik, güzellik vb.) da içine alan öteki sözcük ve söz öbekleri *tümel* (ya da genel) terimlerdir (örn. *oradaki adam* gibi, bir bireyin betimsel yönden saptanmasında sözdizimi yönünden belirlenmedikleri sürece), kendi başlarına bireysel tözleri anlatmazlar, ya da bir bireyler kümesini ya da bireyle ilgili nitelik, durum ve edimleri anlatırlar.

Kimi mantıkçılar iki tür evrensel terimi birbirinden ayırırlar (açıklama kolaylığı nedeniyle bu terim ayrımını biz de benimseyeceğiz): (i) bireyleri sınıflamaya yarayan (bu sınıflar ister üyelerinin iç özelliklerine dayanılarak tanımlanabilir olsun ister olmasın) *düzenleyici* tümeller ve (ii) niteliklere, durumlara, edimlere vb. gönderimde bulunan *niteleyici* tümeller. Tipik düzenleyici tümeller geleneksel dilbilgisindeki 'cins' adlarıdır; tipik niteleyici tümeller 'soyut' adlar, eylemler, sıfatlar ve belirteçlerdir.

Bu ayrımlara dayanarak geleneksel mantığın şu önemli ilkesini düzenleyebiliriz: İyi kurulmuş önermelerde evrensel terimler hem özne, hem de yüklem konumunda bulunurken, özgül terimler özne konumuyla sınırlıdır. Özel ve evrensel terimlerden yapılmış önermelere ilişkin basmakalıp örnekler şunlardır: *Sokrates bir insandır* (düzenleyici), *Sokrates zekidir* (niteleyici); evrensel terimlerden oluşan önerme örneği için şu tümce verilebilir: *İnsanlar zekidir* (İki evrensel terimden daha az özgül olanın, daha özgül olanın bir ögesi olduğuna ilişkin geleneksel ilkeye burada değinmeyeceğiz).

Özel ve evrensel terimlere ilişkin geleneksel ayrım, Aristo'cu ve Skolastik töz ve бүкүн ayrımlarından bağımsız olarak da çizilebilir. Algı dünyasında bir dizi ayrı, zaman yönünden kalıcı varlıkları (insan, hayvan, eşya) belirleme ve sınıflandırma ilkesinin kabulüne dayanır; buna göre bu varlıklar söz konusu dilin sözcük düzenleri yo-

luyla, ve bu varlıklarla bağıntılanabilecek bir dizi yinelemeli özellik, durum ve edim yoluyla (bireyler olarak) adlandırılabilir ya da kümelere ayrılabilir. 'Kavramsal' ve 'biçimsel' ölçüt ayrımına saygı duyduğumuz ölçüde, (felsefedeki durumu ne olursa olsun) bu gündelik 'varlık' kavramının çeşitli dillerin söz varlığı ve sözdizimi yapısının incelenmesinde yeterince uygulanabilir olduğuna kuşku yoktur.

8.1.4 Mantık ve dilbilgisi ölçütlerinin uyumu

Şimdi 'özne' ile 'adın' geleneksel dilbilgisi ve mantık kuramında niçin birbirleriyle ayrılmaz biçimde bağıntılı olduğu anlaşılmış olmalıdır. En tipik adlar tek kişi ve nesneleri anlatan adlardır. Bu tür tek bir ögeyle ad-dışı (geniş anlamda eylem, bkz. 7.6.4) bir öznenin birleşiminin tümcelerdeki olağan sözdizimsel durumu *John ran away* (John kaçtı) tümcesi örneğinde görülebilir. Özne terimi en başta bu tümcelere dayanılarak tanımlanmıştı.

Bunun anlamı şudur: Geleneksel dilbilgisi uzmanı ya da mantıkçı, 'sokaktaki adam' gibi, *John ran away* tümcesiyle karşılaştığında özne-yüklem (Neye ilişkin ne söylenmektedir?) sorusunu sorar ve (tersine bağlamsal göstergeler olmadıkça) tek kişinin, *John'un*, kaçma ediminden çok, konuşucunun ilgisinin odak noktası olduğunu düşünürdü; ve *Horses are vicious animals* (Atlar sinsi hayvanlardır) ya da *Virtue is rare* (Erdem az bulunan bir şeydir) tümceleriyle karşılaştığında özne ile yüklemi belirlemede geleneksel ilkelerin uygulanma koşullarını en açık bir biçimde yerine getiren, bir tikel ve evrensel terimden oluşan (*John ran away* ya da *John is good*) tümcelerle sözdizimsel koşutluğu nedeniyle, öznelliklerin *horses* ve *virtue* olduklarını söylerdi. Başka bir deyişle, geleneksel öznellik, yüklemlik ölçütü bir tikel ve evrensel terim içeren yalın tümcelerde, örtülü olarak töz bükün ayrımı biçiminde belirlenirdi ve öznellik-yüklemlik ölçütünün iki evrensel terim içeren tümcelere uygulanması bunların açık dilbilgisi yapılarınca belirlenirdi.

Geleneksel mantık ve dilbilgisinde (birçok konuda olduğu gibi) özne ile yüklem tanımı geniş ölçüde birbirine dayanırdı. Her ikisi de Aristo'nun yüklemelemleri ulamları öğretisine gönderimde bulunurdu; bu öğretisi evrenin tek kişi, hayvan ve nesnelerle dolu olduğunu (tözlerle), bu tözlerin etkinlik ya da süreçlerin ya başlatıcıları ya da katlanıcıları (kılıcı ya da katlanıcı) oldukları, belli niteliklerle donandıkları, belli bir zamanda belli bir yerde bulundukları, değişmek zorunda oldukları vb. yolundaki görüşe felsefede bir temel sağlıyordu. Bu dünya görüşünün ayrıntıda klasik dillerinin dilbilgisi yapıları

rınca nasıl belirlendiği, burada değinmemize gerek olmayan, tartışmalı bir konudur. Genel sözdizimi kuramında 'özne' kavramının doğrulanması için, tek bir ad bulunan yalın bildirim tümcelerinde, mantık ve dilbilgisi ulamlarının zorunlu olarak birbirleriyle çakıştıklarını düşünmek yetecektir.

8.1.5 'Eyleyen' ve 'erek'

Çekirdeği iki ad ve bir eylemden oluşan *John kills Bill* (John Bill'i öldürür) tümcesini düşünelim. Bu kitabın ilk bölümlerinde bu tümcelerin sözdizimsel yapılarına ilişkin olarak geleneksel görüşü kabul ettik; bu görüşe göre (elimizdeki örnekte) özne *John* adı, yüklem ise *kills* geçişli eylemiyle, bu eylemin nesnesi olan *Bill* adından oluşan *kills Bill* söz öbeği olur (bkz. 6.2.3, 7.6.4). Bu görüşü benimsememizin nedeni, *John kills Bill*'deki *John* ile geçişsiz bir tümcedeki özne arasında ve *kills Bill* ile geçişsiz bir tümcedeki yüklem arasında dilbilgisel bir koşutluk olmasıdır. (Gördüğümüz gibi, özne ve yüklem terimleri en başta içinde yalnızca bir ad bulunan geçişsiz tümcelere göre tanımlanır). Hem *John kills Bill*'de hem de *John runs away*'de tekil *John* adı ile *kills* ve *runs* eylemleri arasında bir uyum vardır; ve *Bill* 'nesne-adının' sayısı İngilizcede uyum kuralları yönünden bir değer taşımaz. Ad yerine adıl konursa, John'un yerine geçen adıl hem geçişli hem geçişsiz tümcede aynı biçimli (yalın durum, bkz. 7.4.5) alır: *He kills Bill, He runs away*. Geçişli tümcede *Bill* yerine geçen adıl değişik bir biçim alacaktır (belirtme durumu): *John kills him*. Ayrıca iki tümce herhangi bir düzene göre sıralanabilir ve John'un birisi ortaya çıkan bileşik tümceden silinir: *John kills Bill and runs away, John runs away and kills Bill*. Dönüşümsel sıralama kuralları *John kills Bill* tümcesinin bileşen yapısının $\Sigma \rightarrow NP + VP$ (bu kuralın düzenlemesi için bkz. 6.6.4) kuralıyla açıklanan düzeyde *John runs away* tümcesininkiyile özdeş olmasını gerektirir. İngilizcede *John kills Bill* tümcesinde John'u özne, *kills Bill*'i yüklem olarak belirlemeye yarayan daha başka bir çok dönüşüm kuralı vardır: *I deplore John's killing Bill* (John'un Bill'i öldürmesini kınıyorum) *I deplore John's running away* (John'un kaçmasını kınıyorum). Son olarak hem *John kills Bill* hem de *John runs away, That's what he does* (John kaçır, yaptığı budur) deyişiyle genişletilebilir; burada *do* 'ön eylemi' yalnızca *kills* değil ya *kills Bill* ya da *runs away* yerine geçer.

Bu son olgu, geleneksel özne ve yüklem kuramının şimdiye değin sözü edilmeyen bir başka yanıyla ilgilidir. İngilizcede hem geçişli, hem geçişsiz tümceler 'What does X do?' (X ne yapar?) sorusunu

örtülü olarak yanıtlayabilir; burada X adımsıdır (nöminal) *do* ise (sorudaki ikinci kullanımında) bir yandan geçişsiz eylemleri, öte yandan geçişli eylemlerle bunların nesnelerini bir araya getiren bir 'ön-eylemdir'. Bu koşul geçerli olduğunda (ne geçişli, ne de geçişsiz durumcul eylemler için geçerli değildir bu koşul: 7.6.4) özne 'eyleyen' (ya da kılıcı) olarak tanımlanabilir. Buna karşılık geçişli tümcelerdeki nesne ad 'erek' (ya da katlanıcıdır). Öznelerin 'eyleyen', nesnelerin de 'katlanıcı' biçiminde kavramsal olarak yorumlanması çoğu zaman bundan önceki paragrafta sözü edilen birkaç ölçütte çelişir. Örneğin *Wealth attracts robbers* (Para soyguncuları çeker) ve *Riches attracts robbers* (Varsıllık soyguncuları çeker) tümcelerinde özneler *wealth* ile *riches*'dir (özne-eylem uyumu ölçütüne göre) ama eyleyen rolünü yerine getirebildiğini söyleyebileceğimiz tek ad *robbers*'dir. Yine de İngilizce için (ayrıca Latince ile Yunanca ve kimi öteki diller için) etken, geçişli bir tümcenin öznesinin eylemin başlatıcısı, nesnesinin de 'katlanan' ya da erek olduğu yolundaki geleneksel görüşte bir doğruluk payı vardır. Çoğu geçişli eylemlerin etken tümcelerde özne olarak canlı bir adla birlikte bulunmaları, öte yandan geçişsiz bir eylemin öznesiyle, geçişli bir eylemin nesnesinin canlı-cansız ad ayrımı yapmaması yönünden sözvarlığının yapısı bu durumu yansıtır.

8.1.6 Ölçütler arasındaki çelişki

Hint-Avrupa dil ailesi dışında, geçişli eylem içeren etken tümcelerde öznenin belirlenmesi için kullanılan temel geleneksel ölçütler arasında dizgesel bir çelişki olan daha birçok dil vardır. (Bask, Eskimo dili, Georgian vb.). Bunu Eskimo dilinden örneklerle açıklayacağız. Aşağıda verilen (1) ve (2). tümceler karşılaştırılırsa (çekim ekleri gövdeden kesik çizgi ile ayrılmıştır, gimmi-, 'köpek'; agna-, 'kadın'; taku-, 'görmek') her tümcede bir adın -q sonekiyle, ötekinin de -p ile gösterildiği görülecektir. (Burada eylem ekleri ile ilgili değiliz):

1) *gimmi-p agna-q taku-b-a-a*, 'Köpek kadını görür'

2) *gimmi-q agna-p taku-b-a-a*, 'Kadın köpeği görür'

Geçişsiz tümcelerde -p'nin edimin 'eylemini' -q'nin de 'ereğini' gösterdiğini söyleyebiliriz. Bu nedenle, bu ölçüte göre, *gimmi-p* (1). tümcenin, *agna-p* (2). tümcenin öznesidir. Ama *The dog runs away* (Köpek kaçır) ve *The woman runs away* (Kadın kaçır) gibi tümcelerin çevirisinde (eylem geçişsizdir) *gimmi*-ve *agna*- adları -q soneki alacaklardır. Bir geçişli eylemin ereği ile bir geçişsiz eylemin öznesi arasındaki bu sözdizimsel koşutluğa genellikle 'eşleşselsellik' denilmektedir. Şimdi öylece kabul ettiğimiz geçişlilik kavramıyla ilgili olarak bu soruna daha sonra döneceğiz (bkz. 8.2.3).

Burada, geçişli tümcelere uygulandığı biçimiyle geleneksel 'özne' kavramının aşağıdaki iki kuralın geçerli olduğu Latince ile Yunancanın (ve öteki Hint-Avrupa dillerinin) dilbilgisel yapısına bir ölçüde dayandığını belirtmek yeter. (i) Geçişli tümcelerde iki addan birisi (ve kavramsal 'eyleyen' ulamının geçerli olduğu durumlarda bu 'eyleyen' belirten addır) geçişsiz tümcelerin öznesinin özdeş durum bükünüyle (yalın durumla) belirtilir. (ii) Eylemin sayısı (ve kişisi), geçişsiz tümcelerin 'özne' olan adıyla, geçişli tümcelerin 'eyleyen' olan adıyla belirlenir. Ad yerine adıl kullanırsak bu iki durum İngilizce örneklerle açıklanabilir: *He sees them, They see him. He runs away, They run away.* (Çeşitli Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi Latince ve Yunancada *he/him, they/them* arasında görülen durum ayrımı yansız olmayan adlarla da gösterilir, bkz. 7.4.3). Gördüğümüz gibi, eşişlevli yapısı bulunan dillerde duruma ilişkin sözdizim özelliği (kimi zaman da burada açıklamadığımız uyum) geçişli bir tümcenin 'erek' adını özne olarak belirler. Ama bu öznenin 'erek'ten çok 'eyleyen' olduğu kavramıyla çelişir; ve uygulamada bir çok dilbilimci, 'eyleyen-erek' ayrımını, Eskimo dili gibi eşişlevli yapısı bulunan dillerde egemen bir ayrım olarak ele alırlar. Geçişli eylemin nesnesinin geçişsiz eylemin öznesiyle aynı durum bükününü aldığını söylerler.

Latince ve Yunancada olduğu gibi İngilizcede de edilgen tümcelerde öznenin tanımlanmasında 'eyleyen-erek' ölçütü, öteki dilbilgisel ölçütlerle dizgesel bir çelişki içindedir. *Bill is killed by John* (Bill John tarafından öldürüldü) tümcesinde eyleyen *John*, erek *Bill*'dir. Bu açıdan *John kills Bill* ile *Bill is killed by John* özdeşdir. Ancak John geleneksel olarak birincisinin öznesi gibi düşünülürken, ikincisinin öznesi *Bill*'dir. Bunun nedenleri şunlardır: (i) Edilgen tümcelerde 'erek' adın durumu, yalın durumdur (İngilizcede bu ancak adlarla gösterilebilir: *He hits them, They hit him. He is hit, They are hit*; (ii) Bir edilgen tümcenin erek adı, edilgen olmayan bir tümcenin öznesi gibi, eylemi tekil ya da çoğul olarak belirler. (iii) Bir edilgen tümcenin erek adı, sıra tümce yapma amacıyla, edilgen olmayan geçişli ya da geçişsiz bir tümcenin 'eyleyen' öznesiyle özdeşleştirilebilir. (Örn, *Bill challenged John to a duel and was killed*/Bill John'u düelloya çağırdı ve öldürüldü).

'Eyleyen'den çok 'erek'in edilgen tümcelerde özne olduğunu söylemenin bir başka nedeni, 'eyleyen'in seçmeli, çekirdek dışı (hiç değilse yüzey yapıda çekirdeğin dışındadır) bir bileşen olmasıdır. *Bill was killed* (Bill öldürüldü) eksiksiz bir tümcedir, *Bill killed* ise değildir. *Bill was killed by John* tümcesinde *by John* (John tarafından) söz öbeği geleneksel olarak *Bill was killed with a knife* (Bill bıçakla öldürüldü) tümcesindeki *with a knife* (bıçakla) 'araç' belirteciyle sözdizi-

mi yönünden karşılaştırılabilir bir kılın belirteçlik olarak kabul edilebilir.

8.1.7 Çeşitli özne türleri

Etken ile edilgen tümceler arasındaki ilişkiyi aşağıda tartışacağız (bkz. 8.3.3). Bu noktada birçok dilbilimcinin edilgen tümcelerinin dilbilgisel ve mantıksal özneleri arasına bir ayrım çizdiklerine dikkat edilmelidir; Örn. *Bill was killed by John* (Bill John tarafından öldürüldü) tümcesinde dilbilgisel özne Bill, mantıksal ya da derindeki özne John'dur, oysa bunun etken biçimi olan *John killed Bill* (John Bill'i öldürdü) tümcesinde John adı hem dilbilgisel hem de mantıksal öznedir.

Dilbilgisel ve mantıksal özne arasındaki terimbilgisel ayrım son zamanlarda Chomsky tarafından benimsenmiştir. Chomsky şunu da ileri sürmüştür: 'Öznellik-yüklemlik ayrımı, yüzey yapının derin yapıdaki temel özne-yüklem ilişkilerine (aşağı yukarı) karşılık olan ana dilbilgisel ilişkidir. Bu açıdan bir tümcenin özneliğini, yüzey yapıda tümce (S) tarafından doğrudan yönetilen en soldaki NP (ad öbeği), tümcenin yüklemliğini ise dizinin geri kalan bölümü olarak tanımlayabiliriz. Bu öneride bir ölçüde, inandırıcılık vardır. Ancak öznellik yalnızca yüzey yapının 'dilbilgisel' öznesiyle özdeşleştirilemez. Chomsky'nin önerisine göre *this book* (bu kitap) ad öbeği (usa uygun olarak) hem etken *This book millions of people have read* (Bu kitabı milyonlarca insan okudu) hem de *This book has been read by millions of people* (Bu kitap milyonlarca insan tarafından okundu) tümcesinde öznellik olarak anlaşılabilir: Oysa yalnızca edilgen tümcede 'dilbilgisel' öznedir. Ayrıca 'öznellik' kavramının (öznellik kavramı töz-bükün ayrımlarıyla sınırlanmadığı sürece) adımsı anlatımlarla sınırlanıp sınırlanmayacağı da merak edilebilir. Rusça *Beza Ivan* (Ivan kaçtı) tümcesinde eylemin başta bulunması, söylemin özneliği olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir; oysa *Ivan* hem dilbilgisel hem de mantıksal öznedir. Latince *Interfectus est Caesar* (Sezar öldürüldü) tümcesinde özneliğin ne dilbilgisel özne Sezar, ne de 'mantıksal' özneye özdeş olmayan *interfectus est* olduğu öne sürülebilir.

Bu bölümdeki örneklerin incelenmesi, yalın 'dilbilgisel-mantıksal' ikiliğinin açıklayabileceğinden çok daha başka ayrımlar olduğunu gösterir. 'Ruhbilimsel özne' (öznellik), 'dilbilgisel özne' (yüzey yapıda) ve 'mantıksal özne' (derin yapıda) türünden üçlü bir ayrım bile şu ya da bu dönemde dilbilgisi ve mantık kuramında 'özne' kavramıyla ilgili olarak öne sürülen bütün ayrımları kapsayamaz.

Bu bölümün temel amacı, özne ile yüklem arasındaki ayrımın çekirdeğinde yalnızca tek ad ve geçişsiz eylem bulunan tümcelerde evrensel ve açıkça uygulanabileceğini göstermekti; bu tümcelerde öznenin tanımı sonuçta genel sözdizimi kuramında 'ad'ı tanımlamada kullanılan ölçütlere dayanır. Gördüğümüz gibi, edilgen tümcelerde ve çekirdeğinde birden çok ad bulunan tümcelerde, geleneksel ölçütler çeşitli dillerde uygulanmalarında birbirleriyle çelişir. Ancak özneyi belirlemede oldukça 'biçimsel' ölçütlerin çoğunun durum, uyum-sıralama gibi 'yüzeysel' olgular olduklarını belirtmek gerekir. Bundan sonraki bölümde, bir tümcenin öznesi ile nesnesi arasındaki ayrımı değişik bir açıdan ele alacağız. Ama önce 'belirteçlik' kavramına kısaca bakmalıyız.

8.1.8 Belirtecimsiler

Belirtecimsi, tanımı gereği, bağlı olduğu ve tümcede herhangi bir değişiklik olmadan 'ayrılabilirdiği', 'tamlanana bağlı bir niteleyendir' (Niteleyen ve tamlanan terimleri için bkz. 6.4.2). Burada daha alt düzeyden (ad öbeği içinde adları niteleyen adlar, eylem öbeği içinde eylemleri niteleyen belirteçler gibi) bileşenler yerine, tümce-belirtecimsileriyle ilgiliyiz. Bu tür tümce belirteçliği örnekleri bu bölümün başında verilmişti. (John killed Billin Central Park on Sunday tümcesinde *in Central Park* ve *on Sunday*).

Tümce belirteçleri değişik düzeylerde (tümcecik, söz öbeği, sözcük) bulunabilir. Örneğin *Saat dokuz olur olmaz tümceciği*, *bu sabah* söz öbeği, ve *dün* sözcüğü *Ahmet okula gitti* tümce çekirdeğine birer belirtecimsi olarak eklenebilir. Ayrıca anlamsal işlevlerine göre belirtecimsiler çeşitli kümelerle ayrılabilir: zaman, yer, amaç, sonuç, vb. belirtecimsileri olabilirler. Bütün bu değişik kümeler bütün düzeylerde görünmez ama burada ayrıntılara girmeyeceğiz. Bu bölümde dilin yapısında özellikle ilginç bir yeri olan zaman ve yer belirtecimsileriyle sınırlayacağız ilgi alanımızı.

8.1.9 Belirtecimsi ve tümleçler

Zaman ve yer belirtecimsilerine ilişkin olarak dikkat edilecek birinci nokta, sözcük ve söz öbeği düzeyinde (tümcecik düzeyinde değil) bunların iç yapıları bakımından zaman ve yer tümleçleriyle çoğu zaman özdeş olmalarıdır (düzeyin bu anlamı için bkz. 5.5.1). Şimdiye değin tümleç terimi *Mary is a beautiful girl* ve *Mary is beautiful* gibi tümcelerde koşaç ile birleşen adımsı ve sıfatımsı anlatımlarla ilgili olarak kullanılmıştır. Geleneksel dilbilgisinde terim, yüklem zorun-

lu bileşeni olan (eylem dışındaki) herhangi bir sözcük ya da söz öbeğini anlatmak için kullanılmaktadır: Örn. Geçişli bir eylemin nesnesi (Ahmet kitabı buldu tümcesinde *kitabı*). Yüklemcil tümleş yüklem yapısını tamamlamak için sözdizimi yönünden gereklidir ('tümleş' terimi de buradan gelir). Daha özel bir biçimde tümleş terimi *Çocuk okul bahçesindeydi* ya da *Toplantı Pazar günüydü* gibi tümcelerdeki *okul bahçesinde*, *Pazar günü* gibi belirteçlik yerine geçen eylemler için kullanılır. Bu iki tümcedeki zaman ve yer söz öbekleri açıkça belirtecimsi değildir. (*Çocuk... Ahmet buldu* tümceleri sözdizimi yönünden eksiktir). Bir belirtecimsi ile tümleş arasındaki ayrım ilke olarak açıktır: Birinci tümcenin seçimli (çekirdek dışı), ötekisi ise (çekirdeksi) zorunlu bir bileşenidir. Uygulamada tümleş belirteçlikleriyle, yüklem tümleşleri arasındaki ayrım, açık olmaktan uzaktır. Biraz önce gördüğümüz gibi, aynı sözcük ya da söz öbeği kümesi bir dizi tümcede yer ya da zaman belirteçliği olarak, başka bir dizi tümcede (koşaçın) bir tümleş olarak bulunur. Bu olgunun yalnız başına pek önemi yoktur. Ama şu tümceyi göz önüne alalım şimdi de: *The demonstration occurred on Sunday*. (Gösteri pazar günü oldu) İngilizce dilbilgisinin geleneksel anlatımlarında *occur* (olmak, ortaya çıkmak) (niteliği gereği tümleş çekirdeği oluşturmak için bir adla birleşen ve tümleş gerektirmeyen) geçişsiz bir eylem olarak düşünülür. *Occurs* sözcüğünün bu sınıflaması *The demonstration occurred* tümcesinin eksiksiz bir tümleş olduğunu ve *on Sunday* öbeğinin bir belirtecimsi olduğunu *usa* getirir...

Daha önce koşaçın *Mary is beautiful* (Mary güzeldir) gibi tümcelerde bir sözlüksel öge olmadığı, zaman, kip ve görünüşün belirtilmesi için *çıkak* görevi yapan tümüyle dilbilgisel 'dışlak' bir öge olduğu öne sürülmüştü (bkz. 7.6.3). Şimdi aynı ilkenin uygulanmasını *be* (olmak)'nin zaman ve yer tümleciyle birlikte bulunduğu tümcelerin çözümlenmesine uzatabiliriz; *The demonstration occurred on Sunday* gibi tümcelerde *occur*, *happen*, *take place* vb. eylemlerin zaman ve yer koşaçları gibi düşünülmemeleri için bir neden yoktur.

8.1.10 Yer ve zaman tümleşleri

The demonstration was (occurred vb.) on Sunday (Gösteri pazar günüydü) ve *The parade was (took place vb.) in Central Park* (Geçit Central Park'taydı) gibi tümcelerin bileşen yapılarının temelini açıklamada, hiç değilse yer ve zaman dışı, geçişsiz çekirdeğin (sıfat da içinde olmak üzere) temelinde bulunan 3. kurala ek olarak, aşağıdaki iki kural gerekli olabilir:

- (1) $\Sigma \rightarrow$ Adımsı + Zaman
- (2) $\Sigma \rightarrow$ Adımsı — Yer
- (3) $\Sigma \rightarrow$ Adımsı + Yüklemsi

Bu açıklamanın kimi sezdirimleri daha sonra incelenecektir (bkz. 8.4.2 ve ötesi). Ancak belirteçlik ve tümleç arasındaki ayrımlarla ilgili olarak (açık bir ayrım gerçekten varsa) bu noktada birkaç sorun ortaya çıkıyor.

(1). kuralın uygulaması çerçevesinde kalan zaman tümleçleriyle kullanılan ad kümelerine getirilmesi gereken önemli bir koşul var. **John was yesterday*, **The dog occurred yesterday* vb. tümceler dil bilgisine aykırı kabul edilerek dışarda bırakılmalıdır. Bu bakımdan İngilizcede *birinci sıradan* ve *ikinci sıradan* diyeceğimiz adımsılar arasına bir ayrım çizelim ve derin yapısı Adımsı + zamanı olan tümcelerde yalnızca ikinci dereceden adımsıların bulunabileceğini söyleyelim.

Birinci dereceden adımsılara asal adımsılar diyebiliriz çünkü çoğu durumda bunlar, kişileri, hayvanları, nesne ve yerleri anlatır: Kavramsal terimlerle en çok 'ad benzeri' adımsılardır (bkz. 7.6.1). Buna karşılık ikinci dereceden adımsılar 'tözleri' anlatmaz. Bunların kimileri sözlükçede sıralanabilir (bkz. 4.3.1), örn. *accident* (kaza), *event* (olay) vb. Ama çoğunluğu 3. kural yoluyla üretilen tümce çekirdeğinden dönüşüm yoluyla türetilir.

İkinci dereceden adımsıların bu özelliğini bir kez gözönüne alırsak zaman belirteçleri ve zaman tümleçleri arasındaki sözdizimsel ayrım daha da yetersiz görünebilir. Sözgelimi *The demonstration took place on Sunday* (Gösteri pazar günü oldu) ve *They demonstrated on Sunday* (Pazar günü gösteri yaptılar) arasında derin yapı ayrımının ne olduğunu söyleyebiliriz. Eğer bir ayrım varsa, bu derin yapıda şöyle bir bileşen yapısından yararlanılarak aydınlatılamaz: bir yandan Adımsı + Zaman, öte yandan Adımsı + Eylemsi + Zaman. Öyle görünüyor ki bir ya da öteki yüzey yapı 'biçimini' seçmemizi belirleyen ek sözdizimi özellikleri olsun ya da olmasın, iki tümcenin temel bileşen yapıları aynıdır. Bu, dil bilgisine Adımsı + Eylemsi (adlaştırma için bu kural nasılsa gereklidir) kuralının çıktısını dönüştüren ve Adımsı + Zaman kuralının ürettiği yapının özne konumuna bunu yerleştiren bir kural getirmemiz gerektiğini gösterir.

Dönüşümle üretilen ikinci sıradan adımsılar zaman tümleçli tümcelerde olduğu gibi, yer tümleçli tümcelerde de bulunabilir: karşı. *The demonstration took place in Central Park* (Gösteri Central Park'ta yapıldı); *The death of Churchill has occurred in London* (Çorçil Londra'da öldü). Ancak yer tümleçleriyle yalnız ikinci sıradan adımsıların değil, tümüyle asal (birinci dereceden) adımsıların da buluna-

bileceğine dikkat edilmelidir. karış. *John was at home* ile *John was on Sunday*.

Birinci dereceden ve ikinci dereceden adımsılar arasındaki ayrım, *be* (olmak) dışındaki yer ve zaman koşaçlarının dağılımındaki ilginç bir bakışsızlık yönünden de önemlidir. Ne **John occurred on Sunday* ne de **John took place at home* olanaklıdır. Sözünü ettiğimiz bakışsızlık 'be'nin ikinci dereceden ad olan öznelerle, hem yer hem zaman yüklemleriyle bulunabilmesi, birinci dereceden ad özneleriyle ve zaman yüklemleriyle bulunamamasıdır; oysa *occurs, take place, happen* vb. zaman ve yer yüklemleriyle ikinci dereceden adlar bakımından sınırlanmıştır. Bu dağılımsal olgular şöyle özetlenebilir (*occur, take, place, happen* vb. eylemleri içine alan kümeyi simgelemek için kullanılmıştır):

Zaman

Yer

Birinci sıra	<i>*John was on Sunday</i>	<i>John was in Central Park</i>
	<i>*John occurred on Sunday</i>	<i>*John occurred in Central Park</i>
İkinci sıra	<i>The demonstration was on Sunday</i>	<i>The demonstration was in C. Park</i>
	<i>The demonstration occurred on Sunday</i>	<i>The demonstration occurred on Central Park</i>

Occur, happen, take place içeren yüklem arasında çeşitli bağlamlarda anlam ayrımları olabilir. Ama bu yüklem bir ortak yanı vardır ve bu da sorunun özüdür: Yüklem durumcul değildir (bkz. 7.6.4). Birinci sıradan adımsılar (bir yerden ötekine hareket eden ya da hareket ettirilse bile bir süre yerinde kalan) 'varlıkları' anlatma eğiliminde olduklarından, ikinci sıradan adımsılar (zaman ve uzamda kesin bir konumu olan) 'olaylara' gönderimde bulunduklarından, *occur* vb. eylemsilerin yer ve zamanla ilgili tümceler yüzey yapılarında kullanılması, birincilerle kullanılmaması kolayca açıklanabilir. Birinci dereceden adımsıların yer ve zamanla ilgili yüklem zorunlu olarak durumcudur.

Ancak birinci ve ikinci dereceden adımsılar arasındaki ayrım kendi başına **John was on Sunday* gibi tümceler bulunmayışını açıklayamaz. Bu tümceyi kabul edilmez yapan yalnızca *on Sunday* söz öbeğinde söz konusu olan zaman süresinin kısalığı değildir, çünkü **Socrates was in the fifth century B. C.*'de olanaksızdır, bunun yerine *Socrates lived in the fifth century B. C.* (Sokrates İ.Ö. beşinci yüzyılda yaşadı) deriz. (*In the fifth century B.C.* geleneksel dilbilgisinde doğru olarak yüklem tümlecisi gibi düşünülüyordu). Bunun gibi **This building has been for thirty years* yerine *This building has existed for thirty years* (Bu yapı 30 yıldır var) deriz. Bu *live* (yaşamak) ile *exist*'in (varolmak) (birincisi canlı öznelerle sınırlıdır) bi-

rinci dereceden adımsı öznelerle bulunan zaman koşaçları olduklarını usa getirir. Yer tümcelerindeki *be* (olmak) gibi bunlar tümüyle dilbilgisel 'dışlak' öğelerdir. Ama ilerde tartışmayı bu noktadan sürdüreceğiz (bkz. 8.4.3).

8.1.11 *Zaman ve zaman belirtecimsileri*

Burada genel olarak zaman belirtecimsileri denilebilecek sözcükleri içeren dilbilgisel tümcelerle ilgili olarak verilen örnekler, örtülü bir biçimde belirtecimsi ile tümcenin zamanı arasında bir bağdaşıklık koşuluna saygı göstermiştir. Bu bağdaşım koşulu çiğnenirse, belirtecimsinin 'bağlı' olduğu tümce dilbilgisi dışına düşer: örn. **John killed Bill next week./John killed Bill last week.* Bu konu üzerinde uğraşmaya değmez ancak zamanla ilgili belirtecimsinin tümcenin geri kalan bölümünden sözdizimi yönünden bağımsız olduğuna ilişkin geleneksel kavram konusunda kuşku yaratır. Zamanla ilgili belirtecimsinin genel olarak içinde bulunduğu tümceden ayrılabilmesi doğrudur (bkz. 8.1.1) ama üretimsel bağlanma kuralları öncelikle tümcenin belirtecimsi, zaman ve görünüşünü uyumlu hale getirmelidir. İngilizce ve zaman kavramı olan bir çok dil üzerine günümüzdeki dönüşümlü çalışmaların çoğunda kurallar, belli bir zamanın önceden seçiminin daha sonraki belirtecimsi seçimini sınırlayacağı biçimde düzenlenmiştir ve bu üretim kuralları dizgesinde gerekli bağdaşım koşullarını ele almanın en iyi yolu olabilir. Sorun zamanla ilgili belirtecimsinin zorunlu (çekirdek) zaman ulamına bağdaşım koşullarıyla bağlı olmasıdır.

Şimdi de özne ile nesne arasındaki ayrımı ve bununla ilgili çeşitli konuların tartışmasını ele alacağız. Bu konuda dilbilim kuramı üzerine genel kapsamlı kitaplarda alışık olduğumuzdan daha çok ayrıntıya gireceğiz. Bunun nedeni 'geçişlilik' ve 'çatı' ile ilgili sorunların günümüzde üretimsel dilbilgisi kuramında önemli düzenlemelere yol açmakta olmasıdır. Bu konuda olası gelişmelere ilişkin görüşümüz 8.3.6'da açıklanacaktır. Ama önce verileri ve bu sorunlara geleneksel yaklaşımları ele almalıyız.

8.2. Geçişlilik ve eşşlevsellik

8.2.1 *Tek-adlı ve iki-adlı eylemler*

Bu noktada eylemlerin tümcelerinde çekirdeğinde birleştikleri ad sayısı bakımından bir sınıflamasını sunmak uygun olacak. Bu sınıflamaya göre tek bir ad gerektiren *die* (ölmek) gibi bir eyleme tek-adlı eylem diyeceğiz. *John died* (John öldü) tümcesinin çekirdeğini oluşturmak

üzere *die* ile ilgili tek 'ad' John ile doldurulur'. Geçişli bir eylem (örn. *kill*/öldürmek) iki-adlı bir eylemdir; adlardan biri özneyle ötekisi nesneyle doldurulur: *Ayşe kapıyı açtı*. Kimi eylemler örneğin *vermek* ya da *koymak*, üç adlı eylemlerdir; özneyle düz nesneyi ve dolaylı nesneyi (ya da yönle ilgili yer belirteçliğini (7.4.6) birleştirirler: karş. *Funda kitabı Ayşe'ye verdi* (Burada *kitabı* düz nesne, *Ayşe'ye* dolaylı nesnedir) ya da *Ayşe kitabı masanın üzerine koydu* (Burada *kitabı* düz nesne, *masanın üzerine* ise yer belirteçliğidir. Üç-adlı eylemlere, dolaylı nesnelere, ve yönle ilgili kalma durumlarına aşağıda değineceğiz (bkz. 8.2.14).

8.2.2 'Geçişli' terimi

Geçişlilikle ilgili geleneksel 'kavramsal görüş (terimin kendisi de) eylemin anlattığı edimin etkilerinin 'kılıcı'dan (ya da 'eyleyen'den) 'kattalanana' (ya da 'ereğe') geçtiğini öne sürer. 'Kavramsal' geçişlik tanımının birçok İngilizce tümce açısından elverişsizliğini vurgulamaya gerek yok. Robins'in söylediği gibi, 'Anlamsal tanımların zayıflığı burada açıkça görülebilir: *I hit you* (size vurdum) tümcesinde *hit* eylemi sözdizimi yönünden geçişli bir eylemdir ve çoğu zaman örnek bir eylem olarak ele alınır; çünkü sözü edilen edimin yumruğum yoluyla size geçtiği bellidir, ama *I hear you* (sizi duyuyorum) tümcesindeki *hear* (duymak) eylemi, edim (gerçekten sözü edilen bir edim varsa) tersine olmakla birlikte, iki adla aynı sözdizimi ilişkisini içerir; öte yandan sözdizimsel yönden benzer olan *I love you* (sizi seviyorum) tümcesindeki eylemin gönderimde bulunduğu durumda kim, kime ne yapmaktadır. Geleneksel geçişlilik kavramının (sık sık sözü edilen) bu eleştirisi bir ölçüde doğrudur.

Ancak bir kez daha 'biçimsel' ve 'kavramsal' tanım arasına bir ayrım çizmekte dikkatli olmalıyız. Anlamsal ya da kavramsal tanımın geçişli denilen bir kümenin tümünde iki-adlı eylemlerin çoğunluğuna uygulanabileceğini söylemek yeter. Bu ilkeye üstü örtülü başvurarak (ad'ı geleneksel yönden herhangi bir kişi, yer ve nesnenin adı' olarak daha önce tartışmıştık, bkz. 7.6.1) Eskimo dilindeki *qimmiq agnap takubaa* (Kadın köpeği görür) tümcesinde *agna*-yı (kadın), 'eyleyen', *qimmi*-yi (köpek) 'erek' olarak tanımlamıştık (8.1.6). Ayrıca *I hear you* (sizi duyuyorum) ya da *I see you* (Sizi görüyorum) gibi İngilizce bir tümcenin dilbilgisel biçiminin, İngilizce konuşanların duyma ve görme etkinliklerini, duyan ve görmeyi 'yapan' kişice başlatılmış olarak düşünecek biçimde etkilediği öne sürülebilir. Bunun ruhbilimsel ve fizyolojik açıdan algının doğru bir anlatımı olup olmadığı ayrı bir konudur. İngilizceyi anadili olarak ko-

nuşan kimse (ve duymak, görmek, koklamak vb. anlama gelen eylemlerin vurmak ya da öldürmek gibi kavramsal yönden geçişli eylemlerle sözdizimi yönünden koşut olduğu öteki dillerin konuşucuları) algıyı 'eyleyen'den 'ereğe' doğru ilerleyen bir etkinlik olarak yorumlama eğiliminde ise, bu olgu, kendi başına, geleneksel geçişlilik kavramı için bir anlam temeli bulunduğunu anlatır. (Gerçekte *love*-sevmek-gibi, *see*-görmek ve *hear*-duymak- İngilizcede *hit* (vurmak) *kill*-öldürmek- vb. ile tümüyle koşut durumda değildir. 'Süreklilik' anlatmayan durumcul eylemlerdir ve 'edimsel eylemlerin' tersine 'X ne yapıyor?' biçimindeki bir soruyu yanıtlayan tümcelerde bulunmazlar: bkz. 7.6.4). Sözdizimsel yönden geçişli eylemler kümesi (hem İngilizce'de, hem öteki dillerde) etkileri 'eyleyen'den, 'ereğe' geçen edimleri içerse de, geleneksel, kavramsal geçişlilik kavramının, sözdizimsel (ya da biçimsel) yönden geçişli eylemlerin çoğuna uygulanabileceği yine de doğrudur.

8.2.3 'Eşışlevsellik' terimi

Bundan önceki bölümde, iki-adlı bir eylemde adlardan hangisinin özne olduğunu kararlaştırmak için çeşitli ölçütleri tartışılmıştı. 'Eyleyen-erek' ölçütünün eşışlevli yapısı bulunan dillerde durum ve uyum ölçütleriyle dizgesel bir biçimde, edilgen tümcelerde daha genel bir biçimde çelişkili olduğu belirtilmişti. Şimdilik edilgen tümceleri bir yana bırakacağız ve geçişlilik ile eşışlevsellik arasındaki ilişkiyi daha ayrıntılı bir biçimde ele alacağız.

İleri sürülebilecek birinci nokta İngilizcede tümce çekirdeğindeki adların biri ya da ikisi ile birleşebilen birçok eylem bulunduğudur; *move*-hareket etmek-, *change*-değişmek-, *open*-açmak- vb. Şu tümceleri göz önüne alalım:

1. *The stone moved* (Taş kılmıladı)
2. *John moved* (John hareket etti)
3. *John moved the stone* (John taşı kılmılattı)

(1) ve (2)'de *move* geçişsizdir; oysa (3)'te geçişlidir. Ayrıca (1) ile (3) arasında önemli bir ilişki vardır. (1)'in aktardığı bilgi karşısında, 'Onu kim kılmılattı?', başka bir anlatımla "Taşın kılmıdamasından sorumlu olan, eyleyen ya da kılıcı kimdi?" diye sorabiliriz. Bu soru açıkça sorulursa yanıt 'John' olabilir bu 3. tümceden çıkan bir yanıt. (1) ile (3) arasında geçerli sözdizimi ilişkisi için dilbilimcilerin genel olarak kullandıkları terim 'eşışlevsel'dir: geçişsiz bir eylemin öznesi, karşılığı olan geçişli eylemin nesnesi olur ve yeni *eşışlevsel* özne sözü edilen edimin 'kılıcı'sı (ya da nedeni) olarak sunulur. Bu (3) gibi bir geçişli tümcenin (1) gibi geçişsiz bir tümceden eşışlev

ya da ettirgen dönüşümü yoluyla sözdizimsel olarak çıkarılabileceğini usa getirir. (Eşışlevsel terimi 'neden olma', 'ortaya çıkarma' vb. anlama gelen Yunanca bir eylemden yapılmıştı). (3). tümcedeki ettirgen ya da eşışlevsel kılıcı'nın canlı bir ad olduğuna dikkat edilmelidir: geçişli eylemlerin öznelerinin canlı olmalarına ilişkin eğilime daha önce değinmiştik. Bu noktaya yeniden döneceğiz.

8.2.4 Ettirgen eylemler

Move (devinme, kımıldama) eylemi geçişli ve geçişsiz tümcelerin ettirgenlik kavramı yoluyla birbiriyle bağıntılanma yollarından birini gösteriyor: Aynı eylem, değişmeden, iki tür tümceye de giriyor. Ancak birbirine karşılık olan geçişsiz ve geçişli tümcelerde aynı sözdizimi (ve anlam) ilişkisi geçerli olan değişik eylem çiftleri de görüyoruz. Şu iki tümceyi düşünelim:

1. *Bill died* (Bill öldü)
2. *John killed Bill* (John Bill'i öldürdü)

Bu tür örneklerde geçişli ile geçişsiz arasındaki ilişkinin 'sözcükleştğini' söyleriz. İngilizcenin sözcük yapısı nedeniyle **John died Bill* yerine *John killed Bill* deriz. İngilizce öğrenen bir çocuğun nasıl, *move* gibi eylemleri de içeren eylem kümelerinin geçişli ve geçişsiz kullanımları arasındaki ilişkiyi kavraması gerekiyorsa, *kill* ile *die* arasındaki sözdizimi ve anlam ilişkisini de kavraması gerekir. Şimdilik *kill* ile *die* eylemlerine iki 'ayrı' eylem diyebiliriz. Daha sonra bunları birbirinin seçeneği olan, sözdizimi yönünden koşullanmış 'aynı' eylemin sesbilimsel gerçekleştirmeleri gibi ele almanın sezdirimlerini gözönüne alacağız.

Birçok dilde ettirgen eylemlerin yapımı için üretken, dilbilgisel bir kural bulunur. Türkçe ile Fransızca'dan örnek vereceğiz. (4) ile (5). İngilizce tümceler Türkçeye şöyle çevrilebilir:

- (6) *Bill öldü.*
- (7) *John Bill-i öldürdü.*

Burada *-dür* soneki (bunun biçimi ünlü uyumuna göre değişir, bkz. 3.3.13) *öl-* geçişsiz eylemini (7) gibi bir tümcenin türetilmesinde *öl-dür-* biçiminde bir geçişli eyleme dönüştürür (*-dü* geçmiş zamanı belirtir ve (7)'de 'erek' adına eklenen *-i*, nesneler belirli olduğunda be- çişli eylemin nesnesini gösterir. Türkçede bütün özel adlar ve kişi adları özde belirlidir, bkz. 7.4.4). Hem zaman soneki hem de nesne soneki ünlü uyumu uyarınca sesbilimsel biçimini değiştirir. Türkçe- den bir başka örnek alabiliriz:

- (8) *Patlıcan pişiyor.*
- (9) *Ahmet patlıcanı pişiriyor.*

Yine bu iki tümce, İngilizce (1) ile (3) ya da (4) ile (5) tümceleri gibi sözdizimi yönünden birbiriyle ilişkilidir (-ir soneki ettirgen sonekinin daha az yaygın bir değişkenidir. Belli bir eylem gövdesiyle hangi değişkenin ya da biçimbirimciğin kullanılacağı genel olarak, eylem gövdelerinin bu amaçla sınıflandırılmalarına bağlıdır; başka bir deyişle ettirgen soneklerinin dağılımı bağımsız bir değişim sorunu değil, sözcüksel bir koşullanma sorunudur, bkz. 5.3.5. -iyor soneki süreklilik görünüşünü gösterir. Nesne soneki olmaksızın -patlıcan yerine *patlıcan* kullanılırsa- (9). tümce '*Ahmet is cooking some eggplant*' gibi çevrilebilir. Türkçede özneler için belirli ve belirsiz ad ayrımı gösterilmediğinden (8). tümce yukardaki çeviriyle '*Some eggplant is cooking*' tümcesi arasında bir belirsizlik gösterir). İngilizce *cook* (pişirmek) eyleminin geçişsiz ya da geçişli olarak kullanılabileceği anımsanmalıdır. Ayrıca (8)'in bir başka çevirisi de olanaklıdır. '*The eggplant is being cooked*'. Geçişsiz *is cooking* (pişiriyor) ile geçişlinin edilgeni olan *is being cooked* (pişiriliyor) arasındaki ayrım aşağıda tartışılacaktır.

Fransızcada, İngilizcede olduğu gibi (6) ile (7) arasındaki ilişki iki ayrı eylemde, *mourir* (ölmek) ve *tuer* (öldürmek) sözcükleşmiştir. (karş. *Bill est mort/John a tué Bill*) Ancak (8) ile (9) Fransızca-ya, Fransızca ettirgen yapının işleyişini gösteren bir biçimde (10) ve (11) olarak çevrilebilir:

(10) *Les aubergines cuisent*

(11) *Ahmet fait cuire les aubergines*

(Aslında bu durumda *Les aubergines sont en train de cuire* -Patlıcan pişme sürecinde- deyim yerindeyse, bağlam yönünden (10)'dan daha olası görünüyor ama (10) olanaklıdır). Fransızcada *cuire* geçişsiz eylemi biçimbilgisel değişim (önek, sonek, içek vb.) yoluyla değil, *faire* (yapmak, etmek) yardımcı eylemi kullanılarak geçişli yapılmıştır. Bu aşağıdaki örnekte bulunan İngilizce *make* (yapmak) eylemine benzer:

(12) *John makes the brass shine* (John piringleri parlatır)

Bu tümce,

(13) *John shines the brass* (John piringleri-kendisi-parlatır)
tümcesi gibi, sözdizimsel olarak,

(14) *The brass shines* (Piring parlar)

tümcesinden türetilir. Ancak *make* ile kurulan İngilizce yapı (buradaki örnekte olmasa da) genellikle bir zorlama anlatır. Bu Fransızcada *faire* ile kurulan, daha sık kullanılan yapı için genellikle doğru değildir.

Burada Türkçe ve Fransızcadan verilen örneğe benzeyen ettirgen yapılar dünya dillerinde çok yaygındır. Bunlar geçişlilik ve eşiş-

levselliğin tartışılmasında yeterli, genel bir çerçeve sağlar görünüşyorlar.

8.2.5 Hint-Avrupa dillerinde 'eşışlevsellik'

Şimdi İngilizce 'eşışlevsel' kuruluşlara durum ve uyum açısından bakalım. Biraz sonra açığa çıkacak nedenlerle, örnek tümcelerde ad yerine simge kullanacağız. Simgeler şöyle yorumlanmalıdır: *A* geçişli bir eylemin öznesidir (*A*'nın zorunlu olarak canlı olduğunu kabul edeceğiz), *B* ya geçişsiz bir eylemin öznesi, ya da geçişli bir eylemin nesnesidir; *B* canlı ya da cansız olabileceğinden (bulunduğu sözdizimsel konumların her birinde ya da ikisinde) bu ayrımı göstermek için *a* ve *i*'yi kullanacağız. *Ba* canlı, *Bi* cansız bir ad gösterir. Bu düzenek verilirse yukardaki 1 ve 3 (bkz. 8.2.3) tümceleri şöyle 'çevrilebilir':

1a) *Bi moved* (karş. *it moved*)

2a) *Ba moved* (karş. *He moved, she moved*)

3a) *A moved Bi* (*He moved it, She moved it*)

Cansız ve canlı nesne ayrımı nedeniyle 4. bir olanak da vardır:

3b) *A moved Ba* (*He/she moved him/her*)

Şimdilik bunun (3a'nın 1a ile ilişkili olduğu anlamda) 2a ile ilişkili olduğunu varsayacağız.

Şimdi geleneksel olarak üç cins bulunduğu söylenen Hint-Avrupa dillerinde 'yansı' ve 'cansız' ulamlarını belirlersek (bkz. 7.3.3) İngilizcenin iki yönden çoğu Hint-Avrupa dilinin tipik bir örneği olduğunu söyleyebiliriz. (i) (1a)'daki *Bi*'nin durumunun yalın, (3a)'daki *Bi*'nin durumunun belirtme durumu olduğu söylene de, *Bi*'nin özne ya da nesne yerinde kullanılması *Bi*'deki bir bükün ayrımıyla ilgili değildir. Ad ile adılların yalın ile belirtme biçimleri arasındaki bükün ayrımı, yalnızca canlı adlarda önemlidir. (bkz. 7.4.3; İngilizcede ise yalnızca adıllar için önemlidir) Örn. *It moved, A moved it* (O kımıldadı, A onu kımıldattı. hareket ettirdi): *He moved, A moved him* (O-erkek-kımıldadı, A kımıldattı onu) (ii) (2a) gibi bir tümcede *Ba*'nın durumu *A*'nın durumuyla özdeşir; karş. *He moved, He moved it/him* vb. Ayrıca eylemle adlardan biri arasında sayı (ya da cins) ayrımı varsa, (2a) gibi bir tümcede *Ba*, *A*'nın (3a) ya da (3b) de yaptığı gibi, eylemin sayı ya da cinsini belirler, oysa *Ba*'nın (3b) tümcesinde böyle bir etkisi yoktur: *He moves, He moves it/him. They move, They moved it/him*. En başta (ii)'de sözü edilen durum ve uyum nedeniyle, Hint-Avrupa dilleri genellikle 'eşışlevli' diller olarak kabul edilmezler. Ama bir kez (i)'de sözü edilen canlı-cansız adlar ayrımını gözönüne alırsak, bu durum ve uyum özelliği, Hint-Avrupa dil-

lerinin geleneksel betimlenmesinde kendilerine verilen önemi büyük ölçüde yitirir.

Hint-Avrupa durum ayrımları dizgesinin, yalın durumun, yalnızca canlı adlarda bulunan kılğın ya da eşişlevsel bir sonek olduğu (genellik -s) daha eski bir dizgeden geldiğini gösteren kimi kanıtlar var. Burada bu soruna artzamanlı açıdan değinmeyeceğiz. Ancak, özne ile nesnenin durum ayrımları söz konusu olduğunda, sözgelimi İngilizce ve Eskimo dili arasındaki ayrım, (2a) *Ba*'nın İngilizcede kılğın durumunda, Eskimo dilinde ise kılğın olmayan durumda bulunması gibi görece önemsiz bir olguya indirgenebilir. Başka bir deyişle İngilizcede (ve genel olarak Hint-Avrupa dillerinde) 'yalın durumu'. 'eyleyen' durumu (Eskimo dilindeki -p soneki gibi) olarak düşünersek, İngilizce dilbilgisine bu durumu yalnızca iki -adlı eylemlerde 'erek'ten çok 'eyleyen'e değil, tek-adlı eylemlerde canlı adlara da ekleme sonucu doğuracak bir kural koyabiliriz. Bu demektir ki, *He moves* (O hareket eder) zorunlu bir dönüşüm yoluyla (*it* gibi *him*'i eyleyen, erek ayrımı yönünden yansız, belirsiz, kılğın olmayan bir biçimde kullanarak) *Him move*'dan çıkarılabilir.

8.2.6 *İdeal bir eşişlevsellik dizgesi*

Ancak hiç değilse kavramsal olarak, kılğın ve kılğın olmayan ayrımını tek-adlı eylemlerde de belirleyebiliriz. *John flew through the air* (John havada uçtu) tümcesini düşünelim. Bu örtülü iki sorudan herhangi birini yanıtlayabilir: (i) *John ne yaptı?* ya da (ii) *John'a ne oldu?* Birincisini yanıtlarsa John bir 'kılıcı'dır. (örn. bir uçağı uçurabilir), (ii)'yi yanıtlarsa John bir kılıcı olarak düşünülemez (Odadan biri tarafından atılmış olabilir). İngilizcede kimi geçişsiz eylemler kılıcı bir yorumu güçlükle olanaklı kılar: *John jumped from the roof* (John çatıdan atladı). Daha başka tümcelerde kimi durumlarda daha az olağan yorumları da düşünülebilse bile, canlı adlarla ya kılğın ya da kılğın değildir. Örn. *John fell* (John düştü) herhalde kılğın olmayan bir tümce olarak daha olağandır ama öteki yorumu da olasıdır. Buna karşılık *The chimney fell* (Baca düştü, devrildi) cansız bir özneyle zorunlu olarak 'kılğın değildir'.

'Kılğın' ve 'kılğın' olmayan arasında (yalnızca canlı adlar için geçerlidir) kavramsal ayrıma dayanarak aşağıdaki tümcelerde örneklenen türden tek-adlı, iki-adlı eylemler için kuramsal yönden ideal bir dizge oluşturabiliriz. (*He* (o) kılğın, *him* ise kılğın olmayan canlı bir adı simgeler. Not: Bunlar İngilizce tümceler değildir, ideal bir ayrımlar kümesinin sözde İngilizce simgeleridir):

- (1a) *It moved* (O kımıldadı, hareket etti)
 (2b) *Him moved*
 (2c) *He moved*
 (3a) *He moved it*
 (3b) *He moved him*

Bunlar 8.2.5'te verilen dört İngilizce tümce ile karşılaştırılırsa, durumun dağılımı söz konusu olduğunda, tek ayırımın önceki kümedeki (2a)'nın şimdi 2b ve 2c'ye bölünmesi olduğu görülecektir. Bu *John moved* (8.2.3) gibi bir tümcenin ilke olarak kılgın ve kılgın olmayan biçimde yorumlanma olasılığını yansıtmayı amaçlamaktadır. Bu kuramsal yönden ideal dizge İngilizcede (ve herhangi bir Hint-Avrupa dilinde) gerçekleşmez. Eşışlevsel yapısı olduğu söylenen dillerde de gerçekleşmez. Ancak İngilizce ya da Eskimo dilindeki dizgeye 2b ile 2c'yi kolayca 'kaynaştırarak' ulaşabiliriz. Kaynaşma tek yönlü olursa,

- (2c) *He moved* }
 (2b) *Him moved* } → *He moved* (O hareket etti, kımıldadı)

(Durum ulamı söz konusu olduğunda) sonuç geçişsiz bir eylemin Hint-Avrupa dizgesindeki eril ya da dişil dizgesini verir.

Kaynaşma ters yönde olursa,

- (2b) *Him moved* }
 (2c) *He moved* } → *Him moved*

Sonuç, Eskimo ve birçok dillerin özelliği olan eşışlevsel bir yapıdır.

8.2.7 Geçişlilik ve canlılık

Kılgın durumunun bir ve iki-adlı eylemlerle dağılımına ilişkin ideal bir dizge, İngilizce ve Eskimo dili dilbilgilerinin zorunlu bir bölümü olarak değil, yalnızca eşışlevsellik ve geçişliliğin anlaşılmasına katkıda bulunmak üzere önerilmiştir. Bu iki dil, kökten değişik sözdizimi türlerinin örnekleri olarak ele alınmışlardır. Bu tartışmadan çıkarılabilecek genel sonuç, her iki dilde de geçişsiz eylemin öznesiyle ilgili durum çekiminin ikincil önemde olmasıdır. İki dil şu bakımlardan uyuşmaktadır: (i) Geçişli tümcelerin eyleyen ve ereğini durum ayırımıyla (sırasıyla kılgın ve kılgın olmayan durumla) birbirinden ayırırlar; (ii) Geçişsiz eylemin öznesi cansız olmak koşuluyla, geçişsiz eylemlerin öznesiyle, geçişli eylemin nesnesi için aynı biçimi (kılgın olmayan biçimi) kullanırlar; (iii) Geçişsiz eylemlerin kılgın ve kılgın olmayan öznelere durum çekimi yoluyla ayırmazlar. Her dilde 'kılgın' (İngilizcede yalın durum, Eskimo dilinde eşışlevsel) durumu karşıtlıkta 'belirtili' terim olarak kabul edilir. İki dil arasındaki ay-

rim, İngilizcenin kılgın biçimin kullanımını bütün canlı özneler için (kavramsal olarak kılgın olsun ya da olmasınlar) genelleştirmesi, Eskimo dilinin ise kılgın olmayan biçimi genelleştirmesindedir. Uyum açısından iki dil arasındaki ayrımı tartışmadık; ancak bu ayrımın da bir yüzey yapı sorunu olduğu açıktır ve bu da durum çekimleri gibi ele alınabilir.

İngilizce burada Hint-Avrupa dillerinde yalın ve belirtme durumunun kullanımını örneklemek için kullanılmakla birlikte, birçok bakımdan tipik olmayan bir örnektir. Önce yalın ve belirtme durumu arasındaki ayrım İngilizcede adlar için değil yalnızca adılar için (*he/him, she/her, they/them, who/whom* vb.) önemlidir. Daha önemlisi, dilbilgisel ve doğal cins arasındaki bağıntı İngilizcede birçok Hint-Avrupa dilinde olduğundan daha çoktur (bkz. 7.3.4). Durum çekimleri söz konusu olduğunda Latince ve Yunanca gibi dillerde kılgın, kılgın olmayan ayrımı kendiliğinden, cinsten eril ya da dişil olmalarına göre, cansız adlara uzanır. Ancak bu olgu geçişli ve geçişsiz tümcelerde kılgın ve kılgın olmayan adlar arasındaki derin yapı ayrımını geçersiz kılmaz. Yunanca şöyle bir tümcede: *lithoi piptousin ap'ouranou* (Taşlar gökyüzünden düşer), *lithoi* (taşlar) yalın durumdadır, cansız ad olduğu halde erildir ve bu bakımdan özne konumunda yalın durum bükünü alır. Ancak *lithoi* Türkçe çevirisindeki *taşlar*'dan daha çok kılıcı değildir. Buna karşılık, *Das Kind öffnet die Tür* (Çocuk kapıyı açar) tümcesinde *das Kind* (çocuk) cins yönünden yansızdır, bu bakımdan kılgın çekimini alamaz. (karş. *Der Mann öffnet die Tür*/Adam kapıyı açar, *Das Kind sieht den Mann*/*Der Mann sieht das Kind*, 'Çocuk adamı görür/adam çocuğu görür) Yine de derin yapıdaki kılgın, kılgın olmayan ayrımı Almanca da eril ve dişil cansız adlara olduğu gibi yansız canlı adlara da uygulanabilir.

Öyleyse geçişlilik canlı ve cansız adlar ayrımıyla bağıntılıdır ve ideal dizgede birincisi kılgın ya da kılgın olmayan durumda olabilir (hem geçişli hem geçişsiz eylemlerde); ikincisi kılgın olmayan durumdadır. Bu konunun belli diller yönünden geliştirilmesi bizi ana tartışma çizgisinden uzaklaştıracaktır. İleri sürülen genel noktaların, sözü edilen dillerdeki geçişli ve geçişsiz tümcelerin hiç değilse birçoğu için savunulabileceğini düşüneceğiz. Aynı zamanda, geçişlilik dizgesinin kavramsal temeli olarak düşündüğümüz temelin, çeşitli dillerde ideal dizgenin koşullarını yerine getiremeyen birçok geçişli yapıları da içerdiğini kabul etmeliyiz. Örneğin *Wealth* (varsılık) sözcüğü cansız bir ad olmasına karşın *Wealth attracts robbers* (Para soyguncuları çeker) İngilizcede tümüyle kabul edilebilir bir tümcedir. Bu tür tümcelerin (Bunlar İngilizcede kimi dillerden, örneğin Yunan-

cadan daha sık görülebilir) canlı özneli olağan geçişli tümceler üzerinde bir 'asalak' gibi düşünölmeleri uygun olabilir. Durum ne olursa olsun biz burada 'olağan' koşulları yerine getiren geçişli tümceler üzerinde duracağız.

8.2.8 İngilizcede ettirgen eylemler

İngilizcede (eşışlevsel dediğimiz, 8.2.3) hem geçişsiz hem geçişli tümcelerde bulunan bir eylem kümesi bulunduğunu gördük. İki-adlı geçişli yapıların, kılğın özne getirilmesi sonucunu veren ettirgenlik işlemi yoluyla tek-adlı geçişsiz yapılardan türetilebileceğini de gördük. Açıklamalarda kullanılan örnek, *move* (hareket etmek, kıvıldamak) idi. Bu kümeden başka eylemler: *change* (değişmek) *grow* (büyümek), *develop* (gelişmek), *open* (açmak), *close* (kapamak), *start* (başlamak), *stop* (durmak), *begin* (başlamak), *break* (kırmak), *crack* (çatlatmak), *split* (parçalamak), *tear* (yırtmak) vb. dir. Bunlar geçişsiz kullanımlarında kılğın ya da kılğın olmayan özne seçmeleri bakımından birbirinden ayrılabilirler; ama geçişli yapılarda canlı bir özneleri olması bakımından 'olağan' sözcüklerdir. Ayrıca İngilizcede 'ettirgen' olarak karşılığı olan geçişsiz eylemlerle sözdizimi yönünden bağıntılı ve (tarihsel açıdan) bir zamanlar az çok işlek biçimbilgisel süreçlerle bunlardan türeyen kimi geçişli eylemler de vardır (Yukardaki örnekleri Türkçe ettirgen eylemlerle karşı. 8.2.4). Örnekler *lay* (sermek) ve *fell* (düşürmek)'tir. (Ancak bunlar seçim olasılıkları bakımından karşılığı olan geçişsizlerden daha özgüdür). Özellikle geçişsiz sıfatımsı eylemlerle biçimbilgisel olarak bağıntılı birçok geçişli eylem vardır: *enrich* (varsıllaştırmak *rich*, varsıl), *soften* (yumuşatmak, *soft*; yumuşak) *strengthen* (güçlendirmek, *strong*, güçlü), *actualize* (gerçekleştirmek, *actual*, gerçek, güncel) vb. Önek ve son ek yoluyla yapılan bu biçimbilgisel örüntüler İngilizcede bugün işlek durumda değildir. Bu biçimbilgisel ettirgenler bir yandan 'sözcükleştirme' (*kill*: *die*), öte yandan aynı eylemin örn. *move* hem geçişli hem geçişsiz tümcelerde kullanılması gibi iki uçta yer alırlar. 'Sözlüksel' ve 'biçimbilgisel' ettirgenlere karşılık *move*, *change*, *grow* vb. geçişli eylemlerin, karşılığı olan geçişsiz eylemlerden (sesbilimsel yönden özdeş olduğundan, yukarda aynı eylem olarak söz edilmiştir. bkz. 8.2.6) biçimbilgisel sıfır değişim süreciyle türedikleri söylenebilir. Geleneksel olarak hem sıfat hem eylem olarak bulundukları söylenen biçimlerin çoğunun bu sınıflamanın kapsamına girdiklerini belirtmek önem taşımaktadır: *He moves the stone* (Taşı kıvıldatır) tümcesinin *The stone moves* (Taş kıvıldar) tümcesiyle ilişkili olması anlamında *He warms the milk* (Sütü ısıtır) *The milk is warm* (Süt

ılıktır) ile ilgilidir. Biçimbilgisel yönden geçişli *move* ve *warm* eylemleri, geçişsiz *move* ve *warm* eylemlerinden sıfır değişim yoluyla türemişlerdir.

8.2.9 Nesne silinmesi

Move ile örneklenen eylem kümelerinden ayrı İngilizcede geçişli ya da geçişsiz olarak kullanılan daha başka çeşitli eylem kümeleri de vardır. Şimdi şu tümceyi göz önüne alalım:

(15) *We never eat at 5 o'clock.* (Saat beşte asla-yemek-yemeyiz) *Eat* (yemek) eylemi burada nesnesiz kullanılmıştır. Ama geçişsiz bir eylem olarak tanımlanıp tanımlanmayacağı ortada olan bir konudur. Birçok geleneksel dilbilgisi uzmanı bunun bir nesneyle, ya da yalın olarak kullanılacak bir geçişli eylem olduğunu söyleyeceklerdir. Yalın kullanım (nesne olmadan) (15). tümcede gösterilmiştir. Bu tümce aşağıdaki ile karşılaştırılırsa,

(16) *We never eat caviare at 5 o'clock* (Saat beşte asla havyar yemeyiz.)

Eat (yemek) eyleminin geçişli ve yalın kullanımı arasındaki ilişkinin *move* eyleminin geçişli ve geçişsiz kullanımından oldukça değişik olduğu açığa çıkacaktır. (16)'ya karşılık olan **Caviare never eats at 5 o'clock* gibi bir tümce yoktur (Yalnızca *caviare is never eaten at 5 o'clock* gibi edilgen bir tümce vardır). *Eat* eyleminin özde geçişli olduğu ama nesnesinin (sözde geçişsiz, yalın bir yapıda) silinebileceği usa uygun görülüyor. Nesnenin silinmesi belli sözcelerde bağlamca belirlenebilir (ve anlam yorumlaması amacıyla nesneye yeniden ulaşılabılır). Ama dilin sözcüksel yapısının bir özelliği de olabilir. Örn. *I spent the morning painting* (Sabahı resim yaparak geçirdim) en azından iki türlü yorumlanabilir: (i) 'resim yapmak' ya da '...evi, bahçe duvarını vb. boyamak. Her bir durumda nesnenin 'silinmesi' (birinci yorumda bir sonuç nesnesidir, bkz. 9.5.3) İngilizcenin sözcüksel yapısınca belirlenir; dinleyenin tümceyi anlamak için *paint* eyleminin nesnesine ilişkin bağlamsal bir belirti olmasına gerek yoktur. Birçok dilde 'nesne silme' konusunda daha az özgürlük vardır. Örn. İngilizce 'yalın' *He is writing* (O (yazı) yazıyor) tümcesinin Türkçe çevirisi (Yazmak eylemiyle biçimbilgisel yönden ilgili) 'dışlak' bir nesne gerektirir; *yazı yazıyor*. (karş. *mektup yazıyor*).

8.2.10 Dönüşlü eylemler

İngilizcede görünüşte hem geçişli hem de geçişsiz olarak kullanılan bir başka eylem kümesi aşağıdaki tümcelerde *shave* ile açıklanabilir:

- (17) *The barber shaved ten men before lunch* (Berber öğle yemeğinden önce on kişiyi traş etti)
- (18) *He never shaves before lunch* (O öğle yemeğinden önce asla traş olmaz/etmez)

Bunlardan (17). tümce, kılgın bir özne, *berber* ve kılgın olmayan bir nesne ya da erek, *on kişi*, ile açıkça geçişli bir tümcedir. Ama (18) belirsizdir: (Kimseyi) 'öğle yemeğinden önce traş etmez' ya da 'öğle yemeğinden önce asla (kendini) traş etmez' anlamına gelebilir. Bu yorumların birincisi, bundan önceki paragrafta tartışılan 'nesne silme' terimi çerçevesinde açıklanabilir. Burada bizi ilgilendiren ikincisidir. Bu yoruma göre (18). tümce örtülü biçimde dönüşlü olarak tanımlanabilir.

Dönüşlü yapı özne ile nesnenin aynı kişiye (ya da şeye) gönderimde bulunduğu yapıdır. İngilizcede olduğu gibi birçok dilde kişi ve sayı bakımından birbirinden ayrılan bir dönüşlü adılar kümesi vardır (kendini, kendisini, kendisi vb.); Fransızca, Almanca ve Latince gibi kimi diller ise dönüşlü ve dönüşlü olmayan nesneler arasında yalnızca üçüncü kişide bir ayrım gözetirler (Karş. Fransızca *Maman me lave: Je me lave* 'Annem beni yıkıyor, yıkıyorum. *Maman la lave: Maman se lave*, 'Anne onu yıkıyor, Anne yıkıyor); aynı dönüşlü adlı bütün kişi ve sayılarla kullanan başka diller de vardır (örn. Rusça burada değinmeyeceğimiz koşullarda ya *-sja* son ekini, ya da *sebja* adılını kullanır). Açıkça dönüşlü bir tümce, özne ile nesnenin özdeşliği, nesne adılının biçiminde ya da herhangi bir yolla ((örn. eylem gövdesine eklenen belli bir sonek, önek, ya da içekle) açıkça belirtilen bir tümcedir. Bu bakımdan *He killed him*'e karşıt olarak *He killed himself* (kendini öldürdü) açıkça dönüşlüdür. *He washed himself* de (yikanır, kendini yıkar) öyle. Ama birçok eylemin dönüşlü tümcelerde bir adıl nesnesi olmadan kullanılması İngilizcenin önemli bir özelliğidir. *He never shaves before lunch* (Öğle yemeğinden önce asla traş olmaz) bu kullanımın bir örneğidir, bu nedenle örtülü biçimde dönüşlü olarak tanımlanır. Gerçekten *shave* açıkça dönüşlü yapılarda çok seyrek kullanılır. Belki de en sık, *I don't mind shaving others, but I never shave myself* (Başkalarını traş etmeye bir diyeceğim yok ama kendimi asla traş etmem) gibi *myself* (kendimi) sözcüğünün kullanımının *others* (başkalarını) ile karşıtlık için gerekli olduğu tümcelerde kullanılır. (Bu arada *I never shave myself* tümcesinin bağlam dışında sözdizimi yönünden belirsiz olduğuna dikkat edilmelidir: (i) 'Bana gelince hiç traş etmem' (nesne silme), (ii) 'Bana gelince, (kendimi) hiç traş etmem' (örtülü olarak dönüşlü); (iii) 'Hep birine traş olurum' (açıkça dönüşlü) i) ve (ii). tümcelerin anlatımlarında söz konusu olan yorumlara göre *myself*

(kendimi) dönüşlü bir adıl değil, yüzey yapıda çeşitli durumlarda kullanılabilen, tümcenin öznesi için vurgulanmış bir belirticimsidir: *I myself never shave* (Ben kendim asla traş olmam/etmem), *I never myself shave* (Ben asla kendim traş olmam)

Üstü örtülü dönüşlü yapı açıkça da dönüşlü olabilen, *wash* (yıkamak) eyleminde görülebilir; ama örneğin *dry* (kurumak, kurulumak) eyleminde görülmez. *He dried in the sun* (Güneşte kurundu) bir geçişsiz tümce olarak (kılgın dışı) ya da nesnesi silinmiş sözde geçişsiz bir tümce olarak (Örn. Tabakları kuruladı, ya da Giysileri kuruladı) yorumlanabilir ama herhalde *He dried himself in the sun* (Güneşte kurundu) tümcesiyle anlam yönünden eşdeğerli biçimde, üstü örtülü olarak dönüşlü bir tümce gibi yorumlanamaz. Daha genel türden nesne silmenin tersine, üstü örtülü dönüşlülük (elbette nesne silmenin özel bir türü olarak düşünülebilir) İngilizcede çok küçük bir eylemler kümesiyle sınırlı görünüyor. Üstelik belli bir tümcenin üstü örtülü dönüşlülüğü mü yoksa daha genel bir nesne silmeyi mi örneklediği her zaman açık değildir. Örneğin *change* (değişmek) eylemi yalnızca karşılık olan geçişsiz ve geçişli tümcelerde (*move, grow, open* gibi) eşişlevli bir eylem olarak bulunmaz, şöyle tümcelerde de bulunur:

- (19) *I'll just slip upstairs and change before dinner* (Yukarıya hemen sıvışıp akşam yemeğinden önce üstümü değiştireceğim)

Burada amaçlanan yorum *change* (değişmek) ile *before dinner* (akşam yemeğinden önce) arasına *my dress* (elbisemi) ya da *into a more respectable suit* (daha saygın bir giysi) konulmasıyla ortaya çıkan yorumdur (*I have changed* (değiştirdim) tümcesi elbette şimdi düşündüğümüz yorumla, eşişlevsel yorum arasında 'belirsizdir'). Sorun (19). tümcenin ikinci tümcecığının üstü örtülü olarak dönüşlü olup olmamasıdır. Şu üç tümcenin kabul edilir olduğuna dikkat ediniz:

- (20) *I'll change the baby* (Bebeği (giysisini) değiştireceğim)
 (21) *I'll change the baby's dress* (Bebeğin giysisini değiştireceğim)
 (22) *I'll change my dress* (Giysimi değiştireceğim)

Ama şu tümce kabul edilir değildir (düşünülen anlamda dönüşlü değildir)

- (23) **I'll change myself*

Bir yandan 29 ile 21 öte yandan 22 ve *I'll change* arasındaki anlam koşutluğu *I'll change* tümcesinin üstü örtülü olarak dönüşlü olduğu biçiminde anlaşılabilir. *I'll change myself* (Üstümü değiştireceğim) tümcesinden açıkça dönüşlü nesnenin silinmesi yoluyla kendiliğinden dönüştürülebilir. Bunun bir seçeneği olarak *I'll change* tümcesi

yukarda (15)'in (16) ile ilişkili olması anlamında daha genel nesne silmenin bir örneği olarak (22) benzeri tümcelerle ilişkilidir. Sorun sözdizimi yönünden kararlaştırılamaz gibi görünüyor; anlam yönünden ise önemsizdir.

8.2.11 Sözde geçişsiz

Buraya değin İngilizcede hem geçişli hem geçişsiz (ya da sözde geçişsiz) yapılarda (sıfır niteleme ile) kullanılabilen üç eylem kümesini tartıştık. Bu üç kümeden eylemlerin (*move*, *eat* ve *have* ile örneklenen) önemli sözdizimsel özellikleri aşağıda sözü edilecek öteki üç kümeyle birlikte çizelge 12'de gösterilmiştir. 2 ve 3. kümelerin (*eat* ve *shave*) 1. kümeden (*move*) birçok bakımdan ayrıldığı anlaşılmaktadır. Çizelgenin sağ yanında her ikisi de (nesne) başlığı altında gösterilmiştir ve özne konumunda *B* yerine *A* vardır.

Çizelge 12. *Kimi İngilizce eylemler*

Geçişli			(Sözde) Geçişsiz		
Özne	Eylem	Nesne	Ozne	Eylem	(Nesne)
1. A: +kılıcı	<i>move</i>	B: —kılıcı	B: ±kılıcı	<i>move</i>	(≠A)
2. A: +kılıcı	<i>eat</i>	B: —kılıcı	A: +kılıcı	<i>eat</i>	
3. A: +kılıcı	<i>shave</i>	B: —kılıcı	A: +kılıcı	<i>shave</i>	(=A)
4. A: +kılıcı	<i>walk</i>	B: +kılıcı	B: +kılıcı	<i>walk</i>	
5. A: +kılıcı	<i>build</i>	B: —kılıcı	B: —kılıcı	<i>build</i>	
6. A: +kılıcı	<i>sell</i>	B: —kılıcı	B: —kılıcı	<i>sell</i>	

Bu, ikinci ve üçüncü kümeleri sözde-geçişsiz olarak belirler, çünkü *A* karşılık olan geçişli yapıdaki özneyi gösterir ve sağdaki üçüncü sütundaki ayraçlar geçişli eylemin nesnesinin silinmesini belirler. 3 ile 2 arasındaki ayrım (bunun belli durumlarda her zaman belirlenemediğini gördük) hem geçişli hem de sözde geçişli yapılarda silinmiş nesne ile özne arasındaki özdeşliği (=A) ya da özdeşlik yokluğunu (≠A) gösterir. Buna karşılık 1. kümenin yukarda tartışılan eşişlevsellik özelliği bulunduğu görülür. (bkz. 8.2.3) '+Kılıgın' ('kılıgın' ya da 'artı kılıgın' ve '—kılıgın' ('kılıgın-dışı' ya da 'eksi kılıgın') silinebilir nesneleri bulunan eylemleri eşişlevli eylemlerden ayırmada temel değildir. *Move* tek-adlı bir eylem olarak 'kılıgın' ya da 'kılıgın-olmayan' bir özne olabilse bile, söz konusu adın canlı olması koşuluyla (bu bakımdan *move* sözlükçede ±kılıgın olarak gösterilir karş. 4.3.3., 8.2.6) *John Moved Bill* tümcesi (*John Bill'i* -örn., dairede başka bir masaya-

taşıdı) kılgın yorumdan daha çok *Bill moved* tümcesinin kılgın olmayan yorumuyla daha yakından bağlantılıdır. Öyle görünüyor ki, *John*+kılgın, *moved*, *Bill*:+kılgın anlatımının daha olağan gerçekleşmesi *John made Bill move* (*John Bill'i yer değiştirmeye zorladı*) *John got Bill to move* (*John Bill'e yer değiştirtti*) ya da *John had Bill move* (*John Bill'e yer değiştirtti*) biçimindedir.

8.2.12 Kılgın nesneler

Ancak İngilizcede kılgın nesneyle (çizelge 12'deki 4. küme) kullanılabilen hiç değilse bir eylem kümesi vardır. Şu tümcedeki *walk* (yürümek) bunun örneğidir:

(24) *John walked the horse* (*John atı yürüttü*) Bu, *John moved* tümcesinin *Bill moved* tümcesiyle ilgili olması gibi,

(25) *The horse walked* (*At yürüdü*)

tümcesiyle ilgilidir. Bu oldukça sınırlı kümenin öteki üyeleri *gallop* (dörtlüla gitmek) *run* (koşmak) *jump* (atlamak) vb. dir. (24. tümce ile *John made the horse walk* (*John atı yürümeye zorladı*) biçimindeki iki kılğınla daha yaygın tür arasındaki ayrım (24). tümcenin *John'un* dolaysız kılıcı olduğunu (atı kendisi götürmüş ya da ona binmiştir) sezdirmesidir. *John made the horse walk* tümcesi bu sezdirimi taşımaz. Ama dolaysız ve dolaylı kılıcı arasındaki bu ayrım çoğu İngilizce eylemde yapılamaz. Dolaysız, dolaylı kılıcı ayrımı yönünden (*John'a* uygulanış biçimiyle) yansız olan yalnızca *John made Bill move* değildir; *John moved Bill* de öyledir. İngilizcede dolaylı kılıcılığı anlatmanın en yaygın yolu, *John had a house built* (*John bir ev yaptırdı*) tümcesiyle örneklenmiştir. Açık olmayan yalnızca (24)'te örneklenen yapının kullanımı üzerindeki sınırlamalar değildir; belli durumlarda birbirine karşılık olan geçişli ve geçişsiz tümceler arasındaki ilişkinin (24) ile (25). tümce arasındaki türden bir ilişki mi yoksa *John moved Bill* ve *Bill moved* arasında geçerli olan daha yaygın eşişlevsel türden bir ilişki mi olduğu da belirsizdir. Örneğin şu iki tümce nedeniyle insan duraksayabilir :

(26) *The aeroplane flew from London to Paris* (*Uçak Londra'dan Paris'e uçtu*)

(27) *The pilot flew the aeroplane from London to Paris* (*Pilot uçağı Londra'dan Paris'e götürdü, uçurdu*)

The bird flew through the air (*Kuş havada uçtu*) tümcesinin kılgın bir öznesi vardır (*Kuş ne yaptı?*) ve *The stone flew through the air* (*Taş havada uçtu*) tümcesinin kılgın olmayan bir öznesi vardır (*Taş ne oldu?*) ama (26). tümce bu açıdan biraz belirsizdir. Ancak açıklamalarda, 1 ve 4. küme arasındaki ayrımlar, geçişsiz eylemin öznesi

ya da geçişli eylemin nesnesi olarak kılgın olmayan ve kılgın olan adlar arasındaki ayrıma bağlanabilir. Bu ayrım dışında 4. küme eylemleri eşişlevseldir.

8.2.13 Öteki sözde geçişsiz yapılar

12. çizelgenin beş ve altıncı kümeleri de kullanım bakımından epeyce sınırlıdır. Söz konusu kuruluşlar şu iki örnekle açıklanabilir:

(28) *The house is building* (Ev yapılıyor)

(29) *Detergents sell well* (Temizleyiciler iyi satıyor)

Bu tümcelerin ikisi de kılgın değildir ve en yaygın türden geçişli tümcelere bağlanabilir. (*They are building the house*/Evi yapıyorlar) ve *They sell the detergents*/Temizleyicileri satıyorlar) Ancak bir kılıcıyı önceden varsaymaları yönünden geçişsiz, eşişlevsel tümcelerden ayrılırlar (örn. *The house is moving*, Ev kimiliyor; *Grass grows well*, Çimler iyi büyüyor). Bu bakımdan İngilizcedeki edilgen tümcelere benzerler. Gerçekten (28). tümcenin çağdaş İngilizcede daha olağan biçimi herhalde *The house is being built*'tir (Ev yapılıyor). Ancak (29). tümce daha yaygın türden bir kuruluşu, doğrudan eşdeğerli edilgen bir biçimde dönüştürülmeyen bir kuruluşu örnekler.

Halliday'e göre, 'Bu tür özellikle geniş zamanda yaygındır', özellikle de olumsuzda; ancak buradaki biçim *can't* değil *don't/won't*'tur. *This material doesn't/won't wash* (Bu kumaş yıkanmaz); ancak bu eylem biçimiyle sınırlı değildir, gerçekte herhangi bir zamanla, özellikle kimi *-ly* yapılı belirteçlerle kullanılır: *The clothes washed easily* (Giysi kolay yıkandı), *They are not going to sell quickly* (Bunlar çabuk satılmaz). Tüm bunların temelinde sürecin kendisinin, ya bir nitelime ya da uygunluğuna ilişkin genelleme biçiminde bir belirlemesi vardır; bu nedenle 'kılıcı-yönelimli' *The clothes were washed* (Giysiler yıkandı) biçimine karşıt olarak buna 'süreç-yönelimli' tür denilebilir.

Halliday'in uygun biçimde, 'süreç-yönelimli' ve 'kılıcı-yönelimli' dediği bu tümceler arasındaki ayrım, şu üç tümce karşılaştırılarak ortaya çıkarılabilir:

(30) *The book sold quickly* (Kitap çabuk satıldı/sattı)

(31) *The books were sold quickly* (Kitaplar çabuk satıldı-edilgen)

(32) *They sold the books quickly* (Kitapları çabuk sattılar)

Bunlardan (30) kesinlikle süreç-yönelimlidir, kitapların belli nitelikleri nedeniyle çabucak elden çıktıklarını sezdiriyor. (Deyim yerindeyse kitaplar kendi kendilerini satmışlardır ve bunun örn. Fransızca gibi kimi dillerdeki eşdeğeri dönüşlü tümce biçiminde olacaktır). Bu-

na karşılık (31). tümce kılıcı yönelimli olarak tanımlanabilir: Kiptapların satılmasındaki hızın sorumlusunun (belirlenmeyen) kılıcı olduğu yorumunu kesinlikle belirliyor. Ancak bu sezdirimi daha kesin bir biçimde taşıyan (32) etken tümcedir. Belki de (30) türünden tümcelerin süreç-yönelimli olarak belirtili oldukları, oysa edilgenin bu bakımdan belirtisiz olduğu söylenebilir. Anlam yönünden eşdeğerli görünen birçok 'süreç-yönelimli' ve edilgen tümce çifti var. (Örn. *She doesn't frighten easily*/O kolayca korkmaz; *She isn't easily frightened*/O kolayca korkmaz, korkutulamaz). Edilgen biçim kılın durum ya da araç belirteçliği ile bulunabilir (bkz. 7.4.5): *She isn't easily frightened by burglars/threats*. (O hırsızlardan/tehditlerinden korkmaz kolayca). Ama burada 'süreç-yönelimli' yorum eğilimi ağır basabilir. Bunun nedeni İngilizcede geçmiş dışı zamanın (görünüş belirlemesi olmaksızın) alışkanlık olarak yorumlanabilmesidir (bkz. 7.5.7); belirtecimsinin belirsizliği (*burglars, threats*) şimdiki durumda bu yorumu destekler. Buna karşılık, *She wasn't easily frightened by the burglars/threats* daha kolaylıkla 'kılıcı-yönelimli' olarak düşünülebilir.

6. kümeden eylemleri içeren (30) gibi tümcelerin çözümlenmesi biraz karmaşıktır. 'Süreç-yönelimli' tümcelere konulacak sınırlamalar açık olmaktan uzak olsa da (ve bu tür birçok tümce kesinlikle kabul edilmez durumdadır. **The first edition exhausted in three days*, **Caviare never eats at five o'clock* vb.); ya da kuşkuludur: *The music heard well at the back of the hall* vb.) bunlar İngilizcede yine de çok sık bulunur. Bu bölümde kurulan genel çerçeve içinde bunlar sözde-geçişli tümcelerdir; ancak sözde geçişsiz kullanımdaki öznelerin, geçişli yapıdaki nesneleriyle aynı olmaları bakımından bunlar 2 ve 3. tümcedeki eylemlerden ayrılırlar. Bu bakımdan, eylemin edilgen biçimine benzerler (bkz. 8.3.3).

Bütün sözde geçişsiz tümceler (çizelge 12'deki 2, 3, 5, ve 6. küme) dönüşüm bakımından geçişlilerden türerler. Öte yandan daha önceki ettirgen yapı tartışmamızın usa getirdiği gibi, gerçek geçişsiz eylemler (karş. çizelge 12, 1 ve 2. kümeler), geçişli tümcelerin üretilmesi için 'kaynak' olarak alınabilir. Bu nedenle türeme düzeni geçişsiz-geçişli-sözde geçişsiz biçimindedir. Bu önerinin biçimsel sonuçlarını ele almadan önce, üç-adlı kuruluşları kısaca gözden geçirmeliyiz: Örn. Özne, dolaylı ve dolaysız nesneden oluşan tümce çekirdeği (bkz. 8.2.1).

8.2.14 Üç-adlı yapılar

İleri sürülecek genel görüş şudur : İki-adlı yapılar, ettirgenlik kavramı yoluyla, tek-adlı yapılardan türetililebileceğinden, üç-adlı yapı-

lar aynı kavramın uygulanması yoluyla iki-adlı yapılardan türetilir. *John moves the stone* (John taşı kııldatır) sözdizimi yönünden *The stone moves* (Taş kııldar) ile ilgili olabildiği gibi (33), (34)'le ilgilidir:

(33) *John gives the book to Mary* (John kitabı Mary'ye verir)

(34) *Mary has the book* (Mary'nin kitabı vardır)

Şimdilik *the book* iyelik tümcesinde (34) *have* eyleminin bir nesnesi olarak düşünülebilir. Daha sonra göreceğimiz gibi (bkz. 8.4.4) bu bölümdeki tartışma tümcenin geçişli bir tümce olmamasından etkilenmez.

Üç-adlı eylemleri hem geçişli hem geçişsiz çekirdeğe uygulayabilen işlek, ettirgen yapıları bulunan bir dile başvurarak tartışmak daha aydınlatıcı olacak, bu amaçla Fransızcadan yararlanacağız. Bundan önceki paragrafta sözü edilen iki tümce (33 ile 34) Fransızcaya söyle çevrilebilir:

(35) *Jean donne le livre à Marie*

(36) *Marie a le livre*

Yukarda geçişli tümcelerin geçişsiz çekirdeklerinden türemesiyle ilgili olarak açıklanan Fransızca ettirgen yapı (bkz. 8.2.4) üç-adlı yapıların üretilmesi için geçişli çekirdeğe de uygulanabilir. Bu,

(37) *Jean fait manger les pommes aux enfants* tümcesiyle,

(38) *Les enfants mangent les pommes*

tümcesiyle ilgili olarak örneklenebilir.

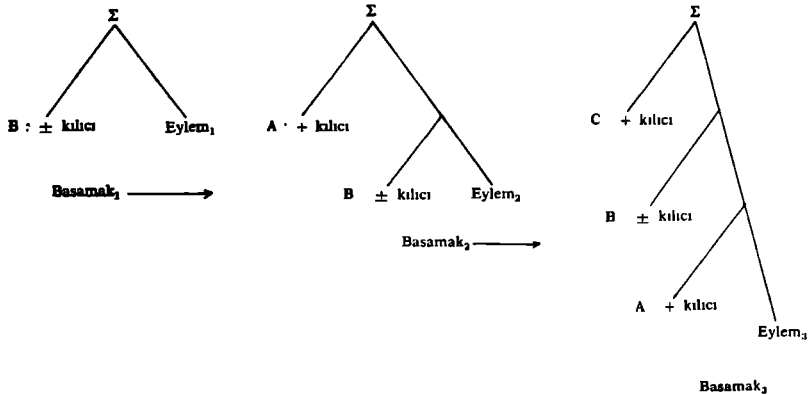
(37. tümcenin çevirisi 'John çocuklara elmaları yedirir', 38. tümcenin ise 'Çocuklar elmaları yer'dir, 35 ile 37 arasındaki yapısal koşutluk açıktır.) 35. tümcedeki yalın, üç-adlı 'donne' eyleminin düz nesnesi *le livre*, dolaylı nesnesi *à Marie* olduğuna göre, *les pommes*, 37. tümcedeki karmaşık üç-adlı *fait manger* eyleminin düz nesnesi, *aux enfants* da dolaylı nesnesi olarak düşünülebilir. Bu koşutluk bir kimsenin Fransızcada 'yalın' ve 'karmaşık' üç-adlı eylemler arasında sık sık seçme yapabilmesi ile de doğrulanır. Örneğin aşağıdaki iki tümce *John kitabı Mary'ye* gösterir tümcesinin çevirileri olarak anlam yönünden eşdeğerlidir.

(39) *Jean montre le livre à Marie*

(40) *Jean fait voir le livre à Marie*

Kill (öldürmek) eylemi nasıl *die* (ölmek) eyleminin 'sözcükleşmiş' iki-adlı ettirgen biçimiye, (bkz. 8.2.4) *montrer* (göstermek) de, *voir* (görmek) eyleminin 'sözcükleşmiş', üç-adlı ettirgen biçimidir. Bunun gibi Fransızcada 'yalın' ve 'karmaşık' iki-adlı eylemler arasında sık sık seçim yapılabilir. Örn. *Jean appelle le docteur* (John doktoru çağırır): *Jean fait venir le docteur* (John doktoru getirtir). Bu nedenle (35)'teki *donner* (vermek) ile (39)'daki *montrer* (gös-

termek) arasındaki ayrım, üç-adlı yapılarda zorunlu ve seçmeli 'sözcükleşme' ayrımından ileri gelir. Fransızcadada (Türkçe ve Hintçe gibi kimi öteki dillerde de) ister yalın (sözcükleşmiş) isterse karmaşık (*faire* yardımcı eylemiyle) olsun iki-adlı çekirdek tümcenin derin yapıdaki öznesi, üç-adlı ettirgen eylemlerde dolaylı nesneye dönüşür; oysa derin yapıdaki iki-adlı çekirdek tümcenin nesnesi, üç-adlı ettirgen yapıda düz tümce olarak kalır. Üç basamaklı düzen çizit 19'da gösterilmiştir. Burada *B* derin yapıdaki geçişsiz çekirdeğin öznesidir (1. basamakta), *A* iki-adlı geçişli çekirdeğin öznesidir (2. basamakta) ve *C* (şimdilik düzenin son basamağı diyebileceğimiz basamakta) üç-adlı ettirgen yapının öznesidir. Her dizim ağa-

Çizit 19. Geçişlilik ve ettirgenlik.

cının sağ son budasında eylem simgesindeki alt yazı, eylemle ilgili yerleri dolduran adların sayısına denk düşer (Ana budaklar için biraz sonra ad verilecektir). Sayının *B*'yi her durumda 'eksi ya da artı kılın' olarak belirlediğine dikkat edilmelidir (Böylece İngilizcede hem 1. küme hem de 4. küme geçişli tümcelere olanak sağlanır bkz. 8.2.11). 3. basamakta *A*'yı artı kılın olarak göstermek daha da tartışmalıdır; çünkü bu, bütün dolaysız nesnelerin 'kılın' oldukları anlamına gelebilir. Durum elbette böyle değildir. Ama şimdiye değin '*A*'nın *B*'si var' türünden tümceleri (Mary'nin kitabı var) geçişli olarak ele aldık; *A* özne, *B* ise nesnedir; ve bütün geçişli tümcelerin yukarda geliştirilen dizgede 'kılın' bir öznesi vardır.

8.2.15 Sözdizimi yönünden belirsiz kuruluşlar

Fransızcadaki ettirgen yapıyla ilgili başka bir nokta üzerinde de durulmalıdır. Şu türden tümceler belirsizdir:

(41) *Jean fait manger les enfants*

Olağan koşullarda (41). tümce 'Jean çocuklara yemeklerini yedirir' anlamına gelirse de, 'Jean çocukları yedirir' anlamına da gelebilir. Belirsizlik, *manger* (yemek) eyleminin nesne silinmesine olanak sağlamasından ileri gelir (bkz. 8.2.9). Daha olağan yorumunda (41). tümcenin derin yapısında sözde-geçişsiz *Les enfants mangent* ('Çocuklar-yemek-yer') tümcesi bulunur: (41). tümcedeki *les enfants*'ın dolaylı değil düz nesne biçiminde olması, sözde geçişsizlerin ettirgen dönüşümünün işleyişinde gerçek geçişsizler gibi davrandığını usa getirir. Bu bakımdan, nesne silme kuralı (41). tümceyle sonuçlanan ettirgen dönüşümden önce işgörmelidir. Ayrıca (41). tümce 'John çocuklara yedirir' yorumunda 2. basamak çekirdekten türeyen 3. basamak yapı olarak açıklanamaz; ancak başka bir 2. basamak kuruluşundan türeyen (dilbilgisi kurallarına göre nesne silinmesinden sonra, 1. basamak çekirdeği olarak yeniden yorumlanan) bir 2. basamak kuruluşu olarak açıklanabilir. Buna karşılık 'John çocukları yedirir' (örn. hayvanat bahçesindeki aslanlara) yorumunda, (41). tümce çizit 19'da 4 ile gösterilen budağın silinmesiyle (ya da gerçekleşmesiyle) 3. basamaktan bir kuruluşur. Bu bakımdan 41. tümcenin belirsizliği *The shooting of the hunters* türünden İngilizce söz öbeklerinin belirsizliğine bir ölçüde benzer (Chomsky'nin tartıştığı sözdizimsel belirsizlik örneğinden birisi budur.) Shoot (silahla vurmak) eylemi *X shoots the hunters* (X avcılar vurur) tümcesinde geçişlidir (X burada belirlenmemiş bir eyleyeni anlatır), ama *The hunters shoot* (Avcılar vurur) tümcesinde geçişsizdir (karş. eat, yemek, 8.2.9) İngilizcede *the V-ing of NP* söz öbeklerinin yorumlanmasında genel ilke, söz konusu eylem geçişsizse bunların 'özne türünden', eylem geçişliyse 'nesne türünden' olmaları biçiminde olduğundan, derin yapıdaki *The hunters shoot* (Avcılar vurur) çekirdeğinden *the shooting of the hunters* türünden ad öbekleri üreten kuralda sözde geçişsizler gerçek geçişsizler gibi işgörür. Bu arada 41. tümcede görülen belirsizliğin Türkçe tümcelerde de bulunduğuna dikkat edilmelidir (karş. *Ahmet çocukları yedirdi*) ve İngilizce *the shooting of the hunters* söz öbeğinde bulunan belirsizlik, *agna-takubaa* (Biri kadını görür, ya da Kadın birini görür) türünden yalın Eskimo dili tümcelerinde de bulunur.

Nesne ve özne yorumundan ileri gelebilecek bütün bu belirsizlik örneklerinin söz konusu kuruluşlarda 'kılgın' adın yapısal bakımdan seçmeli (örneğin belirtecimsi, bkz. 3.11) olmasından ileri geldiğine dikkat edilmelidir. Nesne yorumu (41). tümcede *au lion* söz öbeğiyle (*Jean fait manger les enfants au lion*) (John çocukları aslana yedirir); *the shooting of the hunters, by the game keeper* ile; Eskimo

tümcesinde ise *qimmi-p* ile belirlenmiştir. (*Qimmi-p agna-q takubaa*/ Köpek kadını görür, 8.1.6) 'Kılgın' adın seçimli olması (ya da yokluğu) edilgen tümcelerin temel özelliklerinden biri olduğundan (karş. *The hunters were shot (by the game keeper)* Avcılar korucu tarafından öldürüldü/*The children were eaten (by the lion)* Çocuklar (aslan tarafından) yenildi, *The woman was seen (by the dog)* Kadın (köpek tarafından) görüldü), bundan önceki paragrafta sözü edilen bütün belirsiz tümcelerin etken (öznesel) ve edilgen (nesnesel) bir yorum bakımından yansız oldukları görüşünü haklı çıkarabilir. Şimdi de geleneksel çatı ulamı çerçevesinde etken ve edilgen tümceler arasındaki ayrımı tartışmalıyız.

8.3 Çatı

8.3.1 Çatı terimi

'Çatı' (Latince *vox*) Romalı dilbilim uzmanlarınca ilk başta iki ayrı, ama bağıntılı anlamda kullanılmıştır: (i) 'Ses' anlamında (Yunanca *phōné* teriminin çevirisinde, insan dilinin söylenişinde kullanıldığı anlamda) özellikle sestellerinin titreşimiyle çıkarılan sesler anlamında; ünlü terimi de buradan gelir (Eski Fransızca *vowel* yoluyla, Latince *sonus vocalis* (ölümle çıkan bir ses)'ten gelir).

(ii) Bir sözcüğün anlamına karşıt olarak 'biçimi' anlamında (karş. 7.1.2). Bu iki anlamdan birincisi dilbilimde ötümlü, ötümsüz ses ayırımında bugün de kullanılmaktadır. İkinci anlamda 'ses' çağdaş dilbilim kuramında ortadan kalkmıştır. Bunun yerine terim, yukarda (ii)'den kaynaklanan, eylemlerin etken ve edilgen 'biçimlerine' gönderimde bulunan üçüncü bir anlam kazanmıştır (Bu üçüncü anlamda kullanılan geleneksel Latince terim *species* ya da *genus* idi. Zamanla *genus* bir ad ulamı olan cins ile sınırlandırıldı ve değişik söz bölüklerinin, biçimlerinin cins ve türe göre sınıflanması bir yana bırakıldı).

Bir eylem ulamı olarak Çatı için kullanılan geleneksel Yunanca terim *diathesis* idi (durum, tutum, işlev vb.); kimi dilbilimciler terimin bu anlamı için çatı yerine *diathesis*'i yeğlerler. Ancak 'çatı'nın sesbilimsel ya da sesbilgisel anlamıyla dilbilgisel anlamı arasında karışıklık olasılığı çok azdır. Bu bölümde hiç kuşkusuz 'çatı'yı dilbilgisi ulamı olarak ele alıyoruz.

Çatı ulamının kuramsal tartışmalarında yanıltıcı olan ya da olabilen yalnızca geleneksel terimler değildir. Yunan dilbilgisi uzmanları eylemlerin bükünlerince gösterilen 'etken' ve 'edilgen' (üzerine etki edilme, ya da 'edimin sonuçlarına katlanma) ve 'orta' dedikleri ayrımların gerçek niteliğini kavrayamadılar; bu durum yalnızca

klasik dillerde değil, betimlenmeleri geleneksel dilbilgisince çokça etkilenen İngilizce ve öteki çağdaş dillerde de çatının niteliğine ilişkin çelişkili yargılarla başbaşa bıraktı bizi. İngilizce söz konusu olduğunda şöyle yargılara raslıyoruz: (McKerrow): 'Şimdi ilk kez, klasikleri bilmeden ya da onlara başvurmadan, bir İngilizce dilbilgisi yapmaya kalksak, bir edilgen çatı öngörmek hiç usumuza gelmeyebilir. Günümüzde konuşma dilinde böyle bir şey olup olmadığı tartışmalı görünüyor ve işe yaradığı için dilbilgisinde bu kavramı sürdürmek uygun olsa bile, bu ölçüde çarpıcı bir yeri olmasının gerektiği konusunda kuşkuluyum (İngilizcede edilgen çatıya ilişkin öteki dilbilgisi uzmanlarının ortaya attıkları başka görüşlerle birlikte bu parça, konuyla ilgili olarak son zamanlarda Svartvik tarafından yapılan kapsamlı ve aydınlatıcı bir incelemede anılmaktadır). Bunun tersine, Yunan dilbilgisi uzmanlarının edilgen çatı ve onun karşıtı olan etken yapıyla ilgili olarak söylediklerinin klasik Yunancadan çok çağdaş İngilizceye daha doğrudan uygulanabileceği öne sürülebilir. Bu nokta burada ayrıntılı bir biçimde incelenmeyecektir; ama yalın bir biçimde dile getirilmiş olması, çatının yorumunun hem günümüzde hem de Batı dilbilgisi geleneğinde oldukça tartışmalı bir konu olduğunu göstermeye yetecektir.

8.3.2 Yunancada etken ve 'orta' çatı

Bundan önceki paragrafta Yunancada üç çatıdan söz edilmiştir: *Etken*, *edilgen* ve *orta*. Terimin anlattığı gibi 'orta' (duruma göre ya da söz konusu eylemin iç anlamına göre etken gibi bir edimi, ya da edilgen gibi bir durumu belirleyen) birincil 'etken' ve 'edilgen' karşıtlığı arasında, ortadaki bir çatı gibi düşünülüyordu. Gerçekten edilgen çatı Yunanca eylemin çekimli biçimlerinin çoğunda orta çatıdan ayrılmaz, ayrı edilgen bükünler yalnızca gelecek ve geniş zamanda bulunur (bkz. 7.5.6); bunlardan birincisi klasik dönemden önce gelişmemişti, ikincisinde ise hiç değilse kimi eylemlerde bir orta anlamı da bulunabiliyordu (bununla neyi anlatmak istediğimizi biraz sonra açıklayacağız); son olarak 'orta' ya da edilgen tümcelerden herhangi birinde kullanılabilen eylem biçimleri edilgen olmaktan çok 'orta' çatı biçiminde yorumlanmalıdır.

Kısacası, Yunancada çatı karşıtlığı en başta bir etken-orta çatı karşıtlığıdır. Edilgen (bütün Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi) daha sonraki bir gelişmedir; başlangıçta oldukça seyrek kullanılıyordu. Orta çatının anlamı (etken çatıyla karşıt olduğu zaman) edim ya da durumun, eylemin öznesini ya da öznenin ilgilerini etkilemesidir. Bu kavram kapsamına giren tümce kümelerinden birisi dönüşlü tümcelerdir (bkz. 8.2.19). Örneğin Türkçe *Yıkanyorum* tümcesi Yunan-

caya *louíomai* (etkeni: *louō* birşey yıkıyorum') biçiminde çevrilebilir. Ancak orta çatı da, öznenen ayrı bir nesneyle geçişli bir tümce-de kullanılabilir: örn. *louómai khitōna*, 'Gömleğimi yıkıyorum'. Burada etken yerine orta çatı kullanılmasının anlamı, edimin özne tarafından kendi çıkarları ya da kendi yararları için yürütülmekte olmasıdır. Bu noktada Fransızcada da oldukça benzer bir kuruluş bulunduğunu belirtmemiz yerinde olacak: karş. *Je me lave* (Kendimi yıkıyorum/yıkaniyorum) ve *Je me lave une chemise* (kendime bir gömlek yıkıyorum). Bu tür tümcelerde dönüşümlülüğün anlamı 'çıkarsama' (benefactive) (yararı için, 'çıkartı için') biçiminde tanımlanabilir: karş. *I got myself a new suit* (Kendime yeni bir giysi aldım). Öteki durumlarda Yunanca orta çatı, İngilizcede kabaca ettirgen dönüşlü' denilebilecek bir yapıyla anlatılabilir: karş. *mistlō* 'kiralaram', *misthoúmai* 'kendimi kiralaram' (örn. İşe girerim, paralı asker olurum vb.) *didáskō* 'öğretirim', *didáskomai* 'kendime öğrettiririm'.

Yunanca orta çatının başka anlamları belirlenebilirse de (daha eksiksiz bir incelemede çeşitli etmenler tartışılabilir) şimdiye değin söylediklerimiz, 'orta' çatının etken çatıya karşıt olduğu tümcelerdeki genel niteliğini açıklamaya yetecektir. Örneklere eklenen kimi açıklamalardan, eylemin bağlam ya da anlamına göre, 'orta' çatının öznesinin kılgın, ya da 'kılgın olmayan' bir biçimde yorumlanması olanaklıdır; özne 'kılgın dışı' kabul edilirse, kimi durumlarda karşılığı olan çeşitli tümcelerdeki etken çatının nesnesiyle özdeşleştirilebilir. Bu durumda orta ve edilgen çatı arasındaki ayrım yansızlaşır.

Bu olgu İngilizceden örneklerle de açıklanabilir (İngilizce *have* ve *get* yardımcı eylemleriyle kimi yapılarda aynı tür çelişki görülür). Şu tümceyi göz önüne alalım :

(42) *I am getting shaved* (Traş ediyorum)

ve şu iki tümceden her biriyle karşılaştıralım:

(43) *I am shaving* (Traş oluyorum)

(44) *I am being shaved* (Traş ediliyorum)

42'nin öznesi kılgın-dışı, ama öte yandan edimle ilgili olarak düşünülürse, (42) anlam yönünden (44)'le eşdeğerlidir-edilgen bir tümcedir; tümcede kılgın bir belirticimsi varsa (örn. *I am getting shaved by the barber*) o zaman yalnızca edilgen yorumu olasıdır. Ancak (42)'nin öznesi kılgın olarak anlaşılırsa, tümce aşağı yukarı (43)'le sözde-geçişsiz bir tümceyle, eşdeğerli olur.

8.3.3 Edilgen çatı

İleri sürülen görüş 'orta' çatının, öznenin kılgın-dışı yorumunda edilgen çatıyla 'kaynaşabileceğidir'; bu edilgen kuruluşların Hint-

Avrupa dillerindeki daha sonraki gelişiminin çıkış noktası gibi görünüyor. Latince dil bilgileri yalnızca iki çatı kabul ederler, etken ve edilgen. Ancak Latince edilgen çatının, geleneksel yorumundaki edilgen çatının işlevlerinden çok, Yunanca orta çatının işlevlerine daha yakın birçok işlevi vardır. Özellikle ilginç olan *move* ve *turn* gibi eylemlerde etken ve edilgen karşılığıdır. İngilizce *move* (kimıldamak, devinmek) eyleminin eşişlevli olduğunu daha önce gördük (bkz. 8.2.3). Buna karşılık olan Latince tümcelerde, *B movetur* (edilgen) karşısında *A movet* B'yi (etken geçişli) buluyoruz. Ancak *B movetur* iki biçimde çevrilebilir: (i) 'B hareket eder' olarak (B kılın ya da kılın-dışı) olabilir ya da 'B kimıldıldı' olarak (B'den başka bir kılın sezdiriliyor). Ancak, bu yorumların ikincisi 'orta' çatı olmaktan çok, 'edilgendir'. Birincisi 'hareket var ve B etkilenir' biçiminde açıklanabilir.

'Orta' çatının Yunancada kimi eylemlerle İngilizceye açık ya da örtülü dönüşlü tümce olarak çevrilebilecek bir biçimde kullanılabileceğini daha önce belirttik. Buna karşılık birçok çağdaş Avrupa dilinde (Fransızca, Almanca, İtalyanca, İspanyolca vb.) Yunancadaki orta çatı, Latincedeki edilgen çatı ve İngilizcede geçişsiz ya da sözde geçişsiz bir eşişlevli yapı bulunan tümceler yerine dönüşlü kuruluş kullanılır (karş. *move, shave, sell*, çizelge 12).

Ayrıca Rusça edilgen çatı (geçmişte, geçmiş-dışında) dönüşlü kuruluştan gelişmiştir ve bir ölçüde bugün de onunla 'kaynaşmıştır'; İspanyolcada da (öteki Rumen dillerinden daha çarpıcı bir biçimde) birçok tümcede edilgen çatı yerine dönüşlü kullanılabilir. Yelimizin darlığı, belli dillerde 'orta', 'dönüşlü' ve 'edilgen' çatıyla çeşitli geçişsiz ve sözde geçişsiz yapılar arasında bulunan karmaşık ilişkilere değinmemizi önüyor. Bu noktada, şimdiye değin olduğu gibi kabul ettiğimiz 'edilgen' çatı kavramıyla ne demek istediğimizi tartışmalıyız. Aşağıdaki dört tümceden 45a ve 46a'nın etken, 45b ve 46b'nin edilgen olduğu kabul edilecektir; ayrıca etken tümcelerin daha temel olduklarına ilişkin bir görüş birliği de var, öyle ki 45b, 45a'nın; 46b de 46a'nın edilgen biçimi olarak düşünülebilir.

45a) *John killed Bill* (John Bill'i öldürdü)

45b) *Bill was killed by John* (Bill John tarafından öldürüldü)

46a) *Bill killed John* (Bill John'u öldürdü)

46b) *John was killed by Bill* (John Bill tarafından öldürüldü)

Etken ve edilgen tümceler arasındaki bu ilişki geleneksel olarak şöyle açıklanabilirdi:

(i) Etken tümcenin nesnesi, karşılığı olan edilgen tümcenin öznesi olur. Bu bakımdan Bill 45a'nın nesnesi, 45b'nin ise öznesidir; John 46a'nın nesnesi, 46b'nin öznesidir.

(ii) Eylem daha temel (etken) biçimde 'etken', daha az temel biçimde ise 'edilgen'dir. Bu bakımdan *killed* etken, *was killed* edilgendir.

(iii) Etken tümcenin öznesi 'aynı' tümcenin edilgen biçiminde zorunlu olarak kullanılmaz (açıkça simgelenmez) ama, eğer kullanılırsa, durum bükünleri ya da belli bir örnek yardımıyla kılgin olarak belirlenecek bir belirtecimsi biçimini alır (bkz. 7.4.7). 45b ve 46b'deki *by John* (John tarafından) ve *by Bill* (Bill tarafından) bunun örnekleridir. 45b ve 46b'ye karşılık olan 'kılıcsız' edilgen tümceler *Bill was killed* (Bill öldürüldü) ve *John was killed* (John öldürüldü) tümceleleridir. İngilizcede birbirinin karşılığı olan etken ve edilgen tümceler arasındaki ilişkinin, aynı temel çekirdek dizli üzerinde işgören dönüşüm kuralları açısından düzenlenebileceğini görmüştük (bkz. 6.6.4).

Ne var ki, etken ve edilgen terimlerinin bundan önceki paragrafta sıralanan üç koşulun geleneksel düzenlenmesinde iki değişik anlamda kullanıldığı görülecektir. (i) ve (iii)'te tümcelere uygulanmışlardı, (ii)'de ise eylemin biçimine uygulanmışlardı.

Üç koşul birbirine karşılık olan etken ve edilgen tümceler arasındaki ayrımın açık örneklerinde birbiriyle çakışsa bile, sorun bunların birbirinden bir ölçüde bağımsız olmalarıdır. Geçişsiz, eşleşevli tümcelelerin (örn. *The stone moved*) ve çeşitli türde sözde geçişsiz tümcelelerin (örn. *The books sold quickly*) bu üç koşuldan ikincisini (eylem biçim yönünden etkendir) ya da üçüncüsünü (tıpık kılıcı belirtecimsi yapısı yoluyla karşılık olan geçişli biçimin öznesini anlatma olasılığı yoktur: *The stone moved by John*, *The books sold quickly by John* vb.) değil, birincisini yerine getirdikleri düşünülebilir.

'Edilgen çatının biçimiyle' işlevi arasında çatışma olasılığı (öznenin 'etkin' olduğu bir tümceden, 'edilgin' olduğu ya da 'işin etkilere katlandığı' bir tümceye dönüşmesi) geleneksel dilbilgisi kuran ve pratiğinde iyice benimsenmiştir. Latince ve Yunancada biçim yönünden 'edilgen' (ya da 'orta') ama anlam yönünden 'etken' birçok eylem vardır (Bunlara geleneksel olarak deponent (çekimsiz) denir çünkü olağan olarak edilgen çatıyla ilgili anlamı bir yana bıraktıkları düşünülür). Bunun bir örneği, 'biçimine' karşın etken geçişli tümcelelerde kullanılan *sequor* 'izlerim' eylemidir. Bunun tersine, daha seyrek de olsa, 'biçim' yönünden 'etken', olağan bir eylem, etken bir tümcenin karşılığı olan edilgen 'biçiminde' bulunabilir.

Örneğin 47b'nin 47a'nın olağan edilgin biçimi olduğu şu iki Yunanca tümceyi göz önüne alalım :

47a) *hoi Athenaiōi apokteinousi Sōkráten* (Atinalılar Sokrates'i öldürür)

47b) *Sōkrátēs apothneiskei (hupo tōn Athenaiōn* (Sokrates Atinalılar tarafından öldürülür).

47b'de 'öldürülür' biçiminde çevrilen eylem, öteki bağlamlarda 'ölür' gibi de çevrilebilir ve biçim yönünden 'etkendir'. Dikkat edileceği gibi, bundan önceki paragrafta sözü edilen İngilizce geçişsiz, eşişlevli ve sözde eşişlevli tümceler tersine, 47b yukarıda sıralanan koşullardan hem (i) hem de (iii)'yi yerine getirir ama (ii)'yi yerine getirmez.

'Çatışma' olmayan daha çok sayıda başka örnekler olmadıkça, belli durumlarda biçim ve işlev arasındaki 'çatışmadan' söz edilemez. Geleneksel etken ve edilgen çatı ayrımı kavramı yukarıda söz edilen üç koşulun genel olarak örtüşeceği varsayımına dayanır. Örneğin İngilizcede 45b ve 46b'nin eşdeğerleri

45c) **Bill killed by John*

46c) **John killed by Bill*

olsa (*by John* ve *by Bill* seçimli kılın belirtecimsilerdir) ve bu yalnızca *kill* ve birkaç geçişli eyleme özgü bir şey olmasa, birinin nesnesinin ötekinin öznesi olduğu tümce çiftleri arasındaki ilişkinin bir özelliği olsa, İngilizcede bir etken ve edilgen çatı olduğu söylene- mezdi; bunun yerine İngilizce eylemin 'çatı' yönünden yansız olduğu ve özne olarak 'eyleyen' ya da 'erek' kullanılabileceği söylene- bilirdi. Bu durum (Eskimo dili de içinde olmak üzere, bkz. 8.2.15) birçok dilde geçerlidir.

8.3.4 'Kılıcsız' tümceler

(iii). koşulun anlatımında etken tümcenin (kılın) öznesinin edilgen biçiminde zorunlu olarak kullanılmadığı ya da açıkça simgelenmediği söylenmişti. İngilizce 'kılın' belirtecimsinin oldukça serbest kullanımı açısından, edilgen çatısı bulunan diller arasında oldukça olağan dışı bir dil. Ama İngilizcede bile *Bill was killed by John* (Bill John tarafından öldürüldü) türünden tümceler, *Bill was killed* (Bill öldürüldü) türünden tümcelerden daha seyrek kullanılıyor. Edilgen çatısı bulunduğu söylenen tüm dillerde edilgen çatının ortak bir işlevi varsa (bu kimi dillerde örn. Türkçede edilgen çatının tek işlevidir) bu, kılıcsız tümceler (örn. *Bill was killed*) kurulmasına olanak sağlamasıdır. Ancak İngilizcede (daha önce tartışılan sözde geçişli yapılardan ayrı olarak) 'kılıcsız' tümceleri kurmanın bir başka yolu da vardır. Bu 'eyleyen'e gönderimde bulunan bir sözcük ya da söz öbeğinin dolduracağı yerde belirlenmemiş bir özne bulunmasıdır: karş. *John killed Bill/Someone killed Bill; Bill was killed by John/Bill was killed by someone*. Bu bakımdan beş olasılık

vardır: belli bir 'kılıcı' ile etken çatı; belirlenmemiş bir kılıcı ile etken çatı; 'belirli' bir 'kılıcı ile etken çatı; 'belirsiz' bir 'kılıcı' ile edilgen çatı ve kılıcıdan söz edilmeyen edilgen çatı. Bunlardan belirlenmemiş kılıcısı olan edilgen çatı İngilizcede olağan dışıdır, ama bulunabileceği durumlar vardır.

Ancak bu beş olasılıktan yalnızca iki ya da üçünün gerçekleştiği başka diller de vardır. Örn. Türkçede *John killed Bill*, *Someone killed Bill* ve *Bill was killed* tümcelerinin yapısal eşdeğerleri vardır ama *Bill was killed by John* tümcesinin yapısal eşdeğeri yoktur. (Edilgen çatıya kimi durumlarda 'kılgın' olarak çevrilebilecek bir belirteci eklemek olanaklıysa da, yukardaki tümcelerdeki *by John* söz öbeğine kesinlikle benzemez). Ayrıca, edilgen tümce bulunmayan, yalnızca 'belirli' ve 'belirsiz' etken tümceler arasında bir karşıtlığın bulunduğu diller de vardır. (Karş. *John killed Bill/Someone killed Bill*).

Belli dillerde 'kılıcı' durumundaki belirlenmemiş değişik tür özneler arasında bir seçme yapmak olanaklı olabilir. Örn. Latince *quidam* ve *aliquis* adlarının ikisi de İngilizceye *someone* (biris) olarak çevrilebilir; ama birincisi konuşucu 'belirlenmemiş' kişiyi bildiğinde (tanımlanmamış bir kimse ise), ikincisi bilmediğinde ('kimliğini bilmediğim kimse') kullanılabilir. Rusça *kto-to* ve *kto-nibudj* arasında da benzer bir ayrım vardır. Birçok dilde de 'dışlak' özne adlı denilebilecek bir adıl vardır. İşlevi (özne konumuyla mutlaka sınırlı olmayan) 'belirlenmemiş' adılın işlevinden oldukça ayrıdır. Bu durum *On parle anglais* ya da *Man spricht Englisch* 'İngilizce konuşulur' gibi tümcelerde Fransızca *on* ya da Almanca *man* ile örneklendirilebilir. Bu tür tümcelerin en olağan İngilizce çevirilerinin edilgen bir biçim aldığına dikkat edilmelidir. Dönüşlü ya da sözde dönüşlü olduğu başka diller de vardır: örn. İspanyolca, *Se habla inglés*.

Son olarak geleneksel yaklaşımda edilgen çatının geçişsiz eylemlerle 'kişi-dışı' kullanımı olarak tanımlanan durumdan söz edilebilir. Şimdiye değin edilgen çatının yukarda 8.3.3'te sıralanan üç koşulun örtüşmesiyle tanımlandığı varsayılmıştır. Ancak bunların birincisi edilgen çatıyı geçişli eylemlerle sınırlar. Bu sınırlama İngilizce ve genelde çoğu Hint-Avrupa dili için geçerliyse de, kimi başka dillerde edilgen çatı geçişsiz eylemle düzenli olarak bulunur. Örneğin Türkçe, (O) *İstanbul'a bu yoldan gider* etken tümcesine karşılık olarak, *İstanbul'a bu yoldan gidilir*, 'kişi-dışı' edilgen biçimi bulunur. Daha seyrek de olsa benzer bir kuruluş Almancada da bulunur: *Es wird heute abend getanzt* (Bu akşam dansedilecek). Bu kullanımın Latince de bulunduğu doğrulanmıştır (*pugnabatur* 'Dövüşüldü', 'Dövüş vardı').

Gerçekten eylemin 'kişi-dışı' biçimlerinin klasik Latince'de 'edilgeni' oluşturmak üzere 'orta' çatıyla kaynaşmış olması olasıdır (bkz. 8.3.3).

Burada açıklanan türden 'kişi-dışı' yapılar açıkça yukarda edilgen çatının tanımı için verilen koşulları yerine getirmezler; çünkü bu koşullar edilgen tümcelerin etken geçişli tümcelerden türetildikleri varsayımına dayanır. Öte yandan 'kişi-dışı' tümceler, gerçek edilgen tümce diye düşünülebilecek tümcelere iki yönden benzerler: önce bunlar 'kılıcsız' tümcelerdir ve edilgen çatının en belirgin işlevinin 'kılıcsız' yapıları olanaklı hale getirmek olduğunu gördük; ikincisi, bükün ya da başka yolla edilgen olarak tanımlanan bir eylem biçimine sahiptirler. 'Gerçek' edilgenlerle bulundukları dillerde, edilgenlerle sözdizimi yönünden ilişkili olmaları olasıdır.

8.3.5 Geçişlilik ve çatının düzenlenmesi

Bu bölümde 'geçişlilik', 'eşilevsel' ve 'çatı' kapsamı çerçevesinde tartışılan çeşitli olgular dilbilimciyi hem pratik hem kuramsal epeyce sorunla karşı karşıya bırakır. Pratik sorunlarla, belli dillerin çözümlenmesinde 'olguların' ne olduğuna karar vermedeki güçlükleri, bir 'biçim' ya da 'yapı' yerine ötekini seçmenin sezdirimlerini anlatmak istiyorum. Bu sorunlar oldukça zorlu sorunlardır (Biz zorunlu olarak yalınlaştırılmış tartışmamızda ortaya çıkan sorunlara çoğu zaman değinmeden geçtik). Ancak kuramsal sorunlar daha da büyüktür.

Günümüzde sözdizimi kuramı alanında bir nokta açığa çıkmıştır. Değişik türden tümceler arasındaki ilişkilerin anlaşılmasında ve düzenlenmesinde büyük gelişmeler olmuşsa da, bugüne değin önerilen dönüşümlü sözdizimi modellerinden hiç biri (bunların en iyi bilineni Chomsky ve arkadaşlarınca geliştirilmiştir) bu bölümde sözü edilen çok çeşitli kuruluşlar arasındaki karmaşık ilişkileri dizgesel ve sezgisel yönden yeterli bir biçimde ele almada yeterli değildir. Dilbilim kuramı elbette bütün olguların ilke olarak, tutarlı genel bir çerçevede düzenlenebileceği varsayımıyla geliştirilir. Şimdilerde, burada yalın ve gelişigüzel bir biçimde tartıştığımız bu tür 'olguların' düzenlenmesi yönünde epeyce çalışma yayınlanmıştır.

Ortaya atılan öneri seçeneklerini özetlemeye ya da bunların üstünlüklerini ve işlerliğini tartışmaya girişmeyeceğiz. Bunun yerine daha önceki 'ettirgenlik' tartışmamızın kimi kuramsal sezdirimlerini ortaya koyarak bu bölümü bitireceğiz (bkz. 8.2.4 ve ötesi).

8.3.6 Geçişli ve ettirgenlerin geçici dönüşümsel bir açıklaması

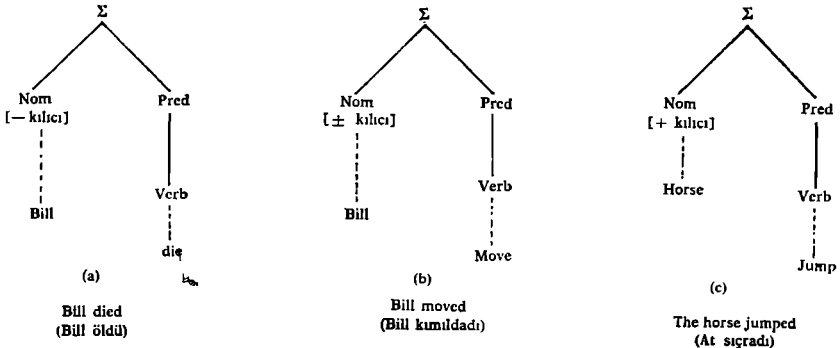
İngilizce dilbilgisinde taban bileşeninin, ötekiler yanında, şu kural-ları da içerdiğini düşünelim:

- (i) $\Sigma \rightarrow \text{Nom} + \text{Pred.}$
(ii) $\text{Pred} \rightarrow \{\text{Verb}$
 $\quad \quad \quad \{\Sigma$

(Nom ve Pred simgeleri 'Ad' ile 'yüklem'in kısaltmalarıdır). Bu kuralların her ikisi de sınırsız sayıda, yinelemeli olarak kullanılabilir (bkz. 6.2.6). (i) kuralı uygulanırsa ve bunu (ii). kuraldaki 'Pred $\rightarrow$ Verb' seçeneği izlerse, 'çıktı', yalın, geçişli tümce çekirdeği için bileşen yapısının çerçevesini verir; ve ad konumunun içine yerleştirilen ad ya da ad öbeği, niteliği gereği tümcenin öznesidir (bkz. 8.1.4). Gördüğümüz gibi (bkz. 8.2.6) geçişsiz bir eylemin öznesi 'kılğın' ya da 'kılğın-dışı' olabilir; bu bakımdan burada bu seçeneği göstermek için 'artıklığın' '+kılğın' ya da 'eksi kılğın' değeri verilir. Tek-adlı (geçişsiz) eylemler sözlükçede, aşağıdaki üç yanlı ayrım açısından adlarla birleşebilme olasılıklarına göre sınıflandırılmalıdır.

(a) 'Kılğın' ya da 'kılğın-dışı'; (b) 'yalnızca kılğın'; (c) yalnızca 'kılğın-dışı'. *Move*, *jump*, *die* eylemlerinin bu sınıflamayı örneklediğini düşünebiliriz. Sonuç olarak *Bill moved* (Bill kıvıldadı) ya '+kılğın' ya da '—kılğın' olarak yorumlanmaya açıktır; oysa *Bill died* (Bill öldü) '—kılğın' olacaktır ve *The horse jumped* (At sıçradı) '+kılğın' olacaktır. Bu tümcelerin çekirdeğinin temeldeki bileşen yapısı çizit 20'de gösterilmiştir.

Ancak 'Pred $\rightarrow \Sigma$ ' seçeneği, (ii) kuralının ilk uygulanmasında ele alınabilir. Bu durumda ' Σ ' simgesi (i) kuralının yeniden (yinelemeli) bir uygulanışıyla yeni bir 'Nom+Pred' yapısını kapsayacak biçimde genişletilmelidir. Bu noktada 'Pred $\rightarrow$ Verb' seçeneği alınır, 'çıktı' iki-adlı çekirdek tümce için bileşen yapısının bir çerçevesini oluşturur.

Çizit 20. Birkaç tek-adlı yapı.

Bu iki-adlı yapıyı 'doldurmayı' düşündüğümüzde iki seçenek var gibi görünüyor. Bu seçeneklerin birincisi (i) kuralının 2. uygulanışını (i) kuralının birinci uygulanışında üretilen ad bileşenini değiştirilmeden) (i) kuralının birinci uygulanışındaki yüklem bileşeninin gelişimiyle eşdeğerli olarak düşünmektedir. Bu iki-adlı bir çekirdeğin öznesini, bir-adlı bir çekirdeğin öznesiyle sözdizimi yönünden eşdeğerli yapmak gibi bir sonuç verecektir. Başka bir anlatımla, (i) ve (ii) kurallarının bu yinelemeli uygulanmasıyla geçişli tümceler için belirlenen bileşen yapısı (içerleştirilen 'Σ' ve 'Pred' budaklarından ayrı olarak) şu iki kuralın belirlediği ile aynı olacaktır.

(a) $\Sigma \rightarrow \text{Nom} + \text{Pred}$

(b) $\text{Pred} \rightarrow \{ \text{Verb} \}$
 $\{ \text{Nom} + \text{Verb} \}$

Geçişli yapıların üretilmesine ilişkin olarak çoğu dönüşümlü yapıda şimdiye değin benimsenen yaklaşım budur (bkz. 7.6.8). Ancak bu bölümde geçişlilik ve eşişlevsellik konusundaki tartışmamızda, geçişli bir yapının öznesiyle, geçişsiz bir yapının öznesinin sözdizimi yönünden eşdeğerliğinin, büyük ölçüde uyum ve durum gibi yüzeysel özelliklerle ilgili bir sorun olduğuna ve bunların daha sonraki dönüşüm kurallarıyla ele alınabileceklerine karar verdik (bkz. 8.2.7).

İki-adlı bir çekirdeğin nesnesinin, tek-adlı bir çekirdeğin öznesine karşılık olduğu yolunda yukarda sözü edilen genel ilkeyi kapsamak istersek, iki seçenekten ikincisini seçmemiz gerekir. Tek-adlı çekirdeği iki-adlı çekirdeğin yüklemine içine yerleştirmeliyiz. Bu, burada değinmeyeceğimiz oldukça güç sorunlar çıkarır ortaya ama bunlar aşılmaz güçlükler değildir. Yeterince çözümlenebileceklerini varsayıp öteki sezdirimlerini araştıracağız.

Kolaylık olsun diye, bu noktada oldukça kendine özgü bir düzen kullanacağız. Tek-adlı çekirdek geçişli yapının bir yüklemi olarak içe yerleştirildiğinde, eyleme ('ettirgen' diye imlenen) bir 'ettirgen' özelliğinin eklendiğini varsayacağız. Bu özellik değişik koşullara göre değişik biçimde yorumlanacaktır.

Birinci olarak içe yerleşik çekirdeğin 'kılıcı' bir ad içerdiği durumunu düşünelim: İki olasılık var. Seçilen eylem sözlükçede 'kılıcı' nesne alabilen İngilizcedeki o küçük eylemler kümesinden (*jump, walk, gallop...*) olabilir. Bu durumda sonuçta olağan olarak geçişli yapı elde edilir: Örn. *John jumped the horse* (John atı atlattı) Bu '*jump+ettir*' biriminin (sözlükçede tek-adlı *jump* eylemiyle ilgili olarak verilen bilgiye dayanarak) *jump* olarak gerçekleştiği anlamına gelir: 'Sıfır-değişim' işlemi kullanılmıştır (bkz. 8.2.8). Ama çoğu durumda, 'Nom-kılıcı' ile 'Verb-ettir'in içe yerleşik çekirdekte bir arada bulunması *make, get have* vb. yardımcı eylemlerle işlek ettirgen yapılara

ilişkin kuralları işletecektir. Dilbilgisinin sonuçtaki 'çıkıtısı' *John made Bill sing* (John Bill'e şarkı söyledi), *John got Bill to come* (John Bill'i getirtti) vb. türden açıkça ettirgen yapılar olacaktır.

İçer yerleşik çekirdek 'kılıcı-olmayan' bir ad içeriyorsa, geçişlilik daha olağan koşulları yerine getirir. Birkaç ilginç nokta söz konusu olabilir. (1) Sözlükçeden seçilen eylem eşişlevsel olabilir: örn. *move* (bkz. 8.2.3). Bu durumda biçimbilgisel değişiklikler yapılmadan (sıfır değişimle) ortaya çıkan tümcenin içine yerleştirilir. Ancak iki adlı eylem 'Verb+ettir'in bir örneği olduğundan ortaya çıkan geçişli tümce, dilbilgisince karşılığı olan geçişsiz (kılıcı olmayan) tümcenin ettirgen biçimi olarak belirlenir. Böylece *John moved Bill* tümcesinin anlam yönünden kolaylıkla John Bill'in (kılıcı olmayan) deviniminin (doğrudan) sorumlu olan kılıcı kimseydi' biçiminde çözümlenebilmesini olanaklı hale getiren bir sözdizimsel çözümlemesi yapılabilir. (2) Seçilen eylem kendisiyle biçimbilgisel yönden ilgili iki-adlı bir biçim bulunan bir eylem olabilir: örn. *soft* (yumuşak). Bu durumda sözlükçede *soft* sözcüğüyle ilgili madde başı 'soft+ettir'in *soften* (yumuşatmak) olarak gerçekleşmesine olanak sağlayacak bilgiyi içermelidir. (3) Seçilen eylem, kendisiyle ilgili iki-adlı 'sözcükleşmiş' bir biçim bulunan bir eylem olabilir: örn. *die* (ölmek). Bu durumda 'Verb+ettir' için uygun iki-adlı biçim konabilir. Örn. 'die:+ettir' yüzey yapıda *kill* (öldürmek) olarak gerçekleşir. (4) Birbirine karşılık olan biçimbilgisel ya da sözcüksel biçim bulunmayabilir ve seçilen eylem 'sıfır-değişim' için gerekli koşulları yerine getirmeyebilir. (Bu koşullar açık olmaktan uzaktır: İngilizcedeki 'eşişlevsel' eylemlerin belirli, kapalı bir küme oluşturup oluşturmadıkları kuşkuludur). Bu durumda, 'Verb:+ettir' yine işlek, açık ettirgen yapılardan birini 'devinime' geçirir: *John made Bill fall* (John Bill'i düşürttü), *John made Bill responsible* (John Bill'i sorumlu yaptı) vb.

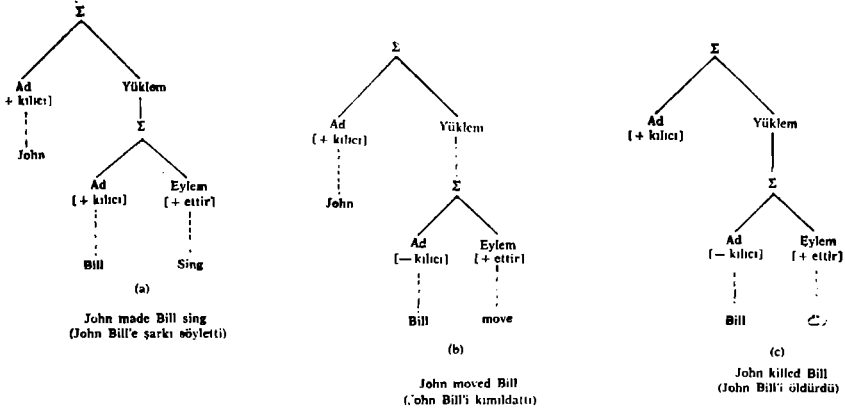
Açıklanan çeşitli tümce kümeleri arasında geçerliği kuşkusuz olan ilişkileri düzenlemekte başarılı olmak istiyorsak, İngilizcede (ve öteki dillerde) geçişli tümcelerin üretilmesi için böyle bir yaklaşım gerekli görünüyor (Derin yapıdaki bileşen yapısıyla ilgili örnek çözümler çizit 21'de verilmiştir). Öte yandan 'Verb:+ettir'in gerçekleşmeleri olarak çözümlenmeye kolayca olanak sağlamayan birçok geçişli eylem olduğu da açıktır. Bunlara 'temel geçişli' eylemler denilebilir. *Eat* (yemek) ve *read* (okumak) bunlara örnek olarak gösterilebilir. *Eat* ya da *read* sözcüklerini sırasıyla 'be eaten' (yenilmek) ve 'be read' (Okunmak) anlamına gelen 'dışlak' tek-adlı eylemlerin iki-adlı gerçekleşmeleri olarak ele almak bir işe yaramayacaktır. 'Kılıcsız' *Caviare is eaten* (Havyar yenir) ve *The book is read* (Kitap okunur) 'biçim' yönünden yalnızca edilgen değildirler (bkz. 8.3.3).

Bill is moved (Bill hareket ettirilir) gibi *Bill moves* (Bill hareket eder) tümcesinin tersine (edilgen tümcelerde belirlenen ya da belirlenmeyen) bir 'kılıcı'yı önceden varsayarlar.

Temel geçişli tümceler üzerinde 'türemiş' geçişli tümceler diyebileceğimiz tümceler için özetlediğimiz sözdizimi incelemesini uygulamak sezgiye aykırı ve anlam çözümlemesi yönünden yararsız olduğundan belki de yukardaki (ii) kuralı için üçüncü bir seçeneğe olanak tanımak uygun olabilir. Bu kural şöyle değiştirilirse,

$$\text{Pred} \rightarrow \begin{cases} \text{Verb} \\ \text{Nom} + \text{Verb} \\ \Sigma \end{cases}$$

her iki seçeneğin üstünlükleri korunabilir. Görüleceği gibi bu değişikliğin sonucu, geçişli yapıların üretimindeki daha olağan yaklaşımla, içe-yerleşik tek-adlı çekirdekten iki-adlı çekirdek türetmek için yaptığımız öneriyi bütünleştirmektedir.

Çizit 21. Birkaç iki-adlı yapı.

Ancak bu değişiklik çekici olsa da, teknik sorunları büyük ölçüde artırır. Bu sorunların üstesinden gelinebilirse, bu iki yaklaşımın bütünleşmesinin şu önermeleri düzenlemek gibi bir üstünlüğü olacaktır: 'Dildeki geçişli yapılar hem derin yapı öznesine, hem de derin yapı nesnesine sahip olmaları bakımından temeldir. Öteki geçişli yapılar türemiştir; nesneleri dönüşüme uğramış, tek-adlı kılıcı olmayan bir öznedir. 'Bu önerme, hiç değilse ikinci bölümü, daha esnek bir gelecekteki dilbilgisi çerçevesinde çalışan dilbilimcilerce ileri sürülen görüşü yansıtır.

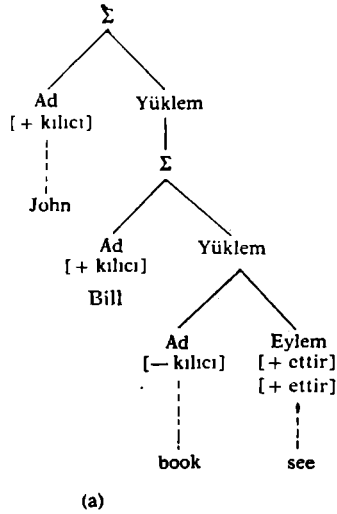
Önermenin birinci bölümü Chomsky'nin son yapıtlarında biçimlenen geçişlilikle ilgili görüşleri simgeler. Gördüğümüz gibi, üretimsel dil-

bilgisi kuramının (bize) iki görüşü değişik sözcük kümeleri içeren tümceler açısından düzenleme olanağı vermesi istenir.

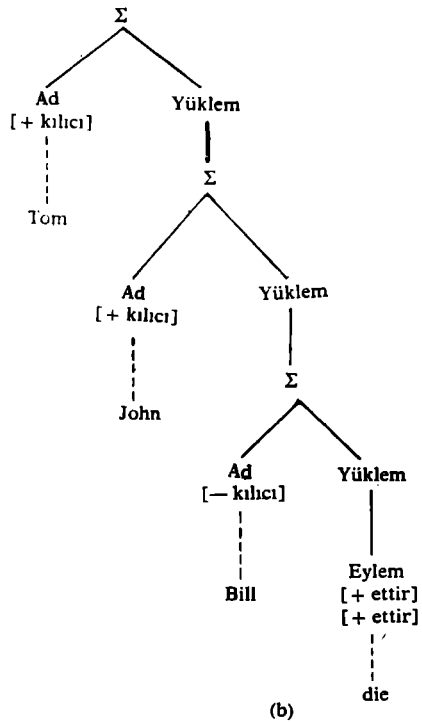
Şimdi üç-adlı çekirdeğe ilişkin söylenmesi gereken çok az şey var (i) ve (ii) kuralları yinelemeli bir biçimde sonsuz sayıda uygulanabilirse herhangi bir sayıda ad yeri bulunan çekirdek tümceler için bileşen yapısı çerçevesi elbette üretecektir. 'Türemiş' ya da 'temel' geçişli çekirdek yerleştirilen üç adlı çekirdek tümcelerde, iki-adlı çekirdeğin öznesinin, üç-adlı yapıda 'dolaylı nesneye' dönüşümüne olanak sağlamalıyız (bkz. 8.2.14). Ancak bu iki adlı öznenin belirteçlik rolüne 'indirilmesi' (iki-adlı etken tümcelerden edilgen yapıları türeten kuralların işleyişindeki 'indirime' benzer; bkz. 8.3.4) ancak 'sözcükleşmiş' üç-adlı ettirgenler için zorunludur; örn. *give* (vermek), *show* (göstermek). *Bill sees the book* (Bill kitabı görür) tümcesinin bir 'temel' geçişli tümce örneği olduğunu düşünelim. Bill'in özne, *book* sözcüğünün nesne olduğu derin yapıdaki çekirdek, üç-adlı ettirgen tümcenin içine yerleşmiştir; bu tümcede *John* öznedir ve 'gör: + ettir' *göstermek* olarak gerçekleşir: Sonuçta *John shows the book to Bill*, *John* kitabı Bill'e gösterir) tümcesini elde ederiz (bkz. çizit 22). Ancak dilde oldukça az sayıda 'sözcükleşmiş' üç-adlı ettirgen vardır. (Nesnesi olarak adlanmış bir tümcesi bulunan iki adlı *believe* eylemine 'sözcükleşmiş' ettirgen karşılığı olarak düşünülebilen *persuade* (inandırmak) gibi eylemleri eklersek bu sayı daha da artar; karşı. *Bill believed that the earth was flat* (Bill dünyanın düz olduğuna inanıyordu): *John persuaded Bill that the earth was flat* (John dünyanın düz olduğuna Bill'i inandırdı). Bu yapıların göz önüne alınması başka karmaşıklıklar ortaya çıkarır.

Çoğu durumda, bu üçüncü basamakta 'açık' ettirgen bir yapı kullanılır. İçer yerleştirme kurallarının işleyişiyle iki ettirgen özellik ayrılan yerde sözlükçeden seçilen eylemin *die* (öldürmek) olduğunu düşünelim. *Kill*'in, *die* eylemine karşılık olduğu anlamda *Bill* eylemine karşılık olan sözcüksel ya da biçimbilgisel üç-adlı bir biçim yoktur. Bu bakımdan üçüncü basamakta ettirgen yardımcı eylemlerden biri getirilir. Böyle açıklanabilecek bir tümce örneği *Tom made John kill Bill* (Tom John'a Bill'i öldürttü) tümcesidir. *Get* ve *have* ettirgen yardımcı eylemleriyle, içe yerleşik iki-adlı çekirdek tümcenin başka bir 'etken' ve 'edilgen' seçeneği olduğuna dikkat edilmelidir: karşı. *Tom had John kill Bill* (Tom John'a Bill'i öldürttü), *Tom had Bill killed* (Tom Bill'i öldürttü). 'Edilgen' biçim iki-adlı çekirdek tümcenin belirtecimsi statüsü kazanması bakımından 'sözcükleşmiş' üç-adlı ettirgenlerle birlikte bulunan tümcelere yapısal bakımdan benzer (Fransızca ettirgen yapı için bkz. 8.2.15). Son olarak İngilizcede ve birçok başka dilde 'açık' ettirgen yapının sonsuz derecede

yinelemeli olduğu belirtilmelidir: karşı. *Peter made Harry make Frank... make Tom make John kill Bill* (Peter Harry'yi Tom ile John'un... Bill'i öldürmeye yönelmelerini sağlamaya yöneltti). Bu nedenle (i) ve (ii) kuralları uygulamada sınırsız derecede yinelemeli hale getirilmiştir.

John shows the book to Bill
(John Bill'e kitabı gösterir)

Tom made John kill Bill
(Tom John'a Bill'i öldürttü)

Çizit 22. Kimi üç-adlı yapılar.

Bu bölümde ileri sürülen öneriler, düzenleme ve daha teknik ayrıntılar söz konusu olduğunda ihtiyatla ele alınmalıdır (bkz. 8.3.5). Aynı zamanda dilbilim dergilerinde ve kuramsal sözdizimi üzerindeki kitaplarda şimdilerde görülen önerilere bunlar iki yönden benzer: Birincisi, dönüşümlü dilbilgisi üzerindeki ilk çalışmalarda düşünüldüğünden daha 'soyut' bir temel bileşen yapısı kavramını varsayarlar: özellikle

'kılıcı', 'ettir' gibi özelliklerden serbestçe yararlanırlar; bunlar 'Pred' (yüklem) ya da 'Verb' (eylem) gibi bir bileşen değildir, dönüşüm kurallarının ya da sözcüksel gerçekleşme kurallarının doğru işleyişi için bu tür bileşenlere bağlanırlar. İkincisi, burada öne sürülen öneriler hem sözcük hem sözdizimi yapısının bir ölçüde 'kılınlık', 'ettirgenlik', 'durum' (etkinlik ya da süreç karşıtı) gibi ilkelerle belirlendiğini önceden varsayar ya da sezdirir. Bu ikinci açıdan, kuramsal sözdizimi bir ölçüde geleneksel, kavramsal dilbilgisinin varsayımlarına dönmüştür (bkz. 4.1.3). Ancak bunu yaparken (hiç değilse ilke yönünden) geleneksel dilbilgisine karşıt olarak dilbilimcilerce ilk kez bilinçle geliştirilen titiz ölçütlerden ve kesin düzenlemelerden vazgeçmemiştir.

8.4. Varoluş, yerlik ve iyelik yapıları

8.4.1 'Olmak' ve 'sahip olmak'

İngilizcede ve (öteki dillerde) 'olmak' eylemi diye sözü edilen eylemin anlamdan yoksun, tümcelerinin yüzey yapısında zaman, kip ve görünüş göstergelerini 'taşımaya' yarayan bir dilbilgisi ögesi olduğunu yukarda görmüştük (bkz. 7.6.3, 8.2.10). Bu bölümde aynı görüşü 'to have' (sahip olmak) eylemi için de ileri süreceğiz. Kolaylık olsun diye 'olma' ve 'sahip olmanın' (iyeliğin) iyi belirlenmiş, evrensel kavramlar olduklarını varsayarak işe başlayacağız. Ancak hemen, ne 'olmak' ne de 'sahip olmak' eylemi bulunan birçok dil bulunduğunu belirtmeliyiz. Kimi dillerde de, hiç biri İngilizce *be* (olmak) ve *have* (sahip olmak) ile bire bir örtüşme içinde olmayan çeşitli 'koşaklar' vardır.

8.4.2 'Olmak' eyleminin mantıksal çözümlemesi

Bugünlerde mantıkçılar 'olmak eyleminin' 'varoluş' işleviyle çeşitli 'yüklemsel' ve 'koşak' işlevleri arasına kesin bir sınır çizmek eğilimindedirler. Bu ayrımın felsefe bakımından önemi, birçok çağdaş felsefecinin, çeşitli nitelik ya da özelliklerinin bulunuşu anlamında, nesnelerin varoluşunun öne sürülemeyeceğini, ancak nesnelerin tanımında ya da onlara gönderimde bulunurken bu varoluşun önceden kabul edildiğini söyleyecek olmalarındadır. Burada 'varoluşla ilgili' ve 'yüklemcil' yargıların felsefedeki sezdirimlerini tartışacak değiliz. Ancak yine de İngilizcede *to be* (olmak) eyleminin varoluş tümcelerinde Yunancada olduğu ölçüde serbestçe kullanılmadığını belirtmeliyiz ('To be eyleminin' Yunancada da tümüyle olağan sayıldığı): *Tanrı vardır* gibi tümceler felsefecilerin çok ilgisini çekmiştir. İngi-

lizcede 'to be eyleminin' varoluşsal kullanımı denilecek olan kullanım yer ve zaman tümceleri olmadıkça yaygın değildir (bkz. 8.1.10). Bunun örnekleri şunlardır: (i) *There are lions in Africa* (Afrika'da aslanlar vardır) ve (ii) *The accident was yesterday* (Kaza dün oldu). Bu tür varoluş tümcelerini biraz sonra tartışacağız.

'To be eyleminin' yüklemcil kullanılışları arasında mantıkçılar şunları sayar: (a) Bir ögenin ötekiyle özdeşleştirilmesi ($a = b$: örn. *That man is John*/Şu adam John'dur); (b) Küme üyeliği ($b \in C$: örn. *John is a catholic*/John bir katoliktir) ve (c) Küme içerimi ($C \subset D$: *Catholics are Christians*, Katolik diye belirlenen kişiler kümesinin üyeleri, Hristiyan diye belirtilen kişiler kümesinin üyeler kümesi içindedir).

Mantık yönünden önemli olsa da, küme üyeliği ile küme içerimi birçok dilde sözdizimi yönünden çokça önemli görülmemektedir. Ancak (yukarda sözünü ettiğimiz, bkz. 8.1.3) niteleyici ve ayırıcı tümceler arasındaki ayrım çok önemlidir: karş. *Apples are sweet* (Elmalar tatlıdır) ve *Apples are fruit* (Elmalar meyvedir). Birincisinin 'sıfatımsı' bir yüklemi (sıfat ve yüklem ayrımı yapılabilen dillerde) vardır; ikincisinde ise bir ad-eylem vardır. Ad-eylemi bulunan tümceler (*Apples are fruit*, *John is a soldier*, *Mary is still a very young girl*) sözdizimsel çözümlemesi çok karmaşık bir sorundur; burada bu soruna değinmeyeceğiz. Çeşitli ad yüklemeleri arasındaki ayrımları bir yana bırakacağız ve tümünü 'sıfatımsı' yüklem olarak ele alacağız. Terimsel uygulamak bakımından her iki tümce kümesine de (ister niteleyici, ister ayırıcı olsun) 'niteleyici' (attributive) diyeceğiz.

'To be eyleminin' bir başka kullanımı da *yer tümleçleriyle* olanıdır. Bu yapı üzerinde daha önce durduk (bkz. 8.1.19), burada o tartışmaya dayanacağız.

8.4.3 'Varoluş' ve 'yer' tümceleri,

'To be eyleminin' dört 'işlevini' birbirinden ayırdık. Bunlar, 'varoluş', 'belirleme' (ya da eşleyici), 'niteleme' ve 'yer' işlevleridir. Bunların son üçü dilbilimcilerce 'koçaş' adı altında kümelenir (koçaş 'geleneksel' mantıkta özne ve yüklem arasında bir 'bağ'dır); 'to be eyleminin' 'varoluş' ile ilgili kullanımı öteki kullanımlarından ayrı olarak düşünülmektedir. Daha önce 'to be eyleminin' varoluşsal kullanımının İngilizcede yer ve zaman tümleci dışında seyrek olduğunu belirttik. Ancak 'belirticimsi' yerine 'tümleç' kullanarak belki de bir sorun çıkardık ortaya (bkz. 8.1.9). Sorun bu ayrımın varoluş tümceleri bakımından güçlüğüyle yapılabilmesidir. Şu iki tümceyi gözönüne alalım:

- 1) *There are lions in Africa* (Afrika'da aslanlar vardır)

- 2) *There is a book on the table* (Masanın üstünde bir kitap vardır) .

Birincisinin 'varoluşsal', ikincisinin 'yer' tümcesi olduğunu söyleyebiliriz, çünkü ikincisi değil ancak birincis *exist* (varolmak) sözcüğüyle açıklanabilir: *Lions exist in Africa* (Afrika'da aslanlar vardır). Ayrıca *in Africa* öbeğinin sözdizimi yönünden 'ayrılabilir' olduğu da (böylece bir belirtecimsi olduğu) söylenebilir. Öte yandan (1) ile (2) arasında açık yapısal bir benzerlik de vardır. Üstelik çözümleme açısından varoluş tümceleri üstü örtülü biçimde yer (ya da zaman) tümceleri olarak tanımlanabilir. Bir şey vardır ya da varolmuştur demek yorumlamadan önce bir yer (ya da zaman) 'tümleci' gerektirir.

Bu son nokta ister kabul edilsin ister edilmesin, İngilizcede olduğu gibi birçok dildeki tümcede de yer ve varoluş tümceleri arasında açık benzerlikler olduğu doğrudur. Şu tümceler arasında ayrım ya çok azdır ya da hiç yoktur: *Coffee will be here in a moment* (Kahve bir iki dakika içinde gelecek) ve *There'll be coffee here in a moment* (Bir iki dakika içinde kahve burada olacak); aynı derin yapı çözümlemesine sahip oldukları bile söylenebilir.

İki noktadan daha söz etmeliyiz: Varoluş tümcelerinin belirli değil belirsiz bir öznesi vardır: Bu olgu, derin yapılarının sözdizimsel çözümlemesinde belirsiz bir 'yerlik' olarak ele alınmaları olasılığını ortaya çıkarır ('Yerlik' burada 'zamansal'ı da kapsamaktadır, bkz. 7.4.6). İkincisi, varoluş ve yer yapıları arasındaki bu bağ, birçok Avrupa dilindeki varoluş tümcelerinde aslında yer belirteci olan bir sözcüğün kullanımıyla da desteklenir (özellikle göstericinin kullanımıyla, bkz. 7.2.1): karş. İngilizce *there* (orada) *There is/are...* vardır), Fransızca *y* (*il y a*), İtalyanca *ci* (*ci sono vb.*), Almanca *da* (*ist da vardır*): karş. *das Dasein* 'varlık', örn. 'orada bulunmak').

8.4.4 İyelik tümceleri

İyelik tümcesi terimiyle ne anlatılmak istendiği, önce şu İngilizce tümcelerle örneklenebilir:

- 3) *The book is John's* (Kitap John'undur)
4) *John has a book* (John'un bir kitabı vardır)

İki tümce yüzey yapıda oldukça değişiktir. (3)'te özne *the book*, yüklem 'tamlayan' ya da 'iyelik' durumunda bir ad olan *John's*'dur. (bkz. 7.4.5). (4)'te *John* öznedir; yüklem ise *has a book*'tur; *a book*, *to have* eyleminin nesnesidir. Aynı zamanda (3) ile (4)'ün dönüşüm bakımından *John's book* (John'un kitabı) söz öbeğiyle ve dolayısıyla birbiriyle ilişkili oldukları açıktır. Öyleyse bu ilişkinin niteliği nedir?

Bundan önceki bölümde tamlayan durumunu incelerken, hem adımsı, hem yüklemsi durumunda tamlayanın 'sıfatımsı' işlevine dikkati çekmiştik: karş. *The book is John's: John's book: The book is heavy: The heavy book* (Kitap ağırdır/ağır kitap) (Bu arada buradaki *book* sözcüğünün zorunlu biçimde belirli olduğuna dikkat edilmelidir). Yer ve iyelik yapıları arasında da benzer bir yapısal koşutluk vardır: karş. *The book is John's: John's book: The book is on the table: The book on the table* (Adımsı sözcük ya da söz öbeğinin yüzey yapıda nitelediği addan önce ya da sonra bulunması ikincil önemde bir konudur).

Şimdiye değin yayınlanan İngilizce sözdiziminin birçok dönüşümlü incelemesinde *John's book* (John'un kitabı) gibi söz öbeklerinin 'iyelik' adının 'to have' (sahip olmak) eyleminin öznesi olduğu bir derin yapıdan türetilmesi gerektiği düşünülmüştür; başka bir anlatımla 'have'in (*read* vb. gibi) bir derin yapı eylemi olduğu, ancak geçişli eylemlerin çoğundan (iyelik tümcelerinde) edilgen dönüşümü geçirememesi yönünden (**A book is had by John*) ayrıldığı varsayılmıştır. 'Have' tümceleri ile 'iyelik söz öbekleri' arasındaki ilişkiye ilişkin bu açıklamanın yanlış olduğuna inanmak için birçok neden vardır.

Önce yukarda söz edilen 'sıfatımsı' yer ve iyelik yapıları arasındaki koşutluk, yüklem tamlayanının her durumda bir adımsı konuma dönüştüğünü usa getirir. Öyleyse gerekli olan *John has a book* tümcesini, *a book* sözcüğünün özne, *John*'nun da bununla yüklemsi bir ilişkide olduğu derin bir yapıdan türeten bir kuraldır. Yukardaki iki tümceden (3). tümce (4)'ün derin yapısı diyeceğimiz yapıya yüzey yapıda (4)'ten daha çok benzemektedir.

İkincisi çok az dilde ('sahip olanın' *have* eyleminin yüzey yapı öznesi, 'sahip olunan nesne'nin de bu eylemin nesnesi olduğunu gösteren iyelik tümceleri diyebileceğimiz) 'have tümcesi' dediğimiz türden tümceler vardır. Hint-Avrupa dillerinde bile 'have tümceleri'nin oldukça yeni ve sınırlı bir gelişimleri vardır. Bütün Slav ve Kelt dillerinde bulunmazlar. Üstelik 'have tümceleri' bulunan Hint-Avrupa dillerinde (Latince, Yunanca, Almanca vb.) bu yapılar bağımsız olarak gelişmiş görünüyor. Birçok durumda (hem Hint-Avrupa dillerinde hem de 'to have eylemi' bulunan öteki dillerde) eylemin iyelik kullanımı başlangıçta 'ele geçirmek' ya da elde 'tutmak' anlamına gelen tümcelerden gelişmiş gibi görünüyor.

Benveniste'nin belirttiği gibi, Latince Hint-Avrupa dillerindeki 'have-tümcelerinin' gelişimini iyice örnekleyebilir. Şu tümceleri düşünelim:

- 5) *Johannes habet librum* (John-yalın '+sahiplik' '+kitap-belirtme durumu)
- 6) *Est Johanni liber* ('-dır' + 'John-yönelme' + 'kitap-yalın')
- 7) *Liber est Johanni* ('kitap-yalın' + '-dır' 'John-yönelme')

Latince 'belirli tanımlık' yoktur ve belirlilik kendi başına başka volla da gösterilmez. (6) ile (7) arasındaki ayrım yalnızca yüzey yapıdaki sözcüklerin arasındadır ve Latince şu ya da bu sırayı seçmek (başka etmenlerden de etkilense bile) bir sözcük ya da söz öbeğinin, tümcenin 'yüklemliği' yerine 'özneliği' olarak seçimine uygun düşer. Belli dillerde gösterilsin ya da gösterilmesin tümcenin 'özneliği' genellikle belirlidir. Bu bakımdan (7). tümcenin çevirisi 'Kitap John'undur' (*liber* özneldir) biçimindedir; (6). tümcenin çevirisi ise 'John'un bir kitabı var (John'un kitabı var değil) biçimindedir. (6)'dan daha sonra gelişen 'have-tümcesi' (5) ise 'John'un bir kitabı var' ya da 'John'un kitabı var' biçiminde çevrilebilir. Şimdi (5). tümcenin (6)'dan gelişiminin, *John'u* yüzey yapıda özne durumuna getiren seçimli, 'biçimsel' bir dönüşümün sonucu olduğunu düşünelim. Canlı adların (etken ya da edilgen tümcenin öznesi olarak) genel olarak bulundukları yer burasıdır ve cansız adlardan çok canlı adlar 'öznellik' olmak eğilimindedirler.

İlk bakışta Latince ile yukarda anılan artzamanlı düşünceleri karşılaştırmamızın, çağdaş İngilizcenin eşzamanlı betimlenmesi yönünden çok az önemli olduğu düşünülebilir. Ancak İngilizcenin sözdizimsel çözümlenmesinde 3 ve 4. tümce Latince'deki 6 ve 7. tümceler gibi birbiriyle ilişkili olmalıdır. **A book is John's* tümcesi dilbilgisine aykırı olarak dışlanması gerektiğinden, bunu adı geçen tümceyi *John has a book* tümcesine dönüştüren zorunlu bir dönüşüm kuralıyla yapmak ilginç görünür.

Şimdi de bu öneriyi belirsiz yer tümceleri için benzer bir öneriyle birleştirebiliriz. *A book is on the table* (Bir) kitap masanın üzerindedir) İngilizcede kabul edilir bir tümce olsa bile, *There is a book on the table* (Masanın üzerinde bir kitap var) tümcesinden daha az yaygın bir tümcedir. Öyleyse *there* sözcüğünün yer tümcelerinde (dışlak' denilen) kullanımının, İngilizcede yüzey yapıda yer söz öbeği 'beklentisi yaratan' bir sözdizimi düzeneği olduğu söylenebilir. Bu 'dışlak' *there* sözcüğünün belirli öznesi olan yer tümcelerinde genellikle bulunmadığına (Örn. *The book is on the table*/kitap masanın üzerindedir) dikkat edilmelidir; ayrıca belirsiz yerliklere bağladığımız varoluş tümcelerinde de iş görür. Bir kez belirli belirsiz özne ayrımını göz önüne alırsak, İngilizcede varoluş, yer ve iyelik tümceleri arasında bir koşutluk olduğunu görürüz. Bu koşutluk kimi dillerde daha da çarpıcıdır.

8.4.5 Öteki dillerden örnekler

Şu Çince (Mandarin) tümceleri gözönüne alalım:

- (8) *Shu zài zhūo-shàng* ('Kitap'+ 'olmak'+ masanın üstü) 'Kitap masanın üstündedir'
- (9) *Zhūo-shàng you shū* (Masanın üstü-var-kitap) 'Masanın üstünde bir kitap var'
- (10) *Shū shì wo-de* (Kitap+ olmak+ 'beni-nin') 'Kitap benimkidir'
- (11) *Wo you shū* (Beni+ var+ kitap) 'Benim bir kitabım var'

Örneklerde iki olma eylemi (*zài* ve *shì*) ve bir 'sahip olmak' (*you*) eylemi olduğu görülüyor. Ancak dağılımları İngilizce *be* (olmak) ve *have* (sahip olmak) eylemlerinin dağılımından farklıdır. (*shàng* son takısı bu yer biçimlerinden birisidir; özde yerle ilgili adlar, ülke adları vb. böyle bir 'yerleme' biçimi söz konusu olmadan (8) ve (9). tümcelerde kullanılmıştır. Bunun gibi 'yabancılaşan' iyelik-*de* gerektirmektedir; bkz. (10). 'Yabancılaşmamış' iyelik bunu gerektirmez: karşı. *wo-de shū/wo jiā* 'kitabım'. Yabancılaşan, yabancılaşmayan kavramları için bkz. 7.4.6). Yüzey yapıdaki ayrımlarına karşın Çince ve İngilizce yapılar şöyle bağlanabilir:

İngilizce 'have dönüşümü', 'sahip olanı' yüzey yapıya çıkarmak için belirsiz iyelik yapıları üzerinde işgörür; Çince de benzer bir *you* dönüşümü vardır, ancak bu hem iyelik hem yer tümcelerinde işgörür; örn. 9 ve 11. belirli iyelik ve yer tümcelerinde ise İngilizce sözdizimi 'be' (olmak) koşacını üretir; Çince de ise birincisi için *shì*, öteki için *zài* üretilir. Bir dilden ötekine çeviri yaparken çevrilecek tümcelerde bulunan adların sözdizimsel alt kümelenmesine dikkat etmeliyiz; (11). tümceyi 'Bende bir kitap var' yerine 'Benim bir kitabım var' diye çeviririz; çünkü *wo* canlıdır; buna karşılık (9). tümceyi varoluş-yer yapısıyla çeviririz; 'Masanın üzerinde bir kitap var' çünkü *zhūo* cansızdır. Çincenin kimi dilbilgisel betimlemelerinde *you* eyleminin 'varoluş' ve 'yer' anlamı arasına bir ayrım çizilir: Ancak bu Çince çözümlemeyi çarpıtmaktan başka birşey değildir.

(9). tümcenin de İngilizceye bir 'have tümcesiyle' çevrilebileceği söylenebilir; burada 'yerlik' yüzey yapıdaki özne konumunda 'beklenen bir şeydir' ve tümcede daha sonra bir adla 'yinelenir': *The table has a book on it*. Çince 8 ve 9. tümceler arasında geçerli olan dönüşüm ilişkisi İngilizcede de (yer tümleci olan tümcelerle, yer söz öbeği *contain*-içermek-gibi eylemlerin yüzey yapı öznesi olduğu tümceler arasında) bulunur: karşı. *There is water in the bottle*/Şişede su vardır; *The bottle contains water*/Şişe suyu içerir)

Rusçada bir 'sahip olmak' eylemi varsa da (*imetj*) yaygın değildir bu eylem. Yukardaki dört Çince tümcenin en olağan çevirisi şöyle olabilir:

8a) *Kniga na stole* (kitap+üstünde+masa)

9a) *Na stole kniga* (üstünde+masa+kitap)

10a) *Kniga moja* (kitap+benim)

11a) *U menja kniga* (-de+beni+kitap)

Bu tümcelerde (zaman, kip ve görünüş bakımından belirtisizdirler) ne 'olmak' ne de 'sahip olmak' eylemi vardır. (11a)'daki *U menja* yer söz öbeklerine benzer ve *u* ilgeci, kendisine dayanan ad cansız ise '-de' ya da 'yakınında' gibi çevrilebilir. Yukardaki Rusça tümcelerin kip ve zaman yönünden belirtili biçimlerinde aynı 'olmak' eylemi (*bytj*) bulunsa da, iyelik ve belirsiz yer söz öbeklerinin olumsuz biçimleri, varoluşsal olumsuzluğa sahip olmaları bakımından bir küme oluşturur. (11a)'ya karşılık olan iyelik yapısının yerlik yapısıyla özdeş olduğu birçok dil vardır (örn. Gal, Swahili, Hint dili).

Türkçede, yüzey yapılarındaki benzerlik nedeniyle açıkça birbirine bağlı olan iyelik ve varoluş tümceleridir. (11a)'nın olağan çevirisi şöyledir:

(11b) *Kitab-ım var* (kitap+benim+var)

burada *var*, varoluş eylemidir. Bunun bir başka seçeneği şöyle olabilir:

(11c) *Ben-de kitap var*. ('ben+yerlik'+ 'kitap'+ 'var')

(11b) ile (11c) arasındaki ayrım 'Yanımda bir kitap var' ya da 'Üzerimde bir kitap var' biçiminde çevrilerek ortaya çıkarılmıştır. Birçok dil bu yolla sıradan ya da genel bir iyelik, 'elde edilebilir' iyeliği birbirinden ayırırlar; ikincisi kullanılan durum ya da ilgeç bakımından yerle ilgilidir.

Yer, iyelik ve varoluş tümcelerinin çeşitli dillerde birbirleriyle bağıntılı olduklarını göstermek için yeterince örnek verildi. 'İyelik' tümcesi denilen tümceler kümesinin dayanaksız olduğunu anlamak için bir kimsenin İngilizcedeki *have* sözcüğünün temel eylem olarak kullanıldığı tümceleri düşünmesi yeter. 'Have tümcelerinde' ortak olan tek şey, *have*'in öznesinin yüzey yapıda belirgin duruma getirilmesidir. Bu tümcelerin sözdizimi dönüşüm bakımından çok karmaşıktır ancak *have*'in *be* (olmak)'tan daha çok bir derin yapı eylemi olmadığı açıktır.

8.4.6 İngilizcede bitmişlik

Birçok çağdaş İngilizce dilbilgisi iyelik tümcelerinde kullanılan 'asıl have eylemi' ile bitmişlik görünüşünü oluşturmak için eylemin üçüncü biçimiyle birleşen 'yardımcı have eylemi'ni birbirinden ayırırlar (bkz. 7.5.7). *I have the book* (Kitaba sahibim) ve *I have done the work* (İşi yaptım) tümceleri dilbilgisel yönden birbirinden çok

ayrı görünebilir; ama artzamanlı ve bir ölçüde eşzamanlı yönden bir-biriyle ilişkilidirler. Artzamanlı gelişme en açık biçimde Latince 'iyelik' ve Roman dillerinde *have* ile yapılan bitmişlik yapılarına başvuru olarak anlaşılabilir (Germen ve Roman dillerinde 'have'in yardımcı eylem olarak kullanılması her bir dil kümesinde ayrı ayrı olmuştur. Ama aynı genel ilkelerle açıklanabilir). Gördüğümüz gibi, *Est mihi liber* (Bende bir kitap var) tümcesinin yerini klasik dönemde ve daha sonra Latince *Habeo librum* (Bir kitabım var) tümcesi almıştı. Yönelme durumunun işlevi örn. (*mihi*'de) 'yararına' ya da 'çıkartına yönelme' gibi genel bir terim çerçevesinde düşünülmüştür. Bunlar bulanık terimlerdir ;ama burada tartıştığımız noktayı açıklamada işe yarayabilir. Latince *Est mihi liber* tümcesi 'İlgilendiğim bir kitap var' biçiminde çevrilebilir. Latincenin daha sonraki dönemlerinde 'ilgili kişi'yi yüzey yapıya çıkaran seçimli dönüşüm (*Habeo librum*) zorunlu olur: '*habere* eylemi' birçok bakımdan Latincedeki geçişli eylemlere benzer ve geçişli bir eylemin öznesi olağan olarak 'kılın'dır. (8.2.7). 'İşi yaptım' (bitmişlik) tümcesinin klasik Latince karşılığı *Feci opus*'tur. Bu *opus mihi est factum* ya da daha yaygın olarak Latince 'kılın belirteçlik' kullanılarak (*a me*, bkz. 7.4.5) *Opus a me factum est* biçiminde edilgen yapılabilir. *Feci opus*'un daha sonraki Latince karşılığı *Habeo factum opus*'tur (karş. *Habeo librum*): 'İş yapıldı ve ben kılın olarak işin yapılmasının içindeydim'. 'Have ile bitmişlik'in İngilizcedeki kaynağı da benzer biçimde açıklanabilir. Önce geçişli eylemlerle sınırlıydı, *have* bulunmayan edilgen bitmişlik durumuyla ilişkilerini koruyordu (*The work is done*/İş yapıldı, *The home is built*/Ev yapıldı tümcelerinde bugün de bu ilişki vardır). Daha sonra '*have*'li 'bitmişlik durumunun' geçişsiz yapılara uzanması geçişli, *have*'li etken ve *have*'siz etken tümceler arasındaki ilişkiyi gevşetir; ama koparmaz. *John has finished the house* (John evi bitirdi) hem *The house is finished* (Ev bitirilir) hem *John finishes the house* (John evi bitirir) tümcesiyle ilişkilidir. Günümüzdeki dönüşümlü İngilizce dilbilgileri geçişli bitmişlik anlatan tümcelerle edilgen tümceler arasında bu özel ilişkiyi göz ardı etme eğilimindedir.

Ancak burada ileri sürülen temel görüş şudur: '*have*'li bitmişlik' ile '*have*'li iyeliğin' artzamanlı gelişimini açıklayan aynı ilkedir. Her iki durumda, *have*-dönüşümü zorunludur, ilk işlevi 'ilgili kişiyi' (mutlaka kılıcıyı değil) yüzey yapıda özne durumuna getirmektir. Aynı ilke İngilizcede bugün de geçerlidir. *I had a book on the table* (Masanın üzerinde bir kitabım vardı) ve *There was a book on the table* (Masanın üzerinde bir kitap vardı) arasındaki ilişki, *I had the work done* (İşi yaptırdım) ile *The work was done* (İş yapıldı) arasındaki ilişkinin aynıdır.

Bu durumların hiç birinde yüzey yapı öznesi 'ilgili kişiden' başkası değildir. *I had a book stolen* (Bir kitap çaldırttım) gibi bir tümcede ilgili kişi ya (dolaylı) kılıcı, ya da yararlanan olabilir (Birine kitap çaldırdım, Birisi benden kitap çaldı). *I'll have the work done by five o'clock* (İşi 5'e değin yaptıracağım) tümcesinde 'ilgili kişi' doğrudan ya da dolaylı (ettirgen) kılıcı olabilir (İş benim tarafımdan yapılacaktır, İşi birine yaptıracağım). Bu tümcelerin sözdizimi yönünden belirsiz olarak tanımlanıp tanımlanamayacakları, tartışmalı bir konudur. *I built a house by the sea* (Deniz kıyısına bir ev yaptım) tümcesinin iki ayrı derin yapıdan geldiğini söylemek için ne ölçüde neden varsa *I'll have the work done* (İşi yaptıracağım) tümcesinin iki ayrı derin yapıdan geldiğini söylemek için de o kadar neden vardır. *I built a house* tümcesi de iki açıdan yorumlanabilir (Evi ben yaptım. 'Birine ev yaptırdım')

8.4.7 Dural, devingen ve ettirgen

Bu bölümde şimdiye değin tartışılan bütün yer, iyelik ve nitelik tümceleri (Örn. *The book is on the table, John has a book, The book is valuable*) durumcudur (bkz. 7.5.7). Bundan önceki bölümde 'yerel' durumları incelerken (birçok dilin durum dizgelerinde bulunan) 'kalma durumu' ve 'yönelme' karşıtlığının, dural ve devingen denebilecek daha genel görünüşle ilgili karşıtlığın belli bir durumu olduğu belirtilmişti ve devinin yer ile ilgisi neyse, edinimin iyelik ve 'oluşmanın' olma ile ilgisi de odur, demiştik (bkz. 7.4.6, 7.6.3).

Be (olmak) ve *have* (sahip olmak) derin yapı eylemleri değilse, aşağıdaki tümcelerin de derin yapılarında hiç bir eylem yoktur:

- 12) *John came/went to San Fransisco* (John San Fransisko'ya geldi/gitti)
- 13) *John got a book* (John'un bir kitabı var)
- 14) *The book became valuable* (Kitap değerlendirildi)

'San Fransisko'da olmanın San Fransisko'ya gitme, gelmeyle ilgisi neyse, bir kitaba sahip olmanın bir kitap almayla ve değerli olmanın değer kazanma ile ilgisi odur. Her bir durumda (*be* ya da *have*'li) durumcul tümcenin belirtisiz olduğunu söyleyebiliriz.

Bunun bir görünüş karşıtlığı olarak da düşünüldüğü aşağıdaki tümcelerden anlaşılacaktır. Devingen tümcenin bitmişlik durumu, bunun karşılığı olan durumcul tümcenin (belirtisiz) bitmemişliğini sezdirir. Bu bakımdan *John has gone to San Fransisco* (John San Fransisko'ya gitti) *John is in San Fransisco* (John San Fransisko)'da demektir; *The book has become valuable* (Kitap değerlendirildi) *The book is valuable* (Kitap değerlidir) demektir.

(Bu özel bağ İngilizcenin birçok lehçesinde *has got* ve *has* eşdeğerliğine yol açmıştır). Bu tümce çiftleri dilbilgisinin taban bileşenince değişik biçimde işlem görürse, önemli bir genelleme yitirilmiş olur. Örn. kimi ilgeç öbekleri (sözelimi *in the park/parkta*, *at Church/kilisede*) 'kalma durumu' olarak, ötekiler (*into the park/parkın içine*, *to Church/kiliseye*) 'yönelme durumu' olarak çözümlenmek zorundadır; bu durumda kuralları öyle yazmalı ki, *be* (olmak) 'yönelme gösterenlerle', 'devinme eylemleri' de 'kalma durumuyla' kullanılmamalıdır. Ancak bu kuruluşlar derin yapıda şöyle ayrılırsa aşağıdaki olgular (kendine özgü kurallar dışında) kalır: *John went to San Fransisco and is still there* (John San Fransisko'ya gitti ve şimdi de orada) kabul edilebilir bir tümcedir oysa **John went to San Fransisco and is still here* böyle bir tümce değildir. *Here/there* (Burada, orada) arasındaki gösterimsel karşıtlık *John is in San Fransisco* tümcesinin dilbilgiselliği ile ilgili değildir: *came* (geldi) ve *went* (gitti) eylemlerinin seçimi yönünden önemlidir ve yukarda örneği verilen 'yönelme' ve 'kalma durumu' tümcelerinin birleşimi açısından önemlidir. *John is in San Fransisco* (John S. Fransisko'dadır) ve *John goes/comes to S. Fransisco* (John San Fransisko'ya gider/gelir) tümcelerinin derin yapılarının durumcul, devingen karşıtlığı dışında özdeş olduklarını söylersek bu olgular dizgesel bir biçimde açıklanabilir. Bu tümcelerin her biri derin yapıda konuşucuya 'yakınlık' ve 'uzaklık' yönünden de belirtilidir (*Burada* (here) karşıtı *orada* (there)-burada değinmemize gerek olmayan kimi karmaşık etmenler de var). Devingen özelliği ile birleştğinde 'yakın' özelliği yüzey yapıda *come* (gelmek) eylemini, 'uzak' özelliği de *go* gitmek) eylemini üretir. Yukarda sözü edilen üç tümce kümesinin (yer, iyelik ve niteleme) her biri için üç-adlı bir ettirgen yapı vardır; (12)-(14). tümcelere karşılık şu tümceler var:

12a) *Bill brought/took John to San Fransisco* (Bill John'u San Fransisko'ya getirdi/götürdü)

13a) *Bill gave John a book* (Bill John'a bir kitap verdi)

14a) *Bill made the book valuable* (Bill kitabı değerli kıldı)

(Bu üç tümceden sonuncusu biraz garip ama ileri sürülen biçimde (14)'e karşılık olduğu kuşkusuz) Ettirgen yapı devingendir: *Bill has given John a book* (Bill John'a bir kitap verdi) tümcesi, *John has got a book* (John'un bir kitabı var) gibi, *John has a book* (John'un bir kitabı var) demektir.

İki ya da üç-adlı devingen kalma durumu anlatan yapının hangisinin belli bir durumda kullanılacağı 'devinim ile uğraşan' kişi ya da nesnenin 'kılıcı' olup olmamasına bağlıdır. Dilbilgisine aykırı olmasa da *The book has gone to London* (Kitap Londra'ya gitti) *John*

has gone to London (John Londra'ya gitti) tümcesinden daha az olağandır ve *the book* sözcüğünün canlı olarak 'yeniden sınıflanmasını' gerektirebilir. (bkz. 7.4.5). *Bill took John to San Fransisco* (Bill John'u San Fransisko'ya götürdü) (*John went to San Fransisco* ya da *Bill went with John to San Fransisco*'ya karşıt olarak) *Bill*'i bir kılıcı, *John*'u ise 'kılıcı-dışı' olarak belirler.

Son olarak iyelik ve kalma durumu ile ilgili yapıların üç-adlı yapılarda açıkça birbirinden ayrılamadığını belirtmeliyiz. *Bring me the book* (Kitabı bana getirin) tümcesinin iyelik mi, kalma durumu mu olduğunu söylemek olanaksız belki de gereksizdir; daha önce birçok dilde aynı durum ya da ilgecin hem 'dolaylı nesne' hem de '...e doğru devinme' için kullanıldığına dikkati çektik. (bkz. 7.4.6). Bir kez daha kalma durumu ile iyelik durumunun benzerliğinin (ya da belki sonuçta özdeşliğinin) ayırımına varıyoruz. Daha genel olarak bu bölümde, 'asıl eylem' denen eylemlerin çoğunun belki de 'yüzey yapı eylemleri' olarak ele alınmaları gerektiğini, her birinin 'devingen' ya da 'ettirgen' özelliğiyle birlikte ya da bunlar olmadan, dilbilgisince zaman, kip ve görünüş ayrımlarını belirlemek için üretildiklerini görüldük.

ANLAMBİLİM : GENEL İLKELER

9.1 Giriş

9.1.1 'Anlambilim' terimi

Anlambilim başlangıçta geçici olarak 'anlamın incelenmesi' olarak tanımlanabilir. 'Anlambilim' terimi görece yeni bir terimdir. 19. yüzyılın sonlarında 'anamlamak' anlamına gelen Yunanca bir sözcükten yapılmıştır. Bu elbette, bilim adamlarının, sözcüklerin anlamını incelemeye dikkatlerini ilk kez, yüz yıldan daha az bir zaman önce yönelttikleri anlamına gelmez. Tam tersine, eski zamanlardan günümüze değin dilbilgisi uzmanları sözcüklerin anlamlarıyla ilgilenmişlerdir; çoğu zaman da sözdizimsel işlevlerinden çok sözcüklerin ne anlama geldikleriyle ilgilenmişlerdir. Bu ilginin pratik bir görüntüsü, yüzyıllar boyunca, yalnızca Batıda değil, dilin incelendiği evrenin bütün kesimlerinde çok sayıda sözlük yapılmış olmasıdır. Daha önce gördüğümüz gibi, geleneksel dilbilgisi ulamları büyük ölçüde kendilerine özgü 'anamlama tarzlarıyla' belirleniyorlardı (bkz. 1.2.7).

9.1.2 Çağdaş dilbilimde anlambilimin savsaklanması

Son otuz yılda dilbilim üzerine yayınlanan etkili kitaplardan birçoğu anlambilime çok az yer ayırırlar; ya da hiç ayırmazlar. Bunun nedeni birçok dilbilimcinin anlamın, dilbilgisi ve sesbilim ölçüsünde nesnel ve kesin bir biçimde inceleneyeceğinden, hiç değilse şimdilik, kuşku duymalarıdır. Ayrıca sesbilim ve dilbilgisi, açıkça, bütünüyle dilbilim kapsamında oldukları halde (çocuğun, dilinin sesbilimsel ve dilbilgisel yapısını öğrenme biçimi ruhbilimci için oldukça ilginç olsa da) genel olarak 'anlam sorunu' denilen sorun felsefe, mantık, ruhbilim ve belki insanbilim ve toplumbilim gibi öteki bilim dallarını da eşit derecede ilgilendirmektedir. Özellikle felsefeciler her zaman anlama ilgi duymuşlardır. Çünkü anlam, gerçeğin niteliği, evrensel kavramların durumu, bilgi sorunu ve 'gerçekliğin' çözümlenmesi gibi yashamsal önemde, son derece tartışmalı felsefe konularının zorunlu olarak içindedir.

9.1.3 Felsefe ve ruhbilimin anlamla ilgisi

Anlamanın felsefeci ve dilbilimcileri niçin ilgilendirdiğini ve niçin tartışmalı bir sorun olarak düşünüldüğünü göstermek zor değildir. Şu zararsız soruyu düşünelim:

'İnek sözcüğünün anlamı nedir? 'Kuşkusuz belli herhangi bir hayvan değildir. Öyleyse *inek* adını verdiğimiz hayvanların bütününe bir kümesi midir? Bütün *inekler* şu ya da bu bakımdan birbirinden ayrıdır; her halde hiç biri bütün *inek* kümesinin her bir üyesi ile özdeş değildir ya da özdeşleştirilemez ama, yine de *inek* sözcüğünün anlamını bildiğimizi söylemek isteriz ve daha önce hiç görmediğimiz belli hayvanlara gönderimde bulunmak için sözcüğü doğru olarak kullanabiliriz. İnekleri, başka sözcüklerle anlattığımız bütün öteki nesnelerden ayıran belli bir özellik ya da özellikler dizisi var mıdır? Hemen kendimizi, Plato döneminden günümüze değin şu ya da bu biçimde sürüp gelen 'adçılar' ile 'gerçekçiler' arasındaki felsefe tartışmasının kalın sisi içinde buluruz. Aynı adı verdiğimiz nesnelerin onları tanımamıza yarayan kimi ortak 'temel' özellikleri var mıdır? ('gerçekçilerin' söylediği gibi) yoksa bir uzlaşma sonucu onlara uygulamayı öğrendiğimiz adlarından başka ortak bir yanıları 'yok mudur? ('adçıların' dediği gibi) *İnek* sözcüğü özellikle zor bir konu da değildir. İneklerin *cins* ve *türün* biyolojik sınıflandırılması yoluyla tanımlanabileceklerini kabul etmeye yavaşabiliriz. *Masa'ya* ne demeli? *Masalar* çeşitli biçim ve büyüklükte dirler; çeşitli gereçlerden yapırlar ve çeşitli amaçlarla kullanılırlar. Ama diyebiliriz ki, masalar fiziksel olarak gözlenebilir ve dokunulabilir nesnelerdir; belirleyici özelliklerinin bir dizelgesini yapmanın olanaklı olduğunu düşünebiliriz. *Doğruluk*, *güzellik*, *iyilik* vb. sözcükler için ne diyeceğiz öyleyse? 'Güzel' ya da 'iyi' diye betimlediğimiz şeylerin ortak bir özelliği var mıdır? Öyleyse bu özelliği nasıl tanır ve betimleriz? *Doğruluk*, *güzellik*, *iyilik* gibi sözcüklerin anlamının, bu sözcüklerin bulunduğu dili bilenlerin 'zihinlerinde' çağrıştıran bir 'kavram' ya da 'düşünce' olduğunu mu söyleyeceğiz? Ve genel olarak, 'anlamların', 'kavram' ya da 'düşünce' olduklarını mı söyleyeceğiz? Bunu söylersek yine kendimizi felsefe ve ruhbilim tartışmalarının ortasında buluruz; çünkü birçok felsefeci ve ruhbilimci 'kavramların', üstelik 'zihnin' varlığı konusunda son derece kuşkuludurlar. Bu güçlükleri bir yana bıraksak bile, ya da bunları ele almayı istemsek de, az çok felsefe nitelikli daha başka sorunlar da vardır. Bir kimsenin bir sözcüğü 'gerçekteki' anlamından başka bir şey anlatmak için kullandığını söylemenin bir anlamı var mıdır? Bir sözcüğün 'doğru' ya da 'gerçek' anlamı diye bir olgu var mıdır?

9.1.4 'Anlamın' anlamları

Buraya değin yalnızca sözcüklerin anlamından söz ettik. Tümcelerin de bir anlamı olduğunu söyleriz. 'Anlam' burada aynı şeyi mi anlatmaktadır? Çoğu zaman tümce ve sözöbeklerinin 'anamlı' olduklarını ya da olmadıklarını söylediğimize dikkat ediniz; olağan durumlarda sözcüklerin 'anamlı' olmadıklarını pek söylemeyiz. Öyleyse 'anamlı olmakla', 'bir anlama sahip olmak' arasında bir ayrım ya da belki birçok ayrım çizmek olanaklı mıdır? Bütün bu sorular ve ilgili birçok öteki sorular felsefeci ve dilbilimcilerce çok tartışılmıştır. 'Anlamın' çeşitli anlamlarına dikkati çekmek anlambilim kuramında yaygın bir uygulamadır.

Felsefe yönünden ilginç sorular yanında dilbilimciyi özellikle ilgilendiren sorunlar da vardır. 'Sokaktaki adam' gibi, felsefeciler de 'sözcük' ve 'tümceleri' olduğu gibi kabul ederler. Dilbilimci bunu yapmaz. Sözcük ve tümceler en başta, dilbilgisel betimleme birimleridir ve dilbilimcinin tanıyacağı tek tek dilbilgisel birim de değildirler. Dilbilimci çeşitli türden dilbilgisi birimlerinin, anlam çözümlenmesindeki birimlerle bağıntılanma yoluna ilişkin genel sorunla da yüz yüze gelmek zorundadır. Özellikle 'sözcüksel' ve 'dilbilgisel' anlam arasında bir ayrım çizilmesi gerekip gerekmediğini araştırmak zorundadır.

9.1.5 *Günümüzdeki anlam kuramlarının yetersizliği*

Şimdiye değin hiç kimse, yeterli, kapsamlı bir anlam kuramının anaçizgilerini bile belirleyememiştir. Konunun her tartışmasında bu durum açıkça belirtilmelidir. Ancak, bugüne değin dizgesel bir anlambilim kuramının geliştirilememiş olması, anlamın kuramsal incelenmesinde hiç bir ilerleme olmadığı anlamına gelmez. Aşağıda, son yıllarda dilbilimci ve felsefeciler tarafından yapılan önemli katkılarının kısa bir özeti sunulacaktır.

Anlambilimi şimdiden, geçici biçimde, 'anlamın incelenmesi' olarak tanımladık; bu tanım anlambilimciler arasındaki uzlaşma noktalarından birini yansıtmaktadır. Konunun belirli incelemelerine gelir gelmez, 'anlamın' tanımına ve belirlenmesine ilişkin şaşırtıcı ölçüde çeşitli yaklaşımlarla karşı karşıya geliyoruz. 'Duyusal' ve 'anlık-sal anlam'; ve 'anamlama'; 'edimsel' ve 'betimlemeli anlam', 'işlem' ve 'gönderim'; 'düzanlam' ve 'yananlam'; 'gösterge' ve 'simge'; 'kaplam' ve 'işlem', 'sezdirim' ve 'içerme' ve 'önsayıltı' arasında, 'çözüm-sel' ve 'bireşimsel' vb. arasında ayrımlar çizilmektedir.

Konuya ilişkin terimbilgisi varsıl ve epeyce karmaşıktır, çünkü terimler değişik yazarlar tarafından yeterince tutarlı ve tekörnek bi-

çimde kullanılmamaktadır. Bu bakımdan, bu bölümde sunulan terimler anlambilimin öteki incelemelerinde kullanılan aynı terimlerle zorunlu olarak, aynı sezdirimleri taşımayacaktır.

Anlamanın tanımına ilişkin geleneksel yaklaşımın kısa bir açıklaması ve eleştirisiyle işe başlayacağız.

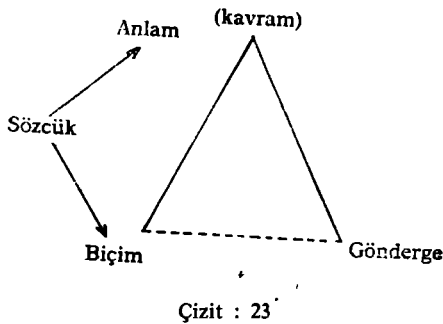
9.2 Geleneksel Anlambilim

9.2.1 Eşyaları adlandırmak

Geleneksel dilbilgisi, sözcüğün ('sözcükbirim' anlamında, bkz. 5.4.4) sözdizimi ve anlambilimin temel birimi olduğu varsayımına dayanıyordu (bkz. 1.2.7, 7.1.2). Sözcük iki bölümden oluşan bir 'göstergeydi': bu iki bileşene, bu tartışma amacıyla, sözcüğün 'biçimi' ve 'anlamı' diyeceğiz (Bunun 'biçim' teriminin dilbilimde kullanılan anlamlarından yalnız birisi olduğu anımsanmalıdır; bir sözcüğün 'gösterge' ya da sözcüksel birim olarak 'biçimi', tümcelerde kazandığı belli 'bükün' ya da 'çekim' yönünden değişik 'biçimlerinden' ayrılmasıdır bkz. 4.1.5).

Geleneksel dilbilgisi tarihinde çok önceleri, sözcüklerle gönderimde bulundukları ya da 'belirledikleri' şeyler arasındaki ilişki sorunu ortaya çıkmıştı. Sokrates dönemi Yunan felsefecileri ve daha sonra Plato, sorunu o günden bu yana ele alınan biçimde düzenlemişti. Bu felsefeciler için 'sözcüklerle' 'nesneler' arasındaki ilişki 'adlandırma' ilişkisiydi; bunun ardından 'nesnelere' verdiğimiz 'adlar'ın 'doğal' mı yoksa 'saymaca' mı olduğu sorunu çıktı ortaya (bkz. 1.2.2). Geleneksel dilbilgisinin gelişimi içinde bir sözcüğün anlamıyla 'adlandırdığı nesne' ya da 'nesneleri' birbirinden ayırmak gelenek olmuştur. Ortaçağ dilbilgisi uzmanlarının düzenlediği biçimiyle ayırım şöyle idi: Bir sözcüğün biçimi (*dicto'nun vox* bölümü) o dili konuşanların zihinlerinde sözcüğün biçiminin çağrıştırdığı kavram yoluyla 'nesneleri' belirliyordu ve 'kavram' bu açıdan bakıldığında sözcüğün anlamıydı (*significatio*). Bunu, sözcüklerle 'nesneler' arasındaki bağıntıya ilişkin geleneksel görüş olarak ele alacağız. Bu görüşün 'anlamlandırma tarzlarına' göre 'söz bölüklerinin' felsefe açısından tanımlanmasının nasıl temeli yapıldığını görmüştük (1.2.7). Geleneksel anlamlandırma kuramının ayrıntılarına daha fazla girmeden, kullanılan terimbilgisinin 'anamlama' teriminin uygulanışındaki çift anlamlılık ya da kargaşa olasılığını tümüyle ortadan kaldırdığını açıklamalıyız: Bu sözcüğün biçimi hem nesnelerin ele alındıkları kavramı ('bükünsel' özelliklerinden ileri gelen soyutlama yoluyla) 'hem de 'nesnelerin' kendilerini 'anamladığı' söylenebilir. Elbette kuram ve nesneler arasındaki bağıntıya ilişkin felsefe açısından epey-

ce uyumsuzluk vardı (özellikle ve en başta adcılarla gerçekçiler arasında bkz. 9.1.3). Şimdilik bu felsefe tartışmalarını bir yana bırakabiliriz.

9.2.2. Gönderim

Bu noktada sözcükler tarafından 'adlandırılmaları' ya da 'anlamlandırılmaları' bakımından nesneler için çağdaş bir terim bulmamız uygun olacak. Bu *gösterge* terimidir. Sözcüklerle nesneler arasında (göndergeleri arasında) geçerli olan ilişkiye *gönderim* ilişkisi diyeceğiz: Sözcükler (anlamlandırma ya da adlandırmadan çok) nesnelere *gönderimde bulunurlar*. Biçim, anlam ve gönderge arasındaki ayrımı kabul edersek, bunlar arasındaki ilişkiyi geleneksel görüş açısından 'anlamlandırma üçgeni' (kimi zaman göstergebilim üçgeni diye de bilinmektedir) yönünden bilinen bir biçimde gösterebiliriz (çizit 23). Biçim ve gönderge arasındaki noktalı çizgi bunlar arasındaki ilişkinin dolaylı olduğunu belirtmektedir. Biçim göndergeye, her ikisiyle de bağımsız olarak çağrıştırılan (kavramsal) anlam aracılığıyla bağlanmaktadır. Çizim geleneksel dilbilgisinde sözcüğün belli bir biçimle belli bir anlamın birleşmesinden ortaya çıktığını göstermektedir.

9.2.3 Eşanlamlılık ve eşadlılık

Sözcüğün niteliğine ilişkin bu görüşe dayanarak, eşanlamlılık ve eşadlılık çerçevesinde sözcüklerin geleneksel, anlamsal sınıflandırılmasını açıklayabiliriz. Denebilir ki, ideal dil (aykırıların dediği gibi) her biçimin tek bir anlamı olduğu dildir. Ne var ki, bu ideal her halde hiç bir doğal dilde gerçekleşmez. İki ya da daha çok biçim aynı anlamla çağrıştırılabilir (örneğin *saklamak*: *gizlemek*, *büyük*: *iri* sözcüklerinin anlamlarının aynı olduğunu kabul ediyoruz). Bu durum-

da söz konusu sözcükler *eşanlamlıdır*. İki ya da daha çok anlam aynı biçimle çağrıştırılabilir (örn. *eş* (i), 'eş-mekten buyruk' ve *eş* (ii), 'evli çiftlerden birisi'): Bu durumda sözcükler *eşadlıdır*. Dil yazımı sesbilimden değişik ya da onunla bağıntısız bir dilse ayrıca *eşyazımlılık* (örn. *lead* (i) 'köpeğin tasma'sı' ve (ii) 'kurşundan yapılma') ile *eşseslilik* (örn. İngilizce *meet: meet, sow: sew* bkz. 1.4.2) de birbirinden ayrılabilir. Burada önemli olan nokta, geleneksel görüşte eşadlıların aynı sözcükler olmalarıdır: Eşadlılık bir sözcük içindeki anlam ayrılığı değildir. İlke olarak, iki ya da daha çok anlamın bir biçimle çağrıştırılması iki ya da daha çok sözcüğün tanınmasını haklı göstermeye yeter. Sözcüğe ilişkin geleneksel görüşten çıkan sonuç budur.

9.2.4 Çokanlamlılık

Anlamda özdeşlik ve ayrılık arasında bir ayrımın kabul edilmesi bizi anlambilimde çok ileriye götürmez. Kimi anlamların ötekilerden ayrı bir biçimde birbirleriyle 'bağıntılı' oldukları açıktır. Bu olgu eşanlamlılık ile eşadlılık arasındaki yalın karşıtlığın bakışımını bozar. İki ya da daha çok sözcük olarak tanınmayı haklı gösterecek ölçüde değişik olmaları için, belli bir biçimle çağrıştırılan sözcükler ne ölçüde değişik olmalıdır? Yunanlılar dilin 'doğal' kaynağını gösterme girişimlerinde, sözcüğün anlam uzanımının 'gerçek' ya da 'asıl' anlamının ötesine geçmesini açıklamak için birçok ilke ortaya koymuşlardır (bkz. 1.2.2). Bu ilkelerden en önemlisi birincil gösterge ile sözcüğün uygulandığı ikincil gönderge arasındaki 'doğal' bağa dayanan *eğretileme* idi. 'Eğretilmeli' uzanım örnekleri *ağız, göz, baş, ayak, bacak* gibi sözcüklerin sırasıyla *akarsu, masa, yetkili kimse, alt tabaka* vb. sözcüklere uygulamasında bulunabilir. Yunan dilbilgisi uzmanlarınca daha başka çeşitli anlam uzanım' ya da 'aktarım' biçimleri biliniyordu ve bunlar sözbilim, mantık ve anlambilim üzerine yazılan geleneksel yapıtlara geçmişlerdir. Bu ilkelere göre az ya da çok 'bağıntılı' olan anlamlar, açıkça, geleneksel yönden ayrı sözcüklerin kabul edilmesini haklı gösterecek ölçüde ayrı kabul edilmezler. Geleneksel anlambilimci bir akarsuyun *ağzı* ile vücudun bir parçası olan *ağzın* eşadlı olduğunu söylemez; bunun yerine *ağız* sözcüğünün bağıntılı iki anlamı olduğunu öne sürer. Bu bakımdan, eşanlamlılık ve eşadlılığa ek olarak, geleneksel anlambilimin daha sonraki gelişmelerinde *çokanlamlılık* denilen bir olguyu da buluyoruz. Eşadlılık ile çokanlamlılık arasındaki ayrım bugün kullandığımız sözcüklerin düzenlenmesinde açıkça görülür: Sözlükbilimcinin eşadlı olarak sınıflandırdığı sözcükler ayrı ayrı verilir; oysa çokanlamlı sözcükler tek bir madde altında sunulur.

Eşadlılık ile çokanlamlılık arasındaki ayrım, son çözümlemede belirsizdir ve nedensizdir. Sonunda ya sözlükbilimcinin anlam uzanımının varsayılan inandırıcılığına ilişkin yargısına ya da belli bir 'uzanımın' gerçekten olduğuna ilişkin tarihsel kanıtlara dayanır. Eşadlılık ve çokanlamlılık arasındaki nedensizlik değişik sözcükler arasındaki sınıflamada görülen ayrımlara yansır ve bu nedensizlik 19. yüzyılda daha sağlıklı kökenbilim yöntemlerinin gelişmesiyle azalmıştır. Bir örnek vermek gerekirse, Çağdaş İngilizce sözcüklerin bir çoğu (i) vücudun bir parçası olan *ear* (kulak) ile (ii) buğday arpa vb. bitkilerin parçalarını anlatan *ear* sözcüklerini iki ayrı sözcük olarak kabul ederler.

Öyle anlaşıyor ki, bu iki 'sözcük' eski İngilizcede hem anlam hem biçim yönünden ayrı iki sözcükten çıkmıştır: (i) *eare*; (ii) *ear*. Ama bunu İngilizce konuşan kaç kişi bilir? Bilseler de bu bilgileri dil kullanımlarını nasıl etkiler? *Ear* sözcüğünün, dilin tarihini bilenler için (İngilizcenin sözcükbilimcileri de içinde olmak üzere) iki sözcük, geri kalan bizler içinse tek sözcük olduğunu kabul etmek (dilini tarihini bilenlerin *ear* gibi sözcükleri bilmeyenlerden daha değişik kullandıkları ortaya konulmadıkça) açıkça yanlıştır. Böyle olduğunu ortaya çıkarırsak, iki grubun biraz değişik dilleri konuştuklarını söylememiz gerekir. Sözcüklerin anlamlarının gelişimine ilişkin herhangi bir tarihsel bilgi, ilke olarak, eşzamanlı kullanım ve yorum açısından önemsizdir (bkz. 1.4.5). Ne var ki, sesbilim ve dilbilgisindeki genel sınırlamalar, anlambilimde eşzamanlı ve artzamanlı ayrım için de geçerlidir.

9.2.5 Zıtanlamlılık

Anlam bağıntısına ilişkin, burada sözü edilmesi gereken başka bir geleneksel ulam da vardır. Bu *zıtanlamlılık* ya da 'anlam karşıtlığıdır'. Hiç değilse, iyi bilinen Avrupa dillerinde, yazarların ve öğrencilerin 'sözvarlıklarını genişletmek' ve daha 'değişik bir biçim' elde etmek için sık sık kullandıkları birçok 'eşanlamlılık ve zıtanlamlılık' sözlüğü vardır. Bu tür özel sözlüklerin uygulamada yararlı bulunması, sözcüklerin az çok yeterli bir biçimde eşanlamlı ve zıtanlamlı diziler halinde kümelenendirilebileceklerini göstermektedir. Ancak burada vurgulanması gereken iki nokta vardır. Birincisi, eşanlamlılık ve zıtanlamlılık çok değişik mantıksal niteliği olan anlam ilişkileridir: 'anlam karşıtlığı' (*sevgi: nefret, sıcak:soğuk* vb.) yalnızca anlam ayrımının en aşırı durumu değildir. İkincisi, geleneksel 'zıtanlamlılık' kavramı içinde birkaç ayrım belirlenmelidir: 'zıtanlamlılık' sözlükleri, kullananlar (çoğu zaman düşünmeksizin) bu ayrımları

çizdikleri ölçüde uygulamada başarılıdır. Bu noktaların her ikisi de daha sonra ele alınacaktır (bkz. 10.4). Geleneksel, kuramsal 'zıt-anlamlılık' tartışmasından çıkarılabilecek çok az şey vardır. Son yıllarda hem dilbilimciler hem felsefeciler tarafından geleneksel anlam-bilime yöneltilen birçok eleştiri vardır. Şimdi bu eleştirilerin en önemlisi tartışılacaktır.

9.2.6 Kavramcılık ve anlksalcılık

Anlıkta 'kavram' ve 'düşüncelerin' durumuna ilişkin felsefe ve ruhbilim tartışmalarına daha önce değindik. (bkz. 9.1.3). Geleneksel anlambilim 'kavramların' varlığını bütün kuramsal çerçevesinin temeli yapar ve böylece (kaçınılmaz olarak) anlamın araştırılmasında öz-nelliği ve içebakışı özendirir. Haas'ın sözleriyle, 'deneysel bir bilim insanların anlıklarının içine, her birinin kendi anlığına bakma işlemine dayanmakla yetinemez'. Bu eleştiri anlambilimin, olabildiğince 'vücut' ve 'anlık' ayrımı ve 'kavramların' durumu gibi felsefe ve ruhbilim tartışmaları yönünden yükümlülükten kaçınan, deneysel bir bilim olduğu ya da olması gerektiği görüşünün kabulünü önceden varsayar. Bu görüş bu bölümlerde sunulan anlambilim tartışmalarında benimsenecektir. Ancak 'anlksalcılığın' yöntem yönünden yadsınması kimi dilbilimcilerin öne sürdüğü gibi 'mekanikçiliğin' kabulü anlamına gelmez. Bloomfield'in, göndergesinin eksiksiz 'bilimsel' betimlemesi olarak bir sözcüğün anlamını 'mekanik' ve 'olgucu' yönden tanımlaması, anlambilimdeki gelişmeye, 'kavram' çerçevesindeki geleneksel tanımdan daha engelleyicidir; çünkü doğal dillerin sözvarlığında, ilke olarak, fizik bilimleri tarafından betimlenebilen 'nesnelere' gönderimde bulunan görece bir dizi sözcüğe ayrıcalık tanımaktadır. Ayrıca üstü örtülü olarak, haklılığı gösterilmeyen iki varsayıma dayanmaktadır: (i) Bu sözcüklerin göndergelerinin 'bilimsel' betimlemesi, sözcüklerin dili konuşanlar tarafından (bunların çoğunun 'bilimsel' betimlemeye ilişkin bilgisi çok azdır) kullanılış biçimiyle ilişkilidir; (ii) bütün sözcüklerin anlamı sonuçta aynı çerçevede betimlenebilir. Gerçekten Bloomfield'in önerisinin (başkalarınınca da öne sürülmüştür) 'kavramsalcılarının' birçoğununkinden çok değişik olmayan, 'dil ile dünya' arasındaki 'gerçekçi' bağıntı görüşüne dayandığı ileri sürülebilir. En azından örneğin, *anlık* gibi bir sözcük olduğuna göre, bunun gönderimde bulunduğu bir şey de bulunduğu (ve bu 'bir şey' zamanla 'bilim' tarafından yeterince tanımlanacaktır) düşüncesini destekler gibi görünüyor; bir *sevi* sözcüğü olduğuna göre, bunun gönderimde bulunduğu bir şey de olmalı vb. Dilbilimcilerin 'anlksalcılık' ve 'mekaniklik' konusunda alacağı

tavır yansızlık olmalıdır; ikisiyle de tutarlı ama hiç birini sezdirmeyen bir tutum.

9.2.7 Gösterimsel anlam

Bundan önceki paragrafta geleneksel anlambilime (ve aynı zamanda kimi çağdaş kuramlara) yönelik üstü örtülü bir eleştiri var. 'Anlam' teriminin gündelik kullanımda birçok 'anlamları' olduğunu gördük. Gündelik (felsefeye ilişkin, teknik olmayan) tartışmada 'x sözcüğünün anlamı nedir?' diye sorduğumuzda, soruyu sorduğumuz durumun gereklerine göre değişen biçimde yanıtlar alır ve bunları aldığınıza da şaşmayız. Kendi dilimizden başka bir dildeki bir sözcüğün anlamını araştırıyorsak, sorumuz olağan olarak çeviri yoluyla yanıtlanacaktır. ('Çeviride' her türden ilginç anlam sorunları vardır, bunları şimdilik bir yana bırakıyoruz, bkz. 9.4.7). Şimdiki amacımız bakımından daha aydınlatıcı olan, kendi dilimizde sözcüklerin anlamını araştırdığımız durumdur (ya da hiç değilse bir ölçüde 'bildiğimiz' bir başka dildeki; bir dili tümüyle bilmek' kavramı kuruntusal bir konudur elbette). Yakındaki bir tarlada birkaç ineğin bulunduğunu düşünelim ve *inek* sözcüğünün anlamını sormuş olalım. Bize denilebilir ki: 'Oradaki hayvanları görüyor musunuz? Onlar inehtir. 'İnek' sözcüğünün anlamını anlatmaya ilişkin bu yöntem felsefecilerin *gösterimsel tanım* dedikleri yöntemin bir ögesini içermektedir (Gösterimsel tanım bir nesneyi 'göstererek' tanımlamadır). Ancak gösterimsel tanım kendi başına asla yeterli değildir; çünkü önce 'tanımı' yorumlayan kişi önceden bu bağlamdaki 'gösterme' deviniminin anlamını bilmelidir (ve amacın başka bir şey değil tanım olduğunu bilmelidir); daha da önemlisi, 'gösterilen' nesneyi doğru olarak tanımalıdır. Bizim varsayıma dayanan örneğimizde *o hayvanlar* sözcükleri yanlış yorum olasılığını sınırlamaktadır (Tümüyle ortadan kaldırmamaktadır ama *inek* 'tanımının' uygun olarak yorumlandığını kabul edebiliriz). Bu aşırı yalınlaştırılmış, oldukça gerçek dışı örneğin kuramsal önemi iki yanlıdır: Birincisi, anlamını sınırlamak ve 'gösterimin' kapsamını açıklığa kavuşturmak için başka sözcükler kullanmaksızın, herhangi bir sözcüğün anlamını açıklamamanın güçlüğü-nü ortaya koyar (kendisiyle 'bağıntılı' öteki sözcüklerin-sözgelimi *inek* ile *hayvan* sözcüklerinin- anlamını bilmeden bir sözcüğün anlamını belirlemenin ve belki de bilmenin olanaksızlığını anlatır); ikincisi, gösterimsel anlam yalnızca görece küçük bir dizi sözcüğe uygulanır. *Doğru, güzel* vb. sözcüklerin anlamını böyle açıklamaya çalışmanın anlamsızlığını bir düşünün.

Bu tür sözcüklerin anlamları, çoğu zaman başarısız bir biçimde, (anlamları soru soran kişi tarafından bilindiği kabul edilen) eşanlamlı

sözcükler yoluyla ya da sözlüklerde verilen türden oldukça uzun tanımlar yoluyla açıklanır. Bu bir kez daha, anlambilimin 'değirmiselliğini' vurgular: Sözvarlığında başlangıç olarak alabileceğimiz ve geri kalan sözcüklerin anlamını çıkarabileceğimiz tek bir nokta yoktur. Bu 'değirmisellik' sorununa daha sonraki tartışmalarda yine döneceğiz (bkz. 9.4.7).

9.2.8 *Bağlam*

Sözcüklerin durumunu araştırdığımız gündelik durumların bir başka özelliği de, sık sık anlamın 'bağlama dayandığının' söylenmesidir. ('Bana sözcüğün bağlamını verin, size anlamını söyleyeyim'). Çoğu zaman bir bağlama yerleştirmeden bir sözcüğün anlamını vermek olanaksızdır; 'sözlükler' sözcükler için sundukları 'bağlamın' sayısı ve çeşitliliği oranında yararlıdırlar. Sık sık, belki de en yaygın biçimde, bir sözcüğün anlamı, söz konusu sözcüğün kullanımını yöneten 'bağlam' sınırlamaları ile birlikte, 'eşanlamlı' bir sözcük verilerek açıklanır (addled: kötü (yumurta için); rancid: kötü (tereyağ için)). Bu tür olgulara (uygulamada sözcük anlamını belirtmedeki çeşitlilikler, sözvarlığının 'değirmiselliği', 'bağlamın' önemi) geleneksel anlambilimde kuramsal yönden tam değer verilmemektedir.

9.2.9 *'Anlam' ve 'kullanım'*

Bu noktada Wittgenstein'in ünlü, etkili savsözünden söz edilebilir: 'Sözcüğün anlamını araştırmayın, kullanımını araştırın'. 'Kullanım' teriminin kendisi de 'anlam' teriminden daha açık değildir; ama birinin ötekini yerine konulması, anlambilimciyi, 'anlamı', 'anlamla-ma' çerçevesinde tanımlama eğiliminden uzaklaştırır. Wittgenstein'in (daha sonraki yapıtlarında) kendi örnekleri de, kendisinin sözcüklerin dildeki 'kullanımlarının' çok çeşitli olduğunu düşündüğünü göstermektedir. Sözcüklere ilişkin bir kullanım' kuramını, bir anlambilim kuramı olarak öne sürmemiş ya da öne sürme savında bulunmamıştır. Ama biz Wittgenstein'in oldukça özlü önermesinden aşağıdaki ilkeleri çıkarmakta haklı olabiliriz: Dil incelemesinde deneysel yönden denetleyebileceğimiz tek şey, günlük yaşamın çok çeşitli durumlarında, dil sözcülerinin 'kullanımıdır'. 'Bir sözcüğün anlamı', 'bir tümcenin (ya da önermenin) anlamı' gibi deyişler bizi bunların 'anlamlarını araştırmaya' ve 'anamları' olarak da fiziksel nesneleri, 'anlıktaki' kavramları ya da fiziksel dünyadaki 'işlerin durumunu' tanımaya yönelttikleri için tehlikeli biçimde yanıltıcıdır.

Sözcüklerin anlaşılmasıyla ilgili doğrudan bir kanıtımız yoktur; yalnızca *yanlış anlaşılmasıyla* ilgili bir kanıtımız olabilir; iletişim sü-

resinde işler yolunda olmazsa. Sözgelimi birine, 'Bana yukarda, masanın üstündeki kırmızı kitabı getir' dersem ve o da değişik renkte bir kitap, ya da bir kutu getirir, ya da kitabı aramak için alt kata iner, ya da beklenmedik bir iş yaparsa, sözcenin bir bölümünü ya da tümünü 'yanlış anladığını' söyleyebiliriz. (Elbette başka açıklamalar da yapılabilir). Bekleneni yaparsa (doğru yöne gider, doğru kitapla dönerse) sözceyi doğru olarak anladığını söyleyebiliriz. Söylemek istediğimiz (böyle bir durumda) yanlış anlamadığını gösteren davranışsal yönden kanıt bulunmasıdır ilk bakışta. Israrla *getirmek*, *kırmızı*, ya da *kitap* sözcüklerini 'anlayışını' sınamayı sürdürürsek, yaptığı ya da söylediği bir şeyin bu sözcüklere ilişkin 'anlayışının' bizimkinden değişik olduğunu gösteren bir noktaya gelebiliriz: Bu sözcüklerin bulunduğu sözcelerden bizim çıkarmadığımız sezdirimler çıkarabilir (ya da tersine, biz onun çıkarmadığı sezdirimleri çıkarabiliriz) ya da bu sözcükleri biraz değişik nesne ve eylem kümelerine gönderimde bulunmak için kullanabilir. İletişim, olağan durumda, sözcükleri hepimizin aynı biçimde anladığımız varsayımına dayanır; bu varsayım zaman zaman kesintiye uğrayabilir ama 'anlayışın' varlığı önceden kabul edilir. Birbirimizle konuşurken 'anlığımızda' aynı 'kavramların' bulunup bulunmaması, sözcelerde sözcükleri 'kullanma' çerçevesi dışında yanıtlanamayacak bir sorudur. Herkesin belli bir sözcüğü biraz değişik bir biçimde 'anladığını' söylemek belki doğru ama; oldukça gereksiz bir şeydir. Bir sözcüğün anlamının belirlendiği şey olduğu görüşünü bırakırsak, değişik türden ilişkilerin 'kullanımı' açıklamak için belirtilmeleri gerektiğini doğal olarak kabul ederiz. Daha sonra tartışılacak olan (daha önce de sözü edilen) etmenlerden ikisi *gönderim* ve *içlemdir*.

9.2.10 Anlamanın belirlenmezliği

Bir sözcüğün 'anlamının', 'anlamladığı' şey olduğu ve 'anlamladığı' şeyin iletişim sürecinde (bir anlamda) konuşandan dinleyene aktarıldığı görüşünü bırakmanın başka bir sonucu olarak, sözcüklerin tümüyle belirlenmiş bir anlamları olduğunu kabul etmenin hem gereksiz hem de istenmeyen bir şey olduğunu benimsemeye daha çok hazır olacağız. Gördüğümüz gibi, dilin olağan durumlarda kullanılış biçimi, söz konusu dili konuşanların 'yanlış anlamayı' önlemek için sözcüklerin 'kullanımında' (gönderimde bulunduklarında ya da üstü örtülü anlattıklarında vb.) yeterince anlaştıkları konusundaki daha zayıf bir varsayımına göre açıklanabilir.

Sözcüklerin ve tümcelerin 'anlamından' söz ettiğimizde bu nokta akılda tutulmalıdır. Anlambilim üzerindeki aşağıdaki bölümlerde bu noktayı olduğu gibi kabul edeceğiz.

9.3 'Anlamlılık'

9.3.1 'Anlamı olmak' ve 'anlamlayış'

Tümce ya da *sözöbeklerinin* 'anamlı' olup olmadıklarını söylesek de, olağan durumlarda, *sözcüklerin* 'anamlı' olmadıklarını söylemediğimizi (bkz. 9.1.4) belirtmiştik (Şimdilik, sözcüklerin en küçük 'anamlı' dil birimleri olduklarına ilişkin geleneksel görüşü benimsemeyi sürdüreceğiz; kuşkusuz sözcük burada sözlükbirim anlamında kullanılmaktadır). Bu olgu 'anamlı' teriminin iki ayrı anlamda kullanılabileceğini göstermektedir. Bunu böylece kabul edeceğiz ve işe yararlılık ve açıklık yönünden *anlamı olmak* ve *anlamlayış* arasına terimsel bir ayrım koyacağız. Bu ayrım çerçevesinde, sözcüklerin anlamları olduğunu, oysa sözöbeği ve tümcelerin anlamlayışları bulunabileceğini ya da bulunamayacağını söyleyeceğiz. Bu yargının, sözcükler yanında başka birimlerin de anlamları olabileceği olasılığına açık kapı bıraktığına dikkat edilmelidir; 'anlamı olmakla' 'anlamlayış' arasında bir bağıntı olmadığını da anlatmamaktadır. Geleneksel anlambilim (ve birkaç çağdaş kuram) her iki durum için de 'anlamlayıştan' söz ederek burada çizilen ayrımı birbirine karıştırmaktadır. Bu bölümde, anlamı olmanın (bu kavramın tanımlanacağı anlamda) 'anlamdan' önce geldiği öne sürülecektir: Başka bir anlatımla, belli bir ögenin anlamının ne olduğunu sormadan önce, anlamının olup olmadığına karar vermeliyiz; ayrıca ilk bakışta çelişkili görünse de, bir ögenin belli bir anlamı olmadan da anlamı olabilir.

9.3.2 *Durum bağlamı*

Sezgisel, tanımlanmamış bir *bağlam* kavramıyla işe başlayacağız. Her (sözlü) sözce, konuşan ve dinleyenle, o sırada yaptıkları edimleri, ve çeşitli dış nesne ve olayları içine alan belli bir uzam-sürem durumunda yer alır. Daha önce gördüğümüz gibi, sözcenin içinde bulundukları duruma gönderimde bulunan 'gösterici' (deictic) özellikleri vardır. Dinleyen durumun ilgili ögesine gönderimde bulunarak, bu 'gösterici' öğeleri doğru yorumlamadıkça bir sözceyi anlayamayacaktır. Ancak bir sözcenin bağlamı, yalnızca, içinde bulunduğu uzam-sürem durumuyla özdeşleştirilemez: Yalnızca o zamanda yer alan nesne ve eylemleri değil, sözcenin anlaşılmasıyla ilgili oldukları ölçüde, konuşan ve dinleyen tarafından daha önce söylenenlerin bilgisini de içermektedir.

Ayrıca konuşan ve dinleyenin bulunduğu dilsel topluluğun üyeleri tarafından, olduğu gibi kabul edilen, konuşan ve dinleyenin üstü örtülü kabul ettiği bütün uzlaşma, inanç ve önsayıltıları da içermeli-

dir. Uygulamada, belki ilke olarak da, bütün bu 'bağlam' özelliklerinin tümüyle açıklanmasının olanaksızlığı, bunların varlığını ya da önemini yadsımanın bir nedeni olarak dönüşülmemelidir. Ama sözce anlamına ilişkin eksiksiz bir kuram geliştirme olasılığına karşı bir sav olarak yorumlanabilir (Okur, şu sırada tümcelerden değil, sözcelerden söz etliğimize dikkat etmiş olmalıdır, bkz. 5.1.2).

9.3.3 'Anlamı olmak' bir seçme yapmaktır.

Bu sezgisel 'bağlam' kavramına dayanarak, sözceler için 'anlamı olmayı' tanımlayabiliriz. Bir sözcenin bulunuşu tümüyle bağlam tarafından belirlenemiyorsa, ancak o zaman anlamı vardır. Bu tanım, 'anlamlılığın seçme demek olduğu' yolunda yaygın olarak benimsenen ilkeye dayanır. Dinleyen önceden, konuşucunun belli bir bağlamda, belli bir sözceyi üreteceğini bilirse, sözcenin ona hiç bilgi vermediği bellidir; kullanıldığında hiç bir 'iletişim' gerçekleşmez. Eksiksiz sözceler genellikle anlamları vardır çünkü konuşan sonunda sessiz kalmıştır, ama toplumsal kuralların belirlediği, tümüyle değilse de bağlamları tarafından belirlenen kimi sözceler vardır. Tartışmanın hatırı için biriyle resmî olarak tanıştırılma bağlamında *How do you do?** deyişinin toplumsal yönden belirlenen tek sözce olduğunu ve bu durumlarda bu sözcenin zorunlu olduğunu düşünelim. Durum böyleyse *How do you do?* sözcesinin bir anlamı olmadığını söylemek, tümüyle usa uygundur. İngilizcenin anlam yönünden betimlenmesinde bu sözceye ilişkin olarak söylenebilecek şey, bunun söz konusu bağlamlarda 'kullanıldığıdır'. 'Kullanımının' üstünde ve ötesinde bir 'anlama' geldiğini öne sürmek anlamsız olacaktır. Ama tanıştırılma bağlamında toplumsal yönden belirlenen tek sözce olsa da, tanıştırlan kişinin bütün bu 'seçeneklere' sahip olması anlamında, bu sözcenin sessizlikle (ya da başını eğmeyle, gülümsemeyle, asık suratlı bir bakışla vb.) karşısallık içinde bulunduğunu düşünelim. O zaman, yukarda verilen tanıma göre, her bir seçeneğin sonucunun anlamı vardır; öteki kişiye bir şey *iletebilir* ve çok yerinde olarak 'olası' eylemlerin her birinin ötekilere karşıt olarak ne anlamları olduğunu sorabiliriz.

9.3.4 Dil dışı davranışın önemi

Bu yalın örneğe dayanarak 'seçme' ilkesinin daha başka sezdirimlerini irdelemeye değer.

* İngilizcede iki yabancıların ilk karşılaşmada kullandıkları (Türkçede selamlamaya benzer) bir sözce.

Önce, sözceler dil dışı davranışla (suskunluk, yüz anlatım ve devinimleri vb) etkileşim ve anlamsal karşıtlık içinde olabilir. Belli bir bağlamda zorunlu olsa da, *How do you do?* sözcüsü değişik biçimlerde söylenebilir- incelikle, teklifsizce, küçümseyerek, yukarıdan bakarak vb. -ve bu değişik sözce 'kipleri' ses tonuyla ya da onunla birlikte devinimlerle (ya da her ikisi birlikte) anlatılabilir. Şimdi ortaya çıkan sorun (yalnız belli bağlamlar için toplumsal yönden belirlenenler için değil, bütün sözceler için geçerlidir) 'ses tonu' ve devinim gibi özelliklerin (kızgınlığın, küçümsemenin, inceliğin vb.) anlamları olduğunu söyleyip söyleyemeyeceğimizdir. İlke olarak yanıt açıktır. Bu özellikler eksiksiz olarak belirlenmişse (konuşanın üzerlerinde hiç bir denetimi -seçme hakkı- yoksa) anlamları yoktur. Buna karşılık konuşucu kızgınlığını, sabırsızlığını ya da 'yetişimindeki soyluluğu' bile anlatmak istiyorsa, bu 'olgular' 'iletilmektedir' ve bu amacı sağlayan sözlerin özelliklerinin yukardaki tanım çevresinde anlamları vardır. Konuşucu tarafından 'iletmeden' de dinleyenin aynı olguları 'çıkarmayabilmesi' (bunları 'çıkarmama' niyetinde olup olmadığını söyleyebilir) sorunu hiç etkilemez. 'İletişim' kavramını dinleyen tarafından sözcede 'çıkarmalanacak' bütün 'bilgiyi' içerecek biçimde genişletmek oldukça yersizdir. 'Seçme' ilkesi sözcelerin ve sözce özelliklerinin anlamları olup olmadığını belirler.

9.3.5 'Anlamı olmanın' nicellemesi

Anlamı olmaya ilişkin olarak ileri sürülebilecek ikinci nokta, ilke olarak 'beklenirlik' (ya da bulunma olasılığı) yönünden nicellenebilir olmasıdır. Bu açıdan, anlamı olmamak, yalnızca 'tam kestirilebilir olmanın' sınırlayıcı bir durumudur. Tümüyle 'kestirilemeyen' (bağlam tarafından belirlenemeyen) herhangi bir sözce (ya da sözce özelliği) iletişim dizgesinde karşıtlık içinde bulunduğu suskunluk ya da başka bir sözceden (ya da aynı sözcenin özelliğinden daha az ya da daha çok olası olabilir ve belli bir öge ne denli *az* olası ise, bağlamdaki anlamı o ölçüde *çoktur* (Öge terimi belli bağlamlar için iletişim dizgesinin izin verdiği, suskunluk da içinde olmak üzere, 'seçmenin' bütün sonuçlarına gönderimde bulunur biçimde anlaşılmalıdır). Yalın örneğimize dönelim: *How do you do?* tanıştırılma bağlamında suskunlukla (ya da başka herhangi bir öge ile) karşıtlık içinde ama daha çok olası ise, o bağlamda suskunluktan daha az anlamı var demektir.

O durumda toplumsal yönden belirlenmiş sözcenin 'belirtisiz' olduğu ve (olumlu herhangi bir 'bilgi' iletmeden) yalnızca, karşıtsallık anlamında boş bir anlamı olduğu bile söylenebilir; oysa suskunluk

'belirtilidir' ve olumlu iletişimsel bir işlev görebilir. Bu, iki 'davranış' olasılığı arasındaki bağıntıya ilişkin sezgisel yönden uygun bir yargı olabilir (olguların söylendiği gibi oldukları varsayılırsa). Yine de, sözcelerin ve sözce parçalarının 'anamlılığının' bağlamda 'beklenirlikleriyle' ters orantılı olarak değiştiğini söylemek, genel, gündelik kullanımları açısından kuşkusuz, uygundur. Anlamı olmak, çerçevesinde burada açıklanan 'anamlılığın' anlatmak istediği de budur. 'Bulunma olasılıklarına' dayanarak bir ögenin belli bir bağlamda ötekinden daha çok anlamı olduğu söylenebilirse de, anlamı olmanın kesin nicellemesinin 'bulunma olasılıklarını' belirleyen bağlam özelliklerini tanıma yeteneğimize bağlı olacağı açıktır. (Aslında ilgili koşullandırıcı öğeleri belirleyip hesaplamadıkça 'bulunma olasılıklarından' ve 'ters orantılı değişimden' sözletmeyiz). Bu kesin anlamda, anlamı olmayı nicellemenin olanaklı olması çok zordur. Ama önemi, düşünüldüğünden daha azdır; çünkü, göreceğimiz gibi, belli bir bağlamda öğelerin *anlamı*, karşılıksallık içinde bulundukları öğelere göre *ne ölçüde* anlamları olduğu olgusu ile bağıntısızdır. Burada üzerinde durulması gereken nokta, bir ögenin anlamının ne olduğu sorununun, yalnızca içinde bulundukları bağlamlarda anlamı olan (bu kavramı tanımladığımız anlamda) öğelerle ilgili olarak ortaya çıkmasıdır. Bu nokta şimdiye değin yalnızca 'törenselle' nitelikli tam sözceler için örneklendirilmişse de, konuyu ilerde, daha önce sözce ve tümceler arasında çizilen ayrımın ışığında (5.1.2) genelleştireceğiz.

9.3.6 Anlambilimde 'davranışçılık'

How do you do? gibi toplumsal yönden belirlenmiş sözcelere ilişkin olarak ileri sürülebilecek iki nokta daha var. Bunlar, anadili konuşanlarca çözümlenmemiş bütünler olarak öğrenildiklerinden ve Firth'ü izleyerek 'toplumsal süreçte tipik yinelenmeli olaylar' diyebileceğimiz durumlarda kullanıldıklarında her seferinde yeni baştan kurulmadıklarından 'basmakalıp' olma eğilimindedirler. Bu nitelikte olduklarından bunları 'davranışsal' bir çerçevede açıklamak olanaklı olacaktır: Söz konusu sözceler, bulundukları durumlara 'koşullandırılmış tepkiler' olarak tanımlanabilirler.

Bu olgu, anlambilimci tarafından göz arzı edilmemelidir. 'Davranışçı' terimlerle betimlenen ve toplumsal yönden belirlenen 'törenselle' davranış örüntülerinin sürdürülmesinde belli 'rolleri' 'yerine getirmemize' bağlanabilecek birçok gündelik dil kullanımımız vardır. Dilin bu yönden kullanımı açısından, insanlar, 'iletişim dizgeleri' belli durumlarda kullanılan 'basmakalıp sözcelerden' oluşan hayvanlar gibi davranırlar. Dil davranışının, dilin üretici özelliklerine ve anlamı

olmak, gönderim ve işlem gibi anlambilimsel kavramlara dayanan daha tipik insana özgü yanları, 'uyaran' ve 'tepki' gibi davranışçı terimlerle usa uygun bir biçimde açıklanamaz. Yine de insan dilinin 'davranışsal' bir bileşeni bulunduğu doğrudur. İlerde, bu konuda daha başka bir şey söylemeyeceğiz ama onu burada kuramsal yönden belirlemek durumundayız.

9.3.7 *İlişki işlevi* (phatic communion)

Bu arada dil davranışının Malinowski'nin 'phatic communion' (ilişki işlevi) dediği yanından da söz edilmelidir. Malinowski birçok sözce-
rimizin tek ya da birincil işlevinin bilgi iletmek ya da araştırmak, buyruk vermek, umut, dilek ya da istekleri iletmek ya da 'duyguları belirtmek' (anlambilimcilerin bu son öbeği kullandıkları geniş anlamda) değil, toplumsal dayanışma ve esenliği kurma ve sürdürme olduğuna dikkati çekiyordu. Belli bağlamlarda toplumsal yönden belirlenmiş *How do you do?* gibi birçok basmakalıp sözce bu 'ilişki işlevini' yerine getirir. Ama anadili konuşanlarca az ya da çok serbestçe kurulan, aynı zamanda hem bilgi ileten hem de 'ilişki işlevini' yerine getiren daha başka birçok sözce vardır. Bir müşteri ile bakkal arasındaki konuşmada açış sözcesi olarak düşünebileceğimiz *Güzel bir gün!* buna bir örnek oluşturabilir. Açıkça bu sözce birincil olarak bak-kala havaya ilişkin bilgi 'aktarma' amacıyla söylenmemiştir; bir ilişki işlevi örneğidir. Ama aynı zamanda aynı bağlamda bulunabilecek birçok başka sözceden de ayrı bir anlamı vardır ve ilişki işlevini de yerine getirir. Konuşmada daha sonraki 'devinge', genellikle bu anlama dayanılarak belli bir sözceye bağlanacaktır. Bu bakımdan, söz-celerin ilişki işlevindeki işlevlerine bağlanabilecek 'kullanım' yan-ları ile, anlamları olarak ayrılacak (bizim tanımımız çerçevesinde anlamları varsa) 'kullanım' yanlarını birbirinden ayırmalıyız.

Bunu söylerken, bu iki yanın bulunduğu zamanlarda bile, bunlardan birinin sözcenin 'kullanımının' ağırlıklı bölümü olduğunu kabul ediyoruz. Malinowski bilgi iletiminin dilin 'en türevsel ve özel işlevi' olduğunu söylediğinde savını aşırı biçimde vurgulamış oluyordu.

9.3.8 *'Anlamı olma' olgusunun bütün dil birimlerine uzatılması*

Şimdiye değin anlamı olma kavramını yalnızca çözümlenemez bütünler olarak düşünülen bütün sözceler açısından ele aldık. Şimdi, tümcelerden çok sözcelerden söz etmeyi sürdüreceğiz ve 'sezgisel bağ-lam' kavramından yararlanmayı da sürdüreceğiz; ama şimdi anlamı olma kavramını şu ilkeye göre genelleştireceğiz: Bir sözcede bulunan

herhangi bir dilsel ögenin, ancak o bağlamda tümüyle belirlenmemişse ('zorunlu değilse') anlamı vardır.

Anlamı olma kavramı (burada tanımlandığı biçimiyle) sesbilim düzeyi de içinde, sözcükleme sürecinin bütün düzeylerine uygulanabilir. Örneğin öteki yönlerden özdeş olan sözcelerde *lamb* (kuzu) ve *ram* (koç) sözcüklerinin ikisinin de bulunabileceği birçok bağlam bulunabilir. Bu sözceler anlam yönünden ayrı olduklarından (*lamb* ve *ram*'in göndermeleri ayrıdır ve bulundukları sözcelerin içindeki sezdirimler genel olarak ayrıdır) /l/ ile /r/'nin yalnızca anlamları yoktur; bu sözcelerde değişik anlamları da vardır. Üstelik *lamb* ve *ram* sözcüklerinden başka sözcükleri içeren, anlam ayrımı yalnızca /l/ ve /r/ sesbilimsel karşıtlığıyla belirlenen başka sözceler de vardır. Daha önceki bir bölümde gördüğümüz gibi, (bkz. 3.1.3) belli dillerin sesbilimsel yapıları, sonuçta sesçil benzerliğin bütünleyici ilkesinin koyduğu kimi sınırlar çerçevesinde, sesbirimlerin bu ayırmayı özelliğine (daha doğrusu 'ayırıcı' özelliklerine) dayanır. Bu bakımdan, anlamı olma kavramını sesbilimsel çözümleme düzeyinde bile uygulamak için haklı nedenler vardır. Ancak sesbilgisi yönünden ayrılabilen, ama benzer olan konuşma sesleri için anlamı olmak, zorunlu olarak, hiç değilse kimi bağlamlarda değişik anlamı olmak demektir. Çözümlemenin üst düzeylerinde durum böyle değildir. /l/ ile /r/ konuşma seslerinin bulunduğu ama bunların sözceleri birbirinden ayırmadığı dillerde, bu seslerin bütünleyici dağılımda ya da bağımsız değişimde olduklarını söyleriz. (başka bir anlatımla, bunlar aynı sesbilim biriminin değişik sesçil gerçekleştirmeleridir, bkz. 3.3.4).

Başka yerde ayrı sesbilimsel birim olarak kabul edilen konuşma seslerinin, anlamlarının aynı olduğu bağlamlarda 'eşanlamlı' olduklarını kuşkusuz söyleyebiliriz. *Economics* sözcüğünün değişik söylenişlerinde başta bulunan ünlüler (aynı ünlülerin *beat: bet* vb. sözcüklerdeki ayırıcı değeriyle karşılaştırınız) ya da *controversy: contróversy* vurgu örüntüsü örnek olarak alınabilir.

Anlambilimci, anlamı olma ilkesini sesbilim düzeyinde kuramsal olarak kabul etse de, genel olarak, sesbilimsel birimlerin 'anlamıyla' daha ötede ilgilenmez. Bunun nedeni, sesbilim birimlerinin asla göndermeleri olmaması, anlam benzerliği ve ayrılığı dışında bir anlam ilişkisine girmemeleridir. Üstelik sesbilim birimleri arasında geçerli olan anlam özdeşliği (yukarda sesbilimsel 'eşanlamlılık' diye açıklandığı gibi) değişik ve düzensizdir. Belli sözcüklerin değişik gerçekleştirmeleri açısından açıklanması gerekir; bu kurallar bir kez verildi mi, söylenecek ilginç bir şey de kalmaz. Genel olarak söylemek gerekirse (bu niteleme 'ses simgeciliği' durumları için gereklidir-yer sınırlaması bu ilginç anlambilim olgusunu burada daha çok tartışma-

mızı engelliyor: bkz. 1.2.2) belli bir sesbilim biriminin 'anlamı' salt aynı bağlamda bulunabilecek öteki sesbilim birimlerinden (varsa) ayrımıdır.

9.3.9 Sınırlı bağlamlar

Şimdi tartışmamızda sözcelerle tümceler arasındaki ayrımı çizmemiz gereken bir noktaya geldik. (bkz. 5.1.2). İki nokta akılda tutulmalıdır. Birbirimizle iletişimde bulunmak üzere dili kullandığımızda, tümce değil sözcü üretiriz; bu sözcüler belli bağlamlarda üretilir ve ilgili bağlam özellikleri bilinmeden ('anlama' teriminin yorumuna yuktarda konulan sınırlar çerçevesinde bkz. 9.2.9) anlaşılamazlar. Ayrıca, konuşma sırasında (konuşma olduğunu varsayalım) bağlam sürekli değişmektedir. Şu anlamda: Bağlam, söylenen ve olanlardan, daha başka sözcelerin üretimi ve anlaşılması için önemli olanları 'içine alır'. Bu anlamda gelişmemiş olan bağlamların sınırlayıcı durumu, konuşmaya katılanların birbirlerine ilişkin eski bilgiye ya da daha önceki sözcelerde iletilen 'bilgiye' dayanmadıkları, içinde bulundukları toplumun belli 'söylem evrenini' yöneten daha genel inanç, uzlaşma ve önsayıtları paylaştıkları bağlamlardır. *Sınırlı bağlam* diyeceğimiz bu bağlamlar bir ölçüde azdır; çünkü birçok sözcü, anlaşılmaları için daha önceki sözcelerde içerilen bilginin anlaşılmasına dayanır. Sözcülerle belli bağlamlar arasındaki ilişkiyi gözden çıkarmamalıyız.

İkinci nokta şudur: Tümceler, konuşucular tarafından asla üretilmediklerinden (tümceler dilbilimciler tarafından dilbilgisi öğeleri kümeleri üzerindeki dağılım sınırlamalarını anlatmak için kurulan kuramsal birimlerdir) tümcelerle belli bağlamlar arasında doğrudan ilişki yoktur. Aynı zamanda, sözcelerin tümcelerden 'türetilmelerine' dayanan dilbilgisel bir yapıları vardır ve sözcelerin dilbilgisel yapıları anlam yönünden önemlidir ya da önemli olabilir. Bu 'sözdizimsel' 'belirsizlik' konusunda özellikle açıktır (bkz. 6.1.3). Üstelik (*how do you do?* gibi basmakalıp anlatımlar dışında) sözcüler dilbilgisi kuralları tarafından tümceler için belirlenen düzenli biçimlenme ve dönüşümlere dayanılarak konuşucularca üretilir ve dinleyenlerce anlaşılır. Günümüzde ne dilbilim, ne de sözcelerin üretiminin temelinde bulunan düzeneklerle ilgilenen başka bir bilim, tümcelerde dilbilgisi öğeleri arasında geçerli olan soyut ilişki bilgisinin, bu dilbilgisi öğelerinin gözlenebilir 'karşılıklarının' bulunduğu sözcelerin üretim ve anlaşılmasını etkileyen çeşitli türden bağlamsal özelliklerle etkileşim biçimine ilişkin kesin yargılarda bulunabilecek durumdadır. Bir dilin dilbilgisi yapısıyla ilgili bağlam özellikleri arasında bir tür

etkileşim bulunmasının bir gerçek olduğu anlaşıyor; bunu gözönüne almalıyız.

Ne konuşucu tarafından sözcelerin üretiminde 'seçilen' asıl öğeleri, ne de belli bağlamların ilgili öğelerini genel olarak belirleyemediğimizden, dilbilimcilerin uygulamada genel olarak yaptıklarını yöntemle ilgili bir karar olarak benimseyebiliriz; konu, sözceler arasındaki anlam ilişkilerini, sınırlı bağlamlarda konuşucular tarafından üretildiklerinde, 'alındıkları' varsayılan tümceler arasında geçerli olan anlam ilişkileri çerçevesinde ele almaktır ('Sınırlı bağlam' kavramı sürdürülmelidir; çünkü aşağıda göreceğimiz gibi, tümceler arasında geçerli anlam ilişkileri, hiç değilse bu ölçüde 'bağlamlaştırma', bkz. 10.1.2), olmadan anlatılamaz). Belli bağlamların özellikleri daha sonra (hiç değilse şimdilik *kendine özgü* bir biçimde) sözcelerin 'arta kalan,, anlam yönünden ilgili yanlarını açıklamak için irdelenecektir. Burada bilinçli yöntemsel bir karar konusu yapılan şey, sözcelerin üretilmesi ve anlaşılmasındaki ruhbilimsel süreçler yönünden dilbilgisel öğelerin bağlamla ilgili öğeler üzerinde bir önceliği bulunduğuşu biçiminde anlaşılmalıdır.

9 3 10 *Derin yapı öğelerinin tümcelerde anlamı vardır*

Şimdi 'anlamı olmak' kavramını, temellerinin biçimlenmesini ve üretilmesini belirleyen kurallarla tümceler üretildiği, dilbilgisi öğelerine uygulayabiliriz (bkz. 6.6.1). Anlamı olmak 'seçmeyi' anlattığından, zorunlu kurallarla tümcelere getirilen öğelerin, tanım gereği, anlamı olmayacak demektir (*Do you want to go?* sözcesindeki *do* türünden dışlak 'dummy', öğelerin anlamı yoktur. karş. 7.6.3). Üstelik bütün 'seçmelerin', 'derin' yapıdaki öğelerin seçimi açısından yapıldığını varsayarsak (bu öğeler ister 'ulam', ister 'özellik' olsun bkz. 7.6.9), anlamı olmanın belli herhangi bir düzlemdeki birimlere bağımlı olmadığı açıktır. Birincisi, belli bir dilde biçimbirim, sözcük ve söz öbeği gibi birimlerin ayrımı, bir ölçüde 'yüzey' yapıya bağlıdır (6.6.1). İkincisi, biçimbirim ya da sözcükler tarafından gerçekleştirilebilen ya da gerçekleştirilemeyen, ama tümcelerde 'seçenek' dizgeleri oluşturan birçok 'dilbilgisi ulamı' vardır. Öğelerin anlamları çerçevesinde 'sözcüksel' ve 'dilbilgisel' anlam arasında kesin bir ayrım yapıp yapamayacağımız daha sonra tartışacağımız bir konudur (bkz. 9 5.2). Şimdilik, anlamı olma kavramının, tümceler 'derin' yapısındaki iki tür öge içinde eşit ölçüde geçerli olduğunu belirtmek yeterlidir. Ayrıca bu kavram, açıkça ya da örtülü biçimde, son yıllardaki bütün dilbilim kuramlarında göz önüne alınmaktadır. Öge kümeleri (yardımcı ya da sonuncu simgeler tarafından anlatılmış olsun,

bkz 6.3.2), tümcelerin üretiminde her 'seçme' noktasında oluşturulur.

Biraz önce söylediğimizden, bir tümcedeki hiç bir ögenin, tümcenin 'derin' yapısında sözdizimi yönünden belirlenen kümenin üyesi olmadıkça anlamı olamayacağı sonucu çıkar: İşte dilbilimci, mantıkçı ve felsefecilerin, belli bir dilde anlamı olan öğeler kümesinin, hiç değilse büyük ölçüde o dilin sonuncu 'kurucu' ve 'özelliklerinin' üyeleriyle bir uzanımında olduğu biçimindeki, neredeyse evrensel olarak benimsenen varsayımlarının haklılığını gösteren budur. Ancak bu her 'kurucu' ve 'özellik', bulunduğu her tümcede anlamı olacak demek değildir. Bu nokta dilbilimcilerin arasına gözardı ettikleri bir noktadır; bu bakımdan biraz daha üzerinde durmaya değer.

Bütün sorun dilbilgisel ve anlamsal kabul edirlilik arasındaki ayrımında toplanır. Daha önceki bir bölümde gördüğümüz gibi (bkz. 4.2.12 ve ötesi) dilbilgisellik, sözcelerin kabul edirliliğinin, tümcelerde öğelerin dağılımsal kümelerinin (ulam ve özelliklerin) izin verilen birleşimlerini belirleyen, biçimlenme ve dönüşüm kuralları çerçevesinde açıklanabilen bölümüdür.

Genellikle herhangi bir dilin dilbilgisince üretilen, çeşitli yönlerden kabul edilmez durumda sayısız tümcenin bulunacağı kabul edilir ve geleneksel olarak, hiç değilse kabul edilmezliğin bir türü, söz konusu tümcelerin 'anlamsız' olduğu söylenerek anlatılır. Sözelimi, aşağıdaki tümcelerin Türkçe dilbilgisince üretildiğini (bu yönden de dilbilgisine uygun olduklarını) düşünelim :

- a) *Mehmet süt içer* (bira, şarap, su vb.)
- b) *Mehmet peynir yer* (balık, et, ekmek vb.)
- c) *Mehmet peynir içer* (balık, et, ekmek vb.)
- d) *Mehmet süt yer* (bira, şarap, su vb.)

Ayrıca bütün bu tümcelerin aynı yapısal betimlemeyle üretildiğini varsayalım: *içmek* ve *yemek* eylemleriyle *süt*, *bira*, *şarap*, *su* *peynir*, *balık*, *et*, *ekmek* vb. adların sözlükçede ilgili sözdizimi özelliği yoluyla ayrılmadığını düşünelim. Öyle görünüyor ki, 'kabul edilir' ve 'kabul edilmez' terimlerinin bir anlamında (a) ile (b) başlığında kümelenen tümcelerden türeyen sözceler kabul edilir durumdadır; oysa (c) ile (d) başlığı altında kümelenen tümcelerden türeyenler, olağan durumlarda, kabul edilmez durumdadır. Bu tür kabul edirlilik ve kabul edilmezliğin (bu terimin 'içanlam' diye ayırmayı önerdiğimiz anlamında) 'anlamlılık' ölçütüne gönderimde bulunularak betimlenmesinin gerekli olup olmadığı konusuna biraz sonra döneceğiz. Burada ileri sürülen nokta, bu tümcelerin eylem ve nesnesi olarak bulunabilen ve anlamı olabilen öge kümelerinin, dilbilgisi kurallarınca izin verilen öğeler altkümesinden çok daha küçük olmasıdır. Yinele-

mek gerekirse, sınırlayıcı olan, tümcedeki öteki öğeler bağlamınca bütünüyle belirlenen ögenin sınırlayıcılığıdır. Bu düzeyde tam belirlenmeye ilişkin bir örnek *Onu takma dişimle ısırdım* tümcesinde *diş* sözcüğünün bulunmasıdır. Daha sonra göreceğimiz gibi, (bkz. 9.5.3) bu tümce üstü örtülü olan ama -bir 'niteleyici' için (burada 'takma') 'sözdizimsel destek' gerektiğinde açığa çıkarılan- sözdizimsel bir 'ön-sayıltı' ortaya koyar. *Diş* sözcüğü bağlamınca bütünüyle belirlendiği tümcelerden başka tümcelerde asla bulunmasa, Türkçede anlamı olmazdı; anlambilimcinin bu konuda söyleyeceği bir şey olmazdı.

Bu tartışmanın amacı, anlamı olma kavramının, bir yandan, geçerli olduğu daha 'somut' örneklerden dilbilgisi yönünden yapılanmamış bütüncül sözcelere, öte yandan sesbilimsel yapıları yönünden birbirinden en az ayrılan sözcelerden, dilbilgisi kurallarınca üretilen daha çok sayıda, daha önemli *tümce* kümelerine uygulandığı, daha 'soyut' düzleme aktarılma' biçimini göstermektedir.

Anlamı olma kavramı, belli bağlamlarda 'anamlılık' seçme demektir. Biçimindeki, sezgisel yönden uygun düşen ilkeyi yansıtmaları bakımından doğrulanmaktadır. Daha 'soyut' bir düzleme aktarılması, uyarımı iki yönlü olan yöntemsel bir tutuma dayanır: Birincisi, sözcelerin üretimi ve yorumunu etkileyen belli bağlam özelliklerinin ancak *kendilerine özgü* bir biçimde ele alınacağını kabul eder; ikincisi, tümcelerin anlam yönünden yorumunu uygun biçimde sözdizimsel betimlemelerine bağlar. Belli bir ögenin belli bir tümce uzanımında anlamı olduğu kabul edilirse o zaman anlamının ne olduğunu sorabiliriz ve bundan sonraki bölümde göreceğimiz gibi, bu soru çeşitli biçimlerde yanıtlanabilir.

9.3.11 İçanlam (significance)

Şimdi kısaca içanlam kavramına gözatmalıyız (bkz. 9.3.1). İlk bakışta 'içanlamı' sözcelerin belli bağlamları ve tümcelerin daha genelleşmiş sınırlı bağlamları açısından, bütüncül bir kabul edilirlilik olarak belirlemek çekici gelebilir. Ancak daha önce gördüğümüz gibi, çoğu zaman geniş bir biçimde 'anlamsal' olarak nitelenseler de, kabul edilirliliğin geleneksel olarak 'anamlılık' ya da 'içanlam' (4.2.3)'dan ayrılabilen birçok 'düzlemi' vardır. Kimi sözceler 'sövgü' ya da 'açık saçık' diye kınanabilir; kimileri dilin birtakım kullanımlarında (dua, söylence, peri masalı, bilim kurgu vb.) kabul edilebilir ama gündelik konuşmada kabul edilmezler. 'İçanlamı' kabul edilirliliğin bütün bu 'boyutlarını' kapsayacak biçimde tanımlamaya çalışmak pek çok işe yaramaz. Örneğin *die* (ölmek) sözcüğünün İngilizcede, kişi adları da içinde olmak üzere, canlı adlarıyla serbestçe kullanıldığı halde bu-

nun *babam*, *annem*, *erkek kardeşim*, *kızkardeşim* sözcükleriyle (bir kimsenin yakınları için) kullanılmasını yasaklayan genel olarak saygın bir tabu bulunduğunu düşünelim: Böylece *Babam dün gece öldü* kabul edilmez olacak ama *Onun babası dün gece öldü* kabul edilmez olmayacaktır. Öyle görünüyor ki, *Babam dün gece öldü* tümcesinin kabul edilmezliğinin doğru açıklaması, öncelikle bize 'anlamlı' olduğunu söyleme olanağı veren açıklamadır; çünkü tabuya karşın kullanılmışsa, anlaşılacak demektir (gerçekten tabunun anlaşılma olasılığına dayandığı söylenebilir); ikincisi, *Babam dün gece öldü* ile *Onun babası dün gece öldü* arasındaki anlam ilişkisi, *Babam dün gece geldi* ile *Onun babası dün gece geldi* arasındaki ilişkiyle özdeştir. Geleneksel olarak, dilbilgisi yönünden iyi kurulmuş tümcelerin 'İç-anlamı', 'kurucu öğelerinin anlamları' arasında bulunan kimi genel bağdaşırılık ilkeleriyle açıklanabilir. Sözelimi bir kimse *Ali ekmek* *içer* ile *Ali süt yer* tümcelerinin içanlamlı olmadıklarını söyleyebilir; çünkü *yemek* eylemi (nesne olarak) tüketilebilen katıları anlatan adlarla bağdaşabilir, *içmek* eylemi ise, tüketilebilen sıvıları anlatan adlarla (*John eats soup* -John çorba yer- tümcesinin bu yapıya göre dilbilgisi yönünden anlam bakımından çarpık olarak düşünülebileceğine dikkat ediniz; tümce İngilizce tümcelerin yorumunda genelleştirilebilen kuralların dışında kalan belli bir anlaşmayla 'toplumsal yönden kabul edilebilir' duruma getirilmiştir). İçanlam kavramına ilişkin büyük güçlükler var (sözelimi, kullanıldıkları durumlar biraz olağan dışı olsa da, *John eats milk* -John süt yer- tümcesinin 'anlamlı' olduğu söylenmek isteyebilir). Yine de, bu kavramın geleneksel olarak 'bağdaşma' çerçevesinde açıklanması doğru görünüyor. Bu kavramın daha yeni biçimlenmelerini ilerdeki bir bölümde (10.5.4.) yine tartışacağız.

9.4 Gönderim ve İçlem

9.4.1 Gönderim

Gönderim terimi daha önce sözcüklerle 'yerine geçtikleri' nesne, olay, eylem ve nitelikler arasında geçerli ilişkiler için kullanılmıştı. Kimi durumlarda 'x sözcüğünün anlamı nedir?' sorusunun 'gösterimsel' tanım yoluyla yanıtlanabileceği belirtilmişti -sözcüğün *gönderge* ya da göndermelerini göstererek ya da belirtmek- (9.2.7). 'Gönderim' teriminin kesin tanımına ilişkin, burada ilgilenmeyeceğimiz, kimi felsefe güçlükleri var. Gönderim ilişkisinin (arasıra 'düzanlamlama' da deniliyor) yeterli herhangi bir anlambilim kuramı kurulmasında temel olduğunu varsayacağız: Başka bir anlatımla, bütün dillerin

sözvarlığında hiç değilse, kimi sözcükler fiziksel dünyanın 'özellikle-riyle' eleştirilebilir.

Bu varsayımın kabul edilmesi, gönderimin, bütün öteki anlam ilişkilerinin indirgenebileceği bir ilişki olduğu görüşünün kabul edileceği anlamına gelmez; dilin sözvarlığındaki bütün sözcüklerin gönderimi bulunduğu anlamına da gelmez. Burada anlaşılabileceği gibi, 'gönderim' fiziksel dünyadaki nesnelerle doğrudan ilişkilerimizden doğan bir 'bulunma' (ya da 'gerçeklik') önsayıltısı taşır ister istemez. Belli bir sözcüğün (ya da anlamı olan başka varlıkların) 'bir nesneye gönderimde bulunduğunu' söylemek, belli kişi, hayvan ya da nesnelerin 'varolan' (ya da 'gerçek') bir nesne olduğunu söylemektir ve ilke olarak sözkonusu nesnenin fiziksel niteliklerinin betimlenmesi yapılabilir demektir. Bu fiziksel varlık kavramı, gönderimin anlamsal ilişkisinin tanımında temel alınabilir. 'Varlık' ve 'gönderim' terimlerinin uygulanması daha sonra çeşitli yollarla genişletilebilir. *gulyabani*, *unicorn* (tek boynuzlu at biçiminde bir hayvan) ya da *centaur* (insan başlı at, santor) gibi nesneler olmasa da (öyle kabul ediyoruz) bunlara belli bir söylemde kurmaca ya da söylencesel bir 'varlık' verilebilir; ve böylece *gulyabani*, *unicorn* ya da *centaur* sözcüklerinin, bu tür söylemde kullanıldıklarında İngilizcede anlamları olduğunu söyleyebiliriz. Bunun gibi 'varlık' ve 'gönderim' terimlerinin uygulanmasını bilimde *atom*, *gen* vb. kuramsal yapılara, ayrıca, oldukça soyut nesnelere değin uzatabiliriz. Ne var ki, 'varlık' ve 'gönderim' kavramlarının bu 'örneksemeli' uzanımının kaynağı, dilin 'gündelik' kullanımındaki fiziksel nesnelere temel ya da birincil uygulanışında bulunacaktır.

Gönderim kavramının bu yorumundan, bir dilin sözvarlığında, dil dışındaki herhangi bir şeyle gönderim ilişkisinde bulunmayan birçok öge bulunabileceği sonucu çıkar. Örneğin, bir ruhbilimci ya da felsefecinin, belli bir ruhbilim ya da ahlâk felsefesi çerçevesinde bu tür kavramları varsayması, üstelik bunların 'gerçekliğinin' bir tür 'gösterimsel' tanımla gösterilebileceğini öne sürmesi her zaman olanaklı olsa da, *zeki* ve *iyi* sözcüklerinin gönderimde bulunduğu *zekilik* ve *iyilik* gibi bir şeyin bulunmaması olanaklıdır. Varsayılan 'nesnelerin gerçekliğine' ilişkin olarak, *değişik eleştirisel düzeylerde* görüş ayrılığı bulunabilmesi gönderimin varolmayı önceden kabul ettiği biçimindeki genel ilkeyi etkilemez. Bütün sözcüklerin *bir şeye* gönderimde bulunacağına direnmek, kimi durumlarda kendisine gönderimde bulunan sözcükten başka 'bir şeyin' varlığına ilişkin bir kanıt bulunmayacağı anlamına geliyorsa, boşunadır.

Gönderim kavramı ile ilgili olarak iki noktadan daha sözedilebilir. Kimi sözcüklerin dil dışındaki nesnelere ya da nesnelerin özellik-

lerine gönderimde bulunduğu görüşünü kabul ederek, belli bir terimin anlattığı nesnelerin, bunları ortak bir terim altında kümelen-dirmek için söz konusu dilsel toplulukta üstü örtülü olarak kabul edilen, 'sözleşmeden' ayrı olarak 'bir arada bulunmaları' anlamında, 'doğal bir sınıf' oluşturdukları varsayımına mantıksal olarak kendi-mizi bağlamış değiliz:

Başka bir anlatımla, buradaki tutum felsefe anlambiliminde 'adçı-lıkla' da 'gerçekçilikle' de uyusabilir. İkinci olarak, bir sözcüğün gön-deriminin (belli bir nesnenin ya da özelliğın, belli bir sözcüğün kap-samına girdiğının her zaman açık seçik olması anlamında) kesin ve tümüyle belirlenmiş olması gerekmez: Olağan iletişim sürecinde söz-celerin 'anlaşılmasını' açıklamak için böyle bir varsayımın gerekli olmadığını daha önce görmüştük (bkz. 9.2.9). Sözcüklerin 'gönderim-sel sınırlarının' belirsizliğı, sıkça raslanan bir durumdur. Örneğın *tepe* ile *dağ*; *civciv* ile *tavuk*; *yeşil* ile *mavi* ve benzerlerinin gönderimleri arasında çizilecek kesin sınır belirlenemez. Ancak bu, gönderim kav-ramının bu tür sözcüklere uygulanmayacağı anlamına gelmez. Evre-ne belli sözcük bölümlmeleri getirmek ve deyim yerindeyse değişik yerlere 'saymaca' sınırlar çizmek dillerin bir özelliğidir. Görüleceğı gibi, değişik diller arasında sözcük eşdeğerlikleri kurmanın çoğı za-man olanaksız olmasının nedenlerinden biri budur. 'Gönderim sınır-larının' saymaca ya da belirsiz olması olağan durumlarda yanlış an-lamaya yol açmaz çünkü bir nesnenin şu ya da bu sözcük 'altında' kesin bir biçimde sınıflandırılması çok seyrek önem taşır; önemli ol-duğunda da daha başka tanıma ve belirleme dizgelerine başvurmak durumunda kalırız. Örneğın, her biri *kız* ya da *kadın* olarak anlatıla-bilecek iki kişiden birine gönderimde bulunmak istersek, adlarıyla, görece yaşlarıyla, saçlarının rengiyle, giysileri vb. yollarla onları bir-birinden ayırabiliriz. *Kız* sözcüğünün gönderimi *kadın* ile 'örtüşse de' iki sözcük eşanlamlı değildirler; yaş boyutunda birbirine göre durum-ları bellidir ve bu sözcüklerden yalnızca birinin uygun olduğu birçok durum vardır. Kimi felsefecilerin öne sürdüğü gibi bir kusur olmak bir yana, açıklanan türde gönderimsel 'kesinliksizlik' dili daha etkin bir iletişim aracı yapar. Değişik nesneler arasına çizilebilecek ayırım-ların sayısı ve niteliğı için bir sınır bulunmadığından mutlak 'kesin-liğe' ulaşamaz ve gerekenden çok sayıda ayırım çizme zorunluğunda bırakılmanın da bir yararı yoktur.

9.4.2 İçlem

Şimdi 'içlem' kavramını sunmalıyız. Bir sözcüğün *içlemi* ile bu söz-cüğün sözvarlığındaki öteki sözcüklerle oluşturduğu ilişkiler dizge-sindeki yerini anlatmak istiyoruz. Anlaşılacağı gibi, içlem sözcükler

arasında geçerli olan ilişkiler çerçevesinde tanımlanması gerektiğinden, söz konusu dilin söz varlığı dışında nesne ve özelliklerin varlığına ilişkin bir önsayıltısı yoktur.

İki öge aynı bağlamda bulunabilirlerse, o bağlamda *anlamları vardır*; *anlamlarının ne olduğunu* da sorabiliriz. Gördüğümüz gibi, kimi öğelerin anlamlarının bir bölümü ya da bir bileşeni gönderimleri açısından betimlenebilir. İki ögenin gönderimi ister bulunsun ister bulunmasın, her birinin bulunduğu bağlam ya da anlamların aynı olup olmadığını sorabiliriz. Anlam benzerliği, *eşanlamlılık*, iki (ya da daha çok) sözcük arasında geçerli bir ilişki olduğundan bir işlem konusudur, gönderim değil. Burada değinmemize gerek olmayan nedenlerle iki ögenin gönderimlerinin aynı olduğunu, ama işlem yönünden ayrı olduklarını söyleyebiliriz ve gönderimleri olmasa da öğelerin eşanlamlı olabileceklerini söylemek isteyebiliriz. Gönderimi bulunan öğelerin eşanlamlılık koşulu için özdeş gönderimin gerekli ama yeterli olmadığı düşünülebilir.

Eşanlamlılığa ilişkin kuramsal tartışmalar çoğu zaman iki dayanaksız varsayımdan zarar görür. Birincisi iki ögenin, bütün bağlamlarda eşanlamlı olmadıkça 'tümüyle eşanlamlı' olmayacağı varsayımdır. Bu varsayım arasına 'anlaksal' ve 'duygusal' anlam arasındaki ayrıma başvurularak desteklenir. Ne var ki, bu ayrımın kendisi açık olmaktan uzaktır. Belli bir konuşucu tarafından bir öge yerine ötekinin seçilmesinin 'duygusal çağrışımlarındaki' ayırmadan etkilendiği görmezlikten gelinemez. Ancak bu durum (dilsel topluluğun öteki üyelerince paylaşılsalar bile) 'duygusal çağrışımların' her zaman geçerli oldukları anlamına gelmez. Bu bakımdan biz sözcüklerin bütün bağlamlarda eşanlamlı olmadıkça herhangi bir bağlamda eşanlamlı olamayacakları varsayımını kabul etmeyeceğiz.

Anlambilimciler tarafından yaygın olarak ileri sürülen ikinci varsayım da eşanlamlılığın bağımsız olarak tanımlanmış iki (ya da daha çok) işlem arasında geçerli olan bir özdeşlik ilişkisi olmasıdır. Başka bir anlatımla, iki sözcüğün, *a* ile *b*'nin, eşanlamlı olup olmadığı, *a* ile *b*'nin aynı varlığı anlatıp anlatmadıkları konusuna, işlemleri sorununa indirgenmiştir. Burada özetlenen anlambilim yaklaşımında, bağımsız olarak tanımlanan işlemlerin varlığını öne sürmeye gerek olmayacaktır. Eşanlamlılık şöyle tanımlanacaktır: Birinin yerine ötekinin konması sonucu ortaya çıkan tümcelerin anlamı aynı ise iki (ya da daha çok) öge eşanlamlıdır. Bu tanım açıkça daha önce tümceler (ve sözceler) için 'anlam özdeşliği' kavramına dayanır. Bu konuyu şimdi ele alacağız. Burada ileri sürülen görüş şudur: eşanlamlılık ilişkisi sözcüklerin işlemleri arasında değil sözcükler arasında geçerli olan bir şey gibi anlatılmıştır.

Sözcüklerin eşdeğerliği içlemlerinin bir bölümüdür. Aynı düşünceyi biraz daha genel biçimde anlatmak gerekirse, bir sözcüğün işlemi dediğimiz şey, söz varlığındaki öteki sözcüklerle ortaya koyduğu *içlem ilişkilerinin* (eşanlamlılık ta içinde) bütünüdür.

9.4.3 Dizisel ve dizimsel işlem ilişkileri

Eşanlamlılık dışında başka işlem ilişkileri de vardır. Örneğin *karı* ile *koca* eşanlamlı değildirler ama *koca* ile *peynir* ya da *hidrojen* sözcüklerinin bağıntılı olmadıkları bir biçimde, anlam yönünden ilişkilidirler; *iyi* ile *kötü* işlem yönünden ayırırlar ama *iyi* ile *kırmızı* ya da *yuvarlaktan* daha çok birbirine benzerler; *vurmak*, *çarpmak*, *hafifçe vurmak* vb. *vurmak* ile *yemek* ya da *hayran olmak* vb.'den daha çok birbiriyle ilişkilidirler. Burada örneklenen ilişkiler dizisel ilişkilerdir (anlam yönünden bağıntılı terimler dizisinin bütün üyeleri aynı bağlamda bulunabilir). Terimler *dizimsel* yönden de birbiriyle ilişkili olabilirler: *karş. sarı* ile *saç*, *havlama* ile *köpek*, *tekme* *vurmak* ile *ayak* vb. (Dizisel ve dizimsel ayrımların genel olarak ayırdedilmesi için 2.3.3'e bkz.). Bu dizimsel ve dizisel işlem ilişkilerinin, eşanlamlılıktan (kimi anlambilimcilerin önerdiği gibi) 'uzaklıkları' açısından, bir içlem özdeşliği ve ayrılığı çerçevesinde tanımlanıp tanımlanamayacakları sorununa burada değinmeyeceğiz: Bunun seçeneği olan bir görüş bundan sonraki bölümde sunulacaktır. Şimdilik, hiç değilse kimi sözcüklerin sözcük dizgeleri oluşturduklarını ve bu dizgelerin *anlamsal yapılarının*, sözcükler arasında geçerli işlem ilişkileri açısından betimlenmeleri gerektiğini varsayacağız. Bu yargı 'her terimin anlamı kendi dizgesinde kapladığı yerin bir fonksiyonudur' ilkesinin daha kesin bir düzenlenişini amaçlamaktadır (Rus ve İngiliz akrabalık terimleri açısından bkz. 2.2.1).

9.4.4 Anlam alanları

Son yıllarda akrabalık terimleri, renk, hayvan ve bitki örtüsü, ağırlık ve ölçüler, asker rütbeleri, törel ve estetik değerlendirme, çeşitli bilgi, beceri ve anlayış *alanları* (ya da bölgeleri) üzerinde özellikle durularak, değişik dillerin söz varlıklarındaki sözcük dizgelerinin araştırılması üzerinde epeyce çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlar yapısal yaklaşımın anlambilimdeki yerini kesinlikle göstermiş ve von Humboldt, de Saussure ve Sapir gibi eski bilgilerin değişik dillerin söz varlıklarının (hiç değilse kimi alanlarda) *bakışsız* olduğuna ilişkin görüşlerini desteklemiştir. Bir dilde bulunan, ötekinde bulunmayan anlam ayrımları vardır; ayrıca, belli alanlar değişik dillerde

tümüyle değişik biçimlerde betimlenebilir. Bu olgu Saussure'ün terimleriyle, her bir dilin önsel olarak içerik düzleminin ayrıştırılmamış *tözü* üzerine belli bir biçim yüklediği söylenerek anlatılmaktadır (bkz. 2.2.2, 2.2.3). Bu kavramın bir örneği olarak (töz olarak) renk alanını ele alıp bunun İngilizcede nasıl belirlendiğini ya da 'açıklanmışlığını' araştırabiliriz.

9.4.5 Renk terimleri

Yalın olması için, önce bu alanda *red* (kırmızı), *orange* (turuncu), *yellow* (sarı) *green* (yeşil) ve *blue* (mavi) sözcüklerinin kapsadığı bölümü ele alacağız yalnızca. Bu terimlerin her biri gönderim yönünden belirsizdir ama, bu sözcük dizgesindeki görece yerleri bellidir (ve bir dizi olarak görünebilen yayılımın büyük bölümünü kaplarlar): *orange*, *red* ile *yellow* arasında, *yellow*, *orange* ile *green* arasında yer alır vb. Bu terimlerden her birinin işlemlerinin bir bölümü nedeniyle İngilizcede bu belli sözcük dizgesinde bulunurlar ve dizgede, birbirine göre bitişiklik ilişkisi (daha doğrusu 'arasındalık' ilişkisi) oluşturlar. Burada işlem kavramının gereksiz olduğu ve renk terimlerinden her birinin gönderiminin açıklanmasının anlamsal betimlemeleri için yeterli olduğu düşünülebilir. Ancak bir kimsenin bu sözcükleri öğrendiği ya da bildiğini söylediği koşulları düşünelim. Bir İngiliz çocuğu önce *green* sözcüğünün gönderimini öğrenip daha sonra *blue* ya da *yellow* sözcüğünün gönderimini öğrenemez; böylece belli bir zamanda birinin gönderimini bilip ötekini bilmiyor olamaz (Gösterimsel olarak *yeşilin* çimen rengine, belli bir ağacın yapraklarına ya da annesinin giysilerinden birine gönderimde bulunduğunu öğrenebileceği doğrudur: Ancak *yeşilin* gönderimi uygulamasının belli bir örneğinden daha geniştir ve gönderimine ilişkin bilgi, gönderiminin sınırlarına ilişkin bilgiyi de içerir). Çocuğun belli bir süre giderek *mavi* ve *sarıya* göre *yeşilin*, *yeşil* ve *turuncuya* göre *sarının* vb. ve böylece her bir renk teriminin sözcük dizgesindeki komşusuna göre yerini ve alanın bütününde her bir terimin kapladığı yerin sınırlarının yaklaşık durumunu öğrendiği düşünülebilir. Bu bakımdan renk terimlerine ilişkin bilgisi, zorunlu olarak, terimlerin hem işlemlerine hem de gönderimlerine ilişkin bilgisini içerir.

Şimdiye değin ele alınan 5 renk teriminin kapladığı alan, İngilizcenin içinde belli yerlerde sınırlar çizerek ve böylece belirlenen 5 alana belli bir sözcük sınıflaması getirerek (*red*, *orange*, *yellow*, *green*, *blue*) belli bir biçim verdiği ayrıştırılmamış (algısal ya da fiziksel) bir töz olarak düşünülebilir.

Öteki dillerin bu alan içinde değişik sayıda bölge belirleyerek ve sınırları değişik yerlerde çizerek bu töze değişik bir biçim verdikleri

sık sık gösterilmiştir. Yukarda kullanılan bir örneği yinelersek: Rusça *sinij* ve *goluboj* sözcükleri, birlikte, yaklaşık olarak İngilizce *blue* sözcüğünün kapladığı alanı kaplarlar; ayrı ama bitişik renklere gönderimde bulunurlar ve dizgede *zelenyj* ve *zeltyj* (yeşil ve sarı) sözcükleriyle aynı düzlemedirler. Bunlar öteki terimlerle birlikte *crimson* (koyu kırmızı) ile *scarlet*'in (parlak kırmızı) İngilizcede kırmızının (red) kapladığı alanı bölümlediği biçimde, bir rengin değişik tonlarına gönderimde bulunan terimler olarak düşünülmemelidir.

Renk terimleriyle anlamları arasındaki ilişki şimdiye değin saptadığımız ölçüde düzgün değildir. *Kırmızı*, *turuncu*, *sarı*, *yeşil* ve *mavi* sözcüklerinin gönderimindeki ayrım renk tonundaki (ışığın değişik dalga uzunluklarının yansması) değişim açısından betimlenebilir. Fizikçiler renk çözümlemesinde ayrıca iki değişken daha kabul etmektedirler: *Parlaklık* ya da aydınlık (çok ya da az ışık yansması) ve *doygunluk* (beyazla açılmadan bağımsız olma derecesi). *Siyah*, *gri* ve *beyaz* sözcükleriyle anlatılan renk dizisi en başta parlaklık yönünden birbirinden ayrılır; gönderimleri değişimin üç boyutuna göre belirlenmesi gereken başka yaygın renk terimleri de vardır; *kahverengi*, parlaklık ve doygunluğu görece az, renk tonuna göre *kırmızı* ile *sarı* arasındaki bir renk uzanımına gönderimde bulunur; *pembe* oldukça yüksek parlaklıkta ve düşük doygunlukta kırmızımsı bir tonu anlatır. Bu olguların göz önüne alınması renk alanı tözünün (fiziksel ya da algısal) üç boyutlu bir bütünlük olduğunu söylemeye götürabilir bizi.

Bu yargı bile aşırı bir yalınlaştırmadır. Diller yalnızca renk terimleri dizgelerinin düzenlenmesinde üç boyuta, renk tonu, parlaklık ve doygunluğa verdikleri görece ağırlık yönünden (örn. Latince ve Yunanca renk tonundan çok parlaklığa önem vermektedirler) ayrılmazlar; renk ayrımlarının oldukça değişik ilkelere göre yapıldığı diller de vardır. Bu konuda klasikleşmiş bir incelemede Conklin, Hanunoo'da (bir Filipin dili) dört ana renk teriminin (genellikle öteki İngiliz renklerinin beyaz ve açık tonlarını kaplayan) açıklık (İngilizce *black* -siyah-, *violet* -mor-, *blue* -mavi-, *dark green* -koyu yeşil- ve öteki renklerin koyu tonlarını içine alan) koyuluk (çoğu zaman açık yeşil, sarı ve açık kahverengi vb. ne denk düşen) nemlilik (kırmızı, turuncu vb. ile bağıntılı) ve kurulukla bağlantılı olduğunu göstermiştir. 'Nemlilik' ile 'kuruluğun' yalnızca bir renk tonu konusu olmadığı (*green* ile *red*: söz konusu iki terimin en sık İngilizce çevirilerine dayanan ayrım gibi görünüyor) 'yeni kesilen bir bambunun parlak, nemli, kahverengi bölümünün' çoğu zaman açık yeşil için kullanılan terimle anlatılmasından bellidir. Conklin, 'batıdaki teknik anlamda rengin evrensel olmadığı' sonucuna varıyor; değişik dillerde

renk tözünün belirlendiği karşıtlıklar, en başta sözcüklerin, doğal çevredeki nesnelerin kültür yönünden önemli özellikleriyle çağrıştırılmasına dayanabilir. Hanunoo sözcükleri örneğinde, dizgenin boyutlarından birisi taze, küçük (nemli, körpe) bitkilerin tipik görünümlelerinden kaynaklanır görünmekte. Bu bağlamda İngilizce sözlüklerin ana renk terimlerini sıklıkla çevrenin tipik özellikleri açısından tanımladığına dikkat edilmelidir (örn. *mavi*'nin açık gökyüzü rengine, *kırmızı*'nın kan rengine vb. gönderimde bulunduğu söylenebilir).

9.4.6 Anlamsal görecelik

Renk alanı üzerinde biraz uzunca duruldu; çünkü bu alan çoğu kez değişik diller tarafından aynı töze değişik bir biçim verilmesini göstermek için örnek olarak kullanılmaktadır. Oysa renk konusunda bile, 'içerik-töz' özdeşliğinin *önsel* olarak ileri sürülüp sürülmeyeceğini kuşkuyla karşılamak için haklı nedenler bulunduğunu gördük. Conklin'in Hahunoo'da 'renk' ulamlarına ilişkin açıklaması, kuşkusuz, renk tözünün dil yönünden önemli boyutlarının zorunlu olarak fizik bilimlerince ölçüt olarak seçilen boyutlar olduğunu varsaymaya karşı bizi uyarmaktadır. Çıkarılabilecek genel sonuç şudur: Belli bir toplumun dili kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır ve her dilin belirlediği sözcüksel ayrımlar, o dilin işgördüğü toplumda nesnelerin, kavramların ve etkinliklerin kültürel yönden önemli özelliklerini yansıtmaya eğilimindedirler. Bu sonuç değişik dillerin sözvarlıklarındaki çeşitli alanlara ilişkin son yapılan birkaç çalışmayla desteklenmiştir. Değişik toplumların yaşadığı doğal çevreler (kurumları ve yaşama biçimleri bir yana bırakılsa bile) çok ayrı olduğundan, anlam yapısından, bütün dillerde ortak temel bir töz üzerine (algısal, fiziksel, ya da kavramsal) biçimin yerleştirilmesi olarak yararlı bir biçimde sözedilebileceği kuşkuludur. Sapir'in dediği gibi: 'Değişik toplumların yaşadığı dünyalar ayrı dünyalardır; değişik adların verildiği evren aynı değildir'.

Değişik toplumların 'ayrı dünyalarda' yaşadıkları kabul edilse de (bu konuya hemen döneceğiz) yine de her dilin, işgördüğü 'dünyanın', tözü üzerine belli bir biçim yerleştirdiği söylenebilir. Bu bir yere kadar doğrudur. (örn. renk terimlerinde gördüğümüz gibi); ancak sözcüklerin zorunlu olarak bir 'temel' tözü önceden varsaymadıklarını kavramak önemlidir. Tartışmanın hatırı için *dürüstlük*, *içtenlik*, *iffet*, *bağlılık* sözcüklerinin *erdem* ile aynı sözcük dizgesinde olduklarını düşünelim. Bu dizgenin yapısı, üyeleri arasında geçerli olan işlem ilişkileri çerçevesinde betimlenebilir. Bu görüş açısından sözcüklerle belirlenebilen karakter özelliği ya da davranış

örüntüsü arasında 'temel' bir bağıntı bulunup bulunmadığı sorunu önemsizdir. Böyle bir bağıntı varsa, bu işlem açısından değil, gönderim açısından betimlenecektir. Kısacası, anlambilimde söz kavramının uygulanabilirliği, gönderim kavramındaki gibi özdeş 'varlık' önermesiyle belirlenir.

'Değişik toplumların yaşadığı dünyaların ayrı dünyalar olduğu' savı sık sık dilsel 'belirlenimciliğin' bir anlatımı olarak yorumlanır. Sapir'in (ya da daha önce von Humboldt'un ve daha sonra Whorf'un) dünyayı bölümlememizin tümüyle dilimizin yapısı tarafından belirlendiğine inanıp inanmadığı sorununa burada değinmemize gerek yok. Genel olarak dilsel belirlenimciliğin, bu katı anlamda, savunulamayacak bir varsayım olduğu kabul edilmelidir. Ancak belli dillerin sözvarlıklarında, iş gördükleri toplumda kültürel yönden önemli ayrımları yansıttıkları görüşünü önceden kabul etmemiz bizi bir ölçüde dilsel ve kültürel 'göreceliğe' yükümlü hale getiriyor. Bu bakımdan, kendi dilimizden başka dillerdeki sözcük dizgelerinin yapısıyla ilgili olarak, onları pratik amaçlarla öğrenirken ya da sözvarlıklarını incelemek için öğrenirken, bilgi edinmenin olanaklı olduğuna ilişkin yadsınmaz gerçeği açıklamak zorundayız. Bir dilden ötekine çeviri açıkçası ancak bu olasılığa dayanır.

9.4.7 Kültürel örtüşme

Kültürlerin (bu terimin insanbilimci ve toplumbilimcilerce kullanıldığı anlamda) dillerle sınırları bir değildir. Örneğin, Fransa ve Almanya'da bulunan kurumların, geleneklerin, giyeceklerin, mobilya, yiyecek vb. nin çoğu İngiltere'de de bulunur: Ötekiler her ülkenin kendine özgüdür, ya da her bir ülkedeki belli bir bölge ya da toplumsal sınıfa özgüdür.

(Kuşkusuz, dil ile kültür arasındaki ilişki bu yalın anlatımın ileri sürdüğünden daha çok karmaşıktır: Bileşik bir dilsel topluluk kavramında biraz gerçeklik olduğunu kabul etsek bile, politik sınırlar dilsel sınırlarla çakışmaz; kültürel özdeşlikler değişik ülkelerde değişik toplumsal sınıflar arasında bulunabilir vb.). Genel olarak, herhangi iki toplum arasında az ya da çok kültürel örtüşme bulunduğu düşünülebilir; kimi özelliklerin bütün toplumların kültüründe bulunması da söz konusu olabilir. Yabancı dil öğrenimindeki pratik deneyim (bu dillerin kullanıldığı olağan koşullarda) kültürel örtüşme alanındaki kimi nesneleri, durumları ve öteki özellikleri hemen tanıdığımızı ve bunlarla ilgili sözcük ve anlatımları kolayca öğrendiğimizi göstermektedir. Öteki sözcük ve anlatımların anlamları daha az rahatlıkla öğrenilebilir ve doğru kullanımları, eğer olabilirse, dili kullan-

mada uzun oluşum sonucu ortaya çıkabilir. Bu deneyim olgularını kültürel örtüşme alanında başka bir dilin anlamsal yapısına girilmiştir diyerek, kuramsal açıdan tanımlayabiliriz ve bu alandaki öğeleri tanıyarak çembere girince (anlambilimin kaçınılmaz 'değirmiselliği' için (bkz. 9.4.7), sözcüklerin gönderimlerini ve kullanıldıkları bağlamlarda aralarında geçerli olan işlem ilişkilerini öğrenerek, içerden gide gide söz varlığının öteki bölümüne ilişkin bilgimizi geliştirip değiştirebiliriz. Gerçek iki dillilik iki kültürün özümlemesi demektir.

9.4.8 Uygulama

Değişik dillerin öğeleri, işgördükleri kültürlerdeki ortak özellikler ve durumlara dayanarak birbirleriyle uyumlandıklarında, öğelerin *uygulanmalarının* aynı olduğunu söyleyebiliriz. 'Gönderim' yerine bu terimi kullanmamızın iki nedeni vardı. Önce, durumlarla bu durumlarda kullanılan anlatımlar arasında geçerli olan ilişki için kullanılmıştır (örn. *Affedersiniz, sağolun* vb. ile bu sözcelerin bulunduğu çeşitli, betimlenebilir durumlar arasındaki ilişkiler için); bu, açıkça bir gönderim ilişkisi değildir. İkincisi, gönderimi bulunmayan sözcüklerin anlam yönünden belirlenmesini gözönüne almak isteriz: Sözceliği, bir kimse gönderimsel terimlerle bu olguyu saptamak güç ya da olanaksız olsa bile, İngilizce *sin* (günah) ve Fransızca *peche* sözcüklerinin uygulanmalarının aynı olduğunu söylemek isteyebilir. Belki de uygulama kavramını ortaya atmadaki bu ikinci neden kapsamlı ve yeterli bir kültür kuramı kurulmasıyla ortadan kalkacaktır. Günümüzde uygulama kavramı, çeviri süreci gibi, geniş ölçüde iki dili konuşanların sezgilerine dayanır. Bu, kavramın nesnel bir temeli olmadığı anlamına gelmez; çünkü iki dil konuşanlar, konuştukları dillerdeki birçok sözcük ve anlatımın uygulanması konusunda görüşbirliği içindedirler.

Bu bölümde dizisel ve dizimsel işlem ilişkilerinin kurulma yoluna ilişkin hiç bir şey söylenmedi. Sorunu tartışmadan önce, gönderim ve işlem kavramlarını dilbilgisel ve sözcüksel öğelere uzatma olasılığını gözönüne almalıyız.

9.5 'Sözcüksel' ve 'Dilbilgisel' anlam

9.5.1 Yapısal anlamlar

'Dilbilgisi ulamlarını' tartışırken yalnızca ana söz bölüklerinin (ad, eylem, sıfat ve belirteç) tam anlamıyla 'anamlı' olduklarına (söylemin 'konusunu' oluşturan kavramları 'belirlediklerini') ve öteki söz bö-

lüklerinin söylemin 'konusu' üzerine belli dilbilgisel bir 'biçim' yükleyerek tümcenin anlam bütünlüğüne katkıda bulunduklarına ilişkin geleneksel, 'Aristocu' görüşe başvurduk (bkz. 7.1.3). Geleneksel dilbilgisine karşı olan birçok kimse tarafından epeyce benzer görüşler ileri sürülmüştür.

Örneğin Fries, nerdeyse tümüyle Aristocu 'özdeksel' ve 'biçimsel' ayrımını yansıtan 'sözcüksel' ve 'yapısal' anlam ayrımını çizer. Söz bölüklerinin büyük bölümünün 'sözcüksel' anlamı vardır; bu dilbilgisi ile bağlantısı kurulan sözlükte verilir. Buna karşılık bir tümcenin öznesiyle nesnesi arasındaki ayrım, belirlilik karşıtıkları, zaman ve sayı, düztümce, soru ve dilek arasındaki ayrımlar -bütün bu ayrımlar, 'yapısal anlam' olarak tanımlanır ('Herhangi bir sözcenin toplam dilsel anlamı tek tek sözcüklerin sözcük anlamları ile yapısal anlamlarından oluşur... Bir dilin dilbilgisini oluşturan, yapısal anlamları gösteren düzenlerdir').

Fries tarafından 'yapısal anlam' başlığı altında en az üç çeşit anlamsal işlem kapsamaktadır: Başka dilbilimciler aynı anlamda ('sözcüksel anlama' karşıt olarak) 'dilbilgisel anlam' terimini kullanmışlardır. Üç çeşit anlam şunlardır: (i) dilbilgisi öğelerinin 'anlamı' (önemsiz söz bölükleri ve ikincil dilbilgisi ulamlarının); (2) 'öznesi', 'nesnesi', 'tümleci' gibi dilbilgisel 'işlevlerin anlamı'; (3) değişik tümce tiplerinin sınıflandırılmasında kullanılan 'düztümce', 'soru' ya da 'buyruk' gibi kavramların 'anlamı'. Bu çeşitli 'dilbilgisel anlamları' birbirinden ayırmak önemlidir ve biz sırasıyla, her birini tartışacağız.

9.5.2 Sözcüksel ve dilbilgisel öğeler

Dilbilgisel ve sözcüksel öğelerin ayrımı için çeşitli ölçütler önerilmiştir. En yeterli olanı (ve bizim burada sözünü edeceğimiz tek ölçüt) Martinet, Halliday ve başkalarınınca *kapalı* ya da *açık* seçenek dizileri çerçevesinde dizisel karşıtlık olarak düzenlenmiştir. Kapalı bir öge dizisi, değişmez, genellikle az sayıda üyesi olan bir dizidir: Örn. kişi adıları, zaman, cins vb. ile ilgili diziler. Açık dizi ise sınırlı olmayan, öğeleri belirlenemeyecek ölçüde geniş bir dizidir: örn. bir dilde ad ya da eylemler kümesi. Bu ayrım açısından dilbilgisi öğelerinin kapalı dizileri, sözcüksel öğelerin de açık dizileri oluşturdıklarını söyleyebiliriz. Bu tanım, bir yandan ana söz bölükleri, öte yandan daha küçük, ikincil dilbilgisi ulamları arasındaki geleneksel ayrıma oldukça uygun düşer. Önerilen öteki birkaç tanımın tersine, yalnızca biçimbirim yönünden bir tek dil 'türüyle' (örn. bükünlü diller, bkz. 5.3.6) sınırlı değildir. Şimdilik bunun doğru olduğunu ve kapalı, açık dizi-

ler arasındaki ayrıma dayanarak tümcelerinin derin yapılarına alınan bütün öğelerin ya 'dilbilgisel' ya da 'sözcüksel' olarak sınıflandırılabilceğini varsayacağız. Şimdi ortaya çıkan sorun, dilbilgisel öğelerle sözcüksel öğeler arasında ilke olarak bir ayrım bulunup bulunmadığıdır.

Dikkat edilecek birinci nokta, sözcüklerin geleneksel olarak hem 'sözcüksel' hem de 'dilbilgisel' (hem 'özdeksel' hem de 'biçimsel' bkz. 9.5.1) anlamları bulunduğunun söylendiğidir. Skolastik 'düşünsel' dilbilgisi terimlerini kullanırsak: belli bir sözcüksel öge, örn. *inek*, yalnız bir kavramı belirlemekle kalmaz (söz konusu ögenin 'özdeksel' ya da 'sözcüksel' anlamı) bu işi belli bir 'anamlama biçimine', örn. 'töz', 'nitelik', 'eylem' vb. ne göre yapar (bkz. 1.2.7, 7.1.1). Dilbilimciler bugünlerde düşüncelerini seyrek olarak böyle açıklasalar da, sözcüklerin 'sözcüksel' ve 'dilbilgisel' anlamları arasındaki ayrıma ilişkin bu genel kavram günümüzde de geçerlidir. Üstelik belli ölçüde doğrudur da.

Örneğin Lermontov'un *Beleet parus odinokij*... diye başlayan önemli bir şiiri vardır. Bunun İngilizceye çevirisi olanaksız değilse bile güçtür; çünkü etkisi Rusçada 'beyaz olmanın' bir 'eylemle' anlatılabilmesine dayanır (zaman, görünüş ve kip yönünden belirtisiz tümcelerde olağan durumlarda 'olmak eylemi' olmaksızın kullanılan *belyj*: beyaz sözcüğünde olduğu gibi, karşı. 7.6.3). *Parus odinokij* 'yalnız bir yelkenli' olarak çevrilebilir (*parus*, ad, *odinokij* bir sıfattır). Geleneksel terimlerle söylersek 'eylem', 'beyaz olmayı' bir 'süreç' ya da 'etkinlik' olarak, 'sıfat' ise bir 'nitelik' ya da 'durum' olarak simgeler. Bu durumda 'sıfat' yerine 'eylemin' seçilmesi arasındaki ayrım İngilizcede oldukça yetersiz bir dolaylama ile ortaya konabilir: (Deniz ya da gökyüzü arka planına karşı) 'beyaz olarak' ortaya çıkan (ya da 'parıldayan') yalnız başına bir yelkenli var... 'Bir dilden ötekine çeviride bu tür sorunlar biliniyor. Biz burada kuramsal sorunla ilgiliz: Ana söz bölüklerinin her biri ile ilgili olarak belli bir 'dilbilgisel anlamın' bulunduğu söylenebilir mi?

Daha önce 'eylem' ile 'sıfat' arasındaki ayrımın genel sözdizimi kuramında karmaşık bir konu olduğunu gördük: Kimi dillerde bu tür ayrımlar kesinlikle çizilemez; öteki dillerde bu ayrımla ilgili bir çok sözdizimi özelliği vardır ve bunlar belli durumlarda çatışabilirler (bkz. 7.6.4). Ancak birinci ölçüt, 'etkinlik' ve 'nitelik' arasındaki geleneksel ayrımı yansıtan ölçüt, 'devingen' ile 'durağan' arasındaki görünüş ayrımıdır (bkz. 8.4.7). Rusçada bu 'dilbilgisel anlam' ayrımı, hem *beleetj* 'eylemi' hem de *belyj* 'sıfatı'nda ortak olan 'sözcüksel anlam' üzerine yerleştirilmiştir. Buraya değin geleneksel 'anamlama biçimleri' kuramı doğrudur: Elbette daha yeterli bir sözdizimi kuramı içinde yeniden düzenlenmelidir.

Aynı zamanda 'anlamı olmak seçmek demektir' genel ilkesini gözden uzak tutmamalıyız. Betimlenen dil 'eylemle ilgili' ya da 'sıfatla ilgili' bir anlatımın seçimine olanak verirse (kendimizi örnekteki ayrımla sınırlarsak) birinin ya da ötekinin kullanılması o dilin anlambilimsel çözümlemesi kapsamına girer. O zaman iki anlatım 'biçiminin' anlamlarının aynı olup olmadığı sorulabilir; anlamları ayrı ise anlambilim yönünden nasıl ayrıldıkları sorulabilir. Bu ayrım derin yapıda bir dilbilgisel ayrıma (devingen ile durağan) bağlanabilirse, buna haklı olarak 'dilbilgisel anlam' adı verilir. Ancak bu, 'sıfat' yerine 'eylem' seçilmesinin her zaman 'dilbilgisel anlam' ayrımı ile ilgili olduğu anlamına gelmez. Birçok durumda belli bir 'sözcüksel anlam' zorunlu olarak şu yerine bu söz bölümü ile bağlantılı olabilir. Kısacası, birçok sorunda olduğu gibi bu sorunda da, dilbilim kuramı 'kavramsal' ve 'biçimsel' dilbilgisi arasında bir denge kurulmalıdır. (bkz. 7.6.1). 'Bir etkinliği anlatmanın' her 'eylemin anlamının' bir parçası olduğu ya da 'bir niteliği anlatmanın' her 'sıfatın anlamının' bir parçası olduğu öne sürülmemelidir.

Geleneksel olarak, sözcüksel öğelerin hem 'sözcüksel' ('özdeksel') hem de 'dilbilgisel' ('biçimsel') anlamları olduğu söylenir. Dilbilgisel öğelerin genel olarak yalnızca 'dilbilgisel anlamları' olduğu belirtilir. Bundan önceki bölümde, tümcelerin yüzey yapısında 'eylem' olarak bulunan kimi öğelerin görünüş, ettirgenlik ve 'dilbilgisi' ile ilgili öteki ayrımların 'sözcüksel gerçekleştirmeleri' olduklarını gördük. Bu önerilerin doğru olup olmadıkları bir yana bakılabilir. Sözdizimi kuramının şimdiki durumunda, dilbilgisel ve sözcüksel öğeler arasındaki ayrım bir ölçüde belirsizdir. Bunun nedeni açık ve kapalı seçenek dizileri arasındaki ayrımın yalnızca tümcelerin derin yapısındaki 'seçme' durumları açısından uygulanabilir olmasıdır ve gördüğümüz gibi, bu 'seçme' durumlarına ilişkin anlaşmazlık için yeterince neden vardır.

Burada belirtilmesi gereken temel nokta, bu iki küme derin yapı ögesi arasındaki ayrımın çizilebildiği durumlarda, sözcüksel öğelerle ilgili 'anlam türü' ile dilbilgisel öğelerle ilgili 'anlam türü' arasında temelde bir ayrımın olmamasıdır. 'İçlem' ve 'gönderim' kavramları ikisine de uygulanabilir. Dilbilgisi öğelerinin anlamı ile ilgili olarak yapılabilecek bir genelleme varsa (kimisi 'katışıksız' dilbilgisi öğelerinin anlamları olmadığı anımsanmalıdır) bu dilbilgisel 'seçmelerin', 'uzam ve sürem gönderimi, nedensellik, süreç, bireyselleşme vb. 7 ve 8. bölümlerde tartışılan türden kavramlarla ilgili olmalarıdır. Ne var ki, kesinlikle belirlenebilseler bile, bu kavramların, belli herhangi bir dilin yapısında, 'sözcükleştirme' yerine 'dilbilgiselleştireceklerini' önceden varsayamayız.

9.5.3 Dilbilgisi işlevlerinin anlamları

İngilizcenin yapısında Fries'in (ve başkalarının) 'yapısal anlam' (ya da dilbilgisel anlam) terimini kullandığı ikinci küme olgular 'özne', 'nesne', 'tümleç' gibi kavramlarla örneklendirilir. Fries'in kitabı çağdaş dönüşümlü sözdiziminin gelişiminden önce yazılmıştı ve Fries yalnızca yüzey yapıyla (oldukça dar bir açıdan) ilgilenmişti. Sonuç olarak, bu 'işlevsel' kavramlarla ilgili olarak söylediği birçok şey, doğru olsa da, anlambilim çözümlemesi yönünden pek az önemlidir. Bu, birçok çağdaş dilbilim kuramı için de doğrudur.

Sözcüksel öğelerle sözcüksel öğelerin birleşimleri arasında derin yapıdaki kimi dilbilgisi ilişkilerinin tümcelerin anlam çözümlemesinde önemli oldukları apaçıktır. Chomsky sözcüksel öğeler arasında temel derin yapı ilişkilerini oluşturan şeyin 'öznesi', 'düz nesnesi', 'yüklemi' ve 'ana eylemi' gibi 'işlevsel' kavramlar olduğunu öne sürmüştür; Katz, Fodor ve Postal son zamanlarda anlambilim kuramını, tümcelerde bu tür ilişki içinde bulunan sözcüksel öğeler üzerinde işgören bir dizi 'yönlendirme kuralları' yoluyla biçimlendirmeye çalıştılar. (10.5.4) 'Özne', 'yüklem', ve 'nesne' gibi kavramlar daha önceki bölümlerde tartışılmıştı ve bunların genel sözdizim kuramındaki biçimlenmelerinin Chomsky'nin düşündüğü ölçüde açık olmadığını gördük. Bu kavramlara dayanarak tümceleri yorumlayan 'yönlendirme kurallarının durumlarının biraz kuşkulu olduğu sonucu çıkar bundan. 'Geçişlilik' ve 'eşişlevlilik' tartışmamızda İngilizce tümcelerdeki birçok dolaysız nesnenin bir adlı yapıları iki adlı yapıların 'yüklemi' olarak içe yerleştirerek ve yeni bir 'kılın' özne ortaya koyarak üretilebileceklerini belirttik. Ancak bu yolla yeterli biçimde üretilemeyecek iki adlı, geçişli başka yapılar olduğunu da gördük. Bu olgu, yalnız başına, 'nesnesi' ilişkisinin tümcelerin anlam yönünden çözülmesinde tek bir yorumunun verilemeyeceğini usa getirecektir. Geleneksel dilbilgisinde birçok, çeşitli 'dolaysız nesne' ayırdedilmişti. Bunlardan birisinden (sözdizimi kuramındaki yeri ne olursa olsun) anlambilimde oldukça önemli olduğundan, burada söz edilebilir. Bu 'sonuç' (ya da 'etki') nesnedir.

'Sonuç nesnesi' aşağıdaki iki tümceye başvurularak açıklanabilir:

1. (O) kitap okuyor.
2. (O) kitap yazıyor.

(1)'de söz konusu kitap okunmadan önce ve ondan bağımsız olarak vardır; (2)'de ise söz konusu kitap henüz yoktur-tümcenin belirlediği etkinliğin tamamlanmasıyla var olmuştur. Bu ayırım nedeniyle (1)'deki kitap geleneksel olarak okuyor eyleminin 'olağan' nesnesi olarak kabul edilir, oysa (2)'deki kitap bir 'sonuç nesnesi' olarak tanımla-

nır. Anlam açısından, nesne olarak bir 'sonuç nesnesi' bulunan her eylem 'varlıksal ettirgen' olarak tanımlanabilir. İngilizcede bu küme-ye giren en yaygın 'eylem' *make* (yapmak)tır; bunun ettirgen bir yardımcı eylem olduğunu daha önce belirttik (bkz. 8.3.6, 8.4.7). Bu 'eylem', *do* (yapmak) gibi, soru tümcelerinde 'ön-eylem' görevi yapar. What are you doing? (Ne yapıyorsunuz?) gibi bir soru buna yanıt olan tümcede 'yükleme' ilişkin daha az önsayıltı taşır (eylem geçişli ya da geçişsiz olabilir ama bir 'edim' eylemi olmalıdır: karşı. 7.6.4). Buna karşılık What are you making? (Ne üretiyorsunuz, ne yapıyorsunuz?) söz konusu 'etkinliğin' sonuçsal olduğunu ve amaç ya da koşul olarak bir nesnenin 'varlığını' konu edindiğini önsayıltı olarak alır. Bu ayrımın birçok Avrupa dilinde İngilizcede olduğu ölçüde göze batmadığına dikkat edilmelidir. (Örneğin Fransızcada *Qu'est-ce que tu fais*, 'What are you doing' ya da 'What are you making?' olarak çevrilebilir). Ancak 'olağan nesnelerle' 'sonuç nesneleri' arasındaki ayrımın bu dillerde önemsiz olduğu anlamına gelmez bu.

Bu 'varlıksal ettirgen' kavramının önemi, 'sonuç nesnesi' yapısı sergileyen tümcelerde, belli bir eylem ya da eylem kümesiyle, belli bir ad ya da ad kümesi arasında, çoğu zaman oldukça yüksek derecede bir karşılıklı bağımlılık bulunmasından ileri gelir. Örneğin, *resim* adının *boyamak* ve *çizmek* eylemleriyle dizimsel ilişkisini belirtmeyen hiç bir yeterli anlamsal çözümlemesi verilemez; buna karşılık, bu eylemlerin *resim* adını 'sonuç nesnesi' olarak alabilmeleri anlamlarının bir parçası olarak belirtilmelidir.

Bu karşılıklı dizimsel bağımlılık kavramı ya da önsayıltısı herhangi bir dilin sözvarlığının çözümlemesinde son derece önemlidir (bkz. 9.4.3). Burada açıklanabileceğinden daha yaygın bir kullanımı vardır. Adın eylemin öznesi olduğu durumlarda belli ad ve eylem kümeleri arasında (örn. *kuş: uçmak, balık: yüzmek*), sıfat ile adlar arasında (*sarı: saç, bozuk: yumurta*) eylemlerle olağan nesneler arasında (*sürmek: araba*); eylemlerle 'araçsal ilişki' bulunan adlar arasında vb. (*ısırmak: diş, tekmelemek: ayak*) geçerli önsayıltılar vardır. Belli sözcüksel öge kümeleri arasındaki bu ilişkilerin birçoğu, Chomsky'nin tasarımıladığı dönüşümlü sözdizimi çerçevesinde, kendine özgü 'yönlendirme kuralları' dışında, anlatılamazlar.

Dillerin özvarlıklarının yapılandığı çeşitli anlam ilişkilerinin belirlendiği, tümüyle yeterli sözdizimsel bir çerçeve şimdilik bulunmadığından, derin yapıdaki dilbilgisi ilişkileri üzerinde işgören bir dizi 'yönlendirme kuralı' düzenleme girişiminde bulunmayacağız. Bundan sonraki bölümde sözcüksel öge kümeleri arasında özellikle önemli birkaç dizisel ilişkiyi tartışacağız ve bunu oldukça sıradan bir biçimde yapacağız. Bu ilişkilerin, derin yapıdaki dilbilgisel ilişkilerin

daha yeterli bir açıklamasına dayanılarak daha düzgün bir biçimde ortaya konulabileceğini düşünüyoruz.

9.5.4 'Tümce tiplerinin' anlamı

Genel olarak 'dilbilgisel' diye tanımlanan üçüncü küme anlamlar 'düzttümce', 'soru', ve 'buyruk' arasındaki ayrıma başvurularak örnek-lendirilebilir. Son dönüşüm kuramında, tümcelerin öbek belirleyen-lerinin derin yapısına 'soru belirleyeni', 'buyruk belirleyeni' gibi dil-bilgisi öğeleri yerleştirme ve sonra dönüşüm bileşeni kurallarını, bu 'belirleyenlerden' birinin varlığının uygun dönüşüm kuralını 'devi-nime geçirecek' biçimde düzenleme yönünde bir eğilim görülmüş-tür. Biz burada çeşitli 'tümce tipleri' arasında buayrımı düzenlemenin sözdizimsel üstünlükleriyle değil, bunun anlamsal sezdirimleriyle il-gileniyoruz.

Katz ve Postal tarafından bu 'belirleyenlerin', tümce çekirdeği-nin bileşenleri olarak bulunan sözcüksel ve dilbilgisel öğelerle anlam yönünden aynı oldukları öne sürülmüştür. Örneğin 'buyruk belirle-yeni' sözlükte 'buyruğu' konuşucunun dilediği (istediği, rica ettiği, direndiği vb.) işlem olarak simgeleyen bir şey' gibi simgeleyen bir başlıkla yazılacaktır. Ancak bu öneri 'anlam' terimindeki bir karı-şıklığa dayanmaktadır. Bu karışıklığı önlemek için anlambilimciler 'işlem', 'gönderim' ve öteki birçok anlam türü arasına bir ayırım çiz-mişlerdir. 'Anlam' terimini birbirinden ayrılabilcek her çeşit anlam-sal işlev için kullanmayı sürdürürsek (zorunlu olarak soru, düztüm-ce ve buyruk olarak anlatılan), birbirine karşılık olan tümce, soru ve buyruklar arasında bir 'anlam' ayrımı olduğunu söyleyebiliriz. Ama iki sözcüksel ögenin 'aynı anlamı' olup olmadığı, olağan durumda eşanlamlılık -işlem özdeşliği kavramı yönünde yorumlanır. Bu dizi-sel bir ilişkidir: Başka bir anlatımla, aynı 'tümce tipinde' aynı bağ-lamda bulunan öğeler arasında geçerli olan ya da olmayan bir iliş-ki. Bundan sonraki bölümde, x ile y açısından 'eşanlamlılığın', yal-nızca birinde x ötekinde y bulunduğundan birbirinden ayrılan iki tümceden 'çıkan' sezdirimler yönünden açıklanabileceğini göreceğiz. Ancak bu düşünceler birbirine karşılık olan düztümce, soru ve buy-ruk tümceleri için (Mektup yazıyorsunuz, ile Mektup yazıyor musu-nuz? ya da Mektup yazın) geçerli değildir. Değişik tümce tiplerinin birbirine karşılık olan üyelerinin 'anlam' yönünden birbirinden ay-rıldıkları söylenebilirse de, işlem yönünden birbirinden ayrı oldukları söylenemez. Anlambilim kuramını, bir 'soru belirleyeni' ya da 'buy-ruk belirleyeni' anlamının ,sözcüksel öğelerin anlamını anlatmada kullanılan terimlerle betimlenebileceği biçimde düzenlemeye çalış-manın bir yararı yoktur.

ANLAM YAPISI

10.1 Giriş

10.1.1. *İçlem ilişkilerinin önceliği*

Bu bölümde (gönderim ve uygulamadan ayrı-bkz. 9.4.1, 9.4.8) *içlem* kavramı ile ilgileneceğiz. Bir dilin sözvarlığının, anlam yapısı dizisel ve dizimsel *içlem ilişkileri* açısından betimlenebilen birkaç *sözcüksel dizge* içereceğini görmüş bulunuyoruz; bu ilişkilerin bağımsız olarak belirlenen işlemler arasında değil, sözcüksel öğeler arasında geçerli biçimde tanımlanması gerektiğini de vurguladık (bkz. 9.4.2).

Bu son nokta kuram ve yöntem açısından oldukça önemlidir. Saussure ve onu izleyenlerce geliştirilen 'yapısalcılığın' temel ilkelelerinden birisi, her dilsel ögenin bir dizgede 'yeri' bulunması ve işlevi ya da değerinin dizgedeki öteki birimlerle oluşturduğu ilişkilerden kaynaklanmasıdır (bkz. 2.2.2-2.2.9). Anlambilimde yapısal yaklaşımın kabul edilmesinin, dilbilimciye 'kavram' ya da düşüncelerin felsefe ve ruhbilimdeki durumlarına ilişkin tartışmalı sorunla ilgili yükümlülüğünden kaçınma olanağı verme gibi bir üstünlüğü vardır (karş. 9.2.6). Dil yapısının deneysel incelemesi söz konusu olduğunda, sözcüksel öğelerin işlemi, ilgili öğe ile aynı sözcük dizgesindeki öteki öğeler arasında geçerli olan ilişkiler dizisine yalnız bağlı değildir, onunla özdeştir de. Bu *içlem ilişkilerinin* niteliği bu bölümde tartışılacaktır.

İçlemin tanımında yapısal yaklaşımın yöntem bakımından önemi, Russell ve öteki çağdaş mantıkçılar tarafından uzunluk, ağırlık, biçim vb. kavramların tanımı için yapılan öneriyle karşılaştırarak gösterilebilir. Geleneksel mantıkta '*x, y* ile aynı uzunlukta mıdır?' sorusu, genellikle oldukça değişik mantık yapısında sorulara göre ikincil ve onlara bağlı bir soru olarak ele alınıyordu: '*x*'in uzunluğu nedir?' ve '*y*'nin uzunluğu nedir?' (Uzunluk, nesnelerin az ya da çok sahip oldukları bir özellik gibi düşünülüyordu). Uygulamada bir nesnenin uzunluğu, geleneksel bir ölçütle karşılaştırılarak belirlenir. Sözgelimi *x*'in tam bir metre olduğunu söylediğimizde, Uluslararası Ağırlıklar ve Ölçüler Bürosu'nda bulunan platin-iridium çubukla

karşılaştırıldığı zaman x 'in çubuk üzerinde iki çizgi arasında gösterilen uzunluğa eşit olduğunu söylemiş oluyoruz (Metrenin 1960'tan bu yana uluslararası ölçekte daha karmaşık ama daha güvenilir fiziksel ölçülerle tanımlanması burada ileri sürülen görüşü değiştirmez).

Başka bir anlatımla, ' x 'in uzunluğu nedir?' sorusu (z ölçüt olduğunda) x , z ile aynı uzunlukta mıdır? biçimindeki bir soruya yanıt verecek bir işlem yoluyla yanıtlanır. x ile y nesneleri verildiğinde, bunları doğrudan birbirleriyle ya da üçüncü bir nesne, z ile, (Paris'teki platin-iridium çubuğu, üzerinde anlaşmaya varılan bir ölçüte göre ayarlanan bir cetvel) karşılaştırabiliriz. Her iki durumda ' x 'in uzunluğu nedir?' sorusu, ' x , y ile aynı uzunlukta mıdır?' biçiminde bir dizi soruya bağlıdır ve buna indirgenebilir. Deneyisel yönden x 'in uzunluğunu belirlemenin başka bir yolu yoktur; böyle olunca Russell, uzunluğun ' $\dots$ le aynı uzunlukta' bağıntısına göre tanımlanmasını önermiştir (Burada Russell'in tanım düzenleyişine ilişkin ayrıntılara girmemize gerek yok (Genel ilke bundan bağımsızdır).

Nasıl 'aynı uzunluğu olmak' (nesnelerin özünde bulunan 'uzunluklar' arasında değil) iki nesne arasında geçerli bir ilişkiyse, 'aynı anlamı olmak' -ya da eşanlamlılık- iki sözcük arasında (konuşanların zihinlerinde bunlarla çağrıştırılan 'işlemler' arasında değil, 9.2.6) geçerli bir ilişkidir. Aynılık ve ayrılık ilişkisinden daha başka şeyler de içerdiğinden işlemin tanımı uzunluğun (ya da ağırlık vb.) tanımından daha karışıktır. Ancak bir dizgedeki sözcüklerle bağıntılı bir dizi 'işlemi' önceden kabul etmek için, fiziksel, nesnelerin özündeki bir dizi 'uzunluğu' kabul etmekten daha başka neden yoktur. ' x 'in işlemi nedir?' (Anımsanacağı gibi bu sorunun yanıtı, ' x 'in anlamı nedir?' sorusuna verilecek yanıtın yalnızca bir bölümüdür) sorusu yöntemsel olarak her biri bağıntısal bir dizi soruya indirgenebilir: ' R_i işlem ilişkisi x ile y arasında geçerli midir?'

10.1.2. 'Çözümleyici' ve 'bireşimsel' sezdirim

İşlem kavramı felsefeciler tarafından sık sık *bireşimsel* ve *çözümleyici* önerme arasındaki ayrımla ilgili olarak tartışılmaktadır. Bu ayrım şöyle anlatılabilir: Bireşimsel bir önerme 'raslantısal' olarak doğru olan bir önermedir-deneyisel olgu sonucu başka türlü olabilirdi; çözümleyici önerme zorunlu olarak doğru olan önermedir, doğruluğu (i) kurucu öğelerinin işlemiyle ve (ii) dilin sezdirimsel kurallarıyla güvence altına alınır. Her zaman kullanılan bir örneği alırsak: *Bütün bekârlar evli değildir* tümcesi, *bekâr* ve *evli değildir* tümcenin doğruluğunu güvence altına alabilecek biçimde anlam yönünden bağıntılı olduğundan, çözümleyici olarak düşünülebilir.

Çözümленirlik kavramının doğruluğu tartışılabilir ve genel olarak tartışıldığı biçimiyle, felsefe yönünden savunulmaz durumda bulunması olasıdır. Çok şükür ki, dilin gündelik söylemdeki kullanılış biçimiyle anlam yönünden çözümleşiş, raslantısal ve zorunlu gerçek arasındaki ayrımla ilgili felsefe sorunlarının çözümünü beklemek durumunda değildir. Dilbilimci için gerekli olan *kullanımsal* bir çözümleşirlik kavramıdır-dilsel toplulukta üstü örtülü önsayıltı ve varsayımları kuramsal yönden kabul eden ve mutlak ya da dilsel ve kültürel yönden yansız olarak düşünülen başka bir çerçevede doğruluklarını hesaba katmayan bir kavram. Bu amaçla daha önce *sınırlı bağlam* kavramını sunduk. Bu bölümde, içlerindeki sözcüksel öğelerin işlemleri nedeniyle tümceler arasında geçerli olan anlam bağıntılarına ilişkin olarak ortaya konulan bütün önermeler bu kavramın ışığında yorumlanmalıdır.

İçlem ilişkileri *sezdirim* kavramını da içine alan bir çerçevede anlatılabilir. Bu kavram burada, daha önceki açık belirtme ve yadsıma kavramları yoluyla sunulabilir. Bütün dillerde, olumlu ve olumsuz tümceler arasında karşılıklılık kuralının düzenlenebileceğini ve belli bir olumlu ve olumsuz tümce arasındaki uyumun dilin dilbilgisi tarafından açıklandığını varsayacağız. Böylece *John evli değildir* olumsuz tümcesi *John evlidir* olumlu tümcesiyle çakışır. Şimdi de olumsuz tümcenin, karşılığı olan olumlu tümcede *açıkça belirtilen şeyi açıkça yadsıdığını* söyleyeceğiz; bu açıkça belirtme ve yadsıma kavramına dayanarak, anlamsal yönden daha ilginç olan örtük belirtme ve yadsıma ya da sezdirim kavramını oluşturabiliriz. Dili konuşanlar S_1 'i açıkça belirtmenin ve S_2 'yi açıkça yadsımanın olanaklı olmadığına anlaşırlarsa, S_1 , S_2 'yi sezdiriyor demektir-simgesel olarak $S_1 \supset S_2$. S_1 'in açıkça belirtilmesi çelişki olmadan S_2 'nin açıkça belirtilmesini olanaksız hale getiriyorsa, S_1 örtük olarak S_2 'yi yadsır- $S_1, S_2: S_1 \supset \sim S_2$ 'yi sezdirmez.

Burada tanımladığı anlamda sezdirimin ilke olarak nesnel biçimde sınanabileceği konusu vurgulanmalıdır. Bu, elbette, bütün konuşmacılar zorunlu olarak bir tümcenin ötekini sezdirdiği konusunda anlaşılır anlamına gelmez. Daha önce gördüğümüz gibi, sözce-leri 'anlamakla' anlatmak istediğimiz şey, bir dilin bütün konuşucularının belli bir sözceden aynı dizi sezdirimleri çıkaracağı varsayımı olmadan da açıklanabilir. Birbirleriyle iletişimde bulunduklarında birçok durumda yanlış anlamayı önlemek için, değişik konuşucular için geçerli olan sezdirimlerde yeterince örtüşme olduğu varsayılır. Anlam kuramı, bir dilin tümceleri arasında geçerli olan sezdirimlerin sayı ve niteliğinde belli ölçüde belirsizliğe olanak vermelidir:

10.2 Eşanlamlılık

10.2.1 'Eşanlamlılığın' daha dar ve geniş anlamı

'Eşanlamlılık' teriminin daha dar ve geniş anlamı birbirinden ayrılabilir. Daha dar yoruma göre (çağdaş anlam kuramında en sık raslanan budur) iki öge, işlemleri aynı ise, eşanlamlıdır. Bu bölümde eşanlamlılığın bu yorumunu tartışacağız.

Daha geniş yorum Roget's Thesaurus'tan alınan bir alıntıyla gösterilebilir: "nice" (iyi, nazık) sözcüğünü ele alalım... Bu sözcüğün altında (dizinde) "nice" sözcüğünün değişik anlam tonlarını simgeleyen çeşitli eşanlamlı sözcükler görüyoruz... Dizinde *nice* için verilen 'eşanlamlı sözcükler' şunlardır: *savoury* (lezzetli), *discriminative* (ayırddedici) *exact*, (tam) *good* (iyi), *pleasing* (hoş), *fastidious* (titiz) ve *honorable* (saygın). Bu sözcüklerin her biri, kendisi, metnin ana bölümünde 'eşanlamlı sözcükler' dizelgesinin birinde görünür. Sözelimi *pleasing* sözcüğünün bulunduğu bölüme dönersek, 'anlamların bütün olası inceliklerini anlatan... sözcüğün tam anlamıyla düzinelerle eşdeğerli sözcük dizisi' buluyoruz. *Good*, *exact* sözcükleri için de durum aynıdır. Bu bakımdan Thesaurus bize işe başladığımız 'nice' yerine hizmetimizde bulunan yüzlerce sözcük ve deyiş dizisi sağlar. Bütün bu sözcük ve deyişler, eşanlamlılık kavramının geniş yorumuna göre *nice* sözcüğü ile eşanlamlıdır.

10.2.2 Eşanlamlılığın nicellenmesi için öneriler

Arasıra eşanlamlılığın bir derece sorunu olduğu; herhangi bir sözcüksel öge dizisinin işlem benzerliği ya da ayrımı ölçeğine göre, sözelimi *a* ile *b*'nin işlem yönünden özdeş (kesin olarak eşdeğerli), *a* ile *c*'nin görece benzer (geniş anlamda eşdeğerli) ve *a* ile *d*'nin daha az benzer olacak biçimde düzenlenebileceği öne sürülür. 'Eşanlamlılığın' bu çizgide nicellenmesi için son yıllarda çeşitli öneriler sunulmuştur. Burada bu önerilerden hiç birini tartışacak değiliz. İşlem benzerliği ölçütünün birinin ya da ötekinin deneysel yönden güvenilir olduğu gösterilse (değişik bilginlerce değişik zamanlarda kullanılabileceği ve sonuçlarında tutarlı olduğu) ve anadili konuşmacısının 'birlikte olduğunu' sezdiği az çok 'eşanlamlı' öğeler bir araya getirilebilse bile, yine de 'eşanlamlı sözcükler' arasındaki ayrımları açıklama sorunuyla başbaşa kalırız.

(Poget's Thesaurus gibi başvuru yapıtlarının pratik yararının, bunları kullanan kişinin dile ilişkin ön bilgisine dayandığı belirtilmelidir. *nice* için verilen yüzlerce 'eşdeğerli sözcük' arasında kendisi doğru bir ayrım yapamazsa, bu sözcüklerin konuşucunun hizmetinde ol-

duğu pek söylenemez). *b* ile *c*'nin işlem yönünden *a*'dan 'eşit uzaklıkta' oldukları gösterilse de, kendilerinin *a* ile eşanlamlı olduklarına ya da anlam yönünden *a*'yla aynı biçimde bağıntılı olduklarına inanmak için bir neden yoktur. Sözgelimi *anne* ile oğul sözcüklerinin, önerilen işlem benzerliği ölçülerinden birine göre *baba* sözcüğüne 'eşit uzaklıkta' olduklarını düşünelim. Bu sonucu nasıl yorumlayacağız? *Anne* ile *oğul* sözcüklerinin 'geniş anlamda' eşanlamlı olduklarını söylemeyi kesinlikle istemeyiz. *Anne* ile *baba* arasındaki işlem ilişkisi açıkça ve betimlenebilir biçimde *baba* ile *oğul* arasında geçerli ilişkilerden ayrıdır. Kısacası, sözvarlığının düzenlenmesinde önemli olduğu bilinen çeşitli işlem ilişkilerinin, görece 'eşanlamlılık' ölçütünden çıkarılması için açık bir yol yoktur.

10.2.3 'Bütüncül' 'eşanlamlılık' ve 'tam eşanlamlılık'

Doğal dillerde, varsa bile, 'gerçek' eşanlamlı çok az sözcük bulunduğu yaygın bir görüştür. Ullmann'ın sözleriyle: 'Bütüncül eşanlamlılığın oldukça seyrek, dilin kaldıramayacağı bir lüks olduğu neredeyse değişmez bir gerçektir'. Ullmann'ın öne sürdüğü gibi bu görüş birbirinden ayrı iki ölçüte dayanır: 'Yalnızca anlıksal ve duygusal yükünde en küçük bir değişiklik olmaksızın herhangi bir bağlamda bir-biri yerine geçebilen sözcükler eşanlamlı olarak tanımlanabilirler'. Bu yönden bütüncül eşanlamlılığın iki koşulu: (i) bütün bağlamlarda değiştirilebilirlik, ve (ii) hem anlıksal hem duygusal anlamda özdeşliktir. 'Anlksal' ve 'duygusal' işlem arasındaki ayrımın doğruluğunu yakında tartışacağız. Şimdilik bunları, oldukları biçimde kabul edebiliriz.

Bütün bağlamlarda değiştirilebilirlik koşulu, sözcüklerin bütün bağlamlarda bulunmadıkça (işlemleri aynı olmadıkça) herhangi bir bağlamda asla eşanlamlı olamayacaklarına ilişkin yaygın varsayımı yansıtır. Bu varsayımdan daha önce sözettik ve yadsıdık (9.4.2). Bütün işlem bağıntıları gibi eşanlamlılık bağlam bağıntılıdır: bu noktaya döneceğiz. Ullmann (ve başkaları) tarafından önerilen eşanlamlılık tanımına karşı ileri sürülebilecek temel görüş, kökten değişik iki ölçütü birleştirmesi ve karşılıklı bağımlılık sorununu önceden yargılamasıdır. Bu noktada terimbilgisel bir ayrım sunmak iyi olacak. 'Anlksal' ve 'duygusal' anlam arasındaki bir ayrımın doğruluğu kabul edildiğinde, hem anlksal hem duygusal işlem eşdeğerliği için *tam* eşanlamlılık terimini kullanabiliriz; *bütüncül* eşanlamlılık terimini de (tam olan ya da olmayan) bütün bağlamlarda birbirinin yerine geçebilen eşanlamlı sözcüklerle sınırlandırabiliriz. Bu sınıflandırma düzeni dört tür eşanlamlılığa olanak sağlar (değişkenlerin her

birine iki değer yüklendiğini varsayarsak): (1) Tam ve bütüncül eşanlamlılık, (2) tam ama bütüncül olmayan eşanlamlılık, (3) tam olmayan ama bütüncül olan eşanlamlılık, (4) tam ve bütüncül olmayan eşanlamlılık. Birçok anlambilimcinin 'gerçek' (ya da mutlak) eşanlamlılıktan söz ederken usa getirdikleri tam ve bütüncül eşanlamlılıktır. Kuşkusuz dilde böyle eşanlamlı olan çok az sözcük vardır. Tam eşdeğerlik ile bütüncül değiştirilebilirliğin zorunlu olarak birbirine bağlı olduğu varsayımına dayanan 'mutlak bir eşanlamlılık kavramı belirlemenin de çok az yararı vardır. Böyle olmadıklarını kabul ettiğimizde ve aynı zamanda eşanlamlılığın bağımsız olarak belirlenen iki işlemin özdeşliği sorunu olduğu yolundaki geleneksel görüşü bir yana bıraktığımızda tüm sorun daha çok aydınlanır.

10.2.4 'Bilişsel' ve 'duygusal anlam

Eşanlamlılık tartışmalarında 'bilişsel' ve 'duygusal' (ya da etkiyel) anlam ayrımından birçok anlambilimci yararlanır. Terimlerin kendileri dil kullanımının birbirinden ayrılabilen, iki ya da daha çok ruhbilimsel yetiyi içerdiklerine ilişkin görüşü yansıtır, bir yandan anlık, öte yandan imgelem ve duygular. Hem anlambilim üzerindeki teknik incelemelerde hem de konu üzerindeki kamuya seslenen genel yapıtlarda sık sık üzerinde durulan noktalardan birisi 'duygusal' etmenlerin dil davranışındaki önemidir. Sık sık bilimsel ve teknik söyleme ilişkin söz varlığının tersine, 'gündelik dildeki' sözcüklerin, birincil, katışıksız 'anlık' anlamlarının üstünde ve ötesinde 'duygusal' çağrışım ya da 'yananamlarla' yüklü oldukları söylenir.

Burada 'bilişsel', 'bilişsel olmayan' anlam ayrımının aslında dayandığı, çeşitli zihinsel 'yetiler' arasındaki ayrımın ruhbilimsel gerçekliğini tartışmak gereksiz. 'Bilişsel' anlam terimi, 'zihinsel' 'etkiyel'den kesinlikle ayrıldığı görüşünü zorunlu biçimde benimsemeyen birçok bilgince kullanılmaktadır. Dilin asıl kullanımı söz konusu olduğunda, belli bir sözcüğün değişik duygusal ya da uyarıcı çağrışımlar nedeniyle bir başkasına yeğlenebileceği kuşkusuz doğrudur. Ancak bunun ne ölçüde önemli olduğu bir biçim ya da durumdan ötekine epeyce değişir. Örneğin Ullmann bilişsel olarak eşanlamlı ama duygusal yönden eşanlamlı olmayan İngilizce sözcüklerden örnek verir: *liberty: freedom* (serbestlik: özgürlük), *hide: conceal* (saklamak: gizlemek). Bir konuşucu ya da yazarın bile bile bu eşanlamlılardan biri yerine ötekini kullandığı ve seçimini bu sözcüklerin uyardığı 'çağrışımlara' dayanarak yaptığı durumlar düşünmek zor değildir. Ancak önemli bir etkiyel ayrım olmadan bunlardan birinin ya da ötekinin kullanılabileceği birçok bağlam vardır. Bir sözcüğün duy-

gusal çağrışımlarının, kullanımı için her zaman önemli olduğunu düşünmek yanlış olacaktır.

Şu nokta daha önemlidir. 'Bilişsel' ve 'bilişsel olmayan' eşanlamlılık arasındaki ayrım, değişik yazarlarca çeşitli biçimlerde belirtilir. Ama her durumda ilk olarak tanımlanan 'bilişsel' eşanlamlılıktır. Hiç kimse 'duygusal' yönden eşanlamlı ama 'bilişsel' yönden eşanlamlı olmayan sözcüklerden söz etmez. Bu olgu bile yalnız başına 'duygusal' ya da 'etkisel' teriminin, eşanlamlı sözcüklerin belli durumlarda ya da belli bağlamlarda seçimini etkileyen, birbirinden ayrı birkaç etmene gönderimde bulunmak için kullanılan bir içergen terim olduğunu göstermeye yeter. Gerekli olan, bu etmenlerin kendilerine uygun düşen bir biçimde açıklanmasıdır. Kuşkusuz 'bilişsel' anlam kapsamına girmeyen birşey için 'duygusal' (ya da etkisel) yananlam ulamını kullanmanın bir yararı olmaz. 'Bilişsel' yönden eşanlamlı sözcük ve deyişler arasındaki seçimimizi etkileyen ya da belirleyen etmenlerden kimilerinin, usa uygun biçimde 'anlam' denilebilecek işlem, gönderim ya da herhangi başka birşeyle ilgisi yoktur. Birçok kimse, kaçınılabilirlerse, aynı sözcede aynı sözcüğü kullanmaktan bile bile uzak dururlar. Kimileri de bilinçli ya da bilinçsiz, uzun bir sözcük yerine kısa bir sözcüğü, 'bilgiççe' bir sözcük yerine daha 'gündelik' bir sözcüğü, Latince, Yunanca ya da Rumen dilinde bir sözcük yerine bir Anglo-Sakson sözcüğünü vb. seçebilirler. Koşuk yazarken ölçü ya da uyağın getirdiği belli sesbilgisel sınırlamalar anlamla ilgili olmayan başka etmenler ortaya koyar.

'Anlam' yönünden betimlenebilse bile, belli biçimlerin işlem ya da gönderimlerinden çok durum ve biçem yönünden kabul edilirlilikleriyle ilgili başka etmenler de vardır. Dil davranışının eksiksiz betimlenmesinde gerekli olan birçok kabul edilirlilik 'boyutu' olduğunu daha önce gördük (bkz. 4.2.3). Tam kabul edilirliliğin öteki belirleyenlerine ilişkin olarak burada daha başka bir şey söylemeyeceğiz; çünkü burada anlam yapısının daha genel ilkeleriyle ilgileniyoruz. 'Eşanlamlılık' terimini birçok anlambilimcinin 'anlık eşanlamlılık' diye tanımladığı anlamla sınırlamak uygun görünüyor. Bu bölümün geri kalan bölümünde bu görüşü benimseyeceğiz. Bunun sonucu olarak 'tam' ve 'tam olmayan' eşanlamlılık arasındaki ayrımı artık kullanmayacağız.

10.2.5 Eşanlamlılığın iki yanlı sezdirim açısından tanımlanması

Eşanlamlılık iki yanlı sezdirim ya da eşdeğerlik açısından tanımlanabilir. Bir tümce S_1 , başka bir tümceyi, S_2 'yi usa getirirse ve bunun tersi de doğruysa, S_1 ile S_2 eşdeğerlidir: Demek istiyorum ki, $S_1 \supset S_2$

ise, $S_1 \equiv S_2$ olur (' $\equiv$ ' eşdeğerliliği simgeler). Şimdi iki eşdeğerli tümcenin sözdizimi yapıları aynı ise ve birbirinden yalnızca birinde x sözcüğü, ötekinde de y sözcüğü bulunması yönünden ayrılıyorlarsa, x ile y eşanlamlıdır. Eşdeğerlilik tanımını biçimlemenin bir başka yolu da şudur: S_1 ile S_2 , her biri, aynı tümce dizilerini usa getirirse, birbirleriyle eşdeğerli demektir. Ancak bu biçimdeki bir tanımla ilgili güçlük belli bir tümcenin usa getirdiği tümceler dizisinin belirsiz olmasının ilkeyle çelişkiye düşmesidir (bkz. 9.2.10). Eşdeğerliği iki yanlı sezdirim açısından tanımlarsak, birbirini sezdiren tümcelerin, belli durumlarda bu varsayımın yanlışlığı kanıtlanmadıkça ve kanıtlanıncaya değin, aynı dizide öteki tümceleri sezdirdiklerini varsayabiliriz.

10.2.6 Eşanlamlılık ve 'olağan' değiştirilebilirlik

Geleneksel anlambilimde eşanlamlılık sözcüksel öğeler arasında geçerli bir ilişki olarak düşünülmüştür ve biraz önce verilen tanım bu görüşü benimser. Kuşkusuz 'eşanlamlılık' terimini, tek sözcüklerle birlikte belli bir sözdizimsel yapıda bir araya getirilen sözcük kümelerini kapsayacak biçimde genişletmek olanaklıdır. Örneğin bir kimse *female fox* (dişi tilki) ve *male duck* (erkek ördek) söz öbeklerinin sırasıyla *vixen* (dişi tilki) ve *drake* (erkek ördek) ile eşanlamlı olduğunu söyleyebilir. Ancak bu yargı öne sürülürken, bir kimsenin olağan dil kullanımında söz öbekleri ile sözcüklerin gerçekte değiştirilebildiğini varsaydığına dikkat edilmelidir. Buna karşılık bir kimse *bull* (boğa) sözcüğünün anlamını açıklamamanın en kolay yolunun (inek ve eril sözcüklerinin anlamını bilen biri için) olağan durumda kabul edilmez bir tümce olan *A bull is a male cow* (boğa erkek bir inektir) tümcesi yoluyla yapıldığı bir durum düşünse bile, **male cow* ve *bull* ile **female bull* ve *cow* olağan durumlarda birbiriyle değiştirilemezler. **Female bull* ile **male cow*'ın (dişi boğa ve eril inek) anlam yönünden kabul edilmez olmasının nedeni, *fox* (tilki) ile *duck*'ın (ördek) tersine ne *bull* ne de *cow*'ın cinsellik ayrımı için 'belirtisiz' olmasıdır (bkz. 2.3.7). Bu kadarı bütün anlambilimcilerce tartışmasız kabul edilecektir. Ancak buradaki 'olağan' değiştirilebilirlik koşulu **male cow* (eril inek) gibi, anlam yönünden bağdaşmaz söz öbekleri ile birlikte, anlam yönünden bağdaşık birçok sözcük ögesini dışlamayı amaçlar. *Olgun, dişil, öküz cinsi hayvan* söz öbeği (inek sözcüğünün sözlük tanımı olarak da verilebilir) kuşkusuz hem dilbilgisi hem anlam yönünden düzgün kurulmuştur. Ancak belki de anlam yönünden kötü kuruluşlu **male cow* öbeğinden bile daha az 'lağandır'. Türkçe anadili konuşmacısı *olgun, dişil, öküz cinsi hayvan*

gibi bir öbeği 'olağan olarak' kurup gündelik dil kullanımında *inek* sözcüğü ile değiştirerek kullanmayacaktır. Bu bakımdan *inek* sözcüğü ile *olgun*, *dişil*, *öküz cinsi hayvan* eşanlamlılık sorunu ortaya çıkarmaz. Buna karşılık bir kimse bu durumlarda ortaya çıkan en ilginç sorunun, eşanlamlılık ilişkisinin geçerli olup olmaması ya da geçerli ise bunun nasıl açıklanacağı sorunu değil, *inek* gibi bir sözcüksel öge ile *olgun*, *dişil*, *öküz cinsi hayvan* gibi bir söz öbeğinin niçin serbestçe değiştirilemediği sorunu olduğunu söyleyebilir. Birçok anlabilmimci bu sorunun önemini kavrayamamışlardır. Daha sonra 'bileşen çözümlemesiyle' ilgili olarak buna yine döneceğiz. (10.5.5).

10.2.7 Bağlam bağıntılı eşanlamlılık

Eşanlamlılıkla ilgili son bir nokta öne sürülebilir: Eşanlamlılık, öteki işlem ilişkilerinden daha çok ve kuramsal yönden ilginç biçimde bağlam bağıntılıdır. Kendi başına yapısal bir ilişki olmadığı açıktır. Geri kalan sözcüklerin işlemi etkilenmeden söz varlığından bütün eşanlamlılık örnekleri kaldırılabilir. 'Yoksullaşmış' sözvarlığı biçimsel çeşitlilik için daha az olanak sağlayacaktır; ancak geniş sözvarlığı ile söylenebilen her şey eşanlamlılıktan arınmış sözvarlığı ile de söylenebilecektir.

Eşanlamlılık dilin anlam yapısı için temel değilse de belli bağlamlarda daha temel yapısal ilişkiler (bundan sonraki bölümde tartışılacak), altanlamlılık ve bağdaşmazlık, sonucu ortaya çıkar. İki sözcük arasındaki ayrımın bağlam yönünden yansızlaştırılmasına sık sık raslanır. Örneğin belirtili *bitch* (dişi köpek) ile belirtilsiz *dog* (köpek) arasındaki ayrım *My——has just had pups (...m köpek yavrusu)* gibi, söz konusu hayvanın dişi olduğunu belirleyen bir bağlamda yansızlaşır. Bütün işlem ilişkileri ilke olarak bağlam bağıntılıdır ama bağlam yönünden belirlenen eşanlamlılığın özel bir önemi vardır. Konunun aynı bilginin dilde dizimsel ya da dizisel yönden anlatılabilmesi genel ilkesi kapsamına alınabileceği açıktır. (bkz. 2.3.8). Bir kimse ya *I'm flying to New York* (New York'a uçuyorum) ya da *I'm going to New York by air* (New York'a uçakla gidiyorum; ya *I'm driving to New York* (New York'a arabayla gidiyorum) ya da *I'm going to New York by car* (New York'a arabayla gidiyorum) diyebilir. Ayrım durumun birinde *fly* (uçmak) ile *drive* (sürmek) eylemleri arasındaki dizisel bir seçimle, ötekinde daha genel *go* (gitmek) eyleminin dizimsel nitelenmesi yoluyla yapılmaktadır. Belli bir sözcük dizimsel yönden çok sık olarak belli bir biçimde nitelenirse, bu, artzamanlı bir biçimde ayrımın dizimselden dizisele aktarılması ve açık dizimsel nitelemenin artık olması sonucunu doğurabilir.

Starve (açlıktan ölmek, kıvranmak) sözcüğünün içindeki gelişmeyi açıklayan olgu herhalde budur. Bir zamanlar *die* (ölmek) anlamına geliyordu (tarihsel yönden bağımlı Almanca *sterben* sözcüğü ile karşı), daha önce de 'katı olmak' anlamındaydı ama dizimsel yönden yaygın biçimde *of hunger* (açlıktan) ile nitelendi ve böylece şimdi çağdaş İngilizcedeki işlemini kazandı. (Kuzey İngiltere'nin kimi bölgelerinde tipik dizimsel niteleme *with cold* -soğuktan- öbeği ile yapılıyordu; bugün de yapılmakta, bu bakımdan *I'm starving* -donuyorum- tümcesine aşağı yukarı denk düşüyor). İngilizce sözvarlığının ve kuşkusuz bütün dillerin sözvarlığının tarihçesi, bu tür anlamsal 'özelleştirme' örnekleriyle doludur.

Bir sözcüksel ögenin bağlam yönünden belirlenmesinin kesin olmaktan çok, olası olabileceğini anlamak önemlidir. Örneğin, *Bakkala gidip bir ekmek alacağım* tümcesinde *almak* yerine *satılmak* konulmasının genel olarak ek bir sezdirim getirmeyeceği düşünülür: *almak* ile *satılmak* olağan biçimde bu bağlamda eşanlamlı olarak düşünülecektir. Toplumun yerleşik gelenek ve önsayıltıları öyledir ki, tersine bir kanıt bulunmadıkça, bakkaldan alınan bir şeyin satınalma yoluyla olacağı varsayılacaktır. Aynı zamanda *almak*'ın *satılmak* ile (sözdizimi yönünden *bakkaldan* desteğiyle bile) zorunlu olarak eşanlamlı olmadığı da kabul edilmelidir. Örnek, aynı sözcekteki öteki sözcükler yoluyla eşanlamlılığın olasılıkçı belirlenmesiyle, sözcenin bulunduğu durumun özellikleri yoluyla eşanlamlılığın belirlenmesi arasında kesin bir ayrım olmadığını da göstermektedir. Bir kimse bakkala girerken *Yalnızca bir ekmek alacağım* derse, *almak* ile *satılmanın* bağlam bağıntılı eşanlamlılığı, sözcede *bakkaldan* sözcüklerinin bulunmasından daha az zayıf değildir. Yalnızca daha zayıf olmamakla kalmaz, değişik türden de değildir, çünkü her iki durumda da ayrı kültürel önsayıltılar sezdirimleri belirler.

10.3 Altanlamlılık ve bağdaşmazlık

10.3.1 Altanlamlılık

Altanlamlılık ve bağdaşmazlık sözvarlığının yapılandığı en temel dizesel işlem ilişkileridir. Büyük ölçüde birbirine bağlı iseler de, kolaylık olsun diye ayrı ayrı ele alacağız.

'Altanlamlılık' terimi anlambilimcinin geleneksel dağarcığında bulunmayan bir terimdir; 'eşanlamlılık' ve 'zıt anlamlılık' terimlerine örneksenerek son yıllarda türetilmiştir. Terim yeni olsa da altanlamlılık kavramı yeterince gelenekseldir ve bütün dillerin sözvarlıklarının düzenlenmesinde kurucu ilkelerden birisi olarak kabul edilmektedir. Sık sık 'kapsama' (inclusion) olarak anılmaktadır. Sözge-

limi *scarlet* (al) sözcüğünün anlamının *red* (kırmızı) sözcüğünün 'anlamında'; *lale* sözcüğünün 'anlamının' *çiçek* sözcüğünün 'anlamında' içerildiği vb. söylenir.

Bu ilişki daha özgül bir terimin daha genel bir terim içinde 'kapsanması', kimi anlambilimcilerce kümeler mantığı açısından düzenlenmiştir: *çiçek* sözcüğü tarafından gönderimde bulunulan varlıklar kümesi, *lale* sözcüğü tarafından gönderimde bulunulan varlıklar kümesinden daha geniştir ve onu içerir; 'kapsama' ilişkisinin bu düzenlenmesinin gönderim kavramına dayandığına dikkat edilmelidir. (çünkü sözcüklerin adlandırıldığı 'varlıklar' kümesine göre işgörmektedir). Yeni 'altanlamlılık' teriminin yeğlenmesinin nedenlerinden birisi, 'kapsamayı' gönderim kavramı açısından serbest bırakması ve küme mantığı açısından düzenlemesidir. Altanlamlılığın sözcükler arasında geçerli bir işlem ilişkisi olarak, gönderimi bulunan terimlere olduğu gibi, gönderimi bulunmayan terimlere de uygulanacağını unutmamak gerekir.

'Kapsama' için bir seçeneği yeğlemenin daha önemli bir nedeni de 'kapsamanın' biraz belirsiz olmasıdır. Bir görüş açısından daha genel bir terim özel bir terimden daha 'kapsayıcıdır', -*çiçek laleden* daha kapsayıcıdır- çünkü daha geniş bir nesneler kümesine gönderimde bulunur. Ama başka bir görüş açısından daha özel bir terim daha 'kapsayıcıdır', -*lale çiçek'ten* daha kapsayıcıdır- çünkü daha çok bilgi 'kııntısı' daha çok 'anlam bileşeni' taşır (2.4.3, 10.5.1).

Bir kimsenin 'kapsamaya' bakış açısındaki ayrım, geleneksel mantık ve kimi anlam kuramlarında bir terimin uzanımı (extension) ve içerimi (intension) arasındaki ayrıma denk düşer. Bir terimin uzanımı terimin uygulanabileceği ya da gönderimde bulunduğu varlıklar kümesidir; bir terimin içerimi, terimin doğru olarak uygulandığı varlığı belirleyen nitelikler kümesidir. Uzanım ve içerim birbiriyle ilişkisi bakımından ters orantılı olarak değişir: bir terimin uzanımı ne ölçüde büyükse içerimi o ölçüde küçüktür, tersi de doğrudur. Örneğin *çiçeğin* uzanımı *laleninkinden* büyüktür, çünkü daha çok şeye gönderimde bulunur; öte yandan *lalenin* içerimi *çiçeğinkinden* büyüktür çünkü *lalenin* belirlenimi ya da tanımı *çiçekleri* belirleyen niteliklerden daha geniş bir nitelikler dizisine gönderimde bulunmak zorundadır. Bu arada kimi anlambilimcilerin, özellikle Carnap'ın, işlem ve gönderim arasındaki ayrımı içerim ve uzanım arasındaki mantıksal ayrım açısından çizmeye çalıştıklarını belirtebiliriz. Biz işlem ve gönderim arasındaki ayrımın tümüyle değişik türden bir ayrım olduğu görüşünü benimsedik (karş. 9.2.2, 9.4.1, 9.4.2). 'Altanlamlılık' gibi yansız, eğretilemesiz bir terim kullanılarak karışıklıktan kaçınılmıştır. Biz *scarlet* (al) *crimson* (koyu kırmızı) *vermillion* (parlak

kırmızı) vb. niñ *red* (kırmızı)in; *lale*, *menekşe*, *gül* ve benzerlerinin *çiçeğin* alt terimi (co-hyponym) olduğunu söyleyeceğiz. Buna karşılık kırmızı, altanlamlılık açısından bir *üstterimdir* (superordinate).

Altanlamlılık tek yanlı sezdirim açısından tanımlanabilir (örneğin, *X laledir*, *X çiçektir* demektir ama, bunun tersi doğru değildir). Çok tipik durumlarda, içinde bir üstterim bulunan tümce ya (i) her biri bir dizi alt terimin değişik üyelerini içeren tümcelerin ayrılmasını; ya da (ii) deyim yerindeyse, alt terimlerin anlam bakımından 'eşbiçimde düzenlendiği' bir tümceyi anlatacaktır. Bu olasılıkların ikisi de *Biraz çiçek aldım* tümcesiyle örneklendirilebilir. Bu tümce *biraz lale aldım*, *Biraz gül aldım*, *Biraz menekşe aldım* vb. tümcelerin ayrıştırılmasını anlatabilir ('Ayrıştırma' terimiyle bu bağlamda bir dizi seçenekten birinin seçimi anlatılmak istenmektedir: *p*; *q*, *r*, ve *s*'nin ayrıştırılmasını anlatıyorsa, o zaman *p*; *q*, *r*, ya da *s*'yi anlatır. *Biraz gül ve lale aldım* ya da *Biraz menekşe ve lale aldım* vb. anlamına gelebilir. Kuşkusuz, duruma göre bize daha genel ya da özgül olma yetisi vermesi, altanlamlılık ilkesinin en yararlı özelliklerinden birisidir. *Birkaç çiçek* söz öbeğinin kesin olmadığını ya da belirsiz olduğunu söylemek epeyce yersiz olacaktır. Bir yandan 'birkaç gül', 'birkaç lale', öte yandan 'birkaç gül ve lale', 'bir gül ve birkaç lale' vb. arasında).

10.3.2 Bakışumlu altanlamlılık olarak eşanlamlılık

Bir üstterim altanlamını sezdirmese de, üstterimin durum bağlamı ya da dizimsel yönden nitelenmesinin, üstterimi altanlamları yönünden belirlemesi, sıkça raslanan bir durumdur. Bağlam bağıntılı eşanlamlılığın kaynağı budur (10.2.7). Bu eşanlamlılık ilişkisini bakışumlu bir altanlamlılık olarak tanımlama olanağını *usa* getirir: *x*, *y*'nin altanlamı ise, *y* de *x*'in altanlamı ise (yani ilişki iki yanlı ya da bakışumlu ise) *x* ile *y* eşanlamlıdırlar. Küme kuramı ve küme mantığı arasındaki terimbilgisel ayrıma dayanarak, *lale* ile *çiçek* arasındaki tek yanlı, bakışumlu olmayan ilişkiye *asıl altanlamlılık* diyebiliriz. Bütün altanlamlılık geçişlidir: İlişki *a* ile *b* ve aynı zamanda *b* ile *c* arasında geçerliyse *a* ile *c* arasında da geçerlidir. Bu bakımdan, altanlamlılığın özel bir durumu olarak eşanlamlılığın bakışumlu ilişki olma gibi ek bir özelliği vardır (*a* ile *b* ve *b* ile *a* arasında geçerlidir). Tümüyle biçimsel nedenlerle, dönüşlü olarak da tanımlanabilir: Her sözcüksel öge, aynı bağlamda kendi yerine geçebilir ve kendisiyle eşanlamlıdır (Öyleyse eşanlamlılık, terimin matematiksel anlamıyla bir eşdeğerlik ilişkisidir).

10.3.3 Üstterimlerin yokluğu

Doğal dillerdeki altanlamlılık ilişkisi ile ilgili olarak ileri sürülebilecek temel görüş, bunun çeşitli bilimsel sınıflama dizgelerinde olduğu ölçüde (bitkibilim, hayvan bilim vb.) kapsamlı ya da dizgesel bir biçimde işleyememesidir. Doğal dillerin sözvarlıklarında birçok boşluklar, bakışsızsızlıklar ve belirsizlikler vardır. Sözelimi İngilizcede bütün renk sözcüklerinin altanlamlıklarını oluşturdukları bir üstterim yoktur (Mantıkçılar analitik sezdirim örneği olarak sık sık *If it is red it is coloured* (kırmızı ise renklidir) tümcesini örnek gösterirler. Ancak bu sezdirim gerçekte olağan İngilizce kullanımında bütün renk terimleri için geçerli değildir. Renkli sıfatı kimi bağlamlarda *beyaz* ile (çamaşırları ayırırken, insanları ırklarına göre sınıflandırırken vb.) -öteki bağlamlarda da *saydam* sözcüğüyle karşıt durumdadır. -örn. *There was some coloured liquid in the bottle* (şişede renkli bir sıvı vardı) - insan bu tür bağlamlarda *coloured* (renkli) sözcüğünün hem *white* (beyaz) hem de *transparent* (saydam) sözcüğüyle karşıt durumda olup olmadığını merak edebilir. Bunun gibi *kare* ve *yuvarlak* sıfatlarının altanlamlıkları oluşturdukları genel bir sıfat da yoktur. Öte yandan 'derin' sözdizimsel çözümlemeye dilbilgisel yönden dışlak (dummy) olarak ele alınabilecek ölçüde uygulaması genel olan, yaygın biçimde sözcüksel olarak düşünülen birçok sözcük vardır: örn. *gelmek/gitmek, kişi, nesne, olay*, vb. Bu noktada sözdizimi ile anlamlılim arasında epeyce çakışma vardır (9.5.2).

10.3.4 Sözvarlığının aşamalı yapısı

Bir dilin sözvarlığının en genelden en özgül ulama doğru ilerleyerek, aşamalı, sıralamalı bir sınıflandırma açısından betimlenme olasılığı birçok anlambilimcinin ilgisini çekmiştir. Daha önce İngilizcenin sözvarlığının bu yolda çözümlenmesinin en ünlü örneği olan Roget's Thesaurus'tan söz etmiştik; sözvarlığının aşamalı yapısına ilişkin soruna 'bileşen çözümlemesi' ilkelerine ayrılan bölümde yeniden döneceğiz (bkz. 10.5.1, 4.3.3).

Altanlamlılık ilişkisi yoluyla sözvarlığının aşamalı olarak düzenlenmesinde en önemli etmen, dilin işgördüğü ve ana ileşitim aracı görevi yaptığı kültürün yapısıdır. İnsan ürünü olan nesnelere gönderimde bulunan sözcüklerin, gönderimde bulundukları nesnelerin amacı ya da olağan işlevleri dışında tanımlanamayacakları bir gerçektir: örn. *okul* 'çocukların öğrenim gördükleri yapı'; *ev* 'insanların yaşadıkları yapı'. Ama bu yalnız insan merkezli değil (insanın genel ilgi ve değerlerine göre düzenlenen) kültür bağımlı olan (değişik kurumların belli kurum ve uygulamalarını yansıtan) sözvarlığının bütünü için de doğ-

rudur. Değişik dillerin anlam yönünden bakışsımsız biçimliliği diye nitelediğim (2.2.1) olgu, bir ölçüde, değişik dillerin 'az çok eşdeğerli' terimlerinin uzanımında birbirinden epeyce ayrılmasıyla açıklanabilir. Çoğu zaman (uygulamaları açısından bkz. 9.4.8) üstterim için eşdeğerli bir sözcük bulmadan, bir dildeki belli bir terimin altanlamlarını öteki dildeki sözcüksel öğelerle özdeşleştirmek olanaklıdır. Bu olguya bir örnek olarak Yunancadaki *demiourgos* sözcüğünü ele alabiliriz.

Demiourgós'un altanlamları arasında (çoğunlukla 'zanaatçı' diye çevrilir) *téktôn*, *iatrós*, *auletes*, *skutotómos*, *kubernetes* de içinde olmak üzere birçok terim buluruz. Bunların her biri için klasik yazarların yapıtlarını çevirme amacıyla kullanılabilecek yeterli bir karşılık vardır: 'marangoz', 'doktor', 'flüt çalgıcısı', 'ayakkabıcı', 'dümenci'. Ama İngilizcede *demiourgós*'un çevirisi eşdeğeri olmayan öteki sözcüklere üstterim olmadan, çeviri eşdeğeri olan sözcüklere üstterim olan bir sözcük yoktur. Sanat, zanaat, ticaret, meslek vb. arasındaki ayrımlar *demiourgós*'un anlamı için önemli değildir.

Bu sözcüğün anlamı ancak altanlamları açısından ve Yunancada öteki sözcüklerle olan işlem ilişkileri açısından tanımlanabilir (özellikle *epístasthai*, çalışma ya da eğitim yönünden 'bilmek'). Gerçekten altanlamlarının birçoğunun çevirisi, üstü örtülü biçimde, kimi insan kümelerini ve onların meslek etkinliklerini kültürel yönden eşdeğerli sayma kararına dayanır. Türkçe *doktor* ve Yunanca *iatros* sözcüklerinin uygulamasını bu sözcükler tarafından anlatılan kimselerin kültürel ya da toplumsal işlevlerini eşdeğerli olarak ele alma kararımız nedeniyle özdeşleştiririz; bu belirleme 'doktor' ve 'iatros'a özgü etkinliklerin birçoğunun kültür bağıntılı olduğunu ve kültürden arınmış diye düşündüğümüz işlevle ilgisi olmadığını üstü örtülü kabul ettiğimizi gösterir. Bir dilden ötekine yapılan tüm çeviriler bu türden bir kararı içerirler. Çeviride işlemin değişmez olarak ele alınmaması (bu bakımdan değişik dillerin sözcükleri arasında eşanlamlılık yoktur), ancak sözcüklerin 'uygulamalarında' az çok eşdeğerlik bulunması sağlıklı bir yöntemsel ilkedir. Günümüzde anlam kuramı, 'kültürel örtüşme' alanında sezgisel eşdeğerlik yargıları için iki dili konuşana başvurmadan ötede bir şey yapamaz. (bkz. 9.4.7).

10.3.5 Bağdaşmazlık

Bağdaşmazlık tümceler arasında *çelişkililik* ilişkisine dayanılarak tanımlanabilir. Bir tümce, S_1 , açık ya da örtülü biçimde başka bir tümceyi, S_2 , yadıyorsaa, S_1 ile S_2 çelişkilidirler. S_1 , S_2 'yi olumsuzlarsa S_1 ile S_2 açıkça çelişkilidirler, yoksa örtülü biçimde çelişkilidirler (10.1.2). S_1 ile S_2 sözdizimsel yönden benzer derin yapıda, örtülü bi-

çimde çelişkili tümcelerse, yalnızca birinde x bulunan yerde ötekinde y bulunması açısından birbirinden ayrılıyorlarsa, x ile y bağdaşmazdır.

Renk terimlerinden bilinen yalın bir örnek alalım. Bir kimse *A kırmızı bir şapka giyiyor* derse bu tümce *A yeşil (mavi, beyaz, sarı vb.) bir şapka giyiyor* tümcesini örtülü bir biçimde yadsır. Dizideki *yeşil, mavi, beyaz, sarı vb.* terimlerinden herhangi birinin *kırmızı* yerine konulması da *A kırmızı bir şapka giyiyor* tümcesinin yadsıması olarak anlaşılacaktır. Bu bakımdan renk terimleri bir dizi bağdaşmaz sözcüksel öge oluştururlar.

Bu yeterince açık. Anlambilimciler için her zaman pek açık olmayan şey ise, *kırmızı, yeşil vb.* bağdaşmazlığının her birinde (deyim yerindeyse bağımsız olarak) bulunan içlemin ikincil bir sonucu olmadığı, dizideki her bir terimin içlemini öğrenme ve bilmede zorunlu olarak içerildiğidir. Daha önce gördüğümüz gibi, renk terimleri birlikte ele alındıklarında gönderimsel bir bütünü oluştururlar; bu bütün içinde belli bir terimin, örneğin *mavinin*, sınırlarının nerede çizileceğini öğrenmek, sınırın iki yanının '*mavi olmadığını*' bilmeye bağlıdır (9.4.5). İlke olarak renklerden birinin gönderiminin, bütünlüğün '*mavi'nin sınırları ötesindeki alanlarda bulunan varlıklara gönderimde bulunan öğeleri bilinmeden de öğrenilebileceği* düşünülebilir (örn. *mavi* ile *mavi olmayan* karşılaştırılarak). Süreklilikteki tüm noktalarda renk örnekleri sağlamayan bir çevrede dil öğrenildiği düşünülebilir, ama uygulamada yaygın renk terimlerinden çoğunun gönderim ve içleminin aşağı yukarı aynı anda, sınırlar dilsel topluluğun benimsediği ölçütlere yaklaşıncaya değin sürekli ayarlanarak, öğrenildiği kabul edilir. Ayrıca bu durumda *kırmızı, koyu kırmızı, al vb.* biçiminde bölümlenerek, altanlamlılığa dayalı bir sözcüksel ayrıştırma olanaklı hale gelir. Ancak daha ileri biçimde ayrıştırma bireysel konuşmacılara göre geniş ölçüde değişecektir. Meslek ya da ilgileri daha çok sayıda renk ayrımını gerektiren kimseler çok varsıl bir renk terimsilgisi geliştireceklerdir. Ancak bunu topluluğun bir bütün olarak uzmanlaşmamış sözvarlığına özgü 'daha kaba' ayrımını öğrendikten sonra yapacaklardır.

10.3.6 Bağdaşmazlık ve işlem ayrılığı

Bağdaşmazlık salt işlem ayrılığından ayrılmalıdır. Bu, belli bir işlem benzerliği 'boyutunda' birbirinden ayrı olan bir üstterimin bağdaşmaz altanlamcıkları için özellikle açıktır. Örneğin *kırmızı* ile *yumuşak* işlem yönünden aynıdırlar ama bağdaşmaz değildirler: İki sıfat da çelişkisiz olarak aynı nesneye uygulanabilirler. Öte yandan *kır-*

mızı ile *al* işlem yönünden benzerdirler (bu benzerlik *al*'ın *kırmızının* altanlamcığı olması açısından belirlenebilir) ama bağdaşmaz terimlerdir. Altanlamcığı oldukları bir üstterim olmasa da, üst düzey' bağdaşmaz terimleri *kırmızı*, *yeşil* ve *mavi* de işlem yönünden *benzerler*.

Bağdaşmazlık ve işlem ayrılığı arasındaki ayrım öteki durumlarda pek açık değildir; özellikle ('doğal' ya da üretilen) fiziksel nesneleri anlatan sözcüklerin durumunda. *Sandalye* ile *masa* sözcükleri bağdaşmaz sözcüklerdir (çift amaçlı mobilyanın ortaya çıkardığı kuramsal yönden konu dışı karmaşıklıkları bir yana bırakıyoruz); ama kuşkusuz doğru olarak, birinin anlamının ötekinden bağımsız olarak öğrenilebileceğini söylemek isteyebiliriz. Elbette öteki konuşmacıların 'sandalye' dediğı nesneye gönderimde bulunmak için kullanılıyorsa 'masa' sözcüğünün bilindiğı söylenemez. Sorun iki bağdaşmaz terimin ayrımından önce bir 'benzerlik' boyutu bulunup bulunmamasıdır. Aynı soru *kapı* ve *pencere* sözcükleriyle ilgili olarak da sorulabilir. *Masa* ve *sandalye* sözcüklerinin durumunda üstterim olarak *mobilya* sözcüğü vardır; *kapı* ile *pencereyi* bir araya getiren böyle bir sözcük de yoktur.

Ama burada bir üstterimin bulunup bulunmamasının önemi, oldukça azdır ve *sandalye*, *inek* gibi fiziksel varlıkları anlatmaktan başka ortak bir yanları olmayan sözcük çiftlerini (ya da Lewis Carroll'un örneğini kullanırsak, *ayakkabı*, *gemi*, *mühür mumu* ya da *lahana* ve *kral* gibi daha birçok sözcüğü) gözönüne alırsak, bağdaşmazlıkla işlem ayrımını birbirinden ayırmanın bir anlamı yoktur.

Dil öğrenimi ve kullanımında bağdaşmazlık ilişkisinin asıl önemi bir bütünlüğe yapı sağlayan sözcük dizilerinin durumundadır. Bağdaşmazlıkla salt ayrılık arasındaki ayrımın, kişi, hayvan ve fiziksel nesneleri anlatan sözcüklerin sınıflandırılmasında hiç uygulanmadığını düşünmek bir yanılgıdır. Ayrımın burada da önemli olduğunu anlamak için ağaç, funda ve çalı adı vb. dizileri düşünmek yeter.

Altanlamlılık ve bağdaşmazlık kavramlarıyla ilgili olarak son bir nokta belirtilmelidir. Sürekli olarak aynı anlam ayrımlarının dizisel ya da dizimsel yönden yapılabilecekleri ilkesini vurguladık. Başka bir örnek vermek gerekirse, İngilizce *brother* (erkek kardeş) ile *sister* (kızkardeş) arasına dizisel bir ayrım çizer. Türkçe çizmez: *kardeş* sözcüğü cinsellik ayrımı yönünden 'belirtisizdir' ama gönderimde bulunulan kişinin cinsiyeti anlatılmak istenirse dizimsel nitelendirme yoluyla 'belirtili' yapılabilir: *kızkardeş*. Başka diller 'büyük oğul', 'küçük oğul' vb. arasında dizisel bir ayrım yaparlar.

10.4 Zıtanlamlılık, bütünleyicilik ve karşıtsallık

10.4.1 Anlam 'karşıtlığı'

Zıtanlamlılık ya da 'anlam karşıtlığı' uzun süredir en önemli anlam ilişkilerinden biri kabul edilmiştir. Ancak eşanlamlılık bir ölçüde bütünleyici olarak düşünüldüğünden, bir ölçüde de birçok anlambilimci değişik 'karşıtlık' türlerine yeterince dikkat etmediklerinden epeyce karıştırılmış bir konu olmuştur. Göreceğimiz gibi eşanlamlılık ve zıtanlamlılık değişik türden işlem ilişkileridir. Yalınlık için üç tür 'karşıtlığı' birbirinden ayıracağız ve 'zıtanlamlılık' terimini bu üç türden yalnızca birisi için kullanacağız. 'Karşıtların' daha eksiksiz bir incelemesi burada ele alabileceğimizden daha çok ayırım ortaya çıkara-caktır.

10.4.2 Bütünleyicilik

Tartışılacak birinci 'karşıtlık' ilişkisi *bekâr*; *evli*, *eril*: *dişil* vb. sözcük çiftleri arasında geçerli olan ilişkidir. *Bekâr* ve *evli*, *eril* ve *dişil* sözcüklerinin bütünleyiciler olduğunu söyleyerek bu ilişki için *bütünleyicilik* terimini kullanacağız.

Bu sözcük ögesi çiftlerinin özelliği birini yadsımanın ötekini belirlemek, birini belirlemenin ötekini yadsımak anlamına gelmesidir: $\sim x \supset y$ ve $y \supset \sim x$. Bu açıdan *John evli değildir*, *John bekârdır* demektir; *John evlidir* ise *John bekâr değildir* anlamına gelir. 'Zıtanlamlılık' terimini ayırdığımız (örn. *iyi*: *kötü*, *yüksek*: *alçak*) sözcük çiftlerinin durumunda ise bu sezdirimlerin yalnız ikincisi doğrudur: $y \supset \sim x$. *John iyidir*, *John kötüdür*'ün yadsınması demektir ama *John iyi değildir*, *John kötüdür* demek değildir.

Bütünleyicilik iki terimli diziler üzerinde geçerli olan özel bir bağdaşmazlık durumu olarak düşünülebilir. Bağdaşmaz terimler dizisinden bir üyenin belirtilmesi, tek tek ele alındıklarında dizideki öteki üyelerden her birinin yadsınması anlamına gelir (*kırmızı*, $\sim$ *mavi* $\sim$ *yeşil* demektir) ve bağdaşmaz terimler dizisinden bir üyenin yadsınması öteki üyelerin tümünün ayrılmasını belirtmek demektir ($\sim$ *kırmızı*, *yeşil* ya da *mavi* ya da... demektir). İki terimli bir bağdaşmaz terimler dizisinde, yalnızca bir başka üye vardır. Bu yönden bağlama ve ayırma bir arada gider: y ile z 'nin değeri aynıysa, 'hem y hem de z ' ve 'ya y ya da z ' aynı anlama gelir. Bu olgudan yukarda sözü edilen bütünleyiciliğin özel koşulları ortaya çıkar. Ancak bütünleyiciliği, bağdaşmaz terimleri sanki raslantı sonucu ikiye indirgenen, yalnızca bağdaşmazlığın sınırlı bir durumu olarak düşünmek yanlıştır. İkileştirme dilin anlam yapısında çok önemli bir ilkedir.

Buraya değin bütünleyicilikle ilgili olarak söylenen her şey ve bu ilişkiyi belirleyen sözcüksel öğeler arasındaki sezdirimler, bütünleyici terimlerin uygulanırlığını önceden varsayar. İkileştirilmiş *evli* ve *bekâr* terimleri kültürel olarak 'evlenebilirlik' diye kabul edilen ölçütün uygulanabilirliğini önceden varsayar. John diye sözü edilen kimse (yaş ya da başka ölçütler nedeniyle) 'evlenemez' durumdaysa *John evli değildir, Taş evli değildir* tümcesinden daha az aykırı değildir.

Bütünleyici terimlerle ilgili olarak bir başka nokta da gözönüne alınmalıdır. *Olağan olarak* birinin yadsınması ötekinin belirtilmesi demekse de, bu sezdirimlerin birini ya da ikisini de 'ertelemek' genel olarak olanaklıdır. Ancak bu olgu bütünleyici terimlerin olağan kullanımlarını boşa çıkarmak için yeterli sayılmamalıdır. *Eril* ve *dişil* bütünleyicileri burada anlaşıldığı biçimiyle 'olağanlığın' genel ilkesinin bir örneği olarak alınırsa konu daha iyi açıklanabilir. Cinsellik ayrımının uygulanabilirliği varsayıldığında, önce bir ilk düzey, *eril* ve *dişil* olağan ikiliği vardır; bu ikilik, bir dizi değişik biyolojik ve davranışsal özelliklerin 'olağan olarak' aynı kişide bulunabileceği varsayımını yansıtır. Ancak bu ikili sınıflamanın biyolojik ya da davranışsal olarak yeterli olmadığı birçok durum vardır ve bu 'olağandışılıkları' açıklamak için *iki cinsli* ya da *eşcinsel* terimleri bulunur. Dilin gündelik sözvarlığında, bütünleyici terimlerin çoğu, 'sınırlı bağlam' kavramı altında ele alınan uygun önsayıltı, inanç ve gelenekler çerçevesinde aynı biçimde işgörürler (9.3.9). Moravcsik'in, çözümsel ve bireşimsel arasında felsefe yönünden yapılan ayrımın tartışmasına ayırdığı bir yazısında belirttiği gibi, aynı kimsenin hem *bekâr* hem *evli* (ya da ne evli ne bekâr) olduğunun söylenmek istediği durumlar düşünmek zor değildir. Bu durum, söz konusu kimse toplumun yasa ve geleneklerine göre evli olmadığı ama 'olağan olarak evlilik' teriminin uygulandığı kimselere özgü biçimde yaşadığı ve davrandığı (sürekli bir kadınla yaşadığı, çocuk yaptığı, ev geçindirdiği vb.) zaman ortaya çıkabilir. Birinci düzey ikili sınıflamanın kimi sezdirimlerini 'ertelemenin' olanaklılığı, bu durumlarda sezdirimlerin 'mutlak' değil 'olağan olarak' düşünülebileceği anlamına gelir. Ancak bu ilke işlem ilişkileri için genelde doğrudur. Bir terimin belirtilmesinin onun bütünleyicisini yadsımadığı durumlar düşünmek olanaklı değildir yalnızca; bütünleyici bir terimi *az* ya da *çok* ile nitелеmek de olanaklıdır. Sözelimi bir kimse başka birinden *daha çok evli* olduğunu söyleyebilir (Davranışının 'olağan olarak' evli kimselerin davranışına daha çok benzediğini anlatmak isteyebilir). Bu belki olağan dışıdır; ama anlam kuramının gözönüne alması gereken bir konudur. Gerekli olan, söz konusu terimin 'olağan olarak' yorumlan-

masını belirleyen bir ya da daha çok önsayıltının saptanmasıdır. Ancak olağan kullanımlarında bütünleyici terimler böyle nitelenemez ya da derecelenemezler.

10.4.3 Zıtanlamlılık

Zıtanlamlılık adını verdiğimiz ilişki (öteki 'karşıtlık' ilişkileri dışarda olmak üzere) Türkçe *büyük* ve *küçük* sözcükleriyle örneklenilebilir. Bu tür zıtanlamlıların, sözcüğün tam anlamıyla 'karşıtların', özelliği düzenli olarak derecelenebilir olmalarıdır. *Dereceleme* (burada kullanılan anlamda-terim biraz ilerde söz edeceğimiz gibi, Sapir'den alınmıştır) karşılaştırma işlemine bağlıdır. Karşılaştırma açık ya da örtülü olabilir. Açık karşılaştırmalı tümceler ikiye ayrılır. (i) İki şey belli bir özellik açısından karşılaştırılabilir ve bu özelliğin bir nesnede ötekinden daha çok bulunduğu belirtilir: örn. *Bizim ev sizinkinden daha büyüktür*. (2) Aynı şeyin iki 'durumu' söz konusu özellik açısından karşılaştırılabilir: *Evimiz eskisinden daha büyüktür*. Gerçek sözceler (bağlamdan çıkarıldıklarında) belirsiz olabilir: *Evimiz daha büyüktür*; bu tümce herhalde *daha* ile başlayan öbek ya da tümceciğin silinmesi sonucu (deletion) bir ya da öteki tür tümceden türemiştir. Ancak bunlar yine de açıkça karşılaştırmalıdır ve ancak karşılaştırmının öteki terimi bağlamdan çıkarılabiliyorsa yorumlanabilir.

Açık karşılaştırmının iki türü aynı tümcede birleşebilir: Örn. *Bizim ev sizinkinin eski durumundan daha büyüktür, O babasının olduğundan daha uzun boyludur*. Ancak bu, daha karmaşık karşılaştırmalı tümcelerin anlam yönünden yorumlanması hiç bir ek sorun çıkarmaz gibi görünüyor. Gerçekten, açık karşılaştırmının daha ya-lın türünden her biri daha karmaşık tümceleri de kaplayan daha genel bir formül altında toplanabilir:

Karş. $\{(AO_1, AO_2) (ol+dık+dan) (daha-S-E_{zk})\}$

Bu formülde AO (karşılaştırılan nesne ya da nesneleri belirten) 'ad-öbeğini', S sıfatı, E eylemi, z zamanı, k kipi, g görünüşü simgeler. Alt-numaralar adöbeklerinin ve zaman kip görünüş belirleyenlerinin alabileceği değişik değerleri birbirinden ayırır. Formüle göre *Bizim ev sizinkinin eski durumundan daha büyüktür* tümcesi şöyle çözümle-nebilir:

Karş. (Evimiz, büyük) z- geçmiş dışı + K_o + G_o.

(Eviniz büyük) z- geçmiş zaman + K_o + G_o.

Bu, çözümleme kesin değildir, yalnızca içerilen değişken etmenleri gösterir. Daha önce gördüğümüz gibi, İngilizcede (Türkçede de ç.n.) zaman ve kipin çözümlenmesi karmaşık bir sorundur (7.5.8). Açık-

lamanın yalınlığı için zaman, kip ve görünüşü formülde bağımsız değişkenler olarak gösterdik: Sözdizimi açısından bu, oldukça yetersizdir. Ancak burada ileri sürülen görüşü etkilemez. 'o' alt numarası ulamdaki 'belirtisiz' terimi gösterir; öteki alt numaraları apaçıktır. Birbirine uygun düşen, karşılaştırmalı olmayan tümceler *Evimiz büyük* (kip ve görünüş yönünden belirtisiz ve geçmiş dışı) ile *Sizin ev büyüktü*'dür (kip yönünden belirtisiz ve geçmiş zaman). Karşılaştırmalı *Bizim ev sizinkinin eski durumundan daha büyüktür* tümcesinin niçin sözdizimsel yönden içe yerleştirilen *Bizim ev büyük* ve *Sizin ev büyük* tümcelerinin önceden yapılan bir anlam çözümlemesine dayanmadığı sorunuyla yakından ilgileneceğiz.

Örnek tümcemizin durumunda, *Bizim ev sizinkinin eski durumundan daha büyüktür*, iki ad öbeği değişiktir ($A\bar{O}_1$ ile $A\bar{O}_2$ eşit değildir); Z ve G'nin değerleri de ayrıdır. Açık karşılaştırmanın iki kolay biçimi ya $A\bar{O}_1$ ya da $A\bar{O}_2$ ya da Z ile G'nin değerleri arasına bir özdeşlik koşulu yerleştirilerek formülden çıkarılabilir. *Bizim ev sizinkinden büyüktür* tümcesinde birincisi değil, ikinci özdeşlik geçerlidir. *Bizim ev sizinkinin eski durumundan daha büyüktür* tümcesinde ise tersi doğrudur. İki özdeşlik de aynı anda geçerli olursa kuşkusuz sonuç çelişkili bir tümcedir: *Evimiz şimdi olduğundan daha büyüktür*. Bu çerçeve verildiğinde, zıtanamlılık ilişkisinin en önemli özelliğini belirleyebiliriz. x ile y zıtanlamalı iseler, x 'i içeren aşağıdaki gibi bir karşılaştırmalı tümce

* (i) Karş. $\{(A\bar{O}_1 A\bar{O}_2, x) z+k+g\}$

y 'yi içeren buna uygun karşılaştırmalı bir tümceyi hem sezdirir hem de onun tarafından sezdirilir:

(ii) Karş. $\{(A\bar{O}_2 A\bar{O}_1, y) z+k+g\}$

Örnek vermek gerekirse: *Bizim ev sizinkinin olduğundan daha büyüktür*, *Eviniz bizimkinin eski durumundan daha küçüktü* tümcesini hem sezdirir hem de onun tarafından sezdirilir; *Evimiz sizinkinden büyüktür* tümcesi, *Sizin ev bizimkinden küçüktür* tümcesini hem sezdirir hem de onun tarafından sezdirilir ve *Evimiz eskisinden daha büyüktür* tümcesi de *Evimiz eskiden şimdikinden küçüktü* tümcesini hem sezdirir hem de onun tarafından sezdirilir. Bu bakımdan Türkçe *büyük* ve *küçük* sözcükleri bu tümcelerde örneklenen bağlam uzanımlarında zıtanlamalıdır.

10.4.4 'Örtülü olarak derecelenmiş' zıtanlamlılar

Şimdi zıtanlamlıların açıkça derecelenmediği tümceleri ele alabiliriz. Önce birini yadsımanın ötekini belirtmek demek olmadığını

* Formüller Türkçeye uyarlanarak yalınlaştırılmıştır. (ç.n.)

saptamalıyız. *Evimiz büyüktür-Evimiz küçük değildir*, demek değildir. Bu mantıkçılarca iyi bilinen bir olgudur; zıtanlamlıları bütünleyicilerden ayırır. Ancak daha önemlisi, zıtanlamlıları içeren tümcelerinin açıkça olmasa da örtülü olarak, her zaman karşılaştırmalı olmalarıdır. Bu yıllarca önce, tümüyle alıntılanmaya değer bir metinde, Sapir tarafından belirtilmişti:

«*Küçük-büyük, az-çok, birkaç-birçok* gibi karşılaştırmalar, renk algılama alanında *kırmızı* ve *yeşil* gibi niteliksel ayrımlarla karşılaştırıldığında nicelik alanında mutlak değerlere ilişkin yanıltıcı bir duygu verir bize. Ancak bu terimlerde örtülü olarak bulunan derecelenmenin biçimsel olarak gösterilmesinden ileri gelen bir aldatmacadır bu duygu; oysa 'Orada buradakinden daha az insan vardı', ya da 'Onun benden daha çok sütü var' yargılarında bu açığa çıkmıştır. Başka bir anlatımla, tek bir örnek alırsak, *kırmızı* ya da *yeşilin*, rengin bulunduğu her deneyime uygulanabilmesi anlamında, *birçok* sözcüğün her deneyim türüne uygulanabilen belli bir nicelik ölçütü çevresinde kümelenen hiç bir yargı kümesini simgelemez; ama doğrusunu söylemek gerekirse, '...den çok', '...den az' gibi yananamlarından sıyrıldığında tüm anlamını yitiren tümüyle görece bir terimdir. *Birçok* çıkış noktası olarak yalnızca herhangi bir sayı demektir. Bu çıkış noktası elbette bağlama göre epeyce değişir'. Sapir aynı yazıda sözlerini daha sonra şöyle sürdürür: «Karşıtsal özellikler deyim yerindeyse, görece mutlak nitelikte duyumsanırlar; örneğin *iyi* ile *kötü*, *uzak* ve *yakın*'ın bile, *yeşil* ve *sarı* ölçüsünde gerçek ruhbilimsel belirlenimleri vardır. Böylece, aralarındaki mantıksal ölçüt gerçek bir ölçüt gibi değil, değişik yönlerde derecelenen niteliklerin bulunduğu bir kaynaşma alanı gibi algılanır. Deneyimsiz biri için herkes ya iyi ya da kötüdür; yeri kolayca belirlenemezse, yalnızca insan açısından olağan ya da ne iyi ne kötü olmaktan çok, bir ölçüde iyi ve bir ölçüde kötüdür.»

Zıtanlamlılığın niteliğine ilişkin bu içgörünün önemi küçümsenmemelidir. Mantık ve felsefede birçok sözde sorun, *büyük* ve *küçük*, ya da *iyi* ve *kötü* gibi sözcüklerin bağımsız, 'karşıt' niteliklere gönderimde bulunmadığını, yalnız örtülü bir ölçüt açısından '...den çok', '...den az' gibi derecelenmeler için sözcüksel bir düzenleme olduklarını anlayamamaktan ileri gelmiştir. Örneğin Plato, bir kimse X'in, Y'den 'daha uzun' ama Z'den 'daha kısa' olduğunu söylerse, aynı kişinin aynı anda hem 'uzunluğundan' hem 'kısalığından, söz etmek gibi bir yükümlülüğe bağlanmış olmasından (x hem uzun hem kısadır gibi) rahatsız olmuştu. Benzer bir sözde sorun *Küçük fil büyük hayvandır* gibi tümcelerde görülür, *küçük* ile *büyük* salt bağdaşmaz ya da bütünleyici terimler olarak düşünülürlerse, bu tümce çelişkili ola-

caktır (karş. *Erkek fil dişi bir hayvandır*). Ama öyle değildir ve anlam yorumlaması kural ve ilkelerini nasıl düzenlersek düzenleyelim, kuralların düzenleyeceği şey açıktır. Filler için örtülü 'büyüklük ölçütü' 'bütün bir sınıf olarak hayvanlar için geçerli' 'örtülü 'büyüklük ölçütü' ile aynı olmayabilir. *Küçük fil büyük bir hayvandır* tümcesinin anlamsal çözümlemesi şu biçimi alabilir: 'Filler için geçerli ölçütle karşılaştırıldığında büyük değil küçük olan bir fil, yine de, hayvanlar için geçerli ölçütle karşılaştırıldığında küçük değil büyüktür'.

Açıkça derecelenmemiş zıtanamlılar geçerli bir ölçüte göre örtülü olarak derecelenmiş biçimde algılandıklarından *Evimiz sizinkinden büyüktür* gibi karşılaştırmalı bir tümce, anlam yönünden sözdizimsel olarak içe yerleştirilen *Evimiz büyüktür* ve *Eviniz büyüktür* tümcelerinin çözümlemelerine dayanılarak yeterince çözümlememez. *Evimiz büyüktür* tümcesi anlam yönünden karşılaştırmalı bir tümcedir: 'Evimiz olağan bir evden daha büyüktür'.

Zıtanamlıların örtülü olarak derecelenmesi, 'belirtisiz' sorularda (ve öteki çeşitli sözdizimsel işlevlerde) belli bir çiftin iki üyesi arasında bir karşıtlık olmaması olgusunu açıklar. Örneğin *Ne kadar büyüktür?* tümcesi araştırılan nesnenin 'küçük' değil 'büyük' olarak kümeleneceği önsayıltısını taşımaz, araştıracının beklentileri yönünden tümüyle açık, 'belirtisiz' bir tümcedir. 'Büyük mü, küçük mü?' tümcesine eşdeğerli olarak düşünülebilir. Soru, katılanların benimsediği bir ölçek getirir tartışmaya ve nesnenin bu ölçeğe göre ölçülmesini ister. Birinci düzey ölçümü 'küçük değil büyük' ya da 'büyük değil küçük' (ölçütü karşılaştırıldığında) ikiliği açısından. Büyük ya da küçük biçiminden birinci düzey betimlemesi amaç için yeterince belirli değilse, *'Ne ölçüde büyük?'* ya da *'Ne ölçüde küçük?'* gibi (Bu sorular vurgu ve ezgi yönünden belirtisiz 'Ne ölçüde büyük?' sorusundan ayrılırlar) başka sorular sorulabilir. 'Ne ölçüde büyük?' ve 'Ne ölçüde küçük?' belirtili soruları söz konusu nesnenin, ölçeğin bir ucuna değil ötekine yerleştirildiğine ilişkin önsayıltıları birlikte getirir ve 'ilgili büyüklük ölçütüne göre nesnenin ölçekteki yerini ayrıca saptamaya çalışır.'

Zıtanamlılar arasındaki karşıtlık yalnız, bundan önceki paragrafta açıklanan türden 'belirtisiz' sorularda değil, çeşitli adlaştırmalarda da 'yansıztılır': *Nehrin genişliği nedir? Her şey yükseklığe bağlıdır* vb. Bu bağlamlarda *darlık* ve *alçaklık* kullanılamaz. Genel olarak, 'belirtisiz' bağlamlarda zıtanamlı çiftlerden yalnız birisi (*büyük, yüksek, geniş, iyi, uzun* vb.) bulunur; daha az kullanılan 'belirtili' biçimlere göre (*küçük: küçüklük, alçak: alçaklık, dar: darlık* vb.) bu 'belirtisiz' biçimlerin adlaştırmışlarının bir çoğu İngilizcede düzensiz sözcüklerdir. (*big: size, high: height, wide: width* vb.) Zıtan-

lamlılar arasındaki ayrımın kimi sözdizimsel durumlarda yansızlaştırılması, zıtanlamlıların birinin 'olumlu' ötekinin 'olumsuz' bir kutbu bulunduğuna ilişkin kanımızı destekler. Büyük nesnelerin 'küçük-lüğünün bulunmadığını' söylemek yerine küçük nesnelerin 'büyük-lüğünün bulunmadığını' söyleme eğilimindeyiz. Genel olarak 'belirtisiz zıtanlamalı, ölçütten 'az olandan' çok, 'çok olan' yerine kullanılır.

10.4.5 Karşıtsallık

Sık sık 'karşıtlık' açısından tanımlanan üçüncü işlem ilişkisi *almak* ile *satmak* ya da *koca* ile *karı* sözcükleri arasında geçerli olan bir ilişkidir. Bu ilişkiyi anlatmak için *karşıtsallık* terimini kullanacağız. *Almak satmak*'ın, *satmak* da *almak*'ın karşıtsalıdır. Zıtanlamalılık ve karşıtsallığın birbirinden ayrılması gerekiyorsa da, iki ilişki arasında bir koşutluk vardır. Nasıl $A\ddot{O}_1$, $A\ddot{O}_2$ 'den $A\ddot{O}_1$ 'ü *satın aldı* tümcesi $A\ddot{O}_2$, $A\ddot{O}_1$ 'e $A\ddot{O}_2$ 'ü *sattı* tümcesini sezdiriyor ve bu tümce tarafından sezdiriliyorsa, $A\ddot{O}_1$, $A\ddot{O}_2$ 'den *büyüktür* tümcesi $A\ddot{O}_2$, $A\ddot{O}_1$ 'den *küçüktür* tümcesini sezdirir ve onun tarafından sezdirilir. Her iki durumda, bir terim yerine karşılığı olan zıtanlamalı ya da karşıtsalın konulması, $A\ddot{O}_1$ ile $A\ddot{O}_2$ 'nin yerlerini değiştiren ve uygun hal takılarının seçiminde kimi 'özdevimli' değişiklikleri yürürlüğe koyan bir sözdizimsel dönüşümle bağıntılanır. Bu 'yer değiştirme' özelliğinin etken ve edilgen tümceler arasındaki ilişkinin de bir niteliği olduğuna dikkat edilmelidir: $A\ddot{O}_1$, $A\ddot{O}_2$ 'yi *öldürdü* tümcesi $A\ddot{O}_2$, $A\ddot{O}_1$ tarafından *öldürüldü* tümcesini sezdirir ve onun tarafından sezdirilir. İngilizce (ve Türkçede, ç.n.) 'yüzeysel' öznenin karşılığı olan etken tümcenin 'dolaylı nesnesi' ile özdeş olduğu edilgen tümceler kurmak olanaklıdır. *Ahmet'in babası ona bir kitap verdi* anlam yönünden hem (i) *Ahmet'e babası tarafından bir kitap verildi*, hem de (ii) *Ahmet babasından bir kitap aldı* ile bağıntılıdır. Birçok dilde (Fransızca, Almanca, Latince vb.) 'dolaylı nesne' bu yolla edilgen tümcenin yüzeysel öznesine dönüştürülemez; *John was given a book by his father* ya *John'a babası tarafından bir kitap verildi* ya da *John babasından bir kitap aldı* biçiminde çevrilecektir. Çeşitli Hint-Avrupa dillerinde 'evlenme' sözcüğünün gözden geçirilmesi karşıtsallık ilişkisi açısından aydınlatıcı olacaktır (Elbette bütün eylemlerin anlam yönünden 'eşdeğerli' olduklarını söylediğimizde 'uygulama' ve 'kültürel örtüşme' kavramını yardıma çağırıyoruz: karş. 9.4.8. Görüleceği gibi bu yalnızca kabaca bir eşdeğerliktir). İngilizce *marry* (evlenmek) sözcüğü bakışımı ya da işteştir: şu anlamda: $A\ddot{O}_1$ ile $A\ddot{O}_2$ *evlendi* tümcesi $A\ddot{O}_2$ ile $A\ddot{O}_1$ *evlendi* tümcesini sezdirir. (Burada *The priest married them*-papaz

onları evlendirdi- *They were married by the priest* -onlar papaz tarafından evlendirildiler tümcelerinde örneklenen 'geçişli' ya da 'ettirgen' eylemden söz etmiyoruz, *Jane married John* -Jane John'la evlendi- *John married Jane* -John Jane'le evlendi- gibi tümcelerde bulunan eylemlerden söz ediyoruz). Latince ve Rusça da içinde olmak üzere, birçok dilde sözcüksel yönden ayrı karşıtalsal iki eylem ya da eylem öbeği vardır. Örneğin Latince (etken) tümcenin öznesi kadınsa *nubere*, özne erkekse *in matrimonium ducere* ('evliliğe getirmek') kullanılmaktadır. Yunancada *gamein* etken eylemi erkek için, aynı eylemin orta (ya da arasına edilgen) biçimi kadın için kullanılmaktadır: Bu sanki İngilizcede *John married Jane* yerine *Jane got herself married to John* (orta çatı durumu-Jane kendisini John'la evlendirtti) ya da *Jane was married by John* (Jane ile-John tarafından-evlendirildi) demek gibidir. Bu üç olasılık, iki kişi arasındaki aynı ilişkinin bakışumlu bir 'yüklem' (*marry* gibi), sözcük açısından ayrı yüklem (*nubere* ve *in matrimonium ducere* gibi) ya da dilin sözdizimsel kaynaklarına göre bakışsımsızlığın 'dilbilgiselleştirilmesi' yoluyla anlatılabildiğini (*gamein* gibi) göstermektedir.

Akrabalık ve toplumsal konuma ilişkin sözvarlığı bakışım ve karşıtalsallık için birçok örnek sağlar. $A\ddot{O}_1$, $A\ddot{O}_2$ 'nin kuzenidir $A\ddot{O}_2$, $A\ddot{O}_1$ 'in kuzenidir demektir ama $A\ddot{O}_1$, $A\ddot{O}_2$ 'nin kocasıdır $A\ddot{O}_2$, $A\ddot{O}_1$ 'in karısıdır demektir. Karşıtsallık (cinsellik) bütünleyicilikle de kesişir; öyle ki $A\ddot{O}_1$, $A\ddot{O}_2$ 'nin babasıdır ya $A\ddot{O}_2$, $A\ddot{O}_1$ 'in oğludur ya da $A\ddot{O}_2$, $A\ddot{O}_1$ 'in kızıdır demektir: $A\ddot{O}_1$, $A\ddot{O}_2$ 'nin yeğeni demek, ya $A\ddot{O}_2$, $A\ddot{O}_1$ 'in amcası ya da $A\ddot{O}_2$, $A\ddot{O}_1$ 'in teyzesi vb. demektir.

Öteki sözcüksel öğeler birbirlerini sezdirmeseler de, karşıtalsal terimler gibi 'yer değiştirme' açısından bağıntılıdırlar. Örneğin $A\ddot{O}_1$, ($A\ddot{O}_2$ 'ye) sordu tümcesi sezdirmek yerine $A\ddot{O}_2$, ($A\ddot{O}_1$ 'i) yanıtladı tümcesini 'bekletir'; ve $A\ddot{O}_2$, ($A\ddot{O}_1$ 'i) yanıtladı, $A\ddot{O}_1$, ($A\ddot{O}_2$ 'ye) sordu tümcesini önsayıltı olarak alır. Bunun gibi $A\ddot{O}_1$, $A\ddot{O}_2$ 'e $A\ddot{O}_2$ 'yi önerdi bunun bütünleyicileri olan $A\ddot{O}_2$, $A\ddot{O}_1$ 'ü kabul etti ve $A\ddot{O}_2$, $A\ddot{O}_1$ 'ü geri çevirdi tümcelerini 'bekler'. Bu tür 'beklenti' ve 'önsayıltı' zaman dizini açısından sıralanır: *almak* ve *vermek* gibi karşıtalsal terimlerde durumun böyle olmadığına dikkat edilmelidir.

10.4.6 Zıtanlamlılık ve bütünleyicilik arasında bir koşutluk

Karşıtsal terimlerle açıkça derecelenen zıtanlamlılar arasındaki koşutluğa (ve etken ile edilgen tümcelerin bağıntılandığı tümüyle dilbilgisel dönüşüme) dikkati çektik. Zıtanlamlılık ile bütünleyicilik arasındaki koşutluğu vurgulamak da az önemli değildir. Zıtanlamlı ya da bütünleyici terim bulunan bir tümceyi söylemenin, öteki zıtan-

lamlı ya da bütünleyici terimi yadsımak anlamına gelmesi yönünden birbirine benzerler. Durum böyle olunca, bir kimse sözvarlığından hem zıtanlamlıların hem de bütünleyicilerin bütün örneklerinin kaldırılabileceğini düşünülebilir. *John bekârdır* yerine eşdeğeri olarak *John evli değildir* denilebilir ve *Ev küçüktür* yerine '*Ev daha az büyüktür*' ve '*Ev daha büyüktür*' (düşünülen ölçütten) denilebilir. Ama gerçek şu ki, böyle söylemeyiz; Sapir'in yukarda sözü edilen yazıda belirttiği gibi, 'konuşmanın tümüyle mantıksal bir çözümlemesini yetersiz, üstelik yanıltıcı' yapan olgulardan biri de budur.

Doğal dillerin sözvarlığında çok sayıda 'zıtanlamlı ve bütünleyici sözcük bulunması, insanların deneyim ve yargılarını 'kutuplaştırma' 'karşıtlarda düşünme' biçimindeki genel eğilimine bağlanabilir. *Bekâr, evli* gibi bütünleyiciler ve *iyi-kötü* gibi zıtanlamlılar arasında bir ayrım yaptıksa da (bu ayrımın yapılması önemlidir), aralarındaki ayrımın gündelik söylem 'mantığında' her zaman açık seçik olmadığı dikkati çekmektedir. 'İyi bir film miydi?' sorusuna 'hayır' yanıtı verilirse, soruyu yanıtlayan kimse yadsımasını nitelemeye ve yargısını *iyi* ve *kötü* karşıtlığı kutuplaşmasına göre vermekten hoşnut olmadığını açıklamaya kalkışmadıkça, yanıtı 'kötü bir filmi' anlamında anlaşılacaktır. Öyleyse zıtanlamlıların derecelenmesi (benimsenen bir karşılaştırma ölçütüne üstü örtülü gönderimleri değilse de) 'psikodilbilimsel yönden' ikincil önemdedir, başka bir anlatımla, konuşucuların bilincinde oldukları ve ancak 'evet', 'hayır' biçimindeki birinci düzey ikiliği yetersiz olduğunda yararlandıkları birşeydir.

10.5 Bileşen çözümlemesi ve evrensel anlambilim

10.5.1 Ön tartışma

Anlambilimde 'bileşen çözümlemesi' ile ne demek istendiği en iyi ya-
lın bir örnekle açıklanabilir, dilbilimcilerce sık sık bu amaçla kulla-
nılan bir örnekle. Şu Türkçe sözcük dizilerini ele alalım:

1) erkek	kadın	çocuk
2) boğa	inek	buzacı
3) horoz	tavuk	civciv
4) kaz	ördek	yavru ördek
5) aygır	kısırak	tay
6) koç	koyun	kuzu

Bu sözcüklerin içlemlerini sezgisel yönden kavrayışımıza dayanarak şöyle orantılı eşitlikler kurabiliriz:

erkek: kadın: çocuk: boğa: inek: buzağı.

Bu eşitlik bir yanda *erkek, kadın, çocuk* sözcüklerinin, öte yanda *boğa, inek, buzağı* sözcüklerinin hepsinin anlam açısından ortak bir

yanları olduğunu anlatır; ayrıca *boğa* ile *erkeğin*, *inek* ile *kadın* ya da *buzacı* ile *çocuk* tarafından paylaşılmayan ortak bir yanları olduğunu; *inek* ile *kadının*, *boğa* ile *erkek* ya da *buzacı* ile *çocuk* tarafından paylaşılmayan ortak bir yanları bulunduğunu ve *buzacı* ile *çocuğun*, *boğa* ile *erkek* ya da *inek* ile *kadın* tarafından paylaşılmayan ortak yanları olduğunu anlatır. Bu değişik küme sözcüklerin ortak yanlarına *anlam bileşeni* diyeceğiz (konu ile ilgili yazılarda *pleme*, *sememe*, *semantic marker*, *semantic category* gibi başka terimler de kullanılmıştır: Kaynaklar için, notlara bkz.).

Şimdi kimi yalın aritmetik görüşler sunalım. Şöyle genel bir sayısal orantı verilirse (Yunan matematikçi ve dilbilgisi uzmanlarının 'örnekseme' dediği türden, bkz. 1.2.3):

$$a:b::c:d$$

(Burada ikinciye bölünen birinci terim, dördüncüye bölünen üçüncüye eşittir) orantıyı, şimdilik 'bileşen' diyeceğimiz faktörlerine ayırabiliriz ve bu terimlerden her birine bir çift bileşenin *ürünü* diyebiliriz (Daha önce biçimbirimin dağılımsal tanımını tartışırken bu koşutluktan yararlandık: bkz. 5.3.). Örneğin:

$$2:6::10:30$$

orantısından 1, 2, 3 ve 10 bileşenlerini çıkarabiliriz. Orantı

$$(2X1):(2X3):(10X1):(10X3)$$

biçiminde yeniden yazılabilir; burada 2,2 ile 1'in bir ürünü olarak; 6,2 ile 3'ün ürünü olarak vb. çözümlenir. Bu örnekte bileşenlerin üçü, 1, 2, ve 3 asıl sayılardır; dördüncüsü, 10, değildir. Ancak sayısal oranlarda belli bir sayının asıl olup olmadığını her zaman ortaya çıkarabiliriz; değilse *sonuncul bileşenlerini*, faktörlerine ayrılabilceği asıl sayılar dizisini, belirleyebiliriz. Şimdilik, faktörlerine ayırma sürecinin ilgili bütün oranların elde edilebilirliğine dayandığını varsayabiliriz. Örneğin 1:2::5:10 oranı varsa elimizde 10'u 2 ve 5 asıl sayılarına göre faktörlerine ayırabiliriz; ve daha önceki oranımızı şöyle yazabiliriz:

$$(2X1):(2X3)::((2X5)X1):((2X5)X3)$$

Burada dört terimden her biri sonuncul bileşenlerinin bir ürünü olarak yeniden belirtilmiştir. Şimdi bu görüşleri yukarıda verilen sözcüklere uygulayalım. *erkek: kadın:: boğa: inek* oranından dört işlem bileşeni çıkarabiliriz: Bunlara (eril), (dişil), (yetişkin-insan), (yetişkin öküz cinsi) diyeceğiz. Çözümlemenin bu aşamasında, sözcükler oransal eşitliklere dayanılarak çözümlenecek olsa (yetişkin-insan) ve (yetişkin-öküz cinsi) tek bileşen olarak düşünülecektir. Ancak *erkek: kadın: çocuk:: boğa: inek: buzağı* orantısını:

$$(eril) X (yetişkin-insan) : (dişil)$$

$$X (yetişkin-insan) : (yetişkin olmayan-insan)$$

::(eril) X (yetişkin : öküz cinsi) : (yetişkin olmayan-öküz cinsi)

biçiminde yazar yazmaz (yetişkin) ve (yetişkin olmayan) bileşenlerini çıkarabiliriz. Bu bileşenlerden hiç birisinin sonuncul ('asıl') bileşen olarak düşünülmediğine dikkat edilmeli: Karşılaştırma için başka Türkçe sözcükler getirilirse ve başka orantılar kurulursa, 10'u 5 ile 2 faktörlerine ayırdığımız gibi (insan) ve (eril)'i de daha küçük 'anlam bileşenlerine' ayırabiliriz. Sonunda, sözvarlığındaki bütün sözcüklerin içlemlerini, sonuncul anlam bileşenleri açısından betimleyebiliriz. Yukarda verilen birkaç sözcüğün önerilen çözümlemelerinin bir ölçüde doğru olduğunu varsayarsak (burada 'doğrunun' ne demek olduğunu biraz sonra ele alacağız), *erkek* sözcüğünün içleminin (eril), (yetişkin), (insan); *kısrak* sözcüğünün (dişil), (yetişkin), (at cinsi) bileşenlerinin bir ürünü olduğunu vb. söyleyebiliriz.

Bileşen çözümlemesi yaklaşımının dilbilim, mantık ve felsefede uzun bir tarihi vardır. Bu yöntem cinslerin türlere ayrıldığı geleneksel yöntemin özünde vardır ve bu tanımlama yöntemi belli diller için düzenlenen birçok sözlüğe ve Roget's Thesaurus gibi (10.2.1) yapıtların düzenlenmesine de yansımıştır. Son yıllarda geleneksel anlam çözümleme ilkelerini biçimlendirmek için birçok girişim olmuştur. Günümüzde bileşenlerle ilgili anlam kuramlarının dayandığı ya da sık sık bağıntı kurulduğu kimi önemli varsayımları tartışarak işe başlayabiliriz. Bunların birincisi anlam bileşenlerinin dilden bağımsız ya da evrensel olduğuna ilişkin varsayımdır.

10.5.2 Anlambileşenlerinin ileri sürülen evrenselliği

Sık sık bütün dillerin sözvarlıklarının bütünü ya da bir bölümünün, kendileri belli bir dilin özel anlam yapısından bağımsız olan, sınırlı bir dizi anlam bileşeni yoluyla çözümlenebileceği öne sürülmüştür.

Bu görüşe göre (17. yüzyıldan bu yana felsefede ve dilbilimsel kurulumada yaygın bir görüştür) anlam bileşenleri değişik dillerde değişik biçimlerde birleştirilebilirler (ve böylece dillere özgü 'işlem' ya da 'kavramlar' ortaya koyarlar) ama bunlar kendileri bütün dillerin sözvarlıklarının çözümlenmesinde 'özdeş' bileşenler olarak belirleneceklerdir. Son yıllarda birkaç yazıda bu görüşü öne süren Katz'dan bir alıntı yaparsak, «Anlam belirleyicileri (anlam bileşenleri) insan zihninin bilişsel yapısının bir bölümü olan kavram dizgesinin, dilde değişmeyen ama dille bağıntılı bileşenlerini belirlemek için anlam kuramına alınan kuramsal yapılar olarak düşünülmelidir.»

'Anlam bileşenlerinin öne sürülen evrenselliği ile ilgili olarak, felsefeci ve dilbilimcilerce, dünyadaki bir avuç dilden seçilen iyi birkaç

örneğin parçacıl tartışmasına dayanarak yaygın biçimde öne sürülen bir varsayım olduğu dışında, çok az şey söylenebilir.

Chomsky'nin dediği gibi: «erişilebilir kavramlar» dizgesinin çok az önsel yapısı olduğuna ya da hiç olmadığına ilişkin yaygın inancı olanaklı hale getiren ilgili ruhbilimsel ya da fizyolojik olguları bilmemizdir.» Bu noktayla ilgili olarak ileri sürülebilecek ilk görüş, eğer varsa 'anlam özellikleri (anlam bileşenleri) üzerinde evrensel, dilden bağımsız sınırlamaların' az olduğuna ilişkin inancın, değişik dillerin anlam yapısını dizgesel bir biçimde karşılaştırarak sorunlarla karşı karşıya gelen dilbilimciler arasında en yaygın olduğudur: Birçokları çalışmışlar, ama bir dizi evrensel bileşen bulmayı başaramamışlardır. İkinci nokta, Chomsky'nin kendi yapıtı birçok sözcük sınıfına ilişkin birçok ilginç, belki de doğru gözlemi içerse de (örn. herhangi bir dildeki özel adlar uzam-sürem bitişikliği koşulunu yerine getiren nesneleri belirlemelidir, 'herhangi bir dildeki renk terimleri renk yayılımını sürekli parçalara ayırmalıdır', 'insan ürünleri (yalnızca fiziksel özellikleri yerine) birtakım insan amaçları, gereksinimleri ve işlevleri açısından tanımlanır) bu gözlemler olası kavramların belirlendiği (anlam bileşenlerinden oluşan) bir tür değişmez, evrensel sözvarlığı bulunduğu görüşünü temellendirmeye değin varamaz.

Belki de anlambilimde, toplumbilim, insanbilim ve öteki bilim dallarında gelecekteki gelişmeler (Katz'ın önerdiği gibi) 'insan zihninin bilişsel yapısının bir bölümü olan kavram dizgesinin dilde değişmeyen ama dile bağlı birtakım bileşenleri' bulunduğu görüşünü haklı çıkaracaktır. Bugün elimizdeki kanıtlar bu varsayımı doğrulayacak yerde çürütmek eğilimindedir.

10.5.3 *Bileşen çözümlemesi ve kavramcılık*

Belli dillerin çözümlemesinde bileşen çözümlemesinin öneminin anlam bileşenlerinin evrensel terimlerdeki konumundan etkilenmediği besbellidir. Ayrıca, bileşen çözümlemesine ilişkin anlam kuramlarının zorunlu olarak 'kavramcı' ya da 'zihinsel' olmadıkları da bilinmelidir. Bu nokta vurgulanmaya değer; çünkü yalnız Katz ve Chomsky değil, anlambilimde bileşen çözümlemesini savunan Hjelmslev, Jakobson ve birçokları bunu, bir sözcüğün içleminin, söz konusu dili konuşanların 'zihinlerinde' bu sözcükle çağrıştırılan 'kavram' olduğunu önceden kabul eden felsefesal ve ruhbilimsel bir çerçevede yapmışlardır. Örneğin Katz, 'anlam bileşeni' (ya da 'anlam belirleyicisi') kavramını şöyle sunar: 'Her birimizin, 'sandalye', 'taş', 'yapı', 'gezegen' vb. sözcüklerin anlamlarının bir bölümü gibi düşündüğü,

ama 'gerçek', 'birliktelik', 'duygu', 'gölge', 'tam', 'ayrılış' vb. sözcüklerin anlamlarının bir bölümü gibi düşünmediği şeyi göz önüne alalım, birinci kümedeki sözcüklerin anlamında ortak olanı anlatmak ve ikinci kümedekilerden bunları kavram yönünden ayırmak için kullandığımız düşünceyi. Kabaca, tek tek düşüncelerimizde ortak olan şeyi uzamsal ve bitişik bir özdeksel nesne kavramı olarak belirleyebiliriz. Anlam belirleyicisi (fiziksel nesne) bu kavramı belirlemek için getirilmiştir. Biraz önce anlam kuramının 'kavram', 'düşünce' ve 'zihnin' felsefesal ve fizyolojik konumu açısından bir yükümlülükten kaçınması gerektiğini söyledik (9.2.6). Burada Katz'ın iki küme sözcük arasındaki ayrıma ilişkin olarak söylemesi gereken şeyin 'kavram' ve 'düşünce' terimlerini kullanmadan söylenebileceğini belirtmekle yetinelim. Birinci küme sözcükler 'fiziksel nesne' olan ve öyle tanımlanabilen nesneleri anlatır; ikinciler anlatmaz. Birinci küme sözcüklerin göndermeleri yönünden doğru uygulanmasının, konuşucunun zihninde bir 'düşünce' ya da 'fiziksel nesne' bulunduğunu önceden varsayıp varsaymadığı, bir yana bırakabileceğimiz ruhbilimsel bir sorundur. Dilbilimci için önemli olan soru, tümcelerin kabul edilirliliğine ya da edilmezliğine ilişkin, ya da birinci kümedeki bütün sözcüklere 'fiziksel nesne' diyebileceğimiz bir anlam bileşeni ayırarak tanımlayabilen, tümceler arasında geçerli sezdirim bağıntılarına ilişkin bir olgu bulunup bulunmamasıdır. Bu sorunun yanıtı, çeşitli felsefe ve ruhbilim okulları arasında 'zihinsel kavramların' durumuna ilişkin tartışma yönünden bir önsayılı taşımaz.

10.5.4 Bileşen çözümlemesinin görünürdeki üstünlükleri

İlk bakışta anlambilimde çözümsel bileşen yaklaşımının öteki yaklaşımlara göre bir önemli üstünlüğü var gibi görünüyor: Aynı bileşen dizisi açısından, bir kimse iki değişik soruyu yanıtlayabilir. Birinci soru sözcük ve söz öbeklerinin sözdizimsel birleşimlerinin anlam yönünden kabul edilirliliğine ilişkindir: Bir birleşim anlamlı mı olacak, yoksa anlamsız olarak dışlanacak mıdır? İkinci soru da şudur: Sözcüksel öğelerin belli bir birleşiminin anlamı (örn. içlemi) nedir? Bu soruları sırasıyla ele alacağız.

Dilbilgisel yönden düzgün olarak kurulan tümcelerin (ve tümce parçalarının) anlamının, geleneksel olarak bunları oluşturan sözcüklerin 'anlamları' arasındaki birtakım genel 'bağdaşım' ilkeleri açısından açıklandığını söylemiştik (9.3.11). Bu anlam 'bağdaşımını' anlatmanın yollarından birisi, sözdiziminin ürettiği dizimsel birleşimdeki sözcüklerin ilgili anlam bileşenlerinin çelişkili olmaması gerektiğini söylemektir. Örneğin *gebe* sözcüğünün kullanımını '(dişil)' bileşenini içeren adların nitelenmesiyle sınırlayan bir bileşeni olduğu-

nu varsayalım. Bu olguya dayanarak ('niteleme' dilin sözdizimi kurallarınca yorumlanır) *gebe kadın*, *gebe kısrak* anlamlı olarak üretilecek, *gebe adam*, *gebe aygır* anlamsız ('yorumlanamaz') olarak dışarda bırakılacaktır. *Gebe ördek* gibi sözöbeklerinin anlamlı olup olmadığı, *ördek* sözcüğüyle ilgili daha başka içlem bileşenlerine gönderimde bulunularak ve *gebe*'nin adlarla birleşebilirliği üzerindeki daha başka sınırlamalara göre belirlenecektir.

Kuşkusuz, belli dilbilgisi yapılarındaki sözcükler arasında geçerli olan birleşim sınırlamalarını açıklamanın güzel bir yoludur bu. Ancak tümcelerin anlamlarının bu çerçevede kapsamlı bir biçimde ele alınmasının, tümcelerin yeterli bir sözdizimsel çözümlemesini ve ilgili dilbilgisel ilişkilerin anlam yönünden yorumu için yeterli kuralları önceden varsaydığına dikkat edilmelidir. Biraz önce verilen, bir 'adın' bir sıfat 'tarafından nitelenmesini' içeren örnek, anlambilimciler tarafından asla özellikle güç bir örnek olarak düşünülmemiştir. Bunun günümüzdeki sözdizimi kuramı çerçevesinde düzenlenmesi, herhangi bir dilin tümcelerinde geçerli olan geniş ölçüdeki anlamsal 'bağdaşmazlık' ilişkisiyle karşılaştırıldığında çok önemsizdir. Son birkaç yılda anlam yönünden değişik 'bağdaşmazlık' ilişkilerinin düzenlenmesi üzerinde epeyce durulmuştur. (özellikle Katz, Bierwisch ve Weinreich tarafından). Geliştirilen biçimsel düzenlerin karmaşıklığına karşın, şimdiye değin alınan sonuçlar etkileyici değildir; öyle görünüyor ki, bu alandaki ilerleme, şimdikinden daha elverişli bir sözdizimi kuramının kurulmasına bağlıdır.

Bileşen çözümlemesinin yanıtlamaya çalıştığı ikinci soru şudur: 'Belli bir tümce ya da sözöbeğinin anlamı nedir?' Bu sorunun genel yanıtı, bir tümce ya da sözöbeğinin anlamının, kendisini oluşturan sözcüklerin içlemlerinin bir 'ürünü' olduğudur; her bir sözcüğün içlemi ise onu oluşturan anlam bileşenlerinin ürünüdür'. Bu bakımdan bir tümce ya da sözöbeğinin anlamı, sözcüklerin bütün anlam bileşenlerini, derin yapıdaki dilbilgisel ilişkilerle bağıntılanan bir dizi 'yönlendirme kuralı' ile 'birleştirerek' belirlenir. Bundan önceki paragrafta, günümüzdeki sözdizimi kuramının derin yapıda, ilgili dilbilgisi ilişkilerinin bir çoğunun yeterli açıklamasını henüz sağlayamadığını öne sürmüştük; 8. bölümde 'dilbilgisel işlevleri' tartışırken tartışmamızın ağırlığı da bu noktada idi. Bu bir tümce ya da sözöbeğinin önerilen tanımına göre, 'kendisini oluşturan sözcüklerin içlemlerinin bir ürünü' olma anlamında, 'ürün' terimini (daha teknik bir terim kullanırsak, 'birleştirme işlevini') şu anda yorumlayamayız, demektir.

Aynı zamanda, bundan önceki bölümde tartışılan anlam ilişkilerinin birçoğunun, bileşen çözümlemesine dayanan bir anlam kura-

mı çerçevesinde yeniden düzenlenebileceği açıktır. Eşanlamlılık, alt-anlamlılık, bağdaşmazlık ve bütünleyicilik, söz konusu sözcüklerin anlam bileşenleri açısından açıkça tanımlanabilir (Bu ilişkilerin tanımına bileşenler yönünden bir yaklaşım için okur, notlarda sözü edilen kaynaklara başvurmalıdır). Ancak vurgulanması gereken, sözcüklerin bileşen çözümlemesinin, tümcelerin belirtilip yadsınması yönünden önsel bir sezdirime 'dayanmasıdır'. Bileşen çözümlemesi sözcükler arasındaki ve bunları içeren tümceler arasındaki kimi anlam ilişkilerinin kısa anlatımı için bir tekniktir: Yukarda 'anlama' ve 'analitik' sezdirimle' ilgili olarak tartışılan belirsizlik sorunlarından hiçbirini ortadan kaldırma savında olamaz.

10.5.5 Anlam bileşenlerinin 'bilişsel gerçekliği'

Bugüne değin bileşensel anlambilim alanında en ilginç çalışma felsefeci ve dilbilimcilerden değil, insanbilimcilerden çıkmıştır; son zamanlarda anlam bileşenlerinin 'bilişsel doğruluğu' ya da 'gerçekliği' dedikleri şeye dikkatlerini epeyce çevirmişlerdir. Daha önce bileşen çözümlemesi bağlamında 'doğru' sözü ile anlatılmak isteneni incelememiz gerektiğini söylediğimizde usumuzdaki sorun buydu (bkz. 10.5.1). Birçok insanbilimsel tartışma, çeşitli dillerde akrabalık sözvarlığının çözümlenmesinden söz eder. Örneğin İngilizcede en yaygın akrabalık terimlerinin çeşitli biçimlerde çözümlenebileceği gösterilmiştir. (Özellikle *brother* ile *sister*'ın -erkek ve kızkardeş- *uncle*-amca- ve *aunt* -teyze, hala- ve *nephew* -erkek yeğen- ile *niece* -kız yeğen- ile 'İkinci sıradan' bileşenini paylaşan *cousine*'a karşı; *father* -baba- ile *mother* -anne- ya da *son* -oğul- ile *daughter* -kız evlat- gibi doğrudan soy çizgisinden gelme 'bileşenini' içerdikleri söylenebilir; buna karşılık 'soydaşı' bileşenini içeren *cousin*'e karşı, *brother* ve *sister*, *uncle* ve *aunt* ya da *nephew* ve *niece* gibi 'ortak soy' bileşenini içerir biçimde çözümlenebilir). Sorun, çeşitli olası çözümlemelerden hangisinin, böyle ise, 'doğru' olduğudur. Her biri kendi içinde tutarlıdır; her biri sözcüksel dizgenin her üyesini, dizgenin öteki üyelerinden ayırır ve her biri insanbilimciye, ailenin herhangi bir üyesi için sözcüksel dizge açısından ailenin üyeleriyle ilişkisinin ne olduğunu kararlaştırma olanağı sağlaması yönünden 'kestirimseldir'. Ancak değişik çözümlemelerin her biri değişik bir dizi oransal eşitliğe dayanır: *baba: anne:: oğul: kız:: erkek kardeş: kız kardeş* ya da *dayı: teyze:: erkek yeğen: kız yeğen:: erkek kardeş: kızkardeş*.

Bu bakımdan (eğer bu sorun gerçekten kararlaştırılabilirse) 'doğruluk' sorusunu kararlaştıracak olan, şu değil bu oran dizisinin 'bilişsel gerçekliğidir'. Akrabalık terimlerinin insanbilim yönünden çözümlenmesi söz konusu olduğunda, belli bir oranın 'bilişsel' gerçekliği'

herhalde toplumda değişik aile-akrabaları kümesine ayrılan toplum-sal konum ve rollerle belirlenir; bu, topluluğun üyelerinin dilsel 'sez-gilerine' de yansiyabilir.

Ancak 'doğruluk' sorununu tümüyle dilbilimsel bir açıdan ele alabiliriz. Bu amaçla, bu bölüme başladığımız yalın bileşen çözümle-mesi örneğine dönelim. Yalnızca şu oranların gerçekliğini kabul et-miştik:

erkek: kadın: çocuk:: boğa: inek: buzağı

boğa: inek: buzağı:: horoz: tavuk: civciv vb.

Bu orantıya göre (eril) ile (dişil), (yetişkin) ile (yetişkin olmayan), (insan) ile (öküz cinsi), (at cinsi), (koyun) anlam bileşenlerini 'çı-kardık'. Şimdi bu bileşenlerin dilbilimsel konumlarının ne olduğunu araştırabiliriz.

İlk bakışta çelişkili bileşenlerin, (eril) ile (dişil)'in karşılığı ye-terli görünüyor. Bir kimse yetişkin, eril, insan ise, onun için *kadın* ya da *çocuk* sözcüğünden çok *erkek* sözcüğünün uygun olarak kulla-nıldığını biliriz; belli bir kümes hayvanının belli bir türün yetişkin, dişili olduğunu bilirse, kullanılacak uygun sözcüğün *horoz* ya da *civciv* değil *tavuk* olduğunu vb. biliriz. Ancak *erkek* ile *kadın*, *horoz* ile *tavuk* ve benzerlerini, göndergelerinin cinselliği açısından ayırdet-mek, onları ayıran dilsel yönden birçok özellikten birine öncelik ver-mektir, denebilir. Bir kimse (sözcelerinin birçoğu tümüyle kabul edi-lebilir olan, anlayabildiği ölçüde kendinden büyüklerin sözcelerine benzer anlam ilişkileri sergileyen) küçük bir çocuğa erkek ve kadın-lar arasındaki ayrımın ne olduğunu sorsa, bütün bir dizi tipik özel-likleri sıralayarak yanıt verebilir çocuk; giydikleri giysilerin türü, dışarda mı evde mi çalıştıkları, çocuğa bakıp bakmadıkları vb. *Horoz* ile *tavuk* ve *boğa* ile *inek* vb.'nin ayrılması için tümüyle ilintisiz bir dizi ölçüt önerilebilir. Yetişkinlerin konuşmasında bile cinselliğin tek ölçüt olduğu niye düşünülün? Bunu söylemek *kadın: çocuk:: inek: buzağı:: horoz: civciv vb.* için ne ölçüde doğrudur?

Elbette anlam yönünden kabul edilirliliği ya da edilmezliği bu oran-tısal eşitliğe göre açıklanabilecek tümceler kümesi vardır: *Şu kadın bu çocuğun annesidir, Şu tavuk bu civcivin anasıdır vb. ile Bu adam bu çocuğun annesidir, Şu kadın bu çocuğun babasıdır, Şu kadın bu bu-zağının anasıdır vb.* İngilizce dilbilgisel cins olgusu bir ölçüde gönderge-nin cinselliğiyle belirlenir. Ancak bu *erkek-dişi, boğa-inek* gibi bütünleyi-ci terimleri birbirinden ayıran tek anlam özelliğinin (eril) ve (dişil) oldukları anlamına gelmez. (Yetişkin), (yetişkin olmayan) bileşen-lerinin durumu daha da kuşkuludur: yinelersek bu karşıtlık açısın-dan açıklanabilecek anlam yönünden kabul edilebilir ya da edile-mez birleşimler vardır ama açıklanamayacak olanlar da vardır.

Sorun kuşkusuz insanbilimcinin 'bilişsel gerçeklik' dediği sorunla ilgilidir. Erkek ve kadınların rollerinin, her iki cinsin birlikte uğraştıkları çok az etkinlik bulunacak ölçüde değişik olduğu bir toplum düşünelim. Şimdi de bu dilin sözvarlığında, Türkçeye sırasıyla eril, yetişkin insanlara ve dişil yetişkin insanlara gönderimde bulunması açısından 'erkek' ve 'kadın' diye çevrilebilecek iki sözcük bulunduğunu varsayalım. İki sözcüğün gönderimi ile ilgili bu olguyu bilen dilbilimci, bu terimleri erkek ve kadınlar için uygun biçimde kullanabilir. 'Adam çocuk doğurdu' gibi tümcelerın ('doğurmak' gibi bir sözcüğün varlığını düşünürsek) çevirisinin anlam yönünden kabul edilmez olduğunu kesinlikle bilecektir. Ama aynı derecede kabul edilmez durumda, 'Adam yemek pişirdi', 'Kadın ateş yaktı' gibi bir yığın başka tümce bulunabilir. Kültürel önyargılarımız ve fiziksel dünyaya ilişkin sınıflandırmalarımız, başka toplumların kültürlerinin ve dillerinin çözümlenmesinde geçerli ölçütler olarak ele alınmamalıdır, 'insan zihninin bilişsel yapısının bir bölümünü oluşturan kavramsal dizgenin olası çözümlemesi için, hiç alınmamalıdır. Bir noktayı daha belirtelim. Bileşen çözümlemesi ile birlikte gelen tehlikelerden birisi, sözcüksel öğeler arasındaki sıklık ile (ve bu yüzden sözvarlığında az ya da çok 'temel olmalarıyla), sözcüksel öğeler ve anlam bileşenleri arasındaki ayrımı gözardı etmek eğiliminde olmasıdır. Örneğin, *erkek kardeş* ile *kızkardeş* yerine eşanlamlı *eril kardeş*, *dişil kardeş* konulabileceği öne sürülür. Ama bu yalnızca insanbilimsel ya da yarı insanbilimsel tartışma bağlamında doğrudur. *Erkek kardeş* ve *kızkardeş*, dili konuşanların tümünce bilinen oldukça yaygın sözcüklerdir. Oysa *sibling* (kardeş) yalnızca insanbilimcilerin yararı için türetilmiş teknik bir terimdir; İngilizce konuşan birçok kimse bu sözcüğü bilmez. *Erkek kardeş* ve *kızkardeş* bütünleyicileri için bir üstterim bulunmaması, iki terim arasındaki karşıtlığın, aralarındaki ortak şeyden daha önemli olduğunun *en açık* kanıtıdır. Bunun gibi altanıamları olarak bütünleyici *stallion* (aygır) ve *mare* (kısırak) terimleri bulunan *horse* (at) teriminin bulunması İngilizce sözvarlığı yapısının çözümlenmesinde önemlidir. 'Yetişkin eril fil' sözöbeğinin *fil* ile anlam ilişkisinin *aygır* ile *at* arasındaki ilişkiye benzediğine bizi inandırmaya çalışan herhangi bir anlam kuramı yetersiz olacaktır.

Bileşen çözümlemesine ilişkin anlam kuramları bu tür yetersizliklere zorunlu olarak tutsak olmaz. Ancak *eril* ya da *dişil* sözcüksel öğeleriyle (eril) ya da (dişil) anlam bileşenleri arasındaki ayrım üzerinde, şaşılacak ölçüde az durulmuştur. İnsan anlam bileşenlerinin, dilbilimcinin onları adlandırmakta kullandığı sözcüksel öğeleri kavrayıştaki sezgilerine dayanılarak yorumlandığından ister istemez kuşku duyuyor.

10.5.6 *Son sözler*

Yer sınırlamaları son yıllarda anlambilimdeki bileşen çözümlemesine ilişkin çalışmaların ayrıntılarına girmemize olanak vermiyor. Bu konuyu bir ölçüde olumsuz bir biçimde işlediysek bunun isteyerek olduğu bilinmelidir. Bileşenlerle ilgili anlam kuramlarının sık sık dayandıkları kimi varsayımlara, özellikle anlam bileşenlerinin evrensel olduğu varsayımına dikkati çektim. Bileşen çözümlemesi kavramının, sözcüksel öğelerin işlemleri açısından orantısal eşitlikler kurulmasına dayandığını gördük. Her zaman gözönüne alınmayan önemli sorun bu orantıların 'bişşsel yönden' ne ölçüde 'gerçek' olduklarıdır. Çoğu zaman bu orantıların içebakışla kurulabileceği varsayılır.

Ne var ki, bileşen çözümlemesi anlambilimin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Her şeyin ötesinde, sözdiziminin düzenlenmesiyle anlambilimin (ya da kimi yönlerinin) düzenlenmesinin, eskiden olduğundan daha çok yaklaşmasını sağlamıştır. Dilbilimcilerin yine çok yakından sözdizimi ile anlambilim arasındaki ilişkilerle ilgilenmeleri büyük ölçüde Katz ve Postal'ın 'dilbilimsel betimlenmelerin bütünlenmiş bir kuramı' çerçevesinde daha dizgesel bir biçimde ele alınan ve Katz tarafından daha sonraki yayınlarda daha da geliştirilen, Katz ve Fodor'un çalışmalarının etkisiyle olmuştur. Katz ve Fodor bileşen çözümlemesinde daha önceki çalışmaların değerini küçümsemek eğiliminde olsalar da 'yönlendirme kurallarının' biçimini saptamada ve bunların 'açık üretimsel, dilsel betimleme bağlamındaki' işleyiş biçimlerinin önemi üzerinde durmakta haklıydılar. Bunun daha önce üzerinde durulmamıştı.

Daha önceki bir bölümde, 'bişşmsel' ve 'kavramsal' dilbilgisi arasındaki bir 'yaklaşımdan' söz etmiştik (bkz. 4.3.4); 'dilbilgisi ulamlarıyla', dilbilgisel işlevlerin (bkz. 7 ve 8. bölümler) daha sonraki tartışması, sözdizimdeki daha ileri düzenlemenin bu *yaklaşmaya* bağlı olduğunu göstermiştir. Bu yapıtı önümüzdeki birkaç yılda bu amaçla yönelik kitap ve yazıların görüleceğine ilişkin beklentilerimizi dile getirerek bitirebiliriz.

Anlam kuramı üzerinde daha çok durmanın, dilbilimcileri yenden dillerin sözdizimi yapılarının geniş ölçüde onların anlam yapılarınınca, özellikle anlama dayalı dilbilgisi ulamlarının 'anamlama tarzlarıyla' (bkz. 7.6.10) belirlendiği biçimindeki geleneksel görüşe getirmesi de olasılık dışı değildir: Bu gelişme olursa, dilbilim kuramının geleneksel dilbilgisi uzmanının durumuna geri döndüğü varsayımına saplanmamakta dikkatli olunmalıdır. Gelecekteki bütün dilbilgisi ve anlam kuramı, amaçları ne ölçüde geleneksel olsa da, 20.

yüzyıl 'yapısal dilbiliminin' kesin gereklerini yerine getirmelidir. Karşı devrimler devrimleri izleyebilir; ama geçmişin kolayca onarımı söz konusu olamaz.

10.5.7 *Sonsöz*

Ohe iam satis est, ohe libelle
iam pervenimus usque ad umbilicos
iam lector queriturque deficitque,
iam librarius hoc et ipse dicit:
'ohe iam satis est, ohe libelle'.

Martial

(Off, artık yeter, ey kitapçık / artık sonuna vardık / Okur hem yakınıyor hem tükendi artık / Kitabı temize çeken de şunu söylüyor: ey kitapçık artık yeter. Bu dörtlüğün çevirisi için sayın Gül Koçoğlu'na teşekkür ederim).

NOTLAR

1. Bölümün notları

- 1.1.4 Bloomfield'dan alıntı: *Language*, 3.
- 1.2 Geleneksel dilbilgisi: Yaygın olarak kullanılan dilbilim metin kitaplarından birçoğu geleneksel dilbilgisine iyi gözle bakmazlar ve bu konuda güvenilirmez durumdadırlar (örn. Bloomfield, *Language*; Jespersen, *Language*; de Saussure, *Cours*). Giriş düzeyi için şu kitaplar salık verilebilir: Robins, *Short History*; Dinneen, *Introduction*; Arens, *Sprachwissenschaft*; Kukenheim, *Esquisse*; Leroy, *Grands Courants*; Mounin, *Histoire*; Sandys, *Short History*.
- 1.2.1 Yunan dilbilgisi kuramının kökeni: karşı. Forbes, 'Yunan öncüleri'; Koller, 'Anfang'. Önemi sık sık küçümşenen Stoa'cılar için bkz. Barth, *Stoa*; Barwick, *Probleme*; Pohlenz, *Begründung*.
- 1.2.3. Örnekseme ve aykırılık: Varro'nun konuları yanlış yorumladığına ilişkin olarak bkz. Fehling, 'Varro'; ve Dihle, 'Analogie'.
- 1.2.6 Roma dönemi: genel tarihsel bilgi için, bkz. Collart, *Varron*; Barwick, *Remmius Palaemon*.
- 1.2.7 Ortaçağ dönemi: Genel felsefe tarihçesi için bkz. Gilson, *History*; Copleston, *History*. Ortaçağ dilbilim kuramı için bkz. Dinneen, *Introduction* 126-50; Robins, *Short History*; Bursil-Hall, 'Medieval theories'; Roos, 'Sprachdenken'; Daha bilimsel kitaplar: Grabmann, *Mittelalt*; *Geistesleben*; Heidegger, *Kategorienlehre*; Roos, *Modi Significandi*.
- 1.2.8 Chomsky'nin *Cartesian Linguistics* adlı yapıtında, 17. yüzyıl 'akılcı' dilbiliminin ilginç bir öyküsü vardır. Port Royal dilbilgisi uzmanlarının özgünlüğünü yeterince değerlendirememiş olabilirim.
- 1.2.10 Hint geleneği: bkz. Belvalkar, *Systems*; Misra, *Descriptive Technique*; Allen, *Phonetics*; Brough, 'Theories'; Bloomfield, *Review of Liebisch*; Emeneau, 'India'; Renou's *Introduction to Wackernagel and Debrunner, Grammatik*.
- 1.3 Karşılaştırmalı filoloji: En yaygın kullanılan Pedersen'in *Linguistic Science* adlı yapıtıdır. 'Yeni dilbilgisi uzmanlarının' temel ilgileri dışında kalan konuların işlenmesinde çok yetersizdir. Jespersen, *Language*, 32-99; Leroy, *Grands Courants*; 17-60; Mounin, *Histoire*, 152-212; Arens, *Sprachwissenschaft* adlı yapıtlarla desteklenebilir.
- 1.4 Çağdaş dilbilim: Bu bölüm şu yapıtlarla birlikte okunabilir: Gleason, *Introduction*, 1-13; Hockett, *Course*, 1-11; Robins, *General Linguistics* 1-17; Hall, *Introductory*, 3-35; Martinet, *Eléments*, 9-51; Lepschy, *Linguistics* 17-41; Dinneen, *Introduction*, 1-19; Hill, *Introduction*, 1-12; Sapir, *Language* 3-12; Malmberg, *Nouvelles Tendances*, Housholder (basılacak).
- 1.4.1 Ferdinand de Saussure: Saussure'ün kendi notları yakınlarda basıldı, bkz. Godel *Sources*; *Cours*'ün eleştirisel bir basımı çıkıyor, bkz. Engler, *Cours*. Saussure'ün görüşlerinin uygun bir özeti için, bkz. Dinneen, *Introduction*. 195-212; Lepschy, *Linguistica*, 42-8 (kapsamlı, yenileri kapsayan bir kaynakçası da vardır).
- 1.4.2 Konuşma dilinin önceliği: bkz. Abercrombie, *Elements* 1-19; Uldall, 'Speech'; Vachek, 'Some remarks'; Pulgram, 'Graphic and phonic'.

- 1.4.3 Dil planlaması için bkz. Haugen, 'Linguistics'; Hoenigswald, 'Proposal'.
- 1.4.7 Langue ve parole: Saussure, *Cours*, 23 ve ötesi (Giriş, bölüm 3); bkz. Lepschy, 'Linguistica', 45-46; Dinneen, Introduction, 196-99; Leroy, *Grands Courants*, 108-10. Chomsky, kendisinin 'edinç' ve 'edim' ayrımını Saussure'ün 'dil ve 'söz' ayrımına bağlamaktadır, bkz. *Aspects*, 4.

2. Bölümün notları

- 2.1.3 'Çift eklemler': bkz. Martinet, *Linguistique Synchronique*, 1-35; Palmer, 'Hierarchy'; Hockett, 'Linguistic elements'.
- 2.1.4 'düzey', 'düzlem', 'anlatım', 'içerik': Bu noktada kullanılan terimler Hjelmslev ve onu izleyenlerin terimleridir: bkz. Hjelmslev, *Prolegomena*; Spang-Hassen, 'Glossematics'. 'Düzey' terimi bu kitapta (Hjelmslev'in 'düzlem' dediği şeyi de kapsamak üzere) daha genel bir anlamda kullanılmaktadır.
- 2.2 Töz ve biçim: Bkz. Saussure, *Cours*, 155 ve ötesi. (Bölüm 4, bölümcük 2).
- 2.2.7 Tözel gerçekleşmenin nedensizliği: bkz. Householder 'Uniqueness'.
- 2.3 Dizisel ve dizimsel ilişkiler: Saussure kendisi 'dizisel' terimini değil, 'çağrışımsal' terimini kullanır. Ayrıca, Saussure'ün, 'çağrışımsal ilişkileri' dizisel olmayan çeşitli ilişkileri de kapsar: bkz. *Cours* 170 ve ötesi. ('Dizisel' terimi Hjelmslev'den gelir, bkz. Robins, *General Linguistics*, 78.
- 2.3.7 'Belirtili' ve 'belirtisiz': bu terimler özellikle 'Prag Okulu' ile bağlantılıdır. (bkz. Vachek, *Reader*). Daha yakınlardaki bir tartışması için, bkz. Greenberg, *Language Universals*.
- 2.4 Sayısal yapı: bkz. Cherry, *Human Communication*; Miller, *Language*; Roberts, *Statistical Linguistic Analysis*; Mandelbrot, 'Theory', Malmberg, 'Nouvelles Tendances' 278-304; Apostel et al., *Logique*.
- 2.4.1 İşlevsel ağırlık, bkz. Martinet, *Economie*; Hockett, 'Quantification'.
- 2.4.2 Bilgi-Kuramı: Gleason, Introduction, s. 373-390'da basit bir öyküsü vardır.
- 2.4.7 'Eşadılar' üzerine: bkz. Orr, *Words*, özellikle, 91-160; Ullmann, *Principles*, 144-52. (Orr ve Ullmann Filliéron ve onu izleyenlerin yapıtlarına gönderimde bulunur).
- 2.4.9 İngilizce ünsüzlerin sıklıklarına ilişkin bilgi Roberts, *Statistical Linguistic Analysis* adlı kitapta alınmıştır. En sık kullanılan sözcük-sıklığı dizelgesi şudur: Thorndike ve Lorge, *Teacher's Word-Book*.

3. Bölümün notları

- 3.2 Phonetics: bkz. Abercrombie, *Elements*, Jones, *Outline*; Pike, *Phonetics*; Ladefoged, *Elements*; Fant, *Acoustic Theory*.
- 3.3 Phonology: bkz. Robins, *General Linguistics*, 121-79; Martinet, *Elements*, 52-96; Hockett, *Manual*; Trubezkoy, *Grundzüge*; Jones, *Phoneme*, Malmberg, *Structural Linguistics*, 30-127;
- 3.3.9 'Grimm yasası': bkz. Fourquet, *Mutations*.
- 3.3.11 Ayırıcı özellik kuramındaki son gelişmeler için bkz. Jakobson, Fant ve Halle, *Preliminaries*; Jakobson ve Halle, *Fundamentals*; Chomsky ve Halle, 'Controversial questions'; Fudge, 'Phonological primes'.
- 3.3.12 Bürünsel çözümleme: bkz. Robins, *General Linguistics*, 157-68; Palmer, *Prosodic Analysis*'te bir dizi 'bürünsel' yazı yayınlanmıştır.

3.3.13 Türkçenin sesbilimi: bkz. Waterson, 'Some aspects'; Lyons, 'Phonemic and non-phonemic'. Üretimsel sesbilim açısından incelenmesi için bkz. Lees, *Phonology*.

4. Bölümün notları

4.1.3 Jespersen'den alıntı: *Philosophy*, 55.

4.1.5 Chomsky'nin (asal karşıtı) 'biçimsel' terimini kullanışı ile ilgili olarak bkz. *Aspects*, 27-30.

4.2 Biçimsel dilbilgisi: Bu bölüm geniş ölçüde, Harris, *Methods* ile Chomsky, *Syntactic Structures*'a dayanır.

4.2.3 Russel'in, 'dilbilgisel' ama 'anlamsız' tümcelerle ilgili tartışması için bkz. *Inquiry*, 170 ve ötesi.

4.2.4 'Ortak öz': bu terim Hockett'tan gelir: bkz. *Course*, 32. Dildeki dizgesel değişimin iyi bir açıklaması için bkz. Halliday, McIntosh and Strevens, *Linguistic Sciences*, 75-100; Quirk, *Use of English* 50-63, 79-96, 154-73. Lehçe için bkz. McIntosh, *Introduction*; aynı zamanda bkz. Bach, *Mundartforschung*; Dauzat, *Géographie*.

4.2.5 'Kabul edilirlilik' ve 'dilbilgisellik' için bkz. Chomsky, *Aspects* 10-15

4.2.14 Bulgulama işlemleri, karar işlemleri ve değerlendirme işlemleri için bkz. Chomsky, *Syntactic Structures*, 49-60.

4.3.3 Chomsky'den alıntı: *Aspects*, 79-80.

5. Bölümün notları

5.1.2 Harris'ten alıntılar: *Methods*, 14.

5.2 Tümce: bkz. Robins, *General Linguistics*, 190-292; Hockett, *Course*, 199-208; Fries, *Structure*, 9-53.

5.2.1 Bloomfield'in tanımı: *Language*, 170.

5.2.5 'Hazır' sözcükler: bkz. Saussure, *Course*, 172.

5.2.7 Sesbilimsel ölçütler: Hill, *Introduction*, 336 ve ötesinde tümceyi yalnızca sesbilimsel terimlerle tanımlamaya girişmiştir. Bir kez sözcük ve tümceyi ayırdıktan sonra (birçok dilbilimci bu ayrımı çizememiştir) sesbilimsel ölçütlerin belirleyici olduklarını düşünmek için bir neden yoktur. Hill'in yaklaşımının tartışması için bkz. Haas, 'Linguistic structures'.

5.3 Biçimbirim: bkz. Robins, *General Linguistics*, 201-13; Bazell, 'Problem'; *Linguistic Form*, 51-64; Nida, *Morphology*.

5.3.6 Biçimbilgisel tipoloji: bkz. Bazell, *Typology*. Biçimbirimlerin sözcüklere oranı için bkz. Greenberg, Mohrmann ve ark. *Trends* 1, 119.

5.3.7 Türkçe üzerine: bkz. Godel, *Grammaire*; Swift, *Grammar*.

5.3.8 Latince üzerine: bkz. Householder, 'Descriptive analysis'; P.H. Matthews, 'Inflectional component'; Hill, *Introduction*, 441-82.

5.3.9 Sapir'den alıntı: *Language*, 124.

5.4 Sözcük: bkz. Robins, *General Linguistics*, 193-201; Rosetti, *Linguistica*, Togeby 'Mot'; Sapir, *Language*, 24-41; Bazell, 'Historical source'.

5.4.7 'Olası durak' bkz. Hockett, *Course*, 166-69 (Hockett 'sözcükbirim' terimini burada olduğundan değişik bir biçimde kullanmaktadır).

5.4.8 Sözcüğün anlam yönünden tanımları: bkz. Ullmann, *Principles*, 50-4.

- 5.4.9 'En küçük bağımsız biçim': Bloomfield, *Language*, 178; Robins, *General Linguistics*, 194; Bazell, *Linguistic Form*, 67-8; Hockett, *Course*, 168-69.
- 5.5 'Düzy' bkz. Halliday, 'Categories'; Pike, *Integrated Theory*; Longacre, 'Fundamental Insights'; Lamb, *Outline*; Postal, *Constituent Structure*; P.H. Matthews, 'Concept of rank'; Huddleston, 'Rank and Depth'.

6. Bölümün notları

- 6.1.2 Bloomfield, bkz. *Language*, 161 ve ötesi.
- 6.1.3 Bu tür dilbilgisel belirsizlik için bkz. Wells, 'Immediate constituents'; Hockett, 'Two Models'; Chomsky, 'Syntactic Structures', 28.
- 6.2 Öbek yapısı dilbilgisi: bkz. Chomsky, 'Three models'; *Syntactic Structures*; Postal, *Constituent Structure*; Bach, *Introduction*; B. Hall, *Foundations*. Daha teknik incelemeler için, Luce ve ark. *Readings*, 75 ve ötesi, *Handbook*, 269 ve ötesi; Gross, 'Equivalence'.
- 6.3 Ulamsal dilbilgisi: bkz. Bar-Hillel, *Language*, 99 ve ötesi; Lambek, 'Calculus'. Kimi benzerlikleri olan 'bağımlılık dilbilgisinde' de dikkat çekiliyor: bkz. 'Dependency theory'; Tesniere, *Éléments*.
- 6.4 İçmerkezli ve dışmerkezli: bkz. Bloomfield, *Language*, 194 ve ötesi, 235 ve ötesi; Hockett, *Course*, 184 ve ötesi; Harris, *Methods*, 275 ve ötesi; Robins, *General Linguistics*, 234 ve ötesi.
- 6.5.4 Uyum ve yönetme: bkz. Hockett, *Course*, 214 ve ötesi.
- 6.5.5 Bağlam duyarlılığı: bkz. Chomsky, *Syntactic Structures*, 28.
- 6.6 Dönüşümlü dilbilgisi: bkz. Chomsky, *Syntactic Structures*; *Topics*; Harris, 'Co-occurrence'; 'Transformational theory'; Bach, *Introduction*; Shaumjan, *Strukturnaja* Lamb, *Outline*; Koutsoudas, *Writing Grammars*.
- 6.6.1 Derin ve yüzey yapı: bkz. Hockett, *Course*, 246 ve ötesi; Chomsky *Aspects*, 16; 'Cartesian Linguistics', 31 ve ötesi
- 6.6.2 Dönüşümsel belirsizlik: bkz. Chomsky, *Syntactic Structures*, 88 ve ötesi.
- 6.6.3 'Başkalaşma': bkz. Lamb, *Outline*, 17.
- 6.6.4, 6.6.6 Chomsky'den alıntılar, *Syntactic Structures*, 42.
- 6.6.9 Son gelişmeler: bkz. Chomsky, *Aspects*; *Topics*; Katz and Postal, *Integrated Theory*; Fillmore, 'Embedding transformations'. Bu gelişmelerin eleştirisel bir değerlendirilmesi için: bkz. P.H. Matthews, 'Chomsky'nin *Aspects*'inin bir değerlendirilmesi'.

7. Bölümün notları

- Bu bölümdeki 'dilbilgisi' ulamları ve 8. bölümdeki 'dilbilgisel işlevler' için temel kaynaklarım şu yazarların kitaplarıdır: Bally, Benveniste, Bloomfield, Boas, Brondal, Entwistle, Gray, Hjelmlev, Jakobson, Jespersen, Kurylowicz, Martinet, Meillet, Vendryès.
- 7.2 Gösterici ulamlar: bkz. özellikle, Kurylowicz, *Inflectional Categories*; Fillmore, 'Deictic categories' 220 ve ötesi.
- 7.3.5 Swahili: bkz. Ashton, *Grammar*.
- 7.3.8 'Sınıflayıcılar': Çince için bkz. Chao, *Primer*. Vietnam dili için bkz. Emeneau, *Studies*, Honey, 'Word classes'; Thompson, *Grammar*. Türkçe ve Uzbek için bkz. Waterson, 'Numeratives'.
- 7.4 Durum: Klasik incelemeler: Hjelmlev, *Catégorie* ve Jakobson, 'Kasuslehre'. Yakın zamanlarda yapılan iki ilginç çalışma: Fillmore, 'Modern theory'; 'Case for case'. Türkçe için bkz. Swift, *Grammar*; Godel *Grammaire*. Fince için bkz. Sauvageot, *Esquisse*.

7.5.1 Zaman: bkz. Jespersen, *Philosophy*, 254 ve ötesi.

7.5.3 Palmer'den alıntı: *English Verb*, III. Hockett'ten alıntı: *Course*, 237.

7.5.5 Görünüş: Rusça için, bkz. Ward, *Russian Language*, 227 ve ötesi.

Hockett'ten alıntı: *Course*, 237.

7.5.7 'Dönüştürücü' terimini Strang'dan aldım, *English Structure*, 146.

7.5.8 Şu son yayınlar (ve başkaları) zaman, kip ve görünüşü İngilizce açısından tartışır: Joos, *English Verb*, Ota, *Tense and Aspect*; Palmer, *English Verb*; Ehrman, *Modals*; Crytal, 'Specification'; McIntosh, 'Predictive statements'.

7.6 Söz bölükleri: bkz. Lyons, 'Notional theory'.

7.6.6 Jespersen'in gönderimde bulunulan kitapları: *Philosophy*; *Analytical Syntax*; Son dönüşümsel çalışmalar için gönderimler: bkz. özellikle, Lakoff, *Irregularity*; *Deep and Surface Structure*; Fillmore 'Case for case'; Postal and Rosenbaum, *Sentence Formation*.

7.6.10 Chomsky'den alıntı, *Aspects*, 118.

8. Bölümün notları

Bu bölümün ana kaynakları için 7. bölümün notlarına bakınız.

8.1.2 Sapir'den alıntı: *Language*, 119; Hockett, *Course*, 201, 'Verilen' ve 'yeni' kavramı için bkz. Halliday, 'Notes'.

8.1.3 'Ayrıcı' ve 'Belirleyici' tümeller için: bkz. Strawson, *Individuals*.

8.1.7 Eskimo dili: bkz. Hill, *Introduction*, 419-40.

8.1.8 Chomsky'den alıntı: *Aspects*, 221. Eski görüşlerin özeti için: bkz. Sandmann, *Subject*; Sechehay, *Structure*.

8.2.2 Robins'ten alıntı: bkz. *General Linguistics*, 2.6.6.

8.2.3 'Eşilevselik': bkz. Allen 'Transitivity'; Hockett, *Course*, 235; Martinet, 'Ergatif'; W.K. Matthews, 'Ergative'; Uhlenbeck, 'Agens'; Vaillant, 'Ergatif'.

8.2.13 Halliday'den alıntı: 'Notes', *JL*, 3 (1967), 47.

8.3.1 Svartvik: *Voice*, 2.

8.3.5 Başka seçenekler için: bkz. Anderson, 'Ergative'; Fillmore, 'Case for case'; Halliday, 'Notes'.

8.4 Varoluş, yer ve iyelik tümceleri: bkz. Lyons, 'Note'; Graham, 'Being'; Kahn, 'Greek verb'; Benveniste 'Etre'; Bendix, *Componential Analysis*.

8.4.6 Chomsky'nin örneği, bkz. *Aspects*, 21.

9. Bölümün notları

(9 ile 10. bölümlerin çoğu Lyons'un *Structural Semantics* adlı yapıtının 1. bölümünün daha dizgesel ve yenileştirilmiş bir biçimidir). Anlambilim yazını çok geniş; bütün alanı kapsadığı savında olan bir kitap yoktur. Tümüyle dilbilim açısından, anlambilimdeki eski çalışmaları en iyi kapsayan inceleme, Ullmann'ın *Principles* adlı yapıtıdır; ayrıca bkz. Kronasser, *Handbuch*; Nida, *Translating*. Felsefe anlambilimi için bkz. Bar-Hillel, 'Logical Syntax'; Cohen, *Diversity*; Warnock, *English Philosophy*; Wells, 'Meaning'. Caton'un, *Philosophy* adlı yapıtında birkaç önemli yazı yayınlanmıştır. 20. yüzyıl felsefe anlambiliminin bir eleştirisi için bkz. Katz, *Philosophy*. Ruhbilim anlambilimi için bkz. Brown, *Words*; Bruner ve ark. *Thinking*; Carroll, *Language and Thought*; Miller, *Language*. Felsefe anlambiliminin daha anlaşılır bir açıklaması için, bkz. Salomon, *Semantics*. Ayrıca bkz. Brower, *Translation* Austin, *Words*.

- 9.1.1 'Anlambilim' terimi için: bkz. Bréal, *Essai*; Read, 'account'.
- 9.2.6 Kavramsalılık ve anlamsalılık: alıntı, Haas, 'Defining', 74.
Bloomfield'in yaklaşımı için bkz. *Language*, 134 ve ötesi; Fries, 'Meaning'.
Benim görüşüme göre Chomsky, *Aspects* 193 ile Katz, 'Mentalism' konuyu açıklamak yerine karmaşık hale getirmişlerdir.
- 9.2.9 'Anlam' ve 'kullanım': bkz. Wittgenstein, *Investigations*; Wells, 'Meaning and use'.
Yanlış anlama: 'Anlama' kavramının benim tartışmam açısından 'yanlış anlama' ile aynı anlama geldiği öne sürülebilir. İster böyle olsun ister olmasın, yanlış anlamanın daha doğrudan sıvanabileceğini düşünmenin yöntem bakımından üstünlükleri var. Çoğu anlambilim kuramları, aynı 'içeriğin' bir kişinin 'anlığından' ötekine aktarılmasının bir 'anlama' sorunu olduğu varsayımı nedeniyle eksiktirler.
- 9.3.6 Firth'ten alıntı: *Papers*, 203. Anlambilimde 'davranışçılık': Tartışmam anlambilim kuramının uyarı-tepki kuramına dayanılarak yeterince geliştirilebileceği biçiminde anlaşılmamalıdır. (Davranışsal anlambilimin eleştirisi için bkz. Lyons, *Structural Semantics*, 2.
- 9.3.7 Malinowski'nin 'ilişki işlevi' kavramı: bkz. 'Problem', 309 ve ötesi.
- 9.4 Gönderim ve işlem: Bu ayrım Frege'ye değin uzanır, 'Sinn'; Russell'in 'Denoting' adlı yazısında da benzer bir ayrım bulunur. Benim açıklamam geniş ölçüde şu yapıtlara dayanıyor: Carnap, *Meaning*; Quine, *Logical Point of View*.
- 9.4.4 Anlam alanları: bkz. Guiraud, *Sémantique*, 68 ve ötesi; Ohman, 'Theories' Ullman, *Principles*, 152 ve ötesi.
- 9.4.5 Konklin: 'Hanunóo'; ayrıca, Lenneberg and Roberts, *Experience, Carroll, Language and Thought*, 95, 107 ve ötesi; André, *Etude*.
- 9.4.6 Sapir: *Selected Writings*, 162. Dilsel 'belirlenimcilik' için: bkz. Carroll, *Language and Thought*, 106 ve ötesi, Black, 'Relativity'.
- 9.5.2 Martinet, *Eléments*, 117 (bölüm 4. 19); *Functional View*; Halliday, 'Categories'; 'Lexis'; McIntosh and Halliday, *Patterns* (Halliday'in 'dilbilgisi', 'sözcük' ve 'kavramsal' ile 'biçimsel' anlam ayrımlarının tartışması için bkz. Lyons, 'Firth's theory', 298 ve ötesi).
- 9.5.3 Chomsky, *Aspects*, 71.
- 9.5.4 Katz and Postal, *Integrated Theory*, 74 ve ötesi.

10. Bölümün notları

- 10.1.1 'Uzunluk' vb. tanımı için: bkz. Reichenbach, *Elements*, 210.
- 10.1.2 'Analitik' ve 'sentetik': bkz. Cohen, *Diversity*, 153 ve ötesi; Staal, 'Analyticity'.
- 10.2.1 Roget: 'How to use this book', s. vi.
- 10.2.2 Eşanlamlılığın nicellemesi: Daha ilginç bir öneri için bkz. Sparck Jones, *Synonymy*; ayrıca bkz. Needham, 'Automatic classification'.
- 10.2.3 Ullmann: *Principles*, 108-9.
- 10.2.4 'Anlamsal' ve 'Duyusal': bkz. Ullmann, *Principles*, 96 ve ötesi; Salomon, *Semantics*, 27 ve ötesi. Bildiğim kadar bu terim ilk kez Bazell 'Logical Syntax' tarafından ama biraz değişik bir anlamda kullanılmıştır.
- 10.3.2 Eşanlamlılığın üstanlamlılık açısından tanımı, Staal'ın, 'Analyticity' adlı yazısında önerilmiştir.
- 10.3.4 Yunanca *demiourgós* sözcüğü Lyons'un *Structural Linguistics* adlı yapıtında tartışılan konuyla ilgili birçok sözcükten biridir.

- 10.4.1 'Karşıtsallık': En iyi tartışmalardan birisi için bkz. Ogden, *Opposition*.
- 10.4.2 Moravcsik: 'Analytic'.
- 10.4.4 Sapir: *Selected Writings*, 122. *Küçük fil büyük bir hayyandır* vb. tümcelerın tartışması için bkz. Weinreich, 'Explorations', 422 ve ötesi, Katz, 'Recent issues', 184 ve ötesi.
- 10.5 Bileşen çözümlemesi: bkz. Bendix, *Componential Analysis*; Bierwisch, 'Hierarchie'; Bolinger, 'Atomization'; Burling, 'Cognition'; Conklin, 'Lexicographical treatment'; Ebeling, *Linguistic Units*; Goodenough, 'Componential Analysis'; Hallig and Wartburg, 'Begriffssystem'; Hjelmslev, *Prolegomena*; Katz, *Philosophy*; 'Recent Issues'; Kiefer, 'Semantio relations'; Lamb, 'Sememic approach'; Lounsbury, 'Semantic analysis'; 'Structural analysis'; Weinreich, 'Explorations'.
- 10.5.2 Katz: 'Recent issues', 129. Chomsky: *Aspects*, 160; 29.
- 10.5.3 Katz: 'Recent issues', 129.
- 10.5.5 'Anlıksal gerçeklik', bkz. Burling 'Cognition'; Rommeyand D'Andrade, 'Cognitive aspects'; Wallace and Atkins, 'Kinship terms'.

EK

1. Asal ünlülerin değerlerinin IPA tarafından belirlendiğini söylemek doğru değildi. IPA söyleyiş sürekliliği içinde birtakım bölümler ya da diziler belirledi. Daniel Jones bu diziler içinde birtakım değişmez noktalar saptadı ve bunları 'asal' olarak aldı.
2. Sesbilimde yansılaşma ile ilgili bölümde, 'olguları' betimlemenin üçüncü bir yolundan söz edilmelidir. İkicilik koşulunu bir yana bırakırsak (böylece aynı konuşma sesi hep aynı sesbirime bağlanır) /d/'nin sözcük sonunda [t] olarak, başka yerde [d] olarak *gerçekleştiğini* ve /t/'nin genel olarak [t] olarak *gerçekleştiğini* söyleyebiliriz. Bkz. Fudge, 'phonological primes'.
3. Halliday'in 'düzey'leri ile Lamb'in 'katmanları' arasında 5.5.1'de öne sürdüğümde daha çok ayırım var. Belki de yalnızca biçimbilgisi ve sözdizimi açısından kesin olarak karşılaştırılabilirler.

KAYNAKÇA

- AL** *Acta Linguistica*. Revue internationale de linguistique structurale. Copenhagen.
- ALH** *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* Budapest.
- AmA** *American Anthropologist*. Menasha, Wisc.
- ArchL** *Archivum Linguisticum*. Glasgow.
- BPTJ** *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego/Bulletin de la Société polonaise de Linguistique*. Wrocław and Kraków.
- BSE** *Brno Studies in English*. Brno.
- BSL** *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*. Paris.
- BSOAS** *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*. London.
- CFS** *Cahiers Ferdinand de Saussure*. Genève.
- CJL** *Canadian Journal of Linguistics/Revue Canadienne de Linguistique*. Toronto.
- C γ M** *Classica et Mediaevalia*. Revue danoise de philologie et d'histoire. Copenhagen.
- CPh** *Classical Philology*. Chicago.
- CQ** *The Classical Quarterly*. London.
- CR** *The Classical Review*. London.
- FL** *Foundations of Language*. International journal of language and philosophy. Dordrecht, Holland.
- GK** *Gengo Kenkyū*. (Journal of the Linguistic Society of Japan.) Tokyo.
- Glotta** *Glotta*. Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache. Göttingen.
- IF** *Indogermanische Forschungen*. Zeitschrift für Indogermanistik und allgemeine Sprachwissenschaft. Berlin.
- IL** *Indian Linguistics*. Journal of the Linguistic Society of India. Poona.
- IJAL** *International Journal of American Linguistics*. Baltimore.
- IRAL** *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching/Internationale Zeitschrift für angewandte Linguistik in der Spracheroziehung*. Heidelberg.
- JAOS** *Journal of the Amerikan Oriental Society*. New Haven, Connecticut.
- JL** *Journal of Linguistics*. The Journal of the Linguistics Association of Great Britain. London and New York.
- KNf** *Kwartalnik Neofilologiczny*. Warszawa.
- KZ** *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*. (Begründet von A. Kuhn.) Göttingen.
- Lg.** *Language*. Journal of the Linguistic Society of America. Baltimore.
- Lingua** *Lingua*. International Review of General Linguistics/Revue internationale de linguistique générale. Amsterdam.
- MSLL** *Monograph Series on Languages and Linguistics, Georgetown University*. Washington, D.C.
- NTS** *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap*. Oslo.
- PF** *Prace filologiczne*. Warszawa.
- PMLA** *Publications of the Modern Language Association of America*. New York.
- RLing** *Revue de Linguistique*. Bucarest.
- SJA** *Southwestern Journal of Anthropology*. Albuquerque, N.M.
- SL** *Studia Linguistica*. Revue de linguistique générale et comparée. Lund.

- SS *Slovo a Slovesnost*. Praha/prague.
- StGram *Studia Grammatica*. Berlin.
- TCLC *Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague*. Copenhagen.
- TCLP *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*. Prague.
- TLP *Travaux Linguistiques de Prague*. Prague.
- UCPL *University of California Publications in Linguistics*. Berkeley and Los Angeles.
- VJa *Voprosy Jazykoznanija*. Moskova.
- Word *Word*. Journal of the Linguistic Circle of New York. New York.
- Abercrombie, David, *Elements of General Phonetics*. Edinburg: Edinburg University Press and Chicago: Aldine, 1966.
- Abraham, S. and Kiefer, F. *A Theory of Structural Semantics*. (Janua Linguarum, 49.) The Hague: Mouton, 1965.
- Ajdukiewicz, Kasimierz. 'Die syntaktische Konnexität.' *Studia Philosophica* (Warszawa), I (1935), 1-28.
- Allen, W. Sidney, *Phonetics in Ancient India*. London, 1951.
- On the Linguistic Study of Languages. (Inaugural lecture.) Cambridge: Cambridge University Press, 1857. (Reprinted in Strevens, *Five Inaugural Lectures*, pp. 3-26.)
- 'Structure and system in Abaza.' *TPhS* (1956), 127-76.
- Transitivity and possession.' *Lg.* 40 (1964), 337-43.
- Anderson, John M. 'Ergative and nominative in English.' *JL.* 4 (1968)
- André, J. *Étude sur les Termes de Couleur dans la Langue Latine*. Paris, 1949.
- Apostel, L., Mandelbrot, B. and Morf, A. *Logique, Langage et Théorie d'Information*. Paris: Presses Universitaires de France, 1957.
- Arens, H. *Sprachwissenschaft*. Freiburg and München: Karl Alber, 1955.
- Ashton, E. O. *Swahili Grammar*. London, 1944.
- Austin, J. L. *How To Do Things With Words*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962.
- Bach, A. *Deutsche Mundartforschung: Ihre Wege, Ergebnisse und Aufgaben*. and ed. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1950.
- Bach, Emmon. *An Introduction to Transformational Grammars*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1964.
- Baly, Charles *Linguistique Générale et Linguistique Française*. Paris: Ernest Leroux, 1932.
- Bar-Hillel, Y. *Language and Information*. Reading, Mass.: Addison-Wesley and Jerusalem Academic Press, 1964.
- 'Logical syntax and semantics.' *Lg.* 30 (1954), 230-7. (Reprinted in *Language and Information*.)
- Barth, P. *Die Stoa*. Stuttgart, 1946.
- Barwick, K. *Remmius Palaemon und die Römische Ars Grammatica*. Leipzig, 1922.
- Probleme der Stoischen Sprachlehre und Rhetorik*. (Abhandl. der Sächs. Akad. Wiss. zu Leipzig, Phil.-hist. Klasse, 49, 3.) Berlin: Akademie Verlag, 1957.
- Bazell, Charles E. *Linguistic Form*. İstanbul: İstanbul Press, 1953.
- Linguistic Typology*. (Inaugural lecture.) London: School of Oriental and African Studies, 1958. (Reprinted in Strevens, *Five Inaugural Lectures*, pp. 29-49.)
- 'Logical and Linguistic syntax.' *Litera* (İstanbul), 2 (1955), 32-4.
- 'On the historical source of some structural units.' In *Miscelânea Homenaje I, A André Martinet*. La Laguna, 1957.
- 'Syntactic relations and linguistic typology.' *CFS*, 8 (1949), 5-20.
- 'On the neutralization of syntactic oppositions.' *TCLC*, 5 (1949), 77-86. (Reprinted in Hamp et al., *Readings*.)

- 'On the problem of the morpheme.' *ArchL*, 1 (1949), 1-15. (Reprinted in Hamp *et al.*, *Readings*.)
- 'The correspondence fallacy in structural linguistics.' *Studies... English Department, İstanbul University*, 3 (1952), 1-41. (Reprinted in Hamp *et al.*, *Readings*.)
- 'The sememe.' *Litera* (İstanbul), 1 (1954), 17-31. (Reprinted in Hamp *et al.*, *Readings*.)
- 'There misconceptions of grammaticalness.' *MSLL*, 17 (1964), 3-9.
- Bazell, Charles E., Catford, J. C., Halliday, M. A. K. and Robins, R. H. (eds.). *In Memory of J. R. Firth*. London: Longmans, 1966.
- Belvalkar, K. *Systems of Sanskrit Grammar*. Poona, 1915.
- Bendix, E. H. *Componential Analysis of General Vocabulary: The Semantic Structure of a Set of Verbs in English, Hindi, and Japanese*. (Part 2 of IJAL, 32.) Bloomington: Indiana University and The Hague: Mouton, 1966.
- "Être" et "avoir" dans leurs fonctions linguistiques.' *BSL*, 55 (1960). (Reprinted in *Problèmes*.)
- Bierwisch, M. 'Eine Hierarchie syntaktisch-semantischer Merkmale.' *StGram*, 5 (1965).
- Black, Max. 'Linguistic relativity: The views of Benjamin Lee Whorf.' *Philosophical Review*, 68 (1959), 228-38.
- Bloch, Bernard and Trager, G. *Outline of Linguistic Analysis*. Baltimore: Weverley Press, 1942.
- Bloomfield, Leonard. *Language*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1933 and London: Allen and Unwin, 1935. (Alıntılar İngiliz baskısından)
- Review of Liebisch Konkordanz Pāṇini-Candra in *Lg*, 5 (1929), 267-76.
- Boas, Franz. *Race, Language and Culture*, New York: Macmillan.
- Bolinger, Dwight L. 'The atomization of meaning.' *Lg*, 41 (1965), 555-73.
- 'Linear modification.' *PMLA*, 67 (1952), 1117-44.
- Bréal, Michel. *Essai de Sémantique*. Paris: Hachette, 1897. Translated as *Semantics: Studies in the Science of Meaning*. New York: Dover, 1964.
- Bright, William (ed.). *Sociolinguistics. (Proceedings of the U.C.L.A. Sociolinguistics Conference, 1964.)* The Hague: Mouton, 1966.
- Brondal, Vigo. *Les Parties du Discours*. Copenhagen: Munksgaard, 1948.
- Brough, John. 'Theories of general linguistics in the Sanskrit grammarians.' *TPhS* (1951), 27-46.
- Brower, Reuben, A. (ed.). *On Translation*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1959.
- Brown, Roger W. 'Language and categories.' Appendix to Bruner *et al.*, *Thinking. Words and Things*. Glencoe, III.: Free Press, 1958.
- Bruner, Jerome S., Goodnow, J. J. and Austin, G. A. *A Study of Thinking*. New York: Wiley, 1956.
- Burger, A. 'Sur le passage du système des temps et des aspects de l'indicatif du latin au roman commun.' *CFS*, 8 (1949), 19-36.
- Burling, Robbins. 'Cognition and componential analysis.' *AmA*, 66 (1964), 20-8.
- Bursill-Hall, Geoffrey, 'Medieval grammatical theories.' *CJL*, 9 (1963), 39-54.
- 'Notes on the semantics of linguistic description.' In Bazell *et al.*, *In Memory*, pp. 40-51.
- Capell, A. *Studies in Sociolinguistics*. The Hague: Mouton, 1966.
- Carnap, Rudolph. *Meaning and Necessity*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1956.
- Carroll, John B. *Language and Thought*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1964.
- Catford, J. C. *A Linguistic Theory of Translation*. London: Oxford University Press, 1965.

- Caton, Charles E. (ed.). *Philosophy and Ordinary Language*. Urbana, Ill.: University of Illinois Press, 1963.
- Chao, Y. R. *Mandarin Primer*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1948.
- Cherry, Colin. *On Human Communication*. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1957. (Reprinted New York: Science Editions, 1959.)
- Chomsky, Noam. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton, 1957.
- Current Issues in Linguistic Theory*. The Hague: Mouton, 1965.
- Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1965.
- Chomsky, Noam. *Topics in the Theory of Generative Grammar*. The Hague: Mouton, 1966. (Also in Sebeok, *Current Trends*, vol. 3.)
- Cartesian Linguistics*. New York and London: Harper and Row, 1966.
- 'Three models for the description of a language.' 1956. Reprinted in Luce *et al.*, *Readings*.
- Chomsky, N. and Halle, M. 'Some controversial questions in phonological theory.' *JL*, 1 (1965), 97-138.
- Cohen, L. Jonathan. *The Diversity of Meaning*. 1st ed. London: Methuen, 1962. (2nd ed., 1966.)
- Collart, Jean. *Varron, Grammaire en Latin*. Paris. 1954.
- Conklin, H. C. 'Hanunóo color categories.' *SJA*, 11 (1955), 339-44. (Reprinted in Hymes, *Language in Culture*, pp. 189-92.)
- 'Lexicographical treatment of folk taxonomies.' In Householder and Saporta, *Problems*, pp. 119-41.
- Copleston, Frederick. *A History of Philosophy*. Volumes 2 and 3. London: Burns Oates, 1950 and 1953.
- Crystal, David. 'Specification and English tenses.' *JL*, 2 (1966), 1-34.
- Curry, Haskell B. 'Some logical aspects of grammatical structure.' In Jakobson, *Structure of Language*, pp. 56-68.
- Dauzat, A. *La Géographie Linguistique*. Revised ed. Paris: Flammarion, 1943.
- Deese, James. *The Structure of Associations in Language and Thought*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1965.
- Diderichsen, P. 'Morpheme categories in modern Danish.' *TCLC*, 5 (1940), 134-55.
- Dihle, A. 'Analogie und Attizismus.' *Hermes*, 85 (1957), 170-205.
- Dinneen, Francis P. *An Introduction to General Linguistics*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1967.
- Diver, William. 'The system of agency in the Latin noun.' *Word*, 20 (1964), 178-96.
- Dover, K. J. *Greek Word Order*. Cambridge: Cambridge University Press, 1960.
- Ebeling, C. L. *Linguistic Units*. (Janua Linguarum, Series Minor, 12.) The Hague: Mouton, 1960.
- Ehrman, Madeline. *The Meaning of the Modals in Present-Day American English*. The Hague: Mouton, 1966.
- Elson, Benjamin and Pickett, V. B. *An Introduction to Morphology and Syntax*. Santa Ana, Calif.: Summer Institute of Linguistics, 1962.
- Emeneau, M. B. *Studies in Vietnamese (Annamese) Grammar*. (UCPL, 8.) Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1951.
- 'India and linguistics.' *JAOS*, 75 (1955), 145-53.
- Engler, Rudolph. *Cours de Linguistique Générale de F. de Saussure: Édition Critique*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. (Appearing in fascicules, from 1967.)
- Entwistle, William J. *Aspects of Language*. London, 1953.
- Fant, Gunnar. *Acoustic Theory of Speech Production*. The Hague: Mouton, 1960.

- Fehling, Dettel. 'Varro und die grammatische Lehre von der Analogie und der Flexion.' *Glotta*, 35 (1956), 214-70 and 36 (1957), 48-100.
- Fillmore, Charles J. 'The position of embedding transformation in a grammar.' *Word*, 19 (1963), 208-31.
- 'Deictic categories in the semantics of "come".' *FL*, 2 (1966), 219-27.
- 'Towards a modern theory of case.' (Project on Linguistic Analysis, Report No. 13.) Ohio State University, 1966.
- 'The case for case.' (To be published in the Proceedings of the 1967 Texas Conference on Language Universals, edited by Bach, E. and Harms, R.J.)
- Firbas, Jan. 'Thoughts on the communicative function of the verb in English, German and Czech.' *BSE*, 1 (1959), 39-63.
- Firth, J. R. *Papers in Linguistics, 1934-1951*. London: Oxford University Press, 1951.
- 'Ethnographic analysis and language.' In Raymond Firth (ed.), *Man and Culture*. London, 1957, pp. 93-118.
- Fleisch, H. 'Esquisse d'une histoire de la grammaire arabe.' *Arabica* (Leiden) 4 (1957), 1-22.
- Fodor, J. A. and Katz, J. J. (eds.). *The Structure of Language: Readings in the Philosophy of Language*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1964.
- Forbes, P. B. R. 'Greek pioneers in philology and grammar.' *CR*, 47 (1933), 105-12.
- Fourquet, J. *Les Mutations Consonantique*. Paris, 1948.
- Frake, C. O. 'The diagnosis of disease among the Subanon.' *AmA*, 63 (1962), 113-32. (Reprinted in Hymes, *Language in Culture*.)
- Frege, G. 'Über Sinn und Bedeutung' (1892), Translated as 'On sense and reference' in Peter Geach and Max Black, *Translations from the Philosophical Writings of Gottlob Frege*. Oxford, 1952.
- Fries, C. C. *The Structure of English: An Introduction to the Construction of English Sentences*. New York: Harcourt Brace, 1952 and London: Longmans, 1957. (References are to the British edition.)
- 'Meaning and linguistic analysis.' *Lg*, 30 (1954), 57-68.
- Fudge, E. C. 'The nature of phonological primes.' *JL*, 3 (1967), 1-36.
- Gabelentz, Georg von der *Die Sprachwissenschaft*. Leipzig, 1891.
- Geach, Peter T. *Reference and Generality: An Examination of Some Medieval and Modern Theories*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1962.
- Ghizetti, Aldo (ed.) *Automatic Translation of Languages*. (Papers presented at a NATO Summer School, Venice, July 1962.) Oxford, London, New York, etc.: Pergamon Press, 1966.
- Gilliéron, Jules and Roques, Mario. *Études de Géographie Linguistique*. Paris: Champion, 1912.
- Gilson, Étienne. *History of Christian Philosophy in the Middle Ages*. London, 1955. (Translated from *La Philosophie au Moyen Âge*. Paris: Payot, 1922. Revised edition, 1962.)
- Gleason, H. A. *An Introduction to Descriptive Linguistics*. 2nd revised edition. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961.
- Godel, Robert. *Grammaire Turque*. Genève: Librairie de l'Université, 1945.
- Les sources Manuscrites du Cours de Linguistique Générale de Ferdinand de Saussure*. Genève: Droz and Paris: Minard, 1957.
- Goodenough, Ward H. 'Componential analysis and the study of meaning.' *Lg*, 32 (1956), 195-216.
- Grabmann, M. *Mittelalterliches Geistesleben*, 3 vols. Munich, 1956.
- Graham, A. C. "'Being" in Classical Chinese.' In Verhaar, *The Verb 'Be' and its Synonyms*. Part 1, pp. 1-39.

- Gray, Louis H. *The Foundations of Language*. New York: Macmillan, 1939.
- Greenberg, Joseph. *Essays in Linguistics*. Chicago: University of Chicago Press, 1957.
(ed.). *Universals in Language*. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1963.
- Language Universals*. (Janua Linguarum, Series Minor, 59.) The Hague: Mouton, 1966.
- Greimas, A. J. *Sémantique Structurale*. Paris: Larousse, 1966.
- Gross, Maurice. 'On the equivalence of models of language used in the fields of mechanical translation and information retrieval.' In Hhizzetti, *Automatic Translation*, pp. 123-37.
- Guiraud, Pierre. *La Sémantique*. Paris: Presses Universitaires de France, 1955.
- Haas, William. 'On defining linguistic units.' *TPhS* (1954), 54-84.
'Linguistic structures'. *Word*, 16 (1960), 251-76.
- Hall, Barbara. *Mathematical Foundations for Language*. New York and London: Harper and Row, forthcoming.
- Hall, Robert A. *Introductory Linguistics*. Philadelphia: Chilton, 1964.
Idealism in Romance Linguistics. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1964.
- Halle, M. 'Phonology in a generative grammar.' *Word*, 18 (1962), 54-72. (Reprinted in Fodor and Katz, *Structure of Language*, pp. 324-33.)
- Halliday, M. A. K. 'Categories of the theory of grammar.' *Word*, 17, 241-92. 'Syntax and the consumer.' *MSLL*, 17 (1964), 11-24.
'Lexis as a linguistic level.' In Bazell *et al.*, *In Memory*, pp. 148-62.
'Notes on transitivity and theme in English.' *JL*, 3 (1967) and 4 (1968). (To be published in three parts.)
- Halliday, M. A. K., McIntosh, A. and Stevens, P. D. *The Linguistic Sciences and Language Teaching*. London: Longmans, 1964.
- Hallig, R. and Wartburg, W. von. *Begriffssystem als Grundlage für die Lexicographie*. (Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 4.) Berlin, 1952.
- Hamp, Eric P., Householder, F. W. and Austerlitz, R. *Readings in Linguistics II*. Chicago and London: Chicago University Press, 1966.
- Harris, Zellig S. *Methods in Structural Linguistics*. Chicago: University of Chicago Press, 1951. (Reprinted as *Structural Linguistics*, 1961.)
'Discourse analysis.' *Lg.* 28 (1952), 18-23 and 474-94.
'Distributional structure.' *Word*, 10 (1954), 146-94.
'Co-occurrence and transformation in linguistic structure.' *Lg.* 33 (1957), 283-340.
String Analysis of Sentence Structure. The Hague: Mouton, 1962.
'Transformational theory.' *Lg.* 41 (1965), 363-401.
- Haugen, Einar. 'Linguistics and language-planning.' In Bright, *Sociolinguistics*.
- Hays, David G. *Introduction to Computational Linguistics*. (Mathematical Linguistics and Automatic Language Analysis, 2.) New York: American Elsevier, 1967.
'Dependency theory: A formalism and some observations.' *Lg.* 40 (1964), 511-25.
- Heidegger, M. *Die Kategorienlehre und Bedeutungslehre des Duns Scotus*. Tübingen: Mohr, 1916.
- Henle, Paul (ed.). *Language, Thought and Culture*. Ann Arbor, Mich.: University of Michigan Press, 1958.
- Hill, Archibald A. *Introduction to Linguistic Structures: From Sound to Sentence in English*. New York: Harcourt, Brace and World, 1958.
- Hjelm, Louis. *Principes de Grammaire Générale*. (Kng. Danske Videnskabernes Selskab., Hist.-Filolog. Medd., 16, i.) Copenhagen: Host & Son, 1928.
La Catégorie des Cas. Étude de Grammaire Générale: (Acta Jutlandica Aarsskrift for Aarhus Universitet, 9.) Aarhus: Universitets-forlaget, 1935.
Essais Linguistiques. (TCLC, 12.) Copenhagen: Nordisk Sprog- og Kulturforlag, 1959.

- Prolegomena to a Theory of Language*. (Translated from the Danish, 1943, by Francis J. Whitfield.) Bloomington, Ind.: Indiana University, 1953.
- Hockett, C. F. *A Course in Modern Linguistics*. New York: Macmillan, 1958.
- A Manual of Phonology*. Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 1955.
- 'The quantification of functional load: a linguistic problem.' (Memorandum RM-5168-PR.) Santa Monica, Calif.: RAND Corporation, 1966.
- 'Two models of grammatical description.' *Word*, 10 (1954), 210-33.
(Reprinted in Joas, *Readings*.)
- 'Linguistic elements and their relations.' *Lg.* 37 (1961), 29-53.
- 'Grammar for the hearer.' In Jakobson, *Structure of Language*, pp. 220-36.
- Hoenigswald, Henry M. *Language Change and Linguistic Reconstruction*. Chicago: University of Chicago Press, 1960.
- 'A proposal for the study of folk linguistics.' In Bright, *Sociolinguistics*.
- Hoijer, Harry. *Language in Culture*. Chicago: University of Chicago Press, 1954.
- Honey, P. J. 'Word classes in Vietnamese.' *BSOAS*, 18 (1956), 534-44.
- Householder, F. W. 'On linguistic terms.' In Saporta, *Psycholinguistics*, pp. 15-25.
- 'On some recent claims in phonological theory.' *JL*, 1 (1965), 13-34.
- 'On the uniqueness of semantic mapping.' *Word*, 18 (1962), 173-85.
- 'Descriptive analysis of Latin declension.' *Word*, 3 (1947), 48-58.
- Householder, F. W. and Saporta, S. (eds.). *Problems in Lexicography*. (Publications of Indiana Research Center in Anthropology, Folklore and Linguistics, 21.) Baltimore, 1962.
- Huddleston, R. D. 'Rank and depth.' *Lg.* 41 (1965), 586.
- Hughes, John P. *The Science of Language: An Introduction to Linguistics*. New York: Random House, 1962.
- Humboldt, Wilhelm von. *Über die Verschiedenheit des Menschlichen Sprachbaues*. Berlin 1836. Republished, Darmstadt: Claassen and Roether, 1949.
- Hymes, Dell (ed.). *Language in Culture and Society: A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York: Harper and Row, 1964.
- Jakobson, Roman. *Selected Writings I: Phonological Studies*. The Hague: Mouton, 1962.
- 'Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre.' *TCLP*, 6 (1936), 240-88. (Reprinted in Hamp *et al.*, *Readings*.)
- 'Boas's view of grammatical meaning.' *AmA*, 61 (1959), 139-45.
- 'Linguistics and communication theory.' In Jakobson, *Structure of Language*, pp. 245-52.
- 'On linguistic aspects of translation.' In Brower, *Translation*, pp. 232-9.
- 'Implication of language universals for linguistics.' In Greenberg, *Universals*. (ed.). *On the Structure of Language and its Mathematical Aspects*. (Proceedings of 12th Symposium on Applied Mathematics.) Providence, R.I.: American Mathematical Society, 1961.
- Jakobson, R. and Halle, M. *Fundamentals of Language*. The Hague: Mouton, 1956.
- Jespersen, Otto. *The Philosophy of Grammar*. London: Allen and Unwin, 1929.
- Language, Its Nature, Development, and Origin*. London: Allen and Unwin, 1922.
- Analytic Syntax*. Copenhagen: Munksgaard, 1937.
- Jones, Daniel, *An Outline of English Phonetics*. 8th ed. Cambridge: Heffer, 1956. (First edition 1918.)
- The Phoneme: Its Nature and Use*. Cambridge: Heffer, 1950.
- Joos, Martin (ed.). *Readings in Linguistics*. Washington, D.C.: American Council of Learned Societies, 1957. (Republished as *Readings in Linguistics I*. Chicago and London: Chicago University Press, 1966.)
- The English Verb*. Madison and Milwaukee: University of Wisconsin Press, 1964.
- Kachru, Yamuna. *Introduction to Hindi Syntax*. Urbana, Ill.: University of Illinois, 1966.

- Kahn, C. H. 'The Greek verb "to be" and the concept of being.' *FL*, 2 (1966), 245-65.
- Katz, J. J. *The Philosophy of Language*. New York: Harper and Row, 1966.
- 'Recent issues in semantic theory.' *FL*, 3 (1967), 124-94.
- 'Mentalism and linguistics.' *Lg.* 40 (1964), 124-37.
- Katz, J. J. and Fodor, J. A. 'The structure of a semantic theory.' *Lg.* 39 (1963), 170-210. (Reprinted in Fodor and Katz, *Structure of Language*.)
- Katz, J. J. and Postal, P. M. *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*. (Research Monographs, 26.) Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1964.
- Kiefer, F. 'Some semantic relations in natural languages.' *FL*, 2 (1966), 228-40.
- Kollar, H. 'Die Anfänge der griechischen Grammatik.' *Glotta*, 37 (1958), 5-40.
- Koutsoudas, Andreas. *Writing Transformational Grammars*. New York: McGraw-Hill, 1967.
- Kronasser, H. *Handbuch der Semasiologie*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1952.
- Kukenheim, L. *Esquisse Historique de la Linguistique Française et de ses Rapports avec la Linguistique Générale*. Leiden, 1962.
- Kuroda, S.-Y. 'Causative forms in Japanese.' *FL*, 1 (1965), 30-50.
- Kurylowicz, J. *Esquisses Linguistiques*. Wrocław-Kraków: Polska Akademia Nauk, Komitet Językoznawczy, 1960.
- The Inflectional Categories of Indo-European*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1964.
- 'Dérivation lexicale et dérivation syntaxique.' *BSL*, 37 (1936), 79-92. (Reprinted in *Esquisses*, pp. 41-50; also in Hamp *et al.*, *Readings* 11, pp. 42-50.)
- 'Ergativnost' i stadial'nost' v Jazyke.' *Izv. Akad. Nauk SSSR*, 5 (1946), 387-93. (Reprinted in *Esquisses*, pp. 95-103.)
- 'La notion de l'isomorphisme.' *TCLC*, 5 (1940), 48-60. (Reprinted in *Esquisses*, pp. 16-26.)
- 'Les temps composés du roman.' *PF*, 15 (1931), 448-53. (Reprinted in *Esquisses*.)
- Ladefoged, Peter. *Elements of Acoustic Phonetics*. Chicago: University of Chicago Press and Edinburgh: University of Edinburgh Press, 1962.
- Lakoff, C. *On the Nature of Syntactic Irregularity*. (Report No. NSF-16, Mathematical Linguistics and Automatic Translation.) Cambridge: Mass.: Harvard University Computation Laboratory, 1965.
- Deep and Surface Grammar*. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, forthcoming.
- Lamb, Sydney M. *Outline of Stratificational Grammar*. Washington, D. C.: Georgetown University Press, 1966.
- 'On alternation, transformation, realization and stratification.' *MSFOu*, 17 (1964), 105-22.
- 'The sememic approach to structural semantics. In Rommey and D'Andrade, *Transcultural Studies*, pp. 57-78. (Special publication of AmA, 66 (1964). 57-78.)
- Lambek, J. 'On the calculus of syntactic types.' In Jakobson, *Structure of Language*, pp. 166-78.
- Lees, Robert B. *The Grammar of English Nominalizations*. Bloomington, Ind.: Research Center in Anthropology, Folklore and Linguistics, 1960.
- The Phonology of Modern Standard Turkish*. (Indiana University Publications: Uralic and Altaic Series, 6.) Bloomington, Ind., 1964.
- Leisi, Ernst. *Der Wortinhalt: Seine Etruktur im Deutschen und Englischen*. Heidelberg, 1953.
- Lenneberg, Eric H. and Roberts, John M. *The Language of Experience: A Study in Methodology*. (Indiana University Publications in Anthropology and Linguistics.) (Memoir 13 of IJAL.) Bloomington, Ind., 1956.
- Lepschy, Giulio C. *La Linguistica Strutturale*. Torino: Einaudi, 1966.
- Leroy, Maurice. *Les Grands Courants de la Linguistique Moderne*. Bruxelles: Presses Universitaires de Bruxelles and Paris: Presses Universitaires de France, 1964.

- Linsky, Leonard (ed.). *Semantics and the Philosophy of Language*. Urbana, Ill.: University of Illinois Press, 1952.
- Longacre, R. E. 'Some fundamental insights of tagmemics.' *Lg.* 41 (1965), 65-76.
- Lounsbury, Floyd G. 'A semantic analysis of the Pawnee kinship usage.' *Lg.* 32 (1956), 158-94.
- 'The structural analysis of kinship semantics.' In *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists* (edited by H. G. Lunt), pp. 1073-93. The Hague: Mouton, 1964.
- Luce, R. D., Bush, R. R. and Galanter, E. (eds.). *Handbook of Mathematical Psychology*. Volume 2, chapters 9-14. New York and London: Wiley, 1963.
- (eds.). *Readings in Mathematical Psychology*. Volume 2. New York and London: Wiley, 1965.
- Lyons, John. *Structural Semantics*. (Publications of the Philological Society, 20.) Oxford: Blackwell, 1963.
- 'Firth's theory of "meaning".' In Bazell *et al.*, *In Memory*, pp. 228-302.
- 'Phonemic and non-phonemic phonology.' *IJAL*, 28 (1962), 127-33.
- 'Towards a "national" theory of the "parts of speech".' *JL*, 2 (1966), 209-36.
- 'A note on possessive, existential and locative sentences.' *FL*, 4 (1967).
- McIntosh, Angus. *An Introduction to a Survey of Scottish Dialects*. Edinburgh: Nelson, 1952.
- 'Patterns and ranges.' *Lg.* 37 (1961) 325-37. (Reprinted in McIntosh and Halliday, *Patterns of Language*, pp. 183-99.)
- 'Predictive statements.' In Bazell *et al.*, *In Memory*, pp. 303-20.
- McIntosh, Angus and Halliday, M. A. K. *Patterns of Language: Papers in General, Descriptive and Applied Linguistics*. London: Longmans, 1966
- Magnusson, R. *Studies in the Theory of the Parts of Speech*. (Lund Studies in English, 24.) Lund: Gleerup and Copenhagen: Munksgaard, 1954.
- Malinowski, B. 'The problem of meaning in primitive languages.' Supplement 1 to Ogden and Richards, *Meaning of Meaning*, pp. 296-346.
- Malmberg, Bertil. *Structural Linguistics and Human Communication*. Heidelberg: Springer, 1963.
- Les Nouvelles Tendances de la Linguistique*. Paris: Presses Universitaires de France, 1966. (Translated from the Swedish, 1962.)
- Mandelbrot, B. 'On the theory of word-frequencies and on related Markovian models of discourse.' In Jakobson, *Structure of Language*, pp. 190-219.
- Martinet, André *Éléments de Linguistique Générale*. Paris: Armand Colin, 1960. (English translation, *Elements of General Linguistics*. London: Faber, 1964.)
- Économie des Changements Phonétiques*. Berne: A. Francke, 1955.
- A Functional View of Language*. Oxford: Clarendon Press, 1962.
- La Linguistique Synchronique: Études et Recherches*. Paris: Presses Universitaires de France, 1965.
- 'Le genre féminin en indo-européen: examen fonctionnel du problème.' *BSL*, 52 (1956), 83-95.
- 'La construction ergative et les structures élémentaires de l'énoncé.' *Journal de Psychologie Normale et Pathologique* (1958), pp. 377-92. (Reprinted in *Linguistique Synchronique*, pp. 206-22.)
- Matoré, G. *La Méthode en Lexicologie. Domaine Français*. Paris: Didier, 1953.
- Matthews, G. H. *Hidatsa Syntax*. (Papers in Formal Linguistics, 3.) The Hague: Mouton, 1965.
- Matthews, P. H. 'Transformational grammar.' *ArchL*, 13 (1961), 196-209.
- 'Problems of selection in transformational grammar.' *JL*, 1 (1965), 35-47.
- 'The inflexional component of a word-and-paradigm grammar.' *JL*, 1 (1965), 139-71.

- 'The concept of rank.' *JL*, 2 (1966), 101-10.
- 'Latin.' *Lingua*, 17 (1967), 163-81.
- Review of Chomsky, *Aspects*, in *JL*, 3 (1967), 119-52.
- Matthews, W. K. 'The ergative construction in modern Indo-Aryan.' *Lingua*, 3 (1953), 391-406.
- Meillet, Antoine. *Linguistique Historique et Linguistique Générale*, 2 vols Paris: 1926 and 1938.
- Miller, George A. *Language and Communication*. New York: McGraw-Hill, 1951.
- Misra, Vidya Niwas. *The Descriptive Techniques of Pāṇini*. (Janua Linguarum, Series Practica, 18.) The Hague: Mouton, 1967.
- Mohrmann, Ch., Sommerfelt, A. and Whatmough, J. *Trends in European and American Linguistics 1930-1960*. Utrecht: Spectrum, 1961.
- Mohrmann, Ch., Norman F. and Sommerfelt, A. *Trends in Modern Linguistics*. Utrecht: Spectrum, 1963.
- Moravcsik, J. M. E. 'The analytic and the nonempirical.' *Journal of Philosophy*, 62 (1965), 415-29.
- Morris, Charles W. *Signs, Language, and Behavior*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall 1955.
- Signification and Significance*. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1964.
- Mounin, Georges. *Histoire de la Linguistique des Origines au XXe Siècle*. Paris: Presses Universitaires de France, 1967.
- Needham, R. M. 'Automatic classification in linguistics.' *The Statistician*, 17 (1967), 45-53.
- Nida, Eugene A. *Morphology: A Descriptive Analysis of Words*. 2nd ed. Ann Arbor, Mich.: University of Michigan Press, 1949.
- A Synopsis of English Syntax*. Norman, Okla.: Summer Institute of Linguistics, 1960. (Republished, The Hague: Mouton, 1966.)
- Towards a Science of Translating*. Leiden: Brill, 1964.
- Ogden, C. K. *Opposition*. London: Kegan Paul, 1932.
- Ogden, C. K. and Richards, I. A. *The Meaning of Meaning*. 8th edition. London: Routledge and Kegan Paul, 1946. (First edition, 1923.)
- Öhman, Suzanne. *Wortinhalt und Weltbild*. Stockholm, 1951.
- 'Theories of the "linguistic field".' *Word*, 9 (1953), 123-34.
- Olsson, Yngve. *On the Syntax of the English Verb: With Special Reference to 'Have a look and Similar Complex Structures*. (Gothenburg Studies in English, 12.) Gothenburg. Stockholm and Uppsala: Almqvist and Wiksell, 1961.
- Orr, John. *Words and Sounds in English and French*. Oxford, 1953.
- Ota, Akira, *Tense and Aspect of Present-Day American English*. Tokyo: Kenkyusha, 1963.
- Palmer, F. R. 'Linguistic hierarchy.' *Lingua*, 7 (1958), 225-41.
- '"Sequence" and "order".' *MSLL*, 17 (1964), 123-30.
- A Linguistic Study of the English Verb*. London: Longmans, 1965.
- (ed.). ? *Prosodic Analysis*. London: Oxford University Press, forthcoming.
- Pedersen, Holger. *Linguistic Science in the Nineteenth Century*, trans. J. W. Spargo. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1931. (Republished as *The Discovery of Language*. Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 1959.)
- Pike, Kenneth L. *Language in Relation to a Unified Theory of Human Behavior*. (Janua Linguarum, Series Maior, 24.) 2nd revised edition. The Hague: Mouton, 1967.
- Phonetics*. Ann Arbor, Mich.: University of Michigan Press, 1943.
- Pohlenz, M. *Die Begründung der Abendländischen Sprachlehre durch die Stoa*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1939.
- Porzig, W. *Das Wunder der Sprache*. Berne, 1950.

- Postal, Paul M. *Constituent Structure: A Study of Contemporary Models of Syntactic Descriptions*. Bloomington, Ind.: Indiana University Publications in Folklore and Linguistics, 1964.
- Postal, P. M. and Rosenbaum, P. S. *English Sentence Formation: Recent Advances in Transformational Analysis*. Reading, Mass.: Addison-Wesley, forthcoming.
- Pulgram, E. 'Graphic and phonic systems: figurae and signs.' *Word*, 21 (1965), 207-24.
- Quine, Willard V. *From a Logical Point of View*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1953.
- Word and Object*. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1960.
- Quirk, Randolph. *The Use of English*. (With supplements by A. C. Gimson and J. Warburg.) London: Longmans, 1962.
- Read, A. W. 'An account of the word "semantics".' *Word*, 4 (1948), 78-97.
- Reichenbach, Hans. *Elements of Symbolic Logic*. London and New York: Macmillan, 1947.
- Roberts, A. Hood. *A Statistical Linguistic Analysis of American English*. (Janua Linguarum, Series Practica, 8.) The Hague: Mouton, 1965.
- Robins, R. H. *General Linguistics: An Introductory Survey*. London: Longmans, 1964.
- A Short History of Linguistics*. London: Longmans, 1967.
- 'The development of the word class system of the European grammatical tradition.' *FL*, 2 (1966), 3-19.
- Roget, Peter M. *Roget's Thesaurus*. Abridged edition, with additions, by J. L. Roget and S. R. Roget Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1953. (Original edition, 1852.)
- Romney, A. K. and D'Andrade, R. G. 'Cognitive aspects of English kin terms.' *AmA*, 66 (1964), 146-70.
- Roos, H. 'Sprachdenken im Mittelalter.' *C & M*, 9 (1949).
- Die Modi Significandi des Martinus von Dacia*. Münster, 1952.
- Rosengren, Inger. *Semantische Strukturen: Eine Quantitative Distributions-analyse einiger Mittelhochdeutscher Adjektive*. (Lunder Germanistische Forschungen, 38.) Lund: Gleerup und Copenhagen: Munksgaard, 1966.
- Rosetti, A. *Linguistica*. (Janua Linguarum, Series Maior, 16.) The Hague: Mouton, 1965.
- Russell, Bertrand. *An Inquiry into Meaning and Truth*. London, 1940.
- 'On denoting.' *Mind*, 14 (1905), 479-93.
- Salomon, Louis B. *Semantics and Common Sense*. London and New York: Holt, Rinehart and Winston, 1964.
- Sandmann, M. *Subject and Predicate*. (Edinburgh University Publications, Language and Literature, 5.) Edinburgh, 1954.
- Sandys, J. E. *History of Classical Scholarship*. Cambridge, 1903.
- Sapir, Edward. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace and World, 1921.
- Selected Writings in Language, Culture and Personality*. (Edited by D. G. Mandelbaum.) Berkeley, Calif.: University of California Press, 1949.
- Saporta, S. (ed.). *Psycholinguistics: A Book of Readings*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961.
- Saussure, F. de. *Cours de Linguistique Générale*. 5th edition. Paris: Payot, 1955. (First edition 1916.) (English translation, by Wade Baskin, *Course in General Linguistics*. New York: Philosophical Library, 1959.)
- Sauvageot, Aurélien. *Esquisse de la Langue Finnoise*. Paris: Klincksieck, 1949.
- Schuchardt, H. *Hugo Schuchardt Brevier*, 2nd ed. (Edited by L. Spitzer.) Halle a. S., 1928.

- Sebeok, Thomas. *Current Trends in Linguistics. Volume 3: Theoretical Foundations*. The Hague: Mouton, 1966.
- Sechehayé, Albert. *Essai sur la Structure Logique de la Phrase*. Paris: Honoré Champion, 1926.
- Shaumjan, S. K. *Strukturnaja Lingvistika*. (Akademija Nauk S.S.S.R., Institut Russkogo Jazyka.) Moskova: Izdatel'stvo 'Nauka', 1965. (An English edition is in preparation.)
- Spang-Hanssen, H. 'Glossematics.' In Mohrmann, Sommerfelt and Whatmough, *Trends*.
- Sparck Jones, K. *Synonymy and Semantic Classification*. Cambridge: Cambridge Language Research Unit, 1964.
- Strang, Barbara M. H. *Modern English Structure*. London: Edward Arnold and New York: St Martin's Press, 1962.
- Strawson, P. F. *Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics*. London: Methuen, 1959.
- Stevens, P. D. (ed.). *Five Inaugural Lectures*. Oxford University Press, 1966.
- Sturtevant, Edgar H. *An Introduction to Linguistic Science*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1949.
- Linguistic Change*. Chicago: University of Chicago Press, 1961.
- Sturtevant, William C. 'Studies in ethnoscience.' *AMA*, 66 (1964), 99-124.
- Svartvik, Jan. *On Voice in the English Verb*. (Janua Linguarum, Series Practica, 63.) The Hague: Mouton, 1966.
- Swift, Lloyd B. *A Reference Grammar of Modern Turkish* (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, 19.) Bloomington: Indiana University and The Hague: Mouton, 1963.
- Teeter, Karl V. 'Descriptive linguistics in America: Triviality vs. Irrelevance.' *Word*, 20 (1964), 197-206.
- Tesnière, L. *Éléments de Syntaxe Structurale*. Paris: Klincksieck. 1959.
- Thompson, Laurence C. *A Vietnamese Grammar*. Seattle, Washington: University of Washington Press, 1965.
- Thorndike, E. L. and Lorge, I. *The Teacher's Word Book of 30,000 Words*. New York: Columbia University Press, 1944.
- Togebý, Knud. 'Qu'est-ce qu'un mot.' *TCLC*, 5 (1949), 99-111.
- Trier, Jost. *Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*. Heidelberg: Carl Winter, 1931.
- Trubetzkoy, N. S. *Grundzüge der Phonologie*. Prague: Cercle Linguistique de Prague, 1939. (French edition, *Principes de Phonologie*, trans. Jean Cantineau. Paris: Klincksieck, 1949.)
- Uhlenbeck, C. C. 'Agnes und Patiens im Kasussystem der indogermanischen Sprachen.' *IF*, 12 (1901), 170-2.
- Uldall, H. J. *Outline of Glossematics* (= *TCLC*, 10). Copenhagen, 1957.
- 'Speech and writing.' *AL*, 4 (1944), 11-16. (Reprinted in Hamp et al., *Readings*, pp. 147-51.)
- Ullmann, Stephen. *The Principles of Semantics*. 2nd ed. Glasgow: Jackson and Oxford: Blackwell, 1957.
- Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford: Blackwell, 1962.
- Vachek, Josef. *A Prague School Reader in Linguistics: Studies in the History and Theory of Linguistics*. Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 1964.
- 'Some remarks on writing and phonetic transcription.' *AL*, 5 (1945), 88-93. (Reprinted in Hamp et al., *Readings*, pp. 152-7.)
- Vaillant, André. 'L'ergatif indo-européen.' *BSL*, 37 (1936), 93-108.
- Vendryès, Joseph. *Le Langage*. Paris: Albin Michel, 1923. English translation, *Language*. London: Kegan Paul and New York: Knopf, 1931.

- Verhaar, John W. M. (ed.). *The Verb 'Be' and its Synonyms*. (Foundations of Language, Supplementary Series.) Volume 1. Dordrecht: D. Reidel, 1967.
- Vogt, Hans. *Esquisse d'une Grammaire de Géorgien Moderne*. In *NTS*, 9 (1938), 5-114 and 10 (1939), 5-188.
- Wackernagel, J. *Vorlesungen über Syntax*. Basel: Emil Birkhäuser, 1920
- Wackernagel, J. and Debrunner, A. *Altindische Grammatik*. (With an Introduction by Renou.) 1957.
- Wallace, F. C. and Atkins, J. 'The meaning of kinship terms.' *AmA*, 62 (1960), 58-80.
- Ward, Dennis. *The Russian Language Today*. London: Hutchinson, 1965.
- Warnock, G. J. *English Philosophy Since 1900*. Oxford, 1958. (Home University Library of Modern Knowledge, no. 234.) Oxford, 1958.
- Wartburg, Walther von. *Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft*. 2nd ed. Tübingen: Max Niemeyer, 1962. French translation, *Problèmes et Méthodes de la Linguistique*. Paris: Presses Universitaires, 1963.
- Évolution et Structure de la Langue Française*. 5th ed. Berne: Francke, 1958.
- Waterson, N. 'Some aspects of the phonology of the nominal forms of the Turkish word.' *BSOAS*, 18 (1956), 578-91. (Reprinted in Palmer, *Prosodic Analysis*.)
- 'Numeratives in Uzbek.' In Bazell *et al.*, *In Memory*, pp. 454-74.
- Weinreich, U. 'Explorations in semantic theory.' In Sebeok, *Current Trends*, vol. 3.
- Wells, J. L. 'Immediate constituents.' *Lg.* 23 (1947), 81-117. (Reprinted in Joos, *Readings*, pp. 186-207.)
- 'Meaning and use.' *Word*, 10 (1954), 235-50.
- Whorf, Benjamin L. 'Grammatical categories.' *Lg.* 21 (1945), 1-11 (Reprinted in *Language, Thought and Reality*, pp. 87-101.)
- Language, Thought and Reality: Selected Papers*. (Edited by John B. Carroll.) New York: Wiley, 1956.
- Wittgenstein, L. *Philosophical Investigations*. Oxford: Blackwell and New York: Macmillan, 1953.
- Ziff, Paul. *Semantic Analysis*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1960.
- Zipf, G. K. *Human Behavior and the Principle of Least Effort*. Cambridge, Mass.: Addison-Wesley, 1949.

A D D E N D A (EK)

- Apresjan, Ju. D. *Eksperimental'noje Issledovanie Semantiki Russkogo Glagola*. Moskova: Izdatel'stvo 'Nauka', 1967.
- Chomsky, N. 'Remarks on nominalization.' To appear in Jacobs and Rosenbaum (eds.), *Readings in English Transformational Grammar*.
- Householder, F. W. Forthcoming book. Englewood-Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
- Ruwet, N. *Introduction à la Grammaire Générative*. (Recherches en Sciences Humaines, 22.) Paris: Plon, 1967.

Yürütme Kurulu **800 Lira**
2600 TL. Yükseltim